

પુરોવચન

મહાકવિએ ચતુર્થ અ કમા સખીઓ પાસે પૂછાવ્યું છે— ‘અય જન વસ્ય હસ્તે સ્મરિત ૧’ અને એનો ડાઈ સીધો ઉત્તર ન આપતા મહર્ષિ કહે છે ‘અલ રદિત્તા !’

વિશ્વભરમા આ દેશને ગૌરવભેર જીત્યું મસ્તક રાખવાનો અવકાશ અપાવનારો સ સ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય આજે જાણે એવો જ પ્રશ્ન પૂછી ગેહલા છે અને ઉત્તર પણ મેળવે છે લગભગ એવો જ ! અને તોય આ માટે કંઈક કરીએ, વિચારીએ, લખીએ એ ઉત્ક્રાંત દિશમા રહે છે અને એ રીતે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્નો આ આવૃત્તિ આકાર લઈ રહી છે

છળે છળે યત્નમ્તામુવૈતિ તદેવ રૂપ રમણીયતાયા । શાકુન્તલ આવી રમણીય કૃતિ છે એમ સહુ સદ યીઓએ સ્વીકાર્યું છે અને એટલે પ્રત્યેક જમાનાએ, પ્રત્યેક નૃસિંહીએ શાકુન્તલમા નવીનતાના દર્શન કર્યો છે અમને પણ શાકુન્તલનો આસ્વાદ લેના જે દર્શન થયું તે અમે અર્ધરૂપે સમાજને ચત્તે ધરીએ છીએ. આ આવૃત્તિને પ્રગટ કરવા માટે અમને પ્રયાં મરસ્વતી પુસ્તક લ ડારના સ ચાત્ર શ્રી અશ્વિન શાહે મરસ્વતી પુસ્તક લ ડારના આઘ સ્થાપક પ ભૂરાલાલ શાહે આજીવન સ સ્કૃત પુસ્તકો પ્રગટ કરીને સ સ્કૃત વાંચકોની ઝગાને સમાજમા વડાવવાનું કાર્ય કર્યું છે તેમના અનુગામી ભાઈ શ્રી અશ્વિન શાહે પણ એ પરંપરા ચાલુ રાખી પતિ ભૂરાલાલનું સમુચિત તર્પણ કરવાનું લગીરથ મર્મ ખૂંદ ઉત્સાહપૂર્વક કરવા માડ્યું છે તેનું એક સુદન છે આ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનું આ પુસ્તક

વિશ્વવિદ્યાનયોના અગ્નાસકમમા તો આ મહાન કૃતિ નિયત થસે અને તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી બનશે જ, પણ આ વિશ્વરૂપી વિદ્યાલયમા વિચરતા આદિ કમિકને પણ શાકુન્તલ કવિતા તરીકે ‘Love at first sight’ની અનુભૂતિ કરાવે છે તે સૌને પણ આ કૃતિ ગમશે

સ પાલનમા પુરોગામી ગ્રનીર્પણોત્તુ સ ૧૫નુ નન્દુ અગ્રીએ છીએ અમને ગુરુજનો મિત્રો, મુગ્ધાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ બાદ્યક બન્ધા છે—તે સૌનો હૃદયો આજીવન માનીએ છીએ. આઈશ્રી અશ્વિન શાહ આ પ્રવૃત્તિ સતત જીવત ૧મે તેવી જીવના આપ વિગમોએ

અમ ૧૫

મહાશિવ ત્રિ ૨૦૩૫

૨૨—૧૮૭

“Wouldst thou the young year’s
blossoms and the fruits of his decline,
And all by which the soul is charmed,
Enraptured feasted, fed,

“Wouldst thou the earth and heaven itself in one
sole name combine ?

I name thee, O Sakuntala ! and all at once is said”

આ ઉપગત Alexander von Humboldt, Sir Monier Williams Augustus, William von Schlegel, Dr. Ryder, Prof. Lassen, Dr. Sylvan Levi વગેરે ખીજ પછુ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ કાલિદાસની કૃતિઓનું અધ્યયન કરીને પોતપોતાની રીતે તેની વિશેષતાઓ બતાવી છે. શાકુન્તલને યુરોપને પ્રથમ પરિચય કરાવનાર સર વિલિયમ જેન્સે જ કાલિદાસને માટે ‘our illustrious poet, the Shakespeare of India’ એવા શબ્દો પ્રયોજીને તેની મહત્તા યુરોપ પાસે પ્રગટ કરી હતી.

ક જીવન

આવા ભાગ્યના પ્રતિનિધિરૂપ કવિના જીવન અંગેની કોઈ જ માહિતી આપણી પાસે નથી તેના લૌતિક જીવનની બધી જ વિગતો કાળના ગર્ભમાં હુપ્ત થવા પામી છે. આપણી પાસે માત્ર છે તેના અક્ષરજીવનને મૂર્ત કરતી તેની દૈશીક સુવિખ્યાત કૃતિઓ અને ચત્રચત્રાના પદ ઉપર તેને વિષે અનેક ભાવની કવના આલેખવાનું બહોળું ક્ષેત્ર. પરંતુ કયા જીવનપ્રમોદોએ તેના અક્ષરસ્વરૂપના પુરુષને ઘડ્યું હશે કે તેના કયો શોક શ્લોકત્વમાં પરિવૃત્તો હશે તે કંઈજ આપણે જાણતા નથી. આને કારણે જ લોકમાનસે પોતાના આ વહાલસોયા કવિ ઉપર અનેક કવનાકુત્તમો ચઢાવ્યા છે, તેના નામની આબુબાબુ અનેક રોમાંચક દત્તકથાઓ બોલી કરી દીધી છે, અને વીર વિક્રમથી માડીને દાનવીર ભોજરામના દરબારના અનેક પ્રમોદોના તેને નેતા બનાવ્યા છે. એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધી કવનાઓનું કંઈજ અતિહાસિક મહત્ત્વ નથી.

ગજસેખરના મત પ્રમાણે તો કાલિદાસ નામના ત્રણ કવિઓ થઈ ગયા છે. ૫ શ્રી. જેન્સે કાલિદાસ નામના બે કવિઓ થઈ ગયા હતા તેમ માને છે—એક સ્થુવંશ વગેરે કાવ્યો લખનાર અને ખીજો શાકુન્તલ વગેરે નાટ્યો લખનાર. ડૉ. એસ. કે.

૫ જુઓ : ઈકોડરિ જીતે હન કાલિદાસો ન કેનચિત્ ।

શુદ્ધાર્ સ્થિતેદ્યારે કાલિદાસત્રયી ત્રિયુ ॥

ગુપ્તા પણ બે કાલિદાસમા માને છે.^૬ શ્રી એમ એ. સમનીસ પણ કાલિદાસ નામના બે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમ માને છે^૭ જોને પ્રો. વિલ્સને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીની મધ્યમા થઈ ગયેલો કલ્પ્યો તે એક કાલિદાસ જ્યારે બીજો ઈ. સ.ની છઠી સદીમા થઈ ગયેલો નાનાશબ્દાર્થવલ્લભો કર્તા કાલિદાસ શ્રી મળનીસના મત પ્રમાણે આ બીજા કાલિદાસના નાનાશબ્દાર્થવલ્લભ ઉપર તેના મિત્ર નિયુલે તરલા નામની વ્યાખ્યા લખી છે. શ્રી સમનીસ કહે છે કે આ જ કાલિદાસે નલોદય, જ્યોતિર્વિદ્યમરણ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે અને તે ગ્રંથોને જ કેટલાક લોકો પહેલા કાલિદાસના નામે ચડાવે છે. જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો માતૃગુપ્તને જ કાલિદાસ માને છે

આ અનેક કાલિદાસની તથા તેના આશ્રયદાતા તરીકે પકાયેલા વિક્રમાદિત્યના નામધારી પણ અનેક ગાળઓની કંપનાથી શાકુતલકાર કાલિદાસના શ્રવન અંગેની કોઈપણ માહિતી વિશેષ શુચવાગમા અસ્ત થઈ જાય છે.

જન્મસ્થળ : કાલિદાસના જન્મસ્થળ સંબંધમા પણ વિદ્વાનોમા એક વાક્યના નથી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસ બંગાળી હતો અને તે મુર્શીદાબાદમા જન્મેલો હતો તે પ્રાનમા તેના વિશે કેટલીય દૃતકથાઓ પણ પ્રચલિત માને છે. પ્રો. પડિન નક્ષત્ર કહ્યા તેને કાશ્મીરી માને છે. ડૉ. બાઉલજ નોધે છે તેમ કાશ્મીરમા જ જન્મ્યા કેમરુ સહુ પ્રથમ વર્ણન કાલિદાસે જ કર્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસને વિદિશામા ધરેલો માને છે કેટલાક તેને લકાવાસી પણ ગણે છે જ્યારે બીજા ઘણા વિદ્વાનો તેને માળવામા ઉજ્જયિનીમા ધરેલો માને છે. ખાસ કરીને મેન્દૂતમા તેણે ઉજ્જયિની ઉપર બતાવેલો પક્ષપાત જોતા અતરંગ પ્રમાણુની દૃષ્ટિએ કાલિદાસ ઉજ્જયિનીનો નિવાસી હતો તે અનુમાનને વિશેષ સમર્થન મળે છે આમ જા તોની કૃતિઓ ઉપગ્રી-ખાસ કરીને મેધવ અને રઘુવંશમા આવતા લૌગિક વર્ણનો ઉપગ્રી લાગે છે કે કાલિદાસ ભાગલસમા ખૂબ દરો હશે.

૨. કાલિદાસનો સમય

જોમ કાલિદાસના જન્મસ્થળની બાબતમા તેમ કાલિદાસના સમયની બાબતમા પણ વિદ્વાનોમા એકમત્ય નથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને ઈ. સ. પૂ. બીજી નીમા શુગવંશના રાજાઓના સમયમા ધરેલો ગણે છે, તો બીજા કલાક વિદ્વાનો

૬ જુઓ : A I O C 1965

૭ જુઓ : Kalidasa—His Style and his Time by S. A. Sabin

અનુક્રમણિકા

□ પ્રસ્તાવના

(૧) કાલિદાસ

(ક) જીવન ૨

(લ) કાલિદાસનો સમય ૩

(મ) કાલિદાસની કૃતિઓ ૧૦

(૨) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ૧૨

(૩) શાકુન્તલની આધારરૂપ સામગ્રી ૫૧

(૪) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-શીર્ષક ૫૫

(૫) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-મૂલ્યાંકન ૫૬

(૬) કાલિદાસની નાટ્યકલા ૬૫

(૭) કાલિદાસની શૈલી ૬૭

(૮) કાલિદાસનું પ્રૃતિનિરૂપણ ૭૧

(૯) પાત્રાલેખન ૭૪

(૧૦) તત્કાલીન સમાજ ૮૧

□ મૂળઅંથ-સાધાનતર

□ સમીક્ષાત્મક વિવરણ

□ પરિશિષ્ટ

(૧) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્નાં દેટલાંક સુધાપિતો

(૨) કાલિદાસ વિશે દેટલાંક ઉલ્લેખો

(૩) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્નાં પ્રયોગ્યતા દેટલાંક અલંકારો

(૪) યોગાનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧ કાલિદાસ

માત્ર ભારત જ નહિ પણ સમગ્ર જગતના માહિયગર્ભિ કાલિદાસના નામથી ભાષ્યે જ અગમ્ય હશે કાલિદાસ ભારતનો અને સર્વ સાહિત્યનો તે નિશ્ચય છે. મહાન વલિ હશે તેની પછી થઈ ગયેના અનેક જાણીતા તથા અગમ્ય ભાગીય લેખકોએ ભાવપૂર્ણ અર્જલિ આપીને તેનું સમુચિત મન્માન કર્યું છે. વાણે તેની મુગ્ધસાર્થ સુમિત્રાની પ્રશંસા કરી, તે પ્રસન્નતાક્ષના કર્તા જ્યદેવે તેને 'કવિકુમર' તરીકે જિન્દગીને તેને સર્વતકવિતાકામિનીનો વિનાસ' કહ્યો. કોઈએ તેના ઉપમાની પ્રશંસા કરી તે કોઈએ તેની વર્ણી શક્તિની સ્તુતિ કરી. કોઈએ કવિએ એક શ્લોકમાં કાલિદાસની અપ્રતિમતાને ભારે રોચક શબ્દોના વર્ણની છે વિવેચકોએ તેને સર્વ સાહિત્યકાશનો ઘણેજ મોજાવન તાગક ગણ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૭૮૬માં વિલિયમ જેન્સના શાકુન્તલા ભાષાન્તરથી પશ્ચિમના દેશોને કાલિદાસનો પરિચય થયો અને ત્યાંથી માડીને પશ્ચિમના પુણ અનેક સ્થળોએ કાલિદાસની મુખતર પ્રશંસા કરી છે. ઈ. સ. ૧૭૯૦ના પ્રેલિનામના અમિરાનશાકુન્તલમુદ્ર ભાષાન્તર વાચીને પ્રખ્યાત જર્મન વિ. તથા માહિતરકાર Goethe નામી જોકો હશે એમ કહેવાય છે અને તેણે કાલિદાસને સર્વ કાવ્ય-અર્જલિ આપી F B Eastwick ના અગ્રજ ભાષાન્તર પ્રમાણે આ અર્જનિ નીચ પ્રમાણે છે.

૧ નિર્ગતાસુ ન વા વ્યય કાલિદાસ્ય સૂતિપુ ।

પ્રીતિનિપુરતાદાસુ મજ્જરીષ્ઠિવ નાયતે ॥— ૧૫— હરચરિત

૨ ઉપમા કાલિદાસ્ય ।

૩ વૈદર્ભીતરિતા સ્વયં જીતગી શ્રીકાલિદાસ વસમ ।

૪ આ ભવાર્જના ખીખ જે અનુવાદો આ તથા

વાસન મુકુલ ફલ ચ સુગત્ સઃ ચ તદ્ માધવ

યત્ મિશ્રિતનસ રાગનનથો સર્વર્થ મન્મથ ।

પદ્મીનૂતનમૂર્ત્યુર્મયસા સ્વર્ગેમ્ભૂત

સ્વર્ગ વર્તિ કાવ્યે કવિ નિત્ય શાકુન્તલ સેવકામ્ ॥—૫ તાગુન્તલ કવિ તન

“Wouldst thou the young year’s
blossoms and the fruits of Its decline,
And all by which the soul is charmed,
Enraptured feasted, fed,
‘ Wouldst thou the earth and heaven itself in one
sole name combine ‘
I name thee, O Sakuntala ! and all at once is said”

આ ઉપરાંત Alexander von Humboldt, Sir Monier
Williams Augustus William von Schlegel, Dr. Ryder,
Prof Lassen, Dr Sylvain Levi વગેરે બીજાં પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ
કાનિયાની કૃતિઓનું અધ્યયન કરીને પોતપોતાની રીતે તેની વિશેષતાઓ બતાવી
છે શાકુંતલનો યુરોપને પ્રથમ પરિચય આપનાર એ વિનિયમ બેન્સે જ કાલિદાસને
માટે our illustrious poet, the Shakespear of India’ એવા
શબ્દા પ્રયોજીને તેની મહત્તા યુરોપ પાસે પ્રાપ્ત કરી હતી

ક શુન

આવા માનના પ્રતિનિધિરૂપ કવિના જીવન અંગેની ઘેઘ ૪ માહિતી
આપણી પાસે નથી તેના બીતિ-જીવનની બધી જ વિગતો માનના ગર્ભમાં
લુપ્ત થવા પામી છે આપણી પાસે માત્ર છે તેના અક્ષરજીવનને મૂર્ત કરતી તેની
દૈત્યિક સુવિખ્યાત કૃતિઓ અને અન્યમાના પદ ઉપર તેને વિરે અનેક જાનની
ક પના આવેખવાનું બટોણું ક્ષેત્ર પરંતુ કયા જીવનપ્રયત્નોએ તેના અક્ષરવરૂપના
પુરુષને ધણુ હશે કે તેનો કયો રોમ રોમોક્ત્વમાં પશ્ચિમીઓ હશે તે કઈ-
આપણે જાણના નથી જાને કારણે જ લોકમાનસે પોતાના આ વડાદસોયા કવિ
ઉપર અનેક ક પનાકૃષ્ણો ચાલ્યા, તેના નામની આજુબાજુ અનેક રામાચક
દલકથાઓ જની દરી દીધી છે, અને ની પિકમયા નાડીને દાનવી બોળાવનાના
દાના અનેક પ્રયત્નોએ તેને મેળા મનાવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધી
ક પનાએનું દર્દ જ અનિદ્રાનિદ્રા મંદિર નથી

જાણના મન પ્રવેશો તો મનિ ત નામના ત્રણ કવિઓ દર્ડ ત્રણ છે ૫
૪૮ બેન્સે કાલિદાસ નામના એ કવિઓ દર્ડ ત્રણ હતા તેમ મને છેલ્લેક ન્યુવર
દર્ડ મને દાખના અને બીજો દાખના વગેરે નાદા દાખનારે એ એસ

૫ શુન્ને દર્ડારિ રીતે દર્ડારિ ન જાતેવું ।

દર્ડાર દર્ડાર દર્ડાર દર્ડાર દર્ડાર ॥

ગુપ્તા પછી જે કાલિદાસમાં માને છે.^૬ શ્રી. એસ. એ. સખનીસ પણ કાલિદાસ નામના જે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમ માને છે.^૭ જોને પ્રો. વિલ્સને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીની મધ્યમાં થઈ ગયેલો કદમ્બો તે એક કાલિદાસ જ્યારે બીજો ઈ.સ.ની છઠી સદીમાં થઈ ગયેલો નાનારાધ્યાર્થવનનો કર્તા કાલિદાસ. શ્રી સખનીસના મત પ્રમાણે આ બીજા કાલિદાસના નાનારાધ્યાર્થવન ઉપર તેના મિત્ર નિયુલે તરલા નામની વ્યાખ્યા લખી છે. શ્રી સખનીસ કહે છે કે આ જ કાલિદાસે મલેદવ; જ્યોતિર્વિદ્યામરણ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે અને તે ગ્રંથોને જ કેટલાક લોકો પહેલા કાલિદાસના નામે ચડાવે છે. જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો માતૃગુપ્તને જ કાલિદાસ માને છે.

આ અનેક કાલિદાસની તથા તેના આશ્રયદાતા તરીકે પંકાયેલા વિક્રમાદિત્યના નામધારી પણ અનેક રાજાઓની કદંપનાયો શાકુંતલકાર કાલિદાસના જીવન અંગેની દોષપણ માહિતી વિશેષ ગુચવાડામાં ગ્રસ્ત થઈ જાય છે.

જન્મસ્થળ : કાલિદાસના જન્મસ્થળ સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોમાં એક-વાક્યતા નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસ બંગાળી હોતો અને તે મુર્શીદાબાદમાં જન્મેલો હોતો. તે આતમાં તેના વિશે કેટલીય દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત માને છે. પ્રો. પંડિત લક્ષ્મણ કદ્વા તેને કાશ્મીરી માને છે. ડૉ. ભાઉદાજી નોંધે છે તેમ કાશ્મીરમાં જ ગિરના કેસરવું સહુ પ્રથમ વર્ણન કાલિદાસે જ કર્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસને વિદિશામાં થયેલો માને છે. કેટલાક તેને લંકાવાસી પણ ગણે છે જ્યારે બીજા ધણા વિદ્વાનો તેને માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં થયેલો માને છે. ખાસ કરીને મેઘદૂતમાં તેણે ઉજ્જયિની ઉપર જતાવેલો પક્ષપાત જોતાં અંતરંગ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ કાલિદાસ ઉજ્જયિનીનો નિવાસી હોતો તે અનુમાનને વિશેષ સમર્થન મળે છે. આમ છતાં તેની કૃતિઓ ઉપરથી-ખાસ કરીને મેઘદૂત અને રઘુવંશમાં આવનાં ભૌગોલિક વર્ણનો ઉપરથી લાગે છે કે કાલિદાસ ભારતભરમાં ખૂબ ફર્યો હશે.

૨. કાલિદાસનો સમય

જોમ કાલિદાસના જન્મસ્થળની બાબતમાં તેમ કાલિદાસના સમયની બાબતમાં પણ વિદ્વાનોમાં એકમત્ય નથી. કેટલાક વિદ્વાનો તેને ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં શુંગવંશના રાજાઓના સમયમાં થયેલો ગણે છે, તો બીજા કેટલાક વિદ્વાનો

૬ જુઓ : A I O C 1965

૭ જુઓ : Kalidasa-His Style and his Time by S. A. Sabnis

તેને ઇ. સ. ની અગિયારમી સદીમાં લોજના સમયમાં થયેનો માને છે. આન જાગ્રો વર્ષ જેટલા સમયના ગાળામાં કાલિદાસના સમય વિષેની જુની જુદી કંપનાઓ અથડાયા કરે છે

કાલિદાસના સમય અંગે મુખ્ય છ નોંધો તો પ્રસિદ્ધ છે જ. તેમાં તાજેતરમાં મહામહોપાધ્યાય ડૉ. વી. વી. મીરાશીએ નવો અભિપ્રાય જતાવીને એક ઉમેરો કર્યો છે. ઇ. સ. ૬૩૪માં લખાયેલા એહોળના શિવાલેખમાં કાલિદાસનો એક ખ્યાતનામ કવિ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત પા. પૂ. ઇ. સ. ૬૧૦માં થઈ ગયેલા બાણભટ્ટે તેમના ‘હર્ષચરિત’માં પણ કાલિદાસની કવિતાના ગુણોની પ્રશંસા કરી છે.^૮ આમ ઇ. સ. ૬૧૦ પછીની કાલિદાસના સમય અંગેની કંપનાઓતુ આપોઆપ નિરમન થઈ જાય છે. પરંતુ ઇ. સ. પૂ. બીજી સદી ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદી સુધીમાં પણ ઉપર નિર્દેશિત છે એવો એ સંશય છે તે નોંધ આ પ્રમાણે છે

(૧) ઇ. સ. પૂ. બીજી સદી :—માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ ના મરતરાક્ષ્ય ના આધારે પ્રો. કુન્દન રાજાએ આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ મતને શ્રી સગનીસે મન્દર્ધન આપ્યું છે. (૨) ઇ. સ. પૂ. પહેલી સદી :—વિક્રમવતના પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના સમયમાં કાલિદાસ થઈ ગયો છે, એવો મત પ્રો. શશ્યવલ્લભ, પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ આલા અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ધરાવે છે. (૩) ઇ. સ. ની ત્રીજી સદી :—ગિજપુરના ખ્યાતનામ ખગોલશાસ્ત્રી સદ્ગત શ્રી ડી. વી. કેતકારે આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ મત મુજબ દક્ષિણાચન અગસ્ત્યના તારાના લગ્નમાર્ગ પાસે થતું એવું શ્વેતશના ૧૬માં સર્ગના એક શ્લોકને આધારે કહી શકાય છે. (૪) ઇ. સ. ૪૦૦—આ મત મુજબ કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો. તે વિક્રમાદિત્યનું ઉપનામ ધાન્ય કુનાગ ચક્રગુપ્ત બીજાને ગબ્બકવિ હતો. આ ચક્રગુપ્ત બીજાએ માળવા અને સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રિયોને હરાવીને ઉજ્જયિની ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. આ મતના પુરસ્કર્તાઓમાં મુખ્યત્વે શ્રી કીથ નહામહોપાધ્યાય ડૉ. મીરાશી વગેરે વિદ્વાનો છે. (૫) ઇ. સ. ની પાંચમી સદી :—આ મતના મુખ્ય પુરસ્કર્તા શ્રી કે. બી.

૮ જુઓ. M. M. Dr. V. V. Mirashi's lecture, "The Rashtrakutas of Kuntala and the date of Kalidasa" given under the auspices of Akhil Bharatiya Sanskrit Vidyapeeth Saradiya Jnana Mahotsava Oct, 1966

૯ જુઓ. નિર્ગમ્ય ન વા કસ્ય કાન્દિાસસ્ય સ્મૃતિયુ ।

પ્રીતિર્નિરુત્સદ્રાંમુ મન્ત્રીધિય જાયતે ॥

—હર્ષચરિતમ્

પાઠક સ્થુવશના ચોથા સર્ગમાં વર્ણવાયેલા ન્યુએ પગાજિત કરેલા હૂણોના વર્ણન ઉપરથી કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પાચમી સદીનો માને છે. (૬) ઇ. સ.ની છઠી સદી—આ મતના મૂળ પ્રવર્તક પ્રોફે મેક્સમૂલર માનતા હતા કે ઇ. સ. છઠી સદીમાં ટ્રેક્સના યુદ્ધમાં વિક્રમાદિત્યે શકો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. ત્યારથી લાગભાં મસ્કૂત વિધાનું પુનરુત્થાન થયું પ્રોફે પી. સી. સેનગુપ્તા પણ ખગોળની દૃષ્ટિએ આ સમયને જ કાલિદાસનો સાચો સમય માને છે ૧૦

ઉપરના મતોમાંથી બીજા અને ચોથા મતના અનુયાયીઓ ઘણા છે બાકીના મતોને બહુ સમર્થન મળ્યું નથી. ટ્રેક્સ યુદ્ધના વિજેતા વિક્રમાદિત્યે પોતાના નામ ઉપરથી એક મવત શરૂ કર્યો અને તેને ૬૦૦ વર્ષ આગળથી પ્રાર્તેલો ગણ્યો આ કથુંસનનો મત સ્વીકારાયો નથી આપુ જ બીજા કેટલાક મતો વિષે બન્યું છે.

(અ) ગુપ્તરાજાનો મત આ મતના અનુયાયીઓ નીચેની દલીલો ઠગીને કાલિદાસ ગુપ્તરાજાના થઈ ગયો તેમ સૂચવે છે

૧ કાલિદાસ પોતાના ત્રયોમાં અનેકવાર ગુરૂ ધાતુનો ઉપયોગ કર્યો છે ૨ રાજ ચદ્રગુપ્તે શક લોખને હરાવીને તથા તેમના હાથમાંથી પોતાના ભાઈની પત્ની કુવલ્લોત્તે ગચાવીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એમ મનાય છે કે કાલિદાસે સ્વપ્નમાં ગદ્યદિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં આકલ્પની ગીત ચદ્રગુપ્તે શક-ક્ષત્રપો સામે કરેલા પગક્રમોની જ પ્રશસ્તિ છે વિક્રમાર્જુનના નામ તેણે પોતાના રાજ ચદ્રગુપ્તે ધાતુ કરેલા 'વિક્રમાદિત્ય' એ ઉત્તરના ઉપરથી આપ્યું છે અને પુરવાના પ્રણાનાપોમાં ચદ્રગુપ્તનો કુવલ્લોત્તે માટેનો પ્રમ રજૂ થયો છે ૩. સ્થુ દિગ્વિજયના વર્ણનમાં કાલિદાસે હણ લોખનો ઉપેષ કર્યો છે ગમાયલમાં હણ લોખનો ઉપેષ આવતો નથી એટલે એમ અનુમાન થઈ શકે કે ઉપરના વર્ણનમાં ગુપ્ત સમયના પ્રજા અને કામ્બીરમાં મત્તા ધારીને ગેહના હણ લોખની અનગ છે. ૪ ચદ્રગુપ્તના પુત્ર કુમારગુપ્તના જન્મોત્સવના માનમાં કાલિદાસે કુમારસમયમ્ સૂચ્યું છે ૫ ચદ્રગુપ્તે ઉજ્જયિનીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી તેથી તેનું ખાત્ર પક્ષપાતમર્થું વર્ણન કાલિદાસની કૃતિઓમાં આવે છે ૬. ગુપ્ત ગજનઓ હિન્દુ ધર્મના પક્ષપાતી હતા તથા તેમનું શાનન અમુદ્ધ હતું. તેમના નનયને સુવર્ણયુગ પણ કહેવામાં આવે છે આથી જ કાલિદાસની કૃતિઓમાં જ્ઞાતિયુધર્મ પ્રયે પક્ષપાત તથા તમુદ્ધિ અને વલ્લવશાલિના જોવામાં આવે છે ૭ મસ્કૂત ના એક શ્લોકમાં કાલિદાસે શ્વેતથી નિયુત અને દિગ્જયનો ઉત્તેષ કર્યો છે મલ્લિનાથ કહે છે કે નિયુત મ્વિ હતો તથા તે કાલિદાસનો મિત્ર હતો વિનાગ તેનો

પ્રતિસ્પર્ધી હતો. આ દિક્ષિતના લગભગ ઈ. સ. ૪૫૦માં થઈ ગયો એમ મનાય છે. આથી કાલિદાસ પણ તેનો સમકાલીન જ બને છે. ૮ કાલિદાસે જામિત્ર (ગ્રીક diametron) તથા અન્ય સંશિષ્ટોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ શબ્દો ભાગતમા ચોથા સૈકાના અમય પછી જ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા માલુમ પડે છે. ૯. કાલિદાસની કૃતિઓમાં દેખાતા પૌરાણિક મંત્રો બતાવી આપે છે કે કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો છે, કારણ કે આ સમયમાં જ પૌરાણિક કથાઓ લોકમુખના સવિશેષ આદરને પામી હતી તથા તેમનો આદિત્ય કૃતિઓમાં વિશેષ ઉપયોગ થયો હતો.^{૧૧} આ જ પ્રમાણે હિન્દુ દેવદેવીઓની મૂર્તિના ઉલ્લેખો પણ બતાવી આપે છે કે કાલિદાસ ગુપ્ત કાળમાં જ થઈ ગયો. ગુપ્તકાળ પહેલાં માત્ર બૌદ્ધ મૂર્તિઓ પ્રચલિત હતી.^{૧૨} ૧૦. ડૉ. મીરાશી માને છે કે પ્રવરસેનના નામે ચડેના પ્રાકૃત કાવ્ય સેતુબન્ધ અથવા રાજવહોનો કર્તા ખરેખર તો કાલિદાસ હતો.^{૧૩} તે કાવ્ય ઉપરના દીકાકાર સમયસે લખ્યું છે કે મહારાજાધિરાજ વિદ્યમાદિવ્યની આજ્ઞાથી નિષ્પિય-કવિચદ્રચૂડામણિ કાલિદાસે મહારાજ પ્રવરસેન માટે આ કાવ્ય લખ્યું. આ પ્રવરસેન તે ચદ્રગુપ્ત બીજાના જન્માર્ષનો પુત્ર વાકાટકાજ પ્રવરસેન બીજાને હોવા જોઈએ, અને તો વિદ્યમાદિવ્યએ જ ચદ્રગુપ્ત. વાકાટક તામ્રપત્રોમાં પણ પ્રવરસેન માટે 'મહારાજ' અને ચદ્રગુપ્ત માટે 'મહારાજાધિરાજ' એ ઉપનામો વપરાયેલા જોવા મળે છે તેઓ કહે છે કે વિદર્ભના રાજા રુદ્રસેન બીજાનું અવસાન થયું ત્યારે, તેની પત્ની જે ચદ્રગુપ્ત બીજાની પુત્રી હતી તે પ્રભાવતી ગુપ્તાએ પોતાના નાના બાળકો મોટા થયા ત્યાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ કર્યો હતો. આ સમયે ચદ્રગુપ્તે પોતાની પુત્રીને મન કરવાને માટે કેટલાક માણસો મોકલ્યા હોય અને તેમાં એક કાલિદાસ હોય તે અન્યવિત છે. આમ વિદર્ભમાં કેટલોક અમય રહી ગયેના કાલિદાસે પોતાના મેઘદૂતમાં વિદર્ભમાં આવેલા રામગિરિનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૧. ક્ષેમેન્દ્રના ઔચિત્યવિચારસ્ત્રવાના એક ઉલ્લેખનો^{૧૪} આધાર આપીને ડૉ. મીરાશી કહે છે કે કુન્તલેશ્વરદ્રોણ નામનું કાવ્ય પણ કાલિદાસે જ લખેલું છે એમ મનાય છે.

૧૧. "The Puranic traditions and details which find such frequent mention in the works of the poet came mostly to be compiled under the Gupta patronage and may yet have been in the melting pot during the first century B C"

—B. C. Upadhyaya.

૧૨. જુઓ "India in Kalidasa"

—B. C. Upadhyaya.

આ ઉપરાંત રાજશેખરના કાવ્યમીમાસા તથા ભોજના શૃંગારપ્રકાશ અને સરસ્વતીવૃંદામરણ માથી એવી માહિતી મળે છે કે વિક્રમાદિત્યે કાલિદાસને કુન્તલના ગજના દગ્ગારમાં એકથી તરિકે મોકલ્યો હતો. ત્યાં પહેલા તેનું બરાબર સ્વાગત થયું ન હતું, પણ ત્યાં તે કેટલોક સમય રહ્યો ત્યાગ્પછી પોતાના ગજ વિક્રમાદિત્ય પાસે જતા તેણે વિક્રમાદિત્યને ખાતર આપી હતી કે^{૧૪} અ ‘તમાગ હાથમાં ગજવને ભાગ સોપીને તે (કુન્તલગજ) આનંદપ્રમોદમાં દિવસો વીતાવે છે.’ ડૉ. મીરાશી માને છે કે કાલિદાસના કુન્તલેશ્વરદૌલ્યમાનો કુન્તલેશ તેજ દક્ષિણ મગધ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો માનપુરનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા છે ચંદ્રગુપ્તે જેમ વિહર્ણના વાકાટકોને મદદ આપી હતી તેજ પ્રમાણે માનપુરના રાષ્ટ્રકૂટોને પણ રક્ષણ આપ્યું હતું. ડૉ. મીરાશી ઉમેરે છે - “This is the oldest tradition about Kalidasa so far known. It can be satisfactorily explained only if he is placed about A D 400 and is regarded as the court-poet of Chandragupta II-Vikramaditya. ૧૨ એક બીજા મત પ્રમાણે બૌદ્ધ કવિ અશ્વલોષની અને કાલિદાસની શબ્દોમાં જેવા મળતું સામ્ય વિચારતા કાલિદાસની શબ્દો ઉપર અશ્વલોષની અમગ છે તેમ જણાય છે અશ્વલોષની સાદી છંદોમાં કાલિદાસે લખેલ અને ગય પૂર્યા છે. આ અનુમાનનવું તારણ એ આવે છે કે કાલિદાસ લગભગ ઈ સની ૧લી સદીમાં થઈ ગયો.

ઉપરની દલીલોને સ્વીકારવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) ચંદ્રગુપ્તના પિતા સમુદ્રગુપ્તે શુભ સવત્ શરૂ કર્યો હતો અને તેની પછી જ થયેલો ચંદ્રગુપ્ત પાછો નવો સવત્ શરૂ કરે ખરો. (૨) કાલિદાસ ગુરૂ ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી તે ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયો એ દલીલ એકમાર્ગવાળા નિર્ણયો માટે પૂરતી પ્રમાણભૂત નથી. (૩) રઘુની વિજયપ્રતિમામાં આવતા પ્રદેશોના વર્ણનો માત્ર કાલિદાસનું ભૌતિક જ્ઞાન જ ગૂઢ કરે છે. (૪) થી આપેલા નવ મુદ્રણ ઈ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના મધ્ય ભાગથી ઈ.સ.ની પહેલી અઢત્તી બીજી સુધીમાં

૧૩ તેઓ લખે છે “See the following colophon of the cantos of that kavya—

इति श्रीप्रससेनराजिने कालिदासकृते दशसुखरत्ने महाभाष्ये आश्रम ।”

૧૪ ‘अविस्मरणीयं यथा कुन्तलेश्वरदौले कालिदासस्य ।’

૧૪ અ “नयथा कालिदास ‘नि कुन्तलेश्वर करोति’ इति विक्रमादित्येन दृष्टं जनान् अस्मद्भक्तिमान् ..” મોરબુ શૃંગારપ્રકાશ

બેક્ટ્રિયાની પેલી બાજુએ ફૂલુ લોકોએ મળખૂત સામાન્ય જમાવ્યું હતું. (૫) ચોથી કે પાચમી સદીમાં થઈ ગયેલા દિક્નાગ બૌદ્ધ સાધુ હતો. તેની અને કવિ કાલિદાસની વચ્ચે વિદેષનું કારણ જ શું હોઈ શકે ? (૬) જામિત્ર ને જામિ શબ્દ કગવેદમા પણ આવે છે.^{૧૫} આમ છતાં આ શબ્દ ગ્રીક ઉપરથી આવ્યો છે તેમ સ્વીકારીએ તોપણ ગ્રીક કંઈ ઈ. પ.ની ચોથી પાચમી સદીમાં જ ભારતના સંપર્કમાં આવ્યા ન હતા. તેમને ભારત સાથેનો સંબંધ તો ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદી જેટલો જૂનો છે. (૭) પુરાણકથા પ્રત્યેની પ્રીતિ તથા મૂર્તિપૂજાનો શોખ ભારતમાં ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી હતા. રામાયણ મહાભારતની કથામાં આવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે. (૮) રાજશેખરે પોતે જ કાલિદાસનથી વિન્નુ કહીને એક કવિતા વધારે કાલિદાસની કલ્પના કરી છે. એટલે શાકુન્તલકાર કાલિદાસ જ સેતુબન્ધ અને કુન્તલેશ્વરદૌલ્યનો કવિ હતો તેમ ચોક્કસપણે માની શકાય નહિ. બાકીના બધા તાગણ્યો અનુમાનથી આગળ જઈ શકે તેમ નથી. (૯) અશ્વઘોષ પહેલા થઈ ગયો કે કાલિદાસ પહેલા થઈ ગયો તે વિષે એકદમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. સામાન્ય રીતે તો અનુકરણ કરનાર જ એાછી પ્રતિભાવાળો દેખાય છે અર્થના લઘુલિંગોલની સાથે સંપૂર્ણપણે સંપૂર્ણ થયેલી કાલિદાસની શબ્દચટાએ તેની શક્તિનું સ્વાભાવિકપણું સિદ્ધ કરે છે. અશ્વઘોષની યાગતમાં આવું જ છે એમ ઠીક શકાશે શકાશે નહિ. (૧૦) શ્રી મળનીસ કહે છે કે શેવધર્મી કાલિદાસ વૈષ્ણવધર્મી ગુપ્તોના સમયમાં થઈ ગયો તેમ માની શકાય નહિ^{૧૬}, વળી ગુપ્તરાજ્યોનું પાટનગર પાટલિપુત્ર હતું પણ સ્થાનય ઉજ્જયિની તેમનું પાટનગર ન હતું.

વ. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીના મત : આ મતના અનુયાયીઓની દલીલો મંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે : (૧) કથાસરિન્ગમર અને રજપૂત કોનિકલ્ન

૧૫ આ વા તા ગચ્છાનુત્તરા યુગાનિ

યત્ર જામયઃ કણ્ઠ્ઠનજામિ ॥— શ્લ. ૧૦. ૧૦. ૧૦.

૧૬ આની સામે દલીલ કરતા શ્રી મીરાશી કહે છે : તો તો રઘુવંશના વિષ્ણુના અવતાર રામની પાકમપ્રાથા આવતી હોઈ રઘુવંશનું કર્તૃત્વ પણ શંકાસ્પદ બને શ્રી ઉમાશંકર કહે છે : ‘પણ વૈષ્ણવ-શિવનો કોઈ એવો અહિ-નકુલ સંબંધ જરૂર માનવાનો નથી’. કાલિદાસને મન વિષ્ણુ-શિવ વચ્ચે ભેદ નહોતો તે સાચું, પણ તેમ છતાં તે પગમ શેવ હતો જ. શ્રદ્ધાના બાહ્ય પ્રતીકો તરીકે પણ રાજ્ય અને તેના આશ્રિત કવિના ઇષ્ટ દેવ તદ્દન જુદા હોય તે સામાન્ય રીતે માની શકાય નહિ.

પ્રમાણે ઈ સ પહેલી સદીમાં પરમારવંશનો વિક્રમાદિત્ય નામે રાજા થઈ ગયો હતો તેના પિતાનું નામ મહેન્દ્રાદિત્ય હતું ત્રી શેખરવલ્લેકર કહે છે કે જ્યારે મહેન્દ્રાદિત્યે નિવૃત્તિ લીધી અને વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યા ત્યારે ત્રિક્રમોવર્ણીયમ લખાયા એ બાબત નાટકના પાત્રના અકમા આયુરના અભિષેકવિધિમાં વિક્રમાદિત્યનો નજારો હજીવિધિ પ્રતિગિચ્છિત થયો છે આ જ નાટકમાં ઇન્દ્રને માટે મહેન્દ્ર અને પરાક્રમ નાટે વિક્રમ શબ્દનો કવિએ રસો પ્રયોગ આમ માલિપ્રાય છે ૧૭ (૨) માલિકાગિમિષ્ણમ્ આ અગ્નિમિત્ર વિષની ઝીણી ઝીણી વિગતો આવે છે આવી હકીકતો ખીજા ત્રયોમાં નથી એટલે લાગે છે કે કવિ શુભવંશના આ ગળના ગજવકાળની સમીપના નમયમાં થઈ ગયા છે અને એ રાજાના જીવનથી પરિચિત પ્રકાશ સમક્ષ તેણે પોતાનું (પ્રથમ) નાટક રજૂ કરવાનું યોગ્ય માન્યું હશે (૩) રજુવંશના હજી મર્ગમાં ઇન્દ્રમતીસ્વયંવરના વર્ણનમાં કાલિદાસ પાંચ રાજાને ગણાવે છે ઈ સ પૂ પહેલા સૈકા પછી પાંચ ગજવંશોની ગજધાની ઉગ્ગપુરમાં હતી જ નહિ (૩) ઈ સ ની ૧લી સદીમાં થઈ ગયલા અશ્વમેધે જ પોતાની પહેલા થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ કવિ મલિાસની સૈવીતુ અનુકરણ મ્યું હોય તેમ લાગે છે (૫) શાકુન્તલા પદ્ય અમા વિધવા વાગસદાર થઈ શકે નહિ તેવું સૂચન આ વે છે તે જ પ્રમાણે ત્રિક્રમોવર્ણીયના પાત્રના અકમા યોગને મુલ્યુદ્ધ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય છે ઈ સ ની પહેલી સદીમાં થયેલા સ્મૃતિમગ્ન મૂલ્યુપતિ વિધવાને પણ્ય લા સદાગ્ ગણાવે છે તથા યોગને અભેદે પ્રમાણે સજા પાત્ર સૂચવે છે આ બતાવે છે કે કાલિાસ મૂલ્યુપતિની પહેલા થઈ ગયો હશે શાકુન્તલ ૬૧ મા આવતો પશુચ્ચનો ઉદ્દેશ્ય લાવે છે કાલિાસના જમાનામાં નિશ્ચયકર્મ ધણો જ પ્રચલિત હશે અને પશુમેધ પણ થતા હશે આ બાબત પદ્ય ઈ સ પૂર્વના સમય દર્શાવે છે (૭) ઇનાક અશુદ્ધ અપારિનીત વ્યાપ્તિ પ્રયોગો ૧૦૫ । લાવે છે કે મલિાસ એવા નમરમાં થઈ ગયા હો કે જ્યારે હજુ પારિણિત વ્યાકરણ સર્વસ્વીકૃત ન્યું નહિ હોત (૮) આ ઉપરાંત અન્ય ગ પ્રમાણથી શ્રી તાત્પર્ય મહે છે કે કાલિાસ જેવા ભ તીર મિત્રી દૃતિઓમાં વિવાહ વખતે પદામ આદતી નાખી વિધિનો ઉદ્દેશ્ય નથી તેનોદાપાત્ર ગણાતુ નોઈએ ૯ - ૩ ૮૦૦ થી ૨૦૦ હજીના થઈ ગયા આજના સમયના નમરનીતુ વર્ણન આવે છે આ બતાવે છે કે કાલિાસ એ સમયમાં થયા હો

૧૭ જુઓ નિયા મહેન્દ્રવંશાગ્નેય ત્રિક્રમવંશના વધને મગન । અને અનુસર
તત્ત્વ ત્રિક્રમલકાર । વચેરે

૧૮ ત તત્ત્વ પ્રથમસ્થ પ્રશ્નાર્થો વે નહુપ વચ્ચે રચ્છર્ત નિર્ણય વચેરે

જ્યારે સમપદી વિધિ બહુ લોકપ્રિય બન્યો નહિ હોય. આ અને બીજી કેટલીક દલીલો આપીને કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કાલિદાસ ઈ. સ. પૂ ૧લી સદીમાં વિક્રમાદિત્યના ગાંધ્યકાળમાં થયો હશે.

આ બધી દલીલો એક અથવા બીજા અનુમાન ઉપર જ દોરી શકે. કાલિદાસના સમયનો કલ્પમનો નિર્ણય થઈ જાય છે તેમ કોઈના વડે પણ કહેવાનું શક્ય નથી. આમ છતાં ઉપર આપેલી દલીલો જોતાં કાલિદાસ ઈ. સ. પૂ ૧લી સદીમાં થયો હોય તે વધારે સંભવિત લાગે છે.

ગ. કાલિદાસની કૃતિઓ :

મેઘદૂત, કુમારસંભવ અને રઘુવંશ એ

કાવ્યોને તથા માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમેર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ નાટકોને કાલિદાસની કૃતિઓ તરીકે લગભગ સર્વસામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. ઘણા વિદ્વાનો ઋતુસંહારને તથા કેટલાક શૃંગારતિલકને કાલિદાસના સર્જનો માને છે. આમ કાવ્યો અને નાટકો યદ્યપે સાત કે આઠ કૃતિઓનું કર્તૃત્વ કાલિદાસનું છે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. કેટલીક વાર શ્રુતબોધ, શૃંગાર-રસાષ્ટક, સેતુકાવ્ય, કપૂરમંજરી, પુષ્પબાણવિલાસ, રથામસાદંડક, પ્રશ્નોત્તરમાલા, જ્યોતિર્વિદ્યાલયણ, કુન્તલેશ્વરદૈત્ય જેવી કૃતિઓને પણ કાલિદાસના સર્જનો તરીકે ગણાવવામાં આવે છે. આમ છતાં એ માન્યતાને મોટાભાગના વિદ્વાનોએ સ્વીકારી નથી. ઋતુસંહારની સાથે લગભગ નિશ્ચિતપણે કાલિદાસની મનાયેલી કુલ સાત કૃતિઓનો રચનાનુક્રમ નક્કી કરવો એ સહેલું નથી. પ્રિ રેના મન પ્રમાણે ઋતુસહાર, વિક્રમેર્વશીય, મેઘદૂત, કુમારસમર, માલવિકાગ્નિમિત્ર, રઘુવંશ, શાકુન્તલ એ ક્રમમાં કાલિદાસની કૃતિઓ ગ્યાઈ હશે. એ ગમે તેમ હોય, છતાં એટલું તો લાગે જ કે ઋતુસહાર કાલિદાસની શરૂઆતની કૃતિ હોય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ તેની પરિણામ વધતી કૃતિ હોય. આ કૃતિઓનો દ્રુંક પશ્ચિમ આ પ્રમાણે છે

(૧) ઋતુસહાર : ૭ સર્જોના આ નાના કાવ્યમાં પ્રેમીએ પ્રેમિકા પાસે વર્ણવેલું ભારતની ઔષ્ધથી માડીને વર્ષનું સુધીની ઋતુઓનું વર્ણન છે

(૨) કુમારસંભવ : કેટલાકના મત મુજબ આઠ સર્જનો તો કેટલાકના મત મુજબ સત્તર સર્જનો આ કાવ્યમાં તાત્કાલિકના નાથ માટે શંકરના પુત્રની જન્મ હતી. એટલે શંકરના પુત્ર કુમારના સંભવ-જન્મનું અર્કો વર્ણન આવે છે. આના પુરોગામી વર્ણન તરીકે કામદેવે કરેલો શંકરના સમાધિમંત્ર રાતેનો પ્રવચન, પાર્વતીનું તપ, શંકરનું લગ્ન ઇત્યાદિ પ્રસંગો આવે છે. હિમાલયના સુન્દર વર્ણનથી આ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે.

(૩) મેઘદૂતમ્ આ નાનકડા જિમિપ્રધાન ખંડકાવ્યના સ્વાધિકારમાં પ્રમત્ત બનેલા કુબેગનો શાપ પામેલા યજ્ઞે અષાઢના પહેલા દિવસે સમગ્રિર ઉપર દેખાયેલા મેઘને દૂત તરીકે પોતાનો અંદેનો આપીને પોતાની પ્રિયતા પામે મોકલ્યો છે તેનું અને મેઘને ઉત્તર તરફ જવા માટેના પ્રવાસમાર્ગનું વર્ણન આવે છે

(૪) રઘુવશમ્ ઝોગણીસ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં સૂર્યવંશી ગાંધ રઘુ અને તેના વશનું વર્ણન આવે છે. આવા આ મહાકાવ્યમાં રઘુના પિતા દિલીપથી માડીને છેક અપુત્ર મગધુ પામેલા અગ્નિવર્ણ સુધીના ગાંધઓનું વર્ણન આવે છે

(૫) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ : ૭ અંકના આ નાટકમાં શુગવંશના રાજા અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાનો પ્રણય નિરૂપાયો છે અગ્નિમિત્રને આ પહેલા ધારિણી અને ઇગવતી નામની બે રાણીઓ તો હતી જ આમ આ બે ગણીઓ પ્રતિનાયિકાઓ બને છે. તેમના દ્વારા રાજાના પ્રણયકાર્યમાં જે અતગથો પેદા થાય છે તેને આ નાટકનો બુદ્ધિશાળી વિદૂષક દૂર કરે છે. રાજા કદી પોતાની બીજી બે ગણીઓ પ્રત્યે દક્ષિણ છાડતો નથી છેલ્લે માલવિકા-અગ્નિમિત્રનું કાયમી મિલન સિદ્ધ થાય છે,

(૬) વિક્રમોર્વશીયમ્ આ પચાસી નાટકનો નાયક છે પ્રતિજ્ઞાનપુરનો રાજા પુરવા, અને નાયિકા ૩ અખરા ઉર્વશી આ નાટકમાં સ્વર્ગના સીરન ઉર્વશીનું પુરવા સાથે મિલન થાય છે અહીં પણ ગાંધની આગળી ગણી કાશીરાગપુત્રી પ્રતિનાયિકા છે રાજા તેના પ્રત્યે દક્ષિણ મતાવે છે, પરંતુ આ રાણી ખામ વિધનકપ બનતી નથી રાજાના પ્રણયજીવનને અંતરાય ઉત્પન્ન કરે છે અપેલા શાપથી અને કુમારવતને મળેલા કુમારના શાપથી જીભો થાય છે. મોટે ભાગે રાજાની પરાક્રમ શીલના અને પ્રણયનિષ્ઠાથી આ અંતરાયો દૂર થાય છે વિદૂષક આ નાટકમાં હમગડા જીભા રૂપા સિવાય ખાસ કંઈ કામ કરતો નથી આ નાટકમાં પહેલા નાટક કરના એક પ્રતિનાયિકા ઝોલી છે તથા વિદૂષક ગણીના પ્રણયકાર્યને મદદ કરતો નથી એટલે નાયક પુરવાની પ્રતિબા અહીં વિશેષે ખીલી જોઈ છે એન લાગે છે કે આ નાટકમાં કાલિદાસની પ્રણયભાવનાએ આકાશ પામવા માડ્યો છે અહીં અનેક રીતે સ્વર્ગ અને દૃશીનું મિલન થયું છે આને નાટક કહેવામાં આવે છે.

(૭) અમિતાનશાકુન્તલમ્ કાલિદાસનું આ ત્રીજું નાટક સુપ્રસિદ્ધ છે તેના વિશે આપણે વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાના જ છીએ. મોટા ભાગના વિવેચક માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ને કાલિદાસનું પ્રથમ નાટક કહે છે, વિક્રમોર્વશીયમ્ને કાલિદાસનું બીજું નાટક ગણે છે અને અમિતાનશાકુન્તલમ્ ને કાલિદાસનું ત્રીજું નાટક-તેની પરિણત પ્રાણ સ્ફુગ ગણે છે. પરંતુ શ્રી આર. વી. જાગીર ૧૯૮૦ વિક્રમોર્વશીયમ્ને કાલિદાસનું પહેલું માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ને બીજું અને અમિતાનશાકુન્તલમ્ને તેનું ત્રીજું નાટક સર્જન ગણે છે

૨. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

છેક પ્રાચીન કાળથી માડીને આપણા દેશના સાહિત્યરસિકોએ મહાકવિ કાવિદાસના આ નાટકને પોતાનું મહુજ પ્રિય નાટક ગણ્યું છે. આખા સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં તેને અત્યંત રમ્ય ગણાવીને તેની નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પ્રશસ્તિ કરી છે :

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્ય તત્ર રમ્યા શકુન્તલ ।

તત્રાપિ ચ ચતુર્યોઽકુસ્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

ભારતની ભાષાઓમાં તથા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ડેનિશ, સ્વીડીશ, લેટિન અને બીજી ભાષાઓમાં તેના અનેકવાર અનુવાદો થયા છે, તેનો વિધવિધ દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ થયો છે અને હજુ થના જ કરે છે. માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ પણ વિદેશોમાંય આધુનિક સમય સુધી અનેકવાર તેને રંગભૂમિ ઉપર રજુ કરવાના પ્રયત્નો થના છે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી અવેગીલાલ યાજ્ઞિક, ઈવિ શ્રી ન્હાનાલાલ, શ્રી બી. કે. દામોદર, શ્રી દલપતરાયન, પ્રાણજીવન ખખખર, શ્રી ચતુર્ભાઈ પટેલ, શ્રી મનસુખલાલ અવેરી, શ્રી દ. દા. શાસ્ત્રી, શ્રી ઉનાશંકર જોશી વગેરે એ તેના અનુવાદ કર્યા છે. આ ઉપરાંત તેના અનેક રૂપાંતરો પણ થયા છે. શાકુન્તલ ઉપરની ગદ્યવર્ણનની ટીકા સુપ્રસિદ્ધ છે.

કવિવર શ્રી સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરે આ નાટક ઉપર ‘પ્રાચીનસાહિત્ય’માં ‘સન્દર્શી’ નેપો લખ્યા છે અને Humboldt, શાકુન્તલ-પ્રશસ્તિ તરીકે જાણીતી Goetheની યોગ્ય પ્રશસ્તિઓ વિશે જે શબ્દો પ્રયોગે છે તે જ શબ્દોમાં કરીએ તો “એક કવિના આત્મામાં બીજા કવિએ ડોકિયું કર્યું છે” આવો જ સ્તુત્ય અભ્યાસ સમજાવો અનુવાદની તેમની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કર્યો છે આમ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટક કાળના અનેક વાગફોંડો વચ્ચે પણ એકવારી રીતે લોકમશ્હૂરતાની પ્રીતિ પામ્યું છે. તેમાં નિરૂપાયેલ શકુન્તલા-દુર્વારતનું પ્રણયજીવન લોકમાનસ માટે પ્રણયજીવનની કાયમી વિભાવના બન્યું છે ધણુ જ પ્રાચીન દોષા છતાં આ નાટક અદ્યતન છે અને આજે પણ અહુર્યાઓની હાનણી અને દર્પનાને એક નગ્નું વાસંતી સ્વરૂપ પામ્યું છે. અમમ સૃષ્ટિની ચેતના બાવે નનનન બનેલી ચિત્તત્રીમાથી નિર્જનવી મહાન કવિની વાણીનું પાન કંવાનું મને તે લગાવો છે. આના મહાન કૃતિઓની પાને બેસતા જ આપણને પણ મહત્તાનો અનુભવ થાય છે.

આ નાટકના સાન અંદ છે નાવક છે હમિનાપુત્રો રાજ દુર્વારત અને નાવિકા છે વિધાનિ અને મેનમાથી જન્મેલી કંવના રૂપોવનના ગદેની તેમની પાલ્લુની શકુન્તલા. વન્નુ છે દુર્વાર-શકુન્તલાના પ્રણયનું. હવે દોકે અંકનો કનથ અગ્રણ કરીએ.

24 - ਪਹਿਲਾ

પ્રારભમાં નાન્દીશ્લોક અર્થ છે તેમાં કવિ કાલિ ૧૨ પોનાના ઇષ્ટદેવ અષ્ટમૂર્તિ ભગવાન શિવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે આ શ્લોક માં ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર તથા પ્રેક્ષકોને આશીર્વાદ છે બીજા શ્લોકમાં આ આખી સૃષ્ટિની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિની નાની પાછળ છનડ્ય મંગા, તેનું વ્યક્તિત્વ અને ગતિ આપતા એક ચૈતન્યમય તત્ત્વનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે તેના શબ્દો ભરેલા છે તેના કુદરતી રીતે યોગ્યતાના વર્ણવિન્યાસથી એક અદ્ભુત લય પેદા થાય છે અને નંદ્યર ગતિથી આપણા અસ્તિત્વને આવરી લે છે

કાલિદાસના ત્રણેય નાટકોના નાન્દીપ્રોલોકમાં શિવની જ સ્તુતિ આવે છે એટલે લાગે છે કે કાલિદાસ અર્ધસપ્ત ૧૫-૧૬-૧૭ હોવા છતાં શૈવભાગી છે તેના શિવ એટલે જ મદ્ધિમા પૂરાયેના દેવ નથી પણ તુ મમ જગતને વ્યાપીને ગહેતુ ચતુર્થનાથ છે પહેલા બે નાટકોની નાન્દીમાં કવિએ શિવને એક દેવ તરીકે એક પ્રથમ તત્ત્વ તરીકે વર્ણવ્યા છે, જ્યારે અહીં તો લાગે છે કે કવિએ જીવનની મધ્યમ અવસ્થાઓમાં જગતના ધર્મા જ તત્ત્વોના સૌન્દર્ય નિહાળ્યું છે અને જે સૌન્દર્ય છે તે જ કવિના શિવ છે આમ કવિની દૃષ્ટિ અહીં વ્યાપક બની છે દૂકમા આ એક શ્લોકમાં જ આખીય સૃષ્ટિ મહા ન જોવા લે છે

પ્રસ્તાવના સરૂત નાટકમાં નાન્દી પૂરી થતા જ એક નાનું દૃશ્ય આવે છે તેને પ્રસ્થાવના આમુખ સ્થાપના કહેવામાં આવે છે આ દૃશ્યમાં સૂત્રધાર કે સ્થાપક રંગભૂમિ ઉપર આવે છે આ ધપીવાર નવી વિદ્યુત કે પાગિપાર્શ્વકને બોલાવીને તેની સાથે મવાદ કળા કળા નાટકની પ્રસ્તાવના કરે છે પ્રસ્તાવનામાં સામાન્ય રીતે નાટ્યકારનો પરિચય (પ્રવચના) નાટકનો પગિચય અને કેટલીકવાર ઝડપસ બધી ગીત પણ આવે છે

આપણા નાટ ની પ્રસ્તાવનામા સૂત્રવાગ અને નગીનો સવાદ આવે છે સૂત્રધાર કહે છે કાલિદાસ પ્રથિતસ્તુના નવેન અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનામવેયેન નાન્વેન ઉપસ્થાપ્ય મસ્મામિ આ શબ્દામા જ તેણે નાટક અને નાટ્યકાગનો ઉપેખ કરી નાખ્યા છે આ નાટકની નાટ્યકાર પોતાના વિર કે પાતાની કના વિર લાખી વાત કરી નથી એ હકીકતમા આપણે તેનો આ ભવિષ્યના જોઈ સફાએ છીએ અન્યત્ર આ પાતાપા વિદુષા ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । વસ્ત્રવિશિષ્ઠિનામામયપ્રવચ્ચેન ॥ એ શ્લોકના કનાકાગની વિનીત નમ્રતા જુ યાદ છે આ પ્રસ્તાવનામા સૂત્રધાર શ્રીધ્મ નવુતુ વર્ણન કરે છે અને નગી શ્રીધ્મનુ ઉપર એક ગીત ગાય છે આન ન મૃત નાટકની પ્રસ્તાવનામા અપેક્ષિત બધી બાતો અહીં આવી જાય છે

પરંતુ આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર વિગતોનું જ શુષ્ક નિરૂપણ થયું નથી નાટ્યકારે ભારે કલાત્મકતાથી તરત જ આવતા મુખ્ય દૃશ્યને અનુભવવા માટેની સુયોગ્ય ભૂમિકા પણ પ્રસ્તાવનામાં રચી દીધી છે.

સૂત્રધારની એક એક ઉક્તિમાં પ્રગટતા પુરુષસુલલ આત્મવિશ્વાસમા, નટીએ-એક સ્ત્રીએ આર્યસ્ય સુરિહિતપ્રયોગતયા કહીને કરેલી તેની કામળ સ્ત્રીસુલલ પ્રશંસામ પુરુષ-સ્ત્રીનો આકર્ષક સંવાદ ઉપન્ન થાય છે. આથી વાતાવરણમાં લાગણીના માર્દવનું ખીજ વવાય છે, અને એ પછી આવતા વાતાવરણનું યથોચિત પુરોગામી બની રહે છે.

સૂત્રધારના શ્રીધ્મવર્ણનમાં શ્રીધ્મકનુના પુરુષને ગમે તેવા આન દોનો નિર્દેશ થયો છે. જ્યારે નટીના ગાનમાં શ્રીધ્મકનુના સ્ત્રીઓને પ્રિય અલંકારનું વર્ણન થયું છે. આ બંને વર્ણનો થઈને પ્રેક્ષકોના મનમાં શ્રીધ્મની સંપૂર્ણ આહ્વાદકતા ઊભી થઈ શકે તેમ છે. બંનેના વર્ણનોમાં વનપ્રદેશના ચિત્રો રજૂ થયા છે. વળી નટીના ગીતમાંના શબ્દોની અગર યુગારોત્તેજક છે તેમ પણ કોઈને લાગે. આ બધાથી નાટકના મુખ્ય દૃશ્યની શ્રીધ્મકનુમાં થયેલી શરૂઆત, વનભૂમિ વગેરેનું સૂચન થાય છે.

નટીના સંગીતની અસરથી પ્રેક્ષકો ‘રાગગદ્ય ચિત્તવૃત્તિ’ થઈને કંઠાય દૂર દૂરના કોઈ અગમ્ય નિતાત ગમણીય પ્રદેશના દ્વાર ખેંચાઈ ગયા હશે. તે જ સમયે રાજા દુષ્યંત પણ મૃગની પછવાડે દોડી આવતા આવતા અગમ્યના દ્વાર ખડો થઈ જાય છે કેટલાક વિવેચકોએ સારંગે અતિરહસ્ય શબ્દોમાં નટીના ગીતનો રાગ પણ વેગીકો સારંગ રાગ હતો તેવું સૂચન જોયું છે આ સૂચનને માન્ય કરીએ તો સારંગ રાગથી બપોરના કે બપોર પછીના સમયનું સૂચન થયું છે તેમ માની શકાય. ગમે તેમ હોય પણ નટીના ગીતે વાતાવરણમાં મોહકતાનો શુદ્ધ લોકાડી દીધો છે અને તેપોવન જેવી શાંત ભૂમિમાં પણ છેક ત્રણ અંક સુધી જામતા જતા અણુયના દૃશ્યને આસ્વાદવા પ્રેક્ષકોને તૈયાર કર્યા છે.

સંગીતની અસરથી ખેંચાઈ ગયેલા સૂત્રધારને થયેલા સ્મૃતિલોપમાં લવિષ્યમાં રાજા દુષ્યંતને થયેલા સ્મૃતિલોપનું સૂચન પડેલું છે તેમ કહેવાય છે તે સાચું છે.

આમ આ નાટકની પ્રસ્તાવના શુષ્ક ન રહેતાં સૂચક અને રસિક બની છે. નાટ્યકારે ભારે કૌશલથી પ્રેક્ષકોના ચિત્તના તાણાવાણાને મુખ્ય દૃશ્ય સાથે વણી લીધા છે. આ પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર અને નટીના ચાલતા સંવાદપ્રયોગ ઉપર એકાએક દુષ્યંતના રથવેગનું દૃશ્ય ચડી જાય છે, આથી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આ પ્રસ્તાવના ‘પ્રયોગાતિશય’ કહેવાય છે.^૧

૧ પ્રસ્તાવનાના લક્ષણ માટે જુઓ : નિર્વેયેન સર્વત્વો મુચ્ચતા પ્રતિપચતે । પ્રવાનસ્ય પ્રવન્વમ્ય તયા પ્રસ્તાવના મ્તા ॥-મુલાકારે. અથવા સૂત્રધારો નર્તે વ્રૂતે માર્દ વાપિ વિદૂપમ્ । સર્વાર્થ પ્રસ્તુતાલેપિ ચિત્રોક્તયા ચત્તદામુગમ્ ॥-દશસ્કન્ધે. અને ઇવોડય-મિત્યુપલોસાસૂત્રધાર પ્રયોગતઃ । પાત્રપ્રવેશો કૌપ પ્રયોગાનિશ્ચયો મતઃ ॥

તપોવનમા કાશ્યપની અનુપસ્થિતિ : સામાન્ય રીતે નાટકના પાત્રો ૨ ગભૂમિ ઉપર ઉપસ્થિત થઈને નાટ્યકાર્યનો વિકાસ કરાવે, પરંતુ કાશ્યપ અથવા કવચ પહેલાં ૧૫ અંક સુધી અનુપસ્થિત હોવાને કારણે જ નાટકમા ટ્રેલોક ક્રિયાઓ જન્મી છે

માનિની તીરે કવવાત્રમની પાસે રાજનો રથ આવના જ રાજને આશ્રમમુગને હણુતો રોકીને સમિધ લેના ઉપડેના વૈખાનસો સમાચાર આપે છે કે “હમણા જ પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કામ સોપીને એના પ્રતિકુળ દેવનુ શમન કરવા કુનપતિ કવચ સોમતીર્થ ગયા છે ૨”

ઉપનુ વ.કચ જણાવે છે કે કાશ્યપ હમણા જ ગયા છે એટલે સોમતીર્થ પહોચીને પાછા ફરે એટલો લાંબો નમય તઓ તપોવનમા હાજર નથી તેમણે પોતાનું અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કાર્ય પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને સોંપ્યું છે. આમ આભાવિક રીતે જ કવચ પ્રયે આજીવન દરમિયાન ગમ્યે ગમ્યે શકુન્તલાને મળતું જ રહ્યું. જો કવચ આશ્રમના ઉપસ્થિત હોત તો નાજ તેમને જ વહીને પોતાના નગરમા પાછો ગયે હોત અને પ્રણયકાર્ય થયું જ નહોત ન્વની જેઠાજરીને લીધે જ તપોવનના ઇષ્ટિગર્યોમા વિનો પે ૧ થાય છે, અને ૧૮મને ટ્રેલોક નમય આશ્રમમા રહેવા આવતુ પડે છે અને શકુન્તલા-કુન્તલા પ્રપુત્રસળ પો આગ્રગ વધે છે આ સમય દરમિયાન કુન્ત-શકુન્તલાના ગાન્ધર્વગન થવા પામે છે આ વખતે પણ કવચ હાજર હોત તો કાશ્ય ગાન્ધર્વગન વિષે જાણીને શકુન્તલાને કુન્તલાની સાથે જ વળાની દેત અને પાચમા અ કથી જે કાર્થ મન્યુ છે તે-શકુન્તલાનુ પ્રત્યાગ્મન-વગેરે બન્યું નહોત વળી કવચ ઉપસ્થિત હોત તો કુર્વાસાના આગમન વખતે અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ કામ પોતે જ કરી લેત, અને તોપણ કુર્વાસાનો શાપ અને તેનાથી જન્મેલી નાટ્યક્રિયાઓ થાત જ નહિ આમ કવચની અનુપસ્થિતિને લીધે જ આખુ નાટક બનવા પામ્યું છે તેમની જેઠાજરીમા તપોવનનું આખુ વાતાવરણ વિશુબ્ધ થઈ ગયું છે તેમની હાજરીમા તપોમય જીવન તથા અતિથિસ્ત્રકાગ્નુ જે મેગ વનજ્યોત્સ્ના-કેસરદક્ષકના લગ્ન સાથે કે શકુન્તલામા જાગેના અગવડના ભાવાવેશ સાથે રહી શક્યો હોત તે તેમની જેઠાજરીમા ગહી શક્યો નહિ અને શકુન્તલાના ચિત્ત ઉપર આવેલું ભાવાક્રમણ તપોવનના સામાન્ય જીવનથી જુદું પડી ગયું

કવચની અનુપસ્થિતિને પણ નાટકની કથા સાથે સળધ છે તેઓએ શકુન્તલા ઉપર આવનાગ પ્રતિકૂન દવને ભાખી નીડુ હતું અને તેના શમન માટે તેઓ

૨. ર્દનામાન દુહિત શકુન્તલાનિથિસ્ત્રકાગ્નય નિયુજ્ય દવમત્યા પ્રતિકૂલ શમયિતુ સોમતીર્થ ગત ૧-શકુન્તલમ્, મઢ-૧

તીર્થસ્થાને ગયા હતા. આમ તેમની અનુપસ્થિતિનું ઠાણુ અને પગિણામ નાટકની અગત્યની ક્રિયાઓને સૂચની દે છે

કણ્વવનો આશ્રમ : કણ્વવનો આશ્રમ માલિનીના તીરે આવેલો હતો. એમ લાગે છે કે આ માલિની નદી ગંગા નદીની એક શાખા હોય અને હસ્તિનાપુર પાસે વહેતી હશે. કાલિંગસે તેને 'ગુધવ'શ'મા મંદાકિની પણ કહી છે. આ માલિનીના તીર ઉપર કણ્વવનો આશ્રમ આવેલો હતો. આ આશ્રમની મગહદ છેક વૈષ્ણવસો ગંગા દુષ્યંતને મળ્યા ત્યાંથી શરૂ થાય છે. આશ્રમમા ખે ભાગ હોય તેમ લાગે છે. બહારના ભાગમા આશ્રમીય વાતાવરણ છે, પણ કદાચ તપસ્વીઓનો વસવાટ નથી. વનવાટ અંદરના સુપડાઓમા છે. બહારના ભાગથી જ આશ્રમની વિશિષ્ટ શાંતિ વૃક્ષો અને પશુપક્ષીઓમા ફેલાયેલી છે બહાર વૃક્ષો ઊગેલા છે. તેમના ઉપર પોપટના માળા છે અને તેમાંથી નીચે નીવારના દાણા પડેલા છે. તેમને પાણી પાવા માટે નહેરોની વ્યવસ્થા કરેની લાગે છે કયાક કયાક ઇશુદીના ફળને ભાગવા માટે વપરાયેલા ચીકણા પથ્થરો, વિશ્વામયી આમતેમ ધૂમતા હજુઓ, ડાળીઓ ઉપર સૂકવેલા વસ્ત્રો— આ બધાથી તપોવનનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે ઉપવનની ભૂમિ ઉપર ઊગેલું દર્બનું ઘાસ દ્વાય હજુઓએ કાપી નાખ્યું છે. ચારેય બાજુએ તપસ્વીઓએ કરેલા હોમનો કુમાડો પ્રચરી રહ્યો હોય અને તેનાથી નવપલ્લવોનો ગંગાઓ પડતો હશે. આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા જળાશયો તરફ સ્નાન વગેરે ક્રિયાઓ કરવા માટે ગયેલા તપસ્વીઓના વસ્ત્રોમાંથી ટપકની જલરેખાઓથી આ ભૂમિ અકિંત થયેલી છે.

આશ્રમના અંદરના ભાગમા પ્રવેશદ્વાર આવે છે. અહીં પણ આગળના ભાગમા એક ઉદ્યાન હોય તેમ લાગે છે. લનાઓથી છવાયેલા આ ઉદ્યાનમા સુદૃઢ વૃક્ષો અને લનાઓ ઊગેલા છે તેમને તપોવનકન્યાઓ રોજ પાણી પાય છે. નિવાસ માટેની ઉટ્તમે હજુ મહેજ અંદરના ભાગમા છે. આમ નિતાન રમણીય પ્રૃથ્વીના ખોળામાં ખેડેલી આશ્રમભૂમિ ઘણી સોહામણી હોય તેમ લાગે છે.

દુષ્યંત-શકુંતલાના પ્રણયની પૂર્વતૈયારી : શકુંતલા દ્વાગ કણ્વને પોતાની લક્ષ્મીને અર્ધ પહોચાડવા જ્યારે દુષ્યંત તપોવનમા પ્રવેશો છે ત્યારે તેને —તેના જામન મનને જગાય પચાલ નથી કે એ જ શકુંતલા તેની પ્રિયતમા બની જશે. પોતાના શરીરના પ્રમાણને અનુરૂપ નાના નાના મેચનવટને લઈને વૃક્ષોને પાણી પાની ત્રણ ગાંધીએ નું દર્શન તેને મનુ લાગ્યું. તે તેના અનુભવ એક જોના તો તેની કશીજ માનનિક લંપગી વચનો આકસ્મિક હતો. કણ્વદુષ્ટિનાને તેને પહેલીવાર જોઈ- તે પહેલાં તેના સૌન્દર્યથી પોતે ઘાયલ થયે, તેની ચંદ્રામગ્નીયે તેનામા નિહિ દોષ એમ લાગે છે કે તેને ચમૂગગ એક ગીતે તે. તદ્દન અકસ્માત

સ્વનમ્ હનો અમ ૦૧ ૪૦ મુક્તનાથી જોઈશુ તો વામગે ૩
 ગમ્ દુરતના ઉપન થયેના લવ નાટે કાગળપૂર્વક આયોજના કરી
 પ્રથમ તો આશ્રમના દારે આવના ૪ તેને વૈખાનસો નબે છે ગમ્એ આશ્રમમ્
 ઉપા શંપ્રકાગ કચાવુ બધ ગમ્યુ તેથી પ્રમ્ન થઈને તેઓ તેને આશીર્વા આપે
 છે. પુત્રમેવ ગુણોવન ચક્રચર્તિનમાનુહિ । ‘તને આવા ૪ શુભવાળો ચક્રવાત’ પુત્ર પ્રાપ્ત
 થજો.’ આશ્રમના દારે અથવા નાટકના દારે આપવામા આવેલો આ આશીર્વા
 નાટકમા માયો પડે છે અથવા નાટકના અતનો નિર્દેશ કરે છે એ તો સ્પષ્ટ જ
 છે પાતુ આ આશીર્વા તે મમયે તો એક ચનકાગથી ગમ્નતા જીવનના એક શ્વ
 રહી ગયેના ખૂણાને પ્રગ્ કરી નાખે છે જીવનના સપૂર્ણ સ્મયી ઉજળા ગ્હેના આ
 રાખને પુત્ર નથી વખાનમોએ આપેનો આશીર્વા રાખના મનમા પુત્રપ્રાપ્તિની આશા
 રોપી દે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે આ આશાનુ બીજા તેના મનને નવા પગિચુન
 સબધ માટે અનુકૂળ બનારી દઈ શકે પોતાનુ ભાગ્ય ગઈ નરી વિશામા બિધડી
 રહ્યું ૩ તેવી પ્રતીતિ પામેનો ૦ ૪ નવા નમ્ ધો નાટે આનરિમ્ રીતે જ તત્તર થવા
 લાગે આ પછી આશ્રમમ્ભિમા પ્રવેશતા ૪ તેનો જમણો હાથ ફાંકે છે જમણા
 હાથનુ અપદન સ્વદ્ આના લાભનુ સૂચક છે એમ મનાય છે ૩ ઉલાસની ઉજળતા
 રાખના મનમા એક ક્ષણવાગ પછુ ‘આ શાન આશ્રમમા હાથ ફરકવાનુ દળ શી
 રીતે મળી શકે’ તે વિચાગ ટપ્તો નથી અને તે મનમા બોલી બેઠે છે અથવા
 મરેનવાના દ્વારાગિ મગ્નિ સત્ર । અને બગમ્ આ ઉદ્ગારની આવે જ શકુન્તનાનો
 અવાજ સભાગર છે દ્વ દ્વ સર્વો । જનથા હાથના ફરકવાથી રાખના મનમા
 સ્પષ્ટ રીતે જ સ્ત્રીની પ્રપ્તિનુ સૂચન બિહુ થાય છે અને તેની નાચે ૪ તેના
 કાન અને મનને શકુન્તનાનુ વાક્ય પકડી લે છે અને કાચ રાખના ઉદ્ગાર અને
 શકુન્તનાના વાક્યનો સબધ જોડાઈ જાય છે આ રાખ સૌન્દર્યપ્રી હોતો તે તો
 કાનિસે આપણને પ્રથમથી જ બનાવ્યું છે જનાગ મારના મૃગની વગાક લેતી
 ડોકનુ નૌર્ ફ મૂનવવાનુ જ તો તે વેગે દાકતા ગ્યમાથી પછુ ચૂકચો ન હતો
 વળી વેગે ચ ના ગ્યમાથી ભૂમિના ૧ નાતા જા નાકારો તમ્ક પછુ આ
 રાખનુ ધ્રાન ત્રણ વચ્ચ ૦ ૫ ન હતુ અમ સૌન્દર્યપ્રી ગમ્નતુ ધ્રાન સમનાલુ
 આકૃતિ ગ્યની મખીત્રિપુત્રિ ઉગ જાય છે અને તે બોલી બેઠે છે અહા મનુરમાસા
 દર્શનમ્ અને ધામે ધોમે નખીઓનુ પપુ ન્દ બની ગટેની શકુન્તના ઉગ તેની
 દષ્ટિ અવિરોધ નોવાજ છે

આ ભ્રમરનાથા પ્રસંગનું એક મુખ્ય કાર્ય તો દુષ્યંતને અપાવવાનું હતું. એ કાર્ય ઘણું જ નાટ્યત્મક રીતે થઈ ગયું છે.

ભ્રમરને શકુન્તલાના મુખની આજુગાજુ ધૂમતો જોઈને દુષ્યંતને ઈર્ષ્યા થાય છે. ભ્રમર શકુન્તલાના ચંચળ કંપતા નેત્રોને સ્પર્શ કરી લે છે, કાનમાં કંઈક કહેતો હોય તેમ કાન પાસે ગુંભરવ કરી લે છે અને ઓઠને પણ અડી લે છે. ૫ આ બધું દુષ્યંતમાં ઈર્ષ્યા પ્રેરે છે. આ ઈર્ષ્યાથી દુષ્યંતમાં હિપ્પન થયેલી શકુન્તલા માટે સ્પૃહાની હિલકેટલાનું માપ મળી જાય છે. રાજાનું મન શકુન્તલાની સાથે સંયોગ પામવા દેટલું અધીરું છે તેનો ખ્યાલ આપણને મળે છે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને હઠાવીને અંદર પ્રવેશનો રાજા જાણે શકુન્તલાને જીતી લે છે.

આ ભ્રમરનાથા પ્રસંગમાં રાજાએ ભ્રમરની સાથે સ્પર્ધા કરી છે તેમાં દેટલાકને ગળની ભ્રમરદત્તિ દેખાય છે. ગળ કેવળ સૌંદર્યલુપ્થ ભ્રમર જેવો હતો અને જેમ ભ્રમર કોઈ એક પુષ્પને વદાદાર હોતો નથી, પણ નવા નવા મધનો લોભી હોય છે તેમ રાજા પણ એક સ્ત્રીને વદાદાર નથી, પણ જ્યાં જ્યાં તેને સૌંદર્ય દેખાય ત્યાં ત્યાં તેને તેને પામવા તે છૂટે છે અને પોતે ગળ હોવાથી તે પામી પણ શકે છે. અડી પણ ગળએ શકુન્તલાના સૌંદર્યને જોયું અને તેના પ્રત્યે તે લુપ્થ થયો. આ રીતે ગળની શકુન્તલા નાટની સ્પૃહા પણ માત્ર દૈહિક આકર્ષણ સિવાય બીજું કશું નથી આ વિચારને પચમાં અંકમાં હંસપદિકાએ દુષ્યંતને ઉદ્દેશીને પ્રયોજેલા અભિનયમનુજ્વલન શબ્દો પણ મર્મરૂપ આપે છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલામૂની મૂળ કથા મહાભારતમાં આવે છે. અડી દુષ્યંતમાં શકુન્તલા પ્રત્યે કોઈ ખાસ નિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી. એટલે તે દુષ્યંત કેવળ સૌંદર્યલોભી હતો તેવું અનુમાન કરવું ત્યાં પોસાય તેમ છે. પરંતુ આપણા નાટકમાં દુષ્યંતને શકુન્તલાના રૂપની જે અનુભૂતિ થાય છે તે માત્ર દૈહિક છે તેમ નાનવાને કોઈ કારણ નથી. બિલકું બીજા અંકમાં રાજા દુષ્યંત વિદ્વપક પાસે શકુન્તલાનું રૂપ વર્ણવના જ્યારે તેના રૂપને અગ્રહ પુણના ફલમિત ગણાવે છે ત્યારે લાગે છે કે દુષ્યંતને શકુન્તલાની અનુભૂતિ કંઈક અલૌકિક, અદિતીય હતી. શકુન્તલાના રૂપે દુષ્યંતના મમમ અસ્તિત્વને જ જાણે કે ભરી દીધું છે. આવી દુષ્યંત કહેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ માત્ર પહેલા બીજા અંકમાં જ નહિ, પણ પાંચમાં, છઠ્ઠા અને સાતમાં અંકમાં પણ અંદરથી ચાલુ રહી છે તેમ જણાયે. હંસપદિકા ગળ ઉપર ગુસ્સે થયેલી છે એટલે જનૂપનીવના રિવાજ પ્રમાણે જે તરૂન સ્વાભાવિક હતી તેની બાળન માટે રાજાને પોતાના અન્યોક્તિ શ્લોકમાં એ ભ્રમર કહે છે 'તું જાણેલી વ્યગ્રિ-

આમ શકુન્તલા પ્રત્યેના રાજાના પ્રણયનું પ્રોત્સાહક ખીજ તપસ્વીઓના પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટેના આશીર્વાદમાં રહેલું હતું એ વાતનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરીએ તો શકુન્તલા પ્રત્યેના રાજાના વલણમાં સ્થૂણ સૌંદર્યોપભોગની શક્તિ જ દેખાશે નહિ, બલકે તેના મૂળમાં પિતૃત્વની સ્વાભાવિક ઝંખના અને તપસ્વીઓના આશીર્વાદનું ગાંભીર્ય રહેતાં દેખી શકાય. આ શાંત આશ્રમમૂમિ છે. અહીં સન્ધ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયેલું તત્ત્વ છે. અહીં મેળેલો આશીર્વાદ અને અહીં થયેલો ભાવાનુભવ સાચાં બની જાય છે.

ઉદ્યાનમાં જ્યોતે પાણી પાની કન્યાઓનું મનોહર દર્શન કરવાના અને તેમના સ્વાભાવિકપદ્ધે ચાલતા મંવાદનું માધુર્ય માણવાના સોભથી રાજા જુક્તરૂપાવાના આશ્રમે છૂપો છૂપો તેમને નિહાળી જાય છે. તે દરમિયાન અખીઓના વાર્તાલાપનું દેન્દ્ર શકુન્તલા અને તેનું યૌવન ગૂંચ્યાં છે. આથી અને શકુન્તલાના અપ્રતિમ ઉપથી રાજાનું ધ્યાન માનવથી જગપાન કાગી ગ્દેથી શકુન્તલા તરફ ખેંચાય છે. તેનું મન તેના તરફ ટકે છે અને તેના આર્ય મનના જાત્રેથી શકુન્તલાને મેળવવાની સૂઝાને કાઢે તેને લાગે છે કે શકુન્તલા જન્મ દરમિયાને પન્નજા યોગ્ય હતો.

આ ભ્રમરબાધા પ્રસંગનું એક મુખ્ય કાર્ય તો દુષ્યંતને શકુન્તલા પાસે પ્રવેશ અપાવવાનું હતું. એ કાર્ય ઘણું જ નાટ્યત્મક રીતે થઈ ગયું છે.

ભ્રમરને શકુન્તલાના મુખની આજુબાજુ ધૂમતો જોઈને દુષ્યંતને ઈર્ષ્યા થાય છે. ભ્રમર શકુન્તલાના ચંચળ કંપતાં નેત્રોને સ્પર્શ કરી લે છે, કાનમા કંઈક કહેતો હોય તેમ કાન પાસે ગુંબરવ કરી લે છે અને ઓઠને પહોંચી પડી લે છે.^૫ આ બધું દુષ્યંતમા ઈર્ષ્યા પ્રેરે છે. આ ઈર્ષ્યાથી દુષ્યંતમા ઉત્પન્ન થયેલી શકુન્તલા માટે સ્પૃહાની ઉત્કટતાનું માપ મળી જાય છે. રાજાનું મન શકુન્તલાની સાથે સંયોગ પામવા દેટલું અધીરું છે તેનો ખ્યાલ આપણને મળે છે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને હડાપીને અંદર પ્રવેશનો રાજા જાણે શકુન્તલાને જીતી લે છે.

આ ભ્રમરબાધા પ્રસંગમાં રાજાએ ભ્રમરની સાથે સ્પર્ધા કરી છે તેમાં દેટલાકને રાજાની ભ્રમરવૃત્તિ દેખાય છે. રાજા કેવળ સૌંદર્યલુપ્ત ભ્રમર જોવો હતો અને જેમ ભ્રમર કોઈ એક પુષ્પને વડાદાર હોતો નથી, પણ નવા નવા મધનો લોભી હોય છે તેમ રાજા પણ એક સ્ત્રીને વડાદાર નથી, પણ જ્યાં જ્યાં તેને સૌંદર્ય દેખાય ત્યાં ત્યાં તેને તેને પામવા તે ઇચ્છે છે અને પોતે ગળા હોવાથી તે પામી પણ શકે છે. અહીં પણ રાજાએ શકુન્તલાના સૌંદર્યને જોયું અને તેના પ્રત્યે તે લુપ્ત થયો. આ રીતે રાજાની શકુન્તલા માટેની સ્પૃહા પણ માત્ર દેહિક આર્ત્યપુ સિવાય બીજું કશું નથી આ વિચારને પણ આ અંકમા હંસપદિકાએ દુષ્યંતને ઉદ્દેશીને પ્રયોજેલા અમિતનમ્બુજેલ્લસત્ત્વ શબ્દો પણ સમર્થન આપે છે.

અમિતાનશાકુન્તલાની મૂળ કથા મહાભારતમા આવે છે. અહીં દુષ્યંતમાં શકુન્તલા પ્રત્યે કોઈ ખાસ નિષ્ઠા જોવામા આવતી નથી. એટલે તે દુષ્યંત કેવળ સૌંદર્યલોભી હતો તેવું અનુમાન કરવું ત્યાં પોસાય તેમ છે. પરંતુ આપણા નાટકમા દુષ્યંતને શકુન્તલાના રૂપની જે અનુભૂતિ થાય છે તે માત્ર દેહિક છે તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. જોલકું બીજા અંકમા રાજા દુષ્યંત વિદ્વધક પાસે શકુન્તલાનું રૂપ વર્ણવતા જ્યારે તેના રૂપને અગ્રજ પુણ્યાના કલ્પમિત ગણાવે છે ત્યારે લાગે છે કે દુષ્યંતને શકુન્તલાની અનુભૂતિ કંઈક અલૌકિક, અદ્વિતીય હતી. શકુન્તલાના રૂપે દુષ્યંતના સમગ્ર અસ્તિત્વને જ જાણે કે ભરી દીધું છે. આવી દુષ્યંતે કરેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ માત્ર પહેલા બીજા અંકમાં જ નહિ, પણ પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા અંકમા પણ અંદરથી ચાલુ રહી છે તેમ જણાયે. હંસપદિકા રાજા ઉપર ગુસ્સે થયેલી છે એટલે બહુપત્નીત્વના સ્વાજ પ્રમાણે જે તદ્દન સ્વાભાવિક હતી તેવી બાબત માટે રાજાને પોતાના અન્યોક્તિ શ્લોકમા એ ભ્રમર કહે છે 'છંછંડાયેલી વ્યક્તિ-

ઓના શબ્દપ્રયોગોમા વ્યક્તિત્વનું સમતુલાત્મક આલેખન હોય તેમ માની શકાય નહિ. વળી આપણે ઉપર જોયું પણ ખરું કે આશ્રમભૂમિમા ગજને થયેલા ભાવાનુભવમા નેસર્ગિકતા અને મચ્ચાર્થ હતા જ એટલે કાચ ગજના પોતાના જીવનમા પણ આ અનુભવ અપૂર્વ હતો. આમ હંમપદિકાની માથે આપણે પણ મમતુલામાથી વોડા ખસી ન જઈએ તો વિના કાગળુ ગજને શ્રમગતિવાળો કહેવાની જરૂર નથી.

આમ છતાં આ શ્રમરગાધા પ્રસંગે ગજને શકુન્તલા પાસે પહોચાડવાનું બહાનું જીલ્લું કરવા ઉપરત્ત ગજમા જાગેલી સ્પૃહાની ઉત્કટ માત્રાને આકૃતિ આપી તે અર્થમા આ મુદ્દા પ્રતીકાત્મક પ્રસંગ છે. આ પ્રસંગથી ગજના પ્રણયાવેશનો સચોટ ભાવસ્પર્શ આપણને બધાને થાય છે.

સ્વપ્નસમૃદ્ધિના પ્રમદ્બનદ્યમમા ગજ ઉ.પન અને વિદ્વધકને લતામંડપમાં પ્રવેશતા સૈકવા માટે ચેટીએ ભમગઓને ઉડાડીને ભમરગાધા ઉ.પન કરી હતી. સંભવ છે કે કાલિદાસના મનમા આ પ્રમગનો ઉદ્ભવ સ્વપ્નસમૃદ્ધિના એ પ્રસંગ ઉપરથી થયો હોય આમ છતાં અહીં આ પ્રસંગની થયેલી માવજત અને તેનું સ્વારમ્ય તદ્દન આગવા જ છે તે સ્પષ્ટ છે.

દુષ્યંત-શકુન્તલાનો પ્રણય : શકુન્તલા માટે ઘણો જ સમ્પૂર્ણ બની ગયેલો દુષ્યંત જલ્પવાદિકામા પ્રવેશ કરે છે. તેની ચતુર ગભીર આકૃતિ, તેનો પ્રભાવ અને તેનો મનુર વાર્તાશાપ આશ્રમીને ત્રણેય સખીઓ અંતર્ગત જાય છે. અનસૂયા-પ્રિયંવદા ક્રમશઃ ધીમે ધીમે સ્વચ્ચ થાય છે તથા તેની ઝોળખાણ પૂછે છે પરંતુ શકુન્તલા પોતાના ભાવાનુભવમાથી છૂટી શકતી નથી. ગજના મોડક વ્યક્તિત્વથી અંતર્ગત તેમા ડોઈક નવો, તે કહે છે તેમ તપોવનવિગેધી, ભાવ ઉપન થાય છે. તે એકમ ઘણું જ અવશપણ અનુભવે છે અને તેની અમડાય મુગ્ધતાને પ્રિયંવદા-અનસૂયા પણ ટગી જાય છે. પ્રિયંવદાના ઉપડામના ઉગમમા શકુન્તલાએ કરેલા મુગ્ધાના કાલિદાસે ભાગ્યશયની શકુન્તલાનો ગજ પ્રચેતો ઉત્કટ ભાવાવેશ વર્ણવી દીધો છે. ગજને પણ શકુન્તલાને પોતાના પ્રચે ભાવાવેશ છે એવી શંકા જનર છે. જ ગજ દુષ્યંતનો શકુન્તલા તરફ પશ્ચાત્ત આજ્ઞો મુદેનો નથી. તેણે શકુન્તલા અંગે જ પૂછેલી પ્રશ્નવિન્યા, થકેડી શકુન્તલા માટે બનાવેલી અંશનુભૂતિમા, પ્રિયંવદાએ શકુન્તલા પાસે જોડેલી મેદશમેચનના રંગમા પોતાનો સીટી આપીને તેને અદ્યત્ત-જાગૃત્ત કરવાના તેના પ્રયત્નના અને છેક છેત્તે સુતી પોતાનો ન મી એ.બ.ખ

૬. શુભે • કિંતુ નિર્મલજાગૃત્ત મેદશમેચન મિત્રાત્મક મનનનન્ન હંમત ।

૭. કિંતુ નન્ન સગા વન્નમ્મેદશમેચનનન્ન મિત્ર ।

છુપાવવાના તેના પ્રયત્નમાં ગળનો શકુન્તલા પ્રમથુતિપૂર્વક સૂચવાઈ ગયો છે નખીઓ પણ આ બંને જાણના પારસ્પરિક આકર્ષણને પામી ગઈ લાગે છે આમ દુષ્યત-શકુન્તલાના પ્રયુક્તરુણને કાલિદાસે તેના મૂર્ણ સુદ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કર્યું છે

શકુન્તલાનો દુષ્યત માટેનો ભાવ સ્વયંભૂ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે આમ છતાં તેને જે તપોવનવિરોધી લાગે તેવા તેના ઉપર થનાર આવા મઈ ભાવાક્રમણની આશા પહેલેથી જ સખીઓને તો હતી - એમ જ નહિ પણ જ્યારે દુષ્યત સખીસમુદાયની પાસે આવે છે ત્યારે 'તાત કાશ્યપ હાજર હોય તો તે આજે પોતાના જીવિતસર્વસ્વરૂપ શકુન્તલાથી આ જાનુ સ્વાગત કરત - એમ સૂચવીને દુષ્યત-શકુન્તલાના મધુની યોગ્યતાનું પણ સૂચન સખીઓએ મરી દીધું છે આમ શકુન્તલા લગ્નને યોગ્ય બની હતી અને અનુરૂપ વર મળતા તાત કાશ્યપ પણ તેને વગવવા માગતા જ હતા એ જોતા શકુન્તલાનો ભાવાવેશ અસ્વાભાવિક, અમધ્ય કે અસ્થાને તો નહોતો જ

આ તપોવનમંદિરની મૃદા કંવાની માળતમાં આગળ વધતા પહેલાં રાજા દુષ્યતે સખીઓને પૂછેના પ્રશ્નો ઉપરથી જાણી લીધું કે શકુન્તલા રાજર્ષિ અને અશ્વિનનો પુત્રી છે અને તેથી ક્ષત્રવરિમહાત્મા (ક્ષત્રિયને વરવા યોગ્ય) છે, તથા તાત કાશ્યપ અનુરૂપ વર મળે તો તેને વગવવા ક્ષત્રે છે આમ ધર્મ દૃષ્ટિએ તે શકુન્તલાનો વિચાર મરી શકે તેમ હતો

તપોવન ઉપર હાનીનું આક્રમણ ગળ દુષ્યત અને શકુન્તલા વચ્ચે પ્રચુરનો ઉપયોગ થઈ ગયો આ રીતે આ નાટ્યના પહેલાં અક્ટ માર્ક પૂરું થઈ ગયું હવે અક્ટ પૂરો કંવાનો હતો પરંતુ પ્રયુક્તવિવશ થઈ ગયેના શકુન્તલા કે દુષ્યત એમનીમંથી દુઃસવાનું નામ પણ લે તેની નિયતિના નહોતા તો પોતાના અતિથિને અન્યૂન-પ્રિવલ પપ્પ હવે જાણે મહેવાની તપોવનવિરોધી તોછડાઈ ન બતાવે અને આ બંને પાત્રો જનસુત્રી ગમ્યમિ ઉપરથી જાણ નહિ ત્યાં સુધી અક્ટ પપ્પ પૂરો થઈ શકે નહિ આથી અક્ટને નમાત કરવાના ઉદ્દેશથી કાલિદાસે તપોવન ઉપર હાનીના આક્રમણનો પ્રમથ મૂક્યો છે

મુખ્ય દેવા નીમળેના દુષ્યતની પાછળ આન તો આપ્તુ સૈન્ય હતું જ ગળ દુષ્યત દોડતા મૂત્રની પાછળ થને હમી તતા સૈન પાછળ મરી ગયું હતું પરંતુ

૮ મુખ્ય પ્રિવલની પર્વિત્તોમિતિ વયા નનરસ્તાનુસ્થા પાદપન સમતા, બવિ તાનનનનનનન ડુનુન તા લમયવિ ।

૯ ડન તાનનનનન ને વમિતોર ક્રનાથ વરિવિ ।

હવે તેનો ભાવાવેશ સહજ અને સ્વાભાવિક ઉપરાલ ધર્મ પશુ હતો તેની દાનત કાર્યપત્રી ગેરહાજરીમાં લાલ ખાટી જવાની ન હતી શકુન્તલા સાથેના સંબંધને કાર્યપત્રી પશુ અનુમતિ મળી છે ^{૧૧} ખીજા અંકના ચૌદમા શ્લોકમાં કવવાચનના શિષ્યોએ તેને માટે 'રાત્રિમુનિ' ગણ્ય પ્રયોગ્ય છે તેવું સૂચન કર્યું છે ^{૧૨} એટલું જ નહિ પશુ ત્રીજા અંકના પ્રારભમાં શિષ્ય જણાવે છે કે તેના ધનુષના ટકાર માત્રથી વિદ્યો જિવટા ફૂટ થયા હતા આ રીતે દુષ્યન્ત મૂર્તિમાન વિન નથી જ

આમ છતાં હાથીના આગમનના વૃત્તાંતથી વાતાવચ્ચુમાં જે લગભગીતતા ઉત્પન્ન થાય છે અને દુષ્યન્તના ગ્હણની જે અપેક્ષા જભી થાય છે તેનાથી ખીજા અંકમાં સૂચવાયેના તપોવનના વિદ્યોનું જ નહિ પશુ વ્યાપક રીતે જોઈએ તો દુર્વાસાના શાપનું, તપોવનને યનારા શકુન્તલાવિગ્રહનું તથા શકુન્તલા ઉપર આવી પડનારી આપત્તિઓનું પુરોગામી વાતાવચ્ચુ જરૂર અર્થ છે

ઉપમંહાર આમ પ્રથમ અંકમાં નામચકારે દુષ્યન્ત-શકુન્તલા વચ્ચે પ્રણય સ્ફુરાવ્યો દુષ્યન્તના માનસમાં શકુન્તલાને પામવાની પૂર્વતયારી હતી તો વૃક્ષો અને લતાઓ ઉપર જૂટથી ટપનો ભાવ ઢોગતી અને તેમને માતૃત્વથી જગપાન કરાવતી શકુન્તલા પશુ માત્ર ઉપથી જ નહિ પશુ ધીવનમુગ્ધ લાગણીઓના વિકાસથી રાજા જેવા પ્રભાવશાળી પુરુષને પોતાનું સ્ત્રીત્વ સમર્પિત કરવાને તૈયાર જ હતી આ બંને વચ્ચે પ્રણય સ્ફુર્યો કે તત્ત જ બંનેના વ્યક્તિત્વ ગ્રામિમાન બન્યા અને વિકાસની આત્રાગની ઢાટિને પહોંચવા તેમણે પ્રમાણ આપ્યું

આ અંકનો બધ ધણો સુચયિત છે નગીના રાગથી મર્મયેના વેગમાં પ્રેક્ષકો ખેચાવા લાગે ત્યાં તો રાજા તેમને તેના ગ્યના વેત્ર સાથે જોડી દે છે અને જોત જોનામાં તો વચથી મૃગને અનુમરેલો ગભ શકુન્તલાના પ્રમમાં પડે છે એ દૃશ્યને પ્રેક્ષકો માણવા લાગે છે પ્રમયો એક પછી એક પ્રમાણ રીતે ગ્રોહવાયના છે અને ધણી ત્વગથી એક પછી એક સૌર્ય અને ભાના ભાવો ઉપમી આનીને પ્રેક્ષકોના ટપમાં ચિત્રિત થઈ જાય છે અડી કવિએ જેમ ગભના ગ્યવચની માથે ગભના પ્રણયાવેગને વાદ ગ્યો છે તે જ પ્રમાણે અચિરપ્રવૃત્ત ઓભમત્તુ માથે પશુ પ્રણયનો વાદ ગ્યો છે જે ભૂમિમાં થોડી વાર પહેલા જ 'વનજ્યોત્સ્ના' અનુ રૂપ વગની માથે જોડાય ત્યાં શકુન્તલા પશુ પોતાને યોગ્ય પુરુષ સાથે જોગવા છંદે તેના રુ આચર્યો આમ અત્રી માનવ અને પ્રાનિને પશુ મવા

૧૧ જુઓ. "મમ પ્રીતિમમ મુચ્ય સુજાનમ્ ।

૧૦ પુનઃ રાગ મુનિયો મુહુ વનઃ સત્ત્વરે ।

છે ત્રણેય સખાઓ એકબીજાની એવી પૂગ છે કે જાણે ત્રણેય મળીને એક વ્યક્તિ બને છે, અથવા ખીજી રીતે અનસૂયા અને પ્રિયવદા શકુન્તલાના જ સ્વરૂપના બે પાસા બની જાય છે

આ અંકના પ્રારંભમાં વેગથી રગભૂમિ ઉપર પ્રવેશેલો રાજા દુષ્યંત જ્યારે અંકને અતે રગભૂમિ ઉપરથી પાછો જતા છે ત્યારે તેના પગ પાછા પડવા લાગે છે અને તે બોલી જાય છે ‘ગच्छति पुर शरीर घाति पश्चादस्तुत तन ।’ આ વાક્યમાં આ અંકે રાજાના પાત્ર ઉપર કરેલી અમર સ્પષ્ટ થાય છે

અ ૩ બીજો

બીજા અંકના પ્રારંભમાં વિદુષકની એકાકિત આવે છે રાજાના મૃગયારોખને લીધે તેની જે અવદશા થઈ છે તે અંગે થોડા ગુસ્સા સાથે તે બળાપા કાઢે છે રાજાના રોખની પાછળ ધૂમ્પા કરતા આ વિદુષકને પોતાની શોખની વસ્તુઓ બરાબર મળતી નથી તેના ખાવાપીવાનું ઠેકાણું નથી, નથી તેને જીવવા મળતું અને તેના સાધા જન્ડાઈ ગયા છે આમ રાજાનો આ પ્રિયવયસ્ય રાજા જેટલો જ દુઃખી છે પણ બંનેના દુઃખના પ્રકાર જુદા જુદા છે રાજાનું શકુન્તલા માટેની ઉત્સુકતાનું દુઃખ વધારે સૂક્ષ્મ છે એટલે સમગ્ર ખિયા-સમાનશીલ હોવા છતાં તેમની મત્રી એક બાજુથી હાસ્યપ્રેરક છે તો ખીજી બાજુથી રાજાના દુઃખની સૂક્ષ્મતાને વેધકતાથી બહાર લાવે છે

બંને એકબીજાને સહાય કરે છે ગાંભ મૃગયા નધ રખાવે છે આમેય શકુન્તલાના જેવા નેત્રવાળા હસ્તીઓ ઉપર બાણપ્રહાર કરવા હવે તે અશક્ત જ હતો વિદુષક પણ રાજાની શકુન્તલાકથા સાંભળવા ઇચ્છતો નથી, પણ છે લે મળે છે રાજા પોતાના આશ્રનના સાથેના પ્રણયની વાત આ વિદુષકને કહે છે એમ લાગે છે કે રાજાનો શકુન્તલાના રૂપનો અનુભવ માત્ર ઉપર ઉપરનો ન હતો, ખૂબ જોડો અને અલૌકિક હતો ૧૩ કેમેય શ્રીને શકુન્તલાને તે વિનારે પાડી શકતો નથી વિદુષક સાથેની તેની વાતચીતમાંથી ખબર પડે છે કે શકુન્તલા પોતાને અપે તેવા રાજર્ષિના કુળની છે અને અપરિણીત છે એનું જ નહિ પણ પોતાના પ્રયે પ્રમલાવ પદા ધરાવે છે એમ સમજાવે ખાતરી કરી લીધી છે અને તેથી જ તે તેને મળવવા ઉત્સુક જાયો છે પણ દ્રીથી તપોવનમાં કળા બાંધાને જવું તેની વિભાવનામાં તે હતો એટલામાં જ કવવના તપોવનમાંથી બે શિષ્યો આવે છે અને

કણ્ડવની જેરહાજરીમા રાક્ષસો ઇષ્ટિમા વિદ્ય પહોચ્યાડતા હતા તેથી દુષ્ટાંતને યદ્યનુ' રક્ષણ કરવા ખેલાવી જાય છે રાજા હોશે હોશે જવા તથા થાય છે, એવામા જ હસ્તિનાપુરથી ગજમાતાનો સંદેશો લઈને કરભક આવી પહોચે છે અને દેવીએ કરેલા પુત્રપિંડપાલનપ્રતના ઉપવાસના દિવસે પોતાના પુત્રને હાજર રહેવાનો સંદેશો રાજાને પાઠવે છે.

કરભકનો પ્રમંગ :—કરભકના સંદેશથી ગજનુ' મન દિધામા મૂકાય છે, કારણ કે એક બાજુથી તેને તપસીઓના કામ નાટે જવાનું હતું અને બીજી બાજુથી માની આરા હતી. ખેમાથી એકંચુ ઉત્તર ધન થઈ શકે તેમ ન હતું. ૧૪ આ સમયે તેના મનમા એક માર્ગ નીકળે છે. ગજમાના રાજા દુષ્ટાંતના પ્રિય-વયસ્ય વિદૂષકને પણ પુત્ર જ ગણતી હતી. એટલે રાજા તેને નગરમા મોકલીને પોતે પોતાની રાજા તરીકેની દરજ્જા બબલવા તપોવનમા જવાનું પસંદ કરે છે. આમ વિદૂષકને તે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નગરમા પાછો મોકલે છે અને સાથે પોતાના લશ્કરને પણ પાછું મોકલી આપે છે. છૂટા પડતી વખતે રાજાને યાદ આવે છે કે પોતાની જેરહાજરીમા વિદૂષક કદાચ પોતાના શકુન્તલાપ્રેમની વાત જાહેર કરી દે એટલે તે તેને વિશ્વાસમા લઈને મગજથી દે છે કે અત્યાગ સુધી તેણે કરેલી શકુન્તલા નજેની વાત માત્ર પશ્ચિમવિજય-ઉત્તરમા કરેલી બનકાટ-જ હતી; માટે તેને સાચી ન માનવી ૧૫ વિદૂષક પણ ગજની આ વાત માની જાય છે. કરભકના પ્રમંગનું નાટ્યગત મહત્વ ધણું છે.

૧. આ પ્રમંગ મનમા બે ધર્મકાર્યો વચ્ચેની દ્વિધા ઉત્પન્ન કરે છે. આ દ્વિધા નાટ્યાનુકૂલ છે. ૨ ગજ તપોવનમા જ જવાનું છેલ્લે સીકારે છે. એવાનને મીઠી રીતે જોઈએ તો કહી શકાય કે ગજએ પોતાની બે ફળેમાથી સામાજિક-સન્માનોપયોગી રૂઝને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું તેણે એમ જ કંવુ જોઈતું હતું તે સ્પષ્ટ છે કારણ કે યજ્ઞના વિધાને હજુ કરવાની શક્તિ અન્ય કાર્યમા ન હતી આમ હતા રાજાની તપોવનમા જવાની પનજીને તેના શકુન્તલાપ્રેમની લાલચાને આભારી પણ ગણી શકાય તેમ છે. નાગને શકુન્તલાના પણ આ દોષ તેમા ગા વાધો છે ૨ પરંતુ ત્રીજા અંકમા આખરે બાણીએ છીએ કે યજ્ઞ કાર્ય પૂરું થયું ત્યાં સુધી તે શકુન્તલા પાસે નવો નથી. શકુન્તલાની સ્મૃતિને વાતોળવામા તેને ઉત્તરમા દના હતા, તેને લીધે તે દુઃશ પડુ બન્યો હતો. આમ જ્યાં તેણે પોતાનું

૧૪. ઇત. તન્વિસાર્વમ્ ક્વો ગુરુનાત્ । દરનન્તિશ્ચનોન્ત્ ।

૧૫. અશ્વિમૈદન્તિ સન્ને પત્નોર્થે ન શ્વપા રતઃ ।

કાર્ય પહેલા જ આટોપ્યું અને પછી જ શકુન્તલાને જોવાની ઈચ્છા કરી. ૩. રાજ્યે વિદૂષકને નગરમાં મોકલી આપ્યો, તેથી રાજાના શકુન્તલા સાથેના પ્રણય-પ્રસંગનો એક માત્ર જાણકાર વિદૂષક પ્રણયક્રિયાનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બની શક્યો નથી. રાજ્યે તેને છેલ્લે કહ્યું કે ‘આ તો પરિહાસ હતો’ એમ તેણે એ વાતને મનમાંથી પણ કાઢી નાખી. સંકલનાની દૃષ્ટિએ રાજાના પરિહાસવિજલિત વગેરે શબ્દો ઘણાજ અગત્યના છે, કારણ કે ત્યાર પછી ક્યારેય એટલે કે રાજ્યે શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું તે પહેલા કે તે પછી તેણે શકુન્તલાપ્રસંગને ન યાદ કર્યો ન યાદ કરાવ્યો. આથી જ શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાન શક્ય બન્યું. ૪. અહીં રાજમાતાના પુત્ર પિંડપાલન વ્રતનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ ઉલ્લેખ ફરી એકવાર રાજાના અપુત્રપણાને ઉપસાવે છે. રાજા અપુત્ર હતો એટલું જ નહિ, પણ તેના રાજ્યમાં અને મહેલમાં તેનું અપુત્રપણ ભારે ચિંતાનો વિષય બન્યું હતું. આની રાજાના આતર મન ઉપરની અસર પણ કેવી મોટી હશે તે કહી શકાય છે. રાજ્યે રાજમાતા પાસે વ્રતસમાપ્તિ વખતે ભલે પુત્ર તરીકે વિદૂષક મોકલ્યો, પણ પોતે તે જાણે માતાના વ્રતને પૂર્ણ કરવા જ (—ભવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગની દૃષ્ટિએ, પુત્ર મેળવવા જ) તપોવનમાં ગયો. તે તપોવનમાંથી પાછો આવે છે ત્યારે તેના પુત્રનું આધાન થઈ ચૂક્યું હતું.

પુત્રપિંડપાલન વ્રત ૧.—પુત્રસ્વ પિંડ પાસ્યતે અનેન તદ્ । પુત્રને મળનારો પિંડ આ વ્રતથી રક્ષાય છે. માણસના મૃત્યુ પછી તેની શ્રાદ્ધ ક્રિયા વખતે મરનારનો પુત્ર તેને પિંડ આપે છે. હવે જો મરનારને પુત્ર ન હોય તો તેને પિંડ મળી શકતો નથી તેને પિંડ મળી શકે એટલે કે તેને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય તે હેતુથી અપુત્ર માણસની માતા આ ‘પુત્રપિંડપાલન’ નામનું વ્રત કરે છે એમ લાગે છે કે આ વ્રતમાં કેટલાક દિવસ પછી ઉપવાસ કરવામાં આવતો અને તે દિવસે વ્રત કરનાર માતા પોતાના પુત્રની હાજરીની આપેક્ષા ગમતી.

આપણા નાટકમાં, ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે મુજબ આ વ્રતનું ઘડું મહત્વ છે. રાજા દુષ્યંત અપુત્ર હતો અને તેને ત્યાં પુત્ર જન્મે એવી અપેક્ષા—ત્રીપ છંદ દુષ્યંતની માતાને હતી કારણે નાટકમાં રાજાની અપુત્રતાને ખાસ દક્ષમાં ગણી છે. રાજાને પિતૃત્વ પામવાનું જાણી હતું અને આ નાટકના પ્રવાહના વળાંકમાં રાજાની એ અનુગમને દુઃક દેવા માટેની ગતિ છે, એ જગતર સમજવું જોઈએ અને તો જ ‘દુષ્યંતમાં એક સ્ત્રીનું જ હતો’ એ ભૂમિકા ઉપરથી નટનું જે દર્શન થાય તેના કળાકર્ષક બુદ્ધિ દર્શન થઈ શકે.

ખીજા અંકનું મહત્ત્વ :- એક એવી માન્યતા છે કે, આ અંકમાં દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રણયનું વસ્તુ જરા પણ આગળ વધતું નથી. માત્ર દુષ્યંત નગરમાં પાછો ન જતાં વિદ્યો દૂર કરવાના જહાઝા હેઠળ તપોવનમાં જાય છે. આટલી જ નવી જાગળ આવે છે. એટલે આ વાત સાદા વિષ્ણુભક્ત કે પ્રવેશકમાં મૂકી શકાય એટલી જ મહત્ત્વની છે. તેને માટે આખો અંક પ્રયોજવાની જરૂર નથી. આમ ટેટલાક માને છે કે ખીજા અંકમાં વસ્તુવિકાસ થતો નથી. આ માન્યતા ખગળર નથી. આ અંકમાં એકલો દુષ્યંત જ દેખાય છે એ સાચું. આમ છતાં પહેલા અંક કરતાં અહીં આપણે તેને વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ.

એમ લાગે છે કે, દુષ્યંતનો શકુન્તલા માટેનો પ્રણય સ્થિર છે. પહેલા અંકમાં તેના હૃદયે જે ભાવાવેગ અનુભવ્યો હતો તે માત્ર તત્કાલીન જ હોત તો તે શકુન્તલાથી દૂર જતા જ રાજા કદાચ ભૂલી જઈ શકે. પરંતુ રાજા શકુન્તલાના રૂપને સતત યાદ કરે છે. શકુન્તલાનો વિરહ તેને વેલ્લાકાગક નીવડ્યો છે, તેને ઉઝગરા થાય છે. તે શકુન્તલાના જેવા નેત્રોવાળા મુઝો સામે ધનુષ્ય પણ વાળી શકે તેમ નથી. આમ લાગે છે કે દુષ્યંતનો પ્રણય સ્થિર છે. એમ લાગે છે કે દુષ્યંતના પૌરુષપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની સાથે સ્ત્રીત્વનો જે યોગ અઘાપિ થયો ન હતો તે શકુન્તલાદર્શને થઈ ગયો છે. શકુન્તલામાં ગળ પરિપૂર્ણતા અનુભવે છે. દુષ્યંતના માનસને શકુન્તલાથી છૂટું પાડીને જોવા આપણા માટે જરૂરી હતું. ખીજા અંકમાં આ માટેનો મોઢો આપણને મળી જાય છે.

અહીં દુષ્યંત પહેલા અંકના દુષ્યંત કરતા વધારે વિગ્દહજન્ય ગમગીનીમાં છે. વિદૂષકની ઉદ્વિગ્ધતાથી અહીં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, પહેલા અંકમાં જમણા શૃંગાર ગમમાં વૈવિધ્ય આપે છે. આમ, ગમવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ અંકના દૃશ્યો જરૂરી હતા. આ ઉપરાંત પરિહાસચિત્રણ કહીને ગળએ વિદૂષકના મનમાંથી શકુન્તલા અજેની વાત કઠાવી નાખી તથા વિદૂષકને પોતાની પાસેથી દૂર રાખ્યો તે ઉદ્દેશ્યનું મહત્ત્વ તો આ નાટકમાં ધણું જ છે. કામ્યપની એકાગ્રીની જેમ જ વિદૂષકની એકાગ્રી આ નાટકના વચ્ચેનો વિકાસ કાવવામાં ઘણી મહાયત્ન નીવડે છે. આ જાગતા આ નાટક નાટકકાગના આગલા બે નાટકે. કળા ધણું જ જુદું પડે છે. માલિકાગ્નિનિત્રમ અને ત્રિકમ્પ્રેક્ષીયમમાં વિદૂષકની એકાગ્રીએ નાટકને ચલાવ્યું હતું. અને નાટકના નેતાઓએ વિદૂષકને પોતાના પ્રણયનો સક્રિય સાક્ષી બનાવ્યો હતો; જ્યારે અહીં પ્રણયપ્રનયો વિદૂષકથી દૂર રાખવાના પગલાંને નાટક નાટક બને છે.

નાટકના પહેલેથી ખીજ અને છેલેથી ખીજ અંતમાં શકુન્તલા આવતી નથી, એકલો દુષ્યત જ આવે છે આમ અકવિધાનની સપ્રમાપ્તતાની દૃષ્ટિએ પણ આ અંક જરૂરી છે

રીજી અંક

રીજી અંતમાં પ્રારંભે નાનો સરખો છતા અગત્યનો નિષ્કર્મક આવે છે તેમાં શિષ્યનું એક જ પાત્ર આવે છે આથી મ્લાકાર ટેલો સયમી-મ્લકસરવાળો છે તે જણાઈ આવે છે પ્રાણના તેની એકાકિત આવે છે, પાછળથી તે 'આકાશે' પ્રિવદા માથે સવાદ કરે છે

શિષ્ય એ સમાચાર આપણને જણાવે છે એક તો દુષ્યતના પ્રવેશ માત્રથી જ તપોવનના ઉપદ્રવો દૂર થઈ ગયા છે આ બતાવે છે કે દુષ્યતનું વ્યક્તિત્વ મૃદુ એજપૂર્ણ, ટેલુ અન્નકાર છે ખીજ અમાચાર એ મળે છે કે શકુન્તલા ઘણી અસ્વસ્થ થયેલી છે તેને માટે ઉશીરનો લેપ અને મૃણાલયુક્ત કમલપત્રો લઈ જવામાં આવે છે શિષ્યપણુ 'ગૌતમી સાથે યતનુ શાંતિજળ મોકનાવું છું' કહીને જાય છે

રાજાની અસ્વસ્થતા વિષે ખીજ અંકમાં જણ્યું હતું. હવે આપણે જણ્યું કે શકુન્તલાની સ્થિતિ પણ એવી જ છે બંનેની અસ્વસ્થતાનું મારણ એક જ છે એમ આપણું મન મળી જઈ શકે છે સકનનાની દૃષ્ટિએ ગૌતમી શકુન્તલાની ખબર કાઢવા આવવાની છે એ સમાચાર ઘણા જ અગત્યના છે અને અંકના અંતભાગમાં જ્યાં તે આવે છે ત્યારે તેનું આગમન એક તાનમેલિયો અકસ્માત બનતું નથી

મુખ્ય દરમ્યાન જણાય છે કે રાજાનો વિ હામિ વધારે તીવ્ર અને ખૂબ અમલ બન્યો છે (આ નાટકના દરેક અંકમાં નાજ દુષ્યન્તનું વ્યક્તિત્વ જુદું-ઝડપથી બદલાતું જ-વિષમત્વ જ-હુ છે) અન્નદાન કર્મ પૂરું થઈ ગયું છે એટલે હવે ગાંધારીનું મુખ બન્યું છે અને નદમ્યોની અનુગ્રાથી આમ કંવાન મ્લક શોધે છે હવે જ તે પેતની પ્રિધાને જેવા માલિની તીંગના લનામંપ તંદ્રવળે છે ત્યાં તે શિયાના આસન ઉપર પુષ્પોની પથારીમાં સૂતેલી પ્રિધાને જુએ છે બંને સખીઓ શકુન્તલાનાં ચુન્યા મરી ગઈ છે નાજ તેમની વિચલ વાતો સાંભળવા બહાર જ જાયો ગદે છે અને ગાંધારીની આંખોમાં તેમને જુએ છે

શકુન્તલાએ સખીઓની આમહૂર્વં મૃત્યુ પડી પેતાના દયની વાત-પેતાને થયેલ દુષ્કર્મ માટેના અભિનાયનો વાન બદે મરી અને પેતાને મૃત્યુ જ થાય એવી બીજી પત્ર વ્યક્ત કરી સખીઓની નવાંધ્યા હવે તે જ પેતાને 'નસેમ' લની મોં વાનુ -મીમર્ષુ અને મનવેળ લખાને તે સખીઓને

સંભળાવ્યો. આ મદનલેખમા નિર્દોષ તપોવનકન્યાનો અદ્વિતીય મનોહર ભાવ એવા સરળ છતાં વેધક શબ્દોમા વહી આવ્યો છે કે એ મદનલેખ એક સુદ્ધ કાવ્ય ગતી ગયો છે ફૂલના ઠેચામાથી જે આસાનીથી ફેરમ જોડે અને વાતાવરણને મધુર મહેકથી ભરી દે, તેવી રીતે આ સરળ કન્યાની હૃદયપાખડીમાથી નિસરેલું નરવું ગીત તેના સુકોમળ લયથી આપણને મુગ્ધ કરી શકે છે. શાખાઓની આડશેથી આ બહુ જોતા સાહજતા દુષ્કંતની તો વાત જ થી ? એક ક્ષણની યે રાહ જોયા વગર તે લતામડપની અંદર જઈ પહોંચે છે અને પોતાની પાંચુ અવસ્થા જણાવે છે બનેલું મિલન થતા જ પ્રિયવદ્ધ રાગને શકુન્તલા પ્રત્યે અનુમોહ કરવા માગણી કરે છે, અનસૂયા પોતાની પ્રિય સખીને માટે રાગને લલામણુ કરે છે, અને છેલ્લે બન્ને સખીઓ મૃગયાળને તેની માતા સાથે મેળવવાનું બહાનું ઠાઠી બન્ને પ્રણયીજનોને એકલા મૂકી ચાલ્યા જાય છે રાગ શકુન્તલા પાસે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે, પાંચુ શકુન્તલા સ્વીકારી સંકેતથી ચાલી જવા છૂટે છે. રાગ તેને પકડી ગખીને ગાધર્વલક્ષ્મ માટે માગણી મૂકે છે અને તેનું મુખ જિંમુ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પાંચુ ત્યાં જ ગૌતમી આની પહોંચ્યાનો સંકેત મળે છે, એકદમ રાગ સંતાઈ જાય છે-શકુન્તલા તેને લતાની આડશે છુપાવી દે છે. ગૌતમી શકુન્તલા ઉપર દર્શોકનું સિંચન કરે છે અને શકુન્તલાને લઈને ઉટજમા જવા નીકળે છે. જતા જતા શકુન્તલા લતાવલયને-લતાની પાછળ રહેલા ગળને-ફરીથી આવવાનું આમત્રણ આપે છે શકુન્તલા અને ગૌતમી ગયા પછી ગળ એકદમ એ પ્રિત્તાપગ્નિભુક્ત સ્થાનને છોડી દઈ શકતો નથી. પ્રિયાની શિવા ઉપગની શૈયા, સ્ત્રીમળાઈ ગયેલા મનમથલેખ, હાથમાથી પડી ગયેલું બિસાલરણુ વગેરેને જોતો ત્યાં જ જોભો રહે છે. ત્યાં તો 'સાજ પડી છે, અને અમિયુક્ત વેદીની આજુગાજુ ગદ્ગદોના ઓળા દેખાવા લાગ્યા છે' એવી ગળને જૂમ પડે છે અને ગળ અડપથી પોતાની ફજ બળવવા જાય છે

શકુન્તલા-દુષ્કંતના પ્રણયવસ્તુવાળા આ નાટકમા ત્રીજા અંકનું સ્થાન અગત્યનું છે અહીં બન્ને પ્રણયી પાત્રોને પરસ્પરના પ્રેમની ભાવુ થાય છે અને તેમનું મિલન થાય છે શકુન્તલા અને દુષ્કંત ગાધર્વવિવાદથી અલક્ષ થયે જ તેનું પૂરેપૂરું સૂચન આ અકના અંતે આપણને મળે છે. આ રીતે આ નાટકની વસ્તુનો એક તનકો અહીં પૂર્ણ થાય છે "Truly in Shakuntala there is one Paradise Lost and another Paradise regained" એ પ્રસિદ્ધ વિવેચનોક્તિના અર્થમા કહીએ તો આ અકના અર્ચની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નાટકના પહેલા અકના જે પ્રણયનું કાર્ય વેગથી ચાલે થયેલું તે એકધારી રીતે ચાલના ચાલના અહીં નમાખ થાય છે.

થોડી લયભીત છે. એકને લાગે છે, ‘રાજ નગરમાં પહોંચીને અંતઃપુરના સમાગમથી શકુન્તલાને ભૂલી તો નહિ જાય ને ?’ તો ખીજને લાગે છે, ‘પણ તાત કાશ્યપ આ સાલળીને શું કહેશે ?’ બન્ને સખીઓ પરસ્પરનું સમાધાન યોગ્ય રીતે જ કરે છે, છતાં વાતાવરણમાંથી જાણે કશાક લયનો આચાર ઘટતો નથી. શકુન્તલા હમણાં જ ગયેલા દુષ્યંતના ચિંતનમાં ખોવાઈ જઈને ઉટજના દાર પાસે બેઠી છે. એવામાં વાતાવરણનો લય જ જાણે વાણી પામતો હોય તેમ દુર્વાસાના શબ્દો સંભળાય છે : ‘અમ્મહ મોઃ’. પરંતુ દાર પાસે જ બેઠેલી અન્યમનસ્ક શકુન્તલા આ સાલળાતી નથી. આથી કુદ્ધ થયેલા દુર્વાસા શાપ આપે છે : ‘તું અનન્ય મનથી જેનું ચિંતન કરતા. ઉપસ્થિત થયેલા એવા મને-તપોધનને પણ જોતી નથી, તે તને ભૂલી જશે અને યાદ કરાવવા છતાં યાદ નહિ કરે.’^{૧૬} આ શબ્દો ઉઘાનના પુષ્પો વીણી રહેલી સખીઓ સાંભળે છે. એકના હાથમાંથી બેઝાં કરેલાં પુષ્પો નીચે પડી જાય છે, ખીજ દોડી જઈને ચુસ્સામ ચાસ્યા જતા દુર્વાસાને પગે પડીને શકુન્તલાને માફ કરવા વિનવે છે અને તેમનો એટલો અનુગ્રહ મેળવે છે કે દુષ્યંતે આપેલી નિશાની-અભિજ્ઞાન ખતાવવાથી શાપ દૂર થશે અને પાછો દુષ્યંત શકુન્તલાને યાદ કરી શકશે.

આમ, ચતુર્થ અંકના વિષ્કંભકમાં આપણને જાણવા મળે છે કે નાટકનો પહેલા ત્રણ અંકો સુધી ચાલેલો આખો પ્રવાહ જ જાણે બદલાઈ ગયો છે. જે તપોવનમાં અત્યાર સુધી મનમથનો વાસંતી સ્વર જ સંભળાતો હતો, જ્યાં વિરહની વેદના અને તલસાટ તથા મિલનોની મધુરિમાઓ જ વાતાવરણનો મુખ્ય રંગ બની ગઈ હતી, ત્યાંથી દુષ્યંત ચાસ્યો જતા હવે એ પ્રવૃત્તિઓ અટકી ગઈ છે અને તપોવનનું મૂળ શમપ્રધાન વ્યક્તિત્વ જીપસવા લાગ્યું છે. આ ઘેરી શાંતિના સંદર્ભમાં વીતી ગયેલા પ્રસંગો લખતો કરોડક અકળ ઇશારો કરી નાખે છે. સખી બેઠેલીનું હૃદય લયના એ ભાર નીચે દબાયેલું લાગે છે. તેમના મનમાં તપોવનના શાંત જીવન અને ‘તપોઝનિરોધી’ વિકારો વચ્ચે સંવાદ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી અને “જે ભૂમિમાં વિસંવાદથી જન્મેલા નીરવ લય અને આશંકા વ્યાપી ગયાં છે, ત્યાં જ દુર્વાસાનો અવાજ સંભળાય છે અને મખીઓના ચિત્તમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે રહેલી ચિન્તાનો આ અવાજમાં એક જ જગાએ રેડાટ થાય છે.”^{૧૭}

૧૬ વિચિત્રચંદ્રી યન્નન્યમાનસા તપોવન વેત્સિ ન મામુપસ્થિતમ્ ।
સ્મરિષ્યન્નિ રગા ન સ વોચિનોડપિ સન્કચ્યા પ્રમત્તઃ પ્રમત્તા કૃતામિત્ત ॥

૧૭ જુઓ : “મદ્રાકવિ કલિદાસ”ના ‘શકુન્તલાનું કલાવિધાન’ એ લેખ,
પૃ. ૪૪-૬૫.-પરમાનંદ દવે.

પિતાતુલ્ય દુર્વાસાને ક્રોધ કરવાનું કારણ મળ્યું અને દુષ્ટતાની શકુન્તલા-વિસ્મૃતિનો ભય ઉપસ્થિત થયો.

(વ) દુર્વાસાનો શાપ દુર્વાસાનો શાપ આ નાટકનો ઘણો જ અગત્યનો પ્રસંગ છે. આ પ્રસંગને નાટકની ધરી ગણવામાં આવે છે, કારણ કે આ બા નાટકનું વસ્તુ આ પ્રસંગની આજુબાજુ ગૂંથાયેલું છે. કાલિદાસે શકુન્તલોપાખ્યાનની મૂળ કથામાં જે નાટ્યોચિત ફેરફાર કર્યા છે, તેમાં આ પ્રસંગનો ઉમેરો વધારામાં વધારે અગત્યનો છે. પ્રમગના નાટ્યચત્ર પરિણામો નીચે મુજબ છે.

૧. આ પ્રમગથી નાટ્યવસ્તુમાં નાટ્યોચિત સઘર્ષ પ્રવેશ પામ્યો છે. દુર્વાસાના શાપને લીધે દુષ્ટતા શકુન્તલાને ભૂલી જાય છે અને પાંચમા અક્ટમાં શકુન્તલાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેને યાદ કરી શકતો નથી. આથી શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે અને બંને પ્રચુચિઓનો વિગઢ થાય છે તથા નાટકને નાટક બનાવવા માટે જરૂરી એવો સઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. મૂળ કથામાં આ પ્રસંગ નથી, પરંતુ ત્યાં લોકોને શંકા ન આવે માટે રાજા પહેલાં 'તેને ઓળખતો નથી' એમ કહે છે^{૧૮} અને પછી આકાશવાણીએ સાક્ષી આપ્યા પછી જ તેને સ્વીકારે છે. અહીં દુષ્ટતા જેવળ કામલોત્પન્ન અને પોતાના જ કૃત્ય પ્રત્યે શરમાતો હોય એમ લાગે છે, આથી પ્રણયનું ગૌરવ ઘટે છે, જ્યારે શાકુન્તલા દુર્વાસાના શાપને લીધે જ રાજા શકુન્તલાને ભૂલી ગયો હોય છે. આથી તેમના પ્રચુચનું ગૌરવ હનકું પડ્યું નથી, અને શકુન્તલાને ન સ્વીકારવામાં ગળનો ઝાઝો સ્વેચ્છાચાર હોય એમ દેખાતું નથી. જો રાજા પાંચમા અક્ટમાં દુર્વાસાના શાપથી થયેલો વિસ્મૃતિનો પડોડો આડે હોવા છતાં તેનું ટૂંક શકુન્તલા પ્રત્યે જે અજાણ્ય સૌહાર્દ અનુભવે છે તેથી તેના પ્રચુચની સમ્માર્થ જોવા મળે છે. આમ, આ પ્રમગે દુષ્ટતાના ચરિત્રને વધારે ઉજાડ બનાવ્યું છે. ૩. દુર્વાસાનો શાપ ન હોત અને મૂળ મહાભાગની કથાના બન્યું હતું તેનું દુષ્ટતા આખરે શકુન્તલાને સ્વીકારી લીધી હોત તો પાંચમા અક્ટ જ નાટક પૂરું થઈ જાય, એવું જ નહિ પણ એ ગીતે સ્ત્રીરૂતિ પામેલી શકુન્તલાનું સ્થાન વસુમતીએ અને હરપ્રિયએવાળા અતપુરુષા દ્વારા એમનો વચારો કરના તરંગ, જેવી શકુન્તલાએ માગેલ આશ્રમમાં કરેલી મૂર્છા તિતિશા કે દુષ્ટતા-પ્રાપ્તિ વગર અને છૂટા અક્ટમાં દુષ્ટતાને મરી શકુન્તલા-આપના કે વિગ

૧૮. ભુએ. ૨૬૪. ધ્રુવે તદ્દાકર તમ્યા રાજા સ્મનસિ । અપ્રજ્ઞ સ્મનસિ રાયા મદ્ર સ્મનમ્ ॥ અને યદ્દ ક્વનાસ્વા યીવાનિમાનમ્ । મનસિ રદ્દા રદ્દમ વૈર પુદ્ર મનમ્ ॥ ૩૦ અ ૭, ૭૭, અ ૧૦૦

જન્ય તપશ્ચર્યા સિવાય બંને એકબીજાને પૂરેપૂરાં પામી શકત નહિ, તેમનું પ્રસન્ન દામ્પત્ય નીતરી આવત નહિ. આ અર્થમાં દુર્વાસાનો શાપ બંને પ્રણયીપાત્રો માટે આશીર્વાદ રૂપ છે શ્રી ઉમાશંકર જોશી બીજી રીતે આ વાતને નિરૂપે છે. તેઓ માને છે કે, “શકુન્તલાના શાપ આગંતુક નથી (જેમ યક્ષ કે દિલીપને અંગે પણ નથી), શકુન્તલાના અપરાધમાથી એ જન્મે છે અને દુષ્યન્તાના સ્વભાવમાં પડેલા દોષ ઉપર ફાલે ફૂલે છે.

દુર્વાસાના શાપથી બંનેને માટે આત્મશોધનની વિકટ પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે અને મારીચ આશ્રમમાં બંને મળે છે ત્યારે તે લગભગ પૂરી થઈ હોય છે.

આ રીતે, આત્મશોધનને માર્ગે મૂકનાર શાપ એ નિધુર વેશમાં છુપાયેલો આશીર્વાદ જ છે”^{૧૯}

આપણે જોયું કે દુર્વાસાનો શાપ નાટકમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે તેનાથી દુષ્યંત અને શકુન્તલાને વિરહ થાય છે અને પ્રણય ગૂંચવાડામાં પડે છે. આમ, આ શાપ બંને પાત્રોને સજ્જ કરે છે. આ સંઘર્ષનું વાસ્તવિક કારણ શું છે ? અથવા બીજી રીતે કહીએ તો દુર્વાસાનો શાપ કયા સંઘર્ષજનક તત્વોનું પ્રતીક છે ?

શાપ એ દેવી તત્વ છે. એટલે તેને દેવળ માનુષી ઘટના તરીકે મૂલવી શકાય નહિ, તેને કોઈ યુસ્ત્રાખોર માણુમના બેક્ષમ યુસ્ત્રા સાથે સરખાવી શકાય નહિ. તેનું કશુંક અર્થઘટન કરવું જ નોઈએ. સામાન્ય રીતે શાપ અપગ્રાધના દંડ તરીકે અપાતો હોય છે. એટલે પ્રથમ નજરે જ શાપનું કે સંઘર્ષનું કાગળુ શકુન્તલાએ કરેલા અતિથિના અનાદરને ગણવામાં આવે છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે : “શકુન્તલાને જ્યારે આનિદ્યધર્મ કંઈ નહીં, સઘળું દુષ્યંત જ, એમ થયું ત્યારે તેના એ પ્રેમમાં કંઈ માત્રલ્ય રહ્યું નહીં, જે ઉન્મત્ત પ્રેમ પ્રિયજન સિવાય બીજા સહુને ભૂલી જાય છે, તે સમસ્ત વિશ્વનીતિને પોતાથી પ્રતિકૂળ કરી નાખે છે. તેથી જ તે પ્રેમ થોડા દિવસમાં જ અસહનીય થઈ પડે છે. સઘળાનો સામે તે પોતે પછી પોતાનો ભાર ઉપાડી શકતો નથી.” .. ... “જે પ્રેમ યતિના તપોવનમાં તપોમંત્ર રૂપે, શૃંગસ્થને બારણે સસાગ્ધર્મના પગભવ રૂપે આવિર્ભૂત થાય છે તે ઝંઝાવાતની માફક અન્યનો તો નાશ કરે છે જ, પરંતુ સાથે પોતાના વિનાશને પણ તેડતો આવે છે.”^{૨૦} ... ... ‘દુર્વાસાનો શાપ

૧૯ જુઓ ‘શકુન્તલ’ અનુવાદક ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮

૨૦ જુઓ. “પ્રાચીન સાહિત્ય” પૃ. ૨૧

એ તો માત્ર કવિનુ રૂપક છે. દુષ્યત-શકુન્તલાનું બંધનહીન, ગુપ્ત મિલન સનાતન શાપથી શપાયેલું છે. ઉન્નતતાનો ઉલ્લસલ ઉન્નિષ્ણ ક્ષણવારનો જ હોય છે ત્યાં પછી અવગ્રાહનો, અપમાનનો, વિસ્મૃતિનો આધાર આવીને તેને ઘેરી વળે છે આ સનાતન નિયમ છે” ૨૧ શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે, “દુષ્યત અને શકુન્તલાને પરસ્પર ગાઢ પ્રીતિ છે પણ અમણિનુ શુ ૨ અમાને જે આઠ પ્રકારના લક્ષણો નક્કી કરેલા છે તેમાના એક ગાધર્વ-વિવાહથી બને જોડાયા છે એ સાચુ, તેમ છતાં એ વિધિ જ એ જાતનો છે કે સમાજ એથી અધાગમા રહે.”

“અને એમા મોટું વિધન એ છે કે પાછળથી ટાઈપલુ કાગળે એક જણ અન્યનો વેળામગ્ની સ્વીકાર ન કરે અથવા તદ્દન અસ્વીકાર કરે તો લાગતી વળગતી વ્યક્તિ માટે—તેમજ, ખાસ કરીને એ લક્ષને પરિણામે સતતિ થાય તો, અમાજ માટે પણ વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય અને શકુન્તલાની ગામનમા ખરેખર એવું બન્યું ૫૫” ૨૨ તેઓ આગળ જતા કહે છે. “શકુન્તલાના પ્રતિની પાગવાર નરી વ્યક્તિનિષ્ઠાએ જ આમ નમણિને દૂલની અને પોતાની સામે પ્રેરી” ૨૩ તેનને લાગે છે કે દુષ્યતમા નમણિનિષ્ઠા છે, પણ શકુન્તલા જેટલો દુષ્યન્તનો પ્રેમ નિગમ્ય-દોષરહિત નથી, પ્રણયિની શકુન્તલાનો વ્યવહાર સત્તા છે, જ્યારે દુષ્યન્ત પ્રથમ મિલન વખતે જ પોતાને છુપાવવા દ્વિઅર્થાં ‘સજ-પુરુષ’ એવું ઓળખાણ આપે છે અને વિદૂષક આગળ અસત્ય બોલે છે દુષ્યત એઓના હૃદય છતવામા કાબે ન રીઠો કામી છે એ પ્રણયશિકારીનું આવી ગમતુ આશ્રમહરિણીને વીધવામા કામવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય છૂપુ રહેતું નથી લનામ કપમા એને લક્ષ પહેલા વિનય સાચવવા શકુન્તલાને કહેવું પણ પડે છે” “ખીજુ, પોતે તો અનેકના નાય તોળ્યા હશે, એને એ સૂઝવું જોઈતું હતું કે છૂપી રીતે પરણેલી અને સહવત સગર્ભા સ્ત્રીને કોઈ પણ કારણે વર તેડે નહિ-સ્વીકારે નહિ એવું બને તો તેની શું દશા થાય ?” અને ‘શકુન્તલા સાથેના એના વર્તનમા, અનિવાર્ય હોય એટલું, ધર્મતત્ત્વ જળવાયું હોવા છતાં શકુન્તલા માટે એ લોકતત્ત્વવિદ્ પ્રેમી બધી જ દરકાર લઈ છૂટ્યો છે એવું લાગતું નથી. એના રનેહમા પૂરી વ્યક્તિનિષ્ઠા પ્રગટતી જણાતી નથી” તેઓ કહે છે, “દુર્વાસાના શાપે દુષ્યત ઉપર અસર કરીને તેની વ્યક્તિનિષ્ઠાની ઉણપ પૂરવા પ્રયત્ન કર્યો છે” આમ, એક મત પ્રમાણે દુર્વાસાના શાપનું મૂળ પ્રણયીપાત્રોના ચરિત્રમા કે તેમની પ્રણયક્રિયાના સ્વરૂપમા હતું

૨૧ જુઓ ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ ૫ ૨૨

૨૨ જુઓ તેમના શાકુન્તલા-નમણિની અનુવાદની પ્રસ્તાવના ૫ ૩૨

૨૩ એ જ ૫ ૩૩

ખરી વાત એ લાગે છે કે સંસ્કૃત નાટક મુખ્યત્વે કાવ્ય હોય છે. તેમાં નિરૂપવામાં આવેલી ક્રિયાઓમાં સંયોજનનાં વિધાયક તત્ત્વો જ જળવાન હોય છે. આ રીતે તો દુર્વાસાનો શાપ પણ મુખ્યત્વે તો એક નવા સંવાદ તરફ જ દોરે છે. અલગત પ્રત્યેક ક્રિયાનો આઘાત વાતાવરણમાં સૂક્ષ્મ પ્રત્યાઘાત પણ પાડે છે જ અને તેને જ કાવ્યદેહ મળતાં દુર્વાસાના શાપ જેવા પ્રસંગો આકાર પામે છે. “પ્રણયનો અભણો આવેગ પામેલી શકુંતલાના તપોવનની રાજની ક્રિયાઓ સાથેના પહેલાંના સંવાદો તૂટે અને હજુ તેનું વ્યક્તિત્વ પૂરેપૂરી રીતે નવો સંવાદ પામ્યું ન હોય તે સ્થિતિમાં તે વિસંવાદ અનુભવે તે સ્વાભાવિક છે.” ... “આમ દુર્વાસાનો શાપ આ નાટકનાં પાત્રોના અંતરમાં અને વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિસંવાદજન્ય ક્ષોભની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ ગને છે. આ શાપ અતુર્થ અંકમાં ઋષિઓની (શાંત) ધરતી ઉપરથી સંભળાય છે, તો પાંચમા અંકમાં નગરની ભૂમિ ઉપર તે પ્રત્યક્ષ બને છે.”^{૨૫} “ગ્રાંધર્વલમ પછી દુષ્યંત પોતાના હૃદયના જિંઠા કોતરમાં અણદંડે પુણ્યાનાં ફલમિત શકુન્તલા પ્રત્યેના પ્રણયનું નવું સત્ય સંપ્રવીને ફરી પાછો પોતાના કોલાહલભર્યા નગર તરફ અને અંતઃપુર-કાલકૂટ તરફ વળે છે. આ જગ્યાએ તેના હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞા પામેલા તેના નવા ભાવાનુભવ અને તેના દૈનંદિન વિત્રાંતિ વગરના જીવન વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષનો મૂંઝો ખ્વનિ કંપી શકાય તેવો છે.”^{૨૬} રાજના સૂક્ષ્મ સંઘર્ષનો ખ્વનિ નગરના કોલાહલમાં ડૂબી ગયો હશે, પણ તપોવનના શાંત વાતાવરણમાં તો તે ખ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાય છે, અલગત ત્રિયંવદા-અનમુખાને.

જેમ પ્રત્યેક પ્રકાશને સિદ્ધ થવા માટે અંધકારનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે, તેમ પ્રણયકાવ્યમાં પ્રણયનાં જળને પ્રત્યક્ષ કરાવવા પણ આવા પ્રસંગો જરૂરી છે. આખોય પ્રસંગ સિતિજ ઉપર ગ્રહિત ગયેલા એક વાદળની જેમ અદૃશ્ય રહીને પણ સહૃદયના મનને યોડું ભારેખમ બનાવી દે છે.

મુખ્ય દૃશ્ય : મુખ્ય દૃશ્યના પ્રારંભમાં પહેલો ફાટી રહ્યો છે. વેળા ટેલી થઈ છે, તે બાલુવા નીકળેલો શિખ પસાદ સમયના પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમના આકાશને ભેળેને બે શ્લોકોમાં બોલે કે કાળને જ ત્રાપ છે. ઉદય, અસ્ત અને વળી ઉદય-આમ પરિવર્તન આ જગતનો મહાનિયમ છે. પરિવર્તન સમયે પ્રકૃતિમાં અનુભવાતી વેદના શિખના વર્ત્તર્હિતે શબ્દોને સૈવ કુમુદીને મે દાટે ન નન્દવતિ

સમરણીવશોમા એ શબ્દોમા જાણે કે વાણી પામે છે અહીં એ જાણુથી વિગહિણી શકુન્તલાનો જ જાણે લાવ ગવાયો છે, બીજી જાણુથી શકુન્તલાના જીવનમા આવી ગેલેવા પયગાનુ સુચન થયુ છે.

કામ્યપ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા છે. બીજી જાણુથી ત્રણેય મખીઓ પહુ જ વ્યગ્ર છે, કામ્યુકે દુષ્કત ગયાને ડેડેડેના નિવસો વીતી ગયા, પણ હજી ન તે આવ્યો, ન તેના તરફથી કોઈ સમાચાર આવ્યા શકુન્તલા તો સગર્ભા છે અહીં બની ગયેલું કોઈ કશુ જ જાણુતુ નથી આ બધાની અકળાનણુ અનસૂયાની પ્રસિદ્ધ નાટ્યપૂર્ણ સ્વગતોષિતમા વલદાય છે. સ્વસ્થ અનસૂયાની પણ આ દશા હતી । ત્યાં તો પ્રિયવદ્ધ આનીને તેને શકુન્તલાવિદાયની તથારી માટે કાશ્યપે કરેલા આદેશની જાણુ કરે છે અ જામખુનો બધો જ લાર વેગથી આનદમા પયટાઈ જાય છે

કામ્યપ આ અ કની જીર્મિમય એકતાના પ્રતીક રૂપ છે તેમના આગમનના સમાચાર સાભગતા જ જાણે ઉજ્જવળતાએ વાતાવગ્ધુના અધકારને ભેદી નાખ્યો. તેઓ માત્ર શકુન્તલાના જ નહિ, પણ તપોવનના બધા નિવાસીઓના—તપોવનના વૃક્ષો, લતાઓ, મૃગો અને પક્ષીઓના જીર્મિમય જીવનના જનક, પાલક તેમજ વ્યવસ્થાપક છે તેઓ આવતા જ આ તપોવનભૂમિના બધા અંગો સુસકલિત થઈ જઈને એકતા પામ્યા શકુન્તલાની પ્રચુરપ્રવૃત્તિ, તપસોની તપશ્ચર્યા અને શિષ્યોનો વિદ્યાભ્યાસ જે અત્યાર સુધી અસકલિત, વિરોધી લાગતા હતા, તે હવે મોઈ વિશાળ પ્રવૃત્તિના સુસકલિત લાગે બની ગયા કાશ્યપના વિદ્વતા, તપશ્ચર્યા સયમ વગેરે તપસ્વીયોગ્ય ગુણો વિશાળ પ્રેમના રસાયનમા એકરસ બની ગયા હતા, તેથી તેમનુ વ્યક્તિત્વ તપોવનની વિશાળ પ્રકૃતિ અને સયમશીલ, પ્રેમાળ માણસો—એટલે કે આખા તપોવન જેટલુ મહાન ઉદાર અને પ્રરક બની ગયુ હતુ ચતુર્થ અ કનુ કન્યાવિદાયતુ મગન કારુણ આ વિશાળ સુરચિત વ્યક્તિત્વના પાત્રમાથી વહે છે

આ અ કનુ મુખ્ય વસ્તુ શકુન્તલાવિદાયતુ છે આખા તપોવનના ચેતન—અચેતન તત્વોના અણુએ અણુ સાથે લગી ગયેલી, સમગ્ર તપોવન પાસેથી જ રૂપ અને રસ પામેની શકુન્તલા જાણે કે તપોવનમાથી ઉતરડાન છે પરિવર્તનના સાર્વત્રિક નિયમને માન આપીને પણ તપોવનનુ સમસ્ત આ પ્રસંગે જે વેદના અનુભવે છે તેને અહીં સરસ આકૃતિ આપવામા આવી છે તમાપે જ ચતુર્થોડક મા દેખાય છે તેમ ઘણા પ્રાચીનકાળથી આ અ > સર્વમાન્ય ગણાયો છે આ અ કની સર્વસ્પર્શિતાના ડેડેનાક કાન્હો નીચે પ્રમાણે છે

આ અ કમા સાર્વજનિક અનુભૂતિનું વસ્તુ રજૂ થયું છે વિદ્યાયાના વસમાપણાનો અનુભવ સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીન છે તેમાય જાણે કે દૈન્ય નિયોગીને પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વનો રસ ચમાજને ચણે ધરાતો હોય તેવો ન્યાયવિદ્યાયનો પ્રસંગ ભારતીયોમા તો વિશેષે કરીને વેદનાકારક છતા ગૌરવપૂર્વક છે આમ હોવાથી જ આ નાટકના ચતુર્થ અ કમા રેનાયેના કાશ્યપના ભાવો પિતાઓના સનાતન ભાવો છે સખીઓના ભાવો જગતની બધી જ મહત્ત્વની સખીઓના ભાવો છે તાપસીઓના આશીર્વાદો બધા જ આત્મજનોના ભારતીય કન્યોને મળતા આશીર્વાદો છે

અહીં ભર્મિઓના ચિત્રો છે યુદ્ધિતા કરતા ભર્મિમા સ્પર્શક્ષમતા વિશેષ હોય છે, તેથી ચતુર્થ અ ક પ્રત્યેક ભાવકને આકર્ષ છે

આ અ કમા પ્રકૃતિ એક પાત્ર જ બની ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ શકુન્તલાની તો તે જ એકમાત્ર માતા છે વિશાળ પ્રકૃતિએ શાન્તાનુકૂલચરનશ્ચ શિશ્વ વયા' કહીને શકુન્તાને લાવતીની વિદાય આપી, વનદેવતાએ તેને તેને વસ્ત્રાબૂધણોની ભેટ આપી વનજ્યોત્સ્ના વિદાય લેતી શકુન્તાને છેલ્લું આલિંગન આપવા તનસી રહી, મૃગદાગ પોતાને છોડી જતી શકુન્તાના વચ્ચે ખેંચી ગયું, અને મગ્ગમાં મૂગી પણ ઓશિયાળી બની ગઈ કોકિલગવ ઢાંગ જાણે આખા તપોવને શકુન્તાને શુભેચ્છા આપી સમગ્ર પ્રકૃતિએ એક વ્યક્તિ બનીને અનુભવેની શકુન્તાવિદાય ભારે રોમાચક લાગે છે

આ અ કનું મવિધાન વાચનવિક છતા કાવ્યમય છે અહીં દરેક પ્રમુખ પ્લનિફુલ અને ગમ્પમાય છે અગ્નિવાની શાશ્વત ક્ષત્રચારી મરણનો નિર્વાજ અપવ્યક્તે પ્રિયવ-અનસૂયાની ચિંતાનું એકાએક આનંદમા થયું પગિવર્તન, આશ્રમદક્ષોની વિવેચનાશિષ લેના ઉપવન થયેલું દરવિગ્ન મરુપર મરણનો ગમ્પ પ્રયતો મદેશો તથા તેમણે શકુન્તાને ચોગ્ર ગૃહિણી બનવા માટે આપેલી વીખ, તખીઓએ ભવના ઇશાગ તાવે આપેલી વિવે અને શકુન્તાના અદ્દમ થતા તપેવનમા જીવી થયેલી જગ્મી બનતેલી ચન્દ્રા—આ ગતિ ચિત્રોમા માનવક અને જોડી મનજ અને લાગગીનું મૌઝમાર્થ વ્યક્ત થાય છે

મવિધે ભેદે કોશનથી વિવરના અને વેધક બનાવ્યું છે આખા પ્રમુખની પાછળ દુર્વામાના ચારનો મર્મ મગ્ગમા છે છે, એને અહીં અપાની બની શુભેચ્છાઓ મગ્ગ નાગ્ગ મગ્ગ વિધિવકતાઓ બની ગઈ છે જેમની વિવે લેવાના આવી ગઈ છે, તેવા મૃગદાગ અને મૂગીની અવસ્થા શકુન્તાના જ જેતી હતી ને !

શકુન્તલાની જેમ જ પેનો મૃગયાના પડુ જન્મ પછી તરુ જ નમાયો જાઓ હતો, શકુન્તલા તેની મા જાનેલી અને હવે એ પણુ તેને છોડી દે છે શકુન્તલાને પણુ આ જ રીતે પોતાના કહેવાન તેવાઓએ એની નિર્જનતાને મઢારે છોડી દીધેલી કામ્યપે તેને સ્નેહથી ઉઠેરી અને વળી પાછો તેમનો ખોળા પણુ છોડી દેવાનો વખત આવ્યો ?

અગર્ભા મૃગીની ચિન્તા પણુ વિ.ય પામતી શકુન્તલાને વ્યથ જનાવે છે, ત્યારે આપણને યાદ આવે છે કે સ્વજનોથી દૂર કોઈ અભવગ વાતાવરણમાં તેને પણુ પહેલી પ્રસૂતિ શ્રવાની હતી આમ, કેવળ ઊર્મિના જ જાનેના આ અકમા પણુ કવિએ સૂચક રેખાકનો દ્વારા વિધાયની આકૃતિને ઘેરી જનાવી છે આ ભર્તૃહાર્યા જગત વચ્ચે પણુ માનવીની યાત્રાની આત્મનિક એકનતાનો સનાતન સ્વર આ આખા અકમા સ્પુરણી જોઈ છે

પેલા ‘કાયેષુ નામક રમ્ય’ એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમા તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ કહીને કોઈ સહૃદ્યીએ આ અકમા ચાર શ્લોકોને પોતાની પ્રીતિનો વિશેષ અર્ધ આપ્યો છે પણુ આ ચાર શ્લોકો કયા તે બાળના વિદ્વાનોના અભિપ્રાય જુદા જુદા છે તેઓ આ અકમા શ્લોક-૬ યાસ્યાયજ્ઞ શકુન્તલેતિ શ્લોક-૧૮ શુશ્રૂષ્વત્ ગુરુનં, શ્લોક ૧૯ અભિજ્ઞાનનો, શ્લોક-૧૭ ઇસ્માસાધુ ચિચિત્ત્વં, શ્લોક-૨૦ મૂળા ચિરાયં અને શ્લોક-૨૦ અર્થો હિ કન્યાં માયી કોઈ પણુ ચાર શ્લોકોને પોતાની પમ છગી આપે છે

૨ મહુમિક્ષમતાની શ્લોકી ધ્યાનમાં લેતા પ્રો આકલે સાહે તે નીચેના ચાર શ્લોકો ઉત્તમ લાગે છે ૧ યાસ્યાયજ્ઞ શકુન્તલેતિ ૨ યતુ ન પ્રથમ ૩ શમમેધતિ મમ શોક ૪ રમ્યાન્ન કમલિની ॥૨૭

આ અકમા અનસૂયાની એકાકિતા અને અન્ન સવાદોમાં અભિનન્દનમતા છે, શકુન્તલાની એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં ગતિ છે આન છતાં આ અકમા મુખ્યત્વે કાવ્ય છે અહીં સમગ્ર તપોવનનો વિ.ય અમતો ભાવ પ્રકાશિત ગયો છે

પ્રથમ અંક

પાંચમો અંક ‘શકુન્તલાપ્રત્યાખ્યાનના’ અંક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે અહીં પહેલી વાર જ નાટકની ભૂમિ જન્માય છે તપોવનના નિતાત સુન્ન તથા સ્વાભાવિક વાતાવરણમાંથી નાટ્યક્રિયા હસિનાપુરના અત પ્રમા આવે છે પ્રાગભા જ રાજા દુષ્યન્તને પોતાની એક રાણી હામપદિકાનુ ગીત અભ્યાસ છે

૨૭ જુઓ ‘મહાકવિ કાલિદાસ’માં ‘કાલિદાસુ પ્રમાગવિજ્ઞાન’ એ લેખ

(અ) હંસપદ્ધિકાનું ગીત રાજાની એક રાણી હંસપદ્ધિકા મંગીત શાળામાં ગીત ગાય છે ‘હે મધુકર ! તું નવા નવા મધનો લોહુપ છે, આખાની મજરીને તે રીતે ચૂમીને, હવે કમળમાં જ રહેવામાં સતોષ માની રહેલો તું એને કેવી રીતે ભૂલી ગયો ?’ આ એક અન્યોક્તિ છે, અહીં ભ્રમર-મધુકર તરીકે રાજાને સંબોધીને આ રાણી તેને નિપણતાથી ઉપાલલ આપે છે તેનું કહેવું એમ છે કે ‘હું તારા અતપુરમાં આવી ત્યારે પહેલા તો તું તારી ખીજ સ્ત્રીઓને છોડીને મારી તરફ જ તારો પ્રેમ પ્રકટ કરતો, જ્યારે હવે તારી ખીજ જૂની રાણી વસુ મતીની પાસે રહીને સતોષ માનવા લાગેલો ॥ શુ મને ભૂલી જ ગયો કે ?’ કહીલા સ્વરમાં ગવાયેના આ શ્લોકનો મર્મ રાજા પામી ગયો, અને પોતે હંસપદ્ધિકાના કથનનો ભાવાર્થ સમજી ગયો છે એ જણાવવા તેણે વિદૂષકને હંસપદ્ધિકા પાસે મોકલ્યો. આ હંસપદ્ધિકાના ગીતનું નાટ્યગત મહત્વ ઘણું છે.

પ્રથમ તો આ ગીત એકદમ પ્રેક્ષકને રાજાના અતપુરકાલકૂટનો પરિચય કરાવી દે છે અને હવે જ નાયેની શૂમિના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપે છે ચતુર્થ અકના વાત્સલ્યના સ્વાભાવિક મુલુમત્તન વાતાવરણ પછી તરત જ અહીંના દૃશ્યને અનુભવતા ભાનકને જરૂર એક સૂક્ષ્મ પ્રકારનો આઘાત લાગે.

એમ લાગે છે કે અતપુરમાં ચાલતા આ ઝેલાહનમાં કદાચ રાજાને હૃદય પ્રતિષ્ઠા મળી નથી તેનું દામ્પત્યજીવન કઈક પામળું લાગે છે બરાબર આ જ વખતે રાજા જેને હૃદયપ્રતિષ્ઠા મળતો હતો તે શકુન્તલા આવી રહી છે આ સંકેત પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં એ વિશિષ્ટ લાગણી જન્મી કર છે.

આ નવેનશીન રાજા હંસપદ્ધિકાના તનમાટલવા શબ્દો અને હંસપદ્ધિકા સંગીતથી ધાવન થયા વગર ગહેતો નથી, અને આરામના સમયે વિદૂષક સાથેનો ટાસ્કવિનો ટાળીને પાપુ વિદૂષક સાથે હંસપદ્ધિકાને સમ્યક તેજો મધુર પ્રત્યુત્તર પહોંચાડે છે તેમાં રાજાનું દાક્ષિણ ૨જૂ થાય છે.

સંગીતના સ્વરોએ ગાનને પ્રગળાવે છે ક્રિયા કરી નાખ્યો તે કહે છે, ‘મને ઈષ્ટ જનનો તો વિહ નથી તો આની પ્રમળ છંદા શાને’ ૨૮ તના દૃશ્યન નિશ્ચય શ્રુતેડપિ—એ શબ્દો નામળીને પ્રેક્ષકોને પહેલી જ વાર આસંધ પડે અને દુર્વાનાનો શાપ નાયો પડતો લાગે.

હંસપદ્ધિકાનો ગીતના સ્વરોએ નાળના અનપ્રજ્ઞાન મનને તીવ્રતાથી વીધી નાખ્યું અને પોતે પાનગી તનક્ષ જ ન સમજાય તે રીતે જૂ થયો તેનો શકુન્તલા

ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ જાણે કે અદૃશ્યપણે ઊભો થઈને તેના આંતર મનના બારણે ટેકારા મારવા લાગ્યો અને રાજ્ય અસહાય બની ગયો. ૨૯ આમ હંસપદ્ધિકાના ગીતે ઉપજાવેલી મનોવૈજ્ઞાનિક અસરોથી આખા અંક દમિયાન ગળ મુક્ત થઈ શક્યો નહિ અને શકુન્તલા સાથેના મંળધે તેને વિસ્મૃત થઈ ગયા હોવા છતાં તેના મનની અકળ મૂંઝવણને લઈને તે શકુન્તલાને એકદમ નકારી શક્યો નહિ. ૩૦ આમ મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ ગીતે મહત્વનું કામ કર્યું છે.

સંકલનાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગીતનું ઘણું જ મહત્વ છે. હંસપદ્ધિકાને ઉત્તર આપવા રાજ્ય વિદૂષકને મોકલે છે. વિદૂષક કહે છે તેમ પછી તો રાજ્ય ઉપરની દાઝ વિદૂષક ઉપર ઊતરવાની, એટલે તેનો જલદી છૂટકારો ન થાય (નાસ્તીદાનીં મે મેક્ષઃ). આમ શકુન્તલા આગમન અને પ્રત્યાખ્યાનના પ્રમંગે વિદૂષક હાજર નહિ હોય. ગળએ પોતાના શકુન્તલાપ્રણયની વાત બીજા અંકમાં માત્ર વિદૂષકને જ કહેવી પણ નગરના પાઠા ફરતા વિદૂષકથી છૂટા પડ્યા ગળએ પરિહાસનિશ્ચિત સભે પરમાર્થેન ન શ્યન્ના વચ્ચે કરીને એ વાત વિદૂષકના મગજમાંથી ભૂંસી પાણી નાખેલી એથી તો રાજ્યના નગરના પાઠા આવ્યા પછી વિદૂષકે ક્યારેય આ પ્રમંગે છેડયો નહિ આમ છતાં પાંચમા અંકના શકુન્તલા-આગમન પ્રમંગે એ વિદૂષક ગળની પાસે હાજર હોત તો કદાચ તેણે આગળની ગળએ પોતાને કહેલી વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત અને તો વિસ્મૃતિમૂક બનેલા ગળની સ્થિતિ કહેાડી થાત. નાજનો શકુન્તલાપ્રેમ વિદૂષકને યાદ આવે અને ગળને યાદ ન આવે એ ટેવું લાગે ! આ સ્થિતિ ટાળવા માટે કાલિદાસે હંસપદ્ધિકાના ગીતના પ્રમંગથી વિદૂષકને ખ્યાન દૂર મોકલી દીધો છે; આપણે આગળ જોયું છે તેમ આ નાટકમાં વિદૂષકની ઝેરહારીથી નાટકક્રિયા આગળ ચાલે છે.

હંસપદ્ધિકાએ ‘મધુકર’ એ નંબોધન દ્વારા આ ગીતિમા દુષ્યંતને નંબોધ્યો છે, એ હકીકત ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે યુગ્મ હંસપદ્ધિકાએ દુષ્યંતને ભ્રમર કહ્યો. એ જ બતાવે છે કે દુષ્યંતમા ભ્રમરતિ હતી. પરંતુ એકંદરે જોના આવું તાત્પર્ય કાઢવું તે ઉપાવગિયું છે હંસપદ્ધિકાની ગીતિ એક અનોક્ષિ છે અને અનોક્ષિમા પ્રતિનિધિ કોઈ પાત્ર દ્વારા નિષ્કલ્પથી ઉપાલંબ આપવામાં આવ્યો હોય છે. વળી ઉપાલંબ આપવા છંજી બક્ષિ જે સમ્પદ પ્રયોગે તેને માધુર્યના ચન્નિત્રુ નિર્દ્યન કગવવા જેટલા પ્રનાદ્યુત્ત લાગ્યે જ માની શકાય.

૨૯ જુઓ : સમગ્ર વૈદ્ય મધુકર નિરુત્તર દમ્ભાન્ વચ્ચે.

૩૦ જુઓ તે પુરોહિતને કહે છે મૂઢ-સ્વામ્યનેન યા વદન્તિન્ન, વચ્ચે...

ડો. જી. કે. ભટ્ટને આ ગીતના ‘આશ્રમજરી’ શબ્દો નથી નથી સ્ત્રીઓના અપના વાયક અને કમ્પ્લિમેન્ટિમાનિર્વૃત્ત દુષ્યન્તની પ્રૌઢ રાણી વસુમતીના વાયક લાગે છે તેમને લાગે છે કે આ ગીત દ્વારા તો જીવદુ એમ સૂચવાય છે કે દુષ્યન્તે નવા નવા રૂપો પાછળ ભટકવાનું છોડી દીધું છે અને હવે માત્ર જૂના સ્થિર પ્રેમની જ ઉપાસના કરવા માડી છે.

પ્રા વસત જી પડયા લખે છે, “આમ હસપદિકા એ કવિની પ્રતિભાએ નિર્મેલ શકુન્તલા માટેની ક પનામૂર્તિ જ લાસે છે, અને હસપદિકાનું ગીત એ શકુન્તલા જેમ જેમ દુષ્યન્તના હૃદયની વધુ નજીક આવતી જાય છે તેમ તેમ વધુ ઉપર આવતી અને એના અતરમા જાગતી ‘કથા વિસ્મૃત્તાડસિ’ એ જાતની આશકાના ઉદ્ગાર જેવું છે. ગીત દ્વારા કવિ આપણને શકુન્તલાના અતરમા ડોકિયું કરાવે છે.”^{૩૧}

(આ) પાંચમા અંકનું રમદર્શન — મહાભારતની શકુન્તલોપાખ્યાનની મૂળ કથામાં કવિ કાલિાસે આ અ કથી મહત્વનો ફેરાર જનાવ્યો છે અહીં દુર્વાસાના શાપના પરિણામે રાજા માએ જ શકુન્તલાને વીયરી ગયો છે તેના અસપ્રજાત મનની અકળ વેદના અને શકુન્તલાની અઘૈનવ લાગતી હકીકતો છતાં તે વિસ્મૃતિના પડદાને જિયકી શકતો નથી, અને પરિણામે શકુન્તલાને અત પુરમા સ્થાન પણ આપી શકતો નથી આમ મૂળ કથામાં ફેરફારે વાર્તાને નાટકીયતા આપી, અને દુષ્યન્તના પાત્રને પણ ઉત્તર સ્વરૂપ મળ્યું.

અહીં અત્યાર સુધી સ્વસ્થતાથી વહી આવેલી વાર્તાને પ્રથમ પ્રતક્ષ આઘાત મળ્યો છે નાણુસની જિમ્મિઓ અને ક પનાએને વાસ્તવિકતાનો અ સપર્શ થાય છે ત્યારે જ જીવનનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટે છે આવા ભાવના અને વાસ્તવિકતાના સંગરમાંથી જ નવા જીવનનું સર્જન થાય છે એ રીતે આ અ કમાં જીવનવિકાસનું એક મહત્વનું સોપાન ગૂંચ થયું છે અહીં નાટ્યના નિર્વહણમાં ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી નાટકનું ઉત્કટ ચિરોગિદુ પાણુ આ અ કમાં જ આવે છે

૩૧ “હસપદિકાના ગીત”ના અર્થઘટનો જાણુવા માટે વિવિધ લેખોના આ

(i) “Sakuntala—its inner meaning”—Tagore

(ii) “Hansapadika’s song”—Dr G K Bhat, Journal of the Oriental Institute, Sept—Dec. 1957

(iii) ‘હસપદિકાનું ગીત’—‘મહાકવિ કાલિાસ’ એ પુસ્તકમાંનો શ્રી વસત પડયાનો લેખ

આ અઠમા સ્વર્ગચ્યુતિ થઈ છે (Paradise is lost), પણ અહીં પગિસમાપ્તિ થઈ નથી. દુષ્ટાન્તે શકુન્તલાને ન સ્વીકારી, ત્યાં જ યુરોપીય નાટ્યકાર, ટાગોર કહે છે તેમ, ‘વાસ્તવિક સ્ત્રીની નકલ કરીને સસારના જેવું બને તેવું જ નાટક લખત’ પરંતુ કાલિદાસે તેમ કર્યું નથી કાલિદાસે રામના વ્યક્તિ વના સ શોને આરી રીતે સ્ફૂટ કર્યા છે. અ કના અ તે શકુન્તલાને અપ્સરસ્તીર્થની નીગ્વતામા મોકલીને અને ગમ્મના અતરને વલગ્ન દૂયમાન બતાવીને તેણે કુતૂહલના છેડાઓને લખાવ્યા છે.

આ અઠમા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સઘર્ષ ઉપન્ન થાય છે શ્રી બા કાકોર કહે છે તેમ ‘બે અસમાન અસત્ય બળ વચ્ચે, અથવા બે અસમાન સત્યના બળ વચ્ચે ધર્ષણ બતાવવું તે નાટકનો અને નવલકથાનો સાધારણ વિષય છે પણ અહીં તો બે સરખા સાચા બળો વચ્ચે જ અયક્રમાણ છે સામી વ્યક્તિ સાચી હોઈ શકે એમ શાઈંગરવ અને દુષ્ટાન્ત બીડે બીડે દલીલ ખાતર પાપુ માનવા તથાગ હોય એવું લાગે છે” આમ છતાં આ અઘર્ષ ઘણો જ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે તેની તીનતા જગાય ઓઢી થતી નથી, બીનકુ વિષયને વધુ દર-નાટ્યક્ષમ બનાવે છે.

આ અઠમા બધા પાત્રો ટ્રાઈકને કોટક પ્રકારનો અઘર્ષ અનુભવી રહ્યા છે હ સપદિકાની ગગપરિવાહિણી ગીતિએ દુષ્ટાન્તમા ઇષ્ટજનવિગ્હનો ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે, છતાં વિસ્મૃતિને લીધે રામ બાહ્ય રીતે ટ્રાઈ ભાવ પ્રગટ કરી શકતો નથી. આમ રામના મનની ત્રિધાવસ્થા અકળ ગ્હીને ગમ્મને વલોવા નાખે છે જે રૂપ ગૂઢપણે તેના હ યના બારણાને અખડાવતું હતું તે જ અસ્પિષ્કાન્તિ રૂપ સામે આવે છે, હાની બિડાય તેવા સુકુમાર, પ્રેમાળ શબ્દોથી તેની સ્મૃતિને ઢલેણે છે, અકૈનવ લાગે તેવો ક્રોધ કરે છે, દીનતાથી ગમ્મની આમે બેઠેને તર્કડિયા મારે છે અત છે ને ભાગી પડે છે આ બધા ચિત્રો ગમ્મના સઘર્ષની માત્રામા બિમેરો કરે છે આમ રામના અસપ્રજાત મન અને જામત મન વચ્ચેનો તીન અઘર્ષ અહીં નિષ્પાયો છે વ્યક્ત સ્વરૂપમા શાઈંગરવ અને શકુન્તલાની સામે તેને ઝડૂમણુ પડે છે

શકુન્તલાને પણ પોતાની દુગધિરોહિણી આશા અને ગમ્મના ધર્મ વચ્ચેના વચ્ચેનો સઘર્ષ ભોગવવો પડે છે પ્રેમના બંધનામા પ્રેમ મિવાય ખીજુ કરુ મળે જ નહિ તેવી કલ્પનામા ગયતી સગ્રહ ના શકુન્તલાને યતો આધાન ક પાત્રી મકે તેવો છે

આ ઉપરાંત નાટકના અ ચાર પડેનાના શાત, સગ્ગ તપોવનના વાતાવરણ અને નગ્ગના દુતઃસમન ગ્રહમિ વાનાવગ્ન વચ્ચેનો વિરોધ પણ અકળ વેન્ના

જગાડે છે. આ વેદનામાંથી જન્મેલો સંઘર્ષ ચાઈગરવ ચારુતના પ્રારંભમાં જ બોલાયેલા શ્લોકોમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે. ૩૨ પોતાના વાતાવરણમાંથી જીખડી પડેલી અને સખીબેલડી વગરની શકુન્તલા બાહે શકુન્તલાનો એક તૃતીયાંશ જ હતી. રાજા તેને કેવી રીતે ઓળખી શકે ?

આ અંકનો કરુણરસ ચતુર્થ અંકની મંગળ વિદાયના અનુસંધાનમાં ઘણો વેધક લાગે છે.

આ અંકનું બધારણ સુચયિત છે. હંસપદિકાના ગીતથી જ જીભુ થયેલું પ્રેક્ષકોનું કુતૂહલ એક પછી એક આવતા પ્રસંગોમાં વધતું ગયું છે. પ્રસંગોની સુયોજિત વ્યવસ્થાથી નાટ્યમયતા અને સ્વાભાવિકતા વધ્યાં છે. ઉત્કટ સંઘર્ષને લીધે જન્મતી અભિનયક્ષમતા આ અંકને વધારેમા વધારે દૃશ્ય બનાવે છે; આ અંકના સંવાદો તેજસ્વી, પ્રાણવાન અને અભિનયયોગ્ય છે અપૂર્વ રંગભૂમિક્ષમતાને કારણે તથા વસ્તુવિકાસમા સ્પષ્ટ રીતે જ ગતિ આવતી હોવાને લીધે ટેટલાકને મન આ અંક જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. કહેવાયું છે કે:

શાકુન્તલચતુર્યોઽક્રઃ સર્વોત્કૃષ્ટ ઇતિ પ્રથા ।

ન સર્વે સમતા યસ્માત્ પચ્ચમોઽસ્તિ તત્તોઽધિકઃ ॥

છઠ્ઠો અંક

(અ) પ્રવેશક :- પાત્રમા અંકના અંત ભાગમા દુષ્યંતે ન સ્વીકારેલી શકુન્તલાને એક જ્યોતિ આવીને અપ્સરસ્તીર્થ તરફ લઈ ગયું; જ્યારે વિસ્મૃતિમૂઢ રાજા આ બધું આશ્ચર્ય વાગેળતો હસ્તિનાપુરમા ખેસી રહ્યો. દુર્વાસાના શાપની પ્રવૃત્તિને લીધે રાજાની સ્મૃતિ સતેજ થાય તેમ હતું જ નહિ અને તો, રાજા અને શકુન્તલાનું પણ મિલન થાય તેમ ન હતું. આશા હતી એક માત્ર રાજાએ શકુન્તલાને આપેલી વીંટી ઉપર. એ વીંટી રાજાને દેખાય તો દુર્વાસાનો શાપ વળે અને રાજાને શકુન્તલા સાથેની પ્રણયપ્રવૃત્તિની યાદ આવે. પરંતુ એ વીંટી તો શકાવતાગમા શયીતીર્થના જળમા પડી ગયેલી. એક નિર્જર્ણ શી વીંટી ઉપર કેવડો મોટો ભાર હતો ।

છઠ્ઠા અંકના પ્રવેશકમા તદ્દન જુદી જ જાતનાં પાત્રો હસ્તિનાપુરના માર્ગ ઉપરના દૃશ્યમા દેખાય છે. બે રક્ષકો, એક નવરતો ઝોટવાળ સ્થાલ અને એક બાધેલો માછીમાર, પ્રેક્ષક આ નીચલા યગ્નાં પાત્રોને જોઈને જરાક આશ્ચર્ય અનુભવે ત્યાં તો સંભળાય છે: કથય કુચ ત્વા...રાજનીન્મદ્ગુલીયક સમાસાદિતમ્

૩૨. જુઓ: પાંચમો અંક: શ્લોક-૧૦-૧૧.

અને અહ શકાતનારામ્યન્તર્યાસી ધીરઃ 'વી ટી' અને 'શકાવતા' શબ્દો સાલગીને તત્ત્વ આપણા કાન ચમકે છે આપણને ખગ પડે છે કે માછીમારે પકડેલી રેહિત માછલીના પેટમાંથી તેને ગળના નામવાળી વી ટી મળે છે. ગ્રક્ષિ તેને ગુન્હેગાર ઠગારીને રાજ પાસે લઈ જાય છે રાજને વી ટી મળતા જ ગળને એન્દ્રમ બધો શુન્તવાપ્રમંજ આલસી આવે છે. માછીમારને શિક્ષા કરવાને બલે તે ભેટ આપે છે.

આ આખો પ્રમંજ આપણને મમાજીવનના નીચલા થરમાં લઈ જાય છે તે જમાનાની પોલિસ પણ આજની જ રીતે કામ કરતી હતો તેમ જણાય છે. કદાચ આ કાર્ય સમાજના નીચલા થરના ઓછા દેગવાયેવા લોકો પણ કરતા હોય મમે તેની લાપા પ્રયોજવી (જેમકે-પાન્ચર, ગ્રવિમેદક, કુમ્મીરક વગેરે) સામાની લાગણી સામે જેવું જ નહિ, માર મારીને ગુન્હો કબૂલ કરાવેલા-આ બધા ગિલાબને લીધે પોલિસવાળું ધમસદન જેવું લાગતું હતો પોલિસો પૈમાના ગણ-કાગ્થી-લાચથી મિત્રો પણ બની શકતા હશે. દારૂ પીવાની લત પણ તેમનામાં થયીજ પ્રચલિત હશે.

આ પ્રમંજ ઉપરથી એમ પણ લાગે છે કે રાજ ચોરી જેવા નાના ગુન્હા-ઓમાં પણ ગસ લેતો હતો અને નાના પોલિસ અધિકારીઓને પણ જાતે મળી શકતો હશે. ચોરી જેવા ગુન્હાઓ માટે ગુન્હેગારને ગીધનો બલિ બનાવતો હશે અથવા કૂતરાના મુખ આગળ મૂકીને તેને દેહાન્ત દંડની કડક સજા કરવામાં આવતી હશે. લોકો વશપર પરાત મળેનું-સહજમ્-કામ જ સ્વીકારતા હશે, અને કદાચ હલકું કે દોષપૂર્ણ લાગતું હોય, તો પણ તેને વળગી ગ્રહેતા હશે. યજમા પશુમેવ ચાલતો હશે અને બ્રાહ્મણો યજા પુતાં દારુણ યજા હશે આમ છતાં પરુહિત દારુણ કર્મ છે એવી અમર ફેલાવા લાગી છે, તેથી કહી શકાય કે કે ગૌરવ વિચારણાની છાપ લોકો ઉપર પડવા લાગી છે, અલગત તે હજી બહુ જીડે મઈ નથી. ચોરી કે તેવા ગુન્હાઓ પકડાતા ગળ પકડનાર પોલિસોને બક્ષીસ આપતો હતો. દેહાન્ત કરતા પહેલાં સજા પામેલ માણસને કૂલની માળા પહેરાવવામાં આવતી હશે. સમાજના નીચલા થરના માણસોમાં અમરસ્કાગિતા, ઈર્ષ્યા, લાચીઆપણું વગેરે હશે. છતાં સગ આજીવિકાવાળા ધીવગના જેવા કેટલાક માણસોમાં મસ્કાગિના સચવાઈ પણ હતો.

આ પ્રમંજના આવના પાત્રોની લપા પણ તેમને અનુરૂપ જ છે. ધીરને માટે મેવાદી, મસ્યમ્વી જેવા બગડે શબ્દો અને વિપ્રદ દરનામાનીય જેવા કટાક્ષો પ્રયોજવામાં આવે છે.

આ પ્રવેશક રસિક લાજે છે તેમા પાત્રાનુ વૈવિધ્ય પણ આણુ કામ કરતું નથી દુષ્ટ પોલિસોના હાથમા માછલીની માફક પકડાઈ ગયેલો બિચારો માછીમાર તરફડિયા માર છે અને છે લે સગ્ગતાથી પોતાની બક્ષીસમાથી અર્ધો લાગ આપી દે છે બનતુક જરા ઈર્ષ્યાખેર અને લાચિયો લાજે છે નાગરિક સ્થાલ ઉપરી છે, છતા મૂળ ભાવનામા તો બીજા પોલિસોથી જુદો પડતો નથી

આ પ્રવેશક તેના વિવિધ શ્લાના પાત્રો અને આકર્ષક સવાદથી ધણો જ નાટ્યક્ષમ છે મૂળ શ્યાથી તદ્દન જુદું જ વાતાવરણ સર્જીને કાલિદાસે આ વવિધપૂર્ણ સપ્રમાણ દશરમા આકર્ષક રીતે મુખ્ય વાત ઠહી છે હીન પાત્રો અને પ્રાકૃત ભાષાવાળા આ પ્રવેશકે ટૂંકમા આપણને જણાવી દીધું કે હવે રાજાને વીટી મળી છે અને નાટક પુનર્મિલન તરફ વળ્યું છે

(આ) મુખ્ય દશ્ય વીટીના દર્શનથી ગજનનો વિસ્મૃતિનો પડદો ઢહી ગયો અને પોતાનો શકુન્તલા સાથેનો જ્વાલન ગજનને યાદ આવ્યો પોતાના મનની આરાધન દેનીના અસહ્ય વિરહથી એકબે તે સૂરવા લાગ્યો, પાતે મ કળતા શકુન્તલાને જૂલી જઈ ચક્રો હશે, તેનું તો માત્ર આશ્ચર્ય જ તેને સતાવવા લા યુ રાજા દુષ્યત પણ અન્નાય કરી શકે છે એક નિર્દોષ વ્યક્તિનો અનાદર કરીને તથા તેણે તેમના પ્રમાણપાત્રની હાસી કરીને ઘોર કામ કરી શકે છે તે યાદ કરતા જ રાજાની પોતાના ઉપરની જ અદ્વા તૂટી ગઈ પહેલા અ કમા જે આત્મવિશ્વાસથી તે સતા હિ સદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમ્મત્ત કરણપ્રવૃત્તય એમ બોલ્યો હતો તે તેનો આત્મવિશ્વાસ કાઠી જાન છે પોતાની સામેથી પોતાનું સ્વરૂપ જ તૂટી પડતા તે રાજા અસહાય બનીને ઢગલો થઈ જાય છે આમ એક બાજુથી પ્રિયતમાવિરહ અને બીજી બાજુથી આત્મતિરસ્કાર આ અ કમા રાજાની પરિસ્થિતિને કડુણ બનાવી દે છે

(ઈ) માનુમતીનો પ્રસંગ રાજાની સ્મૃતિ તો તાજી થઈ, અને તે શકુન્તલા માટે ઉત્સુક બન્યો, પરંતુ આ વાતની અપ્સરસ્તીર્થમા બેઠેલી શકુન્તલાને શી રીતે જાણ થાય ? વળી શકુન્તલાના ને આર્યપુત્ર એશ્વાત્તે તેને 'આત્મકાર્ય' નિવર્તિની' ઠહીને તરછોડવા એટલા 'અનાર્થ' બની ગયા હતા, તેમનું મન ખરેખર તો 'આર્ય' હતું તેની પણ પ્રતીતિ શકુન્તલાને આપવી જોઈએ ને ? તો જ પુનર્મિલન માત્ર ઉપર ઉપરનું નહિ પણ પરિપૂર્ણ બને શકુન્તલા તરફથી પણ મેનકા વજેરેને પોતાની પુત્રીની ચિતા થતી હોય એટલે અપ્સરસ્તીર્થમાથી રાજાની સ્થિતિની તપાસ કરવા સાનુમતી નામની અપ્સરા આની પહોચે છે

આ અપ્સરા અદ્યપણે રાજા વિશે જાણવા પ્રયત્ન કરે છે ઉદ્યાનમા આવતા જ તેને અજર પડે છે કે રાજાએ વસ તોત્તવ બધું કરાવ્યો છે શકુન્તલાના

વિરહમા વિવશ બનેલા તેને કંઈ પણ રમ્ય ગમતુ નથી આ સાલણીને સાનુમતીને ઘણોજ આનંદ થાય છે તે કહે છે, ‘પ્રિય મે’ આવુ ખરેખર હોય તો હવે તેની સખી શકુન્તલાના લાલિમા ઉજ્જવળ પડતો આવી શકશે

પશ્ચાત્તાપના વેષમા રાજા ઉદ્યાનમા આવે છે, શકુન્તલાને યાદ ખરીને ઘણોજ વિલાપ કરે છે વિદુષક સાથેની રાજની વાતચીત દરમિયાન તેને ખળગ પડી કે વીટી મળતા રાજાને શકુન્તલાની યાદ તાજી થઈ છે રાજા વિલાપ કરે છે તેની નજર સમક્ષ તગ્છોડાતી દીન શકુન્તલાનું હૃદયએ કે ચિત્ર ઊભુ થાય છે આ સાલણીને સાનુમતીને રાજા માટે માન થાય છે તે કહે છે અહો રૂંદરી સ્વકાર્યપરતા । અસ્ય સ્તાપેનાહ રમે ।

રાજાએ શકુન્તલાનું આખેલું ચિત્ર દોર્યું છે ચિત્રને વાસ્તવ માનીને ઉન્નાદી બનેના ગળાએ શકુન્તલા ઉપર આક્રમણ કરત પોતે જ દોરેના બ્રનગને દૂર ગ્વા પ્રત્યે પહોં પહોં તેને ખાતર પડી કે એ તો ચિત્ર હતું તેનું સ્વપ્ન સરી પડ્યું તેની આખમાથી આંસની ધાગ વહેવા લાગી રાજાની આવી દશા બેના સાનુમતીનું હૃદય પહોં ગયું તે બોલે છે સર્ગયા પ્રમાર્જિતમનેન પ્રવા દેશતુ શકુન્તલાયા । આલાલિપી રીતે જ શકુન્તલા પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવતી સાનુમતીના આવા શબ્દમા દુષ્કર્મની સ્થૂળતા માટેની ઊડી પ્રતીતિ પડેની છે

એવામા જ અપુત્ર કર્ણ પામેના દનમિત્રની મિત્રતાની વ્યવસ્થા બાંધતી વાત રાજાની પાસે આવે છે રાજાને પાતાનું અપુત્રપણ યાદ આવે છે શકુન્તલાને તિરસ્કારીને ગળાએ આ જગતમા પેતાનું જ ખગલ નથી કહ્યું, પણ પિતૃએનું પણ ખરા ન કહ્યું છે, કારણ કે દુષ્કર્મ પછી તેમને કંઈ પિંડ આપનાર મળે નહિ આ વિચારથી તેને જારો આઘાત લાગે છે અને તે મૂર્છા પામે છે ગળાની સાથે ખૂંદ સહાનુભૂતિ ધરાવતી સાનુમતીથી આ બેવાનું નથી તે ગળાને શકુન્તલા અંગેની બધી હકીકત જણાવી દઈને તેને સાન્નિધ્ય આપવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે તેને થાય છે-સતિ રક્ષ દીપે વ્યવધાનનિષયેણ એવ અચનાદાવસુપાદવતિ, પણ તે મનને કાબૂમા રાખીને શકુન્તલા પાસે ચાલતા જાય છે

આવો પ્રસંગ નાટકના આ લાગમા જરૂરી હતો રાજાની શકુન્તલાનિષ્ઠા માટે પ્રતીતિ પામેલી સાનુમતી દ્વારા શકુન્તલાના મનનું અપૂર્ણ અમાવાન થાય છે શકુન્તલા ત કદી કંઈ તેની સખી આની તપાસ કરવા આવે આની સખી અપ્સરા હોય, જેથી અદમ્ય રીતે ગળાને નિહાળી શકે અને સી હોદને ગળાની સાથે જલદીથી સહાનુભૂતિ ધરાવવા લાગી શકે એટલું જ નહિ પણ એ સીને થયેના અન્યાય અંગેની તપાસ ખરીને દુધ્ધતને નિર્દોષ ઠરાવનાર ત્રીનુ પ્રમાણ જ

રાજના ચાગ્રિની પ્રેમજ્વલવાને વધારે આગે ગીતે ગૂંટી દગી શકે—આ બહુ જોડવામાં કાલિદાસનું ઔચિત્ય છે સાતમા અંકના મિલન વખતે શકુન્તલાને દુષ્યન્ત વિષે કોઈ ખાતરીઓ મેળવવાની બાકી રહી હોત તો નિયતની મનુગતામાં મીકાનો ગાગડો પડી જત

(૬) ધનમિત્રનો પ્રમંગલ : ગભ પોતે શકુન્તલાને કરેલા અન્યાય બદલ પથ્થાતાપ અનુભવતો હોય છે, ત્યાં જ તેના ગભ્યમાં બનેલો એક પ્રમંગલ તેને જાણવવામાં આવે છે. ધનમિત્ર નામનો એક મધુદ્રનો વેપારી વડાણુ ભાગી જતા નાશ પામ્યો છે તે સતતિ વિનાનો હોવાથી તે સમયના કાયદા પ્રમાણે તેની સપત્તિ રાજને મળે આ પ્રમંગે રાજ એક મ સંપત્તિ લઈ લેવાનો નિર્ણય આપતો નથી, પણ તેની પત્નીઓમાંની કોઈ મગર્લા હોય તો તપાસ કરાવે છે અને તેની એક પત્ની મગર્લા છે તેમ જાણીને મર્જાને પિતાની મિલકતનો વારસ કરાવે છે.

આ પ્રમંગ તત્કાલીન સમાજના વાગસાહકના કારણે ઉપર પ્રકાશ દે કે જે તે સમયે પિતાની મિલકતનો વારસાગર તેના પુત્ર ગણાતો હશે પરંતુ જો મરનાગર અપુત્ર હોય તો મરનાગની વિધવાને તે મિલકતની વારસાગર ગણવામાં આવતી નહિ હોય. અપુત્રની મિલકત ગમના ખમનાના બત્તી હશે મર્લાવસ્થામાં પણ જો પુત્ર હોત તો તેવા પુત્રને પિતાની મિલકત મળતી હશે.

આ પ્રસંગથી દુષ્યન્તના મનમાં પોતાના અપુત્રપણા વિષેનું દુઃખ જોશીરથી જીભરાઈ આવે છે અને શકુન્તલાને તિરસ્કારીને પોતે પોતાના પિતૃઓને પણ નિસાસા નાખતા કર્યા છે એ વિચારથી તેને એટલી નામોશી આવે છે કે તે મૂર્ચિત થઈ જાય છે.

અપુત્ર ધનમિત્ર માટે તેના મનમાં સમભાવ જાગે છે, એટલું જ નહિ પણ આ તેનો સમભાવ આખા વિશાળ જનમુલય માટે વિસ્તરે છે અને તે બધાજ અપુત્ર પિતાઓનો પુત્ર બને છે, તથા તે માટે જાહેર ઘોષણા કરાવે છે આમ રાજના વ્યક્તિત્વનો વિસ્તાર થયો છે એમ દેખાય છે

(૬) આમાન્ય અવલોકન : જો એક ક મા તો આ નાટકનો મોટામાં મોટો અંક છે જ, પણ તેમાં આવતી વસ્તુની દૃષ્ટિએ પણ આ અંકનો વ્યાપ વધારે છે નાટ્યકારે આખા નાટકમાં ઠેક ઠેક પ્રયોજેલી નાટ્યકલાના તત્ત્વોના છંડોને આ અંકમાં વાળી લીધા છે આ અંકમાં જ દુર્વાચનાના શાપના ઉશાપની, નિવારણની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે, કારણ કે વીટી જોતા જ દુર્વાચનો શાપ

વળી જાય છે. વિદ્વષ્ટકે પોતે કેમ રાજને શકુન્તલા યાદ ન કરાવી, તેની સમજૂતી આપે છે અને એથી વિદ્વષ્ટકને પરિહાસમિજલ્લિ સલ્લે કહીને ઉડાવી દીધો હતો તેની નાટ્યક્રિયા ઉપરની અસર જાણવા મળે છે આ અંકમા નાટકની પ્રતિનાયિકા કહી શકાય તેવી વસ્તુમતી પ્રત્યે ગજબના દાક્ષિણ્યનું સૂચન થાય છે રંગભૂમિ ઉપર વસ્તુમતીને ન આવવા દઈને કાલિદાસે પોતાના જ આગલા બે નાટકો ઉપર કરેલો સુધારો પણ જાણવા મળે છે. સાનુભૂતીના પ્રમંગથી શકુન્તલાને આખી પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા અને રાજની દયાજનક સ્થિતિની વાત મોકલાવીને કવિએ બંને પ્રણયી પાત્રોના હૈયા નિર્મળ બનાવી દીધા છે પથ્થાપાપપૂત બનેલા પૃથ્વીના આ રાજમા દિવ્ય તેજોમય તેજનો ઉદ્દેક થતા જ અંકને અતે સૂચન થાય છે તેમ કાલિદાસ તેને સ્વર્ગમા મોકલે છે અને એ રીતે માતમા અંકમા નાટ્યભૂમિ પાછી મલ્લાય છે. આ અંકના પ્રવેશકમા ઘણા નીચલા ચરના પાત્રો બતાવીને નાટ્યકારે આપણને તત્કાલીન મમાજનું દર્શન કરાવ્યું છે તે ત્યાગ્યાદ મુખ્ય દસ્યમા જીવનની ઉત્ત ભાવનાઓની ચરમસિદ્ધિ પામવા ચ્યતી લોગ તપશ્ચર્યાને પણ મૂકી છે અંકના અત્સાગમા જ્યારે રાજ અતિશય ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો ત્યારે ઈન્દના સારથિ માતલિએ વિદ્વષ્ટકને ડરાવીને રાજના પગજીને મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જગાડ્યું છે.

આ અંકમા આવતા ગૌણ પાત્રોમા પશૂતિકા-સુકુન્તિકાનો દૃષ્ટો છના રમ્ય સંવાદ જાણે વચત ઝગુની જ ભાષા હોય એટલો મધુર લાગે છે આમ અહીં એક વર પ્રમંગો સપ્રનાપ છે, કરુણ-સ્તની નિષ્પત્તિ ચોટકાર છે, સંવાદો અભિનયક્ષમ અને આકર્ષક છે. અહીં ઘણું બહુ સમાવવામા આવ્યું છે, એટલું બહુ કે એ જ આ અંકની મર્યાદા બનવા તરફ દબે.

અષ્ટમ અંક

આ નાટકમા છેલ્લા સાતમા અંકમા પહેલા ઈન્દના ગ્યમા બેનીને આકાશમાર્ગે પૃથ્વી ઉપર પાછો ફરતો દુષ્ટત આવે છે. દુષ્ટત અને નાતલિની વાતોમાંથી રાજના દેવોના શત્રુ ઉપના વિજયના મમાચાર મળે છે તથા ગજબના વિનયના દર્શન થાય છે. માર્ગના મારીચ-અવિનિના તપોવનમા ગજ સેકાય છે તથા જ તે આ અવિનયની અબુમિના સર્વદમન નામના જાળકને નિહમચ્ચાને ઝંઝારો જુએ છે આ જાળક પ્રતે ગજને નમર્સિક રીતે પોતાનો જીવન પુત્ર જ દોર તેવો રતેડ થક છે, તેના હયમા ચડવનીનું દરખ દેખાય છે આ નની ગાય માથે ગજબના અનન આ પે ને જ જાળક હોય તો ! એવી રૂઢા પેપાય છે પરંતુ હવે પે નાની અંત કાણ પ્રતિ ઉગર વિશ્વજન કતો ગજ મનોચમત્ર

યવાની ખીકથી આ એક પણ વિચારને મનમાં ન ટકવા દેવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ જતાં રાજાને એ તોફાની છોકરો ખૂબ ગમી તો જાન છે જ. તે કહે છે સૃષ્ટિયામિ સદ્દુર્લભિત્વાયસ્મૈ અને મહાભયપ્રણામિનસ્તનયાન્નહતો ધન્યાસ્તદન્નરજસા મલિનીમયન્તિ । ત્યાં તો વળી પાછા રાજાની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ એવા પુરાવાઓ મળતા જાન છે રાજા તેને મહર્ષિપુત્ર કહીને સંબોધે છે ત્યાં જ તેને તાપસી પાસેથી ખમગ પડે છે કે એ ‘નષિકુમાર’ નથી, તાપસીને રાજા અને ગાળકની આકૃતિ મળતી આવતી લાગે છે, અપરિચિત હોવા છતાં ગાળકની પાસે તે ગાળક કલાગરો બની જાન છે, વળી તેને તાપસી સાથેની વાતચીત દુઃખિયાન બાજુ થાય છે કે તે પુરુવશનો જ છે, અને તે અપ્સગમ બધને લીધે તેની માતાએ તેને દેવચુરુના તપોવનમાં જન્મ આપ્યો છે રાજા ઉતાવળે પૂછવા લાગે છે અથ સા તત્રમયતી કિન્નાર્યસ્ય રાત્રમ પતી । પણ ગાળકના પિતા ગજનુ નામ બાણવા મળતુ નથી, પણ ગાળકની માતાનો પતિ ધર્મજ્ઞપરિચામી હતો એ બાણવા મળે છે આ ‘આર્’ રાજા ઇર્ષકની સ્ત્રીનું નામ પૂછી શકતો નથી ત્યાં તો મોર લઈને આવેલી તાપનીના શકુન્તલાચ્ચ પ્રવચ્ચ શબ્દોમાં ‘શકુન્તલા, શબ્દ થી છેતગયેલી ‘માતૃવત્સલ’ ગાળક બોલી ઊઠે છે ‘કુત્ર વા મમ માતા’ ॥ અને રાજાને આડકતરી રીતે ગાળકની માતાના નામની ખમર પડી જાન છે એવામાં તાપસીનું ધ્યાન ગાળકના હાથમાં રક્ષાકરણક નહોતુ તેના ઉપર બંધ છે રાજા એકદમ નીચે પડી ગયેના રક્ષાકરણકને ઉપાડીને બતાવે છે આ રક્ષાકરણકને માતાપિતા સિવાય કાઈ અડી શકે તેમ ન હતુ એટલે રાજાને હવે પાછી ખાતરી થઈ જાન છે કે “આ મારો જ પુત્ર છે” અને તે પોતાના સોહાગરને અભિનંદે છે તાપસીઓ દ્વારા ખમર પામેની શકુન્તલા રાજાને જોતા પહેલાં તો રાજાને ઝાળખી થતી નથી, પણ રાજા તેને હવે તગત જ ઝાળખી બંધ છે તે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગે છે પરંતુ શકુન્તલાને પોતાના ‘પરિચક્તમત્સર’ દૈવથી આનંદના સિવાય ખીજુ શું કરવાનું હતું ? પોતાની લાગણીની સંસ્કારમાં અને રાજાના સ્નેહના ઊડાણની તેણે કરેલી અનુભૂતિમાં તેના અતરે ક્યારે અવિશ્વાસ ક્યો હતો ? તે પોતાના મુચિતિપ્રતિચક પુરાણને જ દોષ આપે છે દેવોના આદર્શ માતાપિતા અદિતિ-મારીચ બ્યારે દામ્પત્યની વાતો કરતા હોય છે ત્યારે આ સધાયેન દમ્પતિનું મિલન થાય છે માત્ર પતિ-પત્નીનું જ નહિ પણ તેમની સાથે તેમના એક મજાના ગાળકનું પણ

આ અકા મા પિતા પોતાના અજાણ્યા પુત્રને જોતા સ્વાભાવિક રીતે જ લાગણીઓના ને સ્પર્શને અનુભવે છે તે સ્પર્શ રીતે ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે આવા પ્રસંગો જગતના ઘણા સાહિત્યોમાં આવે છે પહેલા અકા જમણા

હાથના સ્પંદન વખતે રાજા અથવા મમ્મિયાના દ્વારણિ મગ્નિતિ સર્વત્ર કહે છે, તે જ રાજા છે'લા અંકમા આવતા મનોરથાચ નાશસે કહીને મનોરથ બાંધવા તૈયાર જ થતો નથી તે સ્વાભાવિક છે, અને તેમા નાટ્ય કરેલી પરિક્રમાનો સાર જોવા મળી જાય છે. તોફાની સર્વદમનના ચિત્રમા એક આકર્ષક બાળક દોરાયો છે. અહીં એકવારની તિસ્કૃત માતા દ્વારા બાળકનો પુત્ર તરીકે પરિચય થતો નથી પણ બીજા બાલ અને શ્રદ્ધેય અશકનીય બળો દ્વારા 'આ મારો જ પુત્ર છે' એવી રાજાને ખાતરી થાય છે, અને તેવી ખાતરી તેના હૃદય અને બાલ હકીકતોએ કગવ્યા પછી જ તેના દ્વારા તે શકુન્તલાને મેળવે છે પાંચમા અંકમા રાજા શકુન્તલાને ઓળખી શક્યો ન હતો. અહીં વિરહમા દુખળા પડી ગયેલા રાજાને એક ક્ષણવાર શકુન્તલા ઓળખી શકતી નથી. એ હકીકતમા કાલિદાસે વિરહી રાજાની અવર્ણનીય દશાનું શકુન્તલાને જાન કરાવવા ઉપરાંત કેવી સમતુલા જાળવી છે ! પણ હવે પ્રતિક્ષણ શકુન્તલાનું જ ચિત્તન કરતા રાજાને શકુન્તલાને ઓળખના વાર થતી નથી. દેવોના માતાપિતાના આદર્શ દામ્પત્યની જાયામા દામ્પત્યના પ્રત્યક્ષ પાઠ પામેલી શકુન્તલા પોતાના પતિને મેળવે છે અને વાતાવરણ મગ્ન બની જાય છે.

શકુન્તલાની આધારરૂપ સામગ્રી

પ્રાચીન ગ્રીક નાટ્યકારો તથા અગ્રેજ નાટ્યકાર શેક્સપીયરની જેમ સંસ્કૃત નાટ્યકારો પણ પોતાના નાટકનું વસ્તુ ઉપજાવતા નહિ. તેમના નાટકો ખ્યાતદૃત હતા એટલે તેઓ નાટકની વાર્તા મહાભારત-રામાયણ-પુરાણો કે લોકવાર્તા ઉપરથી લેતા, મૂળકથામા પોતાનું જીવનદર્શન કાલ્પની તેમને નાટ્યાનુકૂળ કલાધાટ આપતા. આમ મૂળકથાને મળેલા નવમવિધાનમા નાટ્યકારોની કલા દેખાતી.

શકુન્તલાનું મૂળ વસ્તુ તો ઋગ્વેદજૂનું છે, પણ તેની સુરેખ આકૃતિ મહાભારતના આદિપર્વમા તથા પદ્મપુરાણના સ્વર્ગખંડ, હરિવંશ, ભાગવત વગેરેમા પણ દેખાય છે. 'કલ્કલિંગતક' નામના બૌદ્ધ જાતકમા પણ શકુન્તલામા આવતા અભિજ્ઞાનને મળતી વાત આવે છે.

શકુન્તલા અને મહાભારત : કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્નો મુખ્ય આધાર મહાભારતનું શકુન્તલોપાખ્યાન હોય એમ લાગે છે. આમ જતા કાલિદાસે મહાભારતની સીધી સાદી વાતને નાટ્યસ્વરૂપ આપતાં તેમાં અનેક ફેરફારો કરી નાખ્યા છે. કથાવસ્તુમા ~~કેટલાક ફેરફારો~~ આવેલા કેટલાક ફેરફારો નીચે સુચવ્યા છે.

(૧) મહાભારત પ્રમાણે હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યન્ત મૃગયા કરતા થાકીને કપવના આશ્રમમાં પ્રવેશે છે. ત્યાં કપવ કૃષ્ણ લેવા ગયા હોઈ તેમની ગેઢાજરીમાં તેમની કન્યા શકુન્તલાને મળે છે. શકુન્તલા જાતે જ પોતાનો જન્મમૃત્તાત રાજાને કહી સલાજાવે છે. શાકુન્તલમાં મૃગની પાછળ જતા રાજા તપોવનના તીર્થમાં આવી પહોંચે છે. નાટકની લઙ્ગમશીલ શકુન્તલા દુષ્યન્તની આથે કંઈ પણ બોલી શકતી નથી. શકુન્તલાનો જન્મમૃત્તાત શકુન્તલાની સખી રાજાને કહે છે કપવ સોમતીર્થ ગયા છે. કાલિદાસના નાટકની વાર્તા સ્વાભાવિક છે તેમાં નારીની સ્વભાવસહજ લઙ્ગમશીલતા તથા મુગ્ધાનો મકેય દેખાય છે (૨) દુષ્યન્ત લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે, શકુન્તલા કૃષ્ણ લેવા વનમાં ગયેલા કાશ્યપના આશ્રમની રાહ જોવા કહે છે, પરંતુ દુષ્યન્ત ગાધર્વવિધિથી લગ્ન કરી લેવા શકુન્તલાને આગ્રહ કરે છે, ત્યારે શકુન્તલા શરત કરે છે કે પોતાનો પુત્ર જ દુષ્યન્તની ગાદીનો વારસ થાય તો જ તે ગળ સાથે લગ્ન કરે. આ શરત સ્વીકારતા દુષ્યન્ત તથા શકુન્તલા ગાધર્વવિધિથી લગ્ન કરે છે નાટકમાં શકુન્તલા બીસહજ સંકેત જતાવે છે. ત્યાં શરતની વાત આવતી નથી. આમ નાટકમાં કેવળ સ્ત્રી-પુરુષનો પ્રણય જ જાનને ભેગા કરી દે છે. કાશ્યપ આશ્રમથી દુર સોમતીર્થ ગયા હોવાથી મહિનાઓ સુધી પાછા આવતા નથી. એટલે નાટકમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાએ કરેલા ગાધર્વવિવાહ વધારે યોગ્ય લાગે છે. કાશ્યપની ગેઢાજરી દગ્ધિવાન તેમના પ્રણયનો કૃમિક વિકાસ થાય છે. (૩) મહાભારતમાં “હું તને લેવા માટે મારી ચતુરંગ સેના” મોકળીશ એન કહીને મનમાં ને મનમાં કપવથી ક્રોધે ક્રોધે રાજા નગરમાં જાય છે અને જાણી જોઈને કાશ્યપના ભયથી તે ભરકો મોકલતો નથી. શકુન્તલા તપોવનમાં જ પુત્રને જન્મ આપે છે તપોવનના બધા પ્રાણીઓને તે જાણે છે માટે તેનું નામ સર્વદમન પાડવામાં આવ્યું છે. એ જ વરમનો થયો ત્યારે નારાણ ચિરગાસો હિ વાગ્યવેપુ ન રોચતે -શ્રીઓ પિયમાં લાખો વખત ગહે તે બગમ નથી-એમ અમણને શકુન્તલાને સાચરે વળાવવામાં આવે છે. નાટકમાં તો શકુન્તલા હજી સગલાં હતી ત્યાં જ કાશ્યપ પ્રવાસમાંથી પાછા ફરે છે અને તે જ દિવસે શકુન્તલાને સાચરે વળાવે છે. શકુન્તલાના પુત્રનો જન્મ મારીયના આશ્રમમાં થાય છે. નાટકની હતીકનો વિગેય સ્વાભાવિક લાગે છે. (૪) મહાભારતમાં કપવના શિષ્યો સાથે શકુન્તલા હસ્તિનાપુરમાં આવે છે. ત્યાં નગરનો વસ્ત્રદારી શિષ્યોની હતીક કરે છે, એટલે તેઓ ગુરુસે

૩૩ મન તયેત્ત ॥ પુત્ર. સ મયેવજ્ઞનમ્ ॥

પુત્રાને નમરાજ સ્વમેવદ્ પ્રસન્નિ તે ॥

વર્ણવદા દુષ્યન્ત ઋતુ મે રગમત્પ્રતા ॥

થઈને સાધ્યા બંધ છે. ભરત અને શકુન્તલા એકલાં દુષ્યન્તની સભામાં બંધ છે. નાટકમાં શિષ્યો નગરના વાતાવરણથી અકળાયેલા છે, પણ તેઓ પાછા જતા નથી કે નગરજનો તેમની હાંસી કરતા નથી. શકુન્તલાની સાથે રહીને શિષ્યો છેક સુધી રાગની સાથે ધ્વીલ કરે છે. (૫) મહાભારતમાં રાબ દુષ્યન્ત શકુન્તલાને યોગબી બંધ છે, છતાં તે કહે છે, “મને કંઈ યાદ આવતું નથી”. ૩૪ આ સાંભળીને શકુન્તલા દુઃખી થાય છે. ક્રોધથી તે રાબને સમજાવે છે તથા ઠપકા પણ આપે છે. આમ છતાં દુષ્યન્ત શકુન્તલાને સ્વીકારતો નથી. એટલે છેલ્લે લોકો સાંભળે તેમ અશરીરિણી વાણી સંભળાય છે: “હે દુષ્યન્ત તું પુત્રનું પાલન કર, શકુન્તલાની અવગણના ન કર”. પછી દુષ્યન્ત શકુન્તલા તથા પુત્રને સ્વીકારી લે છે અને કહે છે કે લોકો વિશ્વાસ ન કરે માટે તે શકુન્તલાને સ્વીકારતો ન હતો. નાટકમાં તો દુર્વાસાના શાપને લીધે દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ખરેખર ભૂલી ગયો છે, એટલે તે શકુન્તલાને યાદ કરી શકતો નથી. છેલ્લે આકાશમાંથી આવેલું એક જ્યોતિ શકુન્તલાને અખરસ્તીર્થમાં લઈ બંધ છે.

આપણે બધીએ છીએ કે નાટકમાં વીંટી પાછી મળતાં રાગને શકુન્તલા યાદ આવે છે. તેણે શકુન્તલાને કરેલો અન્યાય અને અપુત્રતાથી તેને ધણું જ દુઃખ થાય છે. તે પથાપાપ કરતાં કરતાં શકુન્તલા માટે ઝૂંબે છે. છેલ્લે મારીચના તપોવનમાં બંને વિરહી પાત્રો અને તેમના પુત્રનું મંગલ મિલન થાય છે.

આમ આપણે જોઈશું કે કથાવસ્તુમાં કાલિદાસે કરેલા ફેરફારથી કથાવસ્તુએ ગૌરવ અને નાટ્યકાલ્પના ધારણ કર્યાં છે. વાર્તાના તંતુને પાંચમા અંક પછી પણ લંબાવીને તથા પાંચમા અંકમાં અપૂર્વ સંઘર્ષ અને ઉત્કર્ષબિંદુ મૂકીને મૂળ વાર્તાને નાટ્યક્ષમ બનાવવામાં આવી છે. મૂળ કથામાં માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનું બાહ્ય આકર્ષણ લાગતું હતું, તેને બદલે અહીં એકબીજાને પામવા મથતા સ્ત્રી-પુરુષના ઉન્નત પ્રણયનું સુંદર ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. નાટકના પાત્રો એક ઉમદા સ્ત્રી અને પુરુષ તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવર્તે છે. એટલે કથાંશ તેમનામાં કૃત્રિમતા દેખાતી નથી.

નાટકમાં નાટ્યકારે કેટલાક નવા કલાત્મક પ્રસંગોને ગૂંથ્યા છે. આમાં ભરતનો પ્રસંગ, હાવના આક્રમણનો પ્રસંગ, દુર્વાસાનો પ્રસંગ, વર્ષિની પ્રસંગ, ઉત્સવક્રાન્તિ ગીત, જ્યોતિનું અખરસ્તીર્થમાંથી આગમન અને છટ્ટા-સાતમા અંકના બધા જ પ્રસંગો સારી વાર્તામાં આડુતા અને કલાત્મકતા પૂરે છે તથા પ્રતીકાત્મક દોવાથી

૩૪ ધ્વનીત્વ સ્વરાસીતિ ક્ષ્મ રં દુષ્યન્તસિ ॥

મસ્ત પુત્રં દુષ્યન્ત મારન્ત્યાઃ શકુન્તલમ્ ॥

વાચક-પ્રેક્ષકના મનમાં અનેક ભાવવર્તુળો આ દોલિત કરે છે. અંકોમાં ખીંગ, ચોથા, પાંચમાં અને છઠ્ઠા અંકની ચના તદ્દન મૌલિક છે. બાકીના અંકોમાં પણ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓનું અંવિવાન નવેચગ્યો કવિમાં આવ્યું છે.

અહીં બધા જ પાત્રો સુરેખ આકૃતિવાળા છે. ચતુર ગ્રભીર આકૃતિવાળો દીપ્તિમાન છતાં વિશ્વચનીય દુષ્ટાન્ત અહીં ધીરોદ્યત નાયક બન્યો છે, શકુન્તલા લક્ષ્મણનીક અને શીલવતી ભાગતીય કન્યા તથા યુવતી છે, અપૂર્વ અયમવાળા હોવા છતાં કામ્યપત્ન અંતર પિતૃત્વની ભર્મિઓથી હલકાય છે. આ ઉપરાંત પોતાની સખીના વ્યભિચરને સ્ફુટ કરતા પ્રિયવત તથા અનસૂયાના પાત્રો, પોતાના સમ્રાજ બળ અને તાકાતથી અંત અને ન્યાય માટે દલીલો કરતા ગુરુભક્ત શાસ્ત્રગવ-શાસ્ત્રત, ગ્રેન્ડાન્ડીથી નાટ્યક્રિયાને વિકસાવતો ગજનો 'મૃત્યુકલ્પદ્રુષ્ટિ' વયસ્ય વિદ્વપક તથા ગૌતમી, કચુપી, પુરોહિત, સેવકો, ગ્રેન્ડો વગેરે પાત્રો તદ્દન નવા છે.

આ નાટકની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં પાત્રો તથા વાતાવરણ એકમીગમમાં એકત્રિત છે. પાત્રોનો, પ્રસંગોનો તથા વાતાવરણનો વિકાસ એક આવેજ થાય છે અને નાટકમાં એક જ આલોચન નિર્માણ થાય છે.

શાકુન્તલ અને કંકુડાગ્નિતક — ‘શાકુન્તલ’ અને ‘કંકુડાગ્નિતક’માં વીંગીનો એક સમાન પ્રકારનો પ્રસંગ આવે છે જાતકમાં જ્ઞાત રાજાએ પોતે જેના મમાગમમાં આવ્યા હતા તેવી એક સુદર સ્ત્રીને વીંટી આપી છે અને તેને પુત્ર અવતરે તો તે વીંગીની નિશાની સાથે તેને પોતાની મમક્ષ હાજર થવા કહ્યું છે. આ રીતે પુત્ર પ્રગટના પછી જ્યારે પેત્રી સ્ત્રી પુત્ર સાથે જન્મ ત પાસે હાજર થાય છે, ત્યારે રાજા જ્ઞાત પ્રથમ શગમથી તેને સ્વીકારે નથી એમ કહેવા કહે છે કે “જે આ પુત્ર રાજાનો જ હશે તો તે હવામાં અદ્ધર ગહેને નહિ તો તે પૃથ્વી ઉપર પડી જશે” પુત્ર હવામાં અદ્ધર રહે છે અને આ રીતે તે રાજાનો જ પુત્ર છે એમ નિશ્ચય થતા પછી રાજા માતાપુત્રને સ્વીકારે છે.

આમ થોડે અગે-ખાસ કરીને વીંટીના પ્રસંગ પૂરતું ‘શાકુન્તલ’ અને ‘જનક’ની કથામાં થોડું સામ્ય છે પરંતુ લક્ષ્યપ્રસંગે સ્નેહની નિશાની તરીકે પણ વીંટીનો ઉપયોગ કરવાનું તો ઘણા સમયથી પ્રચલિત છે જ કાલિદાસે વીંટી પાસેથી જે નાટ્યોપકારક કામ લીધું છે તેવું કામ જનકકથામાં લેવામાં આવ્યું નથી સમયના પૌર્વાપર્યની દૃષ્ટિએ પણ જાતકકથા કાલિદાસની પહેલા જ ગ્રંથ છે તેમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ શીર્ષક

આ નાટકના શીર્ષકની સમજૂતી નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે

- ૧ અભિજ્ઞાયતે એનેન હિતિ અભિજ્ઞાનમ્ ।
શકુન્તલામ્ અધિકૃત્ય કૃત નાટ્ય શાકુન્તલમ્ ।
પાણિનિના ‘અધિકૃત્ય કૃતે ગ્રન્થે’ એ નિયમ અનુસાર શકુન્તલાને અ પ્ર પા લાગના પહેલા અવર અની વૃદ્ધિ આ થઈ છે તે અભિજ્ઞાનપ્રધાન શાકુન્તલમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ।
- ૨ બીજી રીતે અભિજ્ઞાનન સ્મૃતા શકુન્તલા અભિજ્ઞાન-શકુન્તલા । તાનવિદ્યન કૃત નાટ્યમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ।
- ૩ ત્રીજી રીતે અભિજ્ઞાન સ્મૃતા શકુન્તલા યસિન્ન ત્ત્વ નાટ્યમ્ ।

ઉપરની મૂર્ધ પાંચ પ્રકારની સમજૂતી જોઈ જાણી આવશે ત્રીપકમાં મનાવવામાં આવેલા જે શબ્દો અભિજ્ઞાન અને શકુન્તલાને સંકલ્પ આપવામાં આવ્યું છે કલિદાસ કાવ્ય એ । મુસદ્દા નામના રોષ ૬ ‘શકુન્તલ’ ની મધ્ય તે પ્રમેદ છે ૫ ; મારી શકુન્તલ । તા જુદી છે ત તો ૭ અગ્નિ નથી ૮ મારેલી

શાકુન્તલા.' એ સ્પષ્ટ છે કે કાલિદાસે નિરૂપેથી કથા મૂળ મહાભારતની કથાથી અભિજ્ઞાનના પ્રસંગમા સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે શકુન્તલાએ પોતાને કાદ કરાવવા માટે અભિજ્ઞાન-વીંટી ઉપર આધાર રાખવાનો ન હોત તો પાંચમા અંકમાં રાજાએ તેને છેલ્લે સ્વીકારી લઈને અંત:પુરમાં મોકલી આપી હોત. પરંતુ આ નાટકમાં તો દુર્વાચાના શાપ પછી નાટ્યનું મૂલ્યન્યાયન આ નિર્ણય વીંટીના હાથમાં જ હતું. એ ન હોત તો દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા કદી ફરીથી મળ્યા ન હોત. આ વીંટી નાટકમાં પ્રાસંગિક જોડાયેલી છે. પહેલા અંકમાં આ વીંટી ઉપરથી ગમ્મનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થતુ હતું ત્યારે રાજાએ સત્યને છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ છતાં એ વીંટી દ્વારા અખીએ તો કદાચ રાજાનું અભિજ્ઞાન પામી ગઈ છે જ. આમ, એક બાજુથી આ વીંટી માત્ર શકુન્તલાનું જ નહિ, રાજાનું પણ અભિજ્ઞાન કરાવે છે તો બીજી બાજુથી રાજાએ જે વીંટી દ્વારા થઈ જતું પોતાનું અભિજ્ઞાન રોકવા પ્રયાસ કરેલો તે વીંટી પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાના અભિજ્ઞાનનું કારણ થયું બની શકતી નથી. છેલ્લે નાતમ અંકમાં રાજા બ્યારે તે વીંટી ફરીથી શકુન્તલાને આપવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે શકુન્તલા નેને સ્વીકારતી નથી અને કહે છે નાસ્ત્ર વિશ્વસિમિ. કદાચ હવે શકુન્તલાને જણાઈ ગયું છે કે પોતાની ઓળખાણ માટે બાલ અભિજ્ઞાન ઉપર આધાર ગમ્મવો વ્યર્થ છે.

શીર્ષકમાં નામિકા શકુન્તલાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું લાગે છે. “સ્વપ્ન-વામવદત” જેવા ઘણા મરૂત નાટકોમાં શીર્ષકમાં નામિકાઓના નામને નમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં નાટક લખતી વખતે કવિના મનમાં શકુન્તલાના ચરિત્રને દૃશ્ય મનાવવાનો હેતુ હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. શકુન્તલાનું પ્રણય-છવન જરૂર કાલ્પનિક વિષય છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ : મૂલ્યાંકન

જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ : છેક પ્રાચીન મન્યથી આપણી આ ભૂમિમાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનું સ્થાન અતિરેખિત મહત્ત્વમાં આવ્યું છે.

કાવ્યેનુ નામકં રમ્ય તત્ત્વ રમ્યા શકુન્તલમ ।

ત્વાપિ ચ ચતુર્વોદકમ્બતઃ સ્વેદચતુષ્ટયમ્ ॥

એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં શાકુન્તલને અંરૂપ આદિ-બની અર્વચેટ કૃતિ ગણાવવામાં આવી છે. પરંતુ આ પૌરુષ્ય જ નહિ પાશ્વત્ય વચને પણ આ નાટકમાં અપૂર્વ નોંધપાત્ર જોવા મળે છે. ભાષાના અવગૃહ અને વિદેશી વાત્સલ્યના અંતઃગતને બેટીને આ નાટક પ્રત્યેક સદ્દેશીના આંતરને એક સ્વપ્ન આદર્યા આપ્યો છે. નર્વદાલીન કૃતિઓના નાનકડા અને છે તે સ્વપ્ન વાચકને પોતપોતાની રીતે આ નાટકનાં

પ્રસ્તાવના

અનંતવિધ પાસાં સ્પર્શી ગયાં છે. જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ કવિ ગેટેનો આહવાદોદાર તો આપણે ઉપર નોંધ્યો છે. Augustus William von Schlegel કહે છે :
The only specimen of their plays hitherto known to us is the delightful Shakuntala, which notwithstanding the colouring of a foreign climate bears in its general structure a striking resemblance to our romantic drama.
આ ઉપરાંત પણ ડૉ. રાઈઝ, કવિવર ગ્વીન્ડનાથ ટાગોર તથા ખીઝ અનેક રસિકોએ આ નાટકની સ્તુતિ કરી છે. આ નાટકના મૂલ્યનું કાગળ કવિએ કરેલી વસ્તુની પસંદગી અને તેને આપેલા વિશિષ્ટ કલાધારમાં રહેલું છે.

વસ્તુ-પ્રણયભાવના : આ નાટકનું વસ્તુ પ્રણયનું છે. અહીં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના પ્રણયનું સુદર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. આમ તો કાલિદાસનાં ત્રણેય નાટકોનું વસ્તુ પ્રણયનું છે. તેના મહાવિજયનિમિત્તમાં માલવિકા-અગ્નિમિત્રનો અને તેના વિક્રમોર્જશીયમમાં ઉર્વશી-પુરુરવાનો પ્રેમ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. આથી દેટલાકને એમ પણ લાગ્યું છે કે કાલિદાસમાં વિષયવૈવિધ્ય નથી. જીવનના ખીઝ ધણી કાલ્પનિક વિષયોને ટોડીને કાલિદાસે માત્ર પ્રણયને જ ગાયો છે એ ઉઠીકત ઉપરથી ધણીવાર તેને રોકસપીઅરથી જીતરતી પ્રતિભાવાળો પણ ગણવામાં આવે છે. પાંતુ ડૉ. રાઈઝના વચનો નોંધીએ તો તે કહે છે : “No other poet in any land has sung of happy love between man and woman as Kalidasa sang. Every one of his works is a love-poem, however much more it may be. Yet the theme is so infinitely varied that the reader never wearies of it.” આગળ ચાલતાં તેઓ લખે છે કે કાલિદાસના પ્રણયકાવ્યોની શ્રી એ છે કે આજની ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં તેના દેશવાસીઓને તે સમયે જેવા આત્મા લાગતા હોય તેવા જ આજે પણ લાગે છે. શ્રી જ્ઞાનદાસ એક ખીજી રીતે કાલિદાસના પ્રણયનિરૂપણને ખિસ્તાવતા કહે છે : The story of Dushyanta and Shakuntala, as told from the epic days was a love-story of a gallant prince and an innocent beauty; but with Kalidasa it is a story of love.”

૩૫ See : Shakuntala and the writings, A. W. Ryder, p. xviii

આ બધા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ભલે કાલિદાસે માત્ર પ્રણયના એક જ વિષયને મુખ્ય વે છેડ્યો હોય છતાં તેના નિરૂપણમાં કાલિદાસનું વિશેષ પ્રકારનું દર્શન વ્યક્ત થાય છે. અલગત ધાનિદાન સ્ત્રી અને પુરુષને પરસ્પરના આર્મ્પણમાંથી જન્મતા પ્રેમનો કવિ છે. લગ્ન પહેલાં કાલિદાસના પાત્રો વચ્ચે પ્રેમ જન્મે છે અને પાત્રો પરસ્પર પ્રેમ અનુભવતા ન હોય તો કાલિદાસને તેમના સમાગમમાં રમ નથી. માલવિલામ્બિમત્રમ્માં તેઓ કહે છે ૩૬ એક પાત્ર ‘અનાતુર’ હોય અને બીજું ભલે ઉત્કંઠિત’ હોય પણ તેમના સમાગમમાં કંઈ રસ નથી. કાલિદાસ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રગટતા ઉચિત પ્રેમને જગત સંક્રાંતિ રાખના વગર વ્યક્ત કરે છે, પરંતુ માત્ર આકર્ષણથી એકબીજાને પામેના પાત્રોના નિરૂપણમાં કાલિદાસની પ્રણયભાવના પરિસમાપ્ત થતી નથી. ટાગોર કહે છે ‘કાલિદાસના સૌન્દર્ય-આચલની અદ્ભુત ભોગવૈભવ્ય સ્થિતિ રહેલો છે. મહાભારતને જેમ એકી સાથે પ્રવૃત્તિ તથા વરાગનું દાવ્ય થી શકાય તેમ જ કાલિદાસને પણ એકી વખતે સૌન્દર્ય-ભોગના તેમ જ ભોગવિરતિના કવિ કહી શકાય તેમના કાવ્યો સૌન્દર્ય અને વિનાસમાં સમાપ્ત થતા નથી. તેમણે પચાસ થઈ તેનાથી પર ભૂમિકા ઉપર જાય છે ત્યારે કવિ વિગમે છે’ ૩૭ શાકુન્તલ [વધે તેઓ લખે છે જે અર્ધ પ્રેમભોગ માણસને પોતાના કર્તવ્ય વિષય પ્રમત્ત બનાવે છે તે ભર્તાના શાપથી ખંડિત થાય છે, ત્રાપિના શાપથી અતરાય પામે છે અને દૈવરોષથી ભસ્મસાત થઈ જાય છે. શકુન્તલાને જ્યારે આતિથ્યધર્મ કંઈ નહીં સઘળું દુષ્કર્મ જ, એમ થયું ત્યારે તેના એ પ્રેમમાં કંઈ રુચી નહીં જે ઉચિત પ્રેમ પ્રિયજન સિવાય બીજા સહુને ભૂલી જાય છે તે સમસ્ત વિષયનીતિને પોતાથી પ્રતિકૂળ કળી નાખે છે’ ૩૮ આગળ આનંદા ટાગોર કહે છે ‘ભાગવતવર્ણના પુરાતન કવિએ પ્રેમને જ પ્રેમના અન્તિમ ગૌરવ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. ત્યાં જ પ્રેમનું પરમ લક્ષ્ય છે એ પુકારીને કહ્યું છે’ ૩ શ્રી ઉમાશંકર ભોશી આ નાટકના વસ્તુ વિષય લખતા કહે છે ‘વિષયમગનના એક અનિવાર્ય અશરૂપે સ્ફુરતા સવાલમન દામ્પત્યમગનનું દર્શન શાકુન્તલમાંથી ચાર તો પણ એકાદુ નથી’ ૪૦ આમ તેમની રીતે વિચારીએ

૩૬ જુઓ! અનાતુરોત્કંઠિતયા પ્રસિયતા સમાગમેનાપિ રતિન મા પ્રતિ ।

પરસ્પરપ્રાપ્તિનિરાશયેરેર શરોરનાશ ડાપિ સમાનુચયવા ॥૩૬૫॥

૩૭ પ્રાચીન આહિય ૫ ૧૬

૩૮ ‘પ્રાચીન આહિય ૧ ૨૧

૩૯ એજ ૫ ૨૯

૪૦ જુઓ! તેમના શાકુન્તલની પ્રણયવા ૫ ૪૬

પ્રસ્તાવના

તો લાગશે કે શાકુન્તલમાં સ્ત્રી અને પુરુષના આકર્ષણમાથી વિધિનિમને સુખવાદી રહે તેવા દામ્પત્યને ઉપાગાવવામાં આવ્યું છે.

એક બીજી રીતે જોઈશું તો લાગશે કે ખાસ કરીને ક્ષિત્રોવર્ણીયમ્થી માડીને કાલિદાસે પોતાના પ્રણયીપાત્રો બે તદ્દન જુદા જુદા જ વાતાવરણમાથી લીધા છે. ઉર્વશી સ્વર્ગીય અપ્સરા તો પુરસ્વા પૃથ્વીનો રાજા શકુન્તલ નાટકમાં પણ રાજા સપ્સર્ણ નાગરિક ઢગલાળો, તો તયોવનકન્યા શકુન્તલા તદ્દન સીધી અને સરળ દેખીતી રીતે જમની વચ્ચે સવાનો એક મુદો પણ શોધવો મુશ્કેલ તેમનામાં પ્રણયનું એક સમાન રમ્યાયણ નિપજાવીને કાલિદાસે બાકીની વિચવાદિતાઓને સવાદમાં ફેરવી નાખી છે. શકુન્તલા અને દુષ્યતના મિલનમાં કાલિદાસે માત્ર બે વ્યક્તિઓનું સ્થૂલ મિલન જ નથી કરાવ્યું પણ તયોવન અને નગર એ બંને કઈંદ વિરોધી લાગે તેવા વાતાવરણનો પણ સૂર મેળવી આપ્યો છે. કાલિદાસની દૃષ્ટિમાં માનવને વાતાવરણથી જુદો પાડી શકતો નથી, એટલે તેની કૃતિઓમાં માનવોએ માધેલો સવાદ છેવટે તો વાતાવરણનો જ સવાદ બની જાય છે. માનવ અને વાતાવરણનો પણ બે ન ગૂંથા છે. એક પગ સવાદની સ્થાપના થાય છે. આમ, કાલિદાસે નિરૂપેલા પ્રણયનું લક્ષન માત્ર પ્રણય કે આગળ ચાલીને કહીએ તો માત્ર પુત્રપ્રાપ્તિ પણ નથી. સ્ત્રી સાચા અર્થમાં પુરુષને પામીને કે પુરુષ સ્ત્રીને પામીને કોઈ અદ્વિતીય એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કાલિદાસમાં ભગવાન અધર્મૂર્તિમાંથી વિસ્તરેલું આ જગત એક શિવતત્ત્વમાં પગિસમાં થાય છે. શાકુન્તલનો પ્રણય આવેલો વિશિષ્ટ હોવાથી શાકુન્તલ લોકોના અપૂર્વ આદરને પામ્યું છે.

દેવવાક વિદ્વાનો પાત્રમાં અત્ના ક્ષત પરીજન કર્વ વિશેષાસક્ત રહ એ વાક્ય ઉપરથી ગાંધર્વલક્ષ્મી નિન્દાતાને કાવ્યવિષય ગણે છે, તો દેવવાક સત્યપાલનમાં દહતા રાખવી જોઈએ એવા સંદેશને કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિષય ગણે છે, કારણ કે દુષ્યન્તે પરિહાસવિનમ્નિ કહીને 'જે અમત્ય કથન કરેલું તેના પગિણામે જ વિદૂષક બધી વાત ભૂલી ગયેલા અને તેણે ગજા પાસે ક્યારેય શકુન્તલા બાળનની ગઈ વાત કાઢી ન હતી' દેવવાક વિદ્વાનો માત્ર દવને જ નાટકનો વિષય ગણે છે. કાવ્યપ નથી. ચતુર્થ અક્ષમાં દવયોએ જ બ્યારે શકુન્તલા દુષ્યતમનનક હતી ત્યારે દુર્વાસા આવી પહોંચે છે. વીટી પણ દવયોએ જ પાણીમાં પડી જાય છે અને પાણી મળે છે, આ અને બીજા ધણા પ્રયોગો ઉપરાંત અગા મરિચગા દ્રાણિ મન્ત્રે સર્વત્ર, મરિચગા સદુ ચન્ત્રી જેવા વાક્યો પણ સૂચવે છે કે આ નાટક માત્ર દેવયોગનું જ મહત્ત્વ જતાવે છે. દેવવાક વિદ્વાનો જતાવે છે કે જે વિધિ ૮ ઈશ્વર

કૂર હોય છે તો તે કૃપાશીલ પણ હોય છે, એનું નિદર્શન આ નાટક પૂરું પાડે છે. શકુન્તલાને તેના માતાપિતાએ નિગદ્યાગપત્તે જ ગદ્યમા ત્યજી દીધી તો તેનું પાલન કરનાર કાશ્યપ મળી આવ્યા પણ ખગ. આ જ પ્રમાણે શાકતમતના ડેટલાક અનુયાયીઓ આ નાટકની ક્રિયાઓ પાછળ કેવળ શક્તિની પ્રેરણા પણ જુએ ગેટેને આ નાટકમા વસંતનું પુષ્પ અને ગ્રીષ્મનું ફળ, તેમ જ પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું સહદર્શન લાખ્યું હતું તો ટાગોરને પુષ્પમાથી ફળ તરફ કે પૃથ્વીમાથી સ્વર્ગ તરફની પરિણતિ અહીં દેખાઈ હતી અથવા એક બીજી રીતે ટાગોરને લાખ્યું હતું કે “Truely in Shakuntala there is one paradise lost and another paradise regained.” આ નાટકની ખૂબી જ એરી છે કે તેમા અ. બધું તેમ જ આ ઉપરાંત પણ ઘણું બધું જોઈ શકાય. દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રણયની કથામાથી જો આટલા બધા વિવિધ વિષયોનું સૂચન મળી શકતું હોય તો કાલિદાસનું પ્રણય નિરૂપણ કેટલું અદ્ભુત ગણાય ? સાચે જ આ નાટકમા પ્રણયનું નિરૂપણ જીવનના એક ખૂણામા પડેલા ભાવ તરીકે કરવામા આવ્યું નથી શાકુન્તલાના પ્રણયનિરૂપણમા જીવનની બધી જ લગીઓ પ્રસ્ફુટ થઈ છે.

વસંતુસંકલના અને કલાવિધાન

દુર્વાસાના શાપને આ નાટકની ધરી ગણવામા આવે છે. ડેટલાક વિદ્વાનો શાપના કારણે રૂપે દુષ્યંત-શકુન્તલાના પ્રેમમા રહેલી સ્થૂણતા, કેવળ શરીરપરાધતુતાને ગણે છે. તેઓ કહે છે અમદિ અત્યેના માણુમના ધર્મને અવરોધ રૂપ બનનાર પ્રણય શાપિત હતો જ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી દુર્વાસાના શાપના કાગ્ય તરીકે શકુન્તલામા રહેલા સમદિનિષ્ઠાના અભાવને અને દુષ્યંતમા ગહેલા વ્યક્તિનિષ્ઠાના અભાવને ગણે છે દુર્વાસાના શાપને લીધે પાંચમા અંકમા રાજા વિસ્મૃતિમૂઢ બન્યો અને શકુન્તલાને તેણે ન સ્વીકારી. પરિત્યક્ત દશામા મારીચના તપોવનના ગહેલી શકુન્તલાએ પોતાના ભાવને જીવનના સંદર્ભમા સુમંકલિત કર્યો હતો, બ્યારે બીજી બાજુએ વીંટી રહ્યા પછી ગમને થયેલા પથાતાપે ગમની લાગણીઓને પણ વિશુદ્ધ બનાવી. આમ બંને પાત્રોની બહારની રૂપતંપતિ વિચ્છેદ્યુએ ઉપાલ્લેસ તપશ્ચર્યાને લીધે ઘણી એવી થઈ ગઈ ત્યારે તેમની આત્મઆમા ચળકવા લાગી અને બંને પાત્રોનું સર્વદમનના માતાપિતા તરીકે નાનમા અંકમા ચિલન થયું.

અ સંયોજકબળ :

પણ જગ જુદી રીતે જોઈશું તો બધાને કે આ નાટકકાગ્યું લક્ષ્ય નાટકમા સંધર્ષનું નિર્માણ કરવાનું નથી, પણ એક સ્વં સ્વર્ણ અર્જવાનું છે. “અપિન્વ આ નાટકની પિતૃમિ છે.” વિશ્વામિત્ર, કાશ્યપ, દુર્વાસા અને મારીચ માત્ર

લાગે છે. બન્નેમા મુખ્ય પાત્રોમાથી નાયક જ હાજર છે, તેની સાથે વિદ્વપક છે અને તે ગળતો પ્રણયાલાપ સાંભળે છે, બન્નેમા રાજા વિરહી છે, બન્ને અંકને અંતે રાજાને રથમા બેસી ધનુષ્યમાણુ લઈને વિદ્યો દૂર કરવા જવાનું છે અને બન્ને અંકને અંતે રાજા સજ્જ થઈને જ્યાં જાય ત્યાં તેનું કાર્ય પૂરું થતા જ તેને શકુન્તલા મળે છે. આવી જ મમાનતા પહેલા અને સાતમા અંક વચ્ચે પણ છે. બન્ને અંકોની શરૂઆત ગ્યના વેગમા થાય છે, બન્નેના પ્રારંભમા રાજા અને સારથિ રથમા વાતો કરી ગયા હોય છે, બન્નેમા વેગે દોડતા રથમાથી બહારની ભૂમિતિ વર્ણન કરાયું છે, બન્નેમા તપોવનના સીમાડે ગ્ય અટકે છે અને સારથિથી છૂટા પડતા જ ગળતો હાથ ફેરવે છે, બન્નેમા આગળ વધતા શકુન્તલા મળે છે અને બન્ને અંકોમા આ મુરુદ્દર્શનથી રાજા પ્રસન્ન થાય છે. આટલા બધા સાંભળે લીધે છેલ્લા અંકમા પહોંચતા જ એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના પ્રદેશમાથી વેગે ઉપડેલો નાટકગ્ય પોતાના ઇષ્ટજીવન ક્રમનો પ્રવાસ કરી તે જ સ્થાને પાછો ફરી નહોતો છે. એક જીવનચક્ર પૂરું થયું.

અંકોના ઉપર્યુક્ત રાજાની માથે ગોઠવાયેલ તે અંકોની અણુસગ્મી બાબતો પણ પેલા રાજાને લીધે જ વિશેષ બેપસી આવે છે અને નાટકની પરિક્રમા પૂરી થતા જ તેમાથી પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્દ્રવ્યને સ્પષ્ટ કરે છે. પહેલા અંકમા ધરતી ઉપર ચાલતો ગળતો ગ્ય છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા આકાશમાર્ગમા ચાલતો બંદ્રનો રથ છે; પહેલા અંકમા 'સૂત કયૈન વ્યાપાગમાનમ્' શબ્દો સાથેની આક્રમક ગતિ છે, છેલ્લા અંકમા 'સિધ્યન્તિ કર્મસુ મહત્ત્વપિ યન્નિયોગ્યાઃ સમ્ભાવનશુભામવેદિ તમીશ્વરાગામ્'ના વિનમ્ર વાક્યો સાથેની સ્વસ્થ ગતિ છે, પહેલા અંકમા હાથના ફરકવા માથે જ દુષ્ક્રિયાની આત્મચક્રા બોલી બેઠે છે : અયમ મરિતગ્યાના દ્વારાણિ મરન્તિ સર્વજ, છેલ્લા અંકમા ક્રિયાની અવધીરણાનું ફળ પામેલો તે કહે છે : 'પૂર્વાવધીસ્તિ યો દુઃસ મેદિ પરિર્મિતે,' પ્રથમ અંકમા હાથ ફરકવા પછી આગળ વધતા જ રાજાને બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા બોવા મળે છે, છેલ્લા અંકમા હાથ ફરકવા પછી તરત જ બે તાપસીઓ સાથે તેને સર્વદમન બોવા મળે છે; પ્રથમ અંકમા તપોવનના મૃગને બાણથી મારી નાખતા રાજાને અટકાવતા વૈખાનસોના 'ન સ્તુ ન સ્તુ' એવા શબ્દો સંભળાય છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા સિંહના બચ્ચાને રંભડતા સર્વદમનને અટકાવતી તાપસીઓ 'મા સ્તુ મા સ્તુ' એવા શબ્દો બોલીને બંને પહેલા અંકોના જ પડથો પાડે છે. પહેલા અંકમાં શકુન્તલા પ્રાપ્ત્ય છે કે નહિ તે વિષેની પોતાની શંકાઓનું સમાધાન તેનું અંતઃકર્ણ સ્નાહિ સન્દેહપ્રદેષુ વસ્તુપ્રમાણમ્નતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ કહીને કરી નાખે છે, જ્યારે છેલ્લા અંકમા સર્વદમનને બોઈને પ્રતીતિ પામવા બના તેનું

પ્રસ્તાવના

અંતઃકરણ અવિશ્વાસ કર્યા કરે છે. આવી જ થોડી અસમાનતાઓ ખીળ અને છઠ્ઠા અંક વચ્ચે પણ છે. ત્રીજા અને પાંચમો અંક મિલન અને પ્રત્યાદેશના અંકો બની એક ખીળથી બાજુ મુખ ફેરવીને જિલ્લા છે. અને તેમની વચ્ચે બંને બાજુ દરિ નાખતો મંગલ-કરુણ ચતુર્થ અંક છે.”

૬. નાટ્યાત્મક વ્યક્તિઓ : જીવનમાં પણ ઘણા પ્રસંગો એવા સૂચક બને છે. અને લવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગોના પ્રકાશમાં તેનો એવો અર્થ ખેંચી જતો હોય છે કે ધણીવાર જીવન પણ નાટક જેવું લાગે છે. ઘણા પ્રસંગો માણસના બહુવિધ અજ્ઞાનને હસતા કે તેથી તેથી તેને દયાપાત્ર બનાવતા હોય છે. નાટકમાં જ્યારે પાત્રોની આશાઓ અને ઉદ્દેશો લવિષ્યમાં બનનાર પ્રસંગોથી તદ્દન વિરોધી હોય છે, ત્યારે નાટ્યાત્મક વિધિવત્તાઓ બને છે. આવી નાટ્યાત્મક વિધિવત્તાઓ પ્રેક્ષકોને ભારે આહ્વાદ આપે છે અને તેમના કુપૂર્ણતાને પકડી રાખે છે. “શાકુન્તલ”માં આવા પ્રસંગો વારંવાર પ્રયોગ્ય છે.

૧. પ્રથમ અંકમાં પ્રિયવંદા શકુન્તલાની અનુરૂપ વર વિધેની અભિલાષાનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે વખતે જ તેનો ભાવી વર છુપાઈને તેને જોઈ રહ્યો છે. ૨. ત્રીજા અંકમાં શકુન્તલા પોતાના મદનલેખમાં દુષ્યન્ત માટે નિર્વૃણ શબ્દ યોજે છે, જ્યારે તે તો કળરનોય શકુન્તલાની કૃપા માટે ઉત્સુક થઈને જોયો છે. ૩. ત્રીજા અંકમાં રાજા શકુન્તલાને પોતાની કુલપ્રતિષ્ઠા કહે છે, જ્યારે પાંચમો અંકમાં તેને જ આત્મકાર્યનિર્વર્તિની ગણાવે છે. ૪. ચતુર્થ અંકમાં જાતે મર્ત્યહુમતા મગ વગેરે વાક્યો દુર્વાસાના શાપના પ્રકાશમાં નાટ્યાત્મક વ્યક્તિઓ બની જાય છે. ૫. પાંચમો અંકમાં જોને આર્યપુત્ર અને આર્ય કહીને સંબોધવો છે તેને જ શકુન્તલાને વૈરાગ્ય અને અત્યાગ કહેવો પડે છે. ૬. સાતમો અંકમાં રાજા મનોરથાય નાશ્વરે એ વાક્ય બહુ પૂરું કરે ત્યાં તો તેને સર્વદમન-તેનો મનોરથ જ સામે દેખાય છે. ૭. છેલ્લા અંકમાં જ સર્વદમનને પુત્ર તરીકે જોળખીને જ્યારે રાજા તેના ઉપર વાત્સલ્ય બતાવતા જાય છે ત્યાં તો મમ રણુ તાતઃ દુષ્યન્તઃ ન લ્હમ એમ કહીને તેનારને પિતા તરીકે નકારીને દુષ્યન્તને પિતા તરીકે સ્વીકારે છે. ૮. પાંચમો અંકમાં રાજા શકુન્તલાને જોળખી શકતો નથી, પણ તે જ રાજાને સાતમો અંકમાં સર્વદમન શકુન્તલાને જોળખાણ કરાવવા માટે શકુન્તલા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પાંચમો પોતાની જોળખાણ કરાવવા માટે શકુન્તલા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તે કહે છે : કૌર્યમપિ મે લ્યપિ પ્રયુક્તમ્સુવૃત્તરિણામ સદૃષ્ટમ્ વત્સા પ્રત્યક્ષમ્મામાનં પ્ત્યમિ । આવી અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા કાલિદાસે આ નાટકમાં નાટ્યાત્મકતા ઉત્પન્ન કરી છે.

૩. શાકુન્તલમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો : કલિદાસ માનવજીવનને સમગ્ર-તાથી જુએ છે. માનવસ્વભાવ અને રીતભાનથી આરપાગ નીકળતી તેની દૃષ્ટિ માનવ-જીવન ઉપર જાય છે. અગ્નિયે અસર કરના પ્રકૃતિના તથા અતિપ્રાકૃત બળો સુધી પણ પહોંચે છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી કહે છે તેન, “એક બાજુ પ્રકૃતિ સાથે તો બીજી બાજુ સ્વર્ગ સાથે માનવજીવનને કલિદાસ સાકળી લે છે.” આ રીતે મોટા વ્યાપકતા જોવાયેલું હોવાથી જ તેણે નિરૂપેલું માનવજીવન સર્વકાલીન અને સંપૂર્ણ લાગે છે.

શાકુન્તલમાં નીચે મુજબના કેટલા અદ્ભુત પ્રસંગો આવે છે : કાશ્યપનું શકુન્તલાના અતિકૂલ દૈવ વિષેનું જ્ઞાન, દુર્વાચાનો શાપ, શકુન્તલાના દુષ્ટતા સાથેના લગ્ન વિષે અશરીરિણી વાણી દ્વારા કાશ્યપને થયેલું જ્ઞાન, પાંચમા અકમા જ્યોતિનું આકાશમાંથી આવીને શકુન્તલાને અપ્સરસ્તીર્થમાં લઈ જવું, આનુભવીનું આગમન, રાજાનું રથમાં બેસીને સ્વર્ગમાં જવું વગેરે.

પ્રાચીન ગ્રીક અને ભાગતીય નમાજે અતિપ્રાકૃત બળોનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી તત્કાલીન સાહિત્યકૃતિઓમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનો ઉપયોગ થતો. કલિદાસે શાકુન્તલમાં કરેલો અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનો પ્રયોગ નાટકના મૂળ પ્રવાહને અતરાય-રૂપ નીવડતો નથી બનતું તેના ગ્લાસ્વાત્મા ઉપકારક નીવડે છે. માનવ ઉપર માનવ ન સમજી શકે તેવા તત્ત્વોનો ઠાબૂ હોય છે ઘણીવાર તેનું પોતાનું જ અસપ્રતાત મન અતિપ્રાકૃત આકાર લેતું હોય છે, આવી તેની કલ્પનાઓનું જ અહીં પ્રતીકા-ત્મક આલેખન થયું છે. તેથી આવા પ્રસંગો મનમાં તરત બેસી જાય છે. ઘણીવાર કાવ્યન્યાયની દૃષ્ટિએ તો ઘણીવાર ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ આવા પ્રસંગો આવશ્યક લાગે છે આ નાટકનું વાતાવરણ મુખ્યત્વે તપોવનનું છે. જ્યારે તપોમય જીવન જીવનાર માણસનું નન રજોરૂપમુક્ત થાય ત્યારે આપોઆપ તેની દૃષ્ટિ પારમર્શિક બને છે.

૪. ઔચિત્ય :

આ નાટકમાં નાટ્યકાની ઔચિત્યમુદ્ધિ તરત જ ધ્વાન બેસે છે. કાશ્યપની ગમ્મ અને શકુન્તલાના મિત્રન વખતે જોડાજરી, પ્રાપ્તપ્રત્યગ વખતે કે શકુન્તલાની જોડાજરીના વિદ્વપત્ની જોડાજરી, દુષ્ટતાની બીજી ગણીઓની નાટકના ગમ્મનું ઉપર અ તર અનુપન્થિનિ વગેરે અનેક બાબતોમાં કામિત્વની ઔચિત્યમુદ્ધિ દેખાય છે.

૫. પાંચ અંધિઓ :

ગદવલ્લભે અનુભવીને શ્રી કાલ પતાવે છે તેન પ્રથમ અકમા દુષ્ટતાના પ્રવેશથી મુગ્ધનિ શરૂ થાય છે અને બીજા અકમા ‘ઉમૌ પરિકમ્પન્નિર્મલ’ સુધી

ચાલે છે. આમા નાયક-નાયિકામા પ્રણય સ્ફુરે છે અને દંડ થાય છે. બીજા અંકમા માદવ્ય, અન્વાપ્તચક્રુઃફલેડસિ એ ગભના વાક્યથી પ્રતિમુગ્ધસન્ધિ શરૂ થાય છે જે છેક ત્રીજે અંક પૂરો થતા સુધી ચાલે છે. આખા ચોથા અંકમા અને પાંચમા અંકના ફિનિયોક્ત કરોતિ વાક્ય સુધી ગર્ભસન્ધિ ચાલે છે આ સંધિમા દુર્વાચ્ચાનો શાપ આવી જાય છે. બાકીના પાંચમા અંક અને છઠ્ઠા અંકમાં ધર્મશાસન છે. અહીં દુર્વાચ્ચાના શાપને લીધે ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિમા અંતગાય આવે છે. છેલ્લા અંકમા નિર્વિહંગસન્ધિ આવે છે. તેમા જુદા જુદા પ્રસંગો એક પરિણામ-દુષ્પન્ત-શકુન્તલાના પુનર્મિલન તરફ વળે છે

કાલિદાસની નાટ્યકલા

કાલિદાસની પ્રતિભા કાવ્ય અને નાટક-એ બન્ને પ્રદેશોમા વિહરી છે, એ કાલિદાસની વિશિષ્ટતા છે. કાલિદાસના નાટકોનો માર્કિસિમિનિમ્મ, રિક્તોર્સીયમ અને અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ એ રચનાક્રમ સામાન્ય રીતે સ્વીકાર્યો છે. કાલિદાસની નાટ્યકલા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી પામતી તેના અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્મા પૂર્ણ વિકાસ પામી છે.

વસ્તુ :- કાલિદાસ પોતાના નાટકોની કથા સર્જીતો નથી, પણ ઇતિહાસ-પુરાણ કે પ્રાચીન લોકકથાઓ ઉપરથી લે છે તે આપણે જોઈએ. આ કથામાથી તેની નજર પ્રણયની વસ્તુને તરત જ ઝડપી લે છે. નાટ્યપરંપરા પ્રમાણે પણ શૃંગાર અને વીરગતને નાટકના પાત્રક રસો તણવામા આવ્યા છે, એ મુજબ કાલિદાસ શૃંગારનું નિરૂપણ કરે છે. આમ, કાલિદાસના ત્રણેય નાટકોમા પ્રણયનું જ આલેખન કરવામા આવ્યું છે. આમ છતાં તેનાં ત્રણેય નાટકોમાં ઉત્તરોત્તર તેની દષ્ટિ પ્રણયને કેવળ પ્રણયના જ લક્ષ્ય તરીકે ન સ્વીકારના કંઈક જાંડી બાતની જાય છે અને એ વે સુંદર જીવનના મત્ત જ ઘટક પગિગાનો તેમા ગભાવેશ બાતની જાય છે તેના માનસિકનિમિત્તમા એક નયક છે, એક મુખ્ય નાનિક છે, થઈ જાય છે તેના માનસિકનિમિત્તમા એક નયક છે, એક મુખ્ય નાનિક છે, જ્યારે બે પ્રતિનાયિકા છે. આ બન્ને પ્રતિનાયિકાઓ નાટકના નિર્વહમા અત્યંત યોગ્ય કરે છે અને વિદ્યુતકની રાત્રિ ગ્રહાચ્ચા જ ગત્ય તે વિધાને દુર કરે છે અહીં એમ લાગે કે કાલિદાસ દુર પ્રાચીન પગિગાને જ અનુસરે છે. આ નાટકનું નિર્વિધાન કોઈપણ દોષના કાલિદાસની વિચિત્રતા અમા પ્રતિ-ગિમન થઈ છે, તેમ કહી શકાય તે નથી તેના બીજા નાટક રિક્તોર્સીયમમા નાયક પુરુષ છે. અહીં નાયિકાઓની અંખા ઘટી જાય છે, કંઈક કે પ્રતિ-

નાયિકા એક જ છે આ પ્રતિનાયિકા પ્રણયકારીમા કોઈ મોટો વિદેશ પહોંચ્યાડતી નથી તે જાતે જ ઉર્વશી-પુરુરવાના પ્રણયના માર્ગમાથી ખસી જતી છે, નાટકનું વિધન ભગતનો અને કુમારનો શાપ છે. વિદુષક અહીં પ્રણયકાર્યને મદદ તો કરતો જ નથી બેસતું તેમા વિદેશ પહોંચાડે છે નાયકનો પ્રભાવ અહીં વિશેષ ઉપસાધ્યો છે સંવિધાનકલાની દૃષ્ટિએ બહુ પરિપક્વ ન હોવા છતાં આ નાટકથી કાલિદાસની નાટ્યાંગત વિશેષતાઓ પ્રગટી શકે થઈ છે, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમા વસ્તુમતી અને હસપદ્ધિના નામની બે પ્રતિનાયિકાઓનું વર્ણન કર્યું હોવા છતાં એક પણ પ્રતિનાયિકાને આપણે રાજા સાથે રંગભૂમિ ઉપર જોતા નથી જ્યારે શકુન્તલા હોય છે ત્યારે તો માત્ર પ્રતિનાયિકાઓ જ નહિ, વિદુષક પણ હોતો નથી આમ નાટ્યકાર્યનું વિધન પ્રતિનાયિકા દ્વારા કે વિદુષકની બેચરકારી કે બેવકુફી દ્વારા નિપજતું નથી સંસ્કૃત નાટકમા પ્રતિનાયિકા મૂખ્યાનો રિવાજ નાયકનું દાક્ષિણ્ય બતાવવા માટે હોય છે અહીં હસપદ્ધિ અને વસ્તુમતી માટેનો રાજાનો આદર બતાવાયો છે, એટલે રાજાના દાક્ષિણ્યગુણોનો ખ્યાલ આવી જતો છે પરંતુ પ્રતિનાયિકાઓની પ્રત્યક્ષ હાજરી આવતી ન હોવાથી અહીં રાજાની કે તેના પ્રણયની હાસી થતી નથી પહેલા બે નાટકોમા આગળની સંજ્ઞાઓના કોષથી રાજાને આપણે દાઢી ગયેનો જોઈએ છીએ અહીં તે બનતું નથી અહીં પાત્રમા અહમ્મા રાજાને નાયિકાના તેમજ શાર્દૂરવના ગુસ્સાનો સામનો કરવો પડે છે પરંતુ આમેય રાજા શકુન્તલાને સાચોસાચે યાદ કરી શકતો ન હોવાથી તેનું વ્યક્તિત્વ ઝાંખું પડતું નથી વિદુષક તો આ નાટકમા પોતાની ચેરહાજરીથી જ નાટક ચલાવે છે

ઉપર નિર્દેશિતો વિકાસક્રમ જોતા આપણને તરત જ સમજાશે કે કાલિદાસના હાથમા નાટકનો ખ્યાલ જ બહુદાઈ ગયો છે કાલિદાસને માટે નાટક સ્પષ્ટરૂપે જ કના બની ગયું છે કાલિદાસે ચોતે કહ્યું છે કે નામ્ય મિન્નરુચેર્જનસ્ય વહુષાડવ્યેક સમરાધનમ્ આમ નાટક લોકોનું સમાગમક છે, તેમા ત્રેણુપયોદ્ધલવ નાનાવિધરસ વાળું લોભ્યગિતિ વર્ણવાયું છે પરંતુ એ લોકચરિત જોમનું તેમ અહીં મૂકાયું નથી તેને આકૃતિ આપવામા આવી છે કવિ કાલિદાસે આ જગતમા જે એક સુદર તત્ત્વનું દર્શન કર્યું છે તેને પ્રણયના અને લોભ્યચરિતના માધ્યમ દ્વારા નિરૂપવામા આવ્યું છે એટલે કાલિદાસનું નાટક માત્ર જીવનનો અભ્યાસ નથી, એ તો છે જીવન-દૃષ્ટિનો અભ્યાસ, મનિવગનનું વક્ત્ર નાટક દ્વારા સૌન્દર્યને જન્મ આપવાનું હું છે

ઉગ્ર પ્રભાણે જોતા નાગશે કે કાલિદાસ મુખ્યત્વે કલાકાર છે, કવિ છે આ કથાનું નાટકના રાધાગામા માત્ર શબ્દની જ નહિ પણ રચનાની અને ગૂંચની

માનવ-જગતને નિરૂપી દીધું છે આમ આકસ્તરી રીતે વિવિધ વિષયોને તેની પ્રતિભા સ્પર્શી ગઈ છે. ગોદડસ્મિથને માટે જહોનસને ઠણું છે તે કાલિદાસને લાગુ પાડીએ તો કહી શકાય કે He scarcely left anything untouched and touched nothing that he did not adorn-જે જે વિષયોને તેની પ્રતિભા સ્પર્શી છે, તેને તેને તેણે અલંકૃત પણ કર્યા છે. તેના સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની બધી પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય કોઈક પરમ મત્ય, કોઈક પરમ શિવની ઉપાસના છે. તેના માનવો હોય કે પ્રતિ હોય, તેના પુરુષો હોય કે સ્ત્રીઓ હોય-પણ આ બધી વિવિધતામા તેણે પરમ સંવાદને જોયો છે અને નિરૂપ્યો છે. તેની સાહિત્યસૃષ્ટિમા ક્યાં પછી મદદગાર ભાવકને કોઈ પરમ એકનાનો પરમ સંવાદનો અનુભવ થતો હોય છે

કાલિદાસની કૃતિઓમા વાણી અને અર્થ સપૂર્ણ હોય છે. તેના શબ્દો અર્થને એટલી ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ રીતે રજૂ કરી દે છે કે તેની કૃતિઓમા એક પણ શબ્દને ખમેડીને તેનો પર્ચાય પણ મૂકના અર્થની બધી જ શબ્દાંતના ચાલી જાય છે, શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ચોખ્ખી રીતે જ તેના શબ્દોને 'ધૂંટી રાતક' કહ્યા છે. શબ્દોને રોધવા માટે જાણે તેને જગાય ચોખ્ખું પડતું નથી, તેનો અર્થ જ શબ્દ બનીને જન્મે છે.

પ્રસ્તાવના

વાદસંગિતા પ્રસન્નતાથી વહેવા માટે છે ત્યારે ચિત્ત તેમા મધૂર્ રીતે ડૂબી જાય છે કાલિદાસનો ઝાંઘ પાપુ શ્લોક આ શલીનું ઉદારણુ જની શરૂ તેના વર્ણન પ્રાર્થનમનિકસ્ય જનન્તમદ્વીક્ય કૃતસ્મિતેન કે શન્નાનુકૂલ્યમનશ્ચ શિયશ્ચ પ્તયા જેવા શ્લોકોમા દેખાય છે તેમ તેના શ્લોકો ભાવાનુરૂપ હતા અને સંગીત ધારણુ કરે છે તેની ભાષા વર્ણન કે પનાચિત્રો, મૃતિ વિનતી, આશીર્વા વગેરે બધા ભાવોમા અનુરૂપ શની પકડી શકે છે આમ વદર્મો વક્ત્રા સ્વય વૃતતી શ્રીકાલિદાસ તમ્ એ કથન સાવ સાચુ છે

કાલિદાસ તેની સ્વાભાવિક ઊર્મિ અને ઉત્તમ પનાશક્તિથી વૈભવશાળી વર્ણનો કરે છે તેનું વિવિધ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેનું ઇતિહાસ-પુરાણોનું જ્ઞાન અને તેનું ઊર્મિમત્ દર્શન તેની કે પનાથી મડિન થઈને શુદ્ધ શબ્દચિત્રો ઊભા કરે છે વર્ણનોમા નાનવ-પ્રકૃતિની એકતા, મનોરમ પનાઓ, ચિત્રાત્મકતા અને વૈવિધ્ય હોય છે વસ્તુઓના માત્ર આખથી પકડી શકાય એવા જ નહિ પણ ખીજી ઇન્દ્રિયોથી પ્રમાણી શકાય તેવા સ્વરૂપોને પણ કાલિદાસ વર્ણવે છે આથી તેના વર્ણનો અખિનાઈવાળા હોય છે

કાલિદાસે અનેક વિષયોને વર્ણવ્યા છે કુમારસમગ્રમાનું તેનું હિમાલયનું કે વસંતનું વર્ણન જુઓ તેનું પાર્વતી કે નનાવિસ્થ શિવનું વર્ણન જુઓ, સુવશના ગળઓના વર્ણનો જુઓ કે મેઘદૂતમાના પર્વતો, નદીઓ અને નગરોના વર્ણન જુઓ તો આપણને જ્યારે કે કાલિદાસ તે ન તો ચતુર્મુખો શ્વાસોન્નવાસ નીલો છે ઊર્મિની નાજુક લગીઓને મનિ ન ખનિઈ એમ હ કાન મગની નાખે છે કાલિદાસના 'શાકુન્તલો શમમશ્વરિ મન શાક એ શ્લોક વાંચો અને તરત જ પુત્રીવિદાય પછી શબ્દ અનેનું પિતાનું હૃદય એમ લમરમામા બહાર પડે જવું

અન્યારોમા તેની ઉંમર ૫ પગથી મર્વોત્કૃષ્ટ મનાઈ છે ઉપમા કાલિદાસ્ય દ્વિતિ રનિમએ આ તદન નામાન જપ્તાના અન્યમા મહિત્સે નામેની સર્વોત્કૃષ્ટતા નિદેશી છે તેની ઉપના સવાગનપૂર્ણ અને નયોર દોષ છે ઉપમાન અને ઉપમેય માત્ર અમુક બા હમા જ નહિ પણ મોટે ભાગે બહુ-અન જેવા બાલ સ્વરૂપોમા પણ વિસદા ધ્યાવતા નથી તેની ઉપમાઓ ખનિપૂર્ણ દોષ છે તેમા મહેવા ધારવી બા હ સિવાય ઘણી અમયિન બા હો પલુ ન્યવાઈ દોષ છે તેની ઉપમાઓ પાત્રોના નાનનિક વાનાવ પુને કે બાલ વાનાવ પુને અનુરૂપ દોઈ ઘણી જ બીચિત્રપૂર્ણ દોષ છે તેનું મરિચકરિત્તર વિગ્ર બજાનાવસે સંગતા વામ્ય જેમ મરવપને અવરૂં કે તેમ અમરવર વાનર મરુત્તમ વ ગવિ વિમદ્ર

કોતિ એ વાક્ય વિદ્યુષકના ખાઉધરા છતાં બીરુ વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ છે. આ જ પ્રમાણે ભ્રમર ઇવ વિમાતે કુન્દમતસ્તુપારં એ શ્લોક પાંક્તિ રાગના મનમાં ભગેલી સ્પૃહાને ધરાવતી અનુકૂળ છે. આ ઉપરાંત તેની ઉપમાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક હેતુ સિદ્ધ કરે છે. એક ચમત્કારમાં વર્ણવેલ વિષયને કાલિદાસ ઉપમા દ્વારા વિશાળ અને ઉન્નત વ્યક્તિત્વ અર્પી શકે છે. તેની ઉપમા પણ કાવ્યને પરમ સંવાદ તરફ દોરી જવામાં સાહાય્ય કરે છે.

કેટલાક રસિકો ઉપમા કરતાં પણ કાલિદાસના અર્થાન્તરન્યાસોને વિશેષ સુંદર ગણે છે. કાલિદાસને યાદ કરતાં જ તેના સહૃદય વાચકોની સ્મૃતિએ ઘલ્લવર્ષિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ, યાજ્ઞા મોષા વરમધિગુણે નાથમે લઘ્વકામા, ગુર્વપિ વિરહદુઃખ-માશાયન્ત્વઃ સાહ્યતિ વગેરે અનેક સુવાક્યો ચડી જાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં કાલિદાસના જીવનનું જીંડું અવગાહન અને સૂક્ષ્મ અવલોકન નજરે પડે છે. આવાં સુંદર વાક્યો સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીન હોય છે. વિશેષને સામાન્ય સાથે જોડીને પણ કાલિદાસ પોતાના વિષયને બૃહદ્ સાથે સાંકળી આપે છે. આ ઉપરાંત પણ દર્શાવત, ઉત્પ્રેક્ષા, અન્યોક્તિ, અતિશયોક્તિ વગેરે અનેક અલંકારો કાલિદાસ સુંદર રીતે પ્રયોજે છે. તેના શબ્દાનુપ્રાસો, યમક વગેરે તેના શબ્દાલંકારો પણ સ્વાભાવિક હોય છે. તેના અલંકારવિનિયોગની વિશેષતા એ છે કે તે ક્યારેય ઘિનજરૂરી અલંકારોને પ્રયોજતો નથી. તેના વિષયના સૌન્દર્યનો ઉન્મેષ જ અલંકારનું રૂપ ધારણ કરીને દેખાય છે.

રસનિરૂપણની બાબતમાં કાલિદાસને શૂંભાર રસનો સમર્થ કલાકાર ગણવામાં આવે છે. આ વાત સાચી છે. તેણે તેનાં કાવ્યોમાં સંયોગ તેમ જ વિપ્રલંબ બંને પ્રકારના શૂંભાર નિરૂપ્યા છે. આમ છતાં કરુણ, અદ્યુન, હાસ્ય વગેરેના નિરૂપણમાં પણ તેની કલમ એટલી જ શક્તિશાળી છે. હજી અંકના દત્તઃ પ્રગ્વાદેશાન્ સ્વચ્છનમનુગ્મન્તુ વ્યગ્નિતા શ્લોકમાં કરુણ પરિસ્થિતિનું દૃશ્ય વર્ણન આપત્તને મળે છે. તેના વિદ્યુષકની ઉક્તિઓમાં સ્થૂળ હાસ્ય દેખાય છે તો તેની ગ્રિહવંદની ઉક્તિઓમાં માર્મિક હાસ્ય પણ દેખાય છે.

આમ કાલિદાસની શૈલી ઘણી જ મનોરમ હોવાથી યોગ્ય રીતે જ તેને કવિનાકામિનીનો વિદ્વાસ કહેવામાં આવ્યો છે. કવિ તરીકે વસ્તુસ્પર્શ અનુભવવામાં તેનું દૃઢ ધર્મ જ સંવેદનપટુ છે. તથા જાંડામાં જાંડા અનુભવોમાંથી તેના દર્શનોને આકાર આપવામાં તેને હાથ કસખીનો છે. કવિની પ્રતિભા, રચિત્તા, વિદ્યા અને કલા મર્મજ દેખાય છે. કવિ ધર્મ જ મુગ્ધ, સ્વાભાવિક, પ્રવાહી અને કાવ્યનાશીલ છે. આ કવિને યોગ્ય રીતે જ સોદેહિકર, વર્ણક અને મિત્તનની રસાય સંરખાવવામાં આવે છે.

સાથે જોડાઈ હતી અને જ્યાં ભગવાઓ સુંદર પુષ્પોનો મધુર રસ પીવા લેતા હતા તેવા સન્નિવેશમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો પ્રણય પાંગરે છે.

પરંતુ કાલિદાસની કૃતિઓમાં પ્રૃતિ માત્ર ભૂમિકા જ લાગતી નથી, પરંતુ માનવના વ્યક્તિત્વને આગળ જ સૌન્દર્ય આપનાર જીવંત તત્ત્વ છે.^૧ તપોવનના શાંત સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં જ્યોત્સ્ના અને લતાઓની આડશેધી જ્યોત્સ્ના અને લતાઓને જલપાન કરાવતી ન દેખાઈ હોત તો શકુન્તલા શકુન્તલા જ ન લાગત. જ્યાં સત્ય વાતાવરણનું અતિષ્ઠિત તત્ત્વ છે તેવા તપોવનમાં ન થયે હોત તો દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો પ્રણય કેવળ દેહલોલુપતા જ લાગત. પ્રકૃતિના વાતાવરણમાં પ્રસંગે સ્વાભાવિકતા, વિશાળતા અને સર્વસ્પર્શિતા ધારણ કરે છે.

કાલિદાસનું પ્રકૃતિચિત્રણ અને તેમાં નિરૂપાયેલું માનવજીવન પરસ્પરને સુસંવાદી હોય છે. એટલે પ્રકૃતિચિત્રોમાં કાલિદાસ સૂક્ષ્મ માનવભાવો મૂકે છે, જ્યારે માનવજીવનમાં પ્રકૃતિની સાહજિકતા અને સરલતા હોય છે. આટલું જ નહિ પણ માનવકથાનો વિકાસ જેમ જેમ સધાતો જતો હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વાતાવરણનાં રેખાંકનો પણ જદલાય છે. શાકુન્તલામાં પહેલા અંકમાં શકુન્તલાની કલ્પના આપણા મનમાં એક લતા જેવી જ બની યાય છે. દુષ્યન્તે તો અઘર: નિસ્તબ્ધરાગઃ કેમન્વિત્વાનુકારિગૌ યાહુ...એ શ્લોકમાં દેખાય છે તેમ શકુન્તલાનું દર્શન કેવળ લતા તરીકે જ કર્યું છે. ચતુર્થ અંકમાં શકુન્તલા-વિદાયના પ્રસંગે આખું તપોવન વિરહનો ભાવ અનુભવે છે.^૨ વનદેવતા શકુન્તલાને બેટા આપે છે. તપોવનનું જો શકુન્તલાને શુભેચ્છા અર્પે છે અને મૃગ પણ શકુન્તલાનું વસ્ત્ર ખેંચીને જાણે કે તેને જતાં રોકે છે. અહીં પ્રકૃતિ માનવભાવ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત અચિરપ્રજ્વલત્રી મીઠા ઝગપી શરૂ થઈને વસંતામગન થતાં સુધીમાં જેમ કાળનું એક પૂર્ણ આવર્તન દોરાયું દેખાય છે તે માનવજીવને પણ ત્યાં સુધીમાં તેની સાથે સાથે જ અનુભવનું એક આવર્તન પૂરું કર્યું છે. વાનાના વહેવા સાથે પ્રકૃતિ જદલાતી જાય છે.

આમ આપણને જણાશે કે શાકુન્તલામાં માનવ અને પ્રકૃતિનું અંતર્યામી એકજ દોરાયું છે. વેદાન્તી દષિને પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચે છેલ્લે અભેદ દેખાય તે થઈ

૧. નરખાલો : "Nature in the Sakuntala is not mere back-ground, it has entered into the warp and woof of the drama." —Prof. G. C. Jhala.

૨. જુઓ : ટટસ્થસ્થિતિમય મુગ્ધઃ સ્થિતસ્થિતિમય મુગ્ધઃ ।

અનુભવનુભવ મુગ્ધમુગ્ધાંશ્ચ ૨૪:૧૨

જ સ્વાભાવિક છે. આ હકીકતને અનુલક્ષીને ડૉ. રાઈડરે કહ્યું છે કે પુનર્જન્મની સહજ માન્યતા ધરાવતા હિન્દુ માટે વનસ્પતિથી ઈશ્વર સુધીની બંધી સૃષ્ટિ એક જ છે એમ માનવું સહેલું છે, તેમ જતા હિન્દુ કવિઓમાંથી ટોપ્પે કાલિદાસ જેટલી પ્રતીતિકારક સુંદરતા સાથે આવો ભાવ નિરખ્યો નથી. એમ પણ કહેવાયું છે કે કાલિદાસમાં માનવ અને પ્રકૃતિનું લગભગ રાસાર્થલુક સંમિશ્રણ થયું છે.

કાલિદાસમાં માનવકથાને માટે જેમ પ્રકૃતિનું સુંદર અને મુક્ત પાત્ર નિરખ્યું છે, તે જ પ્રમાણે ઋતુસ્થાન કે વસ્તવર્ણન જેવામાં પ્રકૃતિનું માનવભાવથી અંકિત ચિત્ર દોર્યું છે. ઉપમા વગેરે સાદૃશ્યમૂલક અલંકારોમાં પ્રકૃતિતત્ત્વોનાં ઉપમાનો પ્રયોજનને પણ કાલિદાસે માનવ-પ્રકૃતિનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો છે.

કાલિદાસના પ્રકૃતિનિરૂપણમાં નોંધપાત્ર ચોક્કસાઈ જેવા મળે છે. જે પ્રદેશ અને જે ઋતુમાં વર્ણન થયું હોય, તે પ્રદેશ અને તે ઋતુની વનસ્પતિને જ કાલિદાસ નિરૂપે છે. ચોક્કસાઈ તેમ જ વર્ણનને કારણે તેના વિષે એમ કહેવાયું છે કે કાલિદાસનું પ્રકૃતિનિરૂપણ બરાબર સમજવા માટે ભારતના ખૂણે ખૂણે પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની જરૂર પડે.

કાલિદાસના પ્રકૃતિનિરૂપણ અંગે એક બ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે કાલિદાસને માત્ર પ્રકૃતિના રમ્ય અને કોમળ તત્ત્વોએ જ આકર્ષ્યો છે, સમુદ્રના પ્રલય કર તોફાનો કે ઝાઝાવાતો જેવા રુદ્ર દૃશ્યોએ નહિ. આ ગામતમાં તે ભવભૂતિથી જુદો પડે છે. આના કારણ તરીકે કવિની સ્વભાવગત વિશેષતા સિવાય બીજું કંઈ ગણી શકાય નહિ એમ કહેવાય છે કે કાલિદાસે પ્રયોજેલા પ્રકૃતિપાત્રો પણ મૃગ, ભ્રમર, અશોક, મિલ્ક, કોકિલ, ચંપાક જેવા પાંખગત જ છે. આમ જતા આ પરંપરાગત પાત્રોના ઉપયોગમાં મૌલિકતા છે જ.

છવનનું સમગ્રતાથી આકલન કરનાર આવો કવિ વર્ણવર્ણની માફક 'The world is too much with us,' એમ કહેવાને મદલે એક જ વિશ્વવ્યાપી સૌન્દર્યતત્ત્વનું ગાન ગાય એ સ્વાભાવિક છે.

૩. "No doubt it is easier for a Hindu, with his almost instinctive belief in reincarnation, to feel that all life, from plant to god, is truly one; yet none, even among the Hindus, has expressed this feeling with such convincing beauty as has Kalidasa"
- From The Introduction of 'Shakuntal And other writings'-P. xix —Dr. Ryder.

પાત્રાલેખન

દુષ્યન્ત

આ નાટકના નાયક દુષ્યન્તનું પાત્ર ઘણું જ આહલાદક છે. આ નાટકમાં મુખ્યત્વે દુષ્યન્ત પ્રણયી તરીકે આવે છે, છતાં કાલિદાસે તો તેના વ્યક્તિત્વની બધી જ પાંખડીઓને એકસાથે વિકસાવી છે. હસ્તિનાપુરનો આ રાજા રમિક હોવા સાથે સાથે ઘણો જ પ્રભાવશાળી હતો તે તો સખીઓને પહેલા જ પરિચયે દેખાઈ આવે છે. દુષ્યન્ત મધુર અને પ્રિય બોલતો હતો છતાં પ્રભાવવાન હતો. બીજા અંકમાં તપોવનમાંથી તેને મળવા આવેલા તપોવનના શિષ્યોને તેની દીપ્તિમત્તા આંજ દે છે. આમ છતાં તેઓને પણ તેનામાં વિશ્વસનીયતા દેખાય છે. તપોવનના નિવાસીઓને પણ રાજાનો પ્રભાવ અસર કરે તે નાનીસૂની બાબત નથી. પરંતુ તેથીય વધારે મોટી બાબત તો એ છે કે દુષ્યન્તના વ્યક્તિત્વની છેલ્લી છાપ તો મધુર જ રહે છે.

આપણો નાયક કલારસિક છે. જાતે તો ચિત્રકાર છે જ અને આકૃતિઓનું સૌન્દર્ય પિંછાણી શકે છે.^૧ સ્વર અને શબ્દના સૌન્દર્યને પ્રમાણવાની પણ સંવેદનપ્રકૃતિ તેનામાં છે. આ રાજા સુંદરતાને આમ અનેક સ્વરૂપે પ્રીતી શકે છે એ હકીકત આ રાજાની આંતરિક ગુણસંપત્તિ તથા સૌન્દર્યને મૂલવવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચી શકે તેમ છે.

પોતાના રાજા તરીકેના કાર્યમાં દુષ્યન્ત ઘણો જ એકનિષ્ઠ છે. શાર્દૂલરવ પણ તેને અમિતસ્થિતિઃ કહે છે. વર્ણાશ્રમપાલનના પોતાના કાર્યમાં તેણે કદી પ્રમાદ કર્યો નથી. તેથી તો શકુન્તલાને ત્યજવામાં તેનાથી થઈ ગયેલો અન્યાય તેને અત્યંત સાહે છે. શિષ્યોએ તેને ‘રાજમુનિ’ કહીને તેનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે.

નાટક બિંધકનાં જ આ રાજાનો જીવનરસ આપણા ઉપર જમરો પ્રભાવ પાડે છે. મૃગયા ખેલવા નીકળેલા અને દોડી જતા મૃગની પાછળ પૂરપાટ રથ દોડાવતા રાજાની શક્તિ અને ખેલધ્વી આકર્ષક છે. જીવનના ઉત્તરમાં જિલેલા આ રાજાને “કૃત્વી સમસ્ત યુરુધાર્યની રંજભોગ”^૨ લાગતી હોય તેમ લાગે છે. ‘દુનિયામાં બધું શક્ય છે’ તેવી તેને શ્રદ્ધા છે. સંદેહપાત્ર બાગેચમાં તેનું અંતઃ-કરણ પ્રમાણ બની શકે તેવો તેને આત્મવિશ્વાસ છે.

૧. જુઓ ‘ક્રીડામત્તમિરામ’... ૨.

૨. જુઓ : મનસુખલાલ ઝવેરીના “ગિરનાર”માં.

રસિકને શેક્સપીઅર માટે કહેલું કે, 'He has no heroes; he has only heroines'. આ કથનને કાલિદાસ માટે લાગુ પડવામાં આવે છે. ડૉ. રાધકર કહે છે. 'Kalidasa's women appeal more strongly to a modern reader than his men.' પરંતુ દુષ્યન્તના પાત્રને યશાચર સમજીએ તો વિવેચકોનું આ વિધાન યોગ્ય લાગશે નહિ.

શકુન્તલા

તપસ્વી વિદ્યામિત્ર અને અપ્સરા મેનકાથી જન્મેલી અને જન્મ પામતાં જ માતા-પિતાથી ત્યજાયેલી આ તપોવનકન્યાનું સ્થૂલ વર્ણન શાકુન્તલમાં ભાગ્યે જ મળે છે. શ્રી રાય લખે છે : "પણ કાલિદાસના રૂપવર્ણનમાં એક પ્રકારની નિપુણતા એ જોઈ શકાય છે કે એણે પોતાના નાટકમાં સર્વત્ર શકુન્તલાના રૂપનું વર્ણન નાટકત્વના હિસાબે જ કર્યું છે. દુષ્યન્તના મનની અવસ્થા અને એનું કાર્યકારણ સમજવા માટે જ આવાં વર્ણનોનું વિશેષ પ્રયોજન હતું. એમણે માત્ર કવિત્વના હિસાબથી કયાંય પણ શકુન્તલાના રૂપનું વર્ણન નથી કર્યું." આ રીતે શકુન્તલાના અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન જવલ્લે જ મળતું હોવાથી શકુન્તલાની સ્થૂળ આકૃતિને આપણા મન ઉપર ઊપસાવવી સહેલી નથી. આમ છતાં નાટકકારે શકુન્તલાના રૂપને અને વ્યક્તિત્વને પરિચય આપણને આપ્યો છે. દુષ્યન્તે ચિત્ર નિષેષ પરિવર્તિત્વયોગ અને અનામાન પુર્વે...એ શ્લોકમાં પોતાને થયેલી શકુન્તલાના રૂપની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કાસ્ત્રપે શકુન્તલા માટે શકુન્તલા મૂર્તિમતી ચ સમિત્યા કહીને શકુન્તલાના આંતરવ્યક્તિત્વની પૂર્ણ ઓળખ આપી છે.

પહેલા અંકમાં જ્યારે આપણે તેને પહેલવહેલાં જોઈએ છીએ ત્યારે સ્વપ્રમાણાનુરૂપ મેચનધટ્ટી તપોવનનુઓને જલપાન કરાવતી તેને હૃદય ભરીને ઊર્મિનો અર્ધ જાણે ઠેર ઠેર આપી રહેલી જોઈએ છીએ. સખીઓએ ન સૂચ્યું દોત તો પણ આપણને તેની વિદાહાનુરૂપ વસ્તુ ભાન થઈ જાય છે. આ મમયે આપણા મનમાં તેની હખી એક લગા તરીકે જ અંકિત થાય છે. પહેલા અંકમાં આપણને જાણે તે કેવળ હૃદયની જ બનેલી લાગે છે. પહેલા અંકથી આપણા મનપટ ઉપર અંકિત થયેલી શકુન્તલાની આ મુદ્દા છેક પાંચમા અંક સુધી ચાલુ રહે છે. આ દરમિયાન ધણી જ સ્વાભાવિકતાથી તેણે પોતાનો હૃદયગચ રાગ દુષ્યન્ત ઉપર ઢાળ્યો. દેલોકવાર આ હપીકનને ટીકાપાત્ર ગણવામાં આવે છે. દુષ્યન્ત વિષે કનુવ જરવા-વિચાર્યા વગર, પિતાને કે વડિલોને પૂછ્યા-ચાટ્યા વગર એકદમ તેને પોતાની બા મોપી દેવાનાં શકુન્તલાના લોનીના કુળે કામ કરેલું માનવામાં આવે છે. દુષ્યન્ત નગરમાં જતા નીકર્યો ત્યારે પોતાને મેંપાયેલા અનિવૃત્તિનો પણ અનાર

દા કવ્વાનો મહાદોષ તેને શિરે ઓઢાડવાના આવે છે આપુ માનવાતુ કારણ તદ્દન સ્વાભાવિક હકીકતને તદ્દન અકુચ્છી રીતે અને વડ પડતી મલીગાથી ભેદામા ગહેતુ જે. વવિવગ ગમેરે યોગ્ય જ લખ્યુ છે. “આ મધળામા શકુન્તલાની સગળા મિદ્ધ થાન છે અનુકૂળ અવગરે લાવના આવેશમા આકસ્મિક ભિભગ માટે તે પહેચેથી તૈમાર ન હતી પોતાની જાનને અકુશમા ગાખવાની, પોતાના લાવને ગુપ્ત રાખવાની કથી કળાયાતુરી તેને આવડતી ન હતી ” વળી તેઓ લખે છે “ધગમા કૃત્રિન ફૂન શોભા માટે ગખ્યુ હોય તેના ઉપરથી દરોજ ધૂળ આપવી પડે છે પાતુ અગ્નના ફૂલ ઉપથી ધૂળ આપવા કાઈ માણસ રાખવામા આવતા નથી, તે ઉધાકુ પડી ગહે છે, તેને ધૂળ પણ લાગે છે, છતાં તે પોતાની સુન્દર નિર્મળતા મહજ રીતે જ સાચવી ગહે છે ! શકુન્તલાને પણ ધૂળ લાગી હતી, પરંતુ પોતે તે જાણી શકી નહોતી સગ્ન અરણ્યમૃગીશી, અરણ્યાની જલધારાથી મહિનતાના મપર્કમા પણ તે અનાસે જ નિર્મલ હતી ” કાલિદાસે ઉપદેશક બનવાની ઉતાવળ રી નથી, અને એવે સ્વાભાવિક રીતે જે થતુ હોય તેને છુપાવવાનો પ્રયત્ન સરખો કર્યો નથી પ્રણયના પ્રથમ અકુરે ફૂટતા ઝાઈપણુ વાકિતને મહજ એવો ભાવોદ્રેક કાલિદાસે બતાવ્યો છે, પપુ એનાથી શકુન્તલાને અસહ્ય કહી શકાય તેમ નથી. પોતાતુ સ્વપ્ન તૂરી પડ્યુ અને પ્રિયજનનો વિગ્ધ થયો એવા કપગ સમયે શકુન્તલાએ અદ્ભુત મહિષ્વૃતા બનાવી છે. વિધિને સવળા બનવાની રાહ જોના તેણે નથી પોતાના પ્રિયજનને વિમારે પાડ્યો, નથી પોતાના પ્રેમને વિમારે પાડ્યો. કુ ખને તેણે તપથર્થા બનાવી દીધું છે તેથી જ અતિ જ્યારે દુઃખત માથે તેણે પુનર્મિલન થાય છે ત્યારે તેણે શાંતિ અને સ્વસ્થતા બતાવ્યા છે, કડવાશ જગાપણુ ધાગણુ કરી નથી.

પાંચમા અકમા શકુન્તલાતુ પાત્ર પણ ધણુ જ કૃમ્ય બન્યુ છે ભર્તા પ્રત્યાદેશપરુપ બનના અને તેના ઓ વની હામી થના તેની મુગ્ધતા તૂરી પડે છે અને ભર્મિભેર તેના અવરૂપમાથી જે કોઈક આકાગ જોવા આપતે પહેલાં અકથી આગુ હતા, તેવો આકાગ દેખાઈ આવે છે. દુઃખના પ્રયે તે દુઃખ ધઈ બોલી ગિડે છે અનાર્ય, અમ્મન દુઃખાનુભવન કરતિ ત્યારે પહેલીવાર તેના પે ના બિન્વની પડખે ગહેની કાંધુ ભોવનો આપણને પગિય થાય છે

ઓ તરીકે શકુન્તલા અનુભવ છે તે એક તાની દેનપણી હતી તે કોઈક દક્ષ ઉગ તેને ‘સે મેડ’ હને પ્રકૃતિ જ તેણે પિગ હતી. નડતી

રાજની જનની બનવા માટેનું માતૃત્વ તેનામા જન્મજન્મ હેતુ. દુઃખજન્ય કઠોરતા અડતા જ વસને પરિધૂસે વસાના નિયમશ્રમમુલ્કી ધુનૈઋણિ. અને શુદ્ધશીલ એવી તેનામા આદર્શ ભારતીય સત્તારી ઊપસી આવી છે.

ઋષિઓ

આગળ ઉપર આપણે જણાવ્યું છે તેમ ઋષિઓ આ નાટકનું પિતૃકાર્ય કરે છે. નાટક ક્રમશઃ આગળ વધતા તેની સાથે જુદા જુદા ઋષિઓ જોડાય છે. વિશ્વામિત્રે શકુન્તલાને જન્મ આપ્યો, પણ કાશ્યપના અને તેમના તપોવનના ખોળામા તો તે ઉછરી. કાશ્યપ પ્રજાચારી હતા, એટલે આમ તો તેમનું પોતાનું કહેવાય તેવું કાઈ જ ન હતું. પરંતુ આ વ્યક્તિમા જ કાલિદાસે આપણને વિગલ પિતૃત્વના દર્શન કરાવ્યા છે. આપણે જોયું કે તપોવન અને તેની વિવિધ ક્રિયાઓ અને વ્યક્તિઓ આ અદ્ભુત વ્યક્તિના જાણે અંગે છે એટલે જ તપોવનની બધી પ્રતિષ્ઠા તેમના વ્યક્તિત્વના રસાયણમા એકરસ બની જાય છે. અહીં શકુન્તલાએ કરેલો પ્રેમ, શાર્દૂલગરવ વગેરે શિષ્યોના વિદ્યાભ્યાસ અને તપ, એક જ વાનાવરણના સંતાન બને છે તે આ વ્યક્તિને કારણે જ. પહેલા ત્રણ અંકમા તેઓ પ્રત્યક્ષ આવતા નથી, પણ નાટ્યક્રિયા તેમની ગેરહાજરીથી ચાલે છે, અને છતાંય તપોવનને સ્થળે સ્થળે તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ તો પડ્યો છે જ, શકુન્તલા સાસરે જવા નીકળે છે, ત્યારે આ નિઃસ્પૃહી અને સ્વસ્થ લાગતા ઋષિને પણ ગળે ડૂંબો બાંહે છે. તેમના ઉદ્ધારોમા કન્યાઓના તમામ પિતાઓના હૃદયનો ઉદ્બોધ પડેલો છે. આ નિઃસ્પૃહ ઋષિ દ્વારા કાલિદાસે વિશુદ્ધ પિતૃપ્રેમના આયણને દર્શન કરાવ્યા છે. આ ઋષિ માત્ર એવા અંકમા જ આવે છે.

દુર્વાસા પણ નિયમનો અનાદર કરતી શકુન્તલા પ્રત્યે કઠોર બનીને પિતૃકાર્ય કરે છે. કાલિદાસે સ્થુવંશમા જણાવ્યું છે તેમ પ્રજામાં વિનયપ્રદાન કરવું તે પણ પિતાની એક દરજ્જા જ છે. આ ઋષિના શાપને લીધે તો શકુન્તલાનું સ્થાન અંતઃપુરની એક સામાન્ય સ્ત્રીનું સ્થાન ન રહેતાં તેને ગૌરવ મળ્યું. વાતાને વળાક મળતા તેનું સુકાન આ ઋષિએ જ બાંધે લીધું છે. છેલ્લે આપણે દેવોનાં માતા-પિતા અદિતિ-મારીચને જોઈએ છીએ. આ આદર્શ દમ્પતીની મૂક ડાયામાં શકુન્તલાનું તૂટેલું વ્યક્તિત્વ સંધાય છે. અનાયાસે જ તેનામા આદર્શ, અદિપત્ન્ય ગદિણીના ગુણો પ્રતિગિમિત થાય છે. તેઓ જ્યારે દામ્પત્યવર્ધનની વાતો કરતા હતા ત્યારે જ દમ્પતી તરીકે દુષ્કૃત-શકુન્તલા મળે છે. આમ શકુન્તલાના જીવનના બધાના જતાં રેખાકનો આવે નાટકમાં ઋષિઓ બદલાય છે, જ્યાં તે ત્રણેય ઋષિઓમાનો એકત્વના અછની રહેતી નથી.

નિર્દોષેલા શુભો પ્રગળા હતા શકુન્તલાની આજુગાજુ રહેત આ પાત્રાય શકુન્તલાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે શકુન્તલાના જ વ્યક્તિત્વના બે પાત્રા જાણે આ બંને સખીઓમા વ્યક્ત થયા છે

પ્રિત્વ ૧-અનસૂયા ચતુર્થ અક પછી નાટકમાથી અદરશ થઈ જાય છે આથી ટાંગેરે તેમને કાવ્યની ઉપેક્ષિતાઓ તરીકે ઓળખાવી છે પણ છઠ્ઠા અકના પ્રારંભમા આવતા પશુતિકા અને મધુકરિકાના પાત્રોમા તેમનો અણુમાત્ર આવે છે જાણે કે પ્રિત્વદા-અનસૂયામા જ અવસ્થાતગ્ગન્ય લાવવન અને મુગ્ધના ન જિમેગયા હોય ! સાતમા અકમા વળી બે તાપસીઓ સર્વદમનના હાથમાથી સિંહમાલને છોડાવતી નજરે પડે છે આ બધા જ પાત્રોમા કમલ ઝીના જુદા જુદા તાત્કલિક વિકસેલા વિવિધ સ્વરૂપો બેવા મળે છે કાલિદાસ આવા બધા પાત્રો સંગ્રહને જાણે કે વાતાવરણના સ્વરૂપના બંને પાત્રા ચિત્રિત કરે છે

શાર્ંગગવ અને શારંગત કાસનપના શિષ્યો છે અને શકુન્તલાને શ્વશુરશ્રુદ્ધે મૂકવા જાય છે નગરમા પ્રવેશતા જ એ બંનેનું રુચિમામ્ય જણાઈ આવે છે એકને નગરનું વાતાવરણ હૃતઃસ્પર્શિત ગ્રહમિવ લાગે છે તો બીજાને નગરજનો સ્નાન કરેલાને તનમર્દન કરેતો જેવો લાગે તેવા લાગે છે પણ બંનેના આ ઉદ્ગારોમા જ બંનેના વ્યક્તિત્વના ભિન્ન સ્વરૂપો પણ દેખાઈ આવે છે જ

બંને ધૌવનમુનસ આવેશવાળા હોવાથી લાગણીની પોચતાથી મુક્ત છે ચતુર્થ અકમા જ્યારે કન્યાવિધિ પ્રમંથે સહુ લાગણીના વાતાવરણમા રૂબેના હતા, ત્યારે શાર્ંગગવ સમયની કાંઈ અપાવીને નાટકક્રિયાને આગળ ચલાવે છે, તો પાંચમા અકમા શાર્ંગગવ અને ગજ વચ્ચે તીખી જીભાજોડી ચાલતી હતી ત્યારે શારંગત સ્વસ્થતાથી કોઈ છતાં એક માત્ર અનિવાર્ય માર્ગ બનાવે છે બંને સગ્ગા શુરભૂતો છે અને બંનેમા ગૂંચવાડાઓમાથી પણ મધુ દર્શન કરવાની મગ છે

પ્રસ્નાવના

આમ શાકુન્તલા ગૌણ પાત્રો માત્ર કથાના ગૌણ અંગો જ નથી, પણ મુખ્ય કથાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરતા અને કથાના વિકાસ સાથે બદલાતા જતા અનિવાર્ય તત્વો છે. બળ્બેની જોડમાં ગૌણ પાત્રોનું સર્જન કરવું તે કાલિદાસની લાક્ષણિકતા છે અને એમ કરીને કાલિદાસ સપ્રમાણતા મળવે છે.

તત્કાલીન સમાજ

કોઈપણ માહિત્યકૃતિ તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડતી હોય છે શાકુન્તલામાં પણ તે મમયની સમાજવ્યવસ્થા પ્રતિબિંબિત થયેલી જણાય છે.

જ્યાં અંકમાં માછીમારે ઔત્રિય બ્રાહ્મણને 'પશુમારણકર્મદારણ્ય' ગણાવ્યો છે. તેના ઉપરથી લાગે છે. જે યામા થતી પશુહિંસા પ્રત્યે પ્રથમ ઉકાવતું બૌદ્ધ ધર્મનું વાતાવરણ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હતું અને વળી પાછો બ્રાહ્મણધર્મનો પુનરુદ્ધ થયો હતો. તે જ માછીમારે બ્રાહ્મણને 'અનુકરમામૃદુ' પણ કહ્યો છે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમોમાં સમાજ વહેંચાયેલો. ગણ વર્ણાશ્રમનું પાલન કરાવવાનું કાર્ય કરતો અને પ્રજા પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમો પ્રમાણે ધર્મોનું પાલન કરે છે અને કરી શકે છે તેનું ધન રાખતો, ધર્મનો ભગ કરનારનો તે દંડ કરતો.

રાજ સમાજનો નેતા હતો અને રાજશાસન વશપરંપરાગત મળતું. ગમને રાજશાસનમાં મહાય કરનાર અમાત્યો હતા ધર્મની બાળતમાં જ્યારે ગૂચ પડે ત્યારે શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પૂરોહિત માર્ગદર્શન આપતો. તે જમાનામાં ગમનો અથવા ધનિકો અનેક સ્ત્રીઓને પગપી શકતા. બહુધનીત્વને સંપત્તિની નિશાની ગણવામાં આવતું મેનાપતિ, વિદ્યુપક વગેરે ગમના જુલ જુલ કાર્યોના સાધનમંત્ર હતા.

રાજ સમાજજીવનનો રક્ષક જ નહિ, પરંતુ આદર્શ પણ હતો, તેથી રાજ ધનાર બાળકને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અગ્રણ્યસ્ત્રની વિદ્યાઓ તેનું જ બીજી કલાઓ ઉપરાંત ફળિસવાન-બીજાને છેતરવા માટેની વિદ્યાઓ પણ તેને શિખવવામાં આવતી. ગમ વર્ણ તરીકે પ્રજા ક-તો હોવા છતાં રાજના મુખ્ય અને ધણા નમયે તે નમાજકારને આપતો અનિવિદિત ધર્મો મુજબ અમુક સમયે પ્રજાને તે જાતે મળતો જ નાના અધિકારીઓને પણ તે જાને મળતો. ગમ પ્રજાને પોતાની પ્રજા જેવી ગણતો, પોતાની દુકાં કર્યા વગર લેવાના દુઃખોની ચિન્તા કરતો, તેને વિશ્વાસ હતો જ નહિ. ગમ જુદા આપદાને બાંહે તેને ભગ આપતું રાજ પ્રજાજીવનની પગલીની હતો. પ્રજાના બાળકો માટે તેનું આચાર્ય જવાગી લેખાતું.

૪. જુઓ : માર્કોવર્મનીય રાગન ।

૫. જુઓ : અયા અગ્રિનોડન હે સ્તવવિનસ ।

તપસ્વીઓને તે ખૂબ માન આપતો. ગમે તે સમયે ધર્મકાર્ય માટે તે તૈયાર રહેતો. તપોવનમાં અને તપસ્વીઓ પાસે તે વિનીત રહેતો. સામાન્ય પ્રજા પાસેથી તે ઉપજનો છૂટો ભાગ લેતો, જ્યારે તપસ્વીઓ તેને પોતાના ધર્મનો છૂટો ભાગ આપતા. ગૃહસ્થાશ્રમ દરમિયાન જ રાજા નગરમાં મહેલોમાં રહેતો. છેલ્લે તો વનમાં જઈને તે સાદાર્થથી જીવતો અને વૃક્ષના મૂળે નિવાસ કરતો.

ગૃહિણી પણ કુટુંબજીવનનું અને તે રીતે સમાજજીવનનું મહત્વનું અંગ છે. કાલિદાસ આથી જ કુટુંબજીવન અને ગૃહિણીને સમાજના શ્રેય માટે ઘણું જ મહત્વ આપે છે. આમ જોઈએ તો તે સમયે સમાજજીવનમાં નારીનું સ્થાન નીચું હોય તેમ લાગે છે. રાજાઓ અને ધનિકો ઘણી સ્ત્રીઓને પરણી શકતા એટલે એકમેકમાં ગૃધાઈને સંસારનો ભાર ઉપાડવા બેઠેલો સહધર્મચાર સ્ત્રીઓને ભાગ્યે જ મળી શકતો હશે. તે પતિની ઈચ્છા અને ઘણીવાર મનસ્વીપણાને પરાધીન હતી. આમ છતાં સમાજે ગૃહિણી તરીકે 'નારીના પ્રતિષ્ઠાનું' મૂલ્ય સ્વીકાર્યું છે તેમ પણ લાગે છે. સ્ત્રી પોતાના પતિને બહુમત હોય તથા પુત્રવતી હોય તે તેનું સૌભાગ્ય ગણાતું. ગૃહિણી તરીકે તેની ફરજે ઘણી અને ભારે હતી. દોઈ પણ સંયોગોમાં પતિને અતુકૂળ અને વફાદાર રહેવું, પતિનાં બધાં જ કાર્યોમાં સ્વયંપથ્યા રહેવું, પતિના વડીલોને પોતાના વડીલ માની તેમની સેવા કરવી, સપ્તત્નીઓ સાથે સમભાવથી રહેવું, પરિજનો પ્રત્યે દાક્ષિણ્ય રાખવું અને સમૃદ્ધિથી છત્રી ન જતાં નમ્રતાથી ધરવું કામકાજ ક્યાં કરવું અને એ રીતે કુટુંબજીવનને ઉપકારક બનવું તે તેની ફરજે હતી. સ્ત્રી પતિને પ્રિય હોય કે ન હોય, પણ હમ પછી તેનું સ્થાન પતિને ત્યાં જ રહેતું. પતિના ધરવું દારવ પણ ગૃહિણી માટે યોગ્ય લેખાનું. કાલિદાસની કલ્પનામાં આદર્શ ગૃહિણી તેમનાં સંતાનો અને તેમના પતિનો સંયોગ શ્રદ્ધા, વિત્ત, અને વિધિના સંયોગવાળા યત્ન સમેા દત્તો. આમ એકંદરે ગૃહિણીનો આદર્શ ભવ્ય હતો.

महाकविकालिदासविरचितम्

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अथ
महाकविकालिदासविरचितम्

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्रथमोऽङ्कः

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या व होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः ध्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वधीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरयतु यस्माभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

(नान्प्रन्ते)

सूत्रधारः—(नेत्याभिमुखमगलं क्य) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमस्ति,
इतस्तानदागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी—आर्यपुत्र, इयमस्मि । आकापनरार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरुपभूयिष्ठा परित्यज्यम् । अद्य एतत् कालिदासप्रथितवस्तुना
नवेनाभिज्ञानशाकुन्तलाख्येन नाट्येनोपस्थानयमस्माभिः । तत्प्रतिपादमाधीयता यतः ।

नटी—सुविहितप्रयोगनयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

सूत्रधारः—आर्ये, कथवानि ते भूतार्यम् ।

आ परितोपाद्विदुषां न माधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

यत्नयदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥२॥

नटी—आर्य, एतं नु इदम् । अनन्तरफणीय तारदार्य अमानयतु ।

सूत्रधारः—निम्नयस्याः परिपदः धुनिप्रमादनतः । तदिदमेव तारदधिप्रवृत्तमुप-
भोगतम प्रीत्यमन्यमधिकृत्य गीयताम् । सप्रति हि ।

सुभगमदित्ययगाहाः पाटलममर्गसुरभियनयाताः ।

प्रच्छायसुटभनिघ्राः दिद्यमाः पणिणामरमणीयाः ॥३॥

नटी—यथा । (इति गानार्तः ।)

ईषदीपञ्चुम्बितानि भ्रमरैः सुहृत्तार्येभ्यश्शिखानि ।

अयतनयग्नि इयमानाः प्रमदा शिरीषशुभ्रानि ॥४॥

મહાકવિ કાલિદાસરચિત અભિજ્ઞાનશાકુંતલ

પ્રથમ અંક

બ્રહ્માની સૌથી પહેલી જો સૃષ્ટિ છે (પાણી), જે વિધિપૂર્વક આપેલી આકૃતિ ધારણ કરે છે (અગ્નિ), જે હવન કરનાર છે (એટલે યજ્ઞમાન સ્વરૂપ), જે (દિવસ અને રાત્રિસ્વરૂપ) બે કાલ નિર્માણ કરે છે (સૂર્ય અને ચંદ્ર), જેનો ગુણ કલ્પેન્દ્રિયનો વિષય હોઈ, જે વિશ્વને વ્યાપીને રહેલ છે (આકાશ), જેને સર્વ પદાર્થોનું મૂળ કારણ કહે છે (પૃથ્વી), અને જેને હીધે પ્રાણીઓ પ્રાણવાળા બને છે (વાયુ), તે બધી પ્રત્યક્ષ દેખાતી આઠ મૂર્તિઓથી યુક્ત ભગવાન (શિવ) તમારું રક્ષણ કરો. (૧)

(નાન્દીને બોલે)

સૂત્રધાર—(નેપથ્ય તરફ જોઈને) આર્યા ! જે વેષભૂષા પૂરી થઈ હોય તો આમ આવજો.

નંદી—આર્યપુત્ર, આ આવી. શું જન્મ કરવાનું છે તે આપ જાણો.

સૂત્રધાર—આર્યા ! મોટા ભાગે હુશિયાર લોકોની આ સલાહ છે. આજે, જેની કથા કાલિદાસે રચી છે તે ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલ’ નામનું નવું નાટક આપણે તેમની સમક્ષ ભજવવાના છીએ, તો દરેક પાત્ર પ્રત્યે બરોગર કાળજી રાખજો.

(પ્રવેશ કરીને)

નંદી—આપે પ્રયોગની સારી તૈયારી કરી છે, તેથી કશી ડાપડા રહેશે નહિ.

સૂત્રધાર—આર્યા ! હું તને સાચી વાત કહું.

વિક્રાન્તને સતોષ ન થાય ત્યાં સુધી હું, પ્રયોગમાં મારું નિષ્પન્ન થોડું છે એમ માનતો નથી ભારે શિક્ષિતોનું મનપણ પોતાનામાં વિશ્વાસગામી થકનું નથી (૨)

નંદી—આર્ય, એમ જ હોય તો હવે ત ત શું કરીએ તે આપ આજ્ઞા આપો.

સૂત્રધાર—આ પગ્નિના કાનને પ્રનમન કરવા નિવાય બીજું શું કરવાનું હોય ? તો હવે આ હમણા જ શરૂ થયેલા અને ઉપભોગને થોડું એવા મીઠા સમયને લાગતું કંઈક ત્રા. અત્યારે

જલગ્નાન કરવામાં જાનદ આવે છે પાટલપુષ્પોના અન્નરૂપી વનવાયુ સુગંધિત હોય છે, ગાંઠ હાથડામાં સુખેથી ગંધ આવે છે, અને આજે ગમણીય એવા દિવસો છે

નંદી—હવે (ગાય છે.)

ભૂમરોએ જેના કેનરોના પ્રમય અન્યાય જરીક ચૂંચ્યા છે એવા શિરીષના પુષ્પોને પ્રમદાઓ દયાથી કાનના પડેરે છે

(૪)

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागयद्वित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो
रङ्गः । तदिदानीं कतमत्पकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

नटी—नन्दार्यमित्रैः प्रथममेवाश्रितमभिज्ञानशाकुन्तल नामापूर्वं नाटक प्रयोगेणाधि-
क्रियतामिति ।

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यगनुजोषिनोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृत एतु मया । कुतः ।

तथास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राज्ञेय दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥२॥

(निष्कन्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारं सारचाण्डस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः—(राजान् मृगं चाग्लोक्य) आयुष्मन्,

कृष्णमारे ददन्त्वश्रुस्त्वयि चाधिज्यकामुक्तिं ।

मृगानुमाग्निं साक्षात्पश्यामीध पिनाकिनम् ॥६॥

राजा—सूत, दूस्ममुना सारङ्गेण ययनारूढाः । अयं पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने ध्रुवदृष्टिः

पद्माधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दधैर्गन्धाधलीढः श्रमयिवृत्तमुग्रशिशुभिः कीर्णयत्मां

पश्यादप्रप्लुतत्याद्वियति बहुतरं स्नोकमुग्र्यां प्रयानि ॥७॥

(नविस्मयम्) कथमनुत्तम एव ने प्रयन्तेप्रेतर्गायः मञ्जुः ।

सूतः—आयुष्मन्, उद्धातिनी भुनिरिति मया स्मिन्ममनादयस्यः मन्दीकृतो वेगः ।

तेन मृग एष निप्रवृत्तः सञ्चत । अप्रति समदेशार्जनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुन्दन्ताममीपतः ।

सूतः—यदाशयश्चायुष्मान् । (रथेन निरूप्य) आयुष्मन् पश्य पश्य ।

मुस्तेषु रश्मिषु निगनपूर्वकाया

निष्कम्पयामरशिखा निभृताध्वकणाः ।

आत्मोद्गैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धायन्त्यमी मृगजघातमयेव रथ्याः ॥८॥

પ્રથમ અંક

સૂત્રધાર—આર્યા ! સગ્ગ ગાયુ અહો મધુર સ્વરોથી તન્નીન થયેતુ નાટયગૃહ
ચોમેગ જાણે ચીતરેલુ હોય એમ લાગે છે તો હવે કના પ્રકરણથી આપણે એતુ
આરાવન કરીએ ?

નટી—આપે પહેલેથી જ ફરમાવ્યુ છે ને કે ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ નામતુ
નાટક ભજવી બતાવવાતુ છે

સૂત્રધાર—આર્યા ! તે મને ઠીક સભારી આધ્યુ ~ આ ક્ષણે સાચે જ
ભૂલી ગયા હતા કાગ્યુ કે

જેમ અત્યંત વેગવાળા દરણુથી આ રાજા કુબંત ખેચાયો તેમ તારા મનોહર
ગીતના રાગથી હુ ખૂબ ખેચાઈ ગયો

(બંને જાય છે)

પ્રસ્તાવના પૂર્ણ

(પછી હાથમા ધનુષ તાણવાળો મૃગ પાછળ પડેલો, રથમા બેઠેલો રાજા
કુબંત તેમ જ તેનો સારથિ પ્રવેશે છે)

સારથિ—(ગળને તેમ જ હરણને જોઈને) આયુષ્માન

આ કાળિયાર તરફ તેમ જ સજ્જ ધનુષવાળા આપની તરફ નજર નાખતો
હુ મૃગ(યશ્વંત્રી)ની પૂઠ પકડનાર જાણે સાક્ષાત્ પિનાકીને (શકુને) જોઈ લીધુ (૬)

રાજા—સારથિ, આ હરણે મને ફૂં સુધી ખેંચ્યો આ તો હજુ પણ

પાછળ આવતા રથ તરફ ગૂંચવે વાળવાથી સ્વદ દેખાય એ રીતે વારવાર
નજર નાખે છે શર પકડવાની બીકથી, શરીરના આગળના ભાગમા ઘણોખરો
પાછળનો ભાગ સમેગ લે છે ત્રમથી બિધડેના મોઢામાથી મરી પડતા અર્ધા ચાવેના
દર્ભ તેણે ગુસ્સા પડેલા છે, જો જો પોતાની ઠીચી દંત્રીથી તે માગ ભાગે
આમશમા અને જમીન ઉપર તો અપ જ ચાલે છે

(આશ્ચર્યથી) હુ તેની પાછળ પડેતો છુ છતાં (તે) નહામહેનતે જોઈ શકાય
એવો કેવી રીતે થઈ ગયો ?

સારથિ—આયુષ્માન આ જમીન ખરેખરી છે તેથી લગામ ખેંચીને મે
રથનો વેગ ધીમો ર્યો હતો તેથી ~ આ હરણ વાલુ ફૂં ગયુ છે હવે ગમતના
જમીન ઉપર આવ્યા છો તેની તેને પકડતુ મુશ્કેલ નહીં થાય

રાજા—ત્યારે લગામ હીની મૂકો

સારથિ—જેની આપની આજ્ઞા (યતો વેગ જોઈને) આયુષ્માન જુઓ જુઓ,

લગામ છાડતા જ જોના કી તો અગત્યનો ભાગ લખાયા છે જેમના
ચામગની શિમા હાનની નહીં તેમ જ જેમના કાન નિચર નથા દગાર થા છે

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्नन्ते वाजिनः । तथा हि,
यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयो-

न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥९॥

सूतः—एवम् व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये) भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यालोक्य च) आयुष्मन्, अस्य पशु ते व्याप्यथर्तिनः कृष्ण-
सारस्यान्तरे तपस्यिन उपस्थिताः ।

राजा—(ससभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति ।)

(ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो रेखानसः ।)

वैखानसः—(हस्तमुप्राग्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु धाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाधिव्यामिः ।

एव यत हरिणकानां जीवितं चातिलोहं

एव च निश्चितनिपाताः यजसाराः शरास्तं ॥१०॥

हत्नाधुवृतमंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्तव्राणायः वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ॥११॥

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (इति वयोक्तं करोति ।)

वैखानसः—सदृशमेतत्पुरुषशप्रदीपस्य भग्नः ।

जम्भ यस्य पुरोधशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चम्रवर्तिनमाप्नुहि ॥१२॥

इतरां—(वाह उद्यम्य) सर्पया चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रणिगृहीतम् ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष पशु कण्वस्य कुल्यते-
रनुमार्तिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यानिपातः, तत्प्रतिपन्नं प्रणिगृह्यतामानुविधेयः
स्वकारः । अपि च ।

પ્રથમ અ ક

પોતે ઉઠાડેની ધૂળ પણ જેમની આગળ જઈ શકતી નથી એવા આ ઘોડાઓ
હરણનો વેગ મહત્ત્વ ન થવાથી જાણે દોડે છે (૮)

ગાન—આથે જ આ ઘોડાઓ સૂરના તથા ઇંદ્રના ઘોડાઓને પણ ટપી
ગયા છે મરણ કે

દુઃથી જોતા જે ઝીણ લાગે છે તે એક મ મોડું બની જાય છે જે ખરે
જ વૂટી ગયેલું છે તે જાણે કે સધાયું હોય તેનું લાગે છે (એક મ સધાય છે),
કુદરતી રીતે જે વક્ર હોય તે આખને સીકું લાગે છે થના વેગથી મારે માટે
કાંઈપણ વસ્તુ દુઃ નથી કે ક્ષણભંગ પાસે પડે નથી (૯)

સારથિ આ એને હણાતો જો (પાપ ચઢાવવાનો અભિનય કરે છે)

(નેપથ્યમ)

અરે અરે રાજા આ આશ્રમનું ઉરુપ છે એ મારી ન નખાય મારી
ન નખાય

સારથિ—(આશ્રમીને અને જોઈને) આશ્રમના આપના જાણની મર્યાદામાં
આવેલા આ મજિયાગની આડે તપસ્વીઓ આવી છે

ગાન—(ઉતાવળમાં) ત્યારે તો ખેડો છે એને

સારથિ—હાલે (અને રોકે છે)

(પછી ખેડિયા તાથે તાપમ પ્રવેશ કરે છે)

નખાનન—(હાથ બેસાડીને) ગાન આ આશ્રમનું મુઠ છે, એને ન

મગાય ન મરાય

પુષ્પોના ગણિ ઉપર અમિની જેમ આ મૃગના કામળ શરીર ઉપર આ જાપ
મારો નહીં કયા આ નિયામ મૃગના અનન્ય ચચન પ્રાપ્ત અને મ્હા ત્રીન
પ્રજાવળા વજ્રવૃક્ષ તાગ ઝોડો પાપ ? (૧૦)

તો નારી રીતે તારું તારું પાપુ પાછું ખેંચી લે તનાડું શસ્ત્ર પીડિતોના
જણે માટે છે નિર્દોષ ઉપર પ્રહાર કરવાને માટે નહિ (૧૧)

ગાન—આ પાછું ખેંચ્યું (મ્હા પ્રનાલે ૫૬૯)

નખાનન—પુણ્ય શના દીપ્ત આપન આ ગોભે છે

પુણ્ય શમા જ મેન એવા તમને આ ખૂ જ ચાગ છે એવા જ રુપોવાળા
(૧૨)

ચક્રવર્તી પુત્રને પ્રાપ્ત કર્ણે

ખીજા ખે—ખે હાથ (૧૨૫ શ્રીને) ચોક્કસ ચક્રવર્તી પુત્રને પ્રાપ્ત કર્ણે

ગાન—(અપ્રાપ્ત શ્રીને) સીકા, છુ (અપિવચનને)

નખાનન—ગાન અમિષ વીણવા નાટે અને નીમ્બા હીએ આ માલિની

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुल्यतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलमनिथिसत्कृताय नियुज्य देवमस्याः प्रतिकूलं
शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा—भरत । तामेव द्रक्ष्यामि । सा एषु विदिनभक्तिर्मा महर्षेः कथयिष्यति ।

वैखानसः—सायामस्तायत् । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः ।)

राजा—सूत, चोदयाभ्यान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाहापययायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति ।)

राजा—(सम्पत्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि शायत एव यथायमाभोग-
स्तपोयनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यसि भवान् । इह हि

नीधाराः शुक्लगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिह्नीदीफलभिदः खल्यन्त एवोपलाः ।

विश्वात्सोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः—

न्तोयाधारपथाश्च बल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥१४॥

अपि च ।

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनां धौतमूला

भिन्नो रागः किमलयरुचामाज्यधूमोद्वेगेन ।

पते चायांगुपवनभुयि च्छिन्नदभाङ्कुरायां

नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥१५॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोऽग्निनाशिनामुपगोचो मा भूत् । अत्रैव रथं
स्थापय । पादयन्तामि ।

सूतः—धृताः प्रप्रहाः । अयत्तयायुष्मान् ।

राजा—(अस्तीर्षामानं अवगच्छ्य च) सूत, पिनीतवेपेण प्रवेष्टव्यमिति तपोऽग्निना

નદીના તીરે કુલપતિ કણ્વનો આશ્રમ દેખાય છે. જો બીજું કાર્ય ન બગડે તો અંદર પધારી અતિથિ સત્કારનો સ્વીકાર કરો. વળી,

તપસ્વીઓની ગમણીય ક્રિયાઓ નિર્વિઘ્ન ચાલતી જોઈને, 'ધનુષ્યની દોરીના આટણવાળી મારી ભુગ્મ કેટલું રક્ષણ કરે છે' તેનો ખ્યાલ આવશે (૧૩)

રાજા—કુલપતિ તો અહીં જ છે ને ?

વૈખાનસ—હમણા જ પોતાની પુત્રી શકુંતલાને મહેમાનોનો સત્કાર કરવાનું કાર્ય સોંપીને, તેના પ્રતિકૂલ દેવને શાત કરવા સોમતીરે ગયા છે.

રાજા—ભલે, તો તેને જ મળીશ. તે જરૂર મારી ભક્તિ બળીને મકર્ષિને તે વિશે વાત કરશે.

વૈખાનસ—તો અમે જઈએ. (શિષ્યો સાથે જાય છે.)

રાજા—સારથિ, અશ્વોને હાક પવિત્ર આશ્રમના દર્શનથી પોતાની જાતને પવિત્ર કરીએ.

સારથિ—જેવી આયુષ્માનની આજ્ઞા (ફરી સ્થવેગ દર્શાવે છે.)

રાજા—(ચારેબાજુ જોઈને) સારથિ, કાંઈએ કહ્યું નથી તો પણ જણાય છે કે, આ તપોવનનો વિસ્તાર છે.

સારથિ—શી રીતે વાર ?

રાજા—કેમ, તું જોતો નથી ? ખરેખર, અહીં,

વૃક્ષોની નીચે, પોપટવાળી બખોલમાથી દેવડાગર ખરી પડી છે. ઢેલસાક ઢેકાણે પથરો ચીકણા હોવાથી તે ઇંચુદીના ફળ ભાગવા માટેના છે, એવું સૂચવાય છે. વિશ્વાસ પેઠા થવાથી સ્વઠ દે ફરતા હજારો અવાજથી ગમગતા નથી અને તળાવના માર્ગે વહકલના કિનારામાંથી ટપકતા ગિદ્દાઓની લીટીથી અકિત થતા છે. (૧૪)

અને વળી,

વાયુથી હાલતા નીકળા પાણીથી વૃક્ષોના મૂળ ધોવાઈ ગયા છે. કોમળ પાંડાનો રંગ ઘીના ધુમાડાથી ઝાંખો થયો છે. અડીયા, દર્બના અકુરો જેમા કપાઈ ગયા છે તેની બગીચાની ભૂમિ ઉપર, ભવકીન થયેલા હજારો બચ્ચા ધીમે ધીમે ફરે છે. (૧૫)

સારથિ—(તમે કહો છો તેનો બધું દેખાય છે)

રાજા—(ચોકક અંત જઈને) તપોવનમાં ગંદા લોચને પીડા ન થતી જોઈએ, અડીયા ગયે જામે ચૂખ જેવા દુર્લભ જાતનાં.

સારથિ—જગમ જોતી નથી છે. આયુષ્માન જિતરો

રાજા—(જિતરીને) સારથિ, ખરેખર તપોવનમાં તે નમ્ર વેગે પ્રવેશ કરે

नाम । इदं तावद् गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः
प्रत्यवेक्ष्याहमुपायतं तावदार्द्रपृष्ठाः भ्रियन्ता वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(परिक्रम्याश्लोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं
सूचयन् ।)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥१६॥

(नेपथ्ये) इत इतः सख्यौ ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षमाटिकायामालाप इव श्रूयते । यावदत्र
गच्छामि । (परिक्रम्याश्लोक्य च) अये एतास्तपस्विकन्यसाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचन-
घटैर्वाल्पादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिमर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमातां
दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं धपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

वूरीकृताः खलु गुणरुचानलता वनलताभिः ॥१७॥

यानदिमा छायाभाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलासयन् स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सतीभ्या शकुन्तला ।)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ ।

अनसूया—हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तानकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति
तर्कयामि । येन नममालिकाकुसुमपेला रमयेतेषामालयाल्लरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला—न केवलं ततनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु । (इति
वृक्षसेचनं रूपयति ।)

राजा—अथमिव सा कण्डुहिता । अमापुदर्शी खलु तत्रभगान्काश्यपः, य
इमामाश्रमपते नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं धपु-

मन्यःश्रम साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१८॥

भगव । पादपान्तरिण एव विश्रम्यताम् तावदेना पत्यामि । (इति तथा वगेति ।)

शकुन्तला—सखि अनसूये, अनिपिनदेन कन्कणेन प्रियदया निवन्त्रितास्मि ।
शिथिल्य तावदेनम् ।

ઘટે, તેથી આ લે (સાગથિને અલંકારો તથા ધનુષ્ય ઉતારીને આપે છે.) સારથિ, આશ્રમના લોકોને મળીને હું પાછો આવું એટલામા ઘોડાઓની પીઠ પખાળી લે.

સારથિ—હલે. (નય છે)

રાજા—(આમતેમ ફરી તથા જોઈને) આ આશ્રમનું પ્રવેશદ્વાર તો અંદર જાઉં. (અંદર જઈને, શુકન સૂચવતા)

આ આશ્રમનું સ્થાન શાત છે, છતાં બાહ્ય સ્ફુરે છે. એનું ફળ અહીંયા કયાથી મળે ? તો પશુ, બનનાર વસ્તુના દ્વાર બધે (ખુલા) હોય છે. (૧૬)

(પડદામાં) સખીઓ, આ બાજુ, આ બાજુ.

રાજા—(કાન દઈને) અરે, વૃક્ષોની વાડીની જમણી બાજુએ વાતચીત જેવું કઈક સંભળાય છે. તો ત્યાં જાઉં. (ચાલીને તથા જોઈને) અરે, આ તાપસકન્યાઓ પોતાના ગર્ભને યોગ્ય એવા સીંચવાના ઘડાથી નાના વૃક્ષોને પાણી પાવા આમ જ આવી રહી છે. (ધારીને જોઈને) અહો, સુંદર છે એમનું દર્શન.

આશ્રમમા ગહેતા લોકોનું સૌંદર્ય અંતરમાં પશુ ન મળે એવું જો હોય, તો ખરે જ ગુણોથી વનવેલીઓ બગીચાની લતાઓને ટપી ગઈ (એમ કહી શકાય.) (૧૭)

તો આ છાયાનો આશ્રય લઈ, રાહ જોઉં (નીહાળતો જામે રહે છે.) (પછી કલા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતી બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા પ્રવેશ કરે છે)

શકુંતલા—મખીઓ, આ બાજુ, આ બાજુ

અનસૂયા—મખિ શકુન્તલા, તાત કાસ્યપને, તાગ કરતાં પશુ આશ્રમના વૃક્ષો વધારે વડાલા છે એમ મને લાગે છે કારણ કે, નવમાલિકાના પુખ્ત જેવી સંકુમાર એવી તને પશુ આ વૃક્ષોના કચારા ભગવાનું કામ તેમણે સોંપ્યું છે.

શકુંતલા—કેવળ તાતની આ આગ્રા છે એટલા માટે નહીં, પશુ આ વૃક્ષો પ્રત્યે મારો (પશુ) મગા ભાઈ જેવો સ્નેહ છે. (વૃક્ષસિંચનનો અભિનય કરે છે)

રાજા—(સ્વગત) શું કવરની પુત્રી આ જ ? પૂજ્ય કાશ્યપ આશ્રમનું કામ એના ઉપર સોંપે છે તેથી તે ખરેખર મમ્મદ્ દષ્ટિ વગરના છે

જે કપિ આ સ્વાભાવિક રીતે જ મુગ ચરીત્રને તપને યોગ્ય બતાવવા ઇચ્છે છે તે, ખરેખર, નીલ કમળની પદ્મવધાર વડે શમીલતાને કાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (૧૮)

હલે, વૃક્ષોની ઓવે છુપાઈને જ હું વિશ્વસ્ત્ર એવી એને જોઉં. (તે પ્રમાણે કરે છે)

શકુંતલા—ખી અનસૂયા, અનિશ્ચય કમીને બાધેલા વદ્ધકથા આ પ્રિયવન્દ્યએ મને જકડી નાખી છે એને દોષું તો કાજરા.

अनसूया—तथा । (इति शिथिलमिति ।)

प्रियंवदा—(सहासम्) अत्र पयोवरविस्तारयितुं आत्मनो यौवनमुपालभस्य । मा निमुपालभसे ।

राजा—सम्प्रगियमाह ।

इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे

स्ननयुगपरिणाहाच्छादिना चल्कलेन ।

धपुरभिनयमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां

कुसुममिव पितृदं पाण्डुपद्मोदरेण ॥१९॥

अस्या कामननुत्पन्नमस्या धयसो चल्कल न पुनरल्कराधिप न पुष्यति । कुतः ।

नरमिजमनुविद्ध शैथलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनांशा चल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाङ्गतीनाम् ॥२०॥

शकुन्तला—(अमनोऽनलोक्त) एष कान्तेरित्यन्तरादगुणीभिसरयतीति मां केन-
वृक्षतः । वारदेन संभारामि । (इति परिक्रमति ।)

प्रियंवदा—एष शकुन्ते, अधर तास्मद्भूतं निष्ठ ।

शकुन्तला—किं निमित्तम् ।

प्रियंवदा—यदस्त्वरेणाया एवास्माद्य इत्यथ केनैवैवञ्चः प्रीयते ।

शकुन्तला—आः गतु प्रियवदासि तम् ।

राजा—प्रियमनि तस्मात् शकुन्तल प्रियवदा । अन्ताः गतु,

अधरः पिमलयरागः शोभत्यपि तपानुकारिणीं याह ।

कुसुममिव शोभनीयं यौवनमङ्गेषु मन्वज्जम् ॥२१॥

अनसूया—एष शकुन्ते, इय स्वयमङ्गः सहस्रास्य एवम कलनान्तेन यन्मने-
तन्तेन नलनित्ता । एता रिम्भुतान्तरम् ।

शकुन्तला—एता नानन्ती रिम्भुतान्तरम् । (एता नानन्ती रिम्भुतान्तरम् च एतन्) एता,
रम्भुतान्तरम् एता नानन्ती रिम्भुतान्तरम् रिम्भुतान्तरम् रिम्भुतान्तरम् । नानन्ती रिम्भुतान्तरम्
एता नानन्ती रिम्भुतान्तरम् रिम्भुतान्तरम् रिम्भुतान्तरम् । (इति कलनान्तेन रिम्भुतान्तरम् ।)

प्रियंवदा—(रम्भुतान्तरम्) अन्ते, एता रिम्भुतान्तरम् शकुन्तल एता रिम्भुतान्तरम्-
रिम्भुतान्तरम् रिम्भुतान्तरम् ।

અનસૂયા—(શિથિલ કરે છે.)

પ્રિયવદા—(હસતા) એ તો તું સ્નાનનો વિસ્તાર કરનાર પોતાના યૌવનનો

દોષ કાઢે, મને શા માટે દોષ દે છે ?

રાજા—આ યોગ્ય જ કહે છે.

ખભા ઉપર મુકમ ગાંઠ વાળીને બાંધેલા તથા સ્તન-વિસ્તારને ઢાકતા આ વસ્ત્રલક્ષી પીળા પાંચાથી ઢાકાયેલા પુષ્પની માફક એનું યૌવનવાળું શરીર પોતાની શોભાને વધારતું નથી (૧૯)

અથવા, ભલે ને વસ્ત્ર એની ઉમરને અનુરૂપ નથી, તો પણ એ અલકારની શોભા આપતું નથી એમ તો ન કહેવાય કાગ્ય,

શેવાળથી વીટળાયેલું હોય તો પણ કમળ ગમ લાગે છે, ચંદ્રનું મલિન કવચ પણ તેની શોભા વધારે છે, આ સુરી વસ્ત્રથી પણ વધુ મનોહર લાગે છે, મનુર આદૃતિવાળાને મ્હં દગ્તુ અવકાશ થતી નથી ? (૨૦)

શકુંતલા—(આગળ જોઈને) વાયુથી હનાવેલ કુમળ પાદકાંધી આગળાઓ વડે આ બહુનટક્ષ બાજે મને ઉત્તાવળ કરવા કહે છે, તો એને સત્કાર (તે નટ્ક બંધ છે)

પ્રિયવદા—નખી શકુંતલા, તું અહીં જ ધડીભર ચોભ તો.

શકુંતલા—કેમ ?

પ્રિયવદા—તું પાસે જીભી હોય ત્યારે આ બહુનટક્ષ બાજે લતાયુક્ત હોય એમ લાગે છે

શકુંતલા—નાટે જ તો તું પ્રિયવદા છે.

રાજા—પ્રિયવદાએ શકુંતલાને પ્રિય પણ સત્ય જ કહ્યું. અરખા એનો અધરાષ્ટ્ર કૃપળના રમતો છે, એના હાથ કુમળી ડાળી સમા છે (અને) કુસુમ-સમ લોભાવના યૌન એના અગ્રેઅગ્રમા ખીલ્યું છે (૨૧)

અનસૂયા—અવી શકુંતલા, આગ્રવૃક્ષને સ્વયં વરનાર વધૂ આ નવમાલિકા, જેનું તે 'વનજ્યોત્સ્ના' એનું નામ પાડ્યું છે, તે આ રહી. તેને તું બૂલી ગઈ ?

શકુંતલા—તો તો હું મારી ખતને પાડી બૂલી જઈશ (લતા પાસે જઈ અને જોઈને) અની, આ નના અને વૃક્ષનો સયોગ અરેખર ગનણીય કાળે જ થયો છે. આ વનજ્યોત્સ્ના નૂતન પુષ્પરૂપી યૌવનવાળી છે, જ્યારે કૃપણા કૂટવાને લીધે આ અબોધ પા નિાન નન્ય જન્યો છે (જેની ડીમી ગઈ છે.)

પ્રિયવદા—અનસૂયા, શકુંતલા વનજ્યોત્સ્નાને કેમ અતિથય નિદાણા નિદાણા જુએ છે તેની તને ખબર છે ?

अनसूया—न खलु विभाजयामि । कथय ।

प्रियंवदा—यया वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन सगता अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽ-
नुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तयात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमावर्जयति ।)

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसर्पणक्षेत्रसभया स्यात् । अथवा कृत्वा सदेहेन ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२२॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससभ्रमम्) अम्नो । सलिलसेकसभ्रमोद्गतो नममालिकामुज्जितया
वदनं मे मधुकरोऽभिरर्जते । (इति भ्रमरवाचा रूपयति ।)

राजा—(स्मृत्वा त्रिलोक्य)

यतो यतः पद्मचरणोऽभिरर्जते

ततस्ततः प्रेरितलोललोचना ।

विचर्तितवचरियमद्य शिक्षते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥२३॥

अपि च । (सासुर्यमिव)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशामि यदृशो येषुधुमतीं

रहस्याख्यायीषु स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करो व्याधुन्वत्याः पिनसि रतिश्रमवर्षस्यमधरं

यद्य तस्यान्येषाम्मधुकरं हतामृत्यं खलु कृती ॥२४॥

शकुन्तला—न एष भूयो विरजति । अन्यतो गमिष्यामि । (पदान्तरे स्थि-
सदृष्टिष्वम्) कथयतिऽप्यागच्छति । हन्ता, परित्रायेया मामनेन दुर्निनीतेन दुष्टमनुसरेण
भिभूयमानाम् ।

उभे—(सम्मितम्) के आया परिव्रातुम् । दुष्टान्तमाकन्द । राजरत्नज्यानि
तरेयनानि नाम ।

राजा—अन्यतोऽयना नान प्रकाशयितुम् । न मेतत् न भेतयम् (इत्यर्थोक्ते
दामतम्) रावभास्वभित्तो मयेत् । मयत् । एतं नाशमिवात्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थिता, सदृष्टिष्वम्) कथयितोऽपि मामनुसरति ।

પ્રથમ અ ક

અનસૂયા—હુ કઈ જ ક પી શકતી નથી તુ કહે ને

ત્રિયંવદા—એના માટે કે, વનજ્યોત્સ્ના જેમ પાતળને અનુરૂપ એવા
વૃક્ષની સાથે બેઠાઈ તેમ હુ પણ પોતાને યોગ્ય પતિને પામુ

શકુન્તલા—ચોક્કસ આ તારો પોતાનો મનોરથ છે (કગથ દેખે છે)

રાજા—કુરુપતિની પરવર્ણનો પત્નીથી આ જન્મી હોય એનું બને ખરૂ ?
અથવા સદેહની જરૂર નથી

નિશક આ ક્ષત્રિપત્ની થવાને યોગ્ય છે કારણ કે મારું આર્થ મન એની
અભિલાષા રાખે છે મદકારપ વસ્તુઓમાં સજ્જનોના અત કરણની વૃત્તિ એ
જ પ્રમાણ છે (૨૨)

જના એના વિષે વાસ્તવિક માહિતી મેળવુ

શકુન્તલા—(ગલપાટથી) અરે ! પાણીના મિચનથી ગમ ઇંને ભરેનો ભમરો
નવમાનિકાને તજી મારા મુખની આસપાસ ફરે છે (અનરના ત્રામનો અભિનય કરે છે)

રાજા (સ્ફુલ્ભી બોલેને)

જ્યાં જ્યાં ભમરો જાય છે ત્યાં ત્યાં પોતાની ચચન આખો પ્રેગેને ભરા ફેરવતી
આ, ધમ્મજાન હોવા જના ભરતેવીધે આજે (જાણે) દષ્ટિવિનામ શીખી ગઈ છે (૨૩)
(અને વગી જાણે ઈશ્વારી)

ચચગ છેડાવાળી (એની) નાપની આખને તુ વારવાર સ્પર્શે છે શુભ જોષિ
કરો હોય એમ તુ એના કાન પાસે કોમળ રીતે ત્રણગણે છે, બને હાથ હનાવતી
એના પ્રેમ-આશ્રય અધરોધને તુ પી લે છે, અમે તો સન શોવવામાં મારા
જ્યારે હે મનુકર ! તુ ખરેખર કૃતાર્થ થયો છે (૨૪)

શકુન્તલા—આ નક્કર અટકતો નથી, હુ બીજો જાઉં (કાલુ આગળ ભગેને
નજર નાખતા) શુ આ માણુ પણ આવે છે ? અગી, આ અવિનયી અને દુષ્ટ
મન થી પી તી મને બચાવો ને !

બન્ને—(નસ્મિત) અમે વળી બચાવનાર કોણ ? દુષ્ટતાને પોકાર તપોવનો
તો ! સ્ફુલ્ભી હોય છે

રાજા નગી જાને પ્રગટ ક વાનો આ (યોગ્ય) અવસર છે બીથો મા
(આવડ અર્ક બોલીને સ્વપ્ન) હુ રાજા છું તેજ્યુઈ અવરો ભને તો આમ બોલુ

શકુન્તલા—(ધોડે દુઃખ નજર નાખીને) શુ આ તરફ પણ મને અનુમરે છે ?

राजा—(स्वयमुपसृत्य) आः ।

वः पौरवे वसुमती शाम्भति शासिनरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यचिनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥२५॥

(मर्ता राजान दृष्ट्वा किंचिदिदं सभ्रान्ताः ।)

अनसूया—आर्य, न एतद् निमग्न्याहितम् । इयं नः प्रियसखी मधुकौरेणामि-
भूयमाना कातराभूता । (इति शकुन्तला दर्शयति ।)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूया) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साधरसादनचनां तिष्ठति ।)

अनसूया—इदानीमनियविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छोदयम् । फलमिभ-
मर्धमुत्तर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

राजा—भरणीनां सूर्यतदैव गिरा वृत्तमाप्तिम् ।

प्रियंवदा—तेन ह्यस्या प्रच्छादनीयलाया रुक्मिणीदेविकाया मुहूर्तमुपविश्य परिभ्रम-
न्निदं फोटोऽर्ग्यः ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मण परिभ्रान्ताः ।

अनसूया—हला शकुन्तले, उचिन् नः पर्युपायननिर्यानाम् । अत्रं पविशामः ।
(इति मर्ता उपरिश्रुति ।)

शकुन्तला—(आनगम्) किं नु गच्छिमं प्रश्य तपोऽनविशेषिनीं निवारत्य
गमनीयास्मि मद्राणां ।

राजा—(मर्तां श्रित्वा) अहो समर्थेभ्यस्मणीय भरणीनां सीहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जगन्निवम्) अन्तर्गते, को नु एतदेव चतुरागभीराहतिर्मधु-
स्मालान्प्रभागरानि लक्ष्यते ।

अनसूया—अति ममाप्यस्मि कौतूहलम् । वृच्छामि तारदेनम् । (प्रसारम्)
आर्येण मद्राणां दर्शनं अभिगम्य मां मन्त्रयते । काम आर्येण रावयेर्दशोऽङ्गिरान्ते, कामो
या विहस्युर्गुणानः इति देश, मिनिमन्त वा मुद्रमागतेऽङ्गिर तपोऽनविशेषिनीभ्यस्मिनाम्
पर्युपायनः ।

शकुन्तला—(आनगम्) इदं, मोक्षाय । पशु एव विनिशान्स्मृता
मन्त्रयते ।

राजा—(आनगम्) कथमेतन्मनामनं निवेदयामि, कथं दानायकं करेति ।
मत्तु । एव तारदेना दत्तम् । (प्रसारम्) भवति, यः पौरवेण गण धर्माधिकारे
निपुणः सः प्रमत्तनविशेषेण भाव धर्माधिकारिदिनता ।

રાજા—(જનદી પાસે જઈને) ઓ !

દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર પૌત્ર પૃથ્વીનુ શાસન કરતો હોય ત્યારે મુગ્ધ તાપન
શ્રીયાઓ પ્રત્યે આ પ્રણ અવિનય આચર છે ? (૨૫)

(મવી રાજાને જોઈને બાણે નહેજ ગલરાટ અનુભવે છે)

અનસૂયા—નાર્ય, ખરે જ મ્હં લયમ્ જન્યુ નથી (ફક્ત) આ અમારી
પ્રિય મખીને લમગએ પરેશાન કરી તેથી લન પામી છે (આમ શકુન્તાને ખતાવે છે)

રાજા—(શકુન્તા તરફ ફરીને) તપ તો કુશળપણે વધે છે ને ? (શકુન્તા
લયથી મૂંગી ગહે છે.)

અનસૂયા—હા તો અતિચિદ્વેષ પધાર્યો છે તેથી વિશેષ અહીં શકુન્તા,
પર્ણકુમા બા ક્ષણગિતિ અર્ધ્ય લઈ આવ આ જળ ચરણોદક તરીકે ચાલતો

રાજા—અ પના અત્ય મધુ વચ્ચેથી જ આતિથ્ય થઈ ચૂક્યું છે

ત્રિય વદા—તો ગા. હાયાથી રીતજા બનેલ આ સમ્પદ વિદ્વત્ના ચોતરે
ઘડીક ખેસીને આર્ન થામ્ દૂર કરો

રાજા—ચોક્કસ તમે પણ આ આથી થાક્યા જ હોશો

અનસૂયા—અત્રી શકુન્તાનો, આપણે અનિચિત્સેવા રીતે તે જ ઉચિત
છે તો અહીં ખેનીએ

(તવે ખેતે છે)

રાજા—(અનસૂયા) આમન જોઈને તપોગ્ન વિધી વિમાગને વશ
કેમ થઈ જો છું ?

રાજા—(ધ્યાને જોઈને) અહો ! સરખી વન અને સમાન ખપે લીધે તમારી
મત્રી દલી અમખીય લાગે છે !

ત્રિય વદા—(જનાન્તિક) અનસૂયા, ચતુર તથા ગ્રલાગ આકૃતિવાળા, મધુ
ખોલનાર તથા પ્રભાવશાળી જેવા દેખાતા, એવા આ કોણ હશે ?

અનસૂયા—સખી, મને પણ કુતૂહલ છે, તો એમને પૂછુ (મોટેથી) આપની
મધુર વાનચીતથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વામ મને પૂછવા પ્રેરે છે કે આપે મ્હા રાજર્ષિને
વશ વિમૂષિત કર્યો છે ? કયા દેશની જનનાને આપે વિદ્યાપ્રદાન કરી છે ? અત્યંત
સુકુમાર એવા આપના દેહને તપોવનમાં લાવવા જેટલી તપનીય મન હોય છે ?

શકુન્તા—(અવગત) હે હ વ, અધીરુ થઈશ આ તારા મનની વાત જ
અનસૂયા પૂછે છે

રાજા—(સ્વગત) હવે હ મારી ઝોળખાધુ શી રીતે આપુ ? અથવા મારી
જાતને છુપાવુ પ ! ત્રી મને ? લવે આમ કહીશ. (મોટેથી) મદેન, જે પોગવગમ
વડે ધર્મધિમરી તરીકે નીનાયેલા તે હ ધર્મક્રિયા નિર્વિધ રીતે ચાલે છે કે નહીં
તે જોવા નાટે આ ધર્મગુણમા આવ્યો છું

अनसूया—मनाया इदानीं धर्मचारिणः ।

(शकुन्तला शृङ्गारलब्ध्या स्मरति ।)

मल्लयौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्) हल शकुन्तले, यत्राद्य तातः
सनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला—ततः किं भवेत् ।

मल्लयौ—इमं जीमिनसर्गस्वेनाप्यनिधिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुन्तला—युगमपेतम् । किमपि हृदये कृत्या मन्त्रयेये । न युयोरैव न
धेध्यामि ।

राजा—यद्यपि तारङ्गल्यो, सखीमत् किमपि पृच्छामः ।

मल्लयौ—आर्य, अनुग्रह इत्येवमभ्यर्थना ।

राजा—भगवान्काम्यं शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशम् । इयं च य. सखी
तदात्मजेति वयमेतन् ।

अनसूया—शृणोःशर्यः । अस्ति केऽपि कौशिक इति गेवनामधेयो महाप्रभागे
राजर्षिः ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तन्मायः प्रियसखाः प्रभयमगच्छ । उञ्जितायाः शरीरस्यवर्णादिभि-
स्तान्मायरोऽस्त्य निः ।

राजा—उदितरात्रेण जनि मे कौतूहलम् । आ मूलान्श्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया—शृणोःशर्यः । गौतमीतीरे पुरा तत्र तस्य राज्ञेयं तत्र तमि धर्ममानस्य
किमपि तत्र गौतमीतीरे नानाजगः प्रेक्षिता नियमरिष्यकारिणी ।

राजा—अप्येतद्व्यसमधिर्मायः देशानाम् ।

अनसूया—ततो तस्मात्तस्मात्तस्य उन्नाशित्वं त्वं प्रेक्ष- (शर्योत्ते
लब्धता रिमति ।)

राजा—तस्मादतस्मा एव । तस्मात्तस्मा मर्त्यता ।

अनसूया—अथ किम् ।

राजा—उत्तरतो ।

मानुषीषु जनेषु या म्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभावयत्ययोनिर्यदेति यमुपानयाम् । २६॥

પ્રથમ અંક

અનસૂયા—હવે ધર્માચરણ કરનાર લોકો મનાય બન્યા. (શકુતના શુભા
લક્ષ્મીનો અભિનય કરે છે)

બંને મખીઓ—(બંનેના હાવમાવ ઓળખીને, આપવામાં) શકુતના, જો
આજે પિતાજી અહીં હોત તો ?

મદૃતલા—તો શું થાત ?

બંને મખીઓ—તો જીવનસર્વસ્વથી પણ આ અતિથિવિગેષને કૃતાર્થ
કરી દેત

મદૃતલા—જતી ગ્હો તમે ! કઈક મનમાં ધારીને તમે બોલો છો તમારી
વાત મારે માનગતી નથી

રાજા—અમે પણ આપની સખી વિરે કઈક પૂછીએ

બંને મખીઓ—આ વિનતી તો બન્ને (અમારા પર) કૃપા છે

રાજા—ભગવાન કામ્યપ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે એ વાત પ્રમિદ્ધ છે અને આ
તમારી સખી તેમની પુત્રી છે એ કેમ જાને ?

અનસૂયા—આઈ માલજો કૌશિક નામના ગ્રામવાળા મહાપ્રભાવશાળી ગ્રાહ
એક રાજર્ષિ છે

રાજા—છે એવું (અમે) સામ્યસુ છે

અનસૂયા—તેમને અમારી પ્રિય સખીના જનનજો ત્યજીનેની માળખીના

ઉછેર વગેરેને લીધે તાત કામ્યપ એના પિતા છે

રાજા—તમજીનેની એ શબ્દથી મને કુલ્લુર જાણે છે મૂળથી નામગવા

ધ્યક્ષ છું

અનસૂયા—માર્ગ સાલજો પૂર્વે ગ્રીતમીને તીરે તે રાજર્ષિ ઘોડા તપ મરી
રહ્યા હતા ત્યારે તરેજી લગ પામેના દેવોએ મેનમ નામની અધ્યગાને તેમના
નિયમમાં વિદ્ય કરવા માટે મોક્ષી

રાજા—મીઝની આધિથી દેવોને એવો લગ થતો હોય છે

અનસૂયા—પછી વડતના પ્રાણે તેવું ઉન્માદગરી રૂપ જોઈને - (એમ
અધાવચને લલ્લથી થભી બચ છે)

રાજા—પણી તો નમજીન એવું છે નર્વયા આ તો અધ્યગાથી ઉપનન
થયેની છે

અનસૂયા—હા જી

રાજા—યોગ્ય જ છે

આન રૂપ નાની સીમા મરી રીતે નબલે ? પ્રનાથો જળજીની બ્યોનિ
પૂર્ણી-ગાયો ઉપ પામતી નથી

(शकुन्तलावेमुखा िष्टि ।)

राजा—(आत्मगतम्) लब्धवानाशो मे मनोरथः । किंतु सखा परिहासा-
दाहना वरप्रार्थना श्रुत्वा घृतद्वैधीभाससारं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सम्मिन्न शकुन्तला त्रिलोक्य नायकामिमुखी भूया) पुनरपि
वक्तुमाम इत्यर्थः ।

(शकुन्तला सचीमद्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुत्पलितं मया । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनिवारणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।

राजा—इति सखीं ते शतुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्—

व्यापाररोधि मदनस्य निषेचितव्यम् ।

अत्यन्तमात्मसदृशोक्षणवल्लभाभि-

गहो निषत्स्यति सम हरिणाङ्गनाभिः ॥२७॥

प्रियंवदा—आर्य, धर्मचरणेऽपि परशेऽयं जनः । गुणैः पुनरस्या भुत्स्वर-
प्रदाने सक्त्य ।

राजा—(आत्मगतम्) न दुरापेय एतु प्रार्थना ।

भव हृदय नाभिलाष सप्रति सदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कते यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२८॥

शकुन्तला—(सरोपमिर) अनसूये, गनिधाम्यहम् ।

अनसूया—किंनिमित्त ।

शकुन्तला—इमामसकृद्प्रलापिनीं प्रियसदामार्याये गौतम्य निवेदयिष्यामि ।

अनसूया—सन्नि न युक्तमत्रतस्तत्कारमतिथिविशेषं विस्तृत्य स्वच्छन्दता गमनम् ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्तम् प्रस्थितैरे ।)

राजा—(प्रहोतुमिच्छन्निष्क्यात्मानम् । आत्मगतम्) अहो चेष्टाप्रतिष्ठा
कामिजनमनोव्रत्ति । अहं हि-

अनुयास्यन्मुनितनयां सहभा विनयेन धारिद्रप्रसरः ।

स्थानाद्नुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥२९॥

प्रियंवदा—(शकुन्तला निरुध्य) ह्य न ते युक्तं गन्तुम् ।

शकुन्तला—(समूहमद्गम्) किंनिमित्तम् ।

(શકુતલા નીચા મુખે જિભી ગહે છે)

રાજા—(સ્વગત) મારા મનોરથને અવકાશ છે પણ મખીઓએ તર મળી તેના કોડ વિષે નરહરીના કહેલ સલાળાને દ્વિધાગા પડેલું મરુ મન કાતર બન્યું છે

પ્રિયવદ્ધા—(શકુતલાને સસ્મિત જોઈ રાજા તરફ અભિમુખ થઈને) આર્થ બાજે ફરી કંઈક બોલવા માગે છે એમ લાગે છે

(શકુતલા સખીને આગળીથી ધમકી આપે છે)

રાજા—તમે ઠીક સમજી ગયા સચ્ચરિત્રનું અવલું કરવાની લાલચાથી અમારે ખીજું પલ્લુ પૂછ્યું છે.

પ્રિયવદ્ધા—તો પછી વિચારવાનું રહેવા દે. તપસ્વીજનોને તો નિનત્રણ વગર પ્રશ્ન પૂછી શકાત છે

રાજા—નમારી સખીને વિષે આટલું બાણવા માગ્યું છું કે

કામની પ્રવૃત્તિને રોકે એનું તાપસવ્રત એ વિવાહ સુધી જ પાળશે કે, પોતાના જેવી આખોને લીધે પ્રિય એવી હરિણીઓ સાથે તેને કાયમ રહેવાનું છે ? (૨૭)

પ્રિયવદ્ધા—આર્થ, ધર્માચનલુની બાગતના પલ્લુ આ વ્યક્તિ પરત્ર છે, તો પણ એને અનુરૂપ વરને આપી દેવાનો (એના) પિતાનો સંકલ્પ છે

રાજા—(સ્વગત) આ છંદા દુર્લભ તો નથી જ.

હે હવે ! તું અભિનાયા સખજે હવે મહેલ દૂર થયો છે. જેને તું અગ્નિ માનતું હતું તે તો આ સ્પર્શચોગ્ન રત્ન છે (૨૮)

શકુતલા—(રાધે લગાઈ હોય તેમ) અનસૂયા, હું જાણી છું.

અનસૂયા—કેમ ?

શકુતલા—આ અસમઘ વકનાગ પ્રિયવદ્ધાની રૂઝિયાદ આપ્યાં ગૌનમીને ફરી હર્ષ

અનસૂયા—મખી, અતિથિવિશેષનો સત્કાર કર્યા વગર તેને ઠોડીને સ્વસ્થ દે આના જનું ચોગ્ય નથી

(શકુતલા વર્ત પલ્લુ ખોલા વગર ચાલવા જ નહીં છે)

રાજા—(પકડવા છમ્છતો પણ પોતાને રોકીને) (સ્વગત) અહો, કાનીજનોની મનોવૃત્તિ શરીરચેષ્ટા જેવી જ હોત છે ખરેખર હું —

સાધિક-સાની પાછળ બધા છંડેલા પણ ચિદત્તાને લીધે એક નમારો આવેગ મોકાવો ખરો, પલ્લુ મ્યાન પરથી જિડયા વગર પલ્લુ બાજે હું તેની પાસે બંધને પાછો ફર્યો (૨૯)

પ્રિયવદ્ધા—(શકુતલાને અટકવીને) અહીં, તું જાહેર એ જગાનું નથી.

શકુતલા—(ભવા ચઢાવીને) કેમ ?

प्रियंवदा—वृक्षसेचने द्वे धारयामि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । (वलदेना निस्तर्तयति ।)

राजा—भद्र, वृक्षसेचनादेय परिश्रान्नामत्रभवती लब्धये । तथा ह्यस्याः—

अस्तांसावतिमात्रलोहिततलो वाहू घटोत्क्षेपणा—

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

यद्धं कर्णशिरीषरोधि घटने घर्माम्भसां जालकं

वन्दे ससिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥३०॥

तदहमेनामवृणा करोमि । (इत्यङ्गुलीदक दातुमिच्छति ।)

(उभे नाममुद्राक्षराभ्यनुयाच्य परस्परमङ्गले कथनः ।)

राजा—अस्मत्स्नानन्यथा सभाव्य । राजः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुष मानगच्छथ ।

प्रियंवदा—तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीरियोगम् । आर्दस्य यचनेना-
वृण्णदानीमेव । (किञ्चिद्विद्वस्य) ह्य शकुन्तले, मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजेन ।
गच्छेदानीम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम्) का एव निरर्जि-
तव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य आत्मगतम्) किं नु राज्ञु यथा ययमस्यामेवमियम-
प्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः ।

याच न मिश्रयति यद्यपि मद्बन्धोभिः

फलं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणं ।

यामं न तिष्ठति मदाननममुगीर्यं

भ्रूयिष्ठमन्यधिपया न नु दृष्टिगम्या ॥३१॥

(नित्ये)

भो भेन्मन्त्रिनः, रुन्निहितास्त्रनेरन्मन्त्रिण्यै भवत । प्रत्यासन्नः सित मृगया-
विहारी पार्थिवो दुष्पन्नः ।

मृगगुग्दतमनया हि रेणु-

पिष्टपयिषक्तजलाद्रथन्त्रलेषु ।

एतानि पण्डितारणप्रवादाः

शत्रुभयममृद इवाधमद्रुमेषु ॥३२॥

પ્રિય વદા—વૃક્ષના નિચન અગ્રે તારી પાસે માગ બે (ધડ) લેણા છે તો આમ આવ પોતાની જાતને નજીક મુક્ત કર્યા પછી જ તું જઈ શકીશ (મળજવરીથી તેને પાછી વાળે છે)

ગજા—હવે, વૃક્ષનિચનથી જ એ થાકી લાગે છે કારણ કે—

ધડો જીવ્યવાથી અત્યંત લાન હથેળી ાળા હાથ ખભાથી નમી પડ્યા છે પ્રમાણથી વધુ ચાલતો શ્વામ હજુ પણ અનકપ પે। કરે છે એના મુખ ઉપર, કાન ઉપરના શિગીરથી રોકી ગમ્માયેન એવા પ્રવે મિદુના મૂમખા ન ધાયા છે. અને, અ બોડો છૂટી જવાથી વિખગાયેન એના મથાને એ એક હાથે બાધી ગઈ છે. (૩૦) તો એને નજીક મુક્ત કરું છું

(વીટી આપવા છૂટે છે)

(વીટી ઉપર માત્રેલા નામાક્ષરો વાચીને બને એક ખીણ તરફ જુએ છે)

ગજા—અમાગ વિર ખીજુ કઈ ધાગ્યો નહીં આ ગજાની ભેટ છે, તેથી મને 'ગજપુરુષ' ભણ્યો

પ્રિય વદા—એમ હોય તો આ વીટીને આપની આગળનો વિયોગ થાય એ યોગ્ય નથી આપના વચનથી જ આ હવે નજીક મુક્ત થઈ છે (નહેત હમીને) અને શકુતના, આ દનાણુ અર્થે અથવા મહાગામ્યે તને (નજીક) મુક્ત કરી છે હવે તું જા.

શકુતના—(સ્વગત) જો મારી જાન ઉપર મારો કાબૂ હોત તો ! (મોટેથી) જવા દેનારી કે રોમનારી તું કાણુ ?

રાજા—(શકુતનાને જોઈને સ્વગત) જેમ તું એની પ્રત્યે તેમ જો મારી પ્રત્યે (સ્નેહથી) હથ ખગી ? અથવા નાની અભિનયવાને અવકાશ મળ્યો છે કાગણે,

જોને માગી વાતમાં એ પોતાના વચન ન ભંગવે, તો પશુ તું બોલુ છું ત્યારે એ હિ સુકનાથી માગી તરફ મન દે છે માગ મુખ નામે આસીને એ ખાં ગદેતી નથી એ ખરુ, પણ એની નજીક મોટે લાગે ખીણ ન દે જતી નથી (૩૧) (નેપથ્યમાં)

અરે તપગીઓ ! તપે વનના પ્રાણીઓને ચાવવા નટે તંધા ગદેતો મૃતયાવિડ ન ગજા દુષ્વત પામે આપ્યા છે જેમ ન નગાવ છે

ધોજાનો ખગીથી પાની અને નાળ મનીન સૂર્યા પ્રમદ નમી ધૂળ, જેમની ડાળા ઉપર મીના વત્કતો વગવેડા છે એવા આશ્ર - હવે ઉપર તી ના રોજાની જેમ પડે છે. (૩૨)

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नकदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसंजातपाशः ।

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥३३॥

(सर्गः कर्ण दत्ता किंचिदिय संप्रान्ताः ।)

राजा—(आत्मगतम्) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिगस्तपोवनमुपकृन्वन्ति । भयतु ।
प्रतिगमिष्यामस्तान् ।

सख्यौ—आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उदजगमनाय ।

राजा—(ससंभ्रमम्) गच्छन्तु भयत्यः । वयमप्याश्रमपीढा यथा न भयति तथा
प्रयतिष्यामहे ।

(सर्ग उत्तिष्ठन्ति ।)

सख्यौ—आर्य, असंभारितानिधिसंसारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जारहे आर्यं
विशेषयितुम् ।

राजा—ममैवम् । दर्शनेनैव भयतीना पुरस्कृतोऽस्मि ।

शकुन्तला—अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिश्रम मे चरणम् । कुरुवर्यात्तापरि-
श्रमं च वदस्वम् । तान् परिगच्छन् मा याददेतन्नोचयामि ।

(राजानमरुत्तेरन्ती सत्याज विलम्ब सह सतीभ्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—मन्दौलुक्येऽस्मि नगरगमनं प्रति । याददनुपात्रिकान्समेत्य नातिदूरं तपो-
वनम् निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलायागाराग्रमानं निर्दिशितुम् । मम हि,

गच्छन्ति पुरः शरीरं धावन्ति पश्चादमंस्तुतं चेतः ।

वीनांशुकामिष्य केशाः प्रतिधानं नीयमानस्य ॥३४॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

અને વળી,

પ્રચંડવેગથી પાડેલ વૃક્ષના થડમાં ખૂંચી ગયેલ ઘનવાળો, પોતાના પગે ખેંચેલી વેલોના વલ્લ્યોથી ય્તા ફાગમા સપડાઈ ગયેલો, જાણે તપત્તું મૂર્તિમંત વિદ્ય હોય તેવો ઉરણોત્તું જૂથ લગાડનારો, રથને જોવાથી લડકેલો એક હાથી ધર્મારુદ્ધમાં પ્રવેરો છે. (૩૩)
(સર્વે સાક્ષીઓને ગભરાય છે.)

રાજા—અરે, આ ખોટું થયું. મારી તપાસ કરતા પુરુષનો તપોવનને પીડે છે. કીક; ત્યારે તો પાછો જાઉં.

બે સખીઓ—આર્થ, આ જંગલના હાથીના અમાચાથી અમે વ્યાકુળ થયા છીએ. પશું કુટીમાં જવાને માટે અમને રજા આપો.

રાજા—આપ સર્વે જાઓ. હું પણ આગમને જો રીતે પીપ્પા ન થાય તે માટે પ્રયાત્ન કરું છું.

(નવા ગેઠે છે.)

સખીઓ—આર્થ, આપના અતિયિ સત્કાર યોગ્ય રીતે કરી શક્યા નથી. તેથી ફરી આપના પુનઃ દર્શન થાઓ એવી વિનંતી કરતા પણ અમને શરમ આવે છે.

રાજા—એવું ન કહેશો. આપના દર્શનથી જ મારો સત્કાર થઈ ગયો છે.

શકુંતલા—અનસુયા, નવા દર્શની અણી મારા પગમાં વાગી છે અને કુરુગકની ડાળીમાં મારું પંકલ લગાયું છે, તો જરીક થોભો, હું એને ઊડાવી લઉં.

(શકુંતલા રાજાને જોતી જોતી બડાવું કાઢી વિલંબ

કરે છે, પછી સખીઓની સાથે ચાલી જાય છે.)

રાજા—નજી જવાને માટે મારી હિન્દુકા મઠ પરી છે હવે તો મારા અનુયાયીઓને રાજાને તપોવનની પાસે પડાવ નાખું. શકુંતલા અંગેના વિચારથી હું મારી જાનને પાઠી ખેંચી શકતો નથી. મારું તો,

સામે પવને લઈ જવાની ધમ્મની જેમ શરૂ તો આગળ ધપે છે પણ (તે ધમ્મના) ચીની વસ્ત્રની જેમ નારું અગ્નિ મન તો પાછું દોડે છે (૩૪)

(ધાનુ પ્રસ્થાન.)

પ્રથમ અંક અમારો

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ताः प्रविशति विष्णो दिदृक्षः ।)

चिदूपायः—(नि.अभ्य) भो दहन् । एतस्य मृगानादीन्म्यं करो वदस्वभावेन निरिणोऽग्नि । अत्र मृगोऽत्रं वराहोऽय शार्दूल इति मध्यह्नेऽपि क्रिष्णवल्गवादनच्छायां यनरात्रीध्यादिष्यतेऽर्थान्तेऽर्थान् । पत्रगस्त्रकपायाणि वदुःखानि गिरिनदीकानि पीयते । अनियतयेत इत्यन्तारभूतिष्ठ आहारोऽप्यने । गुग्गानुषासनकण्डितगधे रात्रादपि निजाम शान्तिव्यं नास्ति । ततो म्हादेर प्रदूषे गन्धाः पुष्पः शकुनितुल्यैर्नम्रह्मकेलह्नेन प्रतिषेधिनोऽस्मि । इत्येतदन्तानि पादा न निष्प्राप्नोति । ततो गण्डमन्त्रेण विष्टेना शेषुत्ता । अः पिलास्मास्त्रह्नेनु तत्रभवनो मृगानुनारेणाभ्यन्तश्च प्राविष्टस्य तावत्तत्त्वसा शकुन्त्या नाम म्मापन्नया दर्शिता । साप्रन नगरगन्तस्य कथामपि न करोति । अत्रापि तस्य तानेन चिन्तयतोऽश्वोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यावत् कृताचारपरिक्लम पदानि । (परिमप्यायैक्य च) एष चाणास्त्रहस्ताभिर्यवनोभिरनपुष्पान्यारिणाभिः परिप्लुत इव प्रयागच्छति प्रिययदस्यः । भयम् । अद्रमद्रविक इव भूया स्थाम्यानि । यद्येवमपि नाम विभ्रम लभेय । (दण्डकान्तमन्त्रस्य स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टप्रसिद्धो राजा ।)

राजा—(आमग्नम्)

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भाषदर्शनाश्वासि ।

अष्टतार्थेऽपि मनसिजं रतिमुभयप्रार्थना कुरते ॥१॥

(स्मित कृत्या) एवमात्माभिप्रायसभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विद्वद्भ्यते ।

स्निग्धं धीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तथा

यात यच्च नितम्बयोगुस्तथा मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सास्यमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल भूतपरायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥२॥

બીજો અંક

(પછી ખિન્ન વિદ્વપક પ્રવેશ છે.)

વિદ્વપક—(નિયામો નાખીને) અરે (મારું) દુર્ભાગ્ય ! શિકારવેલા થયેલા આ ગજની દોસ્તીથી હું કંટાળી ગયો છું. આ હરણ, આ સુવર, આ વાધ, એમ ખગ બપોરે પણ, શ્રીધમ ઋતુથી આઠી વૃક્ષઝાયાવાળી વનગર્ભમાં એક જ મલ્લથી ખીજા જંગલમાં ભટકવું પડે છે. પાંદડા પડવાથી તરૂં એવું કુંગરની નદીનું ગરમ પાણી પીવું પડે છે. શળની અણીએ શંકુ માંમ કટાણે ખાવું પડે છે. લોહ પર (શિકારને) પીછે પડના, ભાગી ગયેલા માધાવાળા મને ગત્રે પૂરી ઊધ પણ મળતી નથી. પછી પ્રાતઃકાળે પક્ષીઓના લોભિયા ગડના શિકારીઓના જંગલને ઘેરા ધાલવાના દોલાહલથી ભગવું પડે છે. આટલેથી જ આ પીડા હમણા પનતી નથી. ત્યાં તો હવે થઈ છે ગૂમડા ઉપર ફેલ્લી. સંભળાય છે કે હું પાછળ હતો એટલામાં શિકાર કરના કરના આગમમાં પ્રવેશેલા અમાગ શ્રીમાનને માગ કમનનીમે તાપસ કર્યા ચક્રંતલા દર્શાવવામાં આવી હવે તો તેઓ નગ પાછા ફરવાની વાત પણ કરતા નથી આજે પણ તેનો જ વિચાર કરતા તેઓશ્રીને અવાજ સુધી નિદ્રા આવી નહીં. શો ઉપાય ? તો હવે પ્રાતઃકર્મ પનાવી ચૂકેલા તેમને હું મળું. (ફરીને, જોઈ) આ તો ધનુષ્ય હાથમાં લીધેલી, વનફોની માળા પહેરેલી ધનનીઓથી ઘેરાયેલ મારો પ્રિય મિત્ર આ તરફ જ આવે છે. ઠીક. અંગ ભાગી જવાથી લૂલા થયેલાની જેમ હું જાઓ નહું. એમ કરવાથી પણ કંઈક આરામ મળે તો સારું (લાકડીના આધારે બેઠો ગ્હે છે)

(પછી આગળ દર્શાવેલ ગાલા સાથે ગમ્મ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—(સ્વગત)

પ્રિયા મળતાથી મળવાની નથી એ ખરું, પણ તેના ભાવદર્શનથી મનને આશ્વાસન મળ્યું છે. મન દુર્ભાગ્ય થયો નથી, તેમ છતાં પરસ્પર અભિલાષા આહ્વાન જન્માવે છે.

(૧)

(ખિન્ન કરીને) પ્રિયજનની ચિત્તવૃત્તિ પોતાની નોતવૃત્તિ મુજબ વારી લેતો પ્રયત્ન આ નેત્રે છેતરાય છે

અનન્દ દર્શિ દેવના એણે જે જિનિવ્વાથી જોયું, નિત્યોના ભાગથી મદ ચાલતી હોવા છતાં વિનાયથી જ જાણે એમ ચાલી, 'જઈય મા' એમ કહીને સખીએ રોક્યા, તેણે મળીને રાપથી જે કંથુ તે જાણે જાતું મને ઉદ્ધારીને જ હતું ! અહો ! પ્રેમી માપુસની દર્શિ આત્મવૃક્ષી હોય છે.

(૨)

विदूषकः—(तथास्थित एव) भो वयस्य, न मे हस्तापाद प्रसरन्ति । तद्वाङ्मानेन जापयिष्यामि । जयतु जयतु भगन् ।

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषकः—कुतः किल स्वयमक्षिप्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

राजा—न ह्यस्वयमगच्छामि । भिन्नार्थमभिधीयताम् ।

विदूषकः—भो वयस्य यदेतसः कुञ्जलीला पिडम्ययति, तत्किमात्मनः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्य ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः—ममापि भगन् ।

राजा—पथमिह ।

विदूषकः—एव राजनार्वाण्युज्जितेतादृश आङ्गुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना तस्या मरितव्यम् । यत्तत्र प्र यद् श्वानानुसङ्गैः सन्धोभित्तश्चिवन्धाना मम गानाणामनीशोऽस्मि सदृष्ट । ताप्रसादयिष्यामि विन्धु नामेनाहमपि ताद्विश्रमितुम् ।

राजा—(स्मरन्) अत्र वैभवाह । ममापि कादम्पस्तुतामनुस्मृत्य मृगयानिक्लव्येति । कुतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्नो

धनुरिदमाहितसायक मृगेषु ।

सहयस्यतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुग्धविलाकितोपदेशः ॥३॥

विदूषकः—(राशे मुखं निलोक्य) अप्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । क्षण्ये मया रुदितमासीत् ।

राजा—(संस्मरन्) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीव । (गन्तुमिच्छति ।)

राजा—वयस्य, तिष्ठ । सारशेषं मे वचः ।

विदूषकः—आगमयतु भगन् ।

राजा—विश्रान्तेन ममता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदकपण्टिकायाम् । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः ।

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दोषारिकः—(प्रणम्य) आशायतु भर्ता ।

વિદૂષક—(તેમ જ બોલો રહી) મિત્ર, મારા હાથ પગ ચાલતા નથી. તો માત્ર વાણીથી જય શબ્દ બોલીશ. આપનો જય થાઓ, જય થાઓ

રાજા—આમ તારા અંગ કેમ જકડાય ?

વિદૂષક—ભતે જ મારી આખને દુખાવીને આસુનું કાચુ કેમ પૂછો છો ?

રાજા—હું મમજી શકતો નથી. સ્પષ્ટતાથી બોલ.

વિદૂષક—નેતર જે દુઃખાનું અનુકરણ કર છે તેનું કાચુ પોનાને લીધે કે નદીવેગને લીધે ?

રાજા—તેમા નદીનો વેગ કારણ હોય છે.

વિદૂષક—તો મારા (દુખનું) કારણ પણ તમે.

રાજા—તે ક્વી રીતે ?

વિદૂષક—આ રીતે ગજકાજ છોડી દઈને આવા જંગલી પ્રદેશમાં તમે જંગલી જેવા થઈ ગયા. ખરેખર રાજેરાજ હિસક પશુઓને હાકી કાઢવામા સાવા હચમચી જવાથી મારા ગાત્રો ઉપર મારો કાળૂ નથી તેથી પ્રાન્ન થાઓ અને એક દિવસ તો મને આરામ લેવાને માટે જા આપો.

રાજા—(સ્વગત) આ પણ આન બોલે છે અને મારું મન પણ કાશ્યપની કન્યાને મતલ સહારી મૃગયા ઉપરથી ગ્રીહી ગયું છે. કારણ—

જે હગડોએ મારી પ્રિયનો સહવાસ પાની તેને જાણે સુસ્ત દષ્ટિપાતની તાલીમ આપી ન હોય તે હરણો પ્રત્યે હું બાણ ચક્રાવેલ નજર ધનુષ્ય નમાવી શકતો નથી. (૩)

વિદૂષક—(રાજાના મુખ સામે જોઈને) આપ કંઈક મનમા વિચારી રહ્યા છો. મેં અરપયરુદ્ધ કર્યું !

રાજા—(સ્મિત કરીને) બીજુ તો શું હોય ? મિત્રનુ કહ્યું અમાન્ય ન કરાય એટલે બોલો છું.

વિદૂષક—નહી જાણે. (જવાની છંદ કરે છે.)

રાજા—મિત્ર થોડા મારું કહેવાનું નાકી છે

વિદૂષક—ફરમાવો આપ

રાજા—વિશ્વાતિ લીધા પછી મને તારે એક સરળ કાર્યમા સહાય કરવાની છે.

વિદૂષક—શુ લાડવા ભાગવાના કામમા ? ત્યારે તો આ ક્ષણે જ સ્વીકારું છું.

રાજા—ચામા તે હમણા કહું છું અરે, કોણ છે અહીં ?

દ્વારપાળ—(પ્રણામ કરીને) મહારાજ, આજા આપો.

राजा—रैवत, सेनापतिस्त्रायादह्यनाम् ।

दौवारिकः—तथा ॥ (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एष आशाचनोत्पण्डो भर्तेतो दत्तदृष्टिरिव निश्चिती । उपसर्पत्यार्यः ।

सेनापतिः—(राजानमस्तेभ्यः) दृष्टदोषाणि स्वामिनि मृगया केवल गुण एव सङ्गता । तथाहि देवः

अनघरतधनुर्ज्याम्फलनमूरपूर्यं
रयिकिरणसहिष्णु क्लेशश्लेशैरभिन्नम् ।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥१॥

(उपेत्य) जगत् स्वामी । शृङ्गान्धवापदमरणम् । किमिति स्वीयते ।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापरादिना मादन्त्येन ।

सेनापतिः—(जनान्निष्क्रम्य) सखे, स्थिरप्रतिग्रन्थो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्त-
वृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलम्बेन वैषेयः । ननु प्रसुरेव निदर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
मत्स्यानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चिरं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥२॥

विदूषकः—अपेहि रे उत्साहहेतुक । अत्रभगवन्प्रकृतिमापन्नः । एष तावदव्यतीतोऽऽ-
वीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुप्त्य जीर्णश्लेष्मस्य कस्यापि मुग्धे पतिष्यसि ।

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि ।

अथ तान्,

गाहन्तां महिषा निपानसलिल शृङ्गेर्मुहुस्ताडित
छायावद्भक्तदम्भकं मृगतुलं गेमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्ध त्रियतां धराहततिभिर्मुग्धनाश्रुतिः पल्वले
विश्राम लभतामिदं च शिथिरज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥३॥

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—नेन हि निर्णय पूर्वगतान्नग्राहिणः । यथा न मे सैनिसास्त्रयोरनमुपहन्यन्ति
तथा निरोद्धयाः । पश्य ।

રાજા—જેવતક, સેનાપતિને બોલાવો તો

દ્વારપાલ—હાજી. (બહાર જઈને, સેનાપતિની સાથે ફરી પ્રવેશ કરીને) આજે આપવાને આતુર મહારાજ આ તરફ જોઈ રહ્યા છે આપ પામે જાણ.

સેનાપતિ—(ગજને જોઈને) દેખીના દોષવાળી મૃગયા મહારાજની યાગ્યતા ગુણુકારી થઈ છે. તેથી જ દેવ,

નિગત ધનુષ્યની દોગી ખેંચવાથી જોને ઉપગમે ભાગ કઠોર થયો છે, સહેજ પાંચ થમની અંચા જોના ઉપ થઈ નથી, જે ઘટ્ટી ગયો છે ઠતા વિગાળતાને લીધે તેમ દેખાતો નથી એવો બાળના આગ્રય પર્વતવિહારી હાથીના જેવો દેહ ધારણ કરે છે. (૪)

(પામે જઈને) મહારાજનો જન હો. અગ્રયમા શિકાર્યોગ પ્રાણીઓ ઘેર્યા છે, તો અહીં કમ છીએ ?

રાજા—શિકારને નિંદના આ માફકે નારો ઉત્સાહ મદ કરી નાખ્યો છે.

સેનાપતિ—(બાજુ પર) દોષનું તું તાગ વિગેરમા મક્કમ ગેરે જો ને દેહ તો મહારાજની ચિત્તચિત્તિને અનુચિત. (મોટેથી) આ મૃગ્ય ભયે બંદે આપ પ્રભુ પોતે જ આ યાગ્યમા ઉત્સાહ છે.

અગ્રી ઘટ્ટી જવાથી પેટ કથ થાય છે, હવડું થયેલું ગરીબ થન લેવાને માટે યોગ્ય થાય છે ભય તથા ક્રોધમા દેહાતું પ્રાણીઓનું ચિત્ત જોઈ શકાય છે, હાજી નિશાન ઉપ ગાપ વાગે એ તો ધનધાંડીઓની કુચગતા ગણાય છે. મૃગયા વચન છે એમ ખોટું જુએકહેવાના આવે છે આવો વિનોદ અન્યથ કસાથી મળે ? (૫)

વિદુષક—એ ઉત્સાહ સકાવનાર, ભાન. મહારાજ તો (હવે) દેહાતું આવી ગયા છે. તું તો જંગલે જંગલે ભટકતો માણસના નાકના લોભી દોઈ ખૂડા રીંછના મોઢામા પડી જવાનો.

રાજા—ભદ્ર સેનાપતિ, આપણે આશ્રમની પામે રહ્યા છીએ. એટલે તમારી વાન અને દોગ્ય હાજીની નથી. આજે તો—

૧. ૮૬ના પાણીમા પાડાઓ સી ગયા મારી નાગી ભને નડાન હાજીમા ટોળા કરીને બેઠેલા હરોના ટોળા ભને વ જોળે. કુક્કની હાજી ભયે ખામોચિયામા મુન્ના ધાન ઉ માટે અને દોગીની ચિચિય ગાંઠાળુ અગ્રાતું ધનુષ ભયે વિનામ કરે. (૬)

સેનાપતિ—અનાગરી, આજે જે ગમે તે.

રાજા—આજે તે આગળ ગયેલા જંગલને દેનાગને પાલ ખોળાવા માગ સનિદે તમે વનને પીડા ન કરે તેમ તેને મનઈ રંગ. જુઓ,

चिदूषकः—गच्छ भो दास्याःपुत्र । धसना त उल्साहृतान्तः ।

(निष्क्रान्त सेनापतिः ।)

राजा—(परिजन विलोक्य) अग्नयन्तु भ्रातृो मृगयावेष्म । रैवतक, त्वमपि
'ह्य नियोग्यस्तस्य कुरु ।

परिजन — यदेव आजापयति । (निष्क्रान्तः ।)

चिदूषकः—वृत्त भग्ना निर्मलिकम् । साप्रज्जेतस्या पादपञ्चायाया विरचितस्ता-
वितानदर्शनीयाया शिलातले निषेदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो मनमि ।

राजा—गच्छाग्रतः ।

चिदूषकः—एतु भवान् ।

(उभौ परार्धमध्येपरिधौ ।)

राजा—माद्वय, अनराजचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

चिदूषकः—ननु भग्नप्रतो मे वर्तते ।

राजा—सर्गः कान्तमात्मीय पश्यति । तामाश्रमल्लामभूता शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

चिदूषकः—(हसन्तम्) भग्न । अस्याऽस्तर न दास्ये । (प्रकाशम्) भो वयस्य,
ते तापसकल्पकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौराणा मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्य तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कन्योपरि शिथिल न्युतमिष नवमालिङ्गसुखम् ॥८॥

चिदूषकः—(विहस्य) यथा कस्यापि पिण्डपञ्जूरैरुद्धेजिनस्य तित्तिष्ठाममिलापो
भवेत्, तथा स्त्रीगणनरिमोगिणी भग्न इयमन्वर्थना ।

राजा—न तानदेना पश्यसि येनवमरादीः ।

चिदूषकः—तत्तत् स्तनीय यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

શાંતિપ્રવાન તાપસોમા ખાળી નાખે તેવું ગૂઢ તેજ રહેલું હોય છે
સ્પર્શવાળા મૂર્ખના મિત્રિની જેમ તેઓ ખીજા તેજનું આક્રમણ થતા પોતાનું
બહાર ફેંકે છે

સેનાપાત —જેની સ્વામીની આના

વિદૂષક—મ દાસીપુત્ર ઉત્સાહ ચાલવનારી તારી વાત ધૂળમા મળે

(સેનાપતિ જાય છે)

રાજા—(પરિજનને જોઈને) તમે તમારો મુગ્યાનો વેધ ઉતારો કૈવલ્ય,
તુ પણ તારી રજ પર જ

પરિજન—જેવી આપની આના (જતા રહે છે)

વિદૂષક—આપે તો મામી પણ રહેવા ન દીધી હવે આપ દક્ષની છાયામાં
હતાના મ પની તક્ષીન એના આ શિશુતન ઉપર ખેસો તો કુ પા સુખેથી ખેસી શક

રાજા—આન અગર

વિદૂષક—આપ પનારો

(ને મીન ખેસી જાય છે)

રાજા—ના તે છાનીય વસ્તુ જોઈ નથી એલે ખરખર તારા નનનોતુ
ફળ નન મળ્યું નથી

વિદૂષક—આપ મારી નામ ના ને

રાજા—અર્ધને સ્વજન સુદ નાએ છે આનનના આભૂષણ સમાન શકુતનાની
કુ વાત નું છે

વિદૂષક—(સ્વગત) હને એનને ત જ આપની નથી (મોટેથી) અર મિત્ર,
તાપસન્યા ઉપર આપ અતુસ્કત જાવ છે

રાજા—મિત્ર પોવોનું મન તજાજ વસ્તુ ઉપર ખેચાતું નથી

ખરી પડેલું નવમાલિકાનું ફૂલ જેવી રીતે આકાના છે ઉપર ગમી રહે
તેમ દેવાગના કાગ જન્મેની મનિ (વિશ્વામિત્ર)ની પુત્રી છે અને તેમનાથી તજાજના
(અડા) તે મળા

વિદૂષક—(હનીને) જેમ અતિમીકા ખજૂર ખાઈને કોઈ માણુનને અમાવ
યાન અને આમવી વિનેની અભિનાયા જાએ તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીએને ભોગવનાગ આપના
મનમ આની અભિનાયા જગી છે

રાજા—તે તેને જોઈ નથી એને જ આન ખોલે છે

વિદૂષક—અને પાંતે આનર્થ પનાડે છે તો તો ખજેખ જ સુદ હરો.

राजा—यस्य, किं बहुना ।
चित्रे निवेद्य परिकल्पितमत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीगन्तमृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥१॥

विदूषकः—यद्यपि प्रत्यादेश उदानो रूपवतीनाम् ।
राजा—इह च मे मनसि वर्तते ।
अनाघातं पुष्पं किमलमलूनं करुहै-
रनाघिहं रत्नं मधु न च मनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिह च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह नमुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

विदूषकः—तेन हि लघु परित्रारतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इहगुदी-
तैलचिह्नशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति ।

राजा—परनी एतु तत्रमवती । न च सनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अथ मन्मन्मन्रेण कादृशस्तस्या दृष्टिरागः ।

राजा—निसर्गदिवाप्रगल्भरूपस्विकन्याजनः । तथापि तु,

अभिमुखे मयि सहतमीक्षित हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।
चिन्तययारितवृत्तिरतस्तथा न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

विदूषकः—ननु एतु दृष्टमात्रम् तनाङ्के समारोहनि ।
राजा—मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतापि काममाविष्कृतो भारस्तत्रभरत्या । तथा हि ।

दर्भाङ्कुरेण शरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्यी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृतवदना च विमोचयन्ती

शाखासु यत्कलमसकमपि द्रुमाणाम् ॥१२॥

विदूषकः—तेन हि गृहीतपायेयो भव । कृत व्योपन्न तपोऽनमिति पश्यामि ।

राजा—सन्धे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय ताशयेनापदेशेन सहृद-
प्याश्रमे वसामः ।

विदूषकः—कोऽपरोऽपदेशः । ननु त्व राजा । निराशपठभागमन्माक्रमुग्रहरन्विति ।
राजा—मूर्ख, अयमाश्रममेवेता रक्षणे निमित्त, यद्गराशीनपि विश्वासमिन्यम् । पश्य ।

यदुत्तिष्ठति चोपेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःपद्भागमश्रय्य ददन्त्याग्न्यका हि नः ॥१३॥

રાજા—મિત્ર, વિશેષ તો શું કહું ?

વિધાતાનું રચના સામર્થ્ય અને તેના શરીરનો વિચાર કરતા મને એ છે કે શું ચિત્રમા ચીતરી પછી એમા પ્રાપ્ત પૂર્યો હોય કે સમસ્ત રૂપાશિર્ષ ઘડી હશે ? મને તો ગતસમાન સ્ત્રીઓમા તે અનોખી સૃષ્ટિ જણાય છે.

વિદૂષક—એવું જ હોય તો તે રૂપવતીઓને આખી પાડનાની હોય.

રાજા—અને માગ મનમા થાય છે કે,

તેનું નિદોષ રૂપ વલ્લુપ્ત થેલું ફૂલ, નખોથી વલ્લુચૂટાયેલ તાજી ફૂ પળ, અલ્પવી ધાયું રત્ન, અનાસ્વાદિત તાજું મધ અને અખડ પુરથોના ફળ મધુ છે તેના ઉપભોગ માટે, મને ખચર નથી કે બ્રહ્મા કોની પાસે જાય.

(૧૦)

વિદૂષક—તો તો એને તમે ઝટ ઉગારી લો. ઈશ્વરીના તેલથી ચીડણા થયેલા માથાવાળા કો'ક તપસ્વીના હાથમા ન પડે એ જોજો.

રાજા—તે તો પત્તત્ર છે. વળી એના વડીલો પણ અહીં હાજર નથી.

વિદૂષક હવે તમને હિંદુશીને તેનો દષ્ટિગત કેવો છે ?

રાજા—સ્વભાવથી જ તાપમ કન્યાઓ શરમાળ તો ખરી. તેમ છતાંય,

હું સામે મુખ ફેરવું ત્યારે પોતાની નજર ખેંચી લેતી, અન્ય કાંચે હસતી હતી તેથી વિનયથી અટકાવાયેલા તેના (માગ પ્રત્યેનો) પ્રેમ પ્રકટ પાપુ ક્યો નહીં અને છૂપો પણ રાખ્યો નહીં.

(૧૧)

વિદૂષક—તમને જોતા જ તમારા ખોજે ચઢી ખેલવાની તો નથી ને ?

રાજા—પરસ્પર બ્યારે છૂટા પડ્યા ત્યારે મલ્લજગપણે તેણે (માગ વિષેનો) પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ કર્યો. કેમકે,

‘માગ પગમ. ફર્જની અણી વાગી છે’ એમ કહીને તે તન્ની ચોડાક ડગલા ચાલી એકમ બક્ષી ગ્ડી ગઈ અને મોઢું ફેરવીને, આડની ડાળીઓમા ભરાયું ન હતું છતાં, પોતાના વડકલને છૂટું કરવા લાગી.

(૧૨)

વિદૂષક—ત્યારે તો ભાયું બાધી લો. મને તો લાગે છે કે તમે આશ્રમનેય ઉપવન બનાવી દીધું.

રાજા—મિત્ર, કેટલાક તપસ્વીઓ મને ઓળખી ગયા છે. તેથી કયે બહાને આશ્રમમા ફરી જઈ ચક્રાએ તેનો તું વિચાર કર.

વિદૂષક—મીઝુ ક્યું બહાનું ? તમે તો ગજા ખગને ? ‘નીવાન્નો અમારો છો ભાગ લાવો’ —એમ કહીને.

રાજા—મૂર્ખ, એમના ગફાપુના બદનામા ખીજે કા મળે છે, તેનું ગતોના દગલાને ત્વચને પણ સન્માન કરવું જોઈએ જો,

(અન્ય) વર્ણો પામેથી જે ધન મળે છે તે ફીણ થાય છે; પણ આ (આવૃત્તિ) તો પોતાના તપના છઠ્ઠા ભાગનું અક્ષર ધન અમને આપે છે.

(૧૩)

(नेत्रे)

हन्, सिद्धार्थो स्वः ।

राजा—(कर्म दत्ता) अये धीमशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भविताम् ।
(प्रविश्य)द्वौवारिकः—जयतु जयतु मर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रनीहात्मनिमुपस्थितौ ।
राजा—तेन ह्यस्मिन् प्रवेश्य तौ ।द्वौवारिकः—एष प्रवेशयानि । (निष्पद्य ऋषिकुमाराभ्या सह प्रविश्य) इत
इतो भवन्तौ ।

(उभौ राजान विलेख्यतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमनोऽपि विश्वरूपीनास्य वपुषः । अथरेपपन्नमेतद्विषये नाति-
भिन्ने राजनि । कुतः ।

अध्याक्रान्ता घसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगाद्यमपि तपः प्रत्यहं संचिनाति ।

अस्यापि चां स्पृशति यस्मिन्श्चाग्नद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपुत्रः ॥१४॥

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलमिस्तनो दुष्पन्नः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतद्विचित्रं यद्यमुदधिज्यामभीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुयाहुर्भुङ्कति ।

आशमन्ते सुरनमितया वद्वधेरा हि दैत्यै-

रम्याधिज्ये धनुषि विजयं पोरुहते च वज्रे ॥१५॥

उभौ—(उज्जाप्य) मित्रस्व राजन् ।

राजा—(असनादुत्थाय) अभिरादये भवन्तौ ।

उभौ—एतस्मिन् भवते ।

(पलान्मुह्यन्तः ।)

राजा—(सप्रमानं परिगृह्य) आगतवन्तुमिच्छामि ।

उभौ—विदिने भवानाश्रमसममिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—विमारायन्ति ।

(નેપથ્યે)

અહો અમારા મનોગ્ધ મદ્દળ થયા.

રાજા—(કાન દઈ) અરે આ ધીંગ ગંભીર સ્વર ઉપરથી જણાય છે કે તપસ્વીઓ હશે.

(પ્રવેશીને)

દ્વારપાળ—જય હો, મહાગજનો જય હો ! આ બે ઋષિકુમારો દ્વાર ઉપર આવીને ઊભા છે.

રાજા—વિના વિલંબે તેમને પ્રવેશ કરાવો.

દ્વારપાળ—આ લઈ આવું છું (જઈને ઋષિકુમારોની સાથે પ્રવેશી) આ બાજુ, આ બાજુ, માનવન્ન (પુરુષો) !

(બન્ને રાજાને નિહાળે છે.)

પ્રથમ—અહો, એના શરીરની તેજસ્વી છતા વિશ્વાસ જગાડનાર શક્તિ ! અથવા ઋષિમુનિથી વિશેષ ભિન્ન નહિ તેવા આ ગજવીને એ જ અનુગ્રેહ છે. કાગળકે—

(આ રાજા પણ) સર્વ માણસોથી ભોગ્ય એવા (શુદ્ધસ્થ) આગમમા વાસ કરે છે. ગજાણને લીધે એઓ પણ પ્રતિદિન તપનો સચય કરે છે. વળી ચારણ્ય યુગલે વાગવાર ગાયેલો આ સંયમી માટેનો ‘મુનિ’ શબ્દ પહેલા ‘રાજ’વાળો પવિત્ર શબ્દ સ્વર્ગ સુધી પહોંચે છે (૧૪)

દ્વિતીય—ગૌતમ, આ જ તે ઇંદ્રના મિત્ર દુષ્યંત ?

પ્રથમ—હા.

દ્વિતીય—એટલે જ,

માગની નીચ મીમાવાળી મમસ્ત વગીને, નગના દ્વાર સમીપ નીચે પાકુ-વાળા આ (ગજા) એકદમ જ ભોગ્યે તેમા નવાઈ નથી. દૈત્યોની સાથે દુઃખનાવટ ધગવતા દેવો યુદ્ધ સમયે વિજય માટે જોડેલો ઇંદ્રના વજ્ર ઉપર એટલો જ આના પાણી ચઢાવેલા ધનુષ્ય ઉપર વિશ્વામ ગણે છે. (૧૫)

બન્ને—(પાસે જઈને) ગજન, નિઃશી થવ

રાજા—(આસન પરથી ઊભે થઈ) આપને નમન કરું છું.

બન્ને—આપનું ક નાણુ ચાર (દેગ આપે છે.)

રાજા—(અપ્રમાદ સ્વીકારીને) શી અજ્ઞા છે ?

બન્ને—આપ અહીં પસાર્ય છે. તેની આશ્ચર્યાનીઓને જાણ થઈ કે, એટલે

તેઓ આપને વિનંતી કરે છે કે—

રાજા—શી આજ્ઞા કરે છે તેઓ ?

उभौ—तत्रभवत् । कस्य महर्षेः सानिध्याद्वास्ति न इष्टिनिघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कति-
पयस्य सारथिद्वितीयेन मय्या सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुग्रहीतोऽस्मि ।

चिदूषक—(असत्यं) एषेदानीमनुकूलं तेऽभ्यर्थना ।

राजा—(स्मितं कृत्वा) रैजक, मद्रचनादुच्यता सरथिः सद्याणासनं रथमुपस्थापयेति ।

द्वौदारिकः—यद्देव आशयति । (निष्क्रान्तः ।)

उभौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरथाः ॥१६॥

राजा—(सप्रमाणम्) गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एष ।

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्तौ ।)

राजा—मादव्य, अव्यसि शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

चिदूषक—प्रथमं सपरीवाहमासीत् । इदानीं राश्वसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नाशोभितः ।

राजा—मा मैथी । ननु मत्समीपे कतिष्यसे ।

चिदूषक—एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि ।

(प्रविश्य)

द्वौदारिकः—सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देशीनामाज्ञप्तिहरः

करभक् आगतः ।

राजा—(सादरम्) किमस्याभिः प्रेषितः ।

द्वौदारिक—अथ किम् ।

राजा—ननु प्रवेक्षताम् ।

द्वौदारिक—तथा । (निष्क्रम्य करभक्तेन सह प्रविश्य) एष भर्ता । उपसर्प ।

करभक्—जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति । आगामिनि चतुर्थदिक्से पुरपिण्डपालनो
नाम उपमासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुपापस्य सम्भाषनीयेति ।

राजा—इतस्तपस्विनार्यम् । इतो गुरुजनाम्ना । द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् । किमत्र
प्रतिनिधेयम् ।

चिदूषक—विशद्वसुरिवान्तराले तिष्ठ ।

બન્ને—માનનીય કવચ મહર્ષિ હાજર ન હોવાથી રાક્ષસો અમારા યજ્ઞ વિધિ નાખે છે તો સારથિની સાથે ક્રેટલીક રાત આપ (આત્રમમા રહી) આત્રમ રક્ષણ કરો.

રાજા—માગ ઉપર કૃપા કરી

વિદુષક—(એક બાબુએ) આ વિનંતી તો તમને મનભાવતી થઈ.

રાજા—(હમીને) ગવતક, માગ વતી સારથિને કહો, ધનુષ્યબાણ સાથે રથ હાજર કરે

દ્વારપાળ—જેવી મહાગજની આજ્ઞા. (પ્રસ્થાન)

બન્ને—(સહર્ષ)

પૂર્વજ્ઞેને માર્ગે ચાલનાર આપને રોએ તેવું જ આ કામ થયું. પુરુકુળના રાજાઓએ વિપત્તિસ્થિતોને અભય આપવાના યજ્ઞોની સાથે જ દીક્ષા લીધી છે. (૧૬)

રાજા—(સપ્રભાત) આપ આગળ થાઓ. હું પણ તમારે પગલે આ આવ્યો.

બન્ને—વિજયી થજો ! (પ્રસ્થાન)

રાજા—માહવ્ય, શકુન્તલાને જોવાની જિજ્ઞાસા છે ને ?

વિદુષક—પહેલા તો ઉભરાઈ જતી હતી, પણ હવે રાક્ષસોની વાત માલગતા

એક ટીપા જેટલીય રહી નથી

રાજા—ડરીશ નહીં મારી પાસે જ રહેજે ને પું.

વિદુષક—હાજ, રાક્ષસોથી ગુસ્સો.

દ્વારપાળ—(પ્રવેશીને) મહારાજના વિજયપ્રસ્થાનની રાહ જોતો રથ તૈયાર છે. પણ રાજધાનીથી દેવીની આજ્ઞા લઈને આ કરભક આવ્યો છે.

રાજા—(સાદર) શું માતાજીએ મોકલ્યો છે ?

દ્વારપાળ—હાજી

રાજા—અહર લઈ આવો.

દ્વારપાળ—હાજી (બહાર જઈ કરભક સાથે પ્રવેશી) આ રહ્યા મહારાજ.

પાસે જાઓ

કરભક—જય હો, મહારાજનો જય હો ! દેવીની આજ્ઞા છે કે આજ્ઞથી ચોથા દિવસે મારે પુત્રપિ કપાવન નામનો ઉપવાસ કરવાનો છે. તે વખતે આયુષ્યમાને અવશ્ય હાજર રહેવું

રાજા—એક બાબુએ તપસરીઓનું કામ છે, તો બીજી બાબુ વડીલની આજ્ઞા છે. બન્ને ટાળી ન શકાય ત્યારે આમા શું કવું ?

વિદુષક—ત્રિશકુની જેમ અધવચ્ચ લટકના રહો.

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले ओतः स्रोतोवहो यथा ॥१७॥

(चिन्तय) सखे, त्वमभ्यया पुन इति प्रतिगृहीतः । अतो भगानितः प्रनि-निवृत्य

तपस्विनार्यव्यग्रमानस मामावेद्य तत्रभरतीना पुत्रकृत्यमनुष्ठानमर्हति ।

विदूषकः—ननु एतु मा खोभीरुक् गणयसि ।

राजा—(सस्मिन्) भो महाप्राज्ञे कथमेतद्भवति समाग्यते ।

विदूषकः—यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ।

राजा—ननु तपोऽनोपरोधः परिहर्तव्य इति सर्गानुयान्निफस्तस्यैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—तेन हि युस्राजोऽस्मीदानो सञ्जतः ।

राजा—(आत्मगतम्) चपल्येऽयं वदुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्नःपुरेभ्यः

कथयेत् । भगवत् । एनमेव वक्ष्ये ॥ (विदूषक हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्) वयस्य,

ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न एतु सत्यमेव तापसस्यस्यया ममाभिलाषः । पश्य ।

क्व यय क्व परोक्षमन्मथो मृगशायैः सममेधितो जनः ।

परिहानविजल्पितं सखे पन्मार्थेन न गृह्यतां वचः ॥१८॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

ગાન—ખરેખર હું મુઝાઈ ગયો છું.

જેવી રીતે સામે પર્વત અથડાતા નીચે પ્રવાહ બે ધાગમાં વહે ચાઈ જાય તેવી રીતે જન્મે કાર્યના સ્થાન ભિન્ન હોવાથી માત્ર મન પણ બે વિભાગમાં વહે ચાઈ જાય છે. (૧૭)

(નિયામ કરી) મિત્ર, તને પણ માનુશીએ પોતાનો પુત્ર માન્યો છે, એવે તું જ હવે અડીથી પાછો જા અને હું તપસ્વીઓના કાર્યમાં વ્યસ્ત છું એમ જણાવી તેઓના અનુક્રાંતમાં પુત્ર તરીકેની રજા તું મળવળે.

વિદૂષક—પણ હું ગદ્યસોથી ડગ ગરો છું, એમ તો નહીં નાનો ને ?

ગાન—(સ્મિત કરીને) અરે મહાશાહજી, હું તાર વિષે એન માત્ર ખરો ?

વિદૂષક—ગાનના નાના ભાઈની સ્વાગી જતી હોય તે ગીતે હું જઈશ

રાજા—તથોવનને નામ ન થાય એટલે માગે માયેના બધા જ અનુચરોને

તાગી સાથે મોકલીશ.

વિદૂષક—તો તો હું હવે યુવગજ થયો

રાજા—(સ્વગત) આ બહુક તો વાચ્યા છે કાચ માગી (નરીન) ઝખનાની વાત અત પુરતે કહી દેતો ઠીક આમ એને કહ. (વિદૂષકનો હાથ પકડીને પ્રગ્ન રીતે) મિત્ર, ત્રપિએ પ્રત્યેના આદ્યને કારણે જ હું આતમમાં જાઉં છું ખરેખર જ મુનિડયા ઉપર માત્ર મન મોહ્યું નથી જો,

કથા અમે અને કથા તે હસ્યુ પ્રાણની માથે ઉઠેલી મનભાવથી અગત્ય એ બાળા ? મિત્ર, આ બધું મસ્કરીમાં જાડી ગયો છું એ વાત સાચી છે એમ માનીશ નહીં (૧૮)

(સર્વે જાય છે)

બીજો અંક ગમતો

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ।)

शिष्य—अहो, महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि निरुपप्लवानि नः कर्माणि सवृत्तानि ।

का कथा वाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुकारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यागदिमान्वेदिसस्तरणार्थं दर्मानृतिगम्य उपनयामि । (परिक्षम्यालोक्य च । आकाशे) प्रियवदे, वस्येदमुशिरानुलेपनं मृणालगन्धिं च नल्लीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय) किं ब्रवीषि । आतप्लवङ्गघनाद्वलपदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायैति । तर्हि प्रियवदे त्यरितं गम्यताम् । सा एतद् भगवतः कणस्य कुलपतेरुच्छ्रयस्तिष्ठत् । अहमपि तानद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते प्रिसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कामयमानास्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो धीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव मल्लिहं निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥२॥

(मदनवाचा निरूप्य) भगवन्कुसुमायुध, एषा चन्द्रमसा च विश्वसनीयाम्यामनिसधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ।

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्त्वमिन्दो-

र्क्ष्यमिदमयथार्थं दृश्यते मद्भिषेपु ।

यिसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्भयसै-

स्त्वमपि कुसुमवाणान्वज्रसारीकरोपि ॥३॥

(मदनवाचा निरूप्य । सम्पूज्य) भगवन्ममय । कुतस्ते कुसुमायुधस्य शरतदृश्यमेतत् । (स्मृत्या) आ ज्ञानम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपयद्वि-

स्त्वयि ज्वलन्वीर्यं हवाम्बुराशौ ।

त्यमन्यथा मन्मथ मद्भिधानां

भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥४॥

ત્રીજો અંક

(દર્શ લઈને કવવનો શિષ્ય પ્રવેગે છે.)

શિષ્ય—અહો મહાગજ દુષ્ટતનો પ્રતાપ ! તે ગમના આત્રમપ્રવેશની સાથે જ અમાગ ધર્મદાર્ય નિર્વિધ્ને થવા માડ્યા.

બાણ તાકવાની તો વાન જ કય ગહી ? ફર ગ્હ ગ્હ ધનુષ્યના હુંકાર સમાન પલ્લવના ટંકાથી જ વિદ્રોને હાડી ઢાંકે છે (૧)

લાવ તારે, યજ્ઞવેદીમા ગિગચવા માટે ઋત્વિજ્ઞેને દર્શ આપી આવું. (ફરીને, આકાશમા નિહાળી) પ્રિયંવદા આ વાગાનો લેપ અને નાળવાળા કમળપત્રો કોને માટે લઈ જાય છે ? (આમળવાનો અભિનય કરી) શું કંથુ ? શકુંતલાને લૂ લાગવાથી ખૂબ જ તાવ ચડ્યો છે તે તેના શરીરને ઠંડક આપવા માટે ? તો તો પ્રિયવદા, જલહી જલહી જા. તે પૂજ્ય કુલ્લપતિશ્રી કવવના પ્રાણ સમાન છે. હું પણ યજ્ઞ શાંતિજલ્લ તેને માટે ગૌતમી મયા આવ મોકલાવું છું.

(પ્રસ્થાન)

ત્રિષ્કુલક અમાપ્ત

(કામપીડિત અવસ્થામા ગમનો પ્રવેશ)

રાજા—(નિઃશ્વાસ નાખી)

તપના મલનો પ્રભાવ હું જાણું છું, તે બાળા પગધીન છે તે પણ ખગર છે, (તો પણ) આ મારા હૃદયને ત્યાથી પાછુ વાળી શકતો નથી. (૨)

(પ્રેમની વ્યાકુળતાનો અભિનય કરીને) ભગવાન કામદેવ, તમે અને ચંદ્ર વિશ્વાસપાત્ર છો તેમ માનનાર પ્રેમીજનોને તમે છેતરો છો. કારણ—

નાગ પુષ્પના બાણુ તેમ જ ચંદ્રના શીત કિરણો આ જન્મે વાતો મારા જેવાની બાળનમા આવ જૂલો દેરે છે. ચંદ્ર પોતાના હિમાગા કિરણોથી અગ્નિ વગમાવે છે અને તું પણ પુષ્પના બાણુને વજ્ર સમાન કઠોર બનાવે છે (૩)

(કામપીડા બતાવીને, ક્રોધથી) ભગવાન કામદેવ, ફૂલના (માણ) હથિયારવારી છતા તારા શરોની આ નીકડાના કચાથી ? (વિચારીને) હા, જાણ્યું—

સાગરમા જેમ જી પણ વડવાનલ જળી ગ્હો છે, તેમ તારે વિષે પણ શિવના ક્રોધનો અગ્નિ જળી ગ્હો લાગે છે, નહીં તો, હે મદન, તું ભસ્મગેય થયો હોવા છતા મારા જેવાને આટલો ઉષ્ણ કેની રીતે લાગે ? (૪)

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।
यदि मदिगायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥५॥

(सन्वेद परिश्रम्य) क्व नु खलु सस्थिते कर्मणि सदस्येरनुशातः श्रमस्तान्-
मात्मान विनोदयामि । (निःश्वस्य) किं एतु मे प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ।
यावदेनामग्निष्यामि । (सूर्यमग्न्येकर) इमाभुप्रतपा वेल प्रायेण लताग्रलयस्तु मालिनी-
तीरेषु ससप्तजीना शकुन्तला गमयति । तत्रैव ताग्रच्छामि ।

(परिश्रम्य स्पर्श रूपजिना ।) अहो प्रगतसुमगोऽयमुद्देशः ।

शम्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतप्तैरधिरलमालिङ्गितुं पवनः ॥६॥

(परिश्रमाग्रलेख्य च) अस्मिन्वेनसगग्निप्ते लतामण्डपे सनिहितया तया भवितव्यम् ।
तथा हि । (अथो मिलेक्य)

अभ्युन्नता पुरस्तादधगाढा जघनगोरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनया ॥७॥

यावद्विपान्तेरेणानलेक्यामि । (परिगता तथा कृत्वा सहर्षम्) अये, लब्ध नेत्र-
निर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापङ्कमविशयाना सप्तोभ्यान्वास्यते ।
भवतु । श्रोध्याम्यासा रिश्रमभक्षितानि । (इति मिलेक्यस्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सप्तोभ्या शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपनीय्य सन्नेहम्) हला शकुन्तले, अपि सुखयति ते नलिनीपत्रजातः ।
शकुन्तला—किं वीजयतो मा सख्यौ ।

(सख्यौ विषाद नागयित्वा परस्परमग्नलेक्यतः ।)

राजा—उत्पन्नस्त्यशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सन्निर्कम्) तत्किमयमातपदोपः
स्यात् । उत यथा मे मनसि वर्तते । (सामिलाप निर्वर्ण्य ।) अथवा इत सदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकधलयं
प्रियायाः मावाधं किमपि कामनीयं धपुर्दिदम् ।
समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रमरयो-
नंतु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपगादं युवतिषु ॥८॥

અથવા

સ્નન મનને પીડા કરતો મદન પગ મને ગમે છે, જો તે મહિષાસૂરને ઉદ્દેશીને તે માગ ઉપર પ્રકાર કરતો હોય તો. (૫)

(સખેદ આમતેમ કરતા) (યત્ન)કર્મ સમાપ્ત થતાં ઋષિઓએ મને જવાની અનુમતિ આપી છે. (પણ) ખિન્ન અંતરને હું ક્યાંજઈ વિનોદ આપું ? (નિઃશ્વાસ નાખીને) પ્રિયાના દર્શન વિના ખીજું મારે શબ્દ જ કયું હોય ? ત્યારે તેને હું શોધી નાખું. (સૂર્ય સામે જોઈ) બળગળની જપોરનો આ વખત મોટે ભાગે શકુંતલા પોતાની સખીઓ સાથે સ્તાકુંજવાળા નાહિનીતીર ઉપર ત્રાણે છે. ત્યાં જ જાઉં. (ચોકું ચાલી અને સ્પર્શસ્પર્શનો અભિનય કરી) આ જગ્યાએ કેવો સરસ પવન વાય છે !

કમલ સુગંધિત, અને માલિની નર્તના તર ગોના જલકળોને લઈ આવતો આ (ગીતળ) પવન કામનસ અગ્રે વડે પ્રગટપણે આસિંગી શકાય તેવો છે. (૬)

(ચોકું ચાલી, નિહાળીને) નેનગેધી વીટળાયેલા આ સ્તામંડપમા તે હાજર હોવી જ નેઈએ તેથી જ,

(સ્તામંડપ)ના હાગ ઉપર શુભ ગૈત્રીમા આગળના ભાગે ઓછી તથા નિતંબના ભાગથી પાછળના ભાગમા જોડી તાલ જ પગલાની હાગ દેખાય છે. (૭)

લાવ ત્રક્ષના પાછળ ગ્રહીને જોઈ. (ચાલીને તેમ કરીને, સહર્ષ) અહાહા ! નયનોને નિ-નિશય આનંદ પ્રાપ્ત થયો શિલાખડ ઉપર ગિછાવેલ કૂલોની પથારી ઉપર સુતેલી આ રહી મારી મનોવાછિત પ્રિયતમા, જેની સખીઓ સેવા કરી રહી છે. ઠીક, એમનાં મનમોહણી વાતો સાલગવા દે (જોતો જોતો રહે છે.)

(વર્ણિત અવસ્થામા, શકુંતલા સખીઓ સાથે પ્રવેશે છે.)

એ સખીઓ—(અસ્તેષ પગે નાખતા) અરે શકુંતલા, આ કમલપત્રનો પવન તને સુખ આપે છે ?

શકુંતલા—શું મને તમે પવન નાખી રહ્યા છો ?

(સખીઓ વિષાગે અભિનય કરી એક ખીજ સામે જુએ છે.)

રાજા—શકુંતલાનું શરીર અત્યંત અસ્વસ્થ લાગે છે (વિચારતા) તો શું આ લૂની અનર હતો કે જેવું મારા મનમા છે તેવું હતો ? (અભિલાષપૂર્વક જોઈને) અથવા શંકાને સ્થાન જ ક્યા છે ?

સ્તનો ઉપર વાળાનો લેપ લગાજો છે, હાથમા પહેરેલું મૂલ્યાનનું એક કંદલ ખૂમ હીનું થયું છે. આવું પ્રિયાનું પીડામસ્ત શરીર (પણ) અત્યંત સુંદર (દેખાય) છે. મનવિકાંગ તથા આભવિકાગનો થતો તાપ ભને ગમાન હોય પણ યુવતીઓનો આવો મનુર અપગાધ તો ગ્રીષ્મનો તાપ ન જ કરી શકે. (૮)

प्रियवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये तस्य राज्ञे प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं न खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमानङ्को भवेत् ।

अनसूया—सखि, ममापीदृशराज्ञा हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि तापेदनाम् । (प्रकाशम्) सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते सताप ।

शकुन्तला—(पूगधेन शयनादुत्थाय ।) हला किं वक्तुकामासि ।

अनसूया—हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे एतन्नाम मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किं यादृशी तिहासनिर्व्वणु कामयमानानामस्यैवा श्रूयते तादृशीं तत्र पश्यामि । कथय किंनिमित्तं ते सताप । विचार खलु परमार्थनोऽज्ञानानारम्भ प्रतीकारस्य ।

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तक । न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आमग्नम्) बलवान्खलु मेऽभिनिवेश । इदानीमपि सहसैन्येन शक्नोमि निवेद्यितुम् ।

प्रियवदा—सखि शकुन्तले, सुध्रुवेया भवति । किमात्मन आतङ्कसुपस्ते । अनु दिवस खलु परिहीयसेऽङ्गैः । देवत्र लाञ्छनमपी छाया त्वा न मुञ्चति ।

राजा—अग्निधमह प्रियवदा । तथा हि ।

क्षामक्षामरूपोलमाननमुर काठिन्यमुक्तस्तन

मध्य क्लान्ततर प्रकामयिनतायमा छयि पाण्डुरा ।

शाक्या च प्रियदर्शना च मदनस्निग्धेयमालक्ष्यते

पद्माणामिध शापणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥१॥

शकुन्तला—सखि, कस्य वान्दस्य कथयिष्यामि । आयासयित्रीदानीं वा मरिष्यामि ।

उभे—अत एव खलु निर्व्वणु । स्निग्धजनसखिभक्त हि दु एव सख्येन भवति ।

राजा—

पृष्टा जनेन ममदुःखसुखेन चान्ता

नेय न वक्ष्यन्ति मनोगतमाधिहेतुम् ।

एषा विवृत्य रज्जुशाऽयनया मन्त्रणा-

मग्नान्तरे श्रवणकान्तरता गताऽग्नि ॥२॥

शकुन्तला—सखि, यत्र प्रभृति मम श्रुत्यन्वयमागत स त्वदेवधत्ता सन्निधि-
(हस्तबोक्तेन लला नाग्निः ।)

પ્રિયવદા—(જનાતિકે) તે ગરુડિના પ્રથમ દર્શનની માડીને શકુંતલા ઉત્કલિત લાગે છે. તો તે નિમિત્ત તો શકુંતલાની આ પીડા ન હોય ?

અનસૂયા—અબી, માગ મનમા પડુ એ જ શકા ઘોળાયા કર છે. હીઠ એને જ પૂછુ. (મોટેથી) અબી માગે તને કઈક પૂછું છે તારો ત્વજ ખરખર ખૂબ લારે લાગે છે

શકુંતલા—(પથાગેઆથી અધી ખેડી થઈને) અબી, શુ કહેવું છે તારે ?

અનસૂયા—અરે શકુંતલા, પ્રેમની વાતથી અમે ખે આવ અજાયુ ઝીએ. ઇતિહાસના મથો ઉપરથી પ્રેમપીડિતોની જેવી અવસ્થા સામગ્રી છે તેરી જ તારી દશા છે એમ મને લાગે છે તો કહે તારા આ સંતાપનું કારણ શુ ? વિકાગનું બગાડ નિહાન જરૂર વગર તેવા ઇલાજનો આગલ ન જ થઈ શકે

રાજા—માગે શન પડુ અનસૂયાની શકાને જ અનુસરે છે મારી શકા કેવળ પોતાના જ અભિપ્રાયથી નથી થઈ.

શકુંતલા—(અવગત) મારો પ્રેમ માને જ અત્યંત પ્રમાણ છે, (પપુ) હજુય આ બનેને એકલમ જણાવી શક એમ નથી

પ્રિયવદા—સખી શકુંતલા, એની વાત બગાડ છે. તુ પોતાની પીડા પ્રયે બેપન્વા ડેમ ગહે છે ? વિવેક વિનિસે તાગ અગે ક્ષીપુ થતા જાન છે કેવળ તાગ લાવણી ઝગક તને છોડતી નથી

રાજા—પ્રિયવદા ખોકું નથી દહેલી કાનજી, મોહાના ગાય અતલ ખેની ગયા છે, સ્તન કઠોર મટી દીવા થય છે, કમર વિશેષ પાતળી પડી છે ખખા અન્યત નમી ગયા છે, શરીરની કાનિ ફીકી પડી છે. કામખીડિતા એ ગાયની દશાને પામી છતા, પાંડાને સુકવનાર પવનથી હવાવેલી માધવીયાની જેમ પ્રિયર્થના લાગે છે (૬)

શકુંતલા—અબી, બીજા તે કોને હું કહેવાની હતી ? તમનેન હવે કદ આપનારી બનીશ

બલ્લે—એટલે તો આગ્રહ કરીએ છીએ સ્નેહીજનોમા હુ ખની વેના વહેવાન તો આ નાં શક ન

રાજા—સખી ખની બગીડ અખીઓએ વાત પૂછી છે એટલે આ મના પોતાના ઉપર અવશ્યતાનું મન કહેને

અને વાં જોનાય તુ નાની નાં મારીને જોવાને કોવા બનાવ નય રમવા ઉત્કલિત છે (૧૦)

શકુંતલા—તમાએ, તમેવનનુ શકુંતલા તે ગરુડિ જે વિવેચી મારી નાં પાયા છે (અનસૂયાને અડકીને લજ્જાનો અભિનય કરે છે)

उभे—कथयतु प्रियसखी ।

शकुन्तला—तत आरम्य तद्वतेनामिलापेनैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

राजा—(सहर्षम्) भूत श्रोतव्यम् ।

स्मर पथ तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इयाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥१॥

शकुन्तला—तद्यदि यामनुमतं तदा तथा कर्तेयां यथा तस्य राजर्षेरनुष्मनीया भवामि । अन्यथाकस्य सिञ्चन मे तिलोदकम् ।

राजा—सशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियधदा—(जनान्तिकम्) कनसूये, दूरगतमन्मथाभ्रमेयं कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—तथा यथा भणसि ।

प्रियधदा—(प्रकाशम्) सति, दिष्टयानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानघवरति । क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तस्तां पङ्कविता सहते ।

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशान्वे शशाङ्कलेखामनुस्ते ।

अनसूया—कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बित निभूत च सख्या मनोरथ सपादयारः ।

प्रियधदा—निभूतमिति चिन्तनीय भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

अनसूया—कथमिय ।

प्रियधदा—ननु स राजर्षिरेतस्या स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्द्विसान्प्रजागर-
कृशो लक्ष्यते ।

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथाहि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुज्जन्यस्तापाद्भ्रुप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनभिलुलिनज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धना-

रत्नकवलय स्रस्त स्रस्त मया प्रतिसार्यते ॥१॥

प्रियधदा—(विचिन्त्य) हला, मदनलेखोऽस्य क्रियाम् । इमं देवार्शोपाप-
देरेण मुमनोगेनिनं कृत्वा तस्य हस्त प्रापयिष्यामि ।

બન્ને—પ્રિય સખી, કહે કહે.

શકુંતલા—ત્યાગ્યો તેની ઝખનાને કારણે મારી આવી દશા થઈ છે

રાજા—(સહર્ષ) સાલગવા જેવી વાત સાલગી લીધી

જેવી રીતે તાપના કારણરૂપ ગ્રીષ્મનો મેઘશ્યામલ દિવસ સમસ્ત જીવલોકને શાંતિ આપનાર બને છે તેમ માગ સતાપના કારણરૂપ કામદેવ જ મને શાંતિ આપનાર બન્યો. (૧૧)

શકુંતલા—તો, જે તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો તે રાજર્ષિ મારા ઊપર કૃપા કરે એવું કઈક કરો, નહીં તો મારા ઉપર તલ ને જલની અજલિ છાટી દો.

રાજા—સશયને દૂર કરે એવું આ વચન છે

પ્રિયંવદા—(જનાન્તિ) અનસૂયા, પ્રેનમા બહુ જ આગળ વધેલી તે, હવે સમયનો વિનય નહીં થઈ તેન નથી જેની સાથે એ પ્રનલાવે બધાઈ છે તે પૌંવકુળના ભૂષપુરૂષ છે આથી એના મનોગથને અલિન દીએ એ જ યોગ્ય છે

અનસૂયા—તું મગમગ કહે છે.

પ્રિયંવદા—(મોટેથી) સખી, તારો પ્રેન સદ્ભાગ્યે અનુરૂપ પાત્ર માટે જ છે સમુદ્રને છોડીને મહાની ખીજે કયા જવાની ? હવે, આમ્રજ્ઞ વચ્ચે ખીજું કોણ નવપત્નવિન માધરી લગાને આધાર આપી શકે ?

રાજા—વિશાખના બે તારાઓ ચંદ્રનેખાને અનુચરે એમા નવાઈ શી ?

અનસૂયા—પણ આપણી સખીનો મનોરથ, વિના વિલબે અને શુભચુપ સિદ્ધ કરીએ એવો મોઈ ઉપાન છે ?

પ્રિયંવદા—શુભ રીતે કહેતી હોય તો વિચારવાનું ખરું. (બાકી) વિના વિલબની વાત તો સહેલી છે.

અનસૂયા—કેવી રીતે ?

પ્રિયંવદા—રેનહસી નજરે આના તક નિહાળીને પોતાનો અલિનાથ સૂચવનાર રાજર્ષિ આજકાલ જાગૃત્વને કાન્યે કૃષ્ણ થયેના લાગે છે

રાજા—ખરેખર, એવો જ હું થયો છું કેમ?

હૃદયસતાપથી રોજ નરે હાય ઉપર મૂંઝવા નનનના પ્રાનભાગમાધી ઝરી રહેલા ઉષ્ણ આસુઓથી આ રતનોનો ગગ ઝાખો થઈ ગયો છે, અને પાપુખના ધાની નિશાનીવાળા મ્યાનને સ્પર્શ્યા વિના મપિયધન મ્યાનેયા નની પડના સ્વર્ણ કંકણને હું વારવાર ઉપર ચઢાવું છું (૧૨)

પ્રિયંવદા—(વિચાર કરીને) લને, તેને માટે પ્રેનપતિ ત્યાગ કરીએ દેવના પ્રસાદને બહાને કૂલોમા છુપાવીને તેના હાથમા હું પહોચતો કરીશ.

अनसूया—रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।

शकुन्तला—सखीनियोगोऽपि विकल्पते ।

प्रियंवदा—तेन ह्यात्मन उपन्याससूत्रं चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्वनम् ।

शकुन्तला—हला, चिन्तयाम्यहम् । अघीरणमीरु पुनर्वेपते मे हृदयम् ।

राजा—(सहर्षम्)

अथ म ते तिष्ठति संगमोन्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेन वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुर्गापः कथमीप्सितो भवेत् ॥१३॥

मरय्यो—आम्नुणास्मानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापनिर्त्रो शास्त्री ज्योत्स्ना पणन्तेन धारयति ।

शकुन्तला—(सस्मिन्) नियोजितेदानीमस्मि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति ।)

राजा—स्थाने गतु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामरुदेकयामि । यतः,

उन्ममितैकमूलममाननमस्याः पदानि रक्षयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मर्यनुगमं कपोलेन ॥१४॥

शकुन्तला—हला, चिन्ति मया गीतस्तु । न एतु संनिहितानि पुनर्लङ्घनसावनानि ।

प्रियंवदा—एतस्मिन्नुसंदासुकुमारे नलिनीपत्रे नर्तनक्षिप्रं कुरु ।

शकुन्तला—(यथेकं रुदित्वा) हला शृणुमिदानीं सगवार्थं न वेति ।

उभे—अग्रहिने स्वः ।

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तथ न ज्ञाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रायपि ।

निर्वृण तपति श्लीयम्ययि वृत्तमनोग्थान्यद्भानि ॥१५॥

राजा—(गृहमेस्थम्)

तपति तनुगात्रि मदनम्यामनिशं मां पुनर्हृदयेय ।

मर्यपति यथा दाशङ्कं न तथा हि वृमुदनीं दियमः ॥१६॥

ત્રીજો અંક

અનસૂયા—આ સુક્રમળ પ્રયોગ મને ગમ્યો અથવા શકુંતલાનો રો અલિપ્રાય છે ?

શકુંતલા—તમારી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કંઈ કરી શકાય ખરું ?

પ્રિયંવદા—તો પછી પોતાની સ્થિતિને અનુલક્ષીને લલિત પદવાળું એકાદ પદ વિચાર

શકુંતલા—અહીં, હું વિચારું છું પણ અવજ્ઞાની ખીકથી મારું હૃદય કંપી જઈ છે.

રાજા—(અર્ધ)

હે બીરુ, જેની અવજ્ઞાની તને ખીક લાગે છે તે આ હું તારા સમાગમને માટે આપું બની આ બોલો રહ્યો પ્રાર્થના કરનારને લક્ષ્મી મળે કે ન પણ મળે, પણ લક્ષ્મી જેને આહે, તેને માટે તે અનવ્ય ગ્રહે જ કેવી રીતે ? (૧૩)

બે મખીઆ—અરે પોતાના યુગ્મેની અગવણના કનાર, શરીરને શાંતિ આપનાર શરૂની ચાદનીને ક્યો (મૂર્ખ) વસ્ત્રના પાલવથી વારે ?

શકુંતલા—(તસ્મિત) ત્યારે હવે વખવા માકું છું (બેમીને વિચાર કરે છે)

રાજા—પનકાગ નારવાતું ભૂલી ગયેલી આખથી પ્રિયાને નિહાળી રહ્યો છું તે યોગ્ય જ છે મરણ કે,

જેથી ચઢાવેલી ભગવેલવાળું એવું મુખ, ગીન ગ્યતી વખતે, ૧૫ રૈનાચિત થતા, માગ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટ કરે છે (૧૪)

શકુંતલા—અરે ગીતની વસ્તુ તો મેં વિચારી છે, પણ લખવાના માધનો અહીં નથી

પ્રિયંવદા—પોપટના પેટ સમા સુક્રમળ કમળપત્ર ઉપર નખોથી અક્ષરો

દેવતરી નાખ

શકુંતલા—(તેમ કવનાનો અભિનય કરીને) અરે, હવે માનખા તો. અર્થ સ્વરૂપ છે કે નહીં ?

બન્ને—આભાગે છીએ

શકુંતલા—(વાને છે.)

તારું હવે આપતી નથી. હે નિધુર, પણ જેના મધ્ય જ અભિનાય તારી તરફ છે તેની મને—માગ અંગેને—તો આ મન નાન-વિમ ભરે અતાપ આપે છે. (૧૫)

રાજા—(એક મ ધસી આવીને)

હે તન્વી, મન તને નિત્ય અતાપે છે, પણ મને તો તે બાળ છે દિવન (તો ધર્મ) ચક્રને જેટલો ચીમળાવે છે તેટલો પોષણને પીડનો નથી (૧૬)

मख्यौ—(सहर्षम्) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

(शकुन्तलम्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अत्रप्रमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तत्रिमभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

अनसूया—इतः शिलालैकदेशमन्करोतु वयस्यः ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सख्यं तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—द्वयोरपि युस्योरन्योन्यानुरागः प्रत्यन्नः । सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

राजा—भद्र, नतत्पहिर्यम् । विगच्छि ह्यमुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आपन्नस्य विपनिनासिनो जनस्यार्तिहरेण रास भवितव्यमित्येष शुभ्नाक धर्मः ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेन हीयमास्योः प्रियसखी द्यामुद्विष्येदमस्थानम् भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीयत तस्या अलम्बितुम् ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वायानुपहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामलोक्य) हला, किमन्तःपुरापरिहर्षुस्तुमस्य राजपेरूपरोधेन ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयमनिहिते हृदयं मम ।

यदि ममर्थयन्ते मदिरेक्षणे

मदनघाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

अनसूया—वयस्य, गृहस्था राजान. श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियमयी दन्तुवन्-
शोचनीया न मयि तथा निर्जिते ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ।

परिमदगृहस्थोऽपि द्वे प्रतिपदे कुलस्य मे ।

ममुद्रमना धोर्यो मयी च युययोरियम् ॥१९॥

उभे—निर्जिते स्तः ।

प्रियंवदा—(महाद्वेषम्) अनसूये, ययय इति दृष्टव्यं मया मया-
नित्यम् । एतः । सखीद्वयं धनम् । (शकुन्ते प्रस्थिते ।)

સખીઓ—(જોઈને અને એકઠમ હર્ષથી જોઈને) વિના વિલંબ ફળનાર મનોગ્યનું સ્વાગત હો. (શકુંતલા જોવા પ્રયાસ કરે છે)

રાજા—રહેવા દો, રહેવા દો, શ્રમ લેવાનું.

કુલોની શય્યાને ચોટવું, અત્યંત યોગાઈ ગયેલા કમળદાસીના ક કણોવાળું ભારે જવા અનુભવનું આ તારું અગ શિષ્યાય દર્શાવવાને માટે યોગ્ય નથી. (૧૭)

અનસૂયા—તો મિત્ર, આ શિલાતલની એક પાળુને સુશોભિત કરો (=બિગળે) (ગજા ખેસે છે. શકુંતલા લજ્જા અનુભવે છે.)

પ્રિયંવદા—તમારો બન્નેનો પગપગ પ્રેમ પ્રત્યક્ષ થયો છે. તો પલ્લુ મારી સાહેલી પ્રત્યેનો સ્નેહ મને વાન ફરી કહેવા પ્રેરે છે.

રાજા—ભદ્રે, તો એ કહેતા અટકશો નહીં (કારણ) કહેવા જેવી વાત ન કહેવાય તો તે પાઠ્યથી ખેડ જન્માવે છે

પ્રિયંવદા—પોતાના રાજ્યમા ગહેની વિપત્તિશ્રમ વ્યક્તિઓનું દુઃખ ગજા, દુઃખ કરે એ તો તેનો ધર્મ છે

રાજા—એથી પગ ધર્મ બીજો હોય જ નહીં.

પ્રિયંવદા—તો પછી આપને કાગળે અમારી પ્રિય મખીનું મદને આવું સ્થિતિ પગવર્તન કયું છે તો તેને સ્વીકારી તેના જીવનને તમારે ટેકા આપવો જ ગણો

રાજા—ભદ્રે, આ વિનિતિ તો ઉભયપક્ષી છે. મર્દ રીતે માગ ઉપર ઉપકાર થયો.

શકુંતલા—(પ્રિયંવદા સામે જોઈને) અલી, અંત પુગના વિગડથી ઉંઠ કિંત રાજાનીને અટકાવવાથી શું ?

રાજા—

માગ હાંની મમીએ વમનાગી હે મહિાક્ષી, અનન્યનિષ્ઠ એવા આ માગ હાંયને તુ જો અન્યામકત માનીશ તો મનના ગાણુથી વીધાયેનો હુ (તમાગ વડે) ફગી વીધાયો. (૧૮)

અનસૂયા—મિત્ર રાજાને અનેક પનીઓ હોય છે એમ માલમ્યુ છે એટલે અમાગી આ પ્રિય મખી વિષે તેના ગાનવાને ગોડ કવાનો પ્રમગ ન આવે તેમ વર્નજો.

રાજા—ભદ્રે, વિશેષ તો શું કહું ?

ભયે મારે અનેક પની હોય, જા કેવળ છે જ માગ કુળની પ્રતિષ્ઠામમી બની ગહેને—સમુદ્રપી મેખવાવાળા પૃથ્વી અને તનાગી આ મખી.

બન્ને—અમને મંત્રોષ થયો.

પ્રિયંવદા—(દષ્ટિએ કગી) અનમૃયા, જો ને આ તરુ તું નજ નાખ, પેતું હાણુયાગ પોતાની માને ઉ સુકનાથી ગોષે છે. આવ, આપજે તેને (મા માવે) મેળવી દઈએ. (બન્ને ચાલના માડે જ.)

शकुन्तला—हृल, अशरजास्मि । अन्यतरा युयोरशमच्छु ।

उभे—पृथिव्या यः शरण ॥ तत्र समीपे वर्तते । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—यद्य गते एव ।

राजा—अत्रमावेगेन । नन्दनमाराधयिता जनस्तत्र समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः कलमविनोदिभिर्गर्घातान्

मचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

मंथाह्वयामि चरणकुत पद्मनाम्नो ॥२०॥

शकुन्तला—न माननीयेष्वाम्माननपरावर्षिष्ये । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।)

राजा—सुन्दरि, अरिनिर्गणो दिवसः । इयं च ते शरीरास्थ्या ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तम्भावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यन्ति परिधाधापेलवैरङ्गैः ॥२१॥

(इति यत्नदेना निर्गमयति ।)

शकुन्तला—यैत्र, स्नानिन्यम् । मदनस्ततापि न गन्वात्मनः प्रमयामि ।

राजा—भीरु, अत्र शुक्लभयेन । इष्ट्या ते विदितधर्मा तत्रभरान्नात्र दोष

प्रदीप्यति कुलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण पिपासदेन सहृदयो राजपिष्यन्त्यकाः ।

भ्रूयन्तं परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

शकुन्तला—मुख तापनाम् । भूयोऽपि सर्पात्मनमुमानर्षिष्ये ।

राजा—नयतु । मक्षामि ।

शकुन्तला—कदा ।

राजा—

अपगिह्यतक्रौमलस्य याव-

स्तुसुमस्येय नयस्य पदपदेन ।

अधरस्य पिपासना मया तं

मदयं सुन्दरि गृह्यते रमोऽस्य ॥२३॥

(इति सुमस्याः स्फुटनन्तिनिच्छति । शकुन्तला परित्यजति नाट्यम् ।)

(अन्ते ।)

શકુંતલા—અત્યારે હું અગ્નિ ક્ષિત છું. તમારા બેમાથી એક તો અહીં આવો.
બન્ને—પૃથ્વીનો જે રક્ષક છે તે તારી પાસે તો છે.
(જાય છે.)

શકુંતલા—શું બન્ને ચાલી ગયા ?

રાજા—ક્ષેપ પામશે નહીં. આ સેવક તમારી પાસે હાજર છે
શું થાક દૂર કરનાર ચીતળ કમલિનીના પાદાના પાંખાથી (જલકણ) ભીના
વાયુ ઢાળુ, કે હે કરભોરુ ! તમને સુખ ઉપજે એવી રીતે તમારા કમળશા રાતા
ચરણોને ખોળામાં લઈને ઘાળુ. (૨૦)

શકુંતલા—માનનીય વ્યક્તિની હું અપગ્રાધિની બનવા નથી માગતી.
(ઉભી થઈને જવા માગે છે.)

રાજા—સુદરી ! દિવસ હજુ આચર્યો નથી અને તારી આવી અવસ્થા છે.
કમલદલથી રમેલા સ્તનના આચ્છાદનવાળી તુ, ફૂલોની સેજ ત્યજી, જવર-
દુર્બળ અંગે વડે તડકામાં કેની ગીતે જઈશ ?
(બળપૂર્વક એને પાછી ફેરવે છે.) (૨૧)

શકુંતલા—પૌરવ, સધમ રાખે મનન તમ છું છતાં હું પોતે પૃથ્વી
સ્વાધીન નથી.

રાજા—ભીરુ, વડીલોનો ડર રાખીશ નહીં ધર્મના યાતા પૂજ્ય કુલપતિથી
તારી વાત સાંભળી તારો દોષ મહત્ત્વ નહીં કરે વળી,
અનેક ગર્જર્ષિઠ્ઠ્યાઓએ ગ્રાધર્વ વિવાહથી લગ્ન કર્યા અને પિતાઓના
અભિનદન મેળવ્યા એમ પણ સાંભળ્યું છે (૨૨)

શકુંતલા—પણ મને જવા દો. ફરી એકવાર તપ્તિઓની અનુમતિ મેળવીશ.

રાજા—લલે, છોડીશ

શકુંતલા—ક્યારે ?

રાજા—હે સુદરી,

અક્ષત કોમલ નવપુષ્પના ગ્તનો આસ્વાદ લેના બ્રહ્મરની જેમ તારા અપરિક્ષત
સુકુમાર નવકુસુમ નમાન અધર ગ્ત જ્યારે આ પિપાસુ નધન ભાવે મહત્ત્વ કરે
ત્યારે (૨૩)

(તેનું મુખ ૧૨૫ કરવા છત્રે છે. શકુંતલા તેને ચેકવાનો અભિનય કરે છે.)
(નેપથ્યે)

હે ચક્રવાકવધૂ, તારા નડચગ્ની વિધાય નાગી વે. ગન આવી ગઈ છે.

શકુંતલા—(તંબુલકુત) પૌંવ, નહીં નાગ ચીગ્ની કુશળના મધુવા માટે
આપાં ઝીનગી અહીં આવે છે. તો જગ દક્ષની પાટળ છુપાઈ જાયો.

राजा—नथा । (दृष्टवान्नमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पाण्डुस्त गौतमी सख्यौ च ।)

सख्यो—इन इत आर्या गौतमी ।

गौतमी—(शकुन्तलमुपेत्य) जाते, अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि ।

शकुन्तला—आर्ये, अस्ति मे विशेषः ।

गौतमी—अनेन दर्भोदकेन निरावाचमेव ते शरीरं भविष्यति । (शिरसि शकुन्तला-
मभ्युक्ष्य) यत्ने, परिणतो दिवसः । एहि उद्वेगमेव गच्छामः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—(आत्मनम्) हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरये कान्तभावं न
मुञ्चसि । सानुशयविवक्षितस्य कथं ते साप्रतं संतापः । (पदान्तरे स्थिता प्रकाशम्)
लतामल्य संतापहारक, भ्रमत्रये रसा भूयोऽपि परिभोगाय । (इति दुःखेन निष्क्रान्ता
शकुन्तला सहेतराभिः ।)

राजा—(दृष्टस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्) अहो विघ्नस्तवः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि-

मुहुर्दुर्गुलिमंघृताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षर्यिकलवाभिगमम् ।

मुग्धमन्त्रियवर्ति पक्ष्मन्त्राक्ष्याः

कथमप्युन्नमिनं न चुम्बितं नु ॥२४॥

क नु एतु सप्रति गच्छामि । अयं इदं प्रियार्थरिपुक्तमुक्ते लतामल्ये मुहूर्तं
स्थास्यामि । (मर्त्योऽग्लोक्य)

तस्याः पुण्यमयी शरीरलुलिता शय्या शिख्यामियं

कलास्यां मन्मथलेग्य एव नलिनीपत्रे नर्तकपिनः ।

हस्ताद्व्रटमिदं विनाभग्नमित्यामश्रयमानेक्षणो

निर्गन्तुं महता न येनमगृहाच्छयनोमि शून्यादपि ॥२५॥

(आसतो) पश्यन्

मायनने मयनकर्मणि मप्रयुक्ते

येदो हुताशनयनी रग्निः प्रकीर्णाः ।

छायाचरन्ति यद्गृहा भयमादधानाः

मन्थ्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥२६॥

રાજા—વારુ. (પોતાની જાતને જુવાવી ઊભો રહે છે.)

(હાથમા પાત્ર લઈ ગૌતમી અને સખીઓનો પ્રવેશ.)

બે સખીઓ—આ બાળુ, આ બાળુ, ગૌતમી મેયા.

ગૌતમી—(શકુંતલા પાસે પહોચી) વત્સે ! તારા શરીરની પીડા ઓછી થઈ કે ?

શકુંતલા—આર્યા, હવે મને વધુ સારું છે.

ગૌતમી—આ દર્શજીથી તારા શરીરની પીડા મટી જશે. (શકુંતલાના માથે હાંટકારે છે.) વત્સે, દિવસ આયમી ગયો છે ચાવ આપણે પર્ણકુટીએ જ જઈએ.

(પ્રસ્થાન)

શકુંતલા—(સ્વગત) હૃદય ! પ્રથમ જ્યારે મનોગ્ધ સહેલાઈથી સફળ થવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેં ભીરુતા ત્યજી નહીં. હવે પથ્થાતાપ પામીને સંતાપ યોગ્ય છે ખરે ? (થોડાક ડગલા ચાલી, થંભી, મોટેથી) અંતાપકર હે લનામંડપ, ફરી ઉપ-ભોગને માટે (હમણા તો) તારી રજા માગું છું.

(દુઃખી થઈ શકુંતલા બીજાઓ સાથે જાય છે.)

રાજા—(પૂર્વસ્થાને પહોચી, નિઃશ્વાસ નાખીને) અહો, મનોગ્ધની સિદ્ધિઓ વિધનભરી છે.

મેં જ વારંવાર આગળથી અવરોધને ઢાકી દેતી, ‘ના ના’ એવા નિષેધના મધુર શબ્દો ઉચ્ચારતી, નયનની લાખી પાપણે ધગવતી સુનયનાત્રું ખખ્ખા તરફ ફેરવેલું મુખ પગણે બચકપું પાડુ સુબન આપી શક્યો નહીં. (૨૪)

હવે કય જાઉં ? અથવા અહીં જ પ્રિયએ ભોગવેલા આ લનાકુંજમા થોડો વખત બેસીશ. (ચારેગાજુ જોઈને)

આ ગહી શિક્ષાપત્રની તેના શરીરથી વિમર્દિત ફૂલસેજ; કમલપત્ર ઉપર નખથી કોતરેલો મ્હાન થઈ ગયેલો તેનો આ પ્રેમપત્ર; હાથમાથી મગી પડેલું કમળાનુવૃત્તું કંકણ પલ્લ આ ગધુ—આ બધા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર થતી હોવાથી, આ સૂના નેતર-મંડપમાથી હું એકમ જાડાગી નીકળી શકતો નથી. (૨૫)

(આકાશને) ગજન,

સાધકાનીન યજ્ઞકર્મ શરૂ થતા ધાની પ્રજ્વલિત અગ્નિવાગી વેદીની આગ-પાસ વિવિધરૂપે ફેલાયેલી, લગ પમાડે તેવી, આગના મેઘ જેવી શાલગંજી ગણમોની ઝાપાઓ ધૂમી રહી છે. (૨૬)

રાજા—આ હું આવી પહોંચ્યો. મમજે

(પ્રસ્થાન.)

ત્રીજો અંક મમાસ

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नायक्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—ह्यहं प्रियवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विग्रहविधिना निर्द्वैतकल्याणा शकुन्तला-
नुरूपमर्तृगामिनी सवृत्तेति निर्द्वैत मे हृदयम्, तथाप्येतावन्विचिन्तनीयम् ।

प्रियंघदा—कथमियं ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रवि-
श्यान्तःपुरसमागत इतो गतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंघदा—विलम्बा भय । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति ।
किंतु तावद्दानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपश्यत इति ।

अनसूया—यथाहं क्त्वामि, तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंघदा—कथमियं ।

अनसूया—गुणवते कन्यया प्रतिपादनायेत्ययं तावत्प्रथमः सन्त्यः । तं यदि दैरमेय
सपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंघदा—एवमिदम् । (पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अगचितानि यत्किञ्चि-
पर्याप्तानि तुमुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया ।

प्रियंघदा—सुगते ।

(इति तदेव कर्मारभेते ।)

(नेत्ये)

अयमहं मोः ।

अनसूया—(वर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिह निवेदिनम् ।

प्रियंघदा—ननूजमनिहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्) अद्य पुनर्द्वैतेनारनिहिता ।

अनसूया—भयतु । अन्तेनारद्विः कुम्भेः ।

(इति प्रस्थिते ।)

અનંદ ચોરો

(ફોલો વીલુવાનો અલિન કટી સખીઓનો પ્રવેશ)

અનમૂયા—અરી પ્રિય ૧, જોકે ગાવર્ધવિવાહવિધિથી શકુતનાનું મગળ સાધ્યું અને એ અનુરૂપ પતિને નેત્રી શરી એમને નારુ હું સખી છે, તો પણ આટલું વિચારવાનું ગમે છે

પ્રિય વદા—શું ?

અનમૂયા—આજે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થના ઋષિઓએ મળને જવાની અનુમતિ આપી છે, પણ પોતાના નય ના પ્રવેશી અત પુત્રના મમાગમના આવી અહીંની આ વાતને સભાગશે કે કેમ ?

પ્રિય વદા—નિશ્ચિત ગમેજો આ પ્રકારનું અનામાન્ય રૂપ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ શુણ્યોની બાળનમા વિમવાળી નથી હોતી પણ આ વૃત્તાત આલગીને તાન કાચપ શું કે જે તેની મને ખરું પડતી નથી

અનમૂયા—મને તો લાગે છે કે મુઠ્ઠી તેમની મમતિ મગશે

પ્રિય વદા—શાથી ?

અનમૂયા—શુભવાને મન આપવી એ તો તેમનો પહેલેથી જ નક પ હતો તે ને પ જો લાગ પોતે પાગ પાડે તો તો વિના પ્રગ્તે વડીનોના મનો થ ફળ્યા ગણાવ

પ્રિય વદા—બગ ૧૨ (ફૂલો ૧૩ નિહાળીને) સખી પૂજને માટે જોઈતા ફોલો તો વીણાઈ ગયા

અનમૂયા—જાનું પ્રિયજી શકુતનાના જોબાગરદેવની પૂજા પણ કરવાની છે ને ?

પ્રિય વદા—૧૧૨ છે (તે જ મગનો અલિનય કરે છે)
(ને ૧૨)

અરે એ ૧૨ આય છું

અનમૂયા—(૨૦ ઈ ભાળા) મ ૧૧ અનિયિને ન તાને ૬

પ્રિય વદા—પણ શકુતના ૫૨૨ગીના હ ૧૨ તે છે ને ? (૨૨૧) પણ હ ૫થી આવે તે ૨૩ ૧૨૨

અનમૂયા—૧૧ આ ૧ ફોલો ૨૨ છે
(૨૨ ૨૩ છે)

(नेपथ्ये) आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

प्रियंघदा—हा धिक् हा धिक् । अप्रियमेव सदृष्टम् कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराधा
शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य) न एतु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभफोपो
महर्षिः । तथा शप्या वेगवलोत्फुल्लया दुर्वासया गह्या प्रतिनिवृत्तः ।

अनसूया—कोऽन्यो हुतग्रहाद्भ्युं प्रमरिष्यति । गच्छ । पादयोः प्रणम्य निर्वर्त्य यात्रदह-
मर्षोदकमुपकल्पयामि ।

प्रियंघदा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदमन्तरे स्तुति निरूप्य) बहो । आवेगस्त्यलिनायाः गह्या प्रभ्रष्टं
ममाग्रहस्तापुष्यमाजनम् । (पुष्पोच्चयं रूपयति ।)

(प्रविश्य)

प्रियंघदा—सन्नि, प्रकृतिप्रकः स कस्यानुरयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुमोशः
कृतः ।

अनसूया—(सस्मिन्) तस्मिन्वह्वेतदपि । कथय ।

प्रियंघदा—यदा निर्वर्तितुं नेच्छति तदा प्रिकाफितो मया । भगवन्, प्रथमं इति
प्रेक्ष्यारिक्ततपःप्रभासस्य दुहितृजनस्य भगवत्कोऽपराधो मरिष्यत्य इति ।

अनसूया—तत्तत्तः ।

प्रियंघदा—नतो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति । विरामिगानाभरणदर्शनेन शानो
निर्वर्तिता इति मन्त्रयन्स्वयमन्नाह्तिः ।

अनसूया—शक्त्यनिदानोमाधितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा मन्त्रिणेन स्यनामरेया-
द्विगुलीनकं स्मरणावमिति स्वयं सिद्धम् । तस्मिन्त्रयापीनेवास्य शकुन्तला मरिष्याति ।

प्रियंघदा—सन्नि, एहि । देवस्य तान्निर्निवासः ।

(परिष्क्रान्ताः ।)

(નિપથ્યે)

અરે, અતિથિનો અનાદર કરનારી !

જેનું અનન્ય ચિત્તથી ચિંતવન કરતા, (આગણે આવી) જિભેલ આ તપસ્વી તરફ, મારી તરફ, લક્ષ આપતી નથી, તે વ્યક્તિ જેમ પ્રમત માધુસ, પહેલા કહેલી વાતને યાદ અપાવવા છતાં વીસરી જાય છે, તેમ તને નહીં સ્મરી શકે. (૧)

પ્રિયંવદા—હાય હાય ! અનિચ્છનીય બનવા પામ્યું. કો'ક પૂજ્ય વ્યક્તિની શ્રદ્ધાથી શકુંતલા અપરાધિની બની લાગે છે. (આગળ દર્શિપાત કરી) જેવા તેવાની નહીં. આ તો શીઘ્રકોપી મહર્ષિ દુર્વાસા છે. આવો શાપ આપીને ઝટ ઝટ રોકાય નહીં એટલી ગતિએ સડસડાટ પાછા ફરે છે.

અનસૂયા—અગ્નિ વગર ખીજું કાણ બાળવાને સમર્થ હોય ? જા, એમને પણ પડીને પાછા વાળ. ત્યાં સુધીમા હું અર્ધજલ તૈયાર કરું.

પ્રિયંવદા—વારુ (પ્રસ્થાન.)

અનસૂયા—(ખીજે જ ડાહ્યે ઠેસ વાગ્યાનો અભિનય કરીને) ઓ મા ! આવેગને કારણે પણ સરી જના મારા હાથમાથી ફૂલની છાજ પણ નીચે પડી ગઈ. (ફૂલો વીણવાનો અભિનય કરે છે.)

(પ્રવેશી)

પ્રિયંવદા—મહેન, સ્વભાવવાજા એ ઋષિ કોના મનામણા માનવાના હતા ? છતાં સહેજ દયાળુ બનાવ્યા ખરા.

અનસૂયા—(સસ્મિત) એમની માન્યતા તો આટલું ય ઘણું. કહે તો.

પ્રિયંવદા—પાછા ફરવાની અનિચ્છા દર્શાવી ત્યારે તેમને મેં વિનંતિ કરી કે 'ભગવન, આપના પ્રભાવને ન જાણનારી દીકરીનો આ પહેલો જ અપરાધ છે એમ માની આ એકવાર તો માફ કરવો જોઈએ'

અનસૂયા—પછી, પછી ?

પ્રિયંવદા—એ પછી 'માડું' વચન મિટ્યા નહીં થાય, પરંતુ ઓળખચિહ્ન રૂપ આભુષણ જેવાથી શાપનું નિવારણ થશે, એમ બોલતા બોલતા પોતે અતર્ધાન થઈ ગયા.

અનસૂયા—ત્યારે તો આશ્વાસન પામી શકાય એમ છે મહર્ષિએ અહીંથી જતી વેળા પોતાના નામથી અંકિત સ્મરણચિહ્ન તરીકે બંતે પહેરાવેલી વીટી છે. શકુંતલાને તેનાથી (શાપનિવૃત્તિનો) ઉપાય સ્વાધીન છે.

પ્રિયંવદા—સખી, ચાલ એના (તૌભાગ્ય)દેવની પૂજનું કામ તો આપણે પતાવીએ.

(આમતેમ ચાલે છે.)

प्रियवदा—(त्रिलोक्य) अनमूये, पश्य तावत् । यानहम्मावदित्वा दनालिखितेय प्रियसखी ।

भर्तृगत्या चिन्तया मानमपि नया विभावयति किं पुनरागन्तुम् ।

अनसूया—प्रियवदे, द्वेदोख ननु नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेल्लवा प्रियसखा ।

प्रियवदा—ते नामाणोदकन नमालिका सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

इति विष्कम्भक ।

(ततः प्रविशति सुनोत्थित शिष्यः ।)

शिष्य—वेगेवलक्षणार्थनादिषोऽस्मि तत्रभरता प्रशमादुपात्रेण काश्यपेन । प्रसारा निर्गतस्त्वादयलाकयामि कियदजशिष्य रजया इति । (परिष्क्रम्यारलोक्य च) हन्त प्रमा तम् । तथा हि

यात्येस्तोऽस्तशिवर पतिगापधीना-
मायिष्टृतारणपुन मर एकतोऽर्क ।
तेजोद्वयस्य युगपदव्यमनादयाभ्या
लामो नियम्यत इनात्मदशान्तरेषु ॥१॥

अपि च ।

अन्तर्हितं शशिनि नम कुमुद्वती मे
दृष्टि न नन्दयति मस्मग्णीयशोभा ।
इष्टप्रयासजनितान्यत्र न जनम्य
दु खानि नूनमनिमात्रसुदु महानि ॥३॥

अनसूया—एत नाम विषयसादमुपम्यापि जनस्य नैतन्त विदितं यथा तेन राशे शकुन्तलायामनार्थनाचरितम् ।

शिष्य—शत्रुदुर्म्येण हेनरेण गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः ।)

अनसूया—प्रतिपुत्रापि किं कारणे । न म उचितेऽपि निवसरणीयेषु हस्तसाद प्रसरति । काम दानो नान भवतु येषाण्यस्य तन शुद्धद्वय्या सखी पद पारिता । अथवा दुःख तम शाप एव विरुद्वति । अ तथा कथ म रात्रिस्मिन्त्यानि मन्त्रविद्वताम् स्फात्र्य तन्मात्रमपि न विमुदति । तत्रेवऽभिज्ञानद्वगुणीयः तस्य विमुद्वार । दुःखणीय तद्विरुद्वत केऽस्मरेणम् । तनु मन्त्रिणमा तस्य इति समेतानि न पारयामि प्रत्यप्रतिपुत्रः तानादस्य दुःखद्वारिणानानानातरा शकुन्तला विरुद्वतम् । इत्यन्तेऽस्मानि दि एव फलानम् ।

પ્રિયવદા—(જોઈને) અનસૂયા, જો તો ખરી, ડાબા હાથ ઉપર પોતાનું મુખ ટેકવી જાણે ચિત્રમા ચીનરી હોત તેવી આપણી પ્રિય સખી બેઠી છે વરના વિચારમાં પોતાનું પાણુ લાન ભૂનીને બેઠી છે, તો પછી અનિચિની તો વાત જ રી ?

અનસૂયા—પ્રિય વા, આપણા જાનેના મોઢે જ આ વાત નેહી જોઈએ સ્વભાવે કોમળ આપણી પ્રિય સખીને બચાવવી જોઈએ

પ્રિય વદા—જિના પાણીએ નવમાલિકાને કાણુ સીચે ?

(જાનેનું પ્રસ્થાન)

ચિત્ક ભક સમાપ્ત

(બીજીને જોડના શિખરો પ્રવેશ)

શિખર—પ્રવાસેથી પાછા ફરેલા પૂજ્યના વાશનપે સમન જાણવાનો મને આદેશ આપ્યો છે એને ખુલામાં જઈને ગત કેળી બાકી છે તે જોઈ રહ્યો છું. (ચોક્કસ ચાની, જોઈ કરી) અરે રત્ના થઈ ગઈ ! એને જ,

એક દિશામાં ઝીપનાથ-ચત્ર-અસ્તાચ ના શિખર ઉપર જાય છે તો બીજી બાજુએ અરુણને આગળ ગમ્બીર સૂર્ય પ્રગટ થઈ જાય છે એ નાચે બે તેજસ્વીઓના ઉત્તર અને અસ્તર ઉપરથી લોગને પાણુ જાણે ? પોતાની લિન્ન લિન્ન દશાઓનું શિક્ષણ ના નગરુ દોષ ?

(૨)

વળી

ચન્દ્ર દૂર થતા એની એ જ પોષણી-જેની શોભા તો હવે બદલવાની વસ્તુ છે-મારી દષ્ટિને આનંદ આપતી નથી પ્રિયજનના પ્રવાસને લીધે રત્ના સ્ત્રીઓના દુઃખો ખરેખર અત્યંત અમલ હોત છે

(૩)

(પડોઢા એક મ ખમેડીને પ્રવેશતા)

અનસૂયા—જગતની વાતોથી અજાણ્ય એવી મને પાણુ એ અજાણ્ય નથી કે તે ગમ્મએ શકુતનાની બામનમાં અનાર્થ વર્તન આચર્યું છે

શિખર—હોમ કરવાની વેળા થઈ છે એમ ગુરુજીને નિવેન કરું (જાય છે)

અનસૂયા—ખરી તો છું પણ શું કવાની હતી ? મા ! નિત્યકર્મ કરવાને નાટે પણ હાથપગ જ ચાલના નથી નિશ્ચાવચની ગત ઉપર સગા દાવાગી મખીને જોયે આકર્ષી તે કામદેવ હવે દુઃસ્વ થાઓ અથવા દર્વાગાન શાપ જ બેડુ બન્યું હા નહી તો એ જ એ કહીને આજેના નમન જીની રો તોય તે રાજર્ષિ એક માત્રપત્ર પણ માર્ગ મોકળા નથી એ તે કેમ બને ? તો અગ્રીયા ઝોળખવીટી મોકલીશુ પણ ચીનની બામનના તપસ્વીએ કચેર દોષ છે, તો

प्रियंवदा—(प्रियं सहर्षम्) सखि त्वरस्य त्वस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुक-
निर्गतं शिवम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतन् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुप्तशक्तिपृच्छिका शकुन्तलासकश गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियं घदा—तावदेना लज्जामनसुखीं परिपश्य स्वयं तातकाश्वपेनेवमभिनन्दितम् ।
दिष्टया धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पात्रक एवाहुतिः पतिता । वसे, सुशिष्यपरिदत्ता विद्यया-
शोचनीया संवृत्ता । अन्यं शृणुपिभ्रिता त्वा मनुः सपाशं प्रसर्जयामीति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्नातसमयस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निरागं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथं कथं ।

प्रियंवदा—(ससृक्तमाश्रित्य)

दुष्यन्तेनाहितं तंजां दधानां भूतये भुयः ।

अयेदि तनयां प्रसन्नमग्निगर्भां शमीमिव ॥१॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्रित्य) सखि, प्रिय मे । किन्तुयं शकुन्तला नीयत
इत्युपशान्तवाक्यं परितोष्मनुमयाभि ।

प्रियंवदा—नय, अहं तावदुपशान्तं विनोददिष्ट्याः । सा तत्रैस्ते निर्गता भवतु ।

अनसूया—तेन क्षणस्थित्युत्तराश्रयार्थमित्ये नारिष्वेवममुद्रक एतन्निमित्तमेव पायनर
धना निमित्ता मया केसरमादिता । तस्मिन् हन्मनिहेतां कुरु । यस्मिन्मये तीर्थमृत्तित्तां
दुर्गाभिरुत्तर्त्तित्तां मद्रक्षमाभ्युत्तानि विरचयानि ।

प्रियंवदा—नय प्रियम् ।

(अन्त्या निष्पत्त्या । प्रियं नादयेन मुननखे दह्याति ।)

ચોથો અંક

(ત્યાં જવા) કોને વિનંતી કરીએ ? સખીથી ભૂલ થઈ ગઈ છે એટલે પ્રયત્ન કરતાં પછી, પ્રવાસેથી પાછા ફરેલા પિતા કાશ્યપને, ‘શકુંતલા દુધ્યંતની સાથે પરણી છે અને સગર્ભા છે’ એ વાત કહી શક્તી નથી. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું ?

પ્રિયંવદા—(પ્રવેશીને સહર્ષ) સખી ઝટ કર, ઝટ કર, શકુંતલાને વળાવવાનો મંગલ વિધિ કરવાને માટે.

અનસૂયા—સખી, આ કેવી રીતે બન્યું ?

પ્રિયંવદા—સાક્ષળ. હમણાં હું ‘ઝિંઘ તો સારી આવી હતી ને ?’ એમ પૂછવાને માટે શકુંતલાની પાસે ગઈ હતી.

અનસૂયા—પછી, પછી ?

પ્રિયંવદા—ત્યારે સજ્જતી મુખ નીચું ઢાળી ગયેલી તેને છાતી સરસી ચાપી અને તાગ કાશ્યપે અભિનંદન આપતા આમ કહ્યું કે “સદ્ગુણો ધૂમાડાથી આપો વ્યાકુળ હતી છતાં યજ્ઞમાનની આહુતિ અગ્નિમાં જ પડી ! વસ્તે, સાગ શિષ્યને સોપેલી વિદ્યાની જેમ તું પાડુ ગોક ન કવો પડે તેવી ઘઈ. આજે જ અધિષ્ઠાના વક્ષસ્ત્ર નાથે તને તાગ પાત્ર પાસે પહોંચાડું છું.”

અનસૂયા—પણ પિતા કાશ્યપને આ વાત કોણે સૂચવી ?

પ્રિયંવદા—જ્યાં અગ્નિઘૃહમાં ગુરુજી પ્રવેશ્યા ત્યાર શરીર વગગની છંદો-બદ્ધ વાણીએ.

અનસૂયા—(અવિરનય) કહે તો, કહે ને !

પ્રિયંવદા—(સંસ્કૃત વાપીમાં)

હે બ્રાહ્મણ, અગ્નિગર્ભા શમીવૃક્ષની જેમ પૃથ્વીના મંગલ માટે દુધ્યંતે મૂંઝેલા તેજને તારી પુત્રી ધાગણ કરી રહી છે તે તું જાણ. (૪)

અનસૂયા—(પ્રિયંવદાને ભેટી પડીને) સખી ! આ મને ગમ્યું. છતાંપ આજે જ શકુંતલાને વળાવશે તેથી દુઃખમિશ્રિત સંતોષનો હું અનુભવ કરું છું.

પ્રિયંવદા—સખી, આપણુ દુઃખ તો આપણે પાર કરીશું. પણ પેલી ગિચારીને સુખી થવા દો.

અનસૂયા—તો પછી આ આગાની ડાલે ઝૂલતી, નાજિયેરીની દાબડીમાં લાંબો સમય ટકે એવી મકુલની માળા આ જ અવસરને માટે મેં રાખી છે. એને તું તારા હાથમાં લઈ લે. હું પણ તેને માટે જોરોચના, નીર્ધમાટી, ફર્વાકુરો વગેરે મંગલ અલંકારો તૈયાર કરું.

પ્રિયંવદા—બન્ને તેમ કર.

(અનસૂયાનું પ્રસ્થાન. પ્રિયંવદા ક્ષણ વીણવાનો અભિનય કરે છે.)

(नेत्ये)

गौतमि, आदिश्रन्ता शार्ङ्गस्वमिश्रा शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वस्व त्वस्व । एते एतु हस्तिनापुरगामिन

ऋषय शब्दाव्यन्ते ।

(प्रविश्य समाश्रमनहस्ता)

अनसूया—सखि, एहि । गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विचोक्ष्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्जिना प्रविष्टिनोपारहस्ताभिः
स्वस्तिपात्रनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपनर्पाय एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्ट्यःपात्रासनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तला प्रति) जाते, भर्तुर्वहुमानमूचके महादेवी-
शब्दं लभस्व ।

द्वितीया—यत्से, वीरप्रसविनी भर ।

तृतीया—यत्से, भर्तुर्वहुमता भर ।

(आशिरो दत्त्वा गौतमीर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उदृष्ट्वा) सखि, सुखमञ्जन ते भवतु ।

शकुन्तला—न्यागत मे सख्योः । इतो निषीदतम् ।

उभे—(मत्तल्यात्राग्रादाय उपविश्य) हृत्वा सज्जा भर । यावन्मत्तल्याश्रमम्
विरचयारः ।शकुन्तला—इदमपि बहु मन्त्रम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति ।
(वापि विवृजति ।)उभे—सखि, उचितं न ते मत्तल्याले संदितुम् । (इत्यश्रुणि प्रमृश्या नादयेन
प्रसाधयन् ।)

प्रियंवदा—आमणोचितं मन्त्रमन्त्रमुग्धं प्रसाधनैर्वाप्यते ।

(प्रविश्येतादहस्ता)

प्रसिद्धमाश्रमो—इदमन्त्रम् । अत्रियतानप्रभन्ती ।

(समं विष्टेयं विष्टेयाः ।)

गौतमी—एतन् नमः, तुम्हा एतम् ।

ઓથો અંક

(નેપથ્યે)

ગૌતમી, શાઈગવ વજેરેને શકુંતલાને લઈ આવવાનું જણાવે.
પ્રિયંવદા—(કાન દઈ) અનસૂયા, જલદી ચાલ, જલદી હસ્તિનાપુર જનાર
ઋષિઓને આદ દેવાઈ ગઈ છે.

(હાથમા મગલ અન કાગ સાથે પ્રવેશીને)

અનસૂયા—સખી, ચાલ આપણે જઈએ.
(ખન્ને ચાલે છે.)

પ્રિયંવદા—(જોઈને) સરજ બિચ્ચે જ માથાબોળ સ્નાન કરેલી, અને હાથમા
નીવારના દાણા રાખી સ્વસ્તિવાચન ઉચ્ચારતી તાપસીઓ જેને વધાવે છે તેવી,
શકુંતલા આ રહી. ચાલ, તેની પાસે જઈએ.
(પાસે જાય છે)

(વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતી આસન ઉપર બેઠેલી શકુંતલાનો પ્રવેશ.)
એક તાપસી—(શકુંતલાને) દીકરી, પતિના અતિ આદરને સૂચવના

‘પટરાણી’ પ ને પામજે.

બીજી—વત્સે, વીર પુત્રને જન્મ આપજે

ત્રીજી—બેટી, સ્વામીનો આદર પામજે.

(આવીવાં આપીને ગૌતમી મિવાયની સહુ તાપસીઓ વિદાય લે છે.)

મખીઓ—(પાસે જઈ) તારું આજનું સ્નાન સુખકર નીવડે.

શકુંતલા—આવો મારી સખીઓ, બહી બેસો.

ખન્ને—(મગલ દ્રવ્યોનું પાત્ર લઈ, બેઠી) ચાલ, તનાર થા. અમે તને મગલ

શણગાર સજ્જનીએ

શકુંતલા—આને પણ મારે જામાન મમજવું જોઈએ હવે પડી તે

સખીઓના શણગાર મારે માટે દોહતા થવાના. (આશ્ચર્ય સાથે છે)

ખન્ને—અહીં, આવા મત્રવ પ્રવરે કે ન ન સોભે (તેના આશ્ચર્યો લૂછીને

તેને શણગારવાનો અભિનય કરે છે.)

પ્રિયંવદા—આજુપણેથી ગોમી જાહે તેડુ ૨૫ આશ્ચર્યમય શણગારોથી
અપમાનિત થાય છે

(હાથમા બેટ લઈ પ્રવેશીને)

બે ઋષિકૃમાર—આ ગ્લા અવ કારો. એમને મળવો.

(નો જોઈને વિચ્છન્ન પામે છે)

ગૌતમી—વત્સ, નાન, કયાથી લઈ આવે ? આ બધું ?

प्रथमः—तत्तत्काश्यपप्रमाणात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न गच्छ । श्रूयताम् । तनमयता वयमाश्रिताः शकुन्तलाहेतोर्नस्पनिभ्यः
कुसुमान्याहरतेति । तन इदानीं—

क्षौम केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा भाङ्गल्यमाविष्टम्

निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्यभागोत्थितै-

र्दतान्याभरणानि तत्किंसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥३॥

प्रियवदा—हन्, अनयाभ्युपगता सूचिता ते भर्तुर्गहेऽनुभविष्या राजलक्ष्मीः ।

(शकुन्तला व्रीडा रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एहोहि । अभिप्रेतोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवा निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(निष्क्रान्तौ ।)

मलयौ—अये, अनुयुक्तभूषणोऽननः । चित्रकूर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणविनियोग

कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वा नैषुणम् ।

(उभे नायकेनात्कुरुत ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यान्यत्यद्य शकुन्तलेनि हृदयं मन्मृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठं स्तम्भितयाऽपवृत्तिबलुपश्चिन्नाजडं दर्शनम् ।

धर्मलक्ष्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्योद्यम-

पीडयन्ते गृहिणा कथं नु तनयाधिप्लेपदुर्गनर्थं ॥४॥

(परिश्रान्ति ।)

सत्यार्थः—हन् शकुन्तले, अवसितमण्डनाति । परिवर्त्य सायनं लीमयुगलम् ।

(शकुन्तलेत्यानं परिवर्त्ते ।)

गौतमी—जते, एष त आनन्दपरिगृहिणा चक्षुषा परिपश्यन्त इव गुरुरपस्थितः ।

आचारं तावद्विदधाम्य ।

शकुन्तला—(स्त्रीदम्) तान् वन्दे ।

પહેલો—તાત કાશ્યપના પ્રભાવથી.

ગૌતમી—શુ માનનિદ નિદિદાગ ?

ખીજો—નહિ ર, માખજો તેઓથીએ અમને આજ્ઞા કરી કે વૃદ્ધો ઉપરથી શકુતલા માટે કૃષો વીણી લાવો, અને ત્યારે—

કેઈક વૃક્ષે ચંદ્રવવ મગ્ગ વગ્ગ મગ્ગાવ્યુ, તેા કેઈક વૃક્ષે ચન્દ્રે લગા-
ડવા ચોગ્ય અણતો વહાવ્યો, ગીબ્બ દક્ષેએ નવપન્થવાકુને શરમાવતા હોય તેવા,
કાડા કુધીના હાથને બદ્ધ કરી બનદેવીઓની હવેલીઓ વડે અનને આશ્રુપણો
આપ્યા. (૫)

પ્રિયંવદા—સખી, આ અનુમલ સૂચવે છે કે, પનિગ્રહે તુ ગબ્જાપ અનુભવીશ,
(શકુતલા લગ્નમનો અભિનય કરે છે.)

પહેલો—ગૌતમ, ચાલ ચાલ, સનાન કરી રહેલા કાશ્યપને આપણે દક્ષેની
આ સેવાની વાત બતાવીએ

ખીજો—ભાવે (બન્નેનુ પ્રસ્થાન)

અખીઓ—અહી, અહી, અમે આશ્રુપણુ જદી પરેઈ નદી, ખડુ ચિત્ર-
કળાના અભ્યાસથી તાગે અગ્નિને અશ્રુપણુ પહેરાયીએ

શકુતલા—તમારી નિષ્ક્રિયતા ૯ ચક્ર છુ હો

(બન્ને અનકાર પહોંચવાનો અભિનય કરે છે)

(પછી સનાન કરી રહેના કાશ્યપનો પ્રવેશ)

કાશ્યપ—

આજે શકુતલા (આમગ) જગે (એ વિચારે) હા હા કંઈક થાય છે,
આસુના પ્રવાહને રોકવા જતા કંઈ પુત્રાન છે, ચિતાથી આપ જગત ધાન્યુ કર
છે, જો નાગ જેવા અશ્વપ્રદાસની યજ્ઞ સેવને જાણે અસી બાકુલ શકિતિ
હે ન તો, પુત્રોના પ્રથમ વિષામુખે મૃત્યુઓને કેવી પીડા થતી હશે (૬)

(ચાલે છે)

અખીઓ—અહી શકુતલા, તારો શપ્તગ્રામ પૂરો થયો હશે આ બે રેશમો
વધો પહેરી લે.

(શકુતલા બેઠો થઈ વગ્ગ પહેરે છે.)

ગૌતમી—બેટી, અનંત વદનવતી દષ્ટિથી તને આજે આદિગન ન હોત તેવા
શુ આ આતી પહેર ૧ તો, એને પહે લા.

શકુતલા—(શ અની) પિતાજી, પ્રાપ્ત.

काश्यपः—रसे,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सभ्राजं सेव पृथुमवाप्नुहि ॥७॥

गौतमी—भगवन्, वरः रत्नवेषो, नाशीः ।

काश्यप—रसे, इतः सद्यो हुताग्नीन्प्रदर्शणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यप—(शृङ्खलान्दशाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिद्धन्तः प्राग्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

र्वेतानास्त्वां घट्टयः पावयन्तु ॥८॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणा करोति ।)

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सद्यष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गखमिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरथः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः सनिहितस्तपोऽन्तरः—

पातुं न प्रथमं व्ययम्यति जलं युष्मात्स्यपीतेषु वा

नादत्ते प्रियमण्डनापि भयतां स्नेहेन या पल्लयम् ।

आद्ये यः कुसुमप्रसूतिममये यस्या भयत्युत्तमः

संयं याति शकुन्तला पतिगृहं मर्यैरनुज्ञायताम् ॥९॥

(केवलित्वा सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिर्गिर्यं यनधामघग्धुभिः ।

परभृनपिरत्न कलं यथा

प्रतिपचनीकृतमभिगीदताम् ॥१०॥

કાશ્યપ—વત્સે,

શર્મિષ્ઠા યજ્ઞાતિની બહુમાનીતી હતી તેમ તું પણ પતિની બહુ માનીતી થજે. જેમ એ પૂરુ જેવા સમ્રાટ પુત્રને પામી તેમ તું પણ ચક્રવર્તી પુત્રને પામજે. (૭)

ગૌતમી—ભગવન ! આ તો આપે આશીર્વાદ નહિ, વરદાન આપ્યું.

કાશ્યપ—વત્સે, હમણા જ આહુતિ નાખવામાં આવેલ અગ્નિઓની પ્રદક્ષિણા કરો. (બધા પ્રદક્ષિણા કરે છે)

કાશ્યપ—(ઋચાઓના છઠ્ઠી આશીર્વાદ આપે છે.)

વેદીની ચારેબાજુ નિશ્ચિત સ્થાનવાળા, સમિધોથી યુક્ત, જેમની ધાર ઉપર દર્ભ મિઠાવવા આવ્યાના છે તેવા, આહુતિમાં દ્રવ્યની સુગંધથી પાપનો નાશ કરનારા યજ્ઞના અગ્નિઓ તને પવિત્ર કરે. (૮)

(શકુંતલા પ્રદક્ષિણા કરે છે.)

હવે પ્રસ્થાન કરો. (દષ્ટિપાત કરી) કયા છે શાર્દૂંગવ વગેરે ?

(પ્રવેશી)

શિષ્ય—ભગવન, આ ગદા અમે.

હી

કાશ્યપ—તારી ભગિનીને માર્ગ દર્શાવ.

૧

શાર્દૂંગરવ—આ બાજુ, આ બાજુ આવો.

(સહુ ચાલે છે)

કાશ્યપ—અરે, તપોવનના નિકટવર્તી તરુઓ !

તમને જળ પાવા વિના જે પોતે પહેલા (જળ) પીવા માગતી નથી; શલ્યગાર પ્રિય હોવા છતાં તમારા તરફના સ્નેહને કાનપે જે કૂપણો પણ ચૂંટતી નથી; તમાગ કૂલ ખીલવાના પ્રથમ પ્રયત્ને જેને અન્યત્ર ઉત્સાહ થાય છે, તે આ શકુંતલા આજે પતિગૃહે જાય છે. તમે સૌ એને જવાની ગમ આપો. (૯)

(શયજના દટકાગને નચવી)

આશ્રમવાસના માથા જેવા જસોએ શકુંતલાને જવાની અનુમતિ આપી, કાગણકે તેમણે પોતાના પ્રત્યુત્તર રૂપે આવો દાવદનો મધુર દટકાર કર્યો છે. (૧૦)

(आकाशे)

रम्यान्तर. कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नयमितार्कमय्यतापः ।

भूयात्कुशोदयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवञ्च पन्याः ॥११॥

(तर्धे सस्मिन्मार्गयन्ति ।)

गौतमी-जाते, शांतिजनस्निग्धामिरनुगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रगम भगवतीः ।

शकुन्तला-(सप्रणामं परिक्रम्य जनानि वन्द्यम्) हृषा प्रियवदे, नन्दार्यपुत्र-
दर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यज्ज्वा दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।प्रिय वद-न केवलं तपोवनपरिहृत्तानरा सख्येय । तयोपस्थितत्रियोगस्य तपोवनस्यापि
ताम्रसमस्तथा दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपस्तुतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रुणीव लताः ॥१२॥

शकुन्तला-(स्मृत्या) ताव, एषाभगिनी वनग्रेत्स्ना ताम्रदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः-अस्मि ते तस्या सेदयस्त्वेहम् । इयं ताम्रदक्षिणेन ।

शकुन्तला-(लज्जापुत्रेण) वन्द्योऽस्ते, चूतमगतापि मा प्रत्यालिङ्गेनोक्ताभिः
मार्गाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते एषु भविष्यामि ।

काश्यप —

नकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं

भर्तागमान्ममदृशं मुक्तैर्गता त्वम् ।

पूतेन मंथितवती नयमाद्रिन्त्य-

मन्यामहं त्वयि च ममप्रति धीतचिन्त. ॥१३॥

इतः पन्थानं प्रतिनयन्त्य ।

शकुन्तला-(मन्यो प्रवि) हृषा, एषा द्वरेयुं त्वेहं स्ते निक्षेपः ।

मरयो-अः उजः कस्य हस्ते मर्जितः । (दापं स्मृत्यः ।)

काश्यप -अनूपे, अः स्मृता । ननु भतीष्यामेव स्थितवर्तया शकुन्तला ।

(मर्त्यं दर्शयन्ति ।)

(આકાને)

તેનો માર્ગ, યથે યથે કમળવનયુક્ત મરોવરોથી ગમણીય થજો, ઘટા ૧૨
 વૃક્ષોને કાગણે સૂર્યકિરણોનો તાપ નદ બનજો પદ્મના પગ સમી માર્ગની ધૂળ પણ
 મુકોમળ થજો એ માર્ગ શાત અને અનુકૂળ પવનવાળો તથા શુભ બની ગ્હે (૧૧)
 (મૌ વિસ્મય પ મી સાથજે છે.)

ગૌતમી—બેટી સ્વજનો જેવા સ્નેહાળ તપોવના દેવતાઓએ પણ તારા
 પ્રભાપુને અનુરા આપી છે ભગવતીને (વનદેવીઓને) પ્રણામ ૭
 શકુન્તલા—(પ્રણામપૂર્વક પ્ર ક્ષિણ કૃતા જનાન્તિ) મખી પ્રિયવદા,
 આર્યપુત્રના દર્શન માટે તો ઉત્સુક છું તોયે આશ્રમને છોડી જતા મારા ચરણો
 મહાપ્રભને આગળ ધપે છે

પ્રિયવદા—સખી, તું જ માત્ર તપોવનના વિયોગથી વ્યથ બની છે એમ
 નથી તારા ભાની વિયોગથી આ તપોવનની પણ તારા જેવી જ સ્થિતિ છે
 હૃદયોએ દર્શના કોમિયા ગડી દીવા છે મોરોએ નાયવાનુ ત્યજ દીડુ છે,
 અને પીળા પાંડા ખેરવની વેનીઓ બચે આનંદ મારી ગડી છે (૧૨)

શકુન્તલા (નાદ કરી) પિતાજી મારી લતાભગિની વનજનો મ્નાની ૭ રજ
 લઈ આવુ

કાશ્યપ—તારો એના પ્રતિનો ભાગિની જેવો સ્નેહ દુ ભલુ છું આ ગડી
 જમણી ગણુએ.

શકુન્તલા—(વેનની પાસે જઈ) વનચ દિશા, આગાને આગિત્રી રહી છે છતા
 આ બાબુના તારા શાખા રૂપી હાથથી મને પણ આનિયન આપ આજથી ૭
 તારાથી ફર જવાની છું

કાશ્યપ—તારે માટે મે પહેલેથી જ જે પ્રકરના પતિના મ્ના કરી હતી
 તેવા યોગ્ય પતિને તું પુરુષમય પામી શકી છે આ નવમાગિત્ર પત્ર આશ્રદક્ષ
 સાથે મનાગન પામી છે એનેએની તથા નાગી ૧૧ ૥ ચિન્તામન થયો છું (૧૩)
 આ માર્ગે ચાલ.

શકુન્તલા—(મખીઓને) મખીઓ એન તમાગ મ્નેના મ્ના સોપુ છું.
 મખીઓ—અને અમને ૧ના હ થમા મોપે છે ?

(૧ને આટ નારે છે)

કાશ્યપ—અનંતા ૧ કુન ૧૧ ક૨ તમાગ મ્નેએ તે શકુન્તલને ધીર
 આપવાની દોર

(૧૧ અગળ ચાને છે)

शकुन्तला—तान एषोऽज्जर्यतचारिणी गर्भमन्यरा मृगधूर्यदानघप्रसरा भवति तदा
मद्यं कमपि प्रियनिवेदयितुं क विस्मयिष्यथ ।

काश्यप—नेद विस्मयिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु सत्त्वेन निवसने मे सज्जते । (परावर्तते ।)

काश्यपः—यत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिहगुदीनां
तैलं न्यपिच्यत मुखे कुशसृचिधिदे ।

श्यामाकमुष्टिपरिषर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रवृत्तकः पदवीं मृगस्ते ॥१४॥

शकुन्तला—यस, किं सह्यासपरित्यागिनीं मामनुस्मसि । अचिरप्रमूतया जनन्या
मिना वर्धित एव । इदानीमपि मया निरहितं एषा तानभिनितयिष्यति । निम्नस्य तान्
वदती प्रस्थिता)

काश्यपः—यत्से, अत्र रुदितेन । स्थिरा मम । इतः पन्थानमालोक्य ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरपस्त्रयुतिं
घातं कुरु स्थिरतया विस्तानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोऽग्रतश्चमिभागे
मार्गे पदानि गलु ते विषमीभवन्ति ॥१५॥

शार्ङ्गस्थ—भगवन्, अद्यकालं स्निग्धो कोऽनुगन्ध्य इति भूयते । तदिदं
तीरम् । अत्र मृदिष्य प्रविशन्मुहं नि ।

काश्यपः—तेन हीनां धीरज्जगृह्यतामाभ्यामः ।

(मार्गे परिक्षम्य रिदनाः ।)

काश्यपः—(शोकान्तम्) किं नु मृगं त्वमनने कृष्णस्य पुत्रस्य नामिः नरेण
यन् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(आन्तिपम्) एष, पश्य । नन्विन्नप्राप्तमिह गृह्यन्त नराणां
यमराजस्य । दुःखम् परेभि ।

अनमृषा—मृषा, देवः कश्यपः ।

શકુંતલા—પિતાજી ! સમજાઈ હોવાને લીધે પર્ણકુટિની આસપાસ ધીરે ધીરે હાથેથી જ્યારે મુખ-છુટકારો થાય ત્યારે તે પ્રુથગ્ગુ લાવનાર કોઈને મારી પાસે મોકલજો.

કાશ્યપ—એ નહિ ભૂલું

શકુંતલા—(ચાલતા, અટકવાનો અભિનય કરીને) અરે ! મારા વસ્ત્રને ડાણ વળગી રહ્યું છે ?

(પાછું ફરીને જુએ છે.)

કાશ્યપ—વત્સ,

હાંની અણીથી વિધાયેલા જેના મુખના ઘાને ઇંચીદાનું તેજ સીચી સીચી તેં રુઆવ્યો હતો, સામાની મૂઠી નાખી ઉઠેરેલો તે તારા પુત્ર જેવો મૃગ તારો માર્ગ મૂકતો નથી.

(૧૪)

શકુંતલા—વત્સ તારો સહવાગ છોડીને ચાલી જનાર મારી પાછળપાછળ હું શું કામ આવે છે ? જન્મ પછી તત્ત જ માવિહોણો થયેલો હું મોટો તો થયો જ, પણ હવે મારા ચાલી ગયા પછી પિતાજી તારી ચિંતા કરનાર છે માટે પાછો વળ.

(ગડતી રડતી આગળ ચાલે છે)

કાશ્યપ—વત્સ, રોઈશ નહિ શાન થા આ ગસ્તો જો.

જામી પાપ-પુવાળા તારા નયનોના કાર્યના વિધન નાખનાર, વારંવાર ઉભગઈ આવના આસુને ધીરજ ગાખી અટકાવ, જામીનીચી જમીનનો માર્ગ જરાગર ન દેખાવાથી તારા પગલા લથડે છે

(૧૫)

શાફ્તગરવ—મગ્ધન, જલાશન સુધી (જ) સ્નેહીને વળાવવા જવું, એવું શ્રુતિવાક્ય છે. અને આ સરોવરની છે અહીં મદેનો આખી આપે પાછા જવું જોઈએ.

કાશ્યપ—ચાલે તો આ પીપળાના વૃક્ષની છાયામાં જઈએ

(મધ્ય ચાલીને જાય છે)

કાશ્યપ—(સ્વત્રા) ગજ દુષ્ટાને ચોગ કેવો નદેગો પડે ? (વિચાર કરે છે.)

શકુંતલા—(જનાનિકે) તખી જો દેવ કન્યાપત્ર જ અંકુ આવવાને કાગળે પોતાના પ્રિયગને જોઈ ન રડતી ચડવાળી અંકી થઈને કુડા ચીકાર કરે છે. ખરેખર હું ભારે કંપુ કાર્ય કરી ગઈ છું.

અનસૂયા—તખી, એન બેવીર મા !

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनी विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥१६॥

काश्यपः—शाङ्गरय, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तला पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शाङ्गरय—आज्ञापयतु ममान् ।

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुल चात्मन-

स्तयस्यस्याः कथमप्यधान्धवदृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं यध्वयन्धुभिः ॥१७॥

शाङ्गरयः—गृहीतः सुदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकमोऽपि सन्नो लौकिकता यम् ।

शाङ्गरयः—न खलु धीमता कश्चिद्विशयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितिः पतिकुलं प्राप्य-

शुश्रूषन्त्य गुरुकुलं प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्पिप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येप्यनुत्सेकिनी

यास्त्येव गृहिणीपदं युवतयो धामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान्यधूजनस्योपदेशः । ज्ञाते, एतत्खलु सर्वमवधार्य ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्य मा सगीजनं च ।

शकुन्तला—नान, इति एव किं प्रियदामिथाः सख्यो निरतिथ्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यात्यति ।

शकुन्तला—(स्तिरनाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्गापरिभ्रष्टा मन्दनगेन्मूत्रिणा चन्दनलतेरं देशान्तरे जीवन् धारयिष्ये ।

काश्यपः—वत्से, किमेव वान्तासि ।

अभिजनयतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभयगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकृत्या ।

तनयमधिरात्राचीवार्कं प्रसूय च पायनं

मम विरहतां न न्य परमे शुचं गणयिष्यमि ॥१९॥

એ પણ પ્રિયતમ વિના દુ ખથી અતિ દીર્ઘ લાગતી રાત વીતાવે છે - અ શાનો તત્તુ ગમે તેગલા મોટા વિરહ દુ ખને પણ સહ બનાવે છે (૧૬)

કાશ્યપ—શાર્દૂંગરવ માન વતી, શકુતનાને આગ્રહ કરીએ રાખને કહેજે

શાર્દૂંગવ—આપ આજ્ઞા કરો

કાશ્યપ—

અમે સદમધન (તપસ્વીઓ) છીએ આપણુ કુળ જીયુ છે, તેમ જ સબધી એના પ્રગ્તન વિના જ એનો તમાગ પ્રત્યે સહજ સ્નેહ છે એ (બધુ) બગમગ વિચારી, અવ રાણીઓમા તેને સમાન નાનભર્યુ સ્થાન મળે તે જોજો આથી વિશેષ ભાગને અધીન છે કન્યાના સગાએ તેની વાત ન કરની જોઈએ (૧૭)

શાર્દૂંગરવ—તમારો સ દેશો યાદ ગખી લીધો

કાશ્યપ—વત્સે, હવે તને માર્દક શિખામણુ દેવાની છે ભલે અમે વનમા વસીએ છીએ છતાં લોકવલ્લાર પણ જાણીએ છીએ

શાર્દૂંગરવ—પ્રાગ્ધુરુષા માટે કાઈ પણ અગ્રેન નથી

કાશ્યપ—તો તુ અહીંથી પનિગૃહે પહોચી

વડીલોની સેવા કરજે, સપત્નીઓ પ્રત્યે પ્રિય મખી સમો વર્તાવ રાખજે, પતિ અપમાનિત કરે તો પણુ કોધે ભરાઈ વિરુદ્ધ આચરણુ કરીશ નહીં આમરો પ્રત્યે ખૂબ જ છે ૧૭ ગહેજે સદ્માગ્ની ગર્વિષ્ઠ બનીશ નહિ આ રાતે વર્તનાર યુવતીઓ શૃદ્ધિભીષ્ પામે છે, એનાથી વિપરીત રીતે વર્તનાર ઓઓ કુદ ને પીડાકર હોય છે (૧૮)

ગૌતમી શુ માને છે ?

ગૌતમી—કનાઓને તો આટલો ઉપદેશ થયો છ બેગી, આ બધુ ધ્યાનમા રાખજે

કાશ્યપ—વત્સે, મને અને મખીઓને ભેગી લે.

શકુંતલા—પિતાજી, શુ અહીંથી જ પ્રિયવ ૧ વગેરે સખીઓ પાછી ફરશે ?

કાશ્યપ—વત્સે, એમને પણ પરણાવવાની છે તારી સાથે ત્યાં આવેએ યોગ્ય નથી તારી જોડે ગૌતમી આવશે

શકુંતલા—(પિતાને ભેગત) પિતાજીના બોળામાથી વિખૂંટી પડેલી તુ હવે, મવવપર્વતના ત્વ ઉપથી ઉજાડવાના આવેની વેનની જેમ બીજા પ્રદ્યમા મ્ની રીતે જીવી શકીર ?

કાશ્યપ—વત્સે, આમ વિહવળ મેમ બને છે ?

નંદાકુન્દન સ્વામીના કુળજી પ્રથ સનીવ શૃદ્ધિભીષ્ પામી સમૃદ્ધ ધનના નંદાન કાર્યોમા નિગત ગૂંથાયેલી તુ, પૂર્વ દિશા પાવન સૂર્યને જન્મ આપે તેમ અચિ - મળે પુણ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપી પછી હે વત્સે, માગ વિચેત્રથી ઉપજેતા શોખને તુ બૂલી ગઈશ

(शकुन्तला पितु पादयोः पति ।)

काश्यप—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यानुपेत्य) हज्र, इ अपि मा सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्या) सखि, यदि नाम स राजा प्रथमज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सदेहेन वानाकम्पितास्मि ।

सख्यो—मा भयी । अस्मिन्नेह पापशङ्की ।

शाङ्करिचः—युगान्तरमारुढः सखि । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थिता) तान, कदा नु एतत् भूयस्त्वयोरन प्रेक्षिष्ये ।

काश्यप—श्रयणाम् ।

भृत्या चिराय चतुर्गन्महीसपत्नी

दोग्धग्निमप्रतिरथ तनयं निर्येक्ष्य ।

भर्त्रा तदपितकुटुम्बभरेण मारुधं

शान्ते करिष्यसि पद पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२०॥

गोतमी—जाते, परिहीयते गमननेन । निर्येक्ष्य पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेव मननिष्यते । निर्मता भगान् ।

काश्यप—यसे, उपरुष्यते तयोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय. निरनाम्निष्य) तत्राश्रमपीडितं तानशरीरकम् । तन्नानिमात्रं मम कृतं उरुष्टितुम् ।

काश्यप—(सनि.श्रासम्)

शममेष्यसि मम शोकः कथं नु यस्मै त्वया रचितपूर्वम् ।

उदज्जगन्धिरूढं नीयारघालं विलोकयतः ॥२१॥

गच्छ । शिरास्ते फन्यान् सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सह्यादिनध ।)

सख्यौ—(शकुन्तला निर्येक्ष्य) ॥ चिह्. ॥ चिह्. । अन्तर्हिता शकुन्तला पराश्रमा ।

काश्यप—(सनि.श्रासम्) अत्राप्ये, गायत्री वा सहस्रमन्त्राणि । निर्येक्ष्य शोकमनुगच्छत मा प्रस्थितम् ।

उभे—गात्र, शकुन्तलापिहितं शब्दमिव तरेण फलं प्रविशत ।

(ચક્રતલા પિતાને પત્રે પડે છે.)

કારકપ—હું જે છું છું તે થજો.

શકુંતલા—(અખી પામે જઈ) અખીઓ, તમે જન્મે મને એકામાયે ભેટો.

અખીઓ—(તેમ કરી) જલેન, જો કદાચ તે ગત્ય તને એકામાયમા લીધ કરે તો તેને, તેના નામથી અકિત આ વીંટી જનાવજો.

શકુંતલા—તમારી આ શંકાથી હું કૂચ ઊઠી છું.

અખીઓ—ખીય નહીં. અતિ પ્રેમ અનિષ્ટની શંકા કર્યા કરે છે.

શાર્દૂલકર—અર્થ દેવ બીજા પ્રકરમા પ્રવેશ્ય છે હવે આપ જલદી ચાલો.

શકુંતલા—(આગમ તરફ મુખ કરી જામી ગઈ) હું ફરી ક્યારે આ તપો-વનને નિડાળીશ ?

કારકપ—નામજ,

આ નમુદની સીમાવાળી જમીની લાગા સમય સુધી સપન્ની મની ગઈ, કુદરતના અને તાગ પુત્રને ગજનશાનને સ્થાપી તેને કુળને ગર્વ લાગ એપી દેનાર, (તાગ) પતિની આરે, આ ચાત આગમન તુ ફરી પ્રવેશ કરીશ. (૨૦)

ગૌતમી—ભેટી, જવાની વેળા વીની જાન છે. પિતાજીને પાછા વાળ. અથવા આ તો ક્યાં સુધી આમ જ જો- ! ક્યારે એટલે આપ જ પાછા ફરો.

કારકપ—વન્મે, તમનું કાર લાગ્ય છે

શકુંતલા—(ફરી પિતાને ભેટી પડ્યા) તપશ્ચર્યાને કાળે આપનું શરીર ઘસાઈ ગયું છે તેથી મારી ખૂબ ખૂબ ચિંતા કરી હું ખી થસો મા.

કારકપ—(નિશ્વાસપૂર્વક) વત્સે,

તેં પહેલા પર્યુકટીને દાર પૂજાને માટે સેપેલ નીવારગલિને જગી નીકળેલ જોતા, મારો ગોક કેવી રીતે થમરો ? (૨૧)

જા તારો માર્ગ શુભ હતો

(ચક્રતલા અને સાહવાત્રીઓનું પ્રસ્થાન.)

અખીઓ—(ચક્રતલાને જોઈ) હા ! અરેરે ! વનગર્ભમા ચક્રતલા અદ્ય-યર્થ ગર્ભ.

કારકપ—(નિશ્વાસે નાખી) અનસૂય, તમારી સગખી સાહેબી ચાલી ગઈ. ગોક કાજુમા લઈને હવે મારી પાછળ પાછળ આવો.

ખન્ને—પિતાજી, ચક્રતલા વિહોણા સૂના તપોવનમા અમે કેમ કરીને પ્રવેશીશું ?

काश्यप - स्नेहप्रवृत्तिरेव दर्शनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्, भोः शकुन्तला
पतिकुल विमृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुत -

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामघ सप्रेष्य परिग्रहीतुम् ।

जाता ममाय विशदः प्रकाम
प्रत्यर्पितन्यास इषान्तरात्मा ॥२२॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

ચોથો અંક

કાશ્યપ—પ્રેમના પ્રભાવને લીધે એમ લાગે. (વિચાર કરતાં અને દરતાં)
હાથ, શકુંતલાને સાસરે વળાવી હવે સ્વસ્થ થયો. કેમકે,

ખરેખર કન્યા પારકું ધન છે. એટલે તેને આજે પતિ પાસે વળાવી, મારો
અન્તરાત્મા, જાણે કોઈની થાપણ પાછી સોંપી હોય તેમ, અત્યંત પ્રસન્ન થઈ
ગયો છે. (૨૨)

(સૌનું પ્રસ્થાન.)

ચતુર્થ અંક સમાપ્ત

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रशिन्यासनस्थो राजा निदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) भो वयस्य, सर्गातशालान्तरेऽयवान देहि । कर्मशुद्ध्या
मीतेः स्वरसयोगं श्रूयते । जाने तत्रमगती हसरदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

राजा—नृणां भव । यादवान्कर्णयामि ।

(अनादौ गीयते ।)

अभितवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य दूतमञ्जरीम् ।

कमलवन्मतिमाग्रनिर्वृत्तो मधुकरं चिस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥१॥

राजा—अहो रागपरिगहिणी गीतिः ।

विदूषकः—किं ताद्रीत्या अयगतोऽनघः ।

राजा—(स्मितं कृत्वा) सहृदूतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वस्तुमतीमन्तरेण
महदुपाज्जमे गतोऽस्मि । सखे मादव्यं, न्द्वचनादुच्यता हसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषक—यद्भगवानाशापयति । उ-यार । भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परसीर्षहस्तैः
शिखण्डे ताडयमानस्याप्समा वीतरागस्येन नास्तीदानीं मे मञ्छ ।

राजा—गच्छ । नागरिकव्रता मलमगैराम् ।

विदूषकः—न गतिः । (निःश्वसः ।)

राजा—(आनिगतम्) किं नु शत्रु गीतार्थनाकर्षेष्टमनविद्धादतेऽपि बल्यदु-
स्पष्टितोऽस्मि । अथवा ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुराञ्ज निशम्य शब्दा-

न्पर्युत्सुकीभयति यन्सुखिनोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतना स्मरति नूनमनाधपूर्य

भायस्थिराणि जगतान्तरमौहवानि ॥२॥

(पराङ्मुलं स्तिष्ठति ।)

(ततः प्रशिनति क-तुरी ।)

कञ्जुकी—अहं नु ग-दीक्षीनस्थानं प्रविन्दोऽस्मि ।

आचार इत्यथहितेन मया गृहीता

या वंशयट्टिस्थगंधगृहेषु राशः ।

यान्ते गते दहन्ति मे मम मयं ज्ञाना

प्रस्थानयिष्यत्यगतेत्यथदम्यनार्था ॥३॥

અંક પાંચમો

(આસન પર બેઠેલા ગળ તથા વિદૂષકનો પ્રવેશ.)

વિદૂષક—(કાન દઈ) અરે મિત્ર, સગીનમવનની અંદર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી સાંભળો જોઈ. મધુર તથા શુદ્ધ ગીતની સ્વરયોજના અંભણાય છે. લાગે છે કે દેવી હંસપદિકા ગાયનનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

રાજા—ચૂપ રહે, સાંભળું ત્યાં સુધી.
(આકાશે ગીત સંભળાય છે)

હે ભ્રમર, તું તૂતન મધુનો લોભી છે; એટલે જ તે આમ્રમંજરીને ખૂબ ચૂમી, (અને) હવે કમલમાં કેવળ વાસ કરી સંતુષ્ટ થઈ ગયો છે. એ (આમ્રમંજરી)ને તું કેમ ભૂલી ગયો છે? (૧)

રાજા—અહો ! શું ભાવભરપૂર આ ગીત છે !

વિદૂષક—શું, ત્યારે ગીતના શબ્દોનો ગૂઢાર્થ આપ સમજ્યા ?

રાજા—(સ્મિત કરી) મેં એકદાર એની સાથે પ્રેમ કર્યો હતો, એટલે દેવી વસ્ત્રમતીને ઉદ્દેશીને તેણે મને જખરો ટાણેા માર્યો છે. મિત્ર માઢવન, મારા વતી હંસપદિકાને કહેજે કે તે કુશળતાપૂર્વક કપકા આપે.

વિદૂષક—જેની આપની આજ્ઞા. (જોભો થઈને) અરે મિત્ર, એ (હંસપદિકા) ખીજાઓના હાથે મારા જટિયા પકડાવીને મને માર મારશે તો પછી અપ્સરાને હાથે જેમ તપસ્વીનો મોક્ષ ન થાય તેમ મારો પણ છૂટકારો નહીં થાય.

રાજા—જા. નાગરિકની ચતુરાઈથી એને કહેજે.

વિદૂષક—શો ઉપાય ? (ભય છે.)

રાજા—(સ્વગત) આ ગીતવસ્તુ મામળાને પ્રિયજનથી વિખૂટો પડ્યા વગર પણ હું આટલી બધી ઉતકંઠા કેમ અનુભવી ગયો છું ! અથવા, રમણીય દસ્યો જોઈને કે મધુર શબ્દોનું શ્રવણ કરી જે સુખી જીવે છે તે પણ ઉન્મત્ત બની જાય છે, આનું કાન્ધુ એ છે કે નિઃસંદેહ તે વ્યક્તિ અજ્ઞાત-પણે દૃઢ સસ્કારથી સ્થિર થયેલી જન્મજન્માતસૌની પ્રીતિને મનોમન સંભાળવા લાગે છે. (૨)

(વ્યાકુળભાવે જોભો રહે છે.)

(કંચુકીનો પ્રવેશ)

કંચુકી—અરે, આવી આ અવસ્થાને પામ્યો છું !

રાજાના અંતઃપુરમાં અધિકારી નિઝાતા જિંદગી તરીકે જે નેરગની લાકડી મેં (હાથમાં) પકડી હતી તે જ આજે અનેક વર્ષો વીતી જતા, ચાલતી વખતે લયડનાં મારે મારે આધારૂપ થઈ પડી છે. (૩)

भोः, काम धर्मसार्थमननिपात्य देवस्य । तयापोदानीमेव घर्मासनादुत्थिताय पुनरुत्प्रेष-
कारि कण्ठशिथ्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदितुम् । अथयानिश्चमोऽयं लोकनन्त्राधिकारः ।
कुतः ।

भानुः सकृच्चुक्ततुरङ्ग एव
रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः
पष्टांशवृत्तेरपि धर्म एव ॥३॥

याग्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यालोक्य च) एव देवः,

प्रजाः प्रजाः स्वा इय तन्त्रयित्वा
निपेयते ध्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः
शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥४॥

(उपराम्य) जयतु जयतु देवः । एते एतु हिमगिरेरुपकारव्यरातिनः काश्यपसदेशमादाय
सलीफालपत्विनः सम्राणाः । भुव्या देवः प्रमागम् ।

राजा—(सादरम्) किं कश्यपसदेशहारिणः तपस्विनः ।

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्रचनादिशाभ्यामुग्राभ्याः सोमराजः अमृताश्वमरातिनः श्री तेन
निधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति । अहमप्यत्र तस्मिन्दर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः
प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी—यदाशययि देवः । (निष्क्रान्तः)

राजा—(उत्थाय) वेप्रयति, अभिरागनार्गमादेश्य ।

प्रतीहारी—इत इतः देवः ।

राजा—(रुक्मिणीम्) अधिसारणेऽं निरूप्य) ततः प्रार्थितमर्थमधिगम्य मुने
सत्यमेव जन्तुः । राजा तु चरितार्थता दुःखेत्तराय ।

ओम्सुख्यमायमयमादयति प्रतिष्ठा

यिन्नाति मृत्पपरिणादनवृत्तिरेव ।

नानिप्रमाणयनाय यया धमाय

राज्यं म्यहमभूतदण्डमिवापयम् ॥६॥

(निरुद्धः)

पैताग्रि—निरुद्ध देवः ।

હા', મહારાજે ધર્મકાર્યમા હીલ ન કરવી એ સાચુ, તો પણ, હનણા જ ન્યાયામત ઉપરથી જિલા થયેલ ગમને વિશ્રામમા વિદન નાખનારી કણવના શિષ્યોના આગમનની વાત જણાવવાનો ઉત્સાહ થતો નથી. પણ પ્રખ્યાતનના અધિકારી માટે વિશ્રાંતિ હોતી જ નથી. કેમકે,

સૂર્ય એક જ વખતે પોતાના લોડને (રથમા) જોડે છે (તે જોડેલા જ રાખે છે) પવન રાત અને દિવસ વચ્ચે જ કરે છે, શેષનામને માથે હમેશા પૃથ્વીનો ભાગ છે. (પ્રજાની આવકના) છઠ્ઠા અથવા ઉપર જીવનાગ રાજાનો વર્મ પણ આવે જ હોય છે (૪)

હાલ તમારે મારી ફરજ ગમણુ (ચાની, જોઈ) આ (રથા) મહાગજ.'

જેવી રીતે ગજેન્દ્ર પોતાના ટોળાને હોગવણી આપી સૂર્યતાપે તપ થતા દિવસે શીતળ સ્થળે આવે, તેમ પ્રજાનુ પોતાના સતાનની જેમ ધ્યાન કરીને મન થાકી જતા એક તમા આવી બિરાજ્યા છે. (૫)

(પાસે આવી) જય હો, જય હો, દેવને ! હિમાલયની તળેટીના અન્ધધમા વસનારા આ તપસ્વીઓ સીએ સાથે, મસ્થપનો મ દેજો લઈ પવાર્યા છે. આ વાત સાંભળીને આપ યોગ (આશા) કરજો.

રાજા—(આશ્ચર્યક) શુ, તપસ્વીઓ કામ્યપનો સ દરો લાવ્યા છે ?

કંચુકી—હા જી

રાજા—તો પછી, મારા વની ગજપુરોહિત સેનરાતને આજ્ઞા કરો કે, આ આશ્રમવામીઓનો વૈદિક વિધિથી સત્કાર કરીને તે પોતે જ એમને અદ્ય લઈ આવે હુ પણ તપસ્વાઓને મળવા માટે યોગ જગ્યાએ જઈ તેમની ગહ જોઉ છુ.

કંચુકી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા (પ્રસ્થાન)

રાજા—(જિલા થઈ) વેન્દતી અગ્નિમૃકનો માર્ગ ખતાવ.

પ્રતીહારી—આ જાણુ આ જાણુ મહાગજ

રાજા—(પાસે છે રાજકાર્યાના થાકનો અભિનય કરીને) મધ્ય જ જીવ ધર્મિષ્ઠ વસ્તુ પામીને સુખ અનુભવે છે પણ રાજાઓની બાગમમા દંટનાબ એટલે અધિક દુખ

સર્વેશ્વ સ્થાન ઉચ્ચકતા નહ કરે છે, મેળવેન વસ્તુને સાચવવાની વૃત્તિ કદ ઉપન્ન કર છે, (તેથી) પોતાના હાથમા જ પકડેન દાડાવળા ધ્વની જેમ રાજ્ય પણ ખૂબ શ્રમ દુઃકરવાને મ ને સક વવાગનાડુ જ છે (૬)

(નેપથના)

બે વૈતાનિકો—દેવને વિનય થાઓ

प्रथमः-

स्यसुखनिरभित्यापः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि सूर्णा पादपस्त्रीवमुष्णं
शमयति परित्यापं छायाया संश्रितानाम् ॥७॥

द्वितीयः-

नियमयसि विमर्गप्रस्थितानास्तदण्डः
प्रशमयसि विषादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः मन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं घण्टुकृत्यं प्रज्ञानाम् ॥८॥
राजा-एते कल्पमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिमाम्ति ।)
प्रतीहारी-एष अभिनयस्मर्जनसञ्चकः सनिहितहोमधेनुमिशरणालिन्दः । आरोह्य
देयः ।

राजा-(आरुह्य परिक्रान्तासाम्भी तिष्ठति ।) वेद्ययति, किमुद्दिश्य भगवता कृत्ययेन
मन्त्राशामृषयः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्व्यतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो वृषितं
धर्मांरण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिन्यसच्चेष्टितम् ।
आहोस्वितप्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो धीरुधा-
भिम्यारूढवहुप्रतर्कमपनिच्छेदाकुलं मे मनः ॥९॥
प्रतीहारी-मुचरितमन्दिन मृषयो देव' सभास्तिवनागा इति तर्कानि ।
(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहिः॥ शकुन्तला पुस्तकस्य मुनयः ।
पुरश्चपा कञ्चुगी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुगी-इत इतो भयन्तः ।

शाङ्ग'रथः-शमडन,

महाभागः कामं नरपतिगभिन्नस्थितिरसां
न कश्चिद्वर्णानामप्यमपहृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शब्दत्परिचितविधिस्तदं मतमा

जनाकीर्णं मग्न्ये हृतवदपरीतं गृहमिय ॥१०॥

शङ्कतः-स्थाने भगवत्पुत्रवेशादिरङ्गभूतः सङ्कतः । अहमि,

अभ्यक्तमिथ स्नातः शुचिगुचिमिय प्रयुद्धः इय सुप्रम ।

घट्टमिय म्दग्गतिर्जनमिह सुदसङ्गिनमयैमि ॥११॥

પ્રથમ વેતાલિક—

પોતાના સુખની પરવા કર્યા વિના તું પ્રતિદિન પ્રભાહિત માટે શ્રમ અનુભવે છે, અથવા તો તારા જીવાનો સ્વભાવ જ એવો થઈ ગયો હોય છે. વૃક્ષ પ્રખર તાપને પોતાને શિરે ઝહે છે (અને પોતાની નીચે) આશ્રય લેનારાના સંતાપને છાયા વડે ઢરે છે. (૭)

બીજો વેતાલિક—

રાજકુટુંબી તું કુનાર્જે જનારાઓનું નિયમન કરે છે, (લેડિના) કલહને શમાવે છે, રક્ષણ માટે સમર્થ બને છે. વિપુલ વૈભવમાં તો અનેક અગાવહાલા (થતા) હોય છે, પરંતુ પ્રભજનોના બાધવકાર્યની પૂર્ણતા તો આખા જ (જોવા મળે) છે. (૮)

રાજા—થાકેલા મનપાળા અમે ફરી તાજ થઈ ગયા. (ચાલે છે.)

પ્રતીહારી—હમણા જ વાળવાથી સુદૃઢ લાગતો, પાસે હોમધેતુ બાધી છે તેવો અગ્નિગૃહનો આ વરડો છે. મહારાજ ઉપર ચઢે.

રાજા—(ચઢીને ચાકના ખખખાને ટેકા લઈ જીભો રહે છે) વેત્રવતી ! ભગવાન કાશ્યપે મારી પાસે કુનિઓને શા કારણે મોકલ્યા હશે ?

હિંમ તપ આદરી રહેલા, નાધારી તાપસોનું તપ વિધોથી અટક્યું હશે કે શુ ? કે પછી ધર્મવનમાં (સ્વચ્છ) ફળતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રાર્થના જૂડું પાપ આચર્યું હશે ? અથવા શુ મારા પાપાચર્યથી વેદીઓના ફૂલો ખીસવા અટકી પડ્યા હશે ? આવા અનેક તર્કવિતરક હજુ મારું મન, અનિશ્ચયને કારણે વ્યાકુળ થયું છે. (૯)

પ્રતીહારી—તદાચર્યથી પ્રસન્ન બનનાર ક્રષિઓ આપનું બહુમાન કરવા પધાર્યા છે, એવું મારું માનવું છે

(પછી ગૌતમી બાંધે શકુતલાને આગળ ફરી કુનિઓનો પ્રવેશ. તેમની આગળ કંચુકી અને પુરોહિત છે)

કંચુકી—આ બાળુ, મહાશયો આ બાળુ

શાહગરવ—શારદા,

આ મહાભાગ્યશાળી ગંગા હાને સામાજિક નર્મ ! તોડતા નથી અને સર્વ વર્ણોમાં હિત માણુન પા. નને કુનાર્જે જતો નથી છતાં પવન દુરેશા એકાન્તથી પત્રિચિત મનને આ મનુષ્યોથી કેવળાતુ નિઃસ્વરૂપ અગ્નિવેર્ષો ન જોયું ભાગે છે (૧૦)

શાહદત્ત—નર પ્રવેગે તું આવું અનુભવે તે ચોગ્ય જ છે. કું પધુ,

અહીંના સુખદુઃખ સર્વજનને, સ્નાન કરી ગ્દેષ માણુન તેજ ચોપનાગને, પવિત્ર અપવિત્રને, ભગ્નેન નિદ્રાધીનને અને અદૃશ્યવિદ્યાની બંધનપ્રસ્થાને, જે દષ્ટિએ, નિદ્રાજે તેમ નિદ્રાણું છું. (૧૧)

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा) ओहो, कि मे वामेनस्नयनं विस्फुरति ।

गौतमी—जते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भवतु कुलदेव्या प्रितरन्तु । (परिक्रामति ।)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य) भो भोस्तपस्विनः, असाधनभवान्पर्णाश्रमाणा रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रणिपालयति । पश्यतैनम् ।

शार्ङ्ग रवः—भो महाप्राज्ञाण, काममेतदभिनन्दनीयम् । तथापि वयमत्र मध्यस्थाः ।

कुतः ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-

नैधाम्बुभिर्भूरिविलम्बितो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभावा एवैव परोपकारिणाम् ॥१२॥

प्रतीहारी—देव, प्रसन्नमुग्रवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रव्यकार्यां ऋषयः ।

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभरती—

कास्थिद्वयगुण्ठनघती नातिपरिस्फुटशरीरलायण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥१३॥

प्रतीहारी—देव, कुतूहलाभोपहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

राजा—भयम् । अनिर्गन्गीय फलव्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा आभ्रगतम्) हृदय, किमेव वेपसे । आर्यपुत्रस्य भागमप्याय धीरं तावद् भय ।

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिरक्षितस्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्याय-संदेशः । तं देव श्रेतुमर्हति ।

राजा—अरहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तानुग्रह्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—मर्मानभिग्राहये ।

ऋषयः—दृष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अरि निर्जितपतो मुनयः ।

ऋषयः—

तुतो धर्मप्रियायिनः मनां रक्षितमि त्ययि ।

तमस्मपति घमांशौ कथमाविर्भयिष्यति ॥१४॥

राजा—अर्यवन्द्यु मे तावत्तः । अथ मगरं रानुप्रदाय कुशरीं वारयः ।

ગદુ તલા—(અપશુકન સૂચીને) હાય ! મારુ જમણુ લોચન કેમ ફરે છે ?
ગૌતમી—એટી તારુ અમગન ટળો તાગ પતિની કુવદેવતાઓ મગન
વરસાવો (ચાલે છે)

પુરોહિત—(રાજને બતાવી) હે તાપસો, વર્ણાશ્રમધર્મના પાનક આ મહારાજ
પહેનેથી જ આગન તણ તમારી ગહ જુએ છે એમને મળો

શાહગરવ—રે મૂર્ખ બ્રાહ્મણુ ભલે આ પ્રશસનીય છે, તો પણ આ
બાળતમા અમે તટસ્થ છીએ કેમ કે,

ફળો આવતા વૃક્ષો નીચા નમી જાય છે, નીચા જળની વાદળો ખૂબ જ નીચે ઝૂકે
છે સમૃદ્ધિથી સંજ્જનો છડી જતા નથી પરોપકારી પુરુષની પ્રદતિ જ એ છે (૧૨)

પ્રતીહારી—મહારાજ, એમની મુખકાંતિ પ્રમન્ન જણાવ છે લાગે છે કે
મુનિઓના કાર્યો તો નિરાતે ચાલે છે

રાજા—(શકુ તલાને નિહાળી) પણ આ શ્રીમની

મુખના ધ્રુવટવાળી તથા શરીરસૌંદર્યની પૂર્ણ છગ ન દાખવતી આ તપસ્વી
એની વચમાં પીંગા પાડાની વચ્ચે કળીના જેવી વનિતા તણુ હશે ? (૧૩)

પ્રતીહારી—હુ પણ કુતૂહલથી ॥ પના કરુ છુ પણ વાર્ધ પગુ એની
આકૃતિ અરેખર દર્શનીય છે

રાજા—હજે, પરથી સામે દીકાને ન જોવુ જોઈએ

ગદુ તલા—(છાતી ઉપર હાથ મૂકી મનમાં) હવે ! આત્મુ બહુ ધડકે છે
કેમ ? આર્યપુત્રના પ્રેમ પર વિશ્વાસ ગમી ધૈર્ય ગમ્ય

પુરોહિત—(આગળ આવી) આ તપસ્વીઓનો વિધિ પ્રમાણે ચકાર કર્યો
એમના ગુરુનો કષ્ટક સંદેશો છે મહારાજે તે સાબળવો દરે

રાજા—આભળુ છુ

ઋષિઓ—(હાથ લીધા કરી) ગજન, (તમારો) વિજય થાઓ

રાજા—અર્ધને હુ વહુ છુ

ઋષિઓ—છેટ વચ્ચુ સાથે તમારે મેળાપ થાઓ

રાજા—મુનિઓન તપ તો નિર્વિદ્ય ચાલે છે ને ॥

ઋષિઓ—

સંજ્જનોનુ દશુ કળાગ આપ જોવા હોય ત્યાં ધર્મદ્વિરાગ વિદ્ય કથાથી
નડે ? સૂર્ય પ્રમથી ગ્લા હોય ત્યા અધમર ઉદ્ભવે જ કથાથી ? (૧૪)

રાજા—તો તો નારુ ‘ગમ્ય’ પ આર્યક ગણાય અને બજરાન કામ્ય
લોકક-વાલુ માટે કુચળ તો છે ને ?

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । न भवन्तमनामनप्रभूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमज्ञापयति मया न ।

शाङ्गरथः—यन्मिथः स्मयादिमा मदीया दुहितरं भगानुपायस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुगतम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मृतिमती च सत्क्रिया ।

नमानयेस्तुल्यगुण धधूषरं

चिरस्य धाच्यं न गतः प्रजापातः ॥१८॥

तदिदानीमाप्नोस्यस्य प्रतिगृह्णता सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनारसरोऽस्ति । वथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न त्वयापि पृच्छो धन्धुः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमैकैकमेकस्य ॥१९॥

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु त्वयार्पणो भणति ।

राजा—स्मिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पापकः खन्वेप वचनोपन्यासः ।

शाङ्गरथः—वथमिदं नाम । भवन्त एव मुनरा लोकवृत्तान्निष्णाताः ।

मतीमपि ज्ञातिकुलैकान्ध्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः ममीपं पणिण्णुतिरिष्यते

तदप्रियापि प्रमदा स्वयन्धुमिः ॥२०॥

राजा—किं चाप्रभयते मया परिणीतवृत्ता ।

शकुन्तला—(सविवादम् । आत्मगतम्) हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्क ।

शाङ्गरथः—

यिं वृत्तकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुग्धा वृत्तायता ।

राजा—युते ऽस्मन्मन्यनाप्रभः ।

शाङ्गरथः—

मृच्छङ्ग्यमी विवाहाः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥२१॥

राजा—स्मिन्नेवास्तिनेऽस्ति ।

મુપિઓ--સિદ્ધ પુરુષોનું કુશળ સ્વાધીન જ હોય છે તેઓ આપના કુશળ સમાચાર પુછાવીને એમ કહે છે

રાજા--ભગવાનની શી આજ્ઞા છે ?

ગાડ્ગિરવ--પરસ્પર સમતિથી મારી પુત્રી માથે તમે જે વિવાહ કરો તેને માટે તમને બનેને હું પ્રીતિપૂર્વક અનુમતિ આપુ છું કાગ્ય,

યોગ્ય પાત્રોમા તમે શ્રેષ્ઠ ઓ એન અમે માનીએ છીએ અને આ શકુતલા પણ મૂર્તિમત સત્તિયા છે (આવા) મમાન ગુણવાળા વરવૃત્તો મગમ કગવીને વિવાતા ચિન્કાજ પછી નિ । પામ્યા નથી. (૧૫)

તો હવે આ ગર્ભવતીને મહુર્માચરણ નાટે સ્વીકાર કરા

ગૌતમી--આઈ મારી પણ ઈક કહેવાની છમ્મ છે જો કે કહેવા માટે આ અવસર નથી

આ વડીનોની અપેક્ષા ગમ્મી નર, અને તમે પણ મગાવહાલાને ન પૂછ્યું. પરસ્પર સમતિથી રહે જે આચર્યું તે બા તમા ત્રીજુ કોઈ (તમાગનાથી) એકને જ શુ કહે ? (૧૬)

શકુતલા--(મનમા) આઈપુત શુ કહેજે વાર ?

રાજા--આ બધી શી વાત છે ?

શકુતલા--(સ્વગત) અગ્નિશા વેણુ ઉચ્ચાર્યા ।

ગાડ્ગિરવ--આ મનુ તુ છ એમ ? આપ તો લોક સ્વકાગ્ન નિષ્પાત છે. તથવા સ્ત્રી મતી હોય તો ય ત જો પોતાના મગા મધીના ધમ્મા આશ્રય લેતી હેય તો લોભ તેને વિગે અવળી જ શકા કરે છે તેથી તેના સબધીઓ, તે પતિની અપુગન્તી હોય તો પણ સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસે રહે એમ જ છમ્મ છે (૧૭)

ગજા--તે શુ આ શ્રીમતી માથે હું ભૂતકાળમા પરચો છું ?

શકુતલા--(મખે મનમા) હવે, હવે તારી સંમત નથી ।

ગાડ્ગિરવ--શુ પડેના જે મર્થ મુ ને હવે મમતુ નથી ? તુ ધર્મ પ્રયે વિમુખ મનુ છે । મારના પછી અવગણતુ છે ?

ગજા--પાબા વિનાની ક રનાત આ પ્રશ્નો તા નાટે ?

ગાડ્ગિરવ--

અસર્વજ્ઞ તેજાના આવી નોવિકૃતિઓ ધણી વાર દેખા દે છે (૧૮)

ગજા--ના, મ કા અમ ન તને કરા છે

गौतमी-जाते, मुहूर्तं मा स्वप्नस्य । अस्नेपामि तारुत्तऽरगुप्थम् । तत्तस्या
भर्तामिवास्म्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा-(शकुन्तला निर्दग्ध आत्मगतम्)

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्थान्न चेत्यव्ययस्यम् ।

अमर इय धिभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु च परिभांस्तु नैव शक्नोमि दातुम् ॥१९॥

(विचारयन् स्थितः ।)

प्रतीहारी-(स्वगतम्) अहो घनपेज्जिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुयोक्तं रूपं दृष्ट्वा
कोऽन्यो विचारयति ।

शार्ङ्गरथः-भो राजन्, किमिति ज्ञेयस्वस्ते ।

राजा-भेत्तरेचनाः, चिन्तयन्निधि न त्वत् स्वीकृत्यममरयाः स्मरामि । तावत्-
मिमामभिव्यक्तस्वरत्नभा मयात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कितानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला-(अमर्ष) आपेस्य परिणय एव सदेहः । पुन इदानीं मे
दूराधरे हिंसाया ।

शार्ङ्गरथ-मा तावत्,

यत्ताभिर्मन्त्रांमनुभव्यमानः

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिप्रादयता स्वमर्धं

पाप्रीकृतो दम्युग्निशामि येन ॥२०॥

ગૌતમી—બેટી, થોડીકવાર લજવાઈશ નહીં. તારા ઘૂંઘટને હટાવુ છું. પછી તારો પતિ તને ઝોળખશે

(કલા પ્રમાણે કરે છે)

રાજા—(શકુંતલાને નિરખી, મનમાં)

અહીં ગૂઝ થયેલા આ અમ્લાન સીન્દર્યને મેં પહેલા આની સાથે લગ્ન કર્યા છે કે નહીં તે નક્કી ન કરી શકવાથી, જેમ ભ્રમર પ્રભાતે અંદા હિમવાળા કુંદ-પુષ્પનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી કે ત્યજી શકતો નથી તેમ હું પણ એકદમ ભોગવી શકતો નથી કે ત્યજી શકતો નથી.

(૧૯)

(વિચારતો જામે રહે છે)

પ્રતીહારી—(મનમાં) અહો સ્વામીની ધર્મનિષ્ઠા ! આમ સહેલાઈથી આવી મળેલા રૂપને જોઈને, ખીજો દોષ્ટ વિચાર કરવા બેસે !

શાર્દૂંગરવ—હે રાજા, મૌન કમ છે ?

રાજા—હે તપસ્વીઓ, આ શ્રીમતીના સ્વીકારની વાત, ખૂબ વિચારવા છતાં પણ મને યાદ આવતી નથી. તેથી ગર્ભના સ્પષ્ટ લક્ષણો દર્શાવતી આને, એનો પતિ હું હોઈશ, એવા સંશયથી કેવી રીતે સ્વીકારી શકું ?

શકુંતલા—(એક બાજુએ) વિવાહની વાત વિષે જ શંકા છે, ત્યાં હવે જો એ જિહ્વારી મારી આશાને તો અવકાશ જ ક્યાંથી હોય ?

શાર્દૂંગરવ—રહેવા દો તો.

પોતાનું ધન ચોરી જનાર હુંદારા સત્પાત્ર ગણી તે ધન પાછું સોપનારની જેમ બળપૂર્વક શ્રદ્ધ કરાયેલી પોતાની પુત્રીને અનુમતિ આપનાર, તે ઋષિનું તમારે અપમાન કરવું જ જોઈએ.

(૨૦)

શારદ્વત—શાર્દૂંગરવ, હવે તું બસ કર. શકુંતલા, અમારે જે કહેવાનું હતું તે અમ કંઈ. આ મહાનુભાવ, (તે વિષે) આમ કહે છે. તું જ કાર્ષક એમને વિશ્વાસ બેસે તેવો જવાબ આપ.

શકુંતલા—(એક બાજુએ) એવા પ્રેમની આવી વિપરીત દશા થયે નંભાર્યેય શો કાયદો ! હવે એ તો નક્કી છે કે મારે જન મોટે રોવું પડશે (મોટેથી) આર્ધ-પુત્ર.. (અધબોલે) જ્યાં વિવાહની બાબતમાં જ સંશય છે, ત્યાં આવું સંબોધન ઉચિત નથી. પૌરવ, સ્વભાવથી જ સ્વલહર્યાને પહેલા આશ્રમમાં શપથ વચનો વડે એ પ્રકારે છેતરીને હવે આવા વેણે એને જાકારો દેવો એ આપને જાહે છે ?

राजा—(कणौ विवाय) शान्तं पाप्म ।

व्यपदेशमाविलयितुं किम्रीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

• कृलंकपेध सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतटं च ॥२१॥

शकुन्तला—भयम् । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशक्तिना ररयैव प्रवृत्त तदभिरुहनेनानेन तत्राशङ्कानपनेष्यामि ।

राजा—उदारः कस्यः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थान परामृश्य) हा धिक् अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।
(संविपाद गौतमीमनेऽन्ते ।)

गौतमी—नून ते शम्भुनागभङ्गरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा—(सस्मिन्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमस्ति श्रेणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला—अत्र तत्रद्विविना दर्शितं प्रसुरम् । अस्मत् ते कथयिष्यामि ।

राजा—श्रेण्यमिदानीं सङ्गतम् ।

शकुन्तला—नन्वेदमिन्द्रिग्मे नम्याल्लिनामण्डपे नलिनीव्रभाजनगनमुदकं तत्र हस्ते संनिरितमस्मीम् ।

राजा—भृशुनन्वायम् ।

પાયમે. અ ક

રાજા-(કાન ઢાકી દઈ) અરે ! અરે (આ શુ),
નિર્મળ જળને ડહોળુ કરતી અને તીરના વૃક્ષોને પાડી નાખતી કિનારાને
તોડનાર નદીની જેમ તુ પોતાના કુળને કનકિત કરવાની અને મને ધર્મબ્રજ
કરવાની ઇચ્છા કેમ ગણે છે ? (૨૧)

શકુંતલા—અલે જો તમને સાચેમાચ (મારા વિષે) પરત્વે છું એવી શકા
હોય અને તેથી આવું વર્તન કરતા હો તો આ ઝોળખચિહ્ન જતાવીને તમારી
શકા દૂર કરીશ

રાજા—આ સારો પ્રસ્નાવ છે

શકુંતલા—(વીટીને સ્થાને હાથ ફેરવી) હાથ, હાથ ! મારી આગળીએ વીટી
તો નથી. (સખેદ ગૌતમી તરફ જુએ છે)

ગૌતમી—શકાવતા ઘાટે શયીતીર્થના જળને વહન કરતા ચોક્કસ તારી
વીટી પડી ગઈ હશે

રાજા—(અસ્મિત) ‘ત્રી એટલે હાજર-જવામી’ એમ જો કહે છે તે આ

શકુંતલા—આમા તો ભાગે પોતાનું ચકિતનાપણું જતાવ્યું પણ બીજું
તમને કહું

રાજા—હવે માનવા જેવું આવ્યું !

શકુંતલા—એક દિવસે નવનાલિક કુંજમા આપ હાથમા કમનપત્રના
પડિયાના પાણી લઈને બેઠા હતા

રાજા—માન્યું છું.

શકુંતલા—તે વેળા મેં પુત્ર માનેલું દીર્ઘપાત્ર નામનું હૃદયપાત્ર ત્યાં આવ્યું.
ત્યારે તમે ‘એ પહેલા પીએ’ એમ ક્ષણ લાવી જળ જતાવી એને હ્રુચકાગથી
બોલાવ્યું. પરંતુ તમારો પગિચા ન હોવાને કારણે તમારા હાથ પાસે તે આવ્યું
જ નહિ પછી એ જ જગ ભાગ હાથમા લીકું કે તરત જ પ્રેમથી પીતું ત્યારે
તમે એમ કહી હસના હતા કે, ‘રત્નને પોતાની જાત પર વિશ્વાસ બેસે તમે
જાનેય જગથી ખગ ને !’

રાજા—આતું બોલીને પોતાનું કામ પાળ પાળારી સ્ત્રીઓની જુદી પણ
મારી વાણીથી વિષમનોહન જનો જ આકર્ષા

ગૌતમી—મનમા, એન કહેતું બરે મનથી તમે વનમા બેઠા એ કપટથી

અમ્મ ! હ

राजा-तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

सदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्येर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥२२॥

शाकुन्तला-(सरोपम्) अनारि, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुस्प्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तत्रानुक्रमेण प्रतिपत्स्यते ।

राजा-(आत्मगतम्) सन्दिग्धवृद्धिं मा कुम्भनैवैतत्तु ज्ञास्याः कोपो लक्ष्यते ।
तथा ह्यनया,

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

धृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रूयोः कुटिलयोरतिलोहिताभ्या

भग्न शरामनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥२३॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथित दुष्कृतस्य चरितम् । तथापि न लक्ष्यते ।

शाकुन्तला-मुष्टु तावदत्र स्तच्छन्दचारिणी कृतास्ति बाह्यस्य पुरुषप्रत्ययेन मुग्ध-
मधोर्द्धदयस्थिाविपश्य हन्ताभ्याशमुक्ता । (पगन्तेन मुग्धमावृत्य रोदिति ।)

शाङ्गं रघुः-ऽथमात्मनस्तमप्रतिहृतं चापञ्च दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेपात्मगतं रहः ।

अज्ञानहृदयेऽप्येवं वैरीभयति मोहदम ॥२४॥

राजा-अयि भोः निमग्नमगतीप्रत्ययादेवात्मनो भूतदोषैः क्षिणुध ।

शाङ्गं रघुः-(सात्यम्) श्रुतं मन्त्रिरपरोक्षम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाणं यच्चन जनस्य ।

एगतिमपानमधीयते यै-

यिद्येति ते मन्तु विलाप्यवाचः ॥२५॥

राजा-भोः सदादिन्, अस्युक्तं तावदस्माभिरम् । किं पुनरिमांममिमां धाय
लभ्यते ।

शाङ्गं रघुः-विनिशतः ।

राजा-विनियतः दीरः प्राप्येति न भवेद्यम् ।

शाङ्गं रघुः-शाङ्गं रघुः, विमुक्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः सदृशः । प्रतिनिशान्मदे ययम् ।

પાયમો અંક

રાજા—વૃદ્ધ તાપસી,

શીખવા વિના પણ માનવેતર સ્ત્રીઓમા હોશિયારી દેખાય છે, તો બુદ્ધિ-સંપન્ન સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી ? આકાશમા ઊડતા ચાય તે પહેલા પોતાના સંતાનોનું પોષણ કોકિયાઓ બીજાં પક્ષીઓ પાસે કરાવે છે. (૨૨)

શાકુંતલા—(રાષ્ટ્રપૂર્વક) અનાર્થ, પોતાના હૃદય પ્રમાણે સૌને નિહાળે છે ? ધર્મનો અંચળો પહેરનાર, તણખલે ઢાક્યા કૂવા જેવા તમારું અનુકરણ બીજો દાણ કરી શકશે ?

રાજા—(મનમા) મારી બુદ્ધિને સચયમા નાખતો હોય એવો એનો દોષ અનૃત્તિમ લાગે છે. એટલે જ તો આણે,

વિસ્મૃતિને કારણે નિધુર મનોવ્રતિવાળો બની એકાન્તમા થયેલ પ્રેમનો કુ ઈન્કાર કરી રહ્યો છું ત્યારે કુટિલ ભ્રમરોને વાકી કગતી અને રોષથી લાલ નેત્રવાળી એણે બાણે કે દામદેવનું ધનુષ્ય અતિ રોષથી લાગી નાખ્યું છે. (૨૩)

(મોટથી) ભદ્રે, કુધ્ધંતનુ ચગ્તિ જગપ્રગિદ્ધ છે પણ આણુ કથાય જણાવું નથી. શકુંતલા—તો તો મને ખરેખર સ્વૈરાચારી બન્યાની કે હું પુરુષશના વિશ્વાસે, મોઢે મધ અને દુઃખમા એ લરેલા માણુનના હાથમા સપડાઈ. (પાલવમા મો ઢાકીને રડે છે.)

શાર્ંગરવ—પોતે કરનું વપુઝાકયુ ચાચય આમ રહે વાગે.

નાટે ખામ દરીને એકાન્તમા સમાગમ જોઈને જ દરેક જોઈએ. અભવ્યા હૃદયની નૈત્રી આ રીતે શત્રુતામા પિંપુમે છે. (૨૪)

રાજા—અરે ઓ લાઈ, એમના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને અમને દોષિત બતાવતા શબ્દો વડે શું કરવા પીડો છો ?

શાર્ંગરવ—(રાષ્ટ્રપૂર્વક) આની ગેલટી વાન સાલણી કે ?

જે (વ્યક્તિ) જન્મથી શકતા શુ છે તે શીખી નથી તેનું વચન અપ્રમાણ અને બીજાને છેતરવાનો અભ્યાસ તે વિદ્યા એમ જે શીખે છે તેઓ સત્યવેતા ગણાય છે. (૨૫)

રાજા—ઓ સત્યમાપી ! (તું કહે છે) તેમ અમે સ્વીકારીએ. પણ આને છેતરીને શું મળવાનું હતું ?

શાર્ંગરવ—વિનિષ્ઠાત

રાજા—પોગવો વિનિષ્ઠાતને ઝાંખે એ વાત મનાય તેવી નથી.

શારદ્ધન—શાર્ંગરવ, નવાલજવાય શા માટે ? આપણે શુરુજનો સદેશો દહો. હવે પાછા જઈએ.

(राजान प्रति)

तदेषा भवत पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता मर्धनोमुखी ॥२६॥

गौतमि गच्छाप्रतः ।

(प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला-कथमेन किमेव निप्रलब्धास्मि । यूयमपि मा परित्यजथ ।
(अनुप्रतिष्ठते ।)गौतमी-(स्थित्वा) वत्स शार्ङ्गारय, अनुगच्छतीय स्तु नः कृष्णपरिविनी
शकुन्तला । प्रत्यादेशरूपे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु ।

शार्ङ्गारयः-(सरोप निवृत्य) किं पुरोभागे, स्वान्धमयम्बसे ।

(शकुन्तला भीना वेष्टे ।)

शार्ङ्गारयः-शकुन्तले,

यदि यथा यदति क्षितिपम्नथा

त्यममि किं पितुरत्कुलया त्वया ।

अथ तु येत्सि शुचि व्रतमान्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥२७॥

तिष्ठ । साधनामो वयम् ।

राजा-भेस्त्वस्मिन्, किमवमर्गो निप्रलम्बसे । कुतः,

कुमुदान्येष शशाङ्कः सविता योधयति पङ्कजान्येष ।

यदिनां हि परपश्चिग्रहमंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥२८॥

शार्ङ्गारय-यद्य तु पूर्वव्रतमन्यमन्नाद्विस्तृतो भगस्तदा कथमवर्ममीरुः ।

राजा-भग्नमेवात्र गुण्यया वृत्तानि ।

मृदः स्यामहमेया वा वदन्मिध्येति मंशये ।

दारुण्यानी भयाम्याहो पञ्चरीसर्शपांमुल ॥२९॥

पुरोहितः-(विचार्य) यदि तावदेव किञ्चन ।

राजा-अनुशास्य मां भवान् ।

पुरोहितः-अप्रमरी तावदाप्रसादमरुष्टे िष्टु । कुत इदमुच्यत इति चेत् ।

१। तापुभिरपिः प्रथममेव चकारित पुत्रं जननिर्माते । स चेन्मुनिर्दोषेणान्यत्ते-
पत्नो भर्तारि, अभिनत्य दृढान्मेनो प्रवेष्टारिणि । विपरीते तु विपुल्या-
गदीनापामरिधामेव ।

राजा-इया गुण्यते मेवमेव ।

(રાજને ઉદ્દેશી)

તો આ આપની પત્ની છે, ત્યાગ કરો કે સ્વીકારો પત્ની ઉપર પતિનો સર્વતોમુખ અધિકાર માન્ય થયેલો છે. (૨૬)

ગૌતમી, આગળ થાઓ

(પ્રસ્થાન કરે છે.)

શકુંતલા-આ કપડીએ મને છેતરી છે, અને તમેય મને ત્યજી ચાલ્યા ?

(પાછળ ચાલે છે)

ગૌતમી-(યશીને) વસ્ત શાર્ફગરવ, ઘરુણુ વિલાપ કરની આ શકુંતલા આપણી પાછળ પાછળ આવે છે પતિએ નિષ્કુરપણે છોડી દીધી ત્યારે મારી દીકરી શુ કરે ?

શાર્ફગરવ-(ગુસ્સામાં પાછો વળી) સ્વૈરિણી, કેમ (હજુય) મન ફાવે તેમ વર્તે છે ? (શકુંતલા ભય પામી કપે છે.)

શાર્ફગરવ-શકુંતલા,

જો આ પૃથ્વીપતિ કહે છે તેવી તુ હોય તો કુગલ્લજિની એની તારી પિતાને શી જરૂર હોય ? અને જો તુ તારા પવિત્ર મનને જાણુતી હોય તો પતિના ઘેર તારે દાસી બનીને પપુ ગહેવું યોગ્ય છે. (૨૭)

રહે, અમે જઈએ છીએ.

રાજ-હે તપસ્વી, શીદને આ શ્રીમતીને છેતરો છો ? કેમકે,

ચદ્ર પોપણીને અને સૂર્ય કમળાને જ ખીવવે છે. જ્યોત્સ્નિયોની મનોવૃત્તિ પરસ્ત્રીના સંપર્કથી પ્રદુષિત થાય છે. (૨૮)

શાર્ફગરવ-બીજાના સગમાં આવીને તુ પહેલાની વાત જૂલી ગયો હોય તો પાપભીરુ શાનો ?

રાજ-હું આપને જ આ બાતલના નાનું મોઢું (પાપ ક્યુ તો) પૂછું

કા તો હું (વિસ્મૃતિ)મૂઢ છું કે આ (સ્ત્રી) જૂઠું બોલે છે. (આ સમય ઉપસ્થિત થતા) મારે સ્ત્રોતવાગી બનવું કે પગ્ગત્રીના સ્પર્શથી દુષિત થવું ? (૨૯)

પુર્ગાહત-(વિચાર કરી) તો પછી આમ કરો

રાજ-આપ આજ્ઞા આપો.

પુર્ગાહત-આ મન્નારી પ્રસૂતિ થાય ત્યાં સુધી મારે ઘેર ગહે. 'શા માટે ?' એમ પૂછતા હો તો સાતુઓએ તમને પહેવેથી જ કહ્યું છે કે તમારે ત્યાં પ્રથમ ચક્રવર્તી પુત્રનો જન્મ હશે જો કવચ મુનિનો દોહિત્ર તેવા લક્ષ્મણી પુત્રા હોય તો તેનું વ્દાગન કરીને આને અત્યુચ્ચ પ્રવેશ કરાવજો એનાથી ઊતરુ બને તો એના પિતાની પાસે મોકલવાનું તો નિશ્ચિત જ છે

રાજ-જેવી શુની ઇન્ના

पुरोहितः—कसे, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवति वसुपे, देहि मे विवरम् ।

(इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा, तपस्विभिश्च ।)

(राजा शाश्वतरोहितस्मृतिः शकुन्तलगतमेव चिन्तयति ।)

(नेत्ये) आश्चर्यम् ।

राजा—(आश्चर्यं) किं तु एतु स्यात् ।

(प्रविश्य)

पुरोहितः—(सन्निवृत्तम्) देव, अद्भुत एतु संग्रहम् ।

राजा—निमित्तम् ।

पुरोहितः—देव, फाट्टेपु फण्णशिष्येषु,

सा निन्दन्ती स्यानि भाग्यानि चाल्ल

आहूत्क्षेपं कन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीमंस्थान चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥३०॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिर्धैः प्रयादिष्ट एव । किं वृथा तर्कैरान्विष्यते
विश्राम्यतु भगवन् ।

पुरोहितः—(विस्मयं) राजस्य । (निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्तव्यं पर्याकुलेऽस्मि । शम्भुभूमिनागमादेशय ।

प्रतीदारी—इत इति देव । (प्रस्थितः ।)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्त्वनयाम् ।

यद्यप्यतु दूयमानं प्रत्याययनीय मां हृदयम् ॥३१॥

(निष्क्रान्तः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

પુરોહિત—વત્સે, આવ મારી પાછળ પાછળ.

શકુંતલા—હવેલી ધરતી, મને માર્ગ આપો (રહતી જાય છે. પુરોહિત અને તપસ્વીઓનું પ્રસ્થાન.)

(શાપથી નષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળો રાજા શકુંતલાની જ વાત વિચારે છે.)

(નેપથ્યે)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રાજા—(સાંભળીને) શું હશે ?

(પ્રવેશીને)

પુરોહિત—(આશ્ચર્યપૂર્વક) મહારાજ અહીંનું બનાવ બન્યો.

રાજા—શું થયું ?

પુરોહિત—મહારાજ કવના શિષ્યો પાછા ફર્યા ત્યાર પોતાના ભાગ્યને નિન્દતી તે બાળા હાથ જીયા કરી ગયા હાગી.

રાજા—અને શું થયું ?

પુરોહિત—

ઐશ્વર્યવારી એક તેજસ્વી મૂર્તિ એને ઉપાડી અસંગતીર્થ તરફ ચાલી ગઈ. (૩૦)

(સર્વે નવાઈ દાખવે છે.)

રાજા—અમવન આપરે તો એ વસ્તુનો પહેચેથી જ ત્યાગ કર્યો છે એટલે હવે વ્યર્થ કપનાથી શું મળવાનું ? આગમ કરો આપ.

પુરોહિત—(બેઈ રહી) વિજય પાનો. (પ્રસ્થાન.)

રાજા—વેતવતી ! ખૂન વ્યાકુળ છું. શર્યાસ્થાનનો માર્ગ બતાવ

પ્રતીહારી—આ બાજુ, નહાગર, આ બાજુ (પ્રસ્થાન.)

રાજા—

પાછો કાઢેલી આ મુનિકન્યાના વિવાહની વાત મને વાદ નથી આવતી એ તો સાચું પણ અન્દાંત પીડા અનુભવતું નાનું હૃદય મને કે આતરી આપી રહ્યું છે.

(સર્વનું પ્રસ્થાન.)

(૩૧)

पद्योऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागकिः श्यालः पञ्चाद्वदपुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयन्मणिदन्धनेत्कीर्णनामयेयं

राजनीयनङ्गुलीदकं समासादितम् ।

पुरुषः—(भीतिनास्त्रितेन) प्रसीदन्तु भावप्रिभाः । अहं नेष्टुषर्मपारी ।

प्रथमः—किं सखु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राशः प्रतिग्रहो दत्तः ।

पुरुषः—शृणुनेदानीम् । अहं शक्राधनाराम्यन्तरासी धीरः ।

द्वितीयः—पादञ्चर, किम्माभिर्शानिः पृष्टा ।

श्यालः—सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण नैनमन्तरा प्रतिबन्धय ।

उभौ—यदापुत्त आशययति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालेद्रालादिभिर्मित्यन्धनोपायैः पटुम्यभरण करोमि ।

श्यालः—(मित्र्य) मिश्रुद्ध इदानीन्तजायः ।

पुरुषः—मर्तः, मेर भग ।

महजं पित्र्य यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विषर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मशरणांऽनुकम्पामृदुव्य श्रोत्रियः ॥१॥

श्यालः—नमस्ततः ।

છઠો અંક

[પછી નાગરિક મ્યાન (શહેરનો પ્રવેશ) અને તેની પાછળ બાધેલા પુરુષને દર્શાવતા બે નક્ષત્ર પ્રવેશ કરે છે]

બે નક્ષત્રો—(માઝ મારીને) અરે ચોર, દહે, આ ગળગડિત અને નામ કોતરેલી ગળની વીટી તને ક્યાથી મળી ?

પુરુષ—(ભયનો અભિનય કરીને) પ્રગ્ન થાયો મહેરગાન, હુ આવુ (ચોરીનું) કામ કરનારો નથી

પહેલો નક્ષત્ર—તો આરા બ્રાહ્મણ છે એમ માનીને ગળએ (તને) આ વીટી ભેટ આપી હતી ?

પુરુષ—નાબળો હવે. હુ શકાવતાગમ રહેનારા માછીમાર છુ.

બીજો નક્ષત્ર—ધક્કા, અમે તારી ભત પૂછી હતી ?

શ્યામ—સૂચક, એને મધુ એક પછી એક કહેવા દ, એને વચમાં અટકાવ નહી.

બન્ને બેની આપની (મનેનીની) બાજા કહે

પુરુષ—હુ ભાગ, મન વગેરે માઠલી પકવાના સાધનોથી કુદુબનુ ભરપુ મોપણુ કરુ છુ

શ્યામ—(હસીને) ધધો તો ત્યારે પવિત્ર છે !

પુરુષ—ધણી, એમ ન બોલો

જનમથી જ મળન કાર્ય નિઘ હોય તો પપુ તેને ખરેખર છોડી દેતુ જોઈએ નહી. ત્યાથી મરજ લાગતો બ્રાહ્મણ પણુ (યજમા) પશુને મારવાના કાર્યમાં ફર બને છે.

(૧)

શ્યામ—પછી પછી ?

પુરુષ—એક વિસ રોડિત નાજનાના ટુકડા મ્તા મને તેના પેગની અહર આ રતથી ચમકની વીટી દેખાઈ પછી તેને વેચવા માટે હુ (બળગમા) બતાવતો હતો ત્યારે આપે મને પકડ્યો મારો કે ભેડો, આ વીટી મળ્યાની હકીકત છે

શ્યામ—જાનુક, કાચા માસની ગ્રધવાળો, (અને) ધો બાકિ એવો આ નક્કી માછીમાર જ છે એને વીટી મળ્યાની બામનો વિચાર કવો જોઈએ, ગજમહેલમાં જ જઈએ

નક્ષત્રો લાલે ચાલ અરે ત્રિધા !

(બધા ચાલે છે)

श्यालः—सूचक, इमं पुश्चारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयन् । यावदिदमङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्कामामि ।

उभौ—प्रविशत्यावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जानुक, चिरायते सत्त्वावुत्तः ।

द्वितीयः—नग्नयस्त्रोपसर्षणीया राजानः ।

प्रथमः—जानुक, स्फुरतो मम हस्तास्य वध्यस्य सुमनं पितृधुम् । (पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—नार्हति भागोऽकारणमारणो भवितुम् ।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गन्तव्यं विविधसि शुनो मुखं वा दृश्यसि ।

(प्रविश्य)

श्यालः—सूचक, मुच्यन्तेप जाणेष्वीरी । उपपन्नः एतदङ्गुलीयकस्त्वागमः ।

सूचकः—यथावुत्तो भाति ।

द्वितीयः—(पुरुषं परिमुक्त्यन्वयं करोति ।) एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।

पुरुषः—(श्वात् प्रगम्य) भर्तुः, अयं वीर्यशो म आजीरः ।

श्यालः—एष भर्ताङ्गुलीयकमूत्रसमन्तः प्रसादोऽपि दासि । (पुरुषायार्थं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रगानं प्रविश्य) भर्तुः, अनुग्रहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एष नानानुग्रहे यच्छ्रुतादयार्थं हस्तिमन्त्रे प्रविशति ।

जानुकः—आवुत्त, पारित्येकं कथयति तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः समन्तेन भवतः ।

श्यालः—न तस्मिन्महार्हं एव भर्तुर्विदुमन्मिति तर्क्यामि । तस्मै दर्शनेन भर्तुर्मिमोषा अनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रवृत्तिगर्भागेऽपि पुर्युक्तमनन आसीत् ।

सूचकः—समिन् नानादुर्नेन ।

जानुकः—ननु मा । अन्यं कृते नास्मिन्मर्तुर्गिति । (पुरुषमगृह्णन् प्रानि ।)

શ્યામ—સૂચક, શહેરના ફવાજ પાસે આવવું સહીને એને માયવળે. હમિયાન આ વીંટી કેવી રીતે મળી તે બાગન મહાગજને કહીને (અને) તેમની આજ્ઞા લઈને હું બહાર આવું છું.

રક્ષકો—મહાગજની કૃપા મેળવવા આપ અંદર જાઓ.

(અ્યામ જાય છે.)

પહેલો રક્ષક—જનુક, સાહેબને આવતા ખરેખર વાગ યઈ.

બીજો—ગાજાની પાસે તો તક મળે જ જઈ શકાય.

પહેલો—જનુક, વધ વખતે પહેરાવવાના કૂલો એને બાધવા મારા હાથ સળવળે છે (માણુએ બતાવે છે)

પુરુષ—વગર કાગળે માગનાં થવું આપને જાણે નહીં

બીજો—(જોઈને) આ આપણા સ્વામી રામની આજ્ઞા મેળવીને (અને) આજ્ઞાપત્ર લઈને આ તરફ આવતા દેખાય છે તું ગીધનો ભોગ બનીશ કે કૂતરાતું મોઢું જોઈશ.

શ્યામ—સૂચક, આ માછીમારને છોડી મૂકો. વીંટી મધ્યાની હકીકત ખરેખર બંધબેસતી છે.

સૂચક—જેવી આપની આજ્ઞા.

બીજો—આ જમના ઘરે જઈને પાછો આવ્યો. (માણુએ બંધનમાંથી છૂટો કરે છે.)

પુરુષ—(શ્યામને પ્રણામ કરીને) મારા ધણી, ત્યારે મારા ધ ધો કેવો ?

શ્યામ—આને મહાગજે વીંટીની કિંમત બેટવી ભેટ પાણુ અપાવી છે.

પુરુષ—(પ્રણામ માથે લેના) મારા ઉપર કૃપા થઈ, માગ ધણી

સૂચક—કૃપા તો આવું નાન કે જે થળી ઉપરથી ઉનારીને આને હાથીની પીઠ ઉપર બેસાડ્યો.

જનુક—સાહેબ, બક્ષિય દર્શાવે છે કે તે વીંટી મહાગજની ગહુ માનીતી હોવી જોઈએ

શ્યામ—તેમાનુ મોઢુ મ્તન ગમનુ માનીતુ છે એમ હુ નથી માનતો તેને જોવાથી ગમને પોનાનુ વહાનુ માણુ વાદ આવ્યુ સ્વભાવે મ્તલી હોવા છતા પગવાગ આસુચરી આખવાળા થમ હતા

સૂચક—આપે તો ખરેખર સેવા બજાવી

જનુક—અરે એમ કહે કે આ માછીમારના વડાને માટે (મેવા બજારી). (પુરુષ સામે ઈર્ષ્યાથી જુએ છે.)

पुरुषः—महारु, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

जानुकः—एताश्च्युते ।

श्यालः—धीर, महत्तरस्य प्रियस्य च द्धानो मे सवृत्तः । कादम्बरीनाशिरुमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छाम । (निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन सानुमती नामाप्सरा ।)

सानुमती—निर्वातेन मया पर्यायनिर्वनोयमप्सस्तीक्ष्णान्निध्यं यावत्तापुजनस्यामिपेरु-
काल इति । साप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । ननु मेनकासदन्वेन शरीरभूता मे
शकुन्तला । तथा च दुहितृनिमित्तमादिष्टूनास्मि । (समन्तादवलोक्य) किं नु एष
भ्रूवृत्तस्येऽपि निरुत्तरागममित्रं राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विमरः प्राणिधानेन सर्वं
परित्यागम् । किं तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरबोधानपालिक्ये-
स्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूवोपलप्स्ये । (इति नाट्येनास्तीर्य स्थिता ।)

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमरलोकादन्ती चेदा । अस्या च पृष्ठतस्तस्या ।)

प्रथमा—

आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽस्ति चूतकोरकं क्रतुमङ्गलं त्वां प्रसादयामि ॥२॥

द्वितीया—परभृतिने, विमेकाकिनी मन्त्रयसे ।

प्रथमा—मधुकरिने, चूतकलिना दृष्ट्योन्मत्ता परभृतेका ममति ।

द्वितीया—(सह्यं त्रयोपगम्य) कथमुपस्थितो मधुमास ।

प्रथमा—मधुकरिने, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ।

द्वितीया—सखि, अवलम्बस्व मा यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिना गृहीता
कामदेवार्चनं करोमि ।

प्रथमा—यदि ममापि खल्वर्चमर्चनफलस्य ।

પુરુષ—સ્વામી, આમાથી અર્ધ તમાગ ફૂલોની કિંમત માટે લો

માનુક—એટલું જરાય છે.

સ્થાપત—માઝીમાર, તું હવે મારો બહુ જ મોટો (અને) પ્રિય ભાઈ બન્યો છે. દાઝની સાક્ષીએ આપણી પ્રથમ મત્રી થાય તે ઇચ્છવા ભેગ છે તો કનાની દુકાને જ જઈએ

(સૌ જાય છે)

પ્રવેશક પૂગે થયો.

(પછી આકાશમાર્ગે સાનુભતી નામની અધ્ધગ આવે છે)

માનુભતી—સાનુજનોનું મ્નાન ચાલે ત્યાં સુધીમા વાગવૃત્તી અધ્ધરાતીર્થ ઉપા આવવાની મારી હાજરી મે પૂરી કરી છે હવે આ ગર્જર્ષિના સમાચાર નજરે લેઉં. મેનકાના મંબધને લીધે શત્રુતાના મારગ અગ જેવી છે અને તેણે (મેનકાએ) પપ્પ દીકરીને વિધે મને પહેનેથી જ કયું છે (ચારેમાણુ લેઈને) (વસત) ઋતુનો ઉત્સવ હોવા છતાં પણ, આ મહેન ઉત્સવના આગલ વિનાનો કેમ દેખાય છે ? ધ્યાનથી બહુ બાણી લેવાની મારામા શક્તિ તો છે, પણ સખીના રોડને માર માન આપવું લેઈએ ઠીક, તિસ્કરિણી વિદ્યાથી ઢકાયેલી આ બે બગીચાનું ગ્લેષ્ય ઝગારીએ પાસે રહીને બહુ બાણ. (અભિનયથી બિનગીને બોલી રહે છે.)

(પછી આમાના મોરને જોતી એ પગિચારિકા પ્રવેશ કર છે અને તેની પાછળ બીજી પ્રવેગે છે)

પહેલી—

જગ લાન, લીના અને સફેદ એવા વસત માસના શ્રવનમર્વસ્વ, ઋતુના મગલ, આમાના મોર, તું દેખાયો છે. તને વધાવું છું (૨)

બીજી—પ ભૂતિકા, એની એકની શુ બોલે છે ?

પહેલી—નડુકગિડા, આ માતો મોર લેઈને પ ભૂતિકા (૧ ૧) ઉત્તર બાને છ

બીજી—(આનદથી ઉતાવળ પાસે જઈને) શુ વસત આની પડોથી ?

પહેલી—નડુકરિ (-ભમગી) હવે તો આ તારો મત થઈને વિનાગમુદ્રા

શુ જન કવાનો મન ?

બીજી—નખી, મને ટોંગ દ બેથી હ પાના આગળના ભાગ ઉપર બેસી રહીને આ માતો મોર લેઈને કમદવની પૂજા કરું

પહેલી—જો પૂજનું અર્ધ ૨૧ માત્ર હોય તો

अस्थितेऽप्येतत्सपत्न्यते न एवमेव नौ जीवित द्विधा स्थित शरीरम् । (सखी-
मण्डलस्य स्थिता चूताङ्कुर गृह्णाति ।) अये अप्रतिषुद्धोऽपि चूतप्रसरोऽत्र कन्वनमङ्ग-
सुरभिर्भवति ।

(कपोतहस्तक उरगा)

त्यमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।
पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिक शरो भव ॥३॥

(इति चूताङ्कुर क्षिपि ।)

(प्रविस्थापटीक्षेपेण कुप्ति*)

कञ्चुकी—मा तावत् । अनात्मज्ञे, देवेन प्रतिषिद्धे असन्तोऽस्ये त्वमाम्रकलिकाभङ्ग
विमारभसे ।

उभे—(भीते) प्रसीदन्तार्य* । अगृहीतार्थे आराम् ।

कञ्चुकी—न त्विल श्रुत युगाम्या यद्वासन्तिः स्तरुभिरपि देवस्य शासन प्रमाणीकृत
तदाश्रमिभिः परिमिश्र । तथा हि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

मनद्धं यदपि स्थित कुरवक तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु खल्लिन गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिन्नानां रत

शङ्के संहरति स्मरांऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥४॥

सानुमती—नास्ति सदेहः । महाप्रभागे राजर्षिः ।

प्रथमा—आर्य, कति दिवसाभ्यासयोर्मित्रात्रमुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूल प्रेषितयोः ।
इत्य च नौ प्रमदरनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकृतयाऽश्रुतपूर्वं आराम्यमेव वृत्तान्त* ।

कञ्चुकी—भवतु न पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

उभे—आर्य, कौतूहलं नौ । यत्रनेन जनेन श्रोतव्यं कथयतु भवान् किंनिमित्तं
मत्रां वसन्तोत्सनः प्रतिषिद्धः ।

सानुमती—उत्सवप्रिया खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रमन्त्रयोः वर्णपथ नायात शकुन्तला-
प्रत्यादेशकौलीनम् ।

उभे—श्रुत राष्ट्रियमुत्पाद्यादङ्गुलीयकदर्शनम् ।

ખીટ—કલા વિના એ પણ મળવાનું, કાણ કે આપણા બેના એ જ પ્રાણ છે, માન શરીર બે લાખા જેવું છે (મખીના ટેકે ઠબી રહીને મોઝ ચૂટે છે) અરે અણખીલ્યો છે તો પપ્પુ આપાનો મોઝ ઘડવીએથી તોડતા અહીં છુગધ ફેલાવે છે

(હાથનો ખોલો મીને)

હે આપાના મોર ધનુષ ધાપ કહેલા પ્રમદેવને હું તને અર્પણ કરું છું
પથિકવનિતાઓને લક્ષ્મી નાવતું પાવે ગાણોના એક બાપુ છૂંચા
(આપાનો મોર નીચે નાખે છે)

(પ દો ખમેડીને મદ્દ થઈ પ્રવેશીને)

કચુકી—એમ ના કરો એ નાનબૂલી મહાગજે વ્યતોત્સવની મના કરી હોવા

છતાં તું આપાનો મોર મોઝ તોડે છે

ખને—(લમ પામીને) આ, પા મોઝ ખને એની ખખર નહોતી

કચુકી—તમે શું ખરેખર આજુબુજુ નથી કે વ્યતતા વૃક્ષોએ તથા તેમને આશ્રયે હતા પક્ષીઓએ પપ્પુ મહાગજ ની આગ સ્વીકારી છે કેમ કે—
આપાની લાડા સમયથી કૂટેની મળીએ (હજુ) પોતાની પરાગજને ધરતી

નથી કુરમ જેમ ખીજવાની તનારીમાં છે છતાં ખીની અવસ્થામાં જ રચુ છે
શિશિર ઋતુ ચાલી ગઈ છતાં નર પ્રવનનો ટાંકે ગામા ચોથગય છે મને શકા છે કે પ્રમદેવ પણ ચકિત થઈને લાથાનાથો અર્ધ ખેચેલુ ઠાણ પાછું મૂકે છે (૪)
નાતુમતી—એમા શમ નથી ગજર્ષિ મહાપ્રભાવશાળી છે

પહેલી—આર્થ ગણિત (રાખના સાળા) મિત્રાવસ્તુએ અમને રાણીની સેવામાં મોકલ્યાને થોડા જ દિવસો થયા છે, અને અહીં પ્રમદેવનના રક્ષણનું કામ સોંપ્યું છે, તેથી નવા આવેલા હોવાથી અમે આ વૃત્તાત સાલણ્યો નથી

કચુકી—લલે ફરી એવું ન કરો.

ખને—આઈ અમને કુતૂહલ છે જે અમારે માટે આલખવા જેવું હોય તો આપ કહો કે મહાગજે વ્યતોત્સવની શા માટે નનાઈ કરી ?

સાતુમતી—માણસો ખરેખર ઉત્તમચિત્ર હોય છે (તેથી તે અટકાવવાનું) ગભીર કારણ હોવું જોઈએ

કચુકી—એ વાત તો ખૂબ ફેલાઈ છે તો કેમ ન કહેવાય ? શકુતલાનો તનાગ કરવાનો અપવાદ અહીં તમારે કાને આવ્યો નથી ?

ખને—રાષ્ટ્રવના મુખે વીટી મળના સુધીની વાત આલણી હતી

कञ्चुकी—तेन ह्यत्र कथयितव्यम् । यदैव एतु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन
सत्यमूढपूर्णा मे तत्रमगती रहसि शकुन्तला मोहान्प्रत्यादिष्टेभि, तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो
देवः । तथा हि,

रम्य द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलिनस्दा भवति व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥५॥
सानुमती—मित्र मे ।

कञ्चुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।
उभे—युज्यते ।

(नेपथ्ये)

एतु एतु भवान् ।

कञ्चुकी—(कर्णां दत्ता) अये, इत एवाभिर्नर्तते देवः । स्वर्मानुष्ठीयाम् ।
उभे—तथा । (निष्क्रान्ते ।)

(नतः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेधो राजा सिदूषकः प्रनीहारी च ।)

कञ्चुकी—(राजानमलोक्य) अहो सर्गांस्वस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेष-
णाम् । एवमुक्तुजोऽपि प्रियदर्शिनो देवः । तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं
विभ्रत्काञ्चनमेकमेव धलयं श्वासापरक्ताधरः ।

चिन्ताजागर्गप्रताम्रनयनस्तेजोगुणादात्मनः

सस्कारोल्लिखिनो महामणिरिवक्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥६॥

मानुमती—(राजानं दृष्ट्वा) स्थाने एतु प्रत्यादेशनिमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला
कलाम्यानि ।

राजा—(ध्यानमग्नं परिक्रम्य)

प्रथमं मारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानापि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥७॥

છઠી અંક

કંચુકી—ત્યારે તો કહેવાનું ખરેખર થોડું જ બાકી રહ્યું છે. જ્યારે પોતાની વીંટી જોયા પછી ખરેખર મહારાજને યાદ આવ્યું કે, પોતે પેલી શકુંતલાની સાથે ગુપ્ત રીતે, પહેલાં સાચેસાચ પરણેલા અને મોઢથી તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારથી જ મહારાજને પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો છે. કેમ કે, રમ્ય વસ્તુઓને તે ધિક્કારે છે, પહેલાંની જેમ સચિવો તેમની સેવામાં દરરોજ આવતા નથી, પથારીને છેડે (આજોટીને) જિંધા વિના જ રૂતો પસાર કરે છે. અંતઃપુરની (સ્ત્રીઓની) સાથે વિવેકને ખાતર તે જ્યારે વાત કરે છે ત્યારે તે નામની યાત્રામાં ભુલ કરે છે અને (તેથી) લાંબા સમય સુધી લજ્જાથી વ્યાકુળ બને છે. (૫)

સાનુભતી—મને ગમ્યું.

કંચુકી—એ પ્રમથ મનોવ્યથાને લીધે ઉત્સવની મનાઈ કરી છે.

ખંને—યોગ્ય છે.

(નેપથ્યમાં)

પદારો, પદારો, મહારાજ !

કંચુકી—(સાંભળીને) અરે, મહારાજ આ તરફ જ આવી રહ્યા છે. તમે પોતાને કામે વળગો.

ખંને—રાડુ. (જાય છે.)

(પછી પશ્ચાત્તાપને અનુરૂપ વેશમાં રાજા, વિદુષક અને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી—(રાજાને જોઈને) અહો, વિશિષ્ટ આકૃતિવાળાઓ બધી અવસ્થા-આમાં રમણીય હોય છે ! આમ ઉત્કંઠિત હોવા છતાં મહારાજને દેખાવમાં રમણીય લાગે છે. કેમ કે,

વિશેષ પ્રકારની શબ્દગાંઠવિધિ તેમણે છાંડી છે, ડાંગાં કાંડાં પર પહેરેલું સોનાનું એક જ કડું જે ધારણ કરે છે, (છિલ્લું) નિઃશ્વાસથી તેમના અધરોધને રંગ ફીકાં પંડર્યો છે, ચિંતા અને ભ્રમરેણુંને લીધે જમની ઓંખે લાલચોળ થઈ છે તેવા (મહારાજ) સરાણ પર ધસાયેલા મહારાજીનું જેમ, પોતાનો તેજસ્વિતાના શબ્દને લીધે ફીણ ચલાવેલા છતાં (તેવા) દેખાતા નથી. (૬)

સાનુભતી—(રાજાને જોઈને) ત્યાગથી અંપમાન પામેલી હોવા છતાં એમને માટે શકુંતલા ખૂબ છે તે યોગ્ય જ છે.

રાજા—(ધ્યાનમાં ધીમે ધીમે ચાલીને)

પહેલાં, મૃગનયના પ્રિયાએ જગાડ્યું તોય જિંધતું આ દુષ્ટ હૃદય હવે પશ્ચા-

ત્તાપના વચ્ચે માટે જાય છે.

सानुमती—नन्वीदृशानि तपस्विन्या मागवेयानि ।

चिदूषकः—(अपरार्थ) लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाभ्याधिना । न जाने कथं चिन्तितव्यो भविष्यतीति ।

कञ्चुकी—(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः प्रमदयन-भूमयः । यथाकाममभ्यास्ता विनोदस्थानानि महाराजः ।

राजा—वेत्रयनि, मद्वचनादमात्यमार्यमिश्रुन ब्रूहि । चित्रप्रबोधान्न समावितमरुमाभिरद्य घर्मासनमभ्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षित पौरकार्यभार्येण तत्प्रममारोप्य, दीयतामिति ।

प्रतीहारी—यदेव आरापयति । (निष्क्रान्ताः)

राजा—यानायन, त्वमपि स्व नियोगमशून्य कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

चिदूषकः—कृत भग्ना निर्मक्षिकम् । साप्रत शिशिरतपच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमद-वनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि ।

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्यभिचारि वचः । कुतः ।

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना

भम च मुक्तमिदं तमस्ता मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि ब्रूतशरञ्च निवेशितः ॥८॥

चिदूषकः—तिष्ठ तावद् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्वथाण नाशयिष्यामि । (दण्ड-काष्ठमुद्यम्य चूताहूकुर पातयितुमिच्छति ।)

राजा—(सस्मितम्) भगवतु । दृष्टं ब्रह्मन्वसम् । सखे, क्वोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु ल्तासु दृष्टिं विलोभयामि ।

चिदूषकः—नन्वास्त्रपरिचारिका चतुरिका भक्ता सदृष्टा । माघवीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगता स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रति-कृतिमानयेति ।

राजा—ईदृश हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

चिदूषकः—इत इतो भवान् ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति)

चिदूषकः—एष मणिशिल्पकृत्सनायो माघवीमण्डप उद्धाररमणीयतया निःसंशय स्वागतेनेव नो प्रतीच्छति । तत्पवित्र्य निपीदतु भवान् ।

સાનુભતી—બિચારીનું નસીબ જ એવું.

વિદૂષક—(એક બાજુએ) આમને ફરી પાછો શકુંતલા-રોગ લાગુ પડ્યો. ખબર નથી પડતી કે કેવી રીતે ચિકિત્સા કરવી.

કંચુકી—(પાસે આવીને) જય થાઓ, મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજ, પ્રમદવનની જગ્યાએ તપાસી છે. ઈચ્છા પ્રમાણે આપ વિનોદસ્થાનોએ પધારો.

રાજા—વેત્રવતી, મારા વચનથી અમાત્ય આર્ય પિશુનને કહો કે લાખે વખત જગવાથી આજે અમારું ધર્માંસને ખેસવાનું શક્ય નથી. તમે નગરજનોના જે કાર્ય તપાસ્યા હોય, તે કાગળમાં ઉતારીને મોકલજો.

પ્રતીહારી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જય છે.)

રાજા—વાતાયન, તમે પણ તમારે કામે જાઓ.

કંચુકી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જય છે.)

વિદૂષક—આપે માખીઓ વિનાનું (સ્થાન) ક્યું. હવે, શિયાળા અને ઉનાળાની વચમાં રમણીય એવા પ્રમદવનના આ સ્થાનમાં આપ મનોવિનોદન કરો.

રાજા—મિત્ર, હિરોમા અનર્થો ધસી આવે છે એમ જ કહેવાય છે તે નિરપવાદ છે. કારણ કે—

મુનિકન્નાના પ્રેમની સ્મૃતિને રોકતા અધકારમાથી જેવું મારું મન મુક્ત થયું તેવું જ હે મિત્ર ! પ્રકાર કરતા કામદેવે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર આળા (ભોર)નું બાણ ચઢાવ્યું.

વિદૂષક—જરા જિભા રહો. આ લાકડાના દંડાથી એ કામદેવના બાણનો નાશ કરી દઉં છું. (દડો છિયામીને આળાનો ભોર પાડવા કબ્જે છે.)

રાજા—(સ્મિત સાથે) ઠીક, જેયું બ્રાહ્મણનું તેજ. મિત્ર કયા ખેતીને પ્રિયાનું અનુકરણ કરતી લતાઓમાં દષ્ટિ બહેલાવું ?

વિદૂષક—કેમ, આપની અગત પરિચારિકા ચતુરિકાને આપે કહ્યું છે ને કે—હું આ સમય માધવીલતામ ડપમા ગ્રાણીશ ચિત્રપાટીમાં મેં સ્વહસ્તે દોરેલી શકુંતલાની છબી તું ત્યાં લઈ આવજો.

રાજા—હૃદયને આનંદ આપે એવું આ સ્થાન ખરું ! માટે ત્યાંનો જ માર્ગ જતાવ.

વિદૂષક—આમ, આમ મહારાજ !

(જાને ચાલે છે. સાનુભતી પાછળ જય છે.)

વિદૂષક—આ મણિશીલાની પાટવાળા માધવીમંડપ (પુષ્પોના) ઉપહારથી રમણીય (દેખાતો) ચોક્કસ આપણને જાણે સ્વાગતથી આવકારે છે. તેથી પ્રવેશ કરીને આપ ખેસો.

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—स्नासन्निना द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या भर्तुर्वहु-
मुत्सन्नुराग निवेदयिष्यामि । (तथा कृत्वा स्थिता ।)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रियमवृत्तान्तम् । कथितमनस्मि
भवते च । स भगवन्प्रत्यादेशेनैलाया मत्समीपगता नासीत् । पूर्वमपि न तस्या कदाचित्संकीर्तितं
तत्र भगवत्या नाम । कच्चिदहमिदं विस्मृतवानसि तम् ।

विदूषकः—न स्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वा रसाने पुनस्तस्या परिहासविजल्प एव
न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्विण्डवुद्दिना तथैव गृहीतम् । अथवा भक्तिव्यना खलु
बलवती ।

सानुमती—एव तु इदम् ।

राजा—(ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भोः, किमेतत् अनुपपन्नं सखीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शौर-
पात्रामानो न भवन्ति । ननु प्रगतेऽपि निष्कथा गिरयः ।

राजा—वयस्य, निराकरणमिच्छाम्य, प्रियायाः समस्तस्थामनुस्मृत्य बलरदशरणोऽ-
स्मि । सा हि,

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्ययमिता

मुहुस्त्रिण्डित्युच्चैर्ब्रूति गुरुशिष्ये गुरुनमे ।

पुनर्दण्डि ध्यात्वा प्रमदकलुषामपितश्री

मयि कूरे यत्तत्सखिपमिध शन्यं ददति माम् । १॥

सानुमती—अहो ईदृशी दारदार्यपता । अस्व संतापेनाह रमे ।

विदूषकः—भोः, अस्ति मे तर्कः । चेन्नानि तत्र भगवत्या शाराचारिणा नीतेति ।

राजा—ः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुद्यतेन । मेनस्य किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति
श्रुतमस्मि । तत्तद्व्यापिणीभिः सखी ते हृतेति हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संनेहः सखि मिमयनीये न प्रतियोगः ।

विदूषकः—यत्रैवमस्ति सखि समागमः वायेन न भवत्यथा ।

राजा—वयमिह ।

विदूषकः—न खलु मातापितरौ मर्त्यमिह गन्तुः शक्नुवन् इदं पश्यतः ।

(જાને પ્રવેશ કરીને બેસે છે.)

સાનુભતી—સત્તાને ઓથે રહીને હું સખીની (ચકુતલાની) છબી જોઈ લઉં. પછી તેને તેના પતિના અનેકવિધ પ્રેમની વાત કરીશ. (તેમ કરીને જિભી રહે છે.)

રાજા—મિત્ર, અત્યારે ચકુતલાનો બધો જ પૂર્વવૃત્તાંત મને યાદ આવે છે. અને તે તને પણ મેં કહ્યો જ હતો. (પણ) એનો ત્યાગ કરતી વખતે તું તો મારી પાસે ન હતો. પહેલાં પણ દોઈ વખત તેનું નામ તે લીધેલું નહીં, શું મારી માફક તું પણ ભૂલી ગયો હતો ?

વિદૂષક—હું ભૂલું નહીં; પણ, બધું કહીને અતે પાછું તમે જ કહેલું કે “આ તો મસ્કરીમાં કરેલો બગડાટ છે, સાચી વાત નથી.” મારીના પિંડ જેવી છુદ્ધિવાળા મેં પણ તેમ જ માની લીધું. અથવા ભાવિ બળવાન છે.

સાનુભતી—ખરખર એમ જ છે.

રાજા—(ધ્યાનમાં) મિત્ર, મને બચાવ.

વિદૂષક—અરે ! આ શું ? તમારા જેવાને ખરેખર આ જાગે નહીં. સત્યપુરો કદાપિ રોકપાત્ર બનતા નથી. પ્રચંડ પવનમાં પણ પર્વતો તો નિષ્કંપ હોય છે.

રાજા—મિત્ર, તરછોડવાથી દુઃખી થયેલી પ્રિયાની તે અવસ્થાને યાદ કરીને હું ખૂબ જ નિરાધાર થયો છું. કારણ કે તે,

અહીંથી તરછોડાતાં પોતાના સગાની પાછળ જવા માડી પણ પિતા સમોન પિતાના શિષ્યે ‘જિભી રહે’ એમ મોટેથી કહ્યું એટલે જિભી રહી ગઈ (અને) અશ્રુ વહેવાથી ઝાખી થયેલી દૃષ્ટિ, કૂર એવા માગ તરફ ફરી નાખી તે (દશ્ય) ઝરવાળા બાણની જેમ મને બાળે છે. (૯)

સાનુભતી—અહો ! આવી હોય છે સ્વાર્થપરાયણતા ! એમના સંતાપથી મને આનંદ થાય છે.

વિદૂષક—મારો એવો તર્ક છે કે કોઈ આકાશચારી એ સન્નારીને લઈ ગયું હતું.

રાજા—પતિને દેવ માનનારીને સ્પર્શ કરવાની ખીબ કોની હિંમત હોય ? મેનકા તારી સખીની માતા છે એમ મેં સાબળ્યું છે. તેની સહચારિણીઓ તારી સખીને છપાડી ગઈ, એવી મારા હૃદયમાં શંકા છે.

સાનુભતી—(રાજાનો) મોહ ખરેખર વિસ્મયપ્રેરક છે, નહીં કે એમનું જ્ઞાનમાં આવવું.

વિદૂષક—એમ હોય તો સમય જતા તેમનો સમાગમ ચોક્કસ થવાનો.

રાજા—કેવી રીતે ?

વિદૂષક—માગપ પતિવિચ્છેદથી વ્યથિત થતી દીકરીને જોઈ શકતા નથી.

राजा—कस्य,
स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असंनिवृत्त्यै तदतीतमेव

मनोरथा नाम तटप्रपाताः ॥१०॥

चिद्वृषकः—मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमस्य भाव्यचिन्तनीयः समागमो
भवतीति ।

राजा—(अङ्गुलीयक विलेख्य) अये, इदं तावदसुखमस्थानभ्रंशे शोचनीयम् ।

तथ सुधरितमङ्गुलीयनूनं
प्रतनु ममेव चिभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्या

प्रच्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीयु ॥११॥

सानुमती—यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

चिद्वृषकः—भोः, इयं नाममुद्रा केनोदातेन तत्रभरण्या हस्तसर्गं प्रापिता ।

सानुमती—ममापि कौतूहलेनाकारितः एषः ।

राजा—श्रूयताम् । स्यनगराय प्रस्थितं मा प्रिया स्थाप्यमाह । कियच्चिरेणार्थपुञ्जः
प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

चिद्वृषकः—ततस्ततः ।

राजा—पश्चादिमा मुद्रा तदङ्गुली निवेशयता मया प्रपञ्चमिहिति ।

एककमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तायत्प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेश

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्मानुषिणम् ।

सानुमती—रमणीयं एवमपिर्विधिना प्रियदितः ।

चिद्वृषकः—कथं धीवरकल्पितस्य रोहितप्रस्यस्फोदराभ्यन्तर आसीत् ।

राजा—शरीरीर्धं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गद्गाम्बोतसि परिप्लव्यम् ।

चिद्वृषकः—युज्यते ।

सानुमती—अ एव तत्स्वित्वा शकुन्तलाया अयमर्चनीयस्य रात्रिपदं परिणये सदेह
आसीत् । अयवेदशोऽनुष्णोऽभिज्ञानमपेक्षते । पथमैवम् ।

राजा—उज्ज्वल्ये तावदिदमङ्गुलीयम् ।

છોટો અંક

રાજા—મિત્ર,

તે સ્વપ્ન હતું કે માયા કે મતિભ્રમ હતો ? કે તેટલું જ જેવું ફળ તેવું સમાપ્ત થયેલું પુણ્ય હતું ? ફરી પાછું ન આવે એમ તે ચાલ્યું ગયું છે. સાચે જ, મનોરથો તો (નદીની) બેખડોના તૂટી પડવા સમાન છે. (૧૦)

વિદૂષક—એવું નહીં ‘અવશ્ય થવાનો સમાગમ (કેવો) અલુધાર્યો થાય છે’ એવું ઉદાહરણ આ વાંટી જ છે.

રાજા—(વાંટી તરફ જોઈને) અરે, દુર્લભ સ્થાનમાયી સરી પડનારી આ વાંટી તો શોક કરવા યોગ્ય છે.

વાંટી, મારી માફક તારું પુણ્ય પલ્લ, ફળ ઉપરથી (જોતો) ખરેખર થોડું જાણાય છે; કારણ કે રાતા નખથી મનોહર એવી તેની આંગળીઓમાં સ્થાન પામેલી (૧૧)

સાનુમતી—જે બીજાના હાથમાગઈ હોત તો ખરેખર શોક કરવા યોગ્ય થાત.

વિદૂષક—અરે, આ નામવાળી વાંટી કયા પ્રમંથે તમે તેના હાથમાં આપી ?

સાનુમતી—મારા જેવા જ કુતૂહલથી એ પ્રેરાયો છે.

રાજા—સાક્ષ્ય પોતાને નગર આવવા હું નીકળતો હતો ત્યારે અશ્રુ સાથે પ્રિયાએ પૂછ્યું. “આર્થપુત્ર, કેટલા સમય પછી મને સમાચાર મોકલશે.”

વિદૂષક—પછી, પછી ?

રાજા—પછી આ વાંટી તેની આંગળી પર પહેરાવતા મેં ઉતર આપ્યો,

“પ્રિયે અહીં મારા નામનો એક એક અક્ષર દરેકજ ગણુજે અને અંતિમ અક્ષર સુધી જે દિવસે પહોંચીશ ત્યાં તો મારા અંતઃપુરના પ્રવેશ (દાર) સુધી લઈ જનાર માધ્યસ તારી પાસે આવશે.” (૧૨)

અને કૂર હૃદયવાળા મેં મોહથી તેમ કહ્યું નહીં.

સાનુમતી—આવો રમણીય અવધિ વિધિએ ગજાડી નાખ્યો.

વિદૂષક—આ વાંટી માછીમારે કાપેલા ચોક્કિત મત્સ્યના પેટની અંદર કેવી રીતે આવી.

રાજા—શયીતીર્થને વંદન કરતી તારી સખીના હાથમાયી ગંગાના પ્રવાહમાં સરી પડેલી.

વિદૂષક—ગરાગર.

સાનુમતી—તેથી જ અધર્મહીનું રાજર્ષિને જિયારી શકું તલા સાથેના લગ્ન બાળ્યત શંકા થયેલી અથવા, આવો પ્રેમ એ નિશાનીની અપેક્ષા રાખે ! એ કેવું ?

રાજા—તો આ વાંટીને કપડો દઈ.

विदूषकः—(आत्मगतम्) गृहीतोऽनेन पथा उन्मत्तानाम् ।

राजा— । ८ ८ ८

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं

करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥१३॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ।

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयनसहृदयस्तान् अनुकम्प्यतामय जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रतियापनीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता)

चतुरिका—इयं चित्रगता भट्टिनी । (चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदूषकः—साधु वयस्य, मधुरास्थानदर्शनीयो भारानुप्रवेश । स्त्रलतीये मे दृष्टि-
निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सत्यप्रतो मे वर्तत इति ।

राजा—

यद्यत्साधुं न चित्रे स्यान्निर्यते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लायण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥१४॥

सानुमती—सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरो स्नेहस्यानुरलेपस्य च ।

विदूषकः—भोः, इदानीं तिन्त्रस्तत्रभगवो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । पत्रमात्र
तत्रभगवती शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिष्टः तस्वीदृशस्य रूपस्य मेघदक्षिण्य जनः ।

राजा—एव तावत्तन्मा तर्कयसि ।

विदूषकः—नर्पयामि येषां शिथिलशेषान्धनोद्धान्तमुमुमेन वेशान्तेनोद्भिन्नस्येद-
न्दिनुना यस्मै त्रिरेवनेऽपस्तनस्या वाहुभ्यामस्तेऽस्ति मरणकृतस्य चतुर्दशस्य पाद-
द्वयपरिधानेनान्विता ॥ शकुन्तला । इतरं समराविनि ।

राजा—निपुणो भवान् । अन्त्यत्र मे भारविहम् ।

म्यग्नाङ्गुलिधनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अथ च वपुर्लपतित दृश्यमिदं वर्णिकोपध्यामान् ॥१५॥

વિદૂષક—(સ્વગત) આમણે ઉમતોનો માર્ગ લીધો !

રાજા—(હિ વીંટી,) સુંદર અને કામળ આંગળીઓવાળા હાથને છોડીને તું પાણીમાં કેમ ડૂબી ગઈ ?

અથવા

અચેનન (વસ્તુ) ગુણની કલ્પ ન અમળે એમ માનીએ, પણ મેં જ પ્રિયાને શા માટે તરછોડી ? (૧૩)

વિદૂષક—(સ્વગત) ભૂખ મને ખાઈ જશે કે શું ?

રાજા—હે નિષ્કારણ પરિત્યક્ત થયેલો, પશ્ચાત્તાપથી અંતર્યામી હૃદયવાળા મને પુનઃદર્શન આપવાની દયા બતાવ.

(પડેલા ખસેડીને ચિત્રપાટી સાથે પ્રવેશ કરીને)

ચતુરિકા—આ રહ્યા ચિત્રમા દોરેલાં રાણીજી !

(ચિત્રપાટી બતાવે છે.)

વિદૂષક—સરસ ! મિત્ર, મધુર આલેખનથી ભાવોનો આવિષ્કાર સુંદર લાગે છે. બાંચાનીયા પ્રદેશમાં જાણે કે મારી દષ્ટિ ટોકાય છે.

સાનુભત્તી—અહો, રાજર્ષિની આ નિપુણતા ! સખી મારી સામે બેસી છે એમ લાગે ॥

રાજા—

ચિત્રમા જે જે સારું નથી તે તે ફેરવવાના આવે, તો પણ તેનું લાવણ્ય રેખાથી કંઈક જ આવ્યું છે (૧૪)

સાનુભત્તી—પશ્ચાત્તાપથી વધેલા સ્નેહને તથા ગર્વહીનતાને આ અનુરૂપ છે.

વિદૂષક—અરે, અડી (ચિત્રમા) ત્રણ ભત્તીઓ દેખાય છે; અને, બધી સુંદર છે. આમાથી શ્રીમતી શકુંતલા કોણ ?

સાનુભત્તી—આવા રૂપને ન સમજનાર આ માણુમની દષ્ટિ નિર્ધર્ક છે.

રાજા—ત્યારે તું કોને ધારે છે ?

વિદૂષક—હું તો ધારું છું કે અમોઝો દીલો પડવાને લીધે જેમાંથી કૃષ્ણ સરી પડ્યા છે તેવા વાળના છેડાંવાળી, જેમાં પગસેવાના ટીપ્પાં બાજ્યા છે તેવા મુખવાળી, બહુ જ લચ્ચી ગયેલા ગાંડુવાળી, પાણી પાવાથી જેના કુમળા પાદકા ચળકે તે આગાના વૃક્ષની બાજુમાં સહેજ થાકેલી, એવી ચિત્રમા દોરેલી છે, તે શકુંતલા. ખીજ બે સખીઓ છે.

રાજા—તું ચતુર છે. અડી છે માગ લાવની નિશાની.

પરસેવાવાળી મારી આંગળીની મેલી હાપ રેખાના છેડાઓ પર દેખાય છે; અને ગાલ ઉપર પડેલું આસુ રંગ ઉપસી આવવાથી, અડી દેખાય છે. (૧૫)

चतुरिके, 'अर्धलिखितमेतद्दिनोदस्यानम् । गच्छ । वर्तिकां तत्त्वदानय ।
 चतुरिका—आर्य मादव्य, अवलम्ब्यस्य चित्रफलकं यावदागच्छामि ।
 राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति ।)
 (निष्क्रान्ता चेथि ।)

राजा—अहं हि,

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्ध्वं

चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोषहां पथि निकामजलामतीत्य

ज्ञातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥१६॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) एषोऽप्रमवान्निदीमत्प्रियं मृगतृष्णिकां रुक्मन्तः ।

(प्रकाशम्) भोः, अयं किमत्र लिखितव्यम् ।

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्त तमालिलितुकामो भवेत् ।

राजा—भूयताम् ।

यार्या सैवतलीनहसमिथुना स्रोतोषहा मालिनी

पादास्तामभितो निपण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य धामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१७॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि पूरयद्विषमनेन चित्रफलकं हस्यकूर्चानां

तापसानां कदम्यैः ।

राजा—ययस्य, अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र निस्मृतस्मरमभिः ।

विदूषकः—निमित्तम् ।

सानुमती—यनरासस्य सौकुमार्यस्य विनयस्य च वासदत्तं भविष्यति ।

राजा—

कृतं न कर्णापिप्रग्रन्धनं सखे

शिरीषमागण्डविलम्बिकेमरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं

मृणालयुग्मं गच्छितं स्नानान्तरे ॥१८॥

विदूषकः—भोः, किं नु त्वमस्मीति त्वमुपयस्यस्यस्योभिराश्रयेन सुखमाश्रयं

चरित्यभिहितं दिष्टम् । (तावन्न निष्पद्य एषा) अः, एष वासदत्तः पुत्रः पुत्रुत्तरः-

वासदत्तः पुत्रः पुत्रुत्तरः ।

છો અંક

ચતુરિકા, (મારા) વિનોદનું આ સ્થાન અર્ધું ચીતરેલું છે. જાં અને પાંછી.
લઈ આવું.

ચતુરિકા—આર્થ માઢવ્ય, હું આવું ત્યાં સુધી આ ચિત્રપાટી પકડો.

રાજા—હું જ તે પકડી રાખું છું. (કલા પ્રમાણે કરે છે.)

(ચેટી જાય છે.)

રાજા—હું પણ.

પહેલાં સાક્ષાત્ આવેલી પ્રિયાને તરછોડીને, ફરી ચિત્રમાં દોરેલી એનું બહુમાન.
કરતો હું, માર્ગમાં આવેલી પુષ્કળ પાણીવાળી નદીને જાળંગીને, હે મિત્ર, મુગજળ
માટે તકસી રહ્યો છું. (૧૬)

વિદૂષક—(સ્વગત) આ ભાઈસાહેબ નદી જાળંગીને મુગજળ પાસે આવી
પહોચ્યા ! (મોટેથી) અરે, અહીં ખીજું શું દોરવાનું છે ?

સાનુમતી—જે જે પ્રદેશ મારી સખીને પ્રિય હશે તે તે પ્રદેશ ચીતરવાની
એમની ઇચ્છા હશે.

રાજા—સાંભળ.

રેતીમાં આગમ કરતા હોય એવા હંસમિથુનવાળા માલિની નદી દોરવાની છે.
તેની બન્ને બાજુએ જેમા હરણો ખેઠેલા હોય તેવી, હિમાલયની પવિત્ર તળેટી (કરવી
છે) અને શાખા ઉપરથી લટકતા વસ્ત્રલવાળા વૃક્ષની નીચે (પોતાની) ડાખી આખ
ઠાળિયારના શિંગડા પર ખંજવાળતી મૂગલી દોરવાની ઇચ્છા રાખું છું. (૧૭)

વિદૂષક—(સ્વગત) મને લાગે છે કે આ ચિત્રપાટી લાખી દાઢીવાળા તાપસોનાં.
ટોળાથી ભરી દેવી જોઈએ.

રાજા—મિત્ર, અને ખીજી વસ્તુ, શકુન્તલાનો શયનગાર (દોરવા) ઇચ્છેલો તે.
અમે ભૂલી ગયા હોએ.

વિદૂષક—શો વળી ?

સાનુમતી—વનવાસ, સુકુમારતા તેમ જ વિનયને અનુરૂપ કંઈક હશે.

રાજા—

હે મિત્ર, કાનમા રાખેલી દાઢીવાળું તથા ગાલ ઉપર લટકતા 'કેસરવાળું'
શિરીષનું પુષ્પ મેં દોર્યું નથી; કે ચરદના ચંદના કિરણો જેવો કોમળ કમળનો
તંત્ર સ્તનોની વચ્ચે મેં દોર્યો નથી. (૧૮).

વિદૂષક—અરે, કેમ આ શ્રીમતી રાતા કમળની પાદડી જેવી શોભતી
હશેનાથી મુખ ઢાકીને, અત્યંત લયલીત હોય એમ જિલો છે ? (ધ્યાનપૂર્વક નિહાળીને)
આહ ! પુષ્પોનો રસ ચોરનાર, દાસીપુત્ર ભયરો શ્રીમતીના વદન ઉપર આક્રમણ કરે છે.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवानेयान्नीतानां शासिनास्य वारणे प्रमविष्यति ।

राजा—युज्यते । (भयं भोः) कुसुमस्त्राप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृपितापि संती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१९॥

सानुमती—अत्राभिजात एतरेप यासि ।

विदूषकः—प्रतिपिद्रापि वामैष जाति ।

राजा—एव भोः, न मे शासने तिष्ठसि । भूयता तर्हि सप्रति ।

अखिलप्रालतुरुपल्लवलोभनीयं

पीत मया सदयमेध रणोन्सवेधु ।

विम्बाधर स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्थ्यां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥२०॥

विदूषकः—एव तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । (प्रहस्य आभगतम्) एष
न्तारमुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशार्ण इव सङ्गतः । (प्रकाशम्) भो, चित्रं
-रहस्यतम् ।

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहमपीदानीमनगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानुभाष्येयः ।

राजा—यस्य, विमिदमनुष्ठितं पौरोभाष्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवत साक्षादियं तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥२१॥

(वाष्पं विहरति ।)

सानुमती—यूगोपशोष्ययूगं एष विह्वलार्गः ।

राजा—यस्य, कथमेवमाविधान्तदुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात्खिलीभूतस्वस्था, स्थाने ममागमः ।

वाष्पस्तु न दद्यान्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२२॥

सानुमती—संया प्रमात्रिण त्वया प्रवादेशदुःखं शतुन्मत्ताया ।

(प्रविश्य)

चतुरिपा—अथ जयतु मां । वर्तिकावरणकं शरीरेणोपुनः प्रस्थितासि ।

છો અંક

રાજા—ત્યારે આ ઉદ્ધાને વાર.

વિદૂષક—અવિનયોઓનું નિયમન કરનાર આપ જ એને રોકવા સમર્થ છો.

રાજા—ચોખ્ખું છે. જો પુણ્યનાના પ્રિય અતિથિ, શા માટે આની આશુ-
બાજુ ફરીને પરિશ્રાન્ત થાય છે?

આ ફક્ત ઉપર બેઠેલી (તે) તારા ઉપર પ્રેમ રાખતી ભંમરી તરસી હોવા છતાં તારી શક જુએ છે; તારા વિના ખરે જ એ મધ પીતી નથી. (૧૯)

સાનુભતી—આજે તો ખરેખર કુલીનતાથી એનું નિવારણ કર્યું.

વિદૂષક—એને અટકાવ્યો, પણ આ ભત જ અવળી.

રાજા—અરે, આમ મારી આજ્ઞા તું માનતો નથી ! સાંભળ ત્યારે હવે—
હે ભંમર ! તારાં વૃક્ષની વલ્લુકચરાયેલી ફૂંપણા જેવા આકર્ષક, (અને) મેં
પ્રેમના ઉન્નયોમાં સુકુમારતાથી જેનું પાન કર્યું છે તેવા પ્રિયાના જિંબ જેવા
અધરાજને તું સ્પર્શશિ તો હું તને કમળના પોલાણરૂપી બંધનમાં પૂરી દઈશ. (૨૦)વિદૂષક—આવી સખત સજ કરનારથી આ કેમ નહીં બીએ ? (ખૂબ હસીને,
સ્વરગત) આ તો ઉન્નત છે, હું પણ એમના સંગથી આવા રંગે રંગાયો. (માટેથી)
અરે, આ તો ચિત્ર છે.

રાજા—શું ? ચિત્ર ?

સાનુભતી—મને પણ હમણા જ ખ્યાલ આવ્યો, તો પછી ચિત્રમાં દોરેલું
જેણે અનુભવ્યું છે તેની વાત જ થી ?

રાજા—મિત્ર, આ શું કુર્કમ કર્યું ?

તન્મય હૃદયથી જાણે કે સાક્ષાત્ દર્શનનું સુખ અનુભવતો હતો ત્યાં તે યાદ
આપીને ફરી વાર મારી પ્રિયાને ચિત્ર બનાવી. (૨૧)

(આસુ સારે છે.)

સાનુભતી—જેમાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વિરોધ છે એવી આ વિરહની
રીત અપૂર્વ છે.

રાજા—મિત્ર, આ સતત દુઃખ કઈ રીતે અનુભવવું ?

હજગગથી તેનો સ્વપ્નમાં સમાગમ રુધાયો છે, આસુઓ એને ચિત્રમાં દોરેલી
પણ જેવા દેતા નથી.સાનુભતી—શકુંતલાને તરછોડ્યાનું દુઃખ તમે સંપૂર્ણપણે ભૂંસી નાંખ્યું.
(પ્રવેશ કરીને)

ચતુરિકા—જય યાઓ, સ્વામીનો જય યાઓ. પાંછીની પેટી લઈને હું

આ તરફ આવવા નીકળી હતી.

राजा—किं च ।

चतुरङ्गिका—स मे हस्तादन्तरा तस्मिन्निक्षिप्य देव्या वसुमत्याहमेवार्थपुत्रस्योप-
जेयामिति खल्वल्परं गृहीतः ।

विदूषकः—दिष्टया त्वं मुक्ता ।

चतुरङ्गिका—यादृश्या विष्पत्स्नमुत्तरीयं तस्मिन् मोचयति तान्मया निषिद्धिं
आत्मा ।

राजा—यस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमा प्रतिकृतिं रक्षतु ।

विदूषकः—आमानमिति भण । (चित्रफलकमादायोऽथाय च) यदि भगवन्त-
पुरकालकृणोक्ष्यते तदा मा मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापय । (द्रुतपद निष्क्रान्तः ।)

लालुमती—अप्युक्तान्तद्वयोऽपि प्रथमसमावनामपेक्षते । शिपिलौहार्द इदानीमेव ।

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी—जयतु जयतु देव ।

राजा—येनवति, न एवन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अथ किम् । पत्रहस्ता मा प्रेक्ष्य प्रणिनिष्ठता ।

राजा—पार्षण पार्षोषेण मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव, अमार्यो विनापयि । अर्थजनस्य गणनावहृत्प्रायैकमेव पौरतार्क-
मवेति तदेव पत्रान्तं प्रपञ्चीकरोत्विति ।

राजा—इतः पत्रिता दर्शय ।

(प्रतीहार्युपपत्तिः)

राजा—(अनुगम्य) कथम् । समुद्रयन्त्राणि शार्धगाहो धनमित्रो नाम गौप्यरत्ने
रिपिनाः । अलप्यथ विल तन्वी । राजगम्भी तत्पार्यतपस इत्येदमात्मेन निरितम् ।
(सविपादम्) पट्टं तस्मिन्पत्रा । येनवति, यदुपनत्तादृषदृष्टनीकेन तत्रमरा मविज्यम् ।
विचार्यतां यदि वाचिदास्तनक्त्या तस्य भावांशु स्वात् ।

प्रतीहारी—देव, इदानीमेव शपेनस्य भेदो दुष्टिता निर्वृत्तपुण्या घातस्य
शान्ते ।

છો અંક

રાજા—ત્યાં શું ?

ચતુરિકા—ત્યારે તરલિકાની સાથે આવતાં દેવી વસુમતીએ, “હું જ આર્યપુત્ર પાસે લઈ જઈશ” એમ કહીને વચમાંથી તે મારા હાથમાંથી બળાતકારે ચૂંટવી લીધી.

વિદૂષક—નસીબદાર કે તને છોડી દીધી.

ચતુરિકા—કાળીમાં ભરાયેલું રાણીનું ઉત્તરીય તરલિકા છોડાવતી હતી એટલામાં હું જટકી આવી.

રાજા—મિત્ર, રાણી આવી પહોંચી; હું તેનું બહુમાન કરું છું તેથી તે માનિની છે. (તો) તું આ જામી સાચવ.

વિદૂષક—પોતાની જાતને (સાચવ) એમ કહેલો. (ચિત્રપાટી લઈને અને જીડીને) જો તમે અંતઃપુરના કાલકૂટ વિષમાંથી બચો તો મને મેઘપ્રતિચ્છંદ મહેલમાં શ્રૂમ પાડજો. (ઉનાવળે પગલે જાય છે)

સાનુમતી—અન્યમા એમનું હૃદય આસક્ત હોવા છતાં તે પહેલાંના પ્રેમને માન આપે છે. અત્યારે એનો (પહેલી પ્રત્યેનો) પ્રેમ સિધ્ધિ તો થયો છે જ.
(હાથમાં પત્ર લઈને પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી—જય હો, સ્વામીનો જય હો.

રાજા—વેત્રવતી, રસ્તામાં તેં રાણીને જોયા નહીં ?

પ્રતીહારી—હા, (જોયા.) (પણ) હાથમાં પત્ર લઈને આવતી મને જોતાં પાછાં ફરી ગયા.

રાજા—(રાજા)કાર્યને સમજનારી તે (મારા) કાર્યમાં થતો વિશેષ ટાળે છે.

પ્રતીહારી—મહારાજ, અમાત્ય વિનંતી કરે છે કે ‘દ્રવ્યની ગણતરીનું કામ એક હવું તેથી નમ્રજનોનું કેવળ એક જ કામ હું તપાસી શક્યો છું’. પત્રમાં લખેલું તે આપ મહારાજ નજરે જોઈ જાઓ.’

રાજા—અહીં પત્રિકા દર્શાવ.

(પ્રતીહારી પાસે લાવે છે.)

રાજા—(મનમાં વાચીને) શું ? સમુદ્રમાર્ગનો વેપારી ધનમિત્ર નામે સાર્થવાહ વહાણ લાગી જવાથી મરાયો !? બિચારો સંતાનહીન છે એમ કહે છે. તેનું બેશું થયેલું દ્રવ્ય રાજાને જાય એમ આ અમાત્યે લખ્યું છે. (વિષાદ સાથે) ખરેખર, સંતાનહીનતા દુઃખપ્રેરક છે. વેત્રવતી, બહુધન હોવાથી તે બહુપત્નીવાળો હોવો જોઈએ. તેની પત્નીઓમાંથી કોઈ સગલાં છે કે કેમ તેની તપાસ કરાવો.

પ્રતીહારી—મહારાજ, એની પત્ની-અયોધ્યાના શેઠની પુત્રીનો પુંસવન-સંસ્કાર હમણાં જ થયો એમ સંભળાય છે.

राजा—ननु गर्भः पितृ रिक्यमर्हति । गच्छ एवममाय ब्रूहि ।

प्रतीहारी—यदेव आशयति । (प्रस्थिता ।)

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इयमस्मि ।

राजा—किमेन स्तनिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन यन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्ते इति धुष्यताम् ॥२३॥

प्रतीहारी—एवं नाम घोषितम् । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दित
देवस्य शासनम् ।

राजा—(दीर्घमुष्ण च निःश्वस्य) एव भोः स्तनिच्छेदनिरलम्बाना कुलना मूल-
पुरुषानुत्ताने सपदः परमुपनिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुषशत्रिभ्यः एष वृत्तान्तः ।

प्रतीहारी—प्रतिहममङ्गलम् ।

राजा—विद्वामुपस्थि श्रेयोऽस्मानिनम् ।

सानुमती—अशयं सर्वमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा ।

राजा—

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

न्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

चतुंधरा काल इयं सखीजा ॥२४॥

सानुमती—अस्मिन्नेदानीं ते स्तनिर्विध्वंसि ।

चतुरिका—(जनादिकम्) अयि, अनेन सार्धग्राहवृत्तान्तेन दिगुणोद्देशो भर्ता ।
एतमाशंसति मेऽस्मिन्नेदानीं मादव्यं गृहीयागच्छ ।

प्रतीहारी—मुष्टु मणसि । (निष्क्रान्ता ।)

राजा—अहो दुष्पन्तस्य सरास्माद्वाः पिण्डभाजः । कुतः—

अस्मात्परं यत् यथाश्रुति संभनानि ।

को नः कुले नियपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रभृतिधिकलेन मया प्रसिद्धं

धोनाभुशंगमुदकं पितरः पियन्ति ॥२५॥

(मेघमुत्तरा ।)

રાજા—ખરેખર ગર્ભ પિતાનો ત્રાસો મેળવવાને પાત્ર છે.
આમ-કહેજે.

પ્રતીહારી—જેની મહારાજની આજ્ઞા. (ચાલવા માટે છે.)

રાજા—આમ આવ તો !

પ્રતીહારી—આજુ-આવી.

રાજા—સંતતિ હોય કે ન હોય તેથી શું ન.

જે જે સ્નેહીઓથી પ્રભાજનો વિગ્રહ પામે, તેમને માટે તે તે, પાંપી સિવાય
કુધર્મ છે એવી ઘોષણા કરો. (૨૩)

પ્રતીહારી—એ પ્રમાણે જ ઘોષણા કરવામાં આવશે. [ગહાર જઈને,
(અને) ફરી પ્રવેશ કરીને] યોગ્ય સમયે થયેલી જાણની જેમ મહારાજની ઘોષણાને
(સાક્ષીએ) વધાવી લીધી.

રાજા—(દીર્ઘ અને ઉચ્ચ નિઃશ્વાસ મૂકીને) અરે, આ રીતે-સંતાન વિનાના
(અને તેથી) નિરાધાર કુટુંબોની સંપત્તિ મૂળ પુરુષના અવસાન પછી મારકાના
હાથમાં જાય છે. મારા મૃત્યુ પછી પુરુષની સંપત્તિની પણ એ જ દુશ્સાચવાની.

પ્રતીહારી—અમંગળ દુર યાઓ !

રાજા—પાસે આવેલા એવનો તિરસ્કાર કરનાર, મને ધિક્કાર છે !

સાતુમતી—સખીને મનમાં સ્મરીને એણે પોતાની નિંદા કરી, એ ચોક્કસ.
રાજા—

યોગ્ય વખતે જેમાં ખીજ, શોષવામાં આવ્યું છે અને જે મહાત્મ્ય આપવાને
માટે સમર્થ છે એવી પૃથ્વીને કોઈ ત્યજ દે તેમ મારી જાતને (તેમાં) શોધ્યા છતાં
કુળની પ્રતિષ્ઠા રૂપ ધર્મપત્નીને મેં ત્યજ દીધી. (૨૪)

સાતુમતી—હવે તમારી સંતતિ અવિચ્છિન્ન થશે.

ચતુરિકા—(ગાળુ પર) અરે, આ વેપારીની હકીકતથી મહારાજનો ઉદ્વેગ
ખમણો થયો છે. એમને આશ્વાસન આપવા માટે મેઘપ્રતિજ્ઞા મહેલમાંથી આર્થ
માઢવ્યને લઈ આવ.

પ્રતીહારી—તું કીક કહે છે. (જાય છે)

રાજા—અહો, કુધર્મના પિંડ લેનાર (પિતૃઓ) સંશયમાં પડ્યા છે. કેમ કે,
'એના પગી અરેરે, શ્રુતિ અનુસાર તૈયાર કરેલું તર્પણ, અંધારા કુળમાં
શાલુ આપશે', એ વિચારે (મારા) પિતૃઓ ખરેખર સંતાનહીન એવા-મેં જાણેલું
પાણી આંસુ ધોતાં વધે એટલું મીઠું છે. (૨૫)

(મૃત્યુ પામે છે.)

चतुरिंश—(ससभ्रममवलोक्य) समाश्वसितुं भर्ता ।

सानुमती—हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनु-
भवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वसयन्त्या
महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञमागोस्तुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति ययाऽचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता
भिनन्दिष्यतीति । तद्युक्तमेतं कान् प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्व-
स्यामि । (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ।)

(नेत्ये)

अब्रह्मण्यम् । अब्रह्मण्यम् ।

राजा—(प्रत्यागतप्राणः कर्णं दत्वा) अये, माढव्यस्येवार्तस्वरः । कः कोऽयं भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—(ससभ्रमम्) परित्रायणा देवः सशयगस्त वयस्यम् ।

राजा—येनात्तगन्धो माणकम् ।

प्रतीहारी—अदृष्टरूपेण येनापि सत्त्वेनार्तिक्रम्य मेघप्रनिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमि-
मारोपितः ।

राजा—(उत्थाय) मा तान् । ममापि सर्वैरभिभूयन्ते गृहाः । अथवा

अदृष्ट्यहन्त्यात्मन पथं ताव-

ज्ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतो येदितुमस्ति शक्तिः ॥२६॥

(नेत्ये)

भो वयस्य, अग्निहा अग्निहा ।

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन्) सन्ने, न भेतव्यम् ।

(नेत्ये)

(पुनस्तदेव पठित्वा) कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽसि पद्मादपनतशिरोपर-
निमुम्नि भिमन्त्रं करोति ।

राजा—(सदृष्टिरेष्म्) धनुष्ठाश्वम् ।

(प्रतित्य शार्ङ्गहस्ता)

वयस्य—भर्तः, पलादस्त्राकाशदीप्तं दराधनम् ।

ચતુરિકા--(હિતાવળથી ભેઈને) મહારાજ, સાંત થાઓ.

સાનુમતી--અરે, અરે ! દીવો હોવા છતાં આડે આવેલા પડદાને લીધે આ અધકારનો દોષ અનુભવે છે. હું હમણાં જ એને આનંદ આપી શકું એમ છું. પણ શકુંતલાને આશ્વાસન આપતી મહેન્દ્રની માતાના મુખે મેં સાંભળ્યું હતું કે યજ્ઞભાગને માટે ઉત્સુક થયેલા દેવો જ એવું યોગ્ય શે કે જેથી દુઃક સમયમાં જ (તેનો) પતિ ધર્મપત્નીને આવકારશે. તેથી તેટલો સમય રાહ ભેવી, એ જ યોગ્ય છે. હરમિયાન આ વૃતાંતથી પ્રિય સખીને આશ્વાસન આપું. (ઉદ્બ્રાન્તક વૃત્તથી આસી જાય છે.)

(નિપથ્યમાં)

પ્રાણલુ ઉપર આક્રિત, પ્રાણલુ પર આક્રિત.

રાજા--(ભાનમાં આવેલો, સાંભળીને) અરે આ માઠવ્યનો જ ભણે આર્ત સ્વર ડોણ, ડોણ છે, અહીં ?

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી--(ગભરાટથી) સંકટમાં પડેલા મિત્રને જાણવો, મહારાજ.

રાજા--માણુવક ઉપર ડોણે આક્રમણ કર્યું ?

પ્રતીહારી--ઢાઈ અદશ્ય સત્ત્વે તેના ઉપર આક્રમણ કરી મેઘપ્રતિબિંબ મહેલના સૌથી ઉપરના માળ પર તેને ચડાવ્યો છે.

રાજા--(ઊઠીને) એમ ન હોય ! મારાં ઘરોમાં પણ આવાં સત્ત્વોનો ઉપદ્રવ ? અથવા,

રાજારોજ પ્રમાદથી થતી પોતાની જ ભૂલો ભણુવાનું શક્ય નથી; તો પછી પ્રજામાંથી ડોણ કયે રસ્તે જાય છે, તે સંપૂર્ણ રીતે ભણુવાની શક્તિ (ક્યાંથી) હોય ?

(નિપથ્યમાં)

ઓ મિત્ર, અફસોસ, અફસોસ !

રાજા--(ગતિ જાદલીને ચાલતા) મિત્ર બીશ નહીં, બીશ નહીં.

(નિપથ્યમાં)

(ફરીથી તે જ બોલીને) હું કેમ ન કહું ? આ ડોઈ (મારી) ડોઈ નમાવીને શેરડીની જેમ (મારા) ત્રણ કકડા કરે છે.

રાજા--(નજર નાખીને) ધનુષ્ય લાવ તો.

(ધનુષ્ય હાથમાં લઈને પ્રવેશીને)

યવની--મહારાજ, હાથખા સહિત આપનું આ ધનુષ્ય.

(राजा मरुतं धनुरादत्त ।)

(नेपथ्ये)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शार्दूल पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्यः।

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥२७॥

राजा—(सरोपम्) कथं मामेयोद्दिशसि । निष्ठं कुणपायनं, स्वमिदानीं न भविष्यति ।

(शान्तिमारोप्य) येन्रगति, सेपानमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इत इतो देव. ।

(सवे^१ सत्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(सम्न्नादिलेख्य) शून्य एतदिदम् ।

(नेत्र्ये)

अविहा अविहा । अहमत्रभयन् पश्यामि । त्वं मा न कथसि । निहाल्यहीतो मृषिक
इय निगुरोऽस्मि जीविते सञ्चत ।

राजा—मोस्तिनस्त्वरिणीर्गर्विन, मदीय शम्भं त्या द्रक्ष्यति । एष तन्दिपु संदये,

यो हनिष्यति घृण्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

दसो हि क्षीरमादत्ते तस्मिन्ना यर्द्धदत्त्यपः ॥२८॥

(दायम्भं राधते ।)

(ततः प्रविशति विदूषस्सुहृद्ग मातलि ।)

मातृदिः—

कृता क्षम्यं हरिणा तथासुगः

शगमनं तेषु विज्ञायतामिदम् ।

प्रमादमांस्यानि मत्रा सुदुर्जनं ।

पतन्ति चक्षुरपि न दारुणा. शृगः ॥७२॥

गजा—(अबमुखंहरन्) अये, माया ! रागात्तं महेन्द्रराजे ।

(प्रश्न)

विद्वज्—३२ येनैतन्मनसां गरिमां संप्रदत्तेन स्वर्गलोकाभिप्रायने । ॥

(રાજા બાણવાણુ ધનુષ્ય હાથમા લે છે)

(નેપથ્યમાં)

ગામાનુ તાજુ લોહી પીવા છૂતો આ હું, જેમ વાઘ પશુને (મારે)
તેમ, તરફડિયા મારતા તને મારી નાખુ છું દુખીઓનો ભય દૂર કરવા માટે
ધનુષ્ય ધારણ કરતો દુષ્કૃત હવે તારું રક્ષણ કરો (૨૭)

રાજા—(ગુસ્સામાં) શુ, મને હિંદીને બોલે છે ૨ મઝાખાઉ, જેમો રહે,
તું હમણા હતો ન હતો યદ્યપિ (ધનુષ્ય સજ્જ કરીને) વેગવતી, પગથિનાનો માર્ગ
ખતાવ

પ્રતીહારી—આ બાણુ, મહારાજ, આ બાણુ

(બધા ત્વરાથી પાસે જાય છે)

રાજા—(ચારે બાણુ જોઈને) અહીં તો ખરે જ સૂચસામ છે

(નેપથ્યમાં)

અરેરે હું આપને જોઉં છું, પણ તમે મને જોતા નથી બિનાડીથી પકડાયેલા
હિંદની જેમ મારા જીવનની બાનતમા હ આશાવિહોણો થયો છું

રાજા—હે તિરસ્કરિણી વિદ્યાથી ગર્વચુકત બનેલા મારું રક્ષ તને જોશે
આ હું બાણુ માણુ છું કે

જે વધ કરવા યોગ્ય એવા તારો વધ કરશે અને રક્ષણને યોગ્ય એવા
બાણુનું રક્ષણ મરશે હ સ દૂધ લે છે, (અને) તેની સાથે મળેલ પાણી છોડી
કે છે (૨૮)

(એમ કહીને અસ સાધે છે)

(વિદૂષકને મુકીને માતાવિનો પ્રવેશ)

માતાવિ—

હૈં નસુરોને તમારા બાણુનું લક્ષ્ય બનાવ્યા છે આ ધનુષ્ય તેમના ઉપર ખેંચો
સજ્જનોની પ્રસન્નતાથી સૌમ્ય એવી નજરો પોતાના મિત્રો ઉપર પડે છે નહિ
કે દારુણ બાણો (૨૯)

રાજા—(અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લઈને) અરે, આ તો માતાવિ ! મહેન્દ્રના સારથિ,
સ્વાગત !

(પ્રવેશ મૂકીને)

વિદૂષક—જેણે મને યાના પશુની જેમ માર માર્યો, તેને આ સ્વાગતથી
સતકારે છે.

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, श्रूयतां यदस्मि हरिणा भवत्सकारं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति काल्नेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतप्रतोरजय्य-

स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तमप्ति-

स्तन्नैव तिमिरमपाकरोति घ्नद्रः ॥३०॥

॥ भवानात्तशत्रु एव इदानीं तमेन्द्रस्यमारुह्य विजयान् प्रतिष्ठाम् ।

राजा—अनुग्रहीतोऽहमनया मधराः सभावनया । अथ मादव्यं प्रति भया किमेव प्रयुक्तम् ।

मातलिः—नमि पश्यते । विनिनिमित्तादपि मनःसतादायुष्मान्मया निस्स्यो दृष्टः ।
पश्चात्तौपयितुमायुष्मन्त तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्यिप्रवृत्तः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्व महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥३१॥

राजा—(जनान्तिष्ठम्) यस्य, अतिरमणीया दियस्तेषां । तदत्र परिगार्धं
कृत्वा मद्रचनादमायविज्ञेन भूहि ।

त्यग्मतिः केवलं तावत्परिपादयतु प्रजाः ।

अधिस्यमिदमग्यम्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥३२॥

इति ।

विदूषकः—रुद्रमगनाशायपी । (निष्पन्नः ।)

मातलिः—आयुष्मन् रणमारुह्य ।

(राजा रणशिरेहा नागनि ।)

(निष्पन्नाः सर्वे ।)

. માતલિ—(સ્મિત કરીને) આયુષ્માન, ઉદે આપની પાસે મને શા માટે મોકલ્યો તે સાંભળો.

રાજા—હું સાંભળું છું.

માતલિ—કાલનેચિથી જન્મેલો 'દુર્જય' નામનો દાનવ-સમૂહ છે.

રાજા—છે. મેં પહેલાં નારદ પાસેથી સાંભળ્યું છે.

માતલિ—તે (અમુરસંઘ) તમારા મિત્ર ઈન્દ્રથી જીતાવ તેમ નથી. યુદ્ધને મોખરે તમે તેનો વધ કરનાર તરીકે લેખાયા છો. સૂર્ય જેને દૂર કરી શકતો નથી તે રાત્રિના અંધકારને ચંદ્ર દૂર કરે છે. (૩૦)

તો આપ શસ્ત્રસજ્જ છો જ તો હવે ઈન્દ્રના સ્થમાં બેસીને વિજયને માટે પ્રસ્થાન કરો.

રાજા—ઈન્દ્રના આ સન્માનથી મારા ઉપર અનુગ્રહ થયો છે. પણ માદંબ સાથે તમે આવું વર્તન કેમ કર્યું ?

માતલિ—તે પણ હું છું. કોઈ કારણે થયેલા મનોવિષાદથી આપ દુઃખી જણાયા. પછી આપને કુપિત કરવા માટે મેં તેમ કર્યું. કારણ કે,

ઈંધણ સંકારવાથી અગ્નિ પ્રભવલિત થાય છે; છંછેડાયેલો નાગ ફેણ મારે છે. કારણ કે પ્રાયઃ માણસો આઘાત પામતાં જ પોતાના મહિમાને પામે છે. (૩૧)

રાજા—(બાજુ પર) મિત્ર, સ્વર્ગના અધિપતિની આજ્ઞાનું ઉત્સંધન થાય નહીં. તો આ બાળક જણાવીને મારા નામે અમાત્ય પિશુનને આમ કહે કે—

(હમણાં તો) માત્ર તમારી જીદ્દિ પ્રજાનું પાલન કરે, કારણ કે (મારું) સજ્જ ધનુષ્ય ખીન્ન કાર્યોમા રોકાયું છે. (૩૨)

વિદૂષક—જેની આપની આજ્ઞા. (જાય છે.)

માતલિ—આયુષ્માન, સ્થ પર ચઢો.

(રાજા સ્થ ઉપર ચઢવાનો અભિનય કરે છે.)

(બધા જાય છે.)

છત્રો અંક અમાપ્ત

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन रथाधिष्ठो राजा मातलिश्च ।)

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघयतः सत्क्रियाविशेषादनुपपुंस्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलि —(सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोष समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः

प्रतिपत्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्ययदानधिस्मितो

भयतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥१॥

राजा—मातले, मा मैमम् । स एतु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनसरसत्कारः । मम हि दियौक्ता समक्षमर्थासनोपवेशितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का

मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥२॥

मातलिः—किमिदं नामायुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पत्य ।

सुखपरस्य हरेरभयैः कृतं

त्रिदिवमुदघृतदानघकण्टकम् ।

तव शरैरधुना नतपर्यभिः

पुरुषैर्मरिणश्च पुरा नरैः ॥३॥

राजा—अत्र एतु शतक्रतोरिव महिमा स्तुत्यः ।

तिभ्यन्ति कर्मसु महत्स्यपि यन्नियोज्याः

मभायनागुणमयेहि तमीश्वराणाम् ।

किं याभयिष्यदरुणस्तममां विभेत्ता

तं येत मदस्त्रकिरणो धुरि नाकशिख्यतः ॥४॥

मातलिः—सद्यमेवैतत् । (स्तोकमन्त्रमतीत्य) आयुष्मन्, इतः कस्य नाकशू-
प्रनिष्ठितस्य सीमापन्नाप्यशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां

घर्णरमी वक्ष्यन्तांशुयंशु ।

विचिन्त्य भीतक्षममर्षजा

दियौकसस्यवत्परितं ग्लिगति ॥५॥

(પછી આકાશમાર્ગે સ્થમા બેઠેલા રાજા અને માતલિ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—માતલિ, મેં ઈદની આજી બજારી છે, તે છતાં તેમણે કરેલા વિશિષ્ટ સત્કારથી હું મારી જાનને બચે કે ઉપયોગી માનતો નથી.

માતલિ—(સ્મિત સાથે) આયુષ્યમાન, આપ બંનેને હું તો અસંતુષ્ટ માતું છું.

ઈન્દના અત્કાગ્ને લીધે તમારા (ઈન્દ ઉપના) પહેલાના ઉપકાગ્ને નજીવો માનો છો; (તમારા) પરાક્રમથી વિસ્મય પામેલો તે પણ તમારા સત્કારના ગુણ-કિંમતને ગણતો નથી. (૧)

રાજા—ના, માતલિ એવું ન કહો વિદાય વેળાનો સત્કાર ખરેખર કલ્પનાતીત હતો. દેવોની સમક્ષ આર્ધાસન પર બેમાડેલા મારા પુત્ર,

પાસે બેઠેલા અને અતરથી આકાશ રાખતા જયંત તરફ જોઈને સ્મિત કરતા ઈન્દ વડે છાતી પરથી લાગેલા હરિચંદનથી અંકિત થયેલી મંદારમાળા આરોપાઈ (૨)

માતલિ— પણ અમરાધિપતિ પાસેથી આયુષ્યમાન શુ લેવાને લાયક નથી ?

સુખાનંદા ઈદના સ્વર્ગને બે વસ્તુઓએ દાનવોરૂપી કટક વિનાયું ક્યું છે. હમણા તમારા સરળ સાધાવાળા બાણોએ અને પહેલા નરસિંહરૂપ વિષ્ણુના નખોએ (૩)

રાજા—આમા તો ઈદના જ મહિમાની સ્તુતિ કરતી ચોગ્ય છે

મોટા કાર્યોમા પણ નોકરો સિદ્ધિ મેળવે તે તો માલિકોના મહિમાની અસર છે. જો સૂર્ય (પોતાના સ્થની) ધૂસરી પર ન બેમાડથી હોત તો શુ અરુણ અધિકારને બેરી શકત ખરો ? (૪)

માતલિ—એમ (કહેવું) તમારે માટે યોગ્ય જ છે. (થોડું અંતર વટાવીને) આયુષ્યમાન, સ્વર્ગમા પ્રતિજ્ઞા પામેલા તમારા વચનો વૈભવ તો અહીંથી જુઓ.

દેવો ગીનને માટે યોગ્ય એવી રચના વિચારીને, દેવાગ્રન્થઓના શબ્દગારમાથી વધેલા રંગો વડે કપટક્ષના કપડા ઉપર તમારું ચરિત્ર લખે છે. (૫)

राजा—मातले, अक्षुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिक्मधिरोहता न लक्षितः स्वर्गमार्गः ।
 क्तरस्मिन् मरुतां पथि वर्तामहे ।

मातलिः—

त्रिलोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
 ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तश्चिः ।
 तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
 धायोरिम परिक्रहस्य वदन्ति मार्गम् ॥६॥

राजा—मातले, अतः रज्जु सदाह्वान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य)
 मेघपदवीमरतीणौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविचरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि—
 हरिभिरधिरभासां तेजसां चानुलिप्तैः ।
 गतमुपरि घनानां पारिगर्भंदराणां
 पिशुनयति रथस्ते सीकरविलम्बनेमिः ॥७॥

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अवोऽवलोक्य) मातले, वेगातरणादाश्चर्यदर्शनः सलक्ष्यते मनुष्यलोकः ।
 तथा हि—

शैलानामधरोद्वतीय शिखरान्दुग्मज्जतां मेदिनी
 पर्णाम्यन्तरलीनतां धिजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।
 संतानात् तनुभायनष्टसलिल्य व्यक्तिं भञ्जस्त्यापगाः
 केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥८॥

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सद्यहुमानमवलोक्य) अहो, उदाररमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, क्तमोऽय पूर्वापरसमुद्रावगाढः क्लृप्तस्मिन्त्यन्दी सान्ध्यं इव मेघपरिषः
 सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन्, एष रज्जु हेमकूटो नाम विपुरुषपरितस्तपःसंनिद्धिषेणम् ।
 फय ।

स्यायंभुषाग्मरीचेर्यः प्रथमूष प्रजापतिः ।
 सुरासुरगुरुः सोऽत्र नृपतीकस्तपयति ॥९॥

રાજા—માતલિ, અસુરે સાથેના યુદ્ધ માટે ઉત્સુક હોવાથી મેં પહેલે દિવસે આકાશમાં ચઢનાં સ્વર્ગનો માર્ગ (જરાજર) જોયો ન હતો. વાયુઓના ક્યા માર્ગ પર આપણે જીએ ?

માતલિ—

જ્યાં આકાશમાં આવેલી ઝંઝા વહે છે, અને નક્ષત્ર વચ્ચેને તેમનાં કિરણો વહેવાય એ રીતે ધ્રુમાવે છે, તથા વિધુના દ્વિતીય અણુને લીધે અંધકાર રહિત ધયેલા પરિવહ નામના વાયુનો આ માર્ગ છે, એમ કહે છે. (૬)

રાજા—માતલિ, તેથી જ જાણે મારી જાણ અને આગર ધ્વનિયોની સાથે મારો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. (રથના પૈડાને જોઈને) (હવે) આપણે મેધના માર્ગમાં જીતરી આવ્યા જીએ.

માતલિ—કેમ જાણુ' ?

રાજા—

જગજીવથી બીની થયેલી વાટવાળો આ તમારો રથ, આરાઓની વચમાંથી નીકળતા ચાતકો વડે તેમ જ વીજળીના તેજથી લેપાયેલા ધોડાઓ વડે, અંતર્જગ-યુક્ત વાદળો ઉપરથી થતા ગમનનું સૂચન કરે છે. (૭)

માતલિ—એક ક્ષણમાં આયુષ્માન પેતાના રાજકી ભૂમિ ઉપર હશે.

રાજા—(નીચે જોઈને) માતલિ વેદથી જીતવાને લીધે મનુષ્યલોક આશ્ચર્યકારક જગ્યા છે. કેમકે—

ખડાર નીકળી આવતા પર્વતોના શિખર પરથી પૃથ્વી જાણે કે નીચે જીતે છે. થોડો સ્પષ્ટ દેખાવાથી જુલો પાકાની અદર ઢંકાઈ રહેવાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે. પાતાળી દેખાવાને લીધે જોમનું પાણી દેખાતું ન હતું તેવી નદીઓ (હવે) વિસ્તારને લીધે વ્યક્ત બને છે. જો, આ પૃથ્વીને જાણે કે ઈર્ષ ઉઝાળીને મારી પાસે લાવે છે. (૮)

માતલિ—તમે જરાજર જોયું. (જાહમાનથી જોઈને) અહો, આ પૃથ્વી કેવી લાગ્ય, અને રમણીય છે !

રાજા—માતલિ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફૂગતો, સ્વપર્ણરસ વહાવતો, સંધ્યાના મેઘરૂપી આગ્રગા જોવો આ કયો પર્વત દેખાય છે ?

માતલિ—અહારાજ, એ તો કિંબુરુષ દેશનો તપની ઉત્તમ ચિકિત્સા ક્ષેત્ર રૂપ હેમકૂટ નામનો પર્વત છે. જુઓ,

પ્રહાના પુત્ર મરીચિથી ઉત્પન્ન ધયેલા, દેવ-દાનવોના પિતા એવા તે પ્રમથતિ અહીં પત્ની સાથે તપ કરે છે (૯)

राजा—तेन हनतिक्रमेणीर्यानि भेर्यासि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।
मातलिः—प्रथमः कस्यः ।

(नट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम्)

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धत-

स्तथावतीर्णोऽपि ग्थो न लक्ष्यते ॥१०॥

मातलिः—एतावानेन शतक्रोरायुष्मन् विशेपः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन्)

बलमीकार्थनिमग्नमूर्तिरुरसा सद्भृत्सर्पत्यचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानबलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

असंख्यापि शकुन्तलीडनिश्चितं विभ्रज्जटामण्डल

यत्र स्थाणुरियाचलो मुनिरसायभ्यर्कधिम्यं स्थितः ॥११॥

राजा—नमस्ते कणपते ।

मातलिः—(सयत्नप्रग्रहं रथं कृत्वा) एतावदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षे प्रजायनेराश्रम

प्रविष्टौ स्तः ।

राजा—स्वर्गादधिकृतं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदिमिरागण्डोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा) अतस्तरायुष्मान् ।

राजा—(अस्तीर्य) मातले, भगवन्कथमिदानीम् ।

मातलिः—सयन्त्रितो मया रथः । त्वमप्यनुरामः । (तथा कृत्वा) इह आयुष्मन् ।

(परिक्रम्य) दृश्यतामत्रमनामृषीणा तपोवनभूमयः ।

राजा—अनु विस्मयादलोक्यामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिना मत्सल्पवृक्षे यने

तौये काञ्चनपद्मरेणुकपिशो धर्माभिर्यक्रेक्रिया ।

ध्यान रत्नशिलातलेषु विबुधमन्त्रीमंनिधौ संयमो

यत्काश्चस्मि तपोभिरन्यमूनयस्मिन्मिन्मपम्यस्त्यमी ॥१२॥

मातलिः—उत्सर्जनी यदु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकरो) अये वृद्धाश्रम,

स्मिन्नुपिष्ठे मगान् माधवः । किं व्रतं वि । दाताश्रम एवैवनायममभिवृत्तः । एतन्नायं
—मूर्धितनीलद्वितामै पश्यतीति ।

રાજા—ત્યારે તો કન્યાલુકારક વસ્તુઓની ઉપેક્ષા કરાય નહીં. ભગવાનની પ્રતિક્ષા કરીને જવા છો છું.

માતલિ—સ્વસ્તિ વિચાર ! (બન્ને જિવરવાતો અભિનય કરે છે.)

રાજા—(સાચર્ય)

પેડાંની વાટનો અવાજ યથો નહીં અને ધૂળ જિડતી દેખાતી નથી; પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન થવાનો ક્ષીધે આંચકા વિનાનો (તારો) સ્થ જિતયો હોવા છતાં જણાતો નથી. (૧૦)

માતલિ—આયુષ્માન અને હૃદમાં આટલો જ હરક છે,

રાજા—માતલિ, મારીયનો આગમ કયા પ્રદેશમાં આવેલો છે ?

માતલિ—(હાથથી બતાવીને)

જ્યાં રાહડામાં અર્ધા ડૂબેલા શરીરવાળા, છાતી પર ચોટેલી સાપની કાચળીવાળા, જીર્ણ વેલીઓનાં ગૂંચળાંના સમૂહથી અત્યંત દુઃખાતા ચળાવાળા, પક્ષીઓના માળાથી ભગાયેલા ખમા સુધી ફેલાતા જટાસમૂહવાળા મુનિઓ સૂર્ય-ગિરમ સામે થકની જેમ અચળ બેસા છે (ત્યાં). (૧૧)

રાજા—ઉમ તપ આચરનાર તેમને વંદન.

માતલિ—(સ્થની લગામ ખેંચીને) જ્યાં અદિતિએ મન્દારવૃક્ષો ઉછેર્યાં છે તે પ્રમથપતિના આગ્રમમાં આપણે બન્ને પ્રવેશીએ છીએ.

રાજા—સ્વર્ગ કરતાં પણ વધારે આનંદનું સ્થાન છે ! જાણે કે અમૃત-સરોવરમાં હું ડૂબ્યો છું !

માતલિ—(સ્થ રોકીને) આયુષ્માન, જિતરો.

રાજા—(જિતરીને) માતલિ, હવે તમે શું કરશો ?

માતલિ—મેં સ્થ રોક્યો છે. હું પણ જિતરું છું (તેમ કરીને) આ તરફ, આયુષ્માન. (કરીને) પૂજ્ય ઋષિઓનાં તપોવન જુઓ.

રાજા—ખરેખર હું વિસ્મયપૂર્વક જોઉં છું

કપ્પવૃક્ષવાળા વનમાં વાયુથી પ્રાણોનો નિર્વાહ, સુવર્ણકમળની પરાગરજથી ભૂખરા જળમાં ધાર્મિક સ્નાનની ક્રિયા, સ્તનજડિત શિલાઓ ઉપર ધ્યાન, સુર્યુવતિઓના સાન્નિધ્યમાં સંકમ-ગીજ મુનિઓ તપ વડે જેની આકાશ સામે છે, તેની વચ્ચે આ મુનિઓ તપ કરે છે. (૧૨)

માતલિ—મોટાઓની આકાશ ખરે જાણે જનારી હોય છે. (કરીને આકાશમાં) અરે વૃદ્ધ શાકલ્ય ભગવાન મારીય શું કરે છે ? શું ગદો છે ? 'દાક્ષાયણી'એ પ્રતિવતાના ધર્મ વિષે પૂછ્યા ઋષિઓની પત્ની સહિત તેમને જ સમજાવે છે એમ ?

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, प्रतिपास्यावस्यः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामस्युष्मान्, यावत् स्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी मवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (स्थितः)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम् । (निष्क्रान्तः)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दते वृथा ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिचर्तते ॥१३॥

(नेष्ट्ये)

मा एतु मा एतु चापल कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अमृमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेव निषिध्यते ।
(शब्दानुसारेणालोक्य । सविस्मयम्) अये, को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीम्याम-
घालसत्त्वो घालः ।

अर्धपीतस्तनं भ्रातुरामर्दकिलष्टवेस्तरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं यत्नात्कारेण कर्षति ॥१४॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मां तपस्विनीम्या घालः ।)

घालः—ऋम्भस्य सिंह, दन्तास्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा—अग्निन, किं नोऽप्यनिर्दिष्टेषाणि सत्यानि शिप्रकरोषि । हन्त, वर्धते तव संतम्भः । स्थाने एतु शृण्विज्ञेन सर्वात्मन इति कृतनामवेयोऽसि ।

राजा—किं न एतु घालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनजयतां मां वरुण्यति ।

द्वितीया—एषा एतु केतूरीणी त्वां रुद्धयिष्यति यदि तस्याः पुत्रके न मुञ्चसि ।

घालः—(सस्मितम्) अहो, यतीयः एतु भीतोऽस्मि । (अवरं दर्शयति ।)

राजा—

महतस्तेजसो भीजं घालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्तुलिङ्गावस्थया वह्निरेषापेक्ष इव स्थितः ॥१५॥

સાતમે અંક

રાજા-(સાંભળી) અરે વિષય એવો. છે કે મળવા માટે રાહ જોવી જોઈએ.
માતલિ-(રાજાને જોઈને) આયુષ્માન, આપ આ અશોકવૃક્ષના મૂળ પાસે
એસો ત્યાં સુધી ઇન્દ્રના પિતાને આપની વાતા કરવા માટેના અવસરની શોધમાં રહું.

રાજા-જેવો તમારો વિચાર. (ત્યાં જોમો રહે છે.)

માતલિ-આયુષ્માન, હું જાઉં છું. (જાય છે.)

રાજા-(શુકનતું સૂચન કરીને)

મનોરથની આશા નથી, બાહુ નિર્થક કેમ કહે છે ? પૂર્વે તિરસ્કૃત થયેલું

શ્રેય કુખમાં પરિણમે છે. (અથવા મહાપ્રયત્ને પાછું મળે છે.) (૧૩)
(નેપથ્યમાં)

અરે, તોફાન કર મા. કેમ, પોતાના મૂળ સ્વભાવ ઉપર ગયો જ ને !

રાજા-(સાંભળીને) અવિનયનું આ સ્થાન નથી. તો પછી કોનો નિષેધ
કરાય છે ?

(અવાજની દિશામાં જોઈને આશ્ચર્યથી)

અરે, બે તાપસીઓથી અનુસરાતો અને બાળકમાં ન હોય એવા પ્રભાવવાળો
આ બાળક કોણ છે ?

માતાના સ્તનને અર્ધું ધાવતા, જોડતાણથી વિખરાયેલ વાળવાળા, સિંહના
બચ્ચાને, રમવા માટે (આ બાળક) પરાણે જોડે છે. (૧૪)

(પછી વર્ણવ્યાનુસાર કરતો બાળક બે તાપસીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

બાળક-"મેહું કાડ, સિંહ ! મારે તાગ દાત ગ્રહણ છે."

પહેલી-અવિનીત, આપણા બાળક જેવા પ્રાણીઓને કેમ હેરાન કરે છે ?
અરે, તારું તોફાન તો વધતું જાય છે. ખરેખર, ઋષિઓએ તારું નામ સર્વદમન
પાડ્યું છે તે યોગ્ય છે.

રાજા-આ બાળક પ્રત્યે ઔરસ પુત્રના જેવો સ્નેહ મારા મનમાં કેમ થતો
હશે ? ખરેખર નિઃસંતાનપણું જ મને વત્સલ બનાવે છે.

બીજી-આ સિંહણ ખરેખર તારી ઉપર તરાપ મારશે, જો તું એના
બચ્ચાને નહીં છોડે તો.

બાળક-(સ્મિત સાથે) જાહેા, હું તો ખૂન બી ગયો ! (નીચલો હોઠ
દેખાડે છે.)

રાજા-

મને, બળતણની રાહ જોનાર, તણખારપે રહેલા, અગ્નિ જેવો આ બાળક,
મહાતેજનું બીજ લાગે છે. (૧૫)

प्रथमा—वत्स, एतं बालमृगेन्द्र मुञ्च । अरं ते श्रीकृष्णक दास्यामि ।

बाल—कुत्र । देखेनत् । (हस्त प्रसारयति ।)

राजा—अथ चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तमा हस्त्य-

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताद्गुलि कर ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्वरागया

तयोपसा भिन्नमित्रैकपङ्कजम् ॥१६॥

द्वितीया—सुवते, न शक्य एष वाचांमात्रेण विमर्शितुम् । गच्छ त्वम् । मदीयं उग्रे मार्गण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वणचिञ्चितो मृत्तिकाप्रयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।

प्रथमा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

बाल—अनेनैव तावन्म्रीडिष्यामि । (तापसीं विलोक्य हसति ।)

राजा—स्मृत्यामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रक्ष्यक्तवर्णरमणीयवस्त्रं प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्ता

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

तापसी—भवतु न मामय गणयन्ति । (पार्श्वमवलोकयन्ती) कोऽत्र श्रष्टिकुमाराणाम् । (राजानमवलोक्य) भद्रमुत्तु, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोचहस्तग्रहेण हिम्भसीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा—(उपगम्य । अस्मितम्) अवि भो महर्षिपुत्र,

एवमाश्रमधिकरुद्धवृत्तिना

मयम विमिति जन्मनस्त्वया

सत्यसप्रयसुखाऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दन ॥१८॥

तापसी—भद्रमुत्तु, न त्वस्य श्रष्टिकुमार ।

राजा—आरुण्यमदृशं चेष्टितमेवास्य कथयन्ति । स्वान्नप्रदयात्तु यक्षमेवार्द्रिणा । (यथाभ्यर्चिनमनुनिष्ठवाल्मीकिमुपगम्य । आगतम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

वा निर्वृतिं चेतस्मि तस्य कुर्या-

वस्यायमङ्गात्कृतिनं प्ररुढ ॥१९॥

સાતમે અ ક

પહેલી-વત્સ, આ મિહના જ્યાને છો. હ તને જીજ્ઞાસુ મોકલે આવુ
બાળ-ક્યા છે ? આપ એ હ થ ગળે કરે છે

રાજા-અરે, આ તો ચક્રવર્તીનું લક્ષણ પર ધ્યાન કરે છે. કેન ?

એણે હનચાવનારી વસ્તુ લેવા નટે પ્રમાણ તથા (ગેખાઓની) બનીથી
ગૂંથાયેલી આગળીવાળો હ થ પ ખડીએ વચ્ચેની જગ્યા દેખાત નથી તેવા ગાનાશને
ચંનકાવનારી વૃત્તન ઉપાધી વિકસિત એક કન્યા જેવો નામે છે (૧૬)

બીજી-સુવ્રતા, ત્ર શબ્દોથી આ લોકને અમલી શમન એવા નથી
જા અને મારી કુખડીમાં ઋષિકુમાર માર્કેડે તો મારીનો ગગ ચીતરે તો મોઝ છે તે
આને માટે હ આવ

પહેલી-નલે (જાન છે)

બાળ-ત. સ્ત્રી હ આનાથી જ ગીચ (તાત્ત્વીને જોઈને હમે છે)

રાજા-આ તો મની પર તાને ન મને વાત્સ ન આવ છે

અકાગ્ન હાથ થો જેનન કળી જેવા દાત નહે ન દાત છે અસ્પષ્ટ
વસ્તુથી જેનની વાપુની નરુતિ નણી લાગે તેવા બોળાના બેનવા છંદતા
પુત્રોને લેતા (અને) તેનના અગ્ની વૂંથો મનિ નના (પિત્ર એ) ધન છે (૧૭)

તાપગ્ની-ભને મન આ ગરુકાગ્નો નથી (જાજુએ જોતી) ઋષિકુમારોમાંથી
ગાઇ અહી છે ? (ગજન જોઈ) હ્રમુખ આવે તો મન નહ લાઇતી પક વાળા
આની બાજમથી હેગન થતા નિહના ઇચ્છાને છેડવા !

રાજા-(પાસે જઈને ચિન્ત સાથે) અરે એ નરુષિપુત્ર

અ પ્રમાણે આશ્રમથી વિરુદ્ધ વર્તન કરતા એવા તારા વડે, જેમ કૃષ્ણતર્પના
બચ્ચાથી ચંદન તેમ પ્રાણીઓના આશ્રમ માટે સુખરૂપ સ રમને કેમ દૂષિત કરાય છે? (૧૮)

તાપસી-હ્રમુખ આ ઠઈ ઋષિકુમાર નથી

રાજા-આકાગ્ને અતુરૂપ તેનું વર્તન જ તે કળી આપે છે પણ સ્થાનને
કાગળે અને એવા તર્ક કર્યા (વિનતી કર્યા મુજબ કળીને બાળકના અપર્શ
અનુભવીને સ્વાન)

કોઈન પણ કુનાકુ સમ આના સ્પર્શથી મગ ગાળોને આવ મુ ન થાય
છે તો પડી જે થ ના અગ્નથી આ ઉપન થતા તેના મનમાં ગવા આનંદ
થતો હશે ? (૧૯)

तापसी—(उमे निर्णय) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—आर्ये, किमिदम् ।

तापसी—अस्य बालकस्य तेऽपि सगादिन्याकृतिरिति । विस्मापितास्मि अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः सवृत्त इति ।

राजा—(बालकमुपलब्धम्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुवशः ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः एतल्लु मदनुकारिणमेतन्मन्त्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौराणामन्य कुलघ्नम् ।

भवनेषु रक्षाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिघ्नतानि पश्चा-

त्तरमृलानि गृहीभघन्ति तेषाम् ॥२०॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगतानां मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—यथा भद्रमुत्तो भणति । अप्सरसवन्येनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोरने प्रसूता ।

राजा—(आश्चर्यम्) हन्, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यम् राजर्षेः पत्नी

तापसी—वस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सतीर्तयितुं चिन्तयिष्यति ।

राजा—(स्तम्भितम्) इयं एतल्लु कथा मामेव लक्ष्मीकरोति । यदि तारदस्य शिशोर्मातृ नामतः पृच्छामि । अथयानार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृन्मयमयूरहस्ता)

तापसी—सर्वदमन, शकुन्तलाख्य प्रेक्षस्व ।

वाङ्—(स्टाण्डिषेपम्) कुत्र वा मम माता ।

उभे—नामसाहचयेन वञ्चितो मातृरुत्तरः ।

द्वितीया—यस्य, अस्य मृत्तिकामयूरकस्य स्मृत्यत्वं पश्येति भणितोऽसि ।

राजा—(आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामवेय-सादृश्यानि । अत्र नाम मृगतृष्णिकेय नाममात्रप्रसादो मे विपादाय कल्पेत ।

वाङ्—मातः, रोचते म एष भद्रमयूरकः । (मीढनकमादत्ते ।)

प्रथमा—(गिलीक्य सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकस्य मणिवन्द्ये न दृश्यते ।

તાપસી—(બન્નેને નિહાળી) આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય.

રાજા—આર્યા, શા માટે ?

તાપસી—આ બાળકની આકૃતિની સાથે તમારી આકૃતિ મળતી આવે છે તેથી. અને તમે અપરિચિત હોવા છતાં તે તમને અનુકૂળ થયો તેથી હું આશ્ચર્ય પામું છું.

રાજા—(બાળકને ઘાડ કરતો) બે આ મુનિકુમાર નથી તો પછી એનો વંશ કયો ?

તાપસી—પુરુવંશ.

રાજા—(સ્વગત) શું મારા જ વંશનો ? તેથી જ મને મળતો આવે છે એમ આ સન્નારી માને છે. પૌરવ રાજ્યોનું આ છેલ્લું કુળવત હોય છે.

રક્ષથી ભરપૂર મહેલોમા પૃથ્વીના રક્ષાધુને માટે જેઓ પહેલાં રહેવાનું ઇચ્છે છે તેઓને માટે ઉત્તર અવસ્થામા જ્યાં વાનપ્રસ્થ વન કડક રીતે પળાય છે એવાં દક્ષમૂળો ઘર બને છે. (૨૦)

(મોટેથી) પણ પોતાની મેળે મનુષ્યો આવી શકે તેવો આ પ્રદેશ નથી.

તાપસી—જેમ લક્ષ્મણ કહે છે તેમ જ છે. અપ્સરાના સમ્યન્ધને લીધે આની માતાએ અહીં દેવગુરુના તપોવનમાં એને જન્મ આપ્યો.

રાજા—(સ્વગત) વાહ ! આ તો આશા જન્માવનારું બીજું સ્થાન.

(મોટેથી) તો તે શ્રીમતી કયા નામના રાજર્ષિના પત્ની છે ?

તાપસી—ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરનારનું નામ લેવાનો પણ વિચાર ડોણ કરે ?

રાજા—(સ્વગત) આ વાત તો મને જ લાગુ પડે છે તો આ બાળકની માતાનું નામ પૂછી જોઈ. પણ પરત્વી અંગેની પ્રુછપરછ અશિષ્ટ છે.

તાપસી—સર્વદમન, શકુન્તલાવરણ (પક્ષીનું સૌન્દર્ય) બે.

બાળક—(નજર નાખતો) કયા છે મારી મા ?

બન્ને—નામના સરખાપણાને લીધે આ માઠીધેલો છેતરાઈ ગયો !

બીજી—બેટા, 'આ માટીના મોરનું સૌંદર્ય બે', એમ તને કહ્યું.

રાજા—(સ્વગત) શું આની માતાનું નામ શકુન્તલા ! પણ નામમા સરખાપણું હોઈ શકે. નામમાત્રનો પ્રસ્તાવ મૃગજળની માફક મારી નિરાશા તો નહીં ઉપજાવે ને !

બાળક—માણ, મને આ સુંદર મોર ગમે છે. (રમકડું લે છે.)

પહેલી—(બેઠને, ઉદ્વેગ સાથે) અરે, આના કાડા ઉપર રક્ષાનું માદળિયું દેખાઈ નથી !

राजा—अल्पममावेगेन । नन्विदमस्य सिंहासमिर्दात्परिभ्राष्टम् । (आदातुमिच्छति ।)

उभे—मा खलु मा खल्विदमलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन । (निस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमलेकनम् ।)

राजा—स्मिर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—शृणोतु महाराजः । एषासृजिता नामौषधिरस्य जावर्ज्यसमये भगवता मारी-
चेन दत्ता । एता किल मातापितराम्भान च वर्जयित्वापरो भूमिपतिता न गृह्णानि ।

राजा—अथ गृह्णानि ।

प्रथमा—ततस्तु सर्वो भूत्वा दद्याति ।

राजा—भयतीम्या कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षम् । आत्मगतम्) कथमिदं सपूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ।
(बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्रते एहि । इमं वृत्तान्तं नियमयापृतायै शकुन्तलाय निवेदयावः ।

(निप्रान्ते ।)

बाल—मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकारं गमिष्यामि ।

राजा—पुनरु, मया सहैव मानसमभिनन्दिष्यसि ।

बाल—मम खलु तानो दुष्यन् । न त्वम् ।

राजा—(सन्तितम्) एष विनाद एव प्रत्यायसति ।

(तत्र प्रविशत्येक्रेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विमारसलेऽपि प्रहृन्त्या सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासी-
दात्मनो भागधेयेषु । अयमा यथा सानुमत्याख्यातं तथा सभायत एतत् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य) अये, सेयमत्रभयं शकुन्तला । यथा

यमने परिधृसरे वसताना

नियमक्षाममुखी धृतेक्रेणि ।

अतिनिष्कृण्णस्य शुद्धशीघ्रा

मम दीर्घं विगृह्यतं जिभर्ति ॥२१॥

शकुन्तला—(पश्चात्तरिर्गं रातान् दृष्ट्वा) न गत्वार्थपुत्र इव । ततः क
एष इदानीं प्रवृत्तमदल दारु मे गात्रसर्तर्गेण दूषयति ।

રાજા—ચિતા ન કરો મિહના આ નાચેની એની જે ચતાવાના આ નીચે પડ્યું છે (લેવા ક્ષણે છે)

બાળે—અરે, એને અડધો નહીં શું ? એમણે લઈ લીધું ! (વિસ્મયથી જાતી ઉપ હાથ રાખી એમીજ સાચું જુએ છે)

રાજા—અમને શા માટે ના પાડી ?

પહેલી—મહારાજ, આ અપરાધિતા નામની ઔપધિ આના જાતખર્ચ સરકાર અમો ભગવાન મારીએ આપેની છે મ્હે છે કે જમીન ઉપર પડેની તેને માતા પિતા તથા પોતાના નિવાસ અન્ય કાંઈ ઉપાક્રમ નથી

રાજા—અને ઉપાડે તો ?

પહેલી—તો તેને સર્પ થઈને ડમે છે

રાજા—આપ જાનેએ કહો આનો આવો વિચાર થના જોયો છે ?

બાળે—અનેક વાર

રાજા—(હર્ષથી સ્વતા) મારા પૂર્વ થયેના મનોરથને પણ હું કમ જાણે કે આવકાગતો નથી ? (બાળને બેઠે છે)

બીજી—સુખતા, ચાન પ્રાનિયમમાં રાખેરી શકુન્તલાને આ હકીમતની જાણ કરીએ

(બાળે જાય છે)

બાળક—છોડો મને એટલે હું માની પાસે જાઉં

રાજા—બેટા, મારી સાથે જ માનાને વધાવજે

બાળક—માગ પિતા તો દુઃખન્ત છે તમે નહીં

રાજા—(સ્મિત સાથે) આ વિવા જ ખાતરી મગવે છે

(પછી એક વેણી ધાગ્યું કરેની શકુન્તલા પ્રવેશ કરે છે)

શકુંતલા—વિકાગને સમયે પણ મર્વદમનની ઔપધિ મૂળ સ્વરૂપમાં રહેલી સાબળાને (પણ) મને મારા હાગ્ય માટે આશા ઉત્પન્ન ન થઈ અથવા સાનુમતીએ જેમ કહ્યું હતું તેમ સંભવિત છે ખરું

રાજા—(શકુન્તલાને જોઈને) અર આ તો ભવતી શકુન્તલા ! બે,

જે નહિન વસ્ત્રો ધાગ્યું કરતી, વાનને લીધે દુઃખા થના મુખવાળી એક વેણી ધાગ્યું કરતી શુદ્ધ ચાતુરિવાળી, દાવિહીન એવા મારું હૃદય વિરહમત પાળી ગૃહે છે

(૨૧)

શકુંતલા—(પથાત્પથથી ક્રીકા પડે ! ગળને જોઈને) આ જાણે આર્યપુત્ર જ નથી તો પછી સ્થામનગ્રાહક માગ પુત્રના ગરીબને કેવું સ્પર્શથી દુષ્કિત કરે છે

बालः—(मातरमुपेत्य) मातः, एष कोऽपि पुरुषो मा पुत्र इत्यालिङ्गति ।

राजा—प्रिये, कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञात्मात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानु-
कम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः सत्त्वेषः ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥२२॥

शकुन्तला—जयतु जयत्यार्यपुत्रः । (अर्धोक्ते वाष्पवन्ध्या निर्मिति ।)

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिपिबेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टममङ्कारपाटलोष्ठपुटे मुखम् ॥२३॥

बाल—मातः, क एषः ।

शकुन्तला—यस, ते मागधेयानि पृच्छ । (रोदिति ।)

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा ब्रलवानभूत ।

प्रबलतमसामेघप्रायाः शुभेष्वपि घृत्तयः

व्रजमपि शिरस्यन्धः क्षितां धुनोत्यहिशङ्कया ॥२४॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठार्यपुत्र । नूनं मे सुचरितप्रविग्नवकं पुराकृत तेषु दिवसेषु
परिणाममुत्पत्तासीद्येन सानुकूलोऽप्यार्यपुत्रो मयि निरसः संवृत्तः ।

(राज्ञेतिष्ठानि ।)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखमाग्यव जनः ।

राजा—उद्धृतमिदमश्लेषः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितम्

यो वाष्पविन्दुगन्धरं पश्याधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविभग्नमद्य

वार्धं प्रमृज्य विगनानुशयो भवेयम् ॥२५॥

(यथोक्तमनुश्रुति ।)

शकुन्तला—(नाम्मुद्रा दृष्ट्वा) आर्यपुत्र, एतत्तद्वसुलीयकम् ।

બાળક—(માતા પાસે જઈને) માતા આ કોઈ પુરુષ મને 'પુત્ર' કહીને મેંટ છે
રાજા—પ્રિયે તારી પ્રત્યે મેં આચરેનો નિષ્ક્રુસ્તા પણ અનુકૂળ પરિણામવાળી
બની, કાગળ કે અત્યારે મારી જાને તારાથી ઓળખાયેલી હું જોઉં છું.

શકુંતલા—(સ્વચ્છ) હૈયા, સ્વચ્ચ યા મત્સર છોડી દેતા હૈયે મારા ઉપર
અનુમદ કયો છે આ માયે જ આર્યપુત્ર છે

રાજા—પ્રિયા,

જેનો મોહરૂપી અધમા સ્મૃતિ વડે નષ્ટ થયો છે તેવા મારી સમક્ષ, હે સુમુખી,
તું સદ્ભાગ્યે જીવી છે મહાજી પડી ચન્દ્ર સાથે રોહિણી સંયોગ પામી છે (૨૨)

શકુંતલા—જય હો ! આર્યપુત્રનો જય હો !

(આમ અર્ધુ યોલી અશ્રુયુક્ત કંઠે અટકી બચ છે)

રાજા—સુહરી,

(તારા) અશ્રુએ જય શબ્દ રોકાયો છે, છતાં હું જાણું છું કાગળ કે તારું
શબ્દમાત્ર વગરતું, રાતા હોડવાળું મુખ મેં જોયું છે (૨૩)

બાળક—મા, આ પાણી છે ?

શકુંતલા—બેટા, તારા બાળ્યને પૂછ

રાજા—(શકુંતલાને પગે પડીને)

સુતતું તારાં કંઈતું કુખ તું ટંકમાંથી કાઢી નાખ ત્યારે મારા મનમાં
કઈક ભારે સંમોહ થયો હતો, પ્રાણ તમમ રૂપી અધકારથી આવૃત લોકોનો
શુભ વસ્તુ મને મોટે ભાગે આની જ વૃત્તિ હોઈ છે અથવા માણસ માયા ઉપર
નાખેલી પુષ્પમાળને પણ સાપની શકાથી ખખેરી નાખે છે (૨૪)

શકુંતલા—આર્યપુત્ર, જિહ્વા મારું પહેના કરેલું સત્કર્મને રોકતું કોઈક
દુષ્કર્મ તે વિવેચના પશ્ચિમ પામવાતું હશે, જેથી દયાયુક્ત હોવા છતાં પણ
આર્યપુત્રનો મારામાંથી રસ જિહ્વા ગના

(રાજા જિભો થાપ છે)

શકુંતલા—તો આર્યપુત્રને આ દુષ્પણગીની સ્મૃતિ સી રીતે ધઈ

રાજા—હું ખતો કાટો કાઢી નાખ્યા પછી કહોશ

હે સુતતું તારા અધરને પીડ કરતું જે અશ્રુબિન્દુ પહેના મોહથી મેં
અવગણ્ય હતું તેને વાકી પાપજીમાં ઓટેલાને લઈને હે પ્રિયા, આજે હું
પશાતાપગામી યુક્ત થાઉં (૨૫)

(કલા મુજ ૧ કરે છે)

શકુંતલા—(નામવાળી વીટી જોઈને) આર્યપુત્ર આ તે વીટી

राजा—अस्मदङ्गुलीयोपलम्भात्तल स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—प्रिय वृत्तमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् ।

राजा—तेन हि श्रुतसमग्रायचिह्नं प्रतिपद्यता त्वा कुसुमम् ।

शकुन्तला—नास्य निश्चसिमि । अर्यपुत्र, एवैतद्धारयतु ।

(तत्र प्रविशति मातलि ।)

मातलि—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुत्तदर्शनेन चायुष्मान् वर्धते ।

राजा—अभूत्सपादितस्यादुपले मे मनोरथ । मानले, न खलु विदितोऽयमापण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलि—(सस्मितम्) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अलम्ब्यता पुत्र । त्वा पुस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—जिह्वैभ्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एतद्वहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(तत्र प्रविशत्यदित्या सार्वमास्तनस्थो मारीच ।)

मारीच—(राजानमवलोक्य) दानायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितां भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्णितकर्मजात

तत्त काटिमत्कुन्तिशमाभरणं नघोन ॥२६॥

अदिति—सभात्रीयानुभावास्थाकृति ।

मातलि—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिंश्चिनेन चक्षुषा दिवौकषा विनिरायुष्मन् मरलेक्ष्यत । तायुपसर्ग ।

राजा—मानले एतौ

मार्तुङ्गादिशया स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारण

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुपुत्रं यच्चज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नान्मभुघ परोऽपि पुरपञ्चने नपायाम्पदं

हन्द् दक्षमरीचिस्तं भवमिदं तत्काष्ठुरेकान्तरम् ॥२७॥

રાજા-મા વીટી મળવાથી જ અમૃતિ જાણ થઈ
 શકુંતલા-આર્યપુત્રને ખાતરી કરવાને નમયે આ નીતી દુર્લભ થઈ ગઈ
 હતી, તેથી એણે વનમુ વર્તન કર્યું
 રાજા-ત્યારે તો યજુના સયોગના ચિહ્નરૂપ આ પુષ્પને લેવી અને સ્વીકારે.
 શકુંતલા-મને એનો વિશ્વાસ નથી. આર્યપુત્ર જ એ ધાણુ કરે.

(પછી માતવિ પ્રવેશે છે)

માતવિ-ધર્મપત્નીના નમાગન અને પુત્રના મુખ જોઈને માટે આયુષ્માનને
 અભિનંદન !

રાજા-મારા મનો-અને મીઠું ફળ મેં જુ નાતવિ, ઈન્દ્રે આ સમાચાર
 જાણના નહી હોય

માતવિ-(મિત્ર સાથે) દેવોની નજી બહાનુ શુ હોય ! આયુષ્માન, સાક્ષી.
 લગવાન માગેથી આપને દર્શન આપશે

રાજા-શકુંતલા, પુત્રનો હાથ પકડ તને આગળ કરીને હું લગવાનના દર્શન
 કરવા ઇચ્છુ છું.

શકુંતલા-આર્યપુત્રની સાથે વડીલની પાસે જતા મને ચમ્પ આવે છે.

રાજા-અબ્યુદયના સમયે એ પપુ આચરવું જોઈએ ચાલ, ચાલ

(બધા ફરે છે)

(પછી અદિતિ સાથે આસન પર બેઠેલા મારીચનો પ્રવેશ)

મારીચ-(રાજાને જોઈને) દાક્ષાખ્યુ,

ગણ્યમામને મોખરે તારા પુત્રની આ ૧૧ ચાલતો, દુષ્કાન્ત નામથી ઘોલાવાતો,
 આ પૃથ્વીપતિ, જેના દનુષ્ થી જ કાર્ય સિદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રનું અધિરાણુ લજ્જ
 (નાચ) થયુમાર ૨૪ બાજુ છે (૨૬)

આદિતિ-એની આરૂતિ જ એના પ્રભાવનું સૂચન કરે છે

માતવિ-આયુષ્માન, પુત્રપ્રેમ સૂચવતી નજરે આ દેવોના માતાપિતા
 આપના તરફ જુએ છે તેમની પાસે જાએ

રાજા-માતવિ,

જેને સુનિએ બાળ લગના વહેચારેના (ચન્ડાપી) તેજની ઉત્પત્તિનું કારણ
 કહે છે, યજ્ઞના ઉચિર્માત્ર મેળવનાર (દેવો)ના અધિપતિ અને તલેવ સુવનના સ્વામી
 ઇન્દ્રને જેણે જન્મ આપ્યો, જન્મથી પર એવા પુરુષે (વિષ્ણુએ) જન્મના માટે જેનામા
 નિવાસ કર્યો, જે જન્મથી એક પેઢી દુનુ દક્ષ અને મગિચીથી જન્મેલું તે જ
 આયુગ ને ?

(૨૭)

मातलिः—अय किम् ।

राजा—(उपगम्य) उभाम्यामपि वासयानुयोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः—वस, चिर जीव । शृवीं* पालय ।

अदितिः—यत्स अप्रतिरथो मय ।

शकुन्तला—दामकसहिता वा पादवन्दन करोमि ।

मारीचः—वस,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरण्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

अदिति —जाते, मर्तुरभिम्भता मय । अयम् दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनौ भवतु ।

उपनिशत ।

(सर्वे प्रजापतिमभिन्ति उपनिशन्ति ।)

मारीच —(एकैकं निर्दिशन्)

विद्म्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

अद्वा वित्तं विधिश्चेति त्रितय तत्समागतम् ॥२९॥

राजा—भगवन् , प्राग्भवेतसिद्धिः । पश्चादर्शनम् । अतोऽपूर्वः एव वोऽनुग्रहः ।

कुतः ।

उदेति पृथं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्रास्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तकयोरय क्रम-

स्तव प्रसादन्य पुरस्तु संपदः ॥३०॥

मातलि —एव विद्यायः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन् इमांशकरी वो गान्धर्वेण रिगाहप्रिधिनोपयम्य कस्यचिन्नाल्य
बन्धुभिरानीना स्मृतिशयित्वाप्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभयतो युष्मत्सगोत्रस्य पण्यस्य ।
पश्चादह्गुलीयकृशनाद्यमूर्तूरा नहहितरमगनोऽहम् । तच्चित्रमिदं मे प्रतिभाति ।

यथा गजां नेति समक्षरूपे

तन्मिग्नपत्रामति मंशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति-

स्तथायिधो मे मनसो यिकारः ॥३१॥

मारीच —वस, अन्मान्तरावशङ्कया । समेहोऽपि त्य्यनुमन्नः । श्रूयताम् ।

राजा—अदितोऽस्मि ।

માતલિ—હા.

રાજા—(પાસે જઈને) ઇન્દ્રનો સેવક આ દુધ્યન્ત જન્મેને પ્રણામ કરે છે.

મારીચ—વત્સ, ચિંજીવી યા. પૃથ્વીનું પાલન કર.

અદિતિ—વત્સ, અજ્ઞેડ મહારથી યા.

શકુન્તલા—માળકની સાથે હું આપ જન્મેને પાયવદન કરું છું.

મારીચ—પુત્રી,

સ્વામી ઇન્દ્ર સમાન છે, પુત્ર જ્યંત જેવો છે; બીજી આશિષ તારા માટે
(૨૮)

યોગ્ય નથી થયી જેવી યા.

અદિતિ—પુત્રી, પતિની બહુ માનીતી યા આ ચિંજીવી પુત્ર જન્મે કુળને
આનંદ આપનારો થજો બેસો.

(બધા પ્રજાપતિની આસપાસ બેસે છે.)

મારીચ—(એક પછી એકને બતાવતા)

સાધ્વી શકુન્તલા, આ સતપુત્ર અને તું—બ્રહ્મા, ધન અને વિધિ આ ત્રણેનો
સહલાગ્યે સમાગમ થયો છે. (૨૯)

રાજા—ભગવાન, પહેલા ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ અને પછી આપના
દર્શન થયા; તેથી આપનો અનુગ્રહ માથે જ અપૂર્વ છે કેમ કે—

પહેલા વાદળા દેખાય છે, પછી પાણી (વરસે છે). કાર્યકાળ્યનો આ ક્રમ
છે. પણ આપની દૃષ્ટિ પહેલા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૦)

માતલિ—વિવાતાઓ આમ પ્રગમ થાય છે.

રાજા—ભગવાન, આપની આ આજ્ઞાકિત (શકુન્તલા)ની સાથે ગાવર્ધવિવાહ
વિધિથી પગ્ણીને કેટલાક મમય પછી તેના મત્રાઓ તેને લઈ આવના, મેં અમૃતિની
શિયિલનાથી તેનો તિગ્સ્કાગ કર્યો; તેથી હું આપના નજોત્ર પૂજ્ય કવવનો અપરાધી
થયો છું. પછી વીંટી બેઠીને તેમની પુત્રીને હું પહેલા પગ્ણ્યો હતો એવું જ્ઞાન
થયું. આ મને આશ્ચર્યકાગ લાગે છે

જેની રીતે હાથીને પ્રત્યક્ષ બોના, એ હાથી નથી એમ લાગે, પછી તે ચાલ્યો
જતા (આ હાથી તો ન હતો!) એમ સંશય થાય, પણ પછી પગલા બેઠીને
(તેના વિષેની) ખાતરી થય, તેની રીતનો ભાગ મનનો વિકાગ હતો. (૩૧)

મારીચ—વત્સ, પેલાના અપરાધનો ચકા કરવી રહેવા દે તારામાં મમોહ
હતો એ મેમ નથી. માન્ય.

રાજા—એકામ શુ.

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थांतरणात्प्रदक्षैस्त्वया शकुन्तलमादाय मेनका दाशायणी-
मुपगता तदैव ध्वानादग्गतोऽस्मि दुर्वाससः शानादिय तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया
प्रत्यादिष्टा नान्यथेति । स चायमङ्गुलीरन्दशनायसानः ।

राजा—(सोच्छ्वासम्) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला—(स्वगतम्) दिष्टयाकाण्डप्रत्यादेशी नार्घ्यपुत्रः । न खलु शतनात्मान
स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया ॥ हि शापो निहश्न्यद्दयया न निदितः । अतः सखीभ्यां
सदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकम् दर्शयिष्येति ।

मारीचः—उत्ते चरितार्थांसि । तदिदानीं सहधर्मचारिण प्रति न त्वया मन्दुः
कार्यः । पश्य ।

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरक्षे
भर्तार्यपेततमसि प्रभुता तथैव ।
छाया न मृच्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभायकाशा ॥३२॥

राजा—यथाह भगवान् ।

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिपदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष
शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवान्, अत्र खलु मे उशप्रतिष्ठा । (बाल हस्तेन गृह्णति ।)

मारीचः—तथा भाविनमेनं चक्रयतिनमगच्छतु भगवान् । पश्य ।

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहाय सत्त्वानां प्रसभदमनान्तर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

राजा—ममत्वा कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्प्रमाशास्महे ।

अदितिः—भगवान्, अनया दृष्टितमनोरथसंपत्त्या कण्ठोऽपि तावच्छ्रुतमिस्तरः म्रिय-
ताम् । दृष्टितमल्ल मेनकेह्येवोपचरन्ती निष्ठति ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) मनोरथः खलु मे भणितो भगवता ।

મારીચ-જેવું દુઃખ પ્રેમ થયું છે એવી શકુન્તલાને અભ્યગીર્થના ઘાટ ઉપરથી ઉપાડીને જ્યાર મેનકા અદિતિની પામે આવી, ત્યારે જ મેનકાનથી જાણેવું કે દુર્વામાના શાપથી આ મિચારી (તારી) સહ વર્ષયાંધિણીને તે તિરસ્કારી હતી, અન્ન કાચણી નહીં અને આ (શાપ)નો અત વીટીના દર્શનથી આવવાનો હતો.

રાજા-(નિગનનો શ્વાસ લઈને) ત્યારે તો હું અપવા.માથી મુક્ત થયો

શકુન્તલા-(સ્વગન) મર્યાદા, આર્થપુત્રે મને કાગડુ વિના તગડોડી નથી. પણ ખરે જ મને શાપ મળ્યાવું' યા નથી અથવા શાપ મળ્યો હોય તો પણ વિનંદીથી શ્રવ્ય દર્શવાળા મે તે જાણ્યો નહીં આથી બન્ને સખીઓએ મને સૂચવ્યું હતું કે 'પતિને વીટી બનાવજે'

મારીચ-એટા, હું કૃતાર્થ થઈ છે તો હવે તારે તાગ પતિ પ્રત્યે શુસ્સો કરવો યોગ્ય નથી.

જો શાપને લીધે સ્મૃતિ રેકાવાથી કૂચ મનેના (તાગ) પતિએ તને તગડોડી, (હવે) એનો મોહ જો થતા એના ઉપર તારો પ્રભુતા છે જ. મલિનનાથી ચગકાટ દૂર થયો હોય તાર પ્રતિબિંબ બગાડ પડ્યું નથી, પણ દર્પણની સપાળી ચોખ્ખી હોય તારે સહેલાઈથી પડે છે. (૩૨)

રાજા-ભગવાને જે કહ્યું તેમ જ છે.

મારીચ-એટા, અમે જેનો જનકર્મસરજા વિધિપૂર્વક કર્યો છે, તે આ શકુન્તલાના પુત્રને તે વધાવ્યો કે ?

રાજા-ભગવાન, આનામા તો ખરેખર માગ વચની પ્રતિષ્ઠા છે. (બાળકને હાથ પકડે છે)

મારીચ-તેવા (=વચની પ્રતિષ્ઠા) થનાર એ બાળકને ચન્દતી' પણ હું જાણી લે જો,

આસકા ન લાગવાથી સ્થિર પ્રતિવાળા ગ્ય વડે સમુદ્રો તરીને આ અગ્નેક મહાગ્ની નાત ત્રીપવાળી રૂપીને ભવિષ્યના છ મે. અહીં પ્રાણીઓનું બનાતકાર દનન કરવાથી આ 'નર્વદનન' (કરેવાય) છે પ્રજના જાણુપોષણને લીધે તે 'મગન' એવા બીજા નામને પાનશે. (૩૩)

રાજા-તેનો ન મ્કાગ ભગવાને કર્યો છે, એટલે અમે એને ત્રિે સર્વ પ્રકારની આશા ગખીએ છીએ

અદિતિ-માવાન પુત્રીના મનોન્ય અપલ ચત્રની હકીકત કણવને પણ વિગતવાર જણાવજો પુત્રીવચન મેનકા તો અહીં જ સેવામા હાજર છે

શકુન્તલા-(સ્વગન) ભાવતીએ ખરેખર માગ મનની વાન કરી

मारीचः—तपःप्रमाणात्पत्यश्च सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नाभिकुट्टो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, अयमस्मि ।

मारीचः—गालय, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कृपया प्रिय-
मावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला नच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—कस, एवमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राज-
धानीं प्रतिष्ठस्य ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—अपि च ।

तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो यस्मिन् प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्तानि वमन्योन्यकृत्यै-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥३॥

राजा—भगवन् । यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

मारीचः—कस, किं ते भूयः प्रियक्षुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रिय कर्तुमिच्छति तर्हिदमस्तु ।

(भरतवाक्यम्)

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः ॥३॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

समाप्तमिदमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाट्यम् ।

મારીચ-નાપના પ્રભાવથી પૂજ્યને બહુ જ પ્રત્યક્ષ છે.

રાજા-તેથી જ તો મારા ઉપર મુનિ ગુસ્સે થયા નહિ.

મારીચ-જા પશુ તેમને આપણે આ પ્રિય (સમાચાર) કહેવડાવવા નોંધ્યો.
કોણ, કોણ છે અહીં ?

(પ્રવેશ કરીને)

શિષ્ય-ભગવાન, આ રહ્યો.

મારીચ-જાણવ, અત્યારે જ આકાશમાર્ગે જઈને મારા વચનથી પૂજ્ય
કરવને પ્રિય (સમાચાર) કહે કે પુત્રવતી ચકુન્તલાને, તેનો શાપ દૂર થતા સ્થિતિ
પામેલા દુબ્ધ તે સ્ત્રીકાગી છે.

શિષ્ય-જેવી ભગવાનનો નાના. (ગર છે)

મારીચ-વત્સ, તું પણ પુત્ર અને પત્ની સાથે (તાગ) મિત્ર ઇન્દ્રના સથમાં
એમીને તારી ગજધાનીએ ઉપડ.

રાજા-જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

મારીચ-વળી,

તારો પ્રજા માટે ઇન્દ્ર ધુકડા વગના વગ્યાવે. તું પણ મનત યજ્ઞો કરીને
ઇન્દ્રને ગણ કર બન્ને લોકોના અનુગ્રહથી પ્રશન્નો. એવા પરસ્પર આચમતા
કૃત્યોથી ધુમના સો કેસ તમે બંને વિનાવે. (૩૪)

રાજા-ભગવાન, અશક્તિ કત્યાપુને માટે પ્રત્યન કરીશ.

મારીચ-વત્સ, વિશેષ તારું શુ પ્રિય કરું ?

રાજા-આનાથી વધારે પ્રિય કાંઈ હશે ? જતા જો ભગવાન પ્રિય કરવા
છમ્મતા હો તો આટલું કરો !

(ભગવાનકથ)

ગગન પ્રજના હિત માટે પ્રવ્રત્તિ કરો, (વેદ) વિદ્યામાં ક્રોધ જનોની વાણી
સાકાર પામે; અને તર્વવ્યાપી શક્તિવાળા સ્વયમ્ભુ ભગવાન શંકર મારા પશુ
પુનર્જન્મનો અંત લાવે. (૩૫)

(બધા ભય છે.)

માતમો અંક સમાપ્ત

અહીં અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નામનું નાટક સમાપ્ત થાય છે.

સમીક્ષાત્મક વિવરણ

અ-ક-૧

પ્રથમ અક્તની શરૂઆત પ્રસ્તાવનાથી થાય છે. તેમાં ચૌ પ્રથમ મગધશ્લોક-
નાન્દી આવે છે ત્યારપછી સૂત્રવાર અને નદી વાર્તાનાપથી 'આજે કવિ કાલિદાસ
અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નામના નાટકની રજૂઆત કરવાના છે' એન જણાવે છે.
સૂત્રધાર નદીને ગીત ગાવાનું કહે છે ગીત પૂરું થાય છે અને સૂત્રધાર કુશળતાથી
દુષ્યતને પ્રવેશ સૂચવીને ચાલી જાય છે.

ત્યારપછી મુખ્ય અંક આવે છે. આમાં એક મૃગની પાછળ પડેલા રાજા
દુષ્યત મહર્ષિ કપવના આશ્રમ સુધી આવી પહોંચે છે. ત્રણ મુનિકુમારો વડે મૃગને
શિકાર કરતો તે અટકાવાય છે. આ મુનિકુમારોનું આમ ત્રણ સ્વીકારીને તે
આશ્રમનું આતિથ્ય માણવા જાય છે પૂછપરછ કરતા જણાય છે કે તે આશ્રમના
કુલપતિ મહર્ષિ કપવ તો પોતાની પુત્રી શકુન્તલાને અતિથિમત્કારનું કાર્ય સોંપીને
સોમતીર્થ ગયા છે. આશ્રમની હાલ જાણ જ પોતાના ગર્જચિહ્ન ઉતારીને, ગદ્યમાંથી
ગીતરીતે ગાળા વિનીતવેષે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે.

હવે આમૃતક્ષેત્રે જળસિંચન કરતી ત્રણ કુનારિઓ દેખાય છે રાજા વૃક્ષની
ઝાંઝાળે છુપાઈને તેઓની વિશ્રમન કથા જાળજે છે ચૌદનસુવલ ત્રણે સખીઓની વાત
ચાલે છે. એટલામાં એક જનક શકુન્તલાના મુખની આમપામ કરીને તેને ત્રાસ
દિત્પત્ર કરે છે. શકુન્તલા ન માટે ખૂબ પાડે છે ત્યાં યોગ્ય તક મળતા રાજા
પ્રગટ થાય છે અનસૂયા અને પ્રિયવર્ત સાવેની વાતચીતમાંથી જણાય છે કે ખરે-
ખર તો શકુન્તલા મેનકા અને વિદ્યામિત્રની પુત્રી છે. કપવ તો તેના પાલક પિતા
જ છે. આથી દુષ્યતને મન શકુન્તલા પાણિમહાશયને યોગ્ય છે ખીજી બાજુ શકુન્તલા
પણ દુષ્યતને જોતા તપોવનવિરોધી વિકાર અનુભવે છે અને પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમમાં
પડી ચૂકી છે એટલામાં દુષ્યતના નવને જોઈને ભડકેલા જાય તપોવનના પ્રવેશ
છે. આ બધી અવસ્થાથી ત્રણે સખીઓ દુષ્યતને એકનો મૂરીને આશ્રમમાં જાય
છે અને દુષ્યત પણ ગર્જાની તરફ ન જવાની ઇચ્છાજાળે જાય છે.

અય શબ્દ નગસૂચક છે. જ્યારે નગજને ક ન હોય તારે યયની ગર-
આનના આવતે અય શબ્દ નાન્દીનું કર્ કર છે. આથી તે પ્રથમની શરૂઆત
જનાવે છે. અહીં નાન્દી આવે તે પ્રથમના વકનાથી નીકળેલો હોય થા તેને નગસૂચક
માનવામાં આવે છે જુએ-આતિથ્યાયદશ દશ દ્વિતીયો વ્રહ્મ પુત્ર । કમ્પ મિત્ર

ત્રિવિધોત્તે તેન માર્ગલિકાતુમૌ ॥ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્-શાકુન્તલ તરીકે પ્રસિદ્ધ નાટકનું શીર્ષક આ પ્રમાણે છે અને તેને નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય. અભિજ્ઞાતે એનેન હિતિ અભિજ્ઞાનમ્ । જેનાથી કશુંક યાદ આવે તે નિશાની, એવાણી કે જે આ નાટકમાં વીંટી છે. શકુન્તલમ્-શાકુન્તલ કૃત નાટક શાકુન્તલમ્ । શકુન્તાદેને અનુલક્ષીને ગ્યવામા આવેલું નાટક તે શાકુન્તલમ્ પાણિનિના “અવિદ્ય કૃતે ગ્રન્થે” (૪૩/૮/૭) સૂત્ર પ્રમાણે શકુન્તલ શબ્દને અળ પ્રત્યય લગાડવામા આવે છે, અને આથી “તદ્વિતેષ-નામાદેઃ” (૭૨.૧૧૭) સૂત્ર પ્રમાણે દૃઢિ થતાં શાકુન્તલમ્ શબ્દ બને છે. આ શીર્ષકને બીજી રીતે પણ સમજવી શકાય છે. અભિજ્ઞાનપ્રવાન શાકુન્તલમ્—જેમાં નિશાની પ્રવાન છે તેવું શકુન્તાદેને લગતું નાટક. આ નાટકના ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્’ અને ‘અભિજ્ઞાનશકુન્તલ’ એવાં બીજાં બે શીર્ષકો પણ મળે છે. તેને આ પ્રમાણે સમજવી શકાય—અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ યત્નિન્ તત્ (નાટકમ્) અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । (૫૬૫/૭/૬). અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ ઇતિ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ । (મ. લે. ૫૧). અભેદો-પચારથી આ શબ્દ નાટકનું વિશેષણ બનેલો હોવાથી તે નપુંસકલિંગના અભિજ્ઞાન-શકુન્તલમ્ બને છે. અભિજ્ઞાનસ્મૃતા શકુન્તલ અન્નિ અન્ન્ય તત્ નાટકમ્ અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । અહીં પાણિનિના “અર્થઆદિશોડશ્” (૫૦/૧૨૭) સૂત્ર પ્રમાણે નવવર્ગિય અન્ન પ્રત્યય લગાડતા આ શબ્દ બને છે. અભિજ્ઞાનં ચ શકુન્તલ ચ અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । (૬૨૨) સર્વો દ્વન્દ્વો વિભાગા એકદ્વન્દ્વતીતિ વાચ્યમ્ । એ વાર્તિક અને સતપુંસકમ્ । એ સૂત્ર પ્રમાણે આ અમાસ નપુંસકલિંગમા હોય છે અભિજ્ઞાનશકુન્તલા-અભિજ્ઞાનેન સ્મૃતા શકુન્તલ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ । લક્ષણથી આ નાટકનું નામ જ આ બને છે.

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યકારા પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત નમસ્કાર કે મંગલથી કરે છે. જેથી પોતાની કૃતિ નિર્વિદ્ધને સમાપ્ત થાય. જુઓ. ‘મન્નલાદીનિ હિ શાસ્ત્રાણિ પ્રથન્તે વીરપુરુષકાણિ મન્ત્રવાયુધ્નપુરુષકાણિ ચાષ્ટેતારશ્ચ વ્રદિયુક્તા યથા સ્યુરિનિ’ ।-૫૧ જલિમહાભાષ્ય. નાટકના પ્રારંભમા મોટે ભાગે મંગલશ્લોક આવે છે જેને નાન્દી કહેવામાં આવે છે. નન્દનિ દેવતાઃ અસ્વામ્ તસ્માન્ નાન્દી ઇતિ કથ્યતે । અહીં કવિ છાંદેવ, નૃપ કે રાજાની સ્તુતિ કરી આશીર્વાદ માગે છે. આશીર્વચનસંયુક્તા સ્તુતિસ્માન્ પ્રયુગ્મતે દેવદિવ્યનૃપાદીના તસ્માન્નાન્દીનિ સન્નિતા ।-સાહિત્યદર્પણ

યા મૃષ્ટિ...જે જ્ઞાનનું પહેલું સર્જન છે. અહીં જળનો ઉલ્લેખ છે. મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે જળનું સર્જન નો પ્રથમ યથું હતું જુઓ—મોડમિધ્યાન શરતસ્વાન્ મિતૃસુત્રિવિવાઃ પ્રજાઃ । અમ્ એન સર્ગાર્થો તમ્ વૈરેન્નસૃજન્ ।-મનુ. ૧:૮. કાવેડના નામદીન સૂત્રમા પણ ‘નર્વથી પહેલા જળ જ હતું કે શું?’

એવો ઉલેખ છે અમ્મ કિન્નાસીદુ ગહન ગમીરમ્ ? જો કે ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિકર્મ
આનાથી યોડે બિન્ન રીતે દર્શાવાયો છે જુઓ- તસ્માદ્વા ઇતસ્માદામન અકાશ
સમૂત । આકાશદ્વાયુ । યાયોરમ્નિ । ઇન્નેરાય । અદમ્ય પૃથિવા । પૃથિવ્યા એપયય ।
ઓષધીમ્યોઽન્નમ્ । ઇન્નાપુરુષ ।”-તૈત્તિરીયોપનિષદ ૨૧

વહતિ વિધિહુત જે વિધિપૂર્વક હોમેલું (દેવો સુધી) લઈ જાય છે
અત્રી અતિના ઉત્તેજ છે મનુષ્યો દ્વારા યજ્ઞમાં હોમાયની વસ્તુ અગ્નિ દેવો
સુધી પહોંચાડે છે જુઓ-જાનવન્ દવગ્નો હવ્ય રહતુ । અગ્નિને દેવોનું મુખ
જ્ઞાનવામાં આવે છે-અગ્નિમુખા ય દગા ।

દ્વાત્રી-યજ્ઞમાન યજ્ઞ કરતી વખતે યજ્ઞમાન પશુ શિવના એક સ્વરૂપ તરીકે
લેખાય છે જુઓ- યથા ચ વૃત્તાન્તમ્મિ સંગોગચ્છિલોચનૈકાશતયા દુરાસદ ।-
ધ્રુવશ-૩૬૬

કાલ વિધત્ત —જે બે મનનું નિ મન (રાત્રિ અને દિવસના સ્વરૂપમાં)
પર છે અર્થાત્ સૂર અને ચંદ્ર મનુસ્મૃતિ અનુસાર તો દિવસ અને રાત
એવા વિભાગોને માટે કદગ સૂર જ જના । ૧૨ છે કહોરા યમક્તે સૂર માનુષદૈવ ।
મનુ ૧/૬૫ આથી ઇલાક આને દિવસ અને રાતના રૂપમાં નહીં પણ સૌંદર્ય
અને ચંદ્ર વધના અર્થમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જે સૂર અને ચંદ્રની
ગતિથી સંબંધ છે આ સન્જૂતી વધારે વૈજ્ઞાનિક હોય તો મુશ્કેલી તે અભિપ્રત
નથી વિદ્યો અને ક્ષપાત્ અથવા તો દિનપર અને રાત્રીક જેવા સૂર અને
ચંદ્રના નામો તો રિસ અને રાતના પ્રચલિત અર્થને સ્ફુટ કરે છે

શ્રુતિવિષયગુણા—શ્રુતે વિષય (શબ્દ) ગુણ વસ્તુ સા । શ્રુતિનો-કાનનો
જે વિષય શબ્દ છે તે જોનો ગુણ છે તે અર્થાત્ આકાશ વળાતે વિશ્વને વ્યાપીને
હેતુ છે જુઓ—શબ્દગુણમાકાશમ્ । તત્ત્વક વિમ્બ નિય ચ ।-તર્કસમ્રઢ અયામા
શબ્દો ગુણ પર નિન્ન ગિાત્માન ।-ધ્રુવ । ૧૩/૧ શિષ્યાય દિષ્ટા એ
જ । મુમુક્ષુ ગ્યના છે મિતિસ અન્ય સ્થળે પણ આવી ચનાઓ આપે છે
જુઓ—પગતેતુ ગ્નાદુરકપુરુષ વ્યાપ્ય સ્થિત રોદસી ।

દામાદુ મર્ચયીજ સગાળ ધીજનિ । તેણ પ્રકૃતિ । જેને બધા જ
ખીનેની પ્રકૃતિ-મૂળ કાળ-કહે છે તે પૃથ્વી પ્રકૃતિ એ સાખ્યદર્શનનો પાંચમાધિ-
રૂપ છે. પ્રકૃતિમાંની સમગ્ર જગતનું સર્જન થાય છે આથી તેને મૂળ કાળ
નામવા । આવે છે આમ ગદ્યા જ ધાન્ય પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતા દોઈ પૃથ્વીને
નર્વખીની પ્રકૃતિ કહે છે કદાક લોગે અને ખીજી રીતે નમજાવે છે સવન

યોગમૂળ પ્રકૃતિ - ગંધી જ વસ્તુઓનું મૂળ કાગળ, પરંતુ આ સમજૂતી યોગ્ય નથી મળી, કે પૃથ્વી બધાનું મૂળ કાગળ નથી.

યયા પ્રાણિન જેનાથી જીવો પ્રાપ્ત થાય છે તે અર્થાત્ વાયુ અડી પ્રાણિન ને જીવ એવા આમાન્ય અર્થમાં અને પ્રાણસ્ત ને પ્રાપ્ત અથવા તે આસો-શ્વાનથી યુક્ત એવા વિશિષ્ટ અર્થમાં લેવાથી પુનરુક્તિ દૂર થઈ શકે.

પ્રમદ્વ તનુમિ મૂર્તિઓથી યુક્ત પ્રવન ઉપેત યુક્ત દ્વયર્થ । તમે જેની સેવા કરી છે તે પ્રવન પ્રાત્ આશિન યુક્તમિ સેવિન દ્વયર્થ । મૂર્તિઓથી જેનું અનુમાન થઈ શકે છે તે પ્રવન અનુમિત અસ્તીનિ જાત ।

ઈશ. શિવ ય પાતુ—ભગવાન શિવ તમારું રક્ષણ કરે

આ શ્લોકના શિવની આંખ મૂર્તિઓને પ્રતક્ષ કરેલામાં આવી છે પરંતુ ન્યાયિએ આમશ અને વાયુને તો પ્રતક્ષ નહીં પણ અનુમેય માને છે જુઓ—સ્વશાનુમતિ ગાયુ । જે વેદાંતીઓ આમશ અને વાયુ ગણેને પ્રતક્ષ માને છે અને નૃસિંહ વાગાઓ તો વાયુના પ્રત્યક્ષપણને આગર કરે છે 'જુઓ—તસ્માત્ પ્રમા પ ગાનીવેન્ ગાયુ સ્પૃશાનીનિ પ્રવનમભાત્ વાયોરવિ પ્રયત્ન સનયન ।

શિવની અષ્ટ મૂર્તિઓનો ઉલેખ નૃસિંહ આતિસમાં અનેક વાર ઉપરબધ થાય છે જુઓ—અષ્ટાભિર્નમ્ય વૃક્ષ વાત્સ્યે તનુમિવિવ્રતો નામિમાન ।—માલવિકાગ્નિ મિત્ર ૧૧ તત્રાસ્મિનાવાપ સમિસમિદ્ર સ્વમેય મૂર્ત્યન્નરમણમૂર્તિ ।—કુમારસભવ ૧ ૫૭ અગ્નિ મા કિંકરમમૂત કુમ્ભાદર નામ નિકુમ્ભામયમ્ ।—ધ્રુવશ ૨ ૩૬ અવનિપરનગગન દહનપત્નિરણયજ્ઞનાનમમીમૂર્તિરણયવિ ધ્યાયતી । હૃદયસ્થિત ઉત્કૃષ્ટવાસ ૧ શર્વાય મિતિમૂર્તયે નમ । મરાય જલમૂર્તયે નમ । રુદ્રાય ગાયુમૂર્તયે નમ । મીમાયાકાશમૂર્તયે નમ । વાગ્ધનયે યજ્ઞમાનમૂર્તયે નમ । મહાદેવાય મોમમૂર્તયે નમ । ઈશાનાય સૂર્યમૂર્તયે નમ । મૂર્ત્યાઽષ્ટૌ શિવસ્વૈતા ।—ભવિષ્યપુરાણ

માતૃશુભતાવાદ પ્રમાણે નાન્દી શ્લોક નાટ્યના કથાવસ્તુનો સૂચક હોવો જોડો આશીર્વાદસ્વરૂપ શ્લોક કાવ્યાર્થસૂચક । નાન્દીતિ કથ્યતે । આ પ્રમાણે કેટલાક આ શ્લોકમાંથી નીચે પ્રમાણે અર્થ ઘટાવે છે

યા સૃષ્ટિ—શ્રક્ષાતુ સર્જન શકુન્તલાને સૂચવે છે

વહતિ દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના લગ્નનું તથા ગર્ભાધાનનું સૂચક છે

હાત્રી-કપવને અને ચે દ્વે પ્રિયવદ્ અનસૂયાની સખીબેલડીને સૂચવે છે

શ્રુતિવિષયગુણા અને યામાદુ—જેની કાર્તિક વ્રાપ્ત છે તેવી ભરતની માતા શકુન્તલાનું સૂચન કરે છે

યયા પ્રાણિનઃ—દુષ્યન્ અને શકુન્તલાનું સંબંધાનીમા પાછા ફરવું સૂચવે છે, કાગલ કે તેથી પ્રજામા ચૈતન્ય આવ્યું.

દેશઃ એટલે દુષ્યન્ત, કારણ કે તેનામા આકે મૂર્તિઓ હતી. તેનું શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું હતું, તે યજ્ઞમાન હતો અને તેનામાં સૂર્યચન્દ્રનું તેજ હતું. મૂર્તિઓ એવા સ્ત્રીલિંગના પ્રયોગથી નાટકમા શૃંગારળાહુત પણ સૂચવાય છે. શબ્દવલ્લભ તો એમ પણ કહે છે કે, સાત સાત શ્રુતિએ યતિવાળો સંગવગ હાંદ વાપગવાથી નાટકમા માત્ર એક છે એમ પણ જણાય છે, —“મ્રમ્નેર્વાના વ્રયેગ ત્રિમુનિ-યનિયુતા ન્ચવરા કીર્તિતેમ્” इति । अनेनास्य सप्ताङ्गमपि सूचितम् । પરંતુ આમાથી કવિને કેટલું અભિપ્રેન હશે તેની તો કંપના જ કરી રહી !

કાલિકાસે પોતાના ત્રણે નાટકમા શિવની જ સ્તુતિ કરી છે. મેઘદૂતમા પણ ભગવાન શિવના હિલેષો પ્રચુર પ્રમાણમા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છતાં તેઓ શવ હતા એમ કહેવું તેમને માટે યોગ્ય નહીં કહેવાય. કુમારસંભવમા બ્રહ્મા અને રઘુ-વંશમા વિષ્ણુની પણ એ જ ભક્તિભાવથી સ્તુતિ કરેલી છે તેમના વિચારોમા વેદાનુદર્શનની પણ ભારે અસર છે. આમ તેઓ સર્વધર્મમહાવી હતા. જે કે ભગવાન તરુણેન્દુગેખગની ભક્તિ તેમને ઈષ્ટ હશે એમ તો નાની જ શકાય

નાન્યન્તે—નાન્દી પૂર્ણ થયા પછી.

સૂત્રધાર.—સૂત્ર ધારયતિ અસૌ સૂત્રધારઃ । નાટકની વ્યવસ્થા, પાત્રોની વહે ચણી, આયોજન, વગેરે જેના હાથમા હોય તેને સૂત્રધાર કહેવાના આવે છે નાટ્યોપ-પ્રજ્ઞાદીનિ સૂત્રમિત્તમિધીયતે । સૂત્ર ધારયતીત્યર્થે સૂત્રધારો નિગમ્યતે ॥

નેપથ્યાભિમુખં—પડલ તરફ. નેપથ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ નથી. કેટલાક લોકો તેને નિપથ્ય (નપુ સકલિંગ=આખ) તથા નિપથ્ય (પુલ્લિંગ=નેતા) ઉપરથી સમજાવે છે તેનો અર્થ (૧) પડદા, (૨) પ્રસાધન, વેશભૂષા, સજાવટ, વગેરે થાય છે. નેપથ્ય સ્વાઙ્ગનિકા રક્ષમિપ્રસાધનમ્ ।—અર્થ, આસ્થ્યવેષો નેપથ્ય પ્રતિકર્મપ્રસાધનમ્ ।—અમર. પ્રસાધન માટેનો ઓરડો—મીનરૂમ માટે પણ નેપથ્ય શબ્દ વપરાય છે. કુશીલમકુટમ્બસ્ય સ્થલ નેપથ્યમુચ્યતે ।

નેપથ્યવિધાનં—નદી થવા માટેનો વેશ પગિધાન કરવો તે.

અવસિતમ્—અગત્યનો નુ કર્મણિ ભૂતકૃત

આર્યપુત્ર—પતિ સસ્ટ્રમા પતિને આર્યપુત્ર કહેવામા આવે છે સર્વસ્ત્રીભિઃ પતિર્નાચ આપુત્રનિ યૌને । અથવા આર્યપુત્ર ચ જીવેશ નાય સાપ્યાહ રક્ષમમ્ ।—નાટ્યલક્ષણુત્તરેશ

અમિત્યમ્ભૂયિદ્ધા—અમિત્ય ભૂયિ પ્રમૂત્તવા મ મ વસ્તુ—જેનો મોટો માત્ર વિદ્વાનોનો છે અમિત્ય ભૂયિદ્ધા વસ્તુ—વિદ્વાનોથી ભરતી અમિત્યા ભૂયિદ્ધા વસ્તુ—જેમા ઘણા વિદ્વાનો છે તેવી પ્રાચીન મમગ્ના ગમ્મની નમદા જ્યારે કોઈ પણ નામકનો પ્રોગ પ્રથમ વખત કંવામા આવતો ત્યારે વિદ્વાન પરીક્ષકે નામની પરીક્ષા કરીને તે ઈનાનને પાત્ર છે કે નહીં તે ગમ્મને જણાવના

કાલિદાસ ઘસ્તુના—મનિ સે જેના કથાવસ્તુનુ આયોજન કરતું છે

અમિજ્ઞાનશાકુન્તલનામધયેન—અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નામના મારગપ્તનામયો ઘન એ વાર્તિક અનુભાગ નામ શબ્દને ઠાઈ પણ ભતના અર્થના ફેરફાર વિના ઘેચ પ્રત્યેક વાગે છે

ઉપસ્થાતપ્યમ્—ગૂઠ કંવાનું છે

પ્રતિપાત્રમ્—પાત્ર પાત્ર રૂતિ । અ સ્વીય વ પ્ર રેક પાત્ર માટે

યત્ન આધીયતામ્—મળજી રાખવામા આવે સૂત્રધાર અહીં નાટકની ગૂઠઆનમા અ યત કાળજી રાખવાનું હે છે, મગ્લુ કે પિષ્ક મોટે ભાગે વિદ્વાનોથી ભરેલી છે અને તેમની પ્રશસ્તિ માટે સંપૂર્ણ મજાતા જરૂરી છે બીજુ કે આ નાટક મહાકવિ ઠાતિ સત્તુ ગ્યેનું છે ત્રીજુ કે આનો પ્રોગ મૌપ્રથમ વાર શ્રવાનો છે આથી દરેક પાત્ર પર વિશેષ કાળજીની જરૂર છે એાનિયર વિવિધમ્સ આ વિધાનને બિન્ન નેતે મમજાવે છે દરેક પાત્ર પોતપોતાની ભૂમિકા પૂરતી કાળજી રાખે પણ આવો અર્થ મારો નથી આમ કંવા જતા સર્વ નમ્મગેણ એટલું અપ્રાહ્મણ લેનું પડે અને તો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અસામાન્ય વાક્યરચના બને છે

સુવિહિતમયાગતયા—નમે નાટક ગૂઠ શ્રવાનો સારો અભ્યાસ કર્યા છે તેથી

પરિહાસ્યત—પરનહાનું કર્મપિ બીજે ભવિષ્યમળ ત્રી પુ એ વ આમી રહેશે ।હી

મૃતાર્ધમ્—નત્ય હકીમત

આ પરિતાપાત્ આ પરિતાપાત્—મતોષ થાય ત્યા સુધી પાપિનિના આદ્યમયાગમવિષ્ણો (૨/૧/૧૩) પ્રમાણે આ પ્રત્યય મથામ અને અભિવિધિના અર્થમા વપરાય છે જુઓ આ મૂલાત શ્રાતુમન્દામ । અને આ કૈલાસાત । મેઘદૂત કેવલિક વાગે તે અવ્યયીભાષ સમાસ પણ બનાવે છે જેમ કે આજમ, આમરણ

પ્રયાગ ત્રિજ્ઞાનમ્—નાટકની ગૂઠઆન માટેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન

વલગત શિક્ષિતાનામ્-શારે શિક્ષિતાનું. ક્રેટલાક લોકો વલગતને ચેતઃ ની સાથે પણ લે છે, અર્થાત્ કે “મજ્જૂત મન” પરંતુ આ ગીતે લેતાં વલગત એ ચેતઃ નું વિશેષણ થશે. વળી આ સંસ્કૃત પણ જુદું સારું લાગતું નથી. વલગતને શિક્ષિતાનામ્ સાથે લક્ષ્યે તો ક્રિયાવિશેષણ બને છે. કાલિદાસ વલગતનો ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં ઘણી વાર પ્રયોગ કરે છે. જુઓઃ વજ્રદસ્સથા શકુન્તલા-અંક ૩. વલગદુત્કણ્ડિનોઽસ્મિ-અંક ૫, વજ્રદશરણોઽસ્મિ-અંક ૬.

અપ્રત્યય—ન વિદ્યતે પ્રત્યયઃ યસ્ય તત્ । અવિશ્વસન. આ શ્લોકમાં અનિમૃશવિવેચાશ નામનો કાવ્યદોષ છે. સામાન્ય રીતે કર્તા પહેલા અને પછી વિધેય આવે છે. પરંતુ અહીં અપ્રત્યય વિધેય તથા ચેતઃ કર્તાનો ક્રમ જિલટો છે. અહીં અર્થાન્તરગ્યાસ અલંકાર છે તથા આર્થા છંદ છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રમા પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્ગમ્ કહેનાર તથા વિક્રમેર્વાશીયમ્મા ‘શૃણુત મનોભિરગદિતઃ કિયામિમા કાલિદાસસ્ય’ કહી ધ્યાનથી સાભળવાની વિનંતી કરતા કાલિદાસની પરિણત પ્રજ્ઞાની આ કૃતિ છે, જેમાં માત્ર કાલિદાસમ્પ્રથિતરતુના એટલું જ પ્રેક્ષકને માટે પૂરતું છે. પણ આજે વિદ્વાનોને સંતોષ થાય એ અપેક્ષિત છે. સાથે સાથે સૂત્રધાગને મિથે મહાકવિની નિર્ભેળ નમ્રતાનું પણ સચન થાય છે—જેન તેની પ્રૌઢ પ્રજ્ઞાનું મહાકાવ્ય રહુવંશમાં થાય છે તેમ.

અનન્નરકર્ણીયમ્—તરત જ કંવાનું.

શ્રતિપ્રસાદનતઃ—શ્રુતિના કર્ણના પ્રસાદન સુત્રનિરૂપણ તસ્માત્ । કહ્યુંને સુખ આપે તેનું. પાણિનિના અપ્યાતદિતૌદિક્... (૨/૩/૨૯) સૂત્ર પ્રમાણે તસ્ પ્રત્યય પચમીના અર્થમાં લગાડવામાં આવ્યો છે.

અધિકૃત્ય—અનુલક્ષીને.

નનુ—આ અવ્યયમાં સહેજ ઠપકા હોયો છે.

અચિરપ્રવૃત્ત—હમણા જ શરૂ થયેલી.

ઉપભોગક્ષમં—ઉપભોગને માટે યોગ્ય.

સુભગસલિન્દ્ર...સુમગઃ સન્નિલે અગાદઃ યેષુ । જેમાં પાણીમાં સ્નાન કરવાનું ગમે છે.

પાટલમંમર્ગમુરમિવનવાતાઃ—પાટલાના સર્ગેણ મુરમિઃ વનસ્ય અથવા વને વાતઃ યેષુ । પાટન પુષ્પના સંપર્કથી સૂગંધિત વનના પવનો જેમાં છે.

પ્રચ્છાપસુલભનિદ્રા—પ્રક્રુષ્ટા છાપા યેષુ તે પ્રચ્છાપા. । તેનું સુલમાં નિદ્રા યેષુ । જેમાં ગાદી યાવાગા પ્રદેશોમાં નિદ્રા સુખ્ય છે.

હોય ! આ સમાખને નીચે પ્રમાણે પણ ગમગમી શકાય : રાગેણ વદાઃ ચિત્તસ્ય
 વૃત્તમઃ વસ્ય । જેની ચિત્તવૃત્તિઓ રાગથી બંધાઈ ગઈ છે. શ્રી ઉમાશંકરભાઈના
 મનાનુનાં અડીં “નાટકની કેન્દ્રગત પર્વસ્થિતિનું” આજી સૂચન છે. ગીતના રાગની
 અન્ત નીચે સૂત્રધાર ક્ષણવાર સ્મૃતિ ખોઈ ખેંચે છે. નાટક પ્રવૃત્ત કરતા પહેલા
 જ ઠવિ પ્રદેશગણને આ અનુભવ કગવે છે. ...ગીતના રાગની અમગ્ગ સૂત્રધાર
 જ ખેંચાઈ ગયો હતો એવું નહીં, પ્રેક્ષકગણ ઉપર પણ જે અમગ થઈ છે એ
 નોધપત્ર છે ગગમ્ ચિત્તવૃત્તિ સ્થિત થઈ જતા ચીનચોં (આલિખિત) હોય એવો
 એ લાગે છે

... દુર્ગામાના આગમન પ્રસંગે ગગ (સ્નેહ)ની અસર નીચે પતિ સંબંધી
 વિચારોથી પોતાનું પણ જેને લાન નથી, એની શકુંતલા ચીનચેલા (આલિખિતા)
 જેવી જણાશે ત્યારે પ્રેક્ષકગણ તેની તરફ દાર્દક સંક્રાન્તિથી જોઈ શકશે ગીતના
 રાગની અસરનું પરિણામ આવું હોય તો રાગ (સ્નેહ)ની અસરનું પરિણામ તો
 ‘કેવું’ આવે એમા શી નવાઈ !”

કતમત્પ્રકરણં.. . કયા પ્રકરણનો આશ્રય લઈને પરિષદનું રંજન કરીશું
 એમ સૂત્રધાર નટીને પૂછે છે. પ્રકરણ=(૧) વિષય, (૨) પ્રકરણ. હજી હમણા જ
 સૂત્રધારે પોતે કાલિદાસનું અભિજ્ઞાનશાકુંતલ રજૂ કરવાની વાત કરી છે અને
 એટલામા તે ભૂલી જાય છે આ દર્શાવે છે કે તે નટીના ગીતના રાગની અસરમા
 કયા સુધી પ્રવાહિત થયો હતો. તે ઉપગત તે પ્રકરણ શબ્દ પ્રયોજે છે, અને તે
 હેતુપુરસ્કરનો છે. પ્રકરણ એક રૂપક પ્રકાર છે, જેમા ૧૦ અંક હોય છે. તે
 નાટકથી ભિન્ન છે મૃચ્છકટિક અને માલતીમાધવ આ પ્રકારના રૂપકો છે. સૂત્રધાર
 પોતે અહીં જે નાટક રજૂ કરવાનું છે એનું નામ પણ ભૂલી ગયો છે, અને
 નાટક તથા પ્રકરણમા જોડાણ કરે છે ભવિષ્યમા રાજા પોતે શકુંતલાને ભૂલી
 જશે તે હકીકતનું સૂચન અહીં જોઈ શકાય.

નનુ આર્યમિશ્રે ... નનુમા હળવો કપકો છે આર્યમિશ્ર-આર્ય અને મિશ્ર
 બન્ને માનાર્થે વપરાતા શબ્દો છે આર્ય મોટે ભાગે શબ્દની આગળ આવે છે.
 દા. ત., આર્ય વાણક્ય, આર્ય ગણદાસ, જ્યારે મિશ્ર મોટે ભાગે શબ્દની પાછળ આવે
 છે દા. ત., મણ્ડનમિશ્ર, વાચસ્પતિમિશ્ર. અને તે બહુવચનમા જ પ્રયોજાય છે. “પૂજ્યે
 મિશ્રમચન નિત્ય વહુવચનાન્મ્ ।” જગદ્ગ મિશ્ર શબ્દને ‘વેદાન્તવેદિન’ના અર્થમા તથા
 પૃથ્વીધર અમ્બસ્તનદુશાસ્ત્રાન્ના અર્થમા ગમગમવે છે. નટીનો સૂત્રધાર માટેનો પૂજ્ય-
 ભાવ અહીં વ્યક્ત થાય છે

આજ્ઞાતમ્—અહીં આજ્ઞા કોની એવો શબ્દાર્થ લેવાનો નથી, પરંતુ કહેવાના
 અર્થમા જ તે શબ્દ પ્રયોજાયો છે સામાન્ય રીતે મોટા અને નાનાના સંદર્ભમા

આત્મન વિગત આ બે ક્રિયાપદો તેના આજ્ઞા કે વિનંતી એવા શબ્દશ અર્થ નિવાય જ વાપ વામા આવે છે

પ્રયાગ અધિવ્રિયતામ્—ભજવવાનું છે

મમ્યગનુગ્રાધિનાડસ્મિ—મારું વાદ અપાવ્યું ત્રવધાગ પોતે કમૂલે છે કે ગીતના ગગની અન ના તે એવો ખેચાઈ ગયો હોય કે તેને ખરેખર વિચ્છેદ્ય થયું હતું શ્રી હિમાશક ભાઈ દર્શાવે છે તેમ ખેચાઈ જવાની બા નમા ગગની આવે પોતાનું નામ્ય સુત્રધાર નિર્દેશ્ય છે પણ સ્થિતિ ખોઈ બેનવાની બામતમા અને વચ્ચે વડુ નત્વનું આમ છે રાજ પણ સમ્યગનુવાધિનોડસ્મિ—એમ મહેવાની સ્થિતિમા મુખો એન નાટકના મગન અતનુ સચન પલ પ્રત્નાવનામા જોઈ શકાય ”

તથાસ્મિ ગીતરાગણ— જમિન્દુ બ્રહ્મ ના અર્થમા વપરાય છે સારજ્ઞેન- માણિય મુગથી સાર (ટપકાવાળું) રૂઢ યસ્વ । આ વિશિષ્ટ પ્રકારની પરપ નામની તપિ છે શક્ત્યાદિયુ પરમ્ય વાચ્યમ્ । સારજ્ઞ પુરુષમ્ । સારજ્ઞાડમ્ય । એ વાર્તિમા પ્રમાણે પણ પક્ષીના અર્થમા જ રે તે વપરાય ત્યારે સારજ્ઞ શબ્દ બને છે અન્યથા સારજ્ઞ ને જે નાગજ શબ્દ થો એન પણ સૂચવાય છે કે નગીનુ ગીત નારજ નામના ।ગમા આવવાનું હશે

પ્રમમમ્—પ્રગતા સમા નગાર યસ્મિન્ કમગે યથા દ્વાન્ તથા । બાપૂર્વક

અતિરહસા—અતિ અતિરહસિ રહ વગ યસ્વ તેન । અત્યંત વેગનાન્દ ષપ—આ જે આગુ પ થી દુષ્ટત ગગભૂમિ ઉપર પ્રવેશવાનો હો તે આગુનો સુત્રનાગ નિર્દેશ મે છે રાજેન દુષ્ટન્ત—આજ દુષ્ટન્તની માફ અડી ઉપમા અતમગ અને અનુદય હદ છે

નિગ્નાન્તા—ગબુનિ ઉપ થી નવ છે

વિવિધ આર્થગ નામ્ય ચનાના પ્રથમા નુચવે છે કે નાટકની રૂઢ-આગનો થોગો સમય એવો હોવો જોઈએ જેથી પોતપોતાના આત્મે એ વાત સુધી પ્રક્ષેપજા કર્યું નતવનું ગમાવે નહીં આ દષ્ટિએ નમ્યુન ગપ્પેમા આવતી પ્રત્નાવના અતિ મત્વની છે પપા । ન તિ દ મ નમ્યુન રપના પ્રાભમા પ્રત્નાવના આવે છે તેમ અવિ તથા પ્ર-નુગ રપ વિભોની માડિની ત્રવધાગ અને નગી અથવા વિદ્યુકના વાનાંલાપમાથી નાગ દે છે આ પ્રત્નાવનાને આમખ કે આપના પણ મહેવાના આવે છે નદા નમ્યુન વાપિ પારસાધિય યથા । મૂલવરગ સ્થિતા મ્યય વગ કુન્ને ॥ ચિત્રમરૂ સ્નાર્થોય પ્રમ્તવાસવિમિમિય । આમુન તન ન્ધિ તામ્ના પ્રત્નાવના સિ સા ॥

આ ઉપરાંત પ્રસ્તાવના દ્વારા પ્રસ્તુત નાટકને જોવા માટે પ્રેક્ષકોને માનસિક રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ખરેખર નાટક શરૂ થતા પહેલાં પ્રેક્ષકો કાંઈક અધીર હોય છે. આથી પ્રસ્તાવના દરમિયાન તેઓ નાટક ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા સમર્થ બને તે બદરુત છે. આ દરિયા કાલિદાસની પ્રસ્તાવના પર પરાગત હોવા છતાં સપૂર્ણ છે. ઉત્તમ નાટકને માટે તે યોગ્ય કળાકારી પૂર્વભૂમિકા વાધી આપે છે. સૂત્રધાર અને નર્તીના વાર્તાલાપથી જણાય છે કે, આજે કાલિદાસગણિત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નામનું નાટક ભજવવાનું છે.

સૂત્રધાર નર્તીને પ્રેક્ષકોના મનોગ્ગન માટે ગીત ગાવાનું સૂચવે છે, જે પ્રેક્ષકોને નાટકના મુખ્ય અંક માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરે છે. નર્તીના ગીતના ગમની અસરમાં આપ્તુય પ્રેક્ષકશ્રદ્ધ ચીતરેલાં જેવું હોય છે ત્યાં જ સૂત્રધાર દુષ્યન્તનો પ્રવેશ સૂચવીને નર્તીની સાથે ગગલુભિ ઉપગ્રથી નિાય લે છે. પારિભાષિક રીતે આ પ્રસ્તાવના પ્રયોગાનિશય પ્રકારની છે. નિશ્ચયપ્રકારમાં તેનું લક્ષણ દર્શાવતાં જ્યુ છે કે—

एषोऽनभियुक्तेषां सूत्रदारप्रयोगत ।

पात्रपत्रशा यत्रैव प्रयोगनिश्चयो मत

વળી પ્રસ્તાવના સંક્ષિપ્ત પણ હોવી જોઈએ. પ્રસ્તાવનાનું કાર્ય નાટકને પ્રસ્તુત કરવાનું જ છે. નાટકવિષયક વિવેચન કે કવિની વિદ્વતા વગેરેની માહિતી આપવાનું નથી. કાલિદાસ પછીના કેટલાક નાટ્યકારો પ્રસ્તાવનાને પણ પોતાના પારિભાષિક રીતના આધારરૂપ માને છે. તેઓ કવિના જીવન તથા વિદ્વતાનો વિસ્તૃત માહિતી પ્રસ્તાવનામાં આપે છે. પરિણામે પ્રસ્તાવના એક અંક જેટલી લાંબી બને છે અને પ્રેક્ષકોની ધીરજ મુખ્ય અંક શરૂ થતા પહેલાં ખૂટી જાય છે. કાલિદાસની પ્રસ્તાવના પ્રમાણમાં ઘણી જ ટૂંકી છે. સૂત્રધાર અને નર્તીના ટૂંકા સંવાદોમાં જ હજી તો પ્રેક્ષકો નર્તીના ગીતનો અમરમાથી મુકત થાય તે પહેલાં જ સૂત્રધાર દુષ્યન્તનો પ્રવેશ સૂચવીને આવી જાય છે.

આ ઉપરાંત, આ પ્રસ્તાવનામાં મહાકવિની પરિણત પ્રજ્ઞાના દર્શન ધાર છે. કાલિદાસપ્રચિત્તવસ્તુનાં એટલું જ માત્ર તે ઠહે છે. પોતાને માટે એ પણ વિશેષણ તે વાપરતા નથી. કેવળ કાલિદાસનું નામ જ પ્રેક્ષકોને આકર્ષવા અર્થ છે. અત્યારે તેઓ લલ્લપ્રતિષ્ઠ છે. માનવિકાગ્નિનિરતો યુવાન કવિ જૂનું તે જ સોનું નહીં એવી દલીલ કરી પોતાના નાટકને સાબળવા વિનંતી કરે છે. વિક્રમેર્વચીનમ્માં પણ તેને પ્રેક્ષકોને ધ્યાનમાં સાબળવાનું કહેતું પડે છે. પ્રથમ બંને નાટ્યોમાં તે પોતાના પૂર્વકવિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. જો રેઅભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં તેઓ માત્ર (કાલિદાસ ગ્યેતુ) એટલું જ કહીને અન્યથા જાય છે. તે ઉપરાંત, તેમને

વિદ્વાનોની પગિપદ્મ મનોજ્ઞન કરવાન છે આમાન લોકપ્રિયતા તો તેઓ પ્રાપ્ત
હી ચૂકયા છે પ્રેક્ષકોની-આમ જનતાની તાળીઓમા હવે તેમને રસ નથી હવે
તો માત્ર વિદ્વાનોને ન તોથી શકાય તો બસ છે

જેમ જેમ વિની પ્રતા પગિપદ્મ થતી જત છે તેમ તેમ તેઓ વિનમ્ર બને
છે સત્રના ાગ તેમની નમ્રતાનુ સચન થાત છે

તત પ્રવિશતિ તત નો ાઈ વિશિષ્ટ અર્થ નથી આની ગમભૂમિને
લગતી સચનાઓનો તે પગ પગતન લાગ છે

મૃગાનુમારી-મૃગ સાડુ અનુમારિ અમૌ ।

મશરદ્યાપહસ્તા-શરણ સહિત સયર । સયુશ્ચ ચાપશ્ચ સયરપાપ । ત હસ્તયો
યસ્ય ।

સૂત-સાબલુપ-નાથી હિ-યન થયે ક્ષત્રિના પુત્રને સૂત કહે છે તથા તેનો
વ્યવમાન આગધિનો હોત છે આથી સૂત શબ્દ આગધિના અથમા વપરાય છે
જુઓ । મારગાપ્રવચ્ચાયા મૂતા મયતિ જ્ઞાનિત ।-મનુસ્મૃતિ ૧૦ ૧૧

આયુષ્મન્ દીર્ઘાયુષી ભગના નામયશાન્ત અનુગ્રાહ સૂતે ગમને આયુષ્મન્
એન મબોધન એ જોઈએ આયુષ્માન્નાં વાચસ્તુ રથે મૂતન સત્રા ।-નાટયશાસ્ત્ર
૧૭ ૭૪

જ્ઞાનમાત્ર દદશ્ચક્ષુ જ્ઞાનમાત્રે-જ્ઞાનશ્ચ અમૌ સારથ । આ કર્મધાગ
સમાસ પાણિનિના 'વર્ણો વર્જેન (૨ ૧ ૬૯) સૂત્ર પ્રમાણે ।ને છે કાળા ટપકા
વાળુ મૃગ

અધિ-યવાર્મુકમ્-અધિચ્છ જ્ઞામ્ અધિત્મ । જ્ઞાનિ-નમામ કમળે પ્રમતિ તત્
વાર્મુકમ્ । અધિ-ત વાર્મુક યસ્ય । ધનુષ્ની પાણુ ચ ।વના પિનાક-શિવ ભગવાન
શબ્દના ધનુષ્તુ નાન પિનાક હનુ આથી તેઓ પિન યી તરીકે ઓળખાત છે
પ્રાચીન મમનના વીર યાદાઓના મનનન વિશિષ્ટ નામ હતા તા ત અર્જુનનુ
ત્રાકીવ વિષ્ણુ રાત્ર મૃગની પગ પડેને કુત્રન ગમધિને જો કે સાદાત
શિવ જેવો નાત્રે છે અકી અત્રા એક પૌગણિય નયમનો છે ને એક
વાર દેવોએ યત્ર કરો પગુ શિવની નજા નહિ નમજીને તમત્રે શિવને યત્રમય
આપ્ય નહી આથી ગુરુએ ઘડીને શિવ યત્રથાત આ ન અને યત્ર ઉપર એ
ગાણુ નાર્યુ એ મૃગનુ રૂપ છેને નામત્ર ના ચ અને શિવ નેની સાળા પ થા
નજામનના નૌધિન-દેવના આ મ્યા ન વ જુઓ ત્ર રમ્દનનાનન યાગત્યન
દત્રા । ન ગાત્રન દસ્ય સ્થાનમય નૌધિ ॥ ત્ર કુદ જ્ઞાનમ્દુનન
વાર્મુકમ્ । અન્નસ્ત્ર દ મૂ નૂ નાત્ર ॥ અન્નમાના જ્ઞ

યુષ્કિંતિ નમ સ્થગે ॥ શાંતિપર્વમા આ જ થા થોડા ફેરફાર સાથે આવે છે એક વખત દક્ષપ્રમથપતિએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ઉમા અને શિવ સિવાય બધા જ દેવોને આનંદલુ આપ્યું હતું આથી અપમાનિત થતા ઉમાએ યજ્ઞવેદીમા પડીને આત્મહત્યા કરી શિવે પોતાના ગણોની નાથે યજ્ઞનો નાશ કર્યો, યજ્ઞ મૃગયુ રૂપ લઈને આકાશમા નાસી ગયો અને લગવાન શિવ પોતાનું ધનુષ્ય લઈને તેની પાછળ પડ્યા જુઓ આસ્થાય મૃગરૂપ વૈ રમેગમ્યમત્તમ । તતુ યજ્ઞ તથાસ્મ મચ્છતમુપત્તમ્ય સ ॥ ઘનુરાદાય વાણન તદાન્વસત્ત પ્રમુ । વાયુપરાજુના શિવ દારા યજ્ઞના નાશની કથા આવે છે આવા જ વિચાર માટે જુઓ મિદ્રુતપત્રુમૃગાનુસારણ ચેન વાણમચ્ચન્દ્ર વૃષધન ।-૨ધુવચ ૧૨ ૪૪ પુરાણમા આવે લગતી એક બીજી કથા પણ આવે છે એક વાગ બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સંધ્યા પર કામાતુર થતા તેની પુત્રી બ્રહ્માની ઈચ્છા મમણ જતા હાથિયુ રૂપ લઈને નાનવા માડી બનાવેલું રૂપ લઈને તેની પાછળ પડ્યા આ જોઈને શિવે પોતાનું બાપુ છોડ્યું અને બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું બ્રહ્માનું ચીર્ષ મૃતશીર્ષ નક્ષત્ર તરીકે અને શિવનું બાપુ આર્ધ નક્ષત્ર તરીકે આગશમા શાશ્વત બન્યા જુઓ પ્રજાનાથ નાથ પ્રતમમમિક સ્વા દુર્હિતર ગત રહિત્શૂતા તરમયિષુમ્મસ્ય વપુષા । ઘનુધાણેજ્ઞાન દિવમપિ સપ્તારુનમમુ વસન્ત તેડચામિ ત્યન્તિ ન મૃગયાવરમસ ॥-મહિમ્ન સ્તોત્ર-૨ અહીં ઉપેક્ષા અનકાર અને અનુષ્ટુપ છંદ છે

પ્રીયામજ્ઞામિગમ દુઃખનો સ્થ મૃગની પાછળ પડ્યો હતો મૃગે ધણે ધણે માર્ગ કાપ્યો હતો તેમ છતાં પણ તે શ્રમિત થયેલું જણાતું ન હતું
 હૃદાનીમપિ-હજી પણ અર્થાત્ ધણે લાભે સુધી દોડ્યા પછી પણ
 અનુપતતિ-પાછળ પડેલા
 મ્યન્દને-સ્ખન્તે ધારવિ રૂપિ । મહિમ્નની શબ્દ પનદગીમા પણ કૈંસ
 ઓચિ ૫ છે ।

પ્રીયામજ્ઞામિગમ પ્રીયાવા મદ્દ । તત અમિતમ યયાસ્તાન્ નયા । (અંબ બીલાવ)
 યેન વાગવાથી તુલ્ય લાગે તેનું

ચદ્મદગ્નિ-જેની દષ્ટિ નિષ્ક થયેલી છે પોતાની પાછળ પડેલા ધ હજી
 વ્હેતે દુઃખ એ જોવાને નાટે મૃગ પાછળ થતા ક નાના નાખતું હતું પડતું
 ॥ તેના નજીક ના આવી જતા એ મોગી નિમ્ન પ આથી તે આનંદ તે
 રહેલું વાગ નો જોવા પૂરું જ જુએ છ પણ નામાન્વ રીતે તે તેના નજીક
 પાછો આવતા થઈને તે નિષ્ક છે ના મજેન્દ્ર મ્મ ચદ્મદગ્નિ પામ નીમરે
 જ ના જી ગયેલા આ ના વચે વિદાનો દાદર પામ નીમરે છે

તેઓ માને છે કે મુદ્દા-વાગ્વાર નજી નાખતુ મુગ એમ કહેવુ વધારે ચોગ્ગ છે પરંતુ અડી આગળ તો મુગનુ જીવન જ ગ્ય અને તેની વચ્ચેના અતર ઉપર આધારિત હતુ. આથી તેની નજી પ્રસંગોપાત્ત નડી સનત જ ગ્ય ઉપર રહેતી હતી આથી વદ્ધદષ્ટિ-એ વધારે સારો પાઠ છે

શરપતનમયાત્-શરાણા પતન (પ ત પ) તસ્માન્ મમ્ (પ ત પ) બાણ પાવાના લગ્ની

પશ્ચાદ્યેન-પાછના અર્ધા ભાગથી. અમ્ અર્થે અર્થે અર્થે અર્થે । (અર્ધધાગ્ય) અમત્યાર્થે પશ્ચમાગે વક્તવ્ય એ વાર્તિક અનુસાર અડી અમનો પશ્ચ આદેશ થયેનો છે પૂર્વકાય-ર્થ કાયસ્ય પૂર્વકાય । તમ્ । શરીરનો આગલો ભાગ અડી ખરેખર મુગેન પશ્ચાવ પૂર્વકાય પ્રવચિત । એરી વાગ્યગ્યના થવી જોઈએ પરંતુ મુગ અને તેના પશ્ચાર્ધ વચ્ચે તાત્પર્ય સ્થાવીને કવિ અમદ્ કરણ તૃતીયાનો પ્રયોગ કરે છે પોતાના શરીરના પાછના ભાગ ઉપર પણ પાવાનો લગ છે આથી મુગ તે ભાગને પોતાના આગના શરીરમા સ્થાવીને લેતુ હોય એનું લાગે છે

ક્ષીર્ણવત્-રાગ વન ચન સ । જોણે ગસ્તો ભરી દીધો છે આ સાપેક્ષ સમાસ છે । પણ કે તેનાથી અર્ધ પૂર્ણ થતો નથી પૂર્ણ અર્થને નમડના માટે નમામની ડાગના દર્મ પની અપેક્ષા ગહે છે ખરેખર દમ્ભક્ષીજાતમા એવો સમાસ હોવો જોઈતો હતો પરંતુ માહિતમા આવા ઘણા સમાસો પ્રાપ્ત થાન છે દા ત દેવદત્તમ્ ગુન્ડુલમ્ ચિત્રાદ્ અપતપુરુષ ।

અધાવલીદ્-અડધા ચાવેના

ઉદગ્રપ્લુતત્યાત્-જીયા ફૂંડાને લીધે મુગ અત્યંત વેગથી દાડે છે અને જીયા ફૂંડા માટે છે ખડુ જોતા તો તે એક જ ક્ષણ માટે પૃથ્વીના અડધીને પાણુ ફૂંડા મારે છે, તેજ ફૂંડાના આધાર માટે જ પૃથ્વીને અડધતુ હતો આથી તે ઘણા આકાશમા અને થોડુ પૃથ્વી પર વિચરતુ હોય એનું લાગે છે આ શ્લોકમા મુગની લગ્નસ્થ અવસ્થા, અને તેની જીવન માટેની તીવ્ર કષ્ટતા, તેના પ્રવત્તો વજેરેનુ તાદરશ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અડી સ્વભાવોક્તિ અનકાર તથા સંધરા છંદ છે તે ઉપગત લાનાનક રમતુ તે એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે

અનુપત્તન ષષ્ઠ મ- પાછળ પડેનો છુ છના પણ આને અના સર્વે પડી તરી સમગ્ય જોઈએ

પ્રયત્નપ્રેક્ષણીય-પ્રયત્નેન પ્રજ્ઞાન । પ્રયત્નપૂર્વક જોઈ સંજાય એનું

ઉદઘાતિની-ખાત્યડી

રક્તિમયમનાત્-રગામ એ ચવાથી

મન્દીકૃતઃ—ન મન્દ. અમ્દઃ । અમ્દ. મન્દઃ કૃત. ઇતિ મન્દીકૃત । મન્દ + કૃ ના ચિ રૂપનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત પુ ં એ વ. ચિ રૂપ પાણિનિના ક્રન્વસ્તિરોમે સમ્ય કોરિ ચિ-(૫/૪/૫૦) એ સૂત્ર તથા અમૂતતદ્માર ઇતિ રક્ત્રમ્ એ વાતક અનુસાર બને છે. જુઓ, પુત્રોક્તોડતૌ વ્રપમધ્યવેન ।-અધુવંશ ૨ : ૩૬. પંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અત્યેક વખતે ચિ રૂપમા અમૂતતદ્માર હોતો નથી અહીં મન્દીકૃત પાણિ એવું જ રૂપ છે, કારણ કે ય્યતો વેગ ખુબખૂ તો મંદ કયો જ છે.

મુક્તેષુ રશ્મિષુ . . . મુક્તેષુ રશ્મિષુ—આ સતિનપત્નીનો પ્રયોગ છે. લગામ હીની મૂકતા.

નિરાયતપૂર્વકાયા—નિરાયમ્ આત્મ પૂર્વકાય યેવામ્ । જોડે પોતાના શરીરનો આગળનો ભાગ પૂરો લખાવેલો છે.

નિષ્કમ્પચામરશિલાઃ—નિષ્કમ્પા. ચામરાણ શિલા. યેવામ્ । (મનુનીલિ) સ્થિત આમગ્ની શિખાઓવાળા ઘોડાઓ એટલા વેગથી દોડના હતા કે તેમના ચામરો પડી હવતા નવ ધડક ગયા હતા. નખાવો ચિત્રચન્દ્રમિરાચ હરશિરસ્વા-યમનચાન્દ્રમ્ ।-વિક્રન. ૧:૮.

નિમૂતોર્ધ્વચર્ગાઃ—નિમૂતાઃ ઊર્ધ્વા. ચ કર્ગા યેવામ્ । ચિય અને જિંચા કાનવાળા મોનિ ૨ વિવિધન નિમૂત નો અર્થ કરે છે ‘સાળા દગના’. તેઓ સમજાવે છે કે વેગથી દોડતી વખતે ઘોડાના કાન પાછા દગ છે જેની પવનની ગતિનો અવગણ જોઈએ હાજે. આ નમૂતની સ્ત્રીયની દૃષ્ટિએ નાચી હતો, પંતુ નિમૂતનો અર્થ ‘નીચા નમેના’ એવો કષાત્વ પણ થતો નથી. વળી નમાનમા જ આવના ઊર્ધ્વ શબ્દનો તે વિરોધ કરે છે. આથી તેમનો અર્થ સ્ત્રીકાર્ય નથી ઘોડાના કાન સામાન્ય રીતે તો જિંચા જ દોષ છે, પંતુ અહીં એ છે કે વેગને કીધે તે સિદ્ધ અને સીધા હતા.

આત્મોદ્ઘત્તઃ—પોતે જ ઉડાડેલી ધૂળથી ખણ ન જોશંગાના. અહીં પવન અનુકૂળ ગિયામા વાતો હોને એન માનવું પડે. ઘોડાઓએ પોતે ઉડાડેલી ધૂળ ખણ પાછા સ્ત્રી ગતી એટલો અમોનો વેગ હતો, એટલે કે પવનનો નિર્ણય પડી તેની ગતિ વિરોધ હતી. દીકાકાર ગાયવ નમજાવે છે કે, પોતે ઉડાડેલી ધૂળ પવન તેને પડેલાં શક્તી ન હતી તો પછી નય અને વેગ વચ્ચેથી જોડેલી ધૂળનું તો પૂછવું નહીં ? નેમુનિવૈત્તુ મુગમિવૈત્તિચર્ગાઃ । આવા જ વિચાર નાદ નમજા. વો : અત્તેરમિગમ્પદ્મૈરિરિચ્ચકાકાન્નિમજાશિચ્ચન્ ।-દિશુપાશ્વક ૧૦:૧૬.

મૃગજપાશ્રમવા રૂપ—મૃગના વેગને સ્વદન ન કરી સ્વકાયાના નમોના વેગનું આ રૂપનવ દર્શાવે છે.

રચ્યા—ઘોડાઓ તદગતિ રથયુગપ્રાસદ્ધમ્ (૪/૪/૬૭) એ પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે રથ ગતિ રથ એવો શબ્દ અને છે અહીં સ્વભાવોક્તિ તથા તેટલે પ્રેક્ષા અલગ છે અને વસતિનિલકા વૃત્ત છે

અતીત્ય વર્તન્તે—ચડિનાતા છે.

હરિત—સૂર્યના ઘોડા હ્રીન્-છંદના ઘોડા ઘાઝિન-ઘોડાઓ દુષ્પન્તના નયનો નામે કે સૂર્ય અને છંદના ઘોડાઓ કરતા પાપુ ચડી જાય છે હરિ, હરય કે હરિમિ આ નજુ શબ્દો અનેકવાર નજવે મા છંદના ઘોડાઓ માટે પ્રયોજાયેલા છે. જ્યારે સૂર્યના ઘોડાઓને હરિત કહે છે આથી જ છંદને હરિહન, હરિવાહન કે હરિયેજન કહે છે અને સૂર્ય હરિશ્ચ તરીકે ઓળખાય છે. નિવક્રુમા પાપુ કહ્યું છે કે હરિ इन्द्रस्य, હરિત અદિત્ય-૧૧ પ આ પકિતને મહેજ સિન્ન રીતે પણ સમજાવી શકાય હરિત ને ઘણી વિભક્તિમા લૂ દરના અર્થમા લઈએ અને જ ને યોગેના અર્થમા, તે 'સૂર્યના ઘોડાઓને પણ' એવો અર્થ થાય અથવા હરિત ને વિવેક પણ તરીકે લેતા 'લીલા ઘોડાઓ' એવો અર્થ થાય અર્થાત્ કે નર્ચના અતીત્ય વર્તન્તેને જ લે અનીયન્તિ પૂરતુ હતુ ચડી ચોડી મુશ્કે વાક્યરચના ને, તથા છંદ અને સૂર્ય માટે વેદિક શબ્દો પ્રયોજવાથી પંડિતાર્થર્થુ વાચ્ય અને છે અને તેથી તે કાલિદાસની ચન ન હોય એવુ લાગે

યદાલાય સ્થાનમ આ સ્થાનમા શીઘ્રાતિવાગ વાહનોના મુન્નાદરી કરનારને બાહ જગત સ્વુ જણાય છે તેવુ સુરખ વર્ણન ક વામા આવ્યુ છે. પ્રથમ પકિતના ને વસ્તુની પાસે વાહન જાય છે તેવુ, બીજી અને ત્રીજીમા ને વસ્તુથી દૂર જાય છે તેવુ અને ચોથીમા વાહનના વેગના પગિપાનતુ વર્ણન છે

આલોકે સ્થૂમ-નાની—સૂક્ષ્મ દેખાતી ફૂલવને લીધે નાની જણાતી વસ્તુ એક ક્ષણમા તેટલુ અતર કપાઈ જતા વિપુલતાને પામે છે

અદ્ધા—ખરેખર ઘડ્યા પ્રયત્નને 1-૦૧૪૦૦તી

વૃત્તસંધાનમ્—ઋત સંધાનમ્ યસ્ય તત્ । ને વસ્તુ જોડાયેલી ન હતી તે પાપુ જાણે એકબીજાથી ન કનિત લાગતી હતી જદાને જ ને અર્થ એવો પાડ દેહલા-રીકારે છે, પરતુ તેના કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ નથી, અને ઘડ્યા જ ઉદ્ગરાગને વધારે અનુકૂળ આવે છે

પ્રકૃત્યા—પ્રકૃતિથી જ

મમરેત્—મમા રતા યસ્ય તત્ ।

નયનયો દર્શિને અહીં આ શબ્દ સપ્રયોજન મૂકવામાં આવ્યો છે જે પ્રકૃતિથી જ વડ હતુ તે તો સ્થના વેગના કારણે સરળ એક હાગમાં લાગતુ હતુ ખરેખર એવુ બન્યુ ન હતુ

સ્થનજાત—સ્થના વેગને કારણે ઉપરની ત્રણે પક્ષિમાં જે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ તેતુ આ કારણુ છે સ્થના વેગથી અને બાહ્ય સૃષ્ટિથી ગમ્મ એટલે પ્રભાવિત હોય કે તેને કદાચ તેની પાછળના કા પુનો ખાલ જ નહીં હોય, અથવા વિચાર જ નહીં કર્યો હોય આથી વિસ્મય શમતા, કારણુને બાહ્ય આવવાથી સ્થજાત શબ્દનો પ્રસંગ અતમા કરેલો છે આ શ્લોકનો છંદ શિખિણી છે

વ્યાપાદ્યમાનમ્—મરાતુ વિનામ્પદ્મ કર્મણિ વર્તમાનકૃત અહીં મૂળ હજી ખરેખર મગધુ નથી પાણિનના વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનશ્દા—(૩/૩/૧૩૧) સૂત્ર પ્રમાણે નજીકના લવિષ્ઠકાગતા અર્થમાં વર્તમાનકૃત પ્રમાણરતુ છે

વાણપથવર્તિન—પાપુના માર્ગમાં ગહેના વાણસ્ય પથા વાણપથ । તસ્મિન્ વર્તિતે ધર્મો ભવ્ય ।

જ્ઞાણમારમ્યાન્તરે—મૂળની વચમાં આ તપસ્વીઓ મામે દિગુણિન મુઝલી છે તેઓ મૂળની વચ્ચે બાહુના માંમાં છે એમને ગમ્મનુ બાહુ પ્રાય તેમને વીધી નાખે અથવા તો જોય તે જ ગતિમાં આગળ વહે તો તેમને પોતાની અકલ્પમા લઈ લે આથી રાજા મારયિને કહે છે કે પ્રજ્ઞાના વાજિન—ધો ! એને રોકો

આમના તૃતીય—પોતે ત્રીજો અર્થાત્ ક બે ૦ પિતની રાય

વર્ણાનન્ત—તપસ્વી તપસસ વ્રજા ગતિ ધર્મો । વિગ્નસ શબ્દ પુલ્લિગમાં હોય ત્યાર તેનો અર્થ જ્ઞાના થા જે જુઓ વિગ્નસાર્થિના ત્વદગુણ્ય સગ્ન ઉદવિગ્ન સાર્થના કુલ । ભાગવત (૧૦/૩૧/૬) આથી આ શબ્દને નીચે પ્રમાણુ પગુ મમ્ભવી શકાય તપ્નસ વ્રજાગ વત્તિ તપના અસી । વખાનમ્ શબ્દનો અર્થ વાનપ્રસ્થ એવો પણ થઈ શકે મગધુ કે વિગ્નના સપિએ આપેના નિર્મમા અનુનાગ તેમણે આશ્ચર્ય ક વાતુ હોય છ વિગ્નસ્વક્તન માગણ વર્તિતે જ્ઞિ ।

આશ્રમમ્ભગ—આશ્રમસ્થ મૂળ । તપોવનનુ મૂળ

ન મલુ ન મલુ મનિપાત્ય—કયા દોઝ ની, રે મુ જોએ નહીં ગમ્મનનનુ તુ નરુ વિધાય ત પુ ન એ વન મલુ ત મલુ નહીં જ નહીં જ તપસ્વીનો મનગ અને ઉપાવગ અહીં દિરુનિયાં ૨૫૪ થાય છ

પુરુગદ્ગો—મોના દગ્ગા ઉપ પુરુગિની ઉત્તના આપીને કવિ મૂળનો ઉત્તના અને । મને ૨૫૬ ૨૫૬ કુનેના દગ્ગાના અમિ પ રાધી જે વિનાશ ત્રાય છ તક જ ૫૫ મ્મ । તનુ પુ થા કે પ્રક તેક અહીં પુરુગદ્ગો એવા પ નીકે અન અગ્નિની વિનાશક શક્તિનો ખ્યાલ અનિ ૨૫૬

બને છે. અગ્નિ પદ્માંની સાથે જ રૂનો દગલો બળી અથ તે જ પ્રમાણે રાગનું બાણ પદ્માંની સાથે જ મૃગનો પણ નાશ થશે. પરંતુ આ ઉપમાના સહેજ વૈતરનો છાંટ છે. પ્રકૃતિની ગેદમાં વસના તપસ્વીના મુખમાં યુધ્ધની ઉપમા વધુ ઉપયુક્ત લાગે છે. તથા મૃગ ઉપર બાણ છોડવાના કાર્યનું બેદરદારી પણ યુધ્ધની ઉપમાથી જિપ્સી આવે છે.

ઘન—અનુકંપાદર્શક અવ્યય છે.

ક્ય ક્ય—બે ક્વના પ્રયોગથી બે વસ્તુ વચ્ચેનું મોટું અંતર સૂચવાય છે. દ્વૌ ક્વૌ મહદન્તરં સૂચયતઃ । જુઓ : ધૂમ્રગોતિઃ સલિલમ્ભતા સંનિપાતઃ ક્ય મેષઃ સંદેશગર્ગઃ ક્ય પટુર્ફલગૈઃ-પ્રાણિભિઃ પ્રાણીયાઃ ॥—મેધકૃત.

હરિણકાનાં—બિચારાં હરણેનું. અહીં પાણિનિના અનુક્રમણાયામ્ (૫/૩/૭૬) સૂત્ર પ્રમાણે અનુકંપાના અર્થમાં ક ઉમેરવામાં આવેલ છે. જુઓ—પુત્રકઃ અનુકરિનઃ પુત્ર ક્યઃ ।—તિ. કૌ.

અતિલોલ—અત્યંત ચંચળ.

નિશિતનિપાતાઃ—નિશિતઃ નિપાતઃ ચેવાં તે । જેમનું પડનું અત્યંત તીક્ષ્ણ છે.

ઘનસારાઃ—ઘનસ્ય સારઃ ફલ સારઃ ચેવાં તે । વળ જેવાં કઠોર. આ મૃગલોચના જેવી પ્રિલોપા ઉપમા છે, અને સપ્તમ્યુક્માનપૂર્વકસ્ય ઉત્તરપદલોપથ એ વાર્તિક અનુમાર પહેલા સાર શબ્દનો લોપ થાય છે. તપસ્વી રાગના બાણને અહીં વળની સાથે સરખાવે છે, જેથી રાગને ઇન્દ્ર જેવો પરાક્રમી માની શકાય. આમ એક બાજુથી અહીં દુષ્ટતાની પ્રશંસા છે તો બીજી બાજુથી દુષ્ટતા જેવો રાગ, પોતાના વળ સમા બાણને એક નિર્દોષ-દોષજ મૃગ ઉપર ફેંકે છે । આ દેવી વિષમતા । એવું પણ સૂચન છે. કાલિદાસની દોષજ પ્રવાહિતાપૂર્ણ વંદની શૈલીનું પણ આ શ્લોક એક મુંઝવે ઊગરવ્ય છે. અહીં વિષમ તથા ઉપમા અલંકાર છે અને માલિની છંદ છે.

તસ્માદુત્ક્રનસંધાનૈ...તત્—માટે. સાધુક્રનસંધાનમ્—સાધુ યથા તથા કૃત સંધાનમ્ વચ્ચે । બરોગર નિશાન લીધેનું. અહીં સાધુ શબ્દ સહેતુક પ્રયોગ્યો છે. કોઈ પણ બાણાવળી એક વાર નિશાન લીધા પછી પોતાનું બાણ પાછું ખેંચવા માટે તૈયાર હોતા નથી. પરંતુ અહીં તપસ્વીઓની વિનંતીથી રાગ પોતાના બાણને પાછું વાળે છે. ઋષિઓ પ્રત્યે તેનો કેટલો આદરભાવ !

સાયકમ—બાણ. સ્વતિ લખ્યવતિ ઘસી તમ્ ।

પ્રતિસંદર—પાછું ખેંચો.

અનાગમિ—ન વિદ્યતે આગઃ યસ્ય તસ્મિન્ । (બ. મી.)—નિર્દોષ. આગળના શ્લોકમાં રાજની સૌંદર્ય અને કામળતાની લાવનાને જગાડ્યા પછી અહીં તપસ્વી રાજને પોતાનું બાણ પાણું ખેંચવાનો બહે કે આદેશ આપે છે. અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર તથા અનુક્રુપ છંદ છે.

જન્મ યસ્ય...યુક્તરૂપ—અત્યંત યોગ્ય. પ્રસન્ન યુક્ત યુક્તરૂપ; પ્રશંસના અર્થમાં. અહીં પાણિનિના પ્રશંસાયાં સ્પર્શ (૫/૩/૬૬) સૂત્ર પ્રમાણે સ્પર્શ શબ્દને પ્રયોગ થયેલો છે. જુઓ : પ્રસન્નઃ પદ્મ પદ્મિન્યઃ । પ્રસન્ન પચતિ પચતિસ્મૃત્ । સિ. કો.

ચક્રવર્તિનમ્—ચક્રવર્તી—ધણા રાજસમૂહો ઉપર શાસન ચલાવે તે. ચક્ર રાજસમૂહ વર્તયિતુ ચાલયિતુ પ્રસારિતુ શીલં યસ્ય । તેને સમુદ્રપર્યંતભૂમીશ્વરઃ પણ કહેવામાં આવે છે. દેટલાક તેને આ પ્રમાણે પણ સમજાવે છે : ચક્રે ભૂમણ્ડલે રાજમણ્ડલે વા વર્તિતુ શીલમસ્ય । યદ્વા ચક્રં સૈન્યં વર્તયિતુ સર્વભૂમી ચાલયિતુ શીલમસ્ય । નારદ રાજઓના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવે છે : સમ્રાટ, સકર, અને અકર. બધા જ રાજઓ પાસેથી કર ઉતરાવનાર રાજને સમ્રાટ કહે છે અને તે જ ચક્રવર્તી પણ છે. સ વચ્ચઃ કિનિપાલેભ્યો નિત્યં ગૃહાણિ વૈ ફરમ્ । સ સમ્રાઢિતિ વિરોચશ્ચક્રવર્તી સ દવ હિ ॥ આ શ્લોક ઉપરથી એવું જણાય છે કે રાજ અપુત્ર હતો, આશ્રમમાંના તેના શકુન્તલા પ્રત્યેના આકર્ષણ કે ગાંધર્વલગ્નનું કારણ તેની અનપત્યતા પણ હોઈ શકે. વળી આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ ઋષિઓ પુત્રપ્રાપ્તિનો આશીર્વાદ ઉચ્ચારે છે. આથી એમ લાગે છે કે દુષ્યંતને નજીકના ભવિષ્યમાં જ પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. અહીં અનુક્રુપ છંદ છે.

કુલપતિઃ—૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓનું ભરણપોષણ કરી, તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર આશ્રમના મુખ્ય ઋષિ. મુનીનાં દશસાહસ્રં યોડ્વનપાનાદિપોષણાત્ અધ્યાપયતિ વિપ્રર્ષિસૌ કુલપતિઃ સ્મૃતઃ ।

અનુમાલિનીતીરમ્—માલિનીતીરે રૂઢિ । (અલ્પમીભાવ)

અન્યકાર્યાતિપાતઃ—અન્ય કાર્યોમાં વિદ્યત.

આતિથેયઃ—અતિથિષુ સાધુ-પાણિનિના પવ્યતિથિવસતિસ્વપ્તેર્દકુ (૪/૪/૧૦૧) સૂત્ર પ્રમાણે અતિથિ ને દકુ (અય) પ્રત્યય લાગતાં આ રૂપ બને છે.

રમ્યાસ્તપોધનાનાં...પ્રતિહતવિદ્યાનાઃ—પ્રતિહતાઃ વિદ્યાનાઃ યાસાં તાઃ । (બ. મી.) જેમાંથી વિદ્યોતે નાશ થયો છે, અને તેથી જ તપોધનની ક્રિયાઓ રમ્ય છે.

મૌર્વીકિણાઢઃ—મૌર્વીકૃતઃ કિણઃ રૂઢિ મૌર્વીકિણઃ । (મ. પ. લો. પી.), મૌર્વીકિણઃ અંકઃ યસ્ય । (બ. મી.), મૌર્વી (પણુછ)ના આંટલુના ચિહ્નવાળા. ધનુષ્યની દોરીને મૌર્વી કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે મૂર્વા નામના તંતુઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે. મૂર્વાયાઃ વિકારઃ મૌર્વી । તપસ્વી અહીં રાજના આશ્રમપ્રવેશ માટેનું

ખીજું કારણ દર્શાવે છે. રાજ્યએ જ આ તપોધનોનું પણ રક્ષણ કર્યું છે અને આથી તેમની વિખરહિત રચ્ય ક્રિયાઓ જોતાં રાજ્ય બાણી શકશે કે તેના હુજ કેટલું રક્ષણ કરે છે. આ સ્લોકનો હેતુ આર્થ છે.

સંનિહિતઃ-હાજર.

દ્વાનીમેઘ-હમણા જ મહર્ષિ કવવ તુસ્તમાં જ ગયેલા છે. એટલે તેઓ જલદી પાછા ફરે એવી સંભાવના નથી.

અતિથિસત્કારાય-અતિથિસત્કારના કાર્ય માટે. અતિથિસત્કાર' વિચારમ્ । પાણિનિના ક્રિયાર્થોપપદસ્ય ચ કર્મણિ સ્થાનિનઃ (૨/૩/૧૪) સૂત્ર પ્રમાણે અહીં અતુર્થાં વિભક્તિ થાય છે. અતિથિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય-અતિ (અત્-આણ્) ઇતિ અતિથિઃ । મનુસ્મૃતિમા તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે

પક્ષાન્નં તુ નિપ્રસન્નતિથિર્બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ । અનિથ્યં હિ સ્પિસો યસ્માત્તસ્માદતિથિરુચ્યતે ॥ -મનુ ૩/૧૦૨. કુલ્લુકે તેને આ પ્રમાણે સમજાવે છે-અનિથ્યાપ્તયાનાન્ન નિચતે ક્ષિતિયા તિથિસ્તેવતિથિરુચ્યતે । યારક આ શબ્દની સમજૂતી આપતા લખે છે : અતિથિઃ અન્યજિતો ગૃહાન્ મયતિ । અન્યેતિ નિષ્ણ પગ્ગ્રહાણિ વા પક્કુલણિ વા ।-નિરુક્ત ૪:૪.૫.

પ્રતિકૂલં દૈવમ્-પ્રતિકૂળ ભાવિ.

શમચિતુમ્-શાત કરવાને માટે. તપસ્વીનું આ વિધાન માર્થ અને સૂચક છે મૂળ મહાભારતની કથામા તે કવવ ઋષિ વનમા ફળ-મૂળ લેવા ગયેલા છે. જ્યારે કાલિદાસ તેઓને છેક સૌરાષ્ટ્રમા આવેલા સોમતીર્થ સુધી મોકલે છે. આને સીધે કેટલાક નાટકીય હેતુઓ સિદ્ધ થાય છે. કવવ ઋષિની ગેરહાજરી કથાપ્રવાહને આગળ ચલાવવા માટે જરૂરી છે. તેઓ શકુન્તલાને અતિથિસત્કારનું કાર્ય સોંપીને ગયા છે તેથી બાણી શકાય કે શકુન્તલા જવાબદારીભર્યું કાર્ય કરી શકે તેવી પુખ્ત વયની કન્યા છે. નાટકની શરૂઆતમા જ આપણને શકુન્તલાના પ્રતિકૂળ ભાગ્યનું સૂચન કરવામા આવ્યું છે. પ્રાચીન ઋષિઓ આર્ષદંષ્ટા હોઈ ભાવિના ગર્ભમા રહેલી વસ્તુઓને જોઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ અનાગત અનિષ્ટના મૂક સાક્ષી બની રહે છે. તેનો પ્રતિકાર કરતા નથી પણ તેના પ્રભાવને ઓગાળી નાખે છે. કવવ શકુન્તલાના આવા પ્રતિકૂળ દૈવના શમન માટે સોમતીર્થ ગયા છે. આમ, અમંગળની એંધાણી હોવા છતાં કવવ ઋષિ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે એ બાણીનાં લલિત્યમા ખુબ સારું થશે એવી આશા પણ ઉત્પન્ન થાય છે કવવની ગેરહાજરીમા જ તેને દુર્વાસાનો શાપ મળે છે. આ વિધિની વફતા જ છે ને ? કે પછી આ જ તેનું પ્રતિકૂળ દૈવ છે ? કવવની અનુપસ્થિતિ દરમિયાન એ અતિથિ આવે છે. કુપ્પન્ત અને દુર્વાસા, અને પોતાની ફરજમાયો મ્યુત થવાને કારણે તેને દુર્વાસાનો

શાપ મળે છે. જો કપ્પ તે પ્રસંગે હાજર જ હોત તો તો શકુન્તલાને માટે અતિથિસત્કારનો પ્રશ્ન જ જીમ્મો ન થાત. મહાભારતમાં કપ્પ ઋષિ વનમાં ફળફૂલ લેવા માટે ગયેલા છે. તેટલી વારમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનાં ગાંવર્વ લગ્ન થાય છે, એને બદલે અહીં છેક સોમતીર્થ સુધી તરતમાં જ ગયેલા કપ્પ ઋષિની જલદી પાછા ફરવા સંભાવના જ નથી. આથી દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના પ્રેમનો કમિક વિકાસ થાય છે અને તેમાં સ્વાભાવિકતા આવે છે. તો અંતે કપ્પની ગેરહાજરીમાં આશ્રમવાસી-ઓના યજ્ઞકાર્યમાં રાક્ષસો વિધન નાખે છે, આથી તેઓ દુષ્યન્તને યજ્ઞના રક્ષણ માટે નિમંત્રણ આપે છે. દુષ્યન્તને પુનઃ આશ્રમમાં જવાની તક મળે છે અને વાર્તાપ્રવાહ સ્વાભાવિકતાથી આગળ વધે છે.

મા જલુ વિદિતમક્તિ...દુષ્યન્ત આશ્રમમાં જઈને શકુન્તલાને મળશે અને કપ્પ પ્રત્યેનો તેનો આદરભાવ વ્યક્ત કરશે. આમ તેનો ભાવ બાણીને તે કપ્પને રાગની વાત કરશે. વિદિતમક્તિ એ અપાણિનીય પ્રયોગ છે. વિદિતા મક્તિઃ ક્લ્વતમ્ । (પ. મી.) પાણિનિના સ્ત્રિયાઃ પુંવદમાન્તિપુસ્કાદનૂહ.....(૬/૩/૩૬) સૂત્ર પ્રમાણે સમાનાધિકરણ પ. મી. સમાસમા પ્રથમપદ સ્ત્રિલિંગમાં હોય અને તેનું પુરિલિંગ રૂપ ક્રુત્તારાન્ત ન હોય તો સ્ત્રિલિંગ પદ પાછળ આવતું હોય ત્યારે પ્રથમ પદ પુરિલિંગમાં હોય છે. પરંતુ પ્રથમ પદની પછી સ્ત્રિલિંગ પદ, (મિયા, મનોશા, વલ્યાળી, મુમગા, મક્તિ) આવે તો તેમ થતું નથી. આથી અહીં વિદિતા પછી મક્તિ એવું સ્ત્રિલિંગનું રૂપ આવે છે અને પરિણામે વિદિતામક્તિ સમાસ થવો જોઈએ. ક્ષણિકામે અન્યત્ર પણ આવા પ્રયોગો કરેલા છે. જુઓ શાન્તોદ્ગેશ્વરમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિ-ર્મગન્ગા ।-મેઘદૂત. દૃષ્ટમક્તિરિતિ જ્યેષ્ઠે રાગ્યતૃણાપરાદ્ગમુતઃ ।-રઘુવંશ ૧૨:૧૬-કેટલાક વિદ્વાનો આને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

નીવારાઃ શુકગર્ભ.....મૃગાની પાછળ પડેલા જે રાગ્યને તપોવનનો ખ્યાલ ન હોય, તેને હવે વગર કહે જણાઈ આવે છે કે આ તપોવન છે, જો કે આશ્રમની હદ હજી શરૂ થઈ નથી. આ તપોવન છે એવું દર્શાવતાં આ ચાર કાગળો આ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

શુકગર્ભકોટરમુલખન્દ્યાઃ-શુકા ગર્ભે યેગ તે શુકગર્ભાઃ । (પ. મી.), શુકગર્ભશ્ચ તે કોટરાશ્ચ । તેષા મુખાનિ । તેષ્વઃ મ્રત્યાઃ । અંદર રહેતાં પોપટોએ બખોલમાંથી વેરેલા-અહીં એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે પોપટો જે કાંઈ નીવારના દાણા લાવીને જલ્લની બખોલમાં મૂકતા હતા ત્યાંથી પડેલા, અથવા તો બખોલમાંના પોપટોની આયમાંથી પડેલા, અથવા તો દયાળુ તપસ્વીઓએ બખોલમાં મૂકેલા દાણામાંથી પડેલા, નીવારના દાણાઓ. આમ કેટલાંક જલ્લની નીચે બખોલમાંથી પડેલા નીવારના દાણાઓ જણાય છે.

પ્રસ્તિગ્ધાઃ-પ્રસ્થેણ સ્તિગ્ધાઃ । અત્યંત ચીકણા.

ઉપન્દાઃ-પથસે

દ્વિગુણીકલમિદઃ-દ્વિગુણીકલમિદઃ મેતુ શીલ્ યેષા તે । ઇગુણી ક્ષણ તોડવા વપરાતા, તાપસો ઇગુણી દ્વિગુણી તેલ કાઢના જેવો ઉપયોગ દીવા માટે અથવા તો વાળ માટે કપડામાં આવતો.

વિશ્વાસોપગમાત્-વિશ્વાસ પામવાને પગિણામે.

અભિન્નગતયાઃ-અભિન્ના ગતિઃ યેષા તે । જેમની આલ-ગતિ ગૂઢાઈ નથી.

શબ્દં મહન્તે-સ્થના અવાજને પણ સહન કરે છે. તપોવનમાં હરણાઓ પણ એટલા વિશ્વાસને લીધે નિર્ભય બનેલા હતા કે સ્થજેવા અપગિચિન અવાજને સાંભળીને પણ તેઓ પોતાની ગતિ વધારી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, પરંતુ શાંતિથી તે અવાજને સહન કરે છે.

તોવાધારપથા-તોયસ્વ આચારાઃ । તેષા કથાનઃ । જળાશયના માર્ગે. આવા જ વિચાર માટે જુઓ, ત્રિભુવનં હરિણાશ્ચરત્તચસ્તિ દેશામ્લપ્રત્યયઃ । સ્વ. ૧. ૧૨

ચલ્લલશિશ્વાનિવ્યન્દરેન્વાદ્વિતાઃ-ચલ્લના શિશ્વાઃ, તાસ ચ. નિપન્દ. ન્ય રેતમિઃ અંકિતાઃ । વચ્ચેના છેડાઓમાંથી નીતરતા પાણીની ધારથી અંકિત, આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ અને અનુમાન અલંકાર છે, તથા શાદ્દલ્લિપ્તીકૃત છંદ છે.

કુલ્પાન્મોભિઃ વચનચલૈઃ..કુલ્પા-નહેર.કુલ્પાત્ત્વા કૃત્રિના સત્તિ ।-અમર.

ધૌનમૂલા-ધૌનિ મૂળિ યેષામ્ ।-તપોવનમાંના વૃક્ષોને પાણી પહોંચાડવા માટે ત્યાં નાની નહેર જેવું મનાવવામાં આવ્યું હતું. યુવાન કન્યાઓ સેચનધર્મથી નાના છેડને જળમિચન કરે, પણ આખા તપોવનના વૃક્ષોને માટે તો આની નહેર અતિવાઈ છે.

કિસલયલ્લાવાં રાગઃ-કૂમળા પલ્લવોનો લાલ રંગ.

આજ્યધૂમોદ્રમેન-ઉદ્યમયુતઃ અથવા ઉદ્ગમઃ આગધૂમઃ । ઘીની આકૃતિ આપવાથી ઉપર ચડતા ધુમાડાથી.

મિન્નઃ-ટૂણાં પાદડાઓનો રંગ ધુમાડાથી ગૂઢાઈ બની છે.

અર્વાર્કુ-પાસે જ.

ચિદ્વન્નદર્માહકુરાવાં-ચિન્નાઃ દર્માહકૃપ. યન્મા-તત્ત્વમ્ । જેનાની દર્શનમાંની ટાય તોડી લેવામાં આવી છે. હવે હવેમાળ અડી કુશની અણીથી વિંધાયા વગર નિઃશંક ફરી શકે છે.

નટાશક્ત્વા-જળ આશક્ત્વા યેષા તે । (મ. વી.) જેમ શંકા દૂર થઈ છે.

મન્દમન્દ—અત્યંત ધીમે ધીમે. અહીં દ્વિરુક્તિ અત્યંત મંદતા દર્શાવે છે. જુઓ મન્દ મન્દ નુદતિ પનશ્ચાનુવૂલો યયા ત્વામ્ ।—મેઘદૂત. દીકાકાર રાઘવભટ્ટ, પ્રો રાય વજેરે આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. તેઓના મતે આગળના જ શ્લોકમાં કરેલી હરણની વાતની અહીં છેલ્લી બે પંક્તિમાં પુનરુક્તિ છે. તેઓ માલ્લાલ અને કુલ્યા આ બે શબ્દોને પર્યાય માને છે. વળી ૧૪મો શ્લોક આનંદવર્ધને ધ્વન્યાલોકમાં આપેલો છે. આથી તે કાલિદાસનો છે. જ્યારે કાલિદાસ જેવો કવિ બે લગભગ સરખા શ્લોકો સાથે ન જ મૂકે, એમ કહીને તેઓ ૧૫ મા શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત ગણાવે છે. પરંતુ તેઓનો મત યોગ્ય નથી. ૧૪ મા શ્લોક સુધી તપોવનનો ભાગ છે. ત્યાં સુધી તો મૃગો પશુ નિર્ભય વિચરી શકે છે હવે તપોવનમાંથી આપણે ઉપવન તરફ જઈએ છીએ અને અહીં સુધી તો મૃગ—ખાગ પશુ આવી શકે છે. આમ અહીં પુનરુક્તિ નથી. પશુ વન—તપોવન—ઉપવન અને આશ્રમ એવો ક્રમિક વિકાસ છે. ૧૫મો શ્લોક રાજા ઉત્તરોત્તર આશ્રમની નજીક આવતો જાય છે તે હકીકતને સૂચવવામાં મંદરૂપ થાય છે. આથી તેને પ્રક્ષિપ્ત માનવો ન જોઈએ. પ્રો. ગજેન્દ્ર-ગડકર, શ્રી ઉમાશંકર જોષી વજેરે આને મૃગ વાચનામાં લે છે. વળી કાલ્યાણ=કપારો, અને કુલ્યા=નીક આ તથા ૧૪ એમ બન્ને શ્લોકોમાં કાલિદાસની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ-શક્તિના દર્શન થાય છે. અહીં સ્વભાવોક્તિ તથા કાવ્યલિંગ અવંકાર અને મંદાકાન્તા હ'દ છે.

મર્યુપપન્નમ્—મૃતું પારોખ છે.

સ્તોકમન્તરમ્—ધોડુંક અંતર.

उपरोधः—વિધ્ન.

प्रमदाः—લગામ.

હોત. આમ, રાજના આ વિનીતવેપાલપુથી નાટકીય હેતુ ધણુ સરે છે. વિનીતવેપેળ એ પશ્ચિનિના દત્તમૂલચ્છને (૨/૩/૨૧) મુત્ર પ્રમાણે ઉપલક્ષણના અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ થયેલી છે જુઓ વિનીતવેપામરણ. પત્યેત્ કાર્યાણિ કાર્યિણમ્ ૧—મુનિસ્મૃતિ ૮:૨.

નિમિત્ત સ્વચયન—શુકન સૂચવીને હિન્દુઓમાં શુકન—અપશુકનની માન્યતા પ્રાધાન્ય ધરાવે છે, તથા વિવિધ અંગોના સ્ફુરણથી આ શુકન વગેરે સૂચવાય છે. દા.ત., પ્રરુપના જમણા અંગેનું ફરકવું અને સ્ત્રીઓના ડાબા અંગેનું ફરકવું શુકન માનવામાં આવે છે. જ્યારે તેનાથી વિપરીત અપશુકન છે. અહીં આગળ રાજનો જમણો હાથ ફરકે છે. પરંતુ આ બાહુસ્ફુગ્ધની સૂચના પ્રેક્ષકોને કેવી રીતે કરી શકાય ? પ્રાચીન સંસ્કૃત રત્નભૂમિમાં આને માટેની કોઈ વિશિષ્ટ યુક્તિ હશે.

શાન્તમિદ્ આશ્રમપદ...આ આશ્રમનું સ્થાન શાન્ત છે. તેમાં વસનારાઓ ઇન્દ્રિયાર્થભૂથી પર, માનસિક શાંતિથી યુક્ત છે.

સ્ફુરતિ ચ બાહુઃ—અને હાથ, જમણો હાથ ફરકે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે જમણા હાથનું સ્ફુગ્ધ ઉત્તમ સ્ત્રીના લાભનું સૂચક છે—વામેતરમુજસ્પન્દો ચરલીભસૂચક ૧.

દ્વિહાસ્ય ફલમ્ કુત ? નાજને આશ્રમ એ વાતનું થાય છે કે અહીં આશ્રમમાં આવું ફળ કેવી રીતે મળી શકે ? આશ્રમમાં આવો કોઈ લાભ થવો એ રાજને મન અશક્ય લાગે છે. છતાં તે ચેનાના મનનું સમાધાન કરે છે.

મચિતવ્યાનાં—મનવાની વસ્તુના.

દ્વારાણિ—દ્વાર, જેના દ્વારા એ વસ્તુ બને છે તે.

મચન્તિ મર્ચન્—અધી જ જગ્યાએ બને છે. વિધિએ જે નક્કી કર્યું છે તેને સ્થળ કે કાળના બંધનો લાગતા નથી. દેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે શાકુન્તલમાં આરંભથી માંડીને અંત સુધી વિધિએ જ મોટો લાભ લખ્યો છે, અને સંપૂર્ણ નાટકમાં વિધિની વિચિત્રતા આલેખાઈ છે. આ હકીકતને સમર્થિત કરવા તેઓ એમ દર્શાવે છે કે શરૂઆતમાં જ રાજના આશ્રમપ્રવેશ સાથે તેના જમણા બાહુનું ફરકવું એ લલિતવ્યતાની જ નિશાની છે.

વક્ષિણેન વૃક્ષવાટિકામ્—દૃશ્યોના બગીચાની જમણી બાજુએ. શ્રી ઉમાશંકર નેપી કહે છે, “જમણો બાહુ ફરકવો અને જમણી બાજુથી જ લાવિનું દ્વાર બંધનું” હોય તેવો વાનચીનનો અવાજ મહાભાય છે । અહીં નિશા સચવનાર સ્થાનવાચી શબ્દ પાશ્ચિનિના ણ્વચ દ્વિતીયા (૨/૩/૩૧) મુત્ર પ્રમાણે દ્વિતીયા કે પછી વિભક્તિ લે છે જુઓ ણાન્વેન દ્વિતીયા સ્વાત્ । ણ્વચાનિ યોગવેમાગાન્ પ્ષ્પચિ । દાગ્નેન ગ્રામ માન્ય । ણમુત્તરણ ।—ગિદ્ધાનક્રીમુ ૧

આલાપ इव—કાંઈક વાતચીત જેવું. આ આલપ इव किंचित्ना જેવો વાક્ય-ખંડ છે, અને સંસ્કૃતનો શ્લેષપ્રયોગ છે.

स्वप्रमाणानुरूपैः—પોતાના પ્રમાણ-માપને અનુરૂપ.

सेचनघटैः—સેચનાર્થઃ ઘટઃ । તેઃ । (મધ્યમપદલોપી) જળ સીંચવાના ઘડાઓ.

अहोःमधुरमासां दर्शनम्—આમનું દર્શન મધુર છે. ગુણ સૌંદર્યને પારખી શકે છે, અને તેની પ્રશંસા પણ કરી બેસે છે. પરંતુ અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે અત્યારે તો એ ત્રણે સખીઓના માધુર્યની વાત કરે છે.

आसाम्—કહે છે. अस्याः—નહીં. દેવગ શકુન્તલા પ્રત્યેના આકર્ષણની અહીં વાત નથી.

शुद्धान्तदुर्लभमिदं...શુદ્ધાન્તદુર્લભમ્—અંતઃપુરમાં પણ દુષ્પ્રાપ્ય. શુદ્ધાન્તે દુર્લભમ્ । (સ. તત્પ્ર.)—શુદ્ધઃ અન્તઃ यस्य । (બ. વ્રી)—જેનો મધ્યભાગ શુદ્ધ છે તે, અથવા તો જેનો અંત ભાગ—હૃદય શુદ્ધ છે તે. ખરેખર શુદ્ધાન્તેડપિ એમ હોવું જોઈએ, તેથી અહીં અનભિહિનવાચનાનો દોષ છે.

घण्टाः—શરીર, રૂપ કે લાવણ્ય. घण्टाः शरीरे लाज्ये जले दीप्तौ च सज्जते ।—દેશવ. ઉચ્ચાનલતાઃ—બગીચામાં સંભાળથી ઉછેરવામાં આવેલી લતા.

घनलताभिः—જંગલમાંની લતા, કોઈ પણ ભાતની કાળજી વગર ઊછરેલી. गुणैः—ગુણો. ધાતુ-સુગંધ, સૌંદર્ય વગેરેથી.

वृरीकृता—લગાવાઈ છે. दूर + कृ + क् + चि ૩૫, કર્મણિ ભૂતકૃદંત પું. પ્ર. બ. વ. વનલતા ઉચ્ચાનલતાને ટપી ગઈ. અહીં બે લિન્ન વર્ગની વાત કરવામાં આવી છે તેથી લ્તા શબ્દ બે વાર પ્રયોજવા છતાં કથિતપદદોષ થતો નથી. દુષ્યન્ત અત્યાર સુધી એવા ખ્યાલમાં હતો કે જે કાંઈ સૌંદર્ય હોય તે તેના અંતઃપુરમાં જ હોઈ શકે. પરંતુ આ ત્રણ. દન્યાઓના સૌંદર્યે તે એવો તો પ્રભાવિત થયો છે કે તેને લાગે છે કે આપું ૩૫ તો તેના અંતઃપુરમાં પણ દુર્લભ છે. એક દ્રષ્ટિ તે માની શકતો નથી કે આગ્રભવાસીઓમાં આપું ૩૫ હોઈ શકે. આ જ દષ્ટિકોણને વધારે સ્ફુટ કરવા માટે તે ઉચ્ચાનલતા અને વનલતાનો આધાર લે છે. કાલિદાસ પ્રકૃતિનો કવિ છે અને તે પોતાના ઘણા અલંકારો માટે પ્રકૃતિને ઉપમાન તરફે રતીકારે છે. અહીં નિર્દર્શના અલંકાર તથા આર્થો છંદ છે.

ययौयतव्यापारा—કલા પ્રમાણે વ્યાપાર કરતી. ययोनः व्यापारः रम्याः गा । उग्रर अनविग्रमः ययोनम् ।

हृत्—અભવણ ૨૬ તથા સખીઓ માટે વપરાતું આ અભોધન છે. હૃત્, ગમાનામિત્વવા સ્વયં હૃત્માત્માઃ પરત્વમ્ ।—નાટકચંદ્ર ૧૭:૮૮.

વૃક્ષકાઃ—તાનાં વૃક્ષો. અહીં અત્યંત કે હસ્તેત્વને સૂચવવા માટે પાણિનિના હૃત્વે (૫/૩/૮૬) સૂત્ર પ્રમાણે ક ઉમેરાય છે.

નવમાલિકા... પેલવા—નવમાલિકાના પુષ્પ જેવી કામળ.

આલવાલપૂરણે—આ (સમન્નાત) લવ (સલ્લવ) આગનિ (ગદ્ગણતિ) તત્ આલવાલમ્ । કથારાઓ. તાત કાશ્યપ અમને (પ્રિયંવદા, અનસુયાને) તો વૃક્ષોને પાણી સીંચવાના કાર્યમાં નિયોજે તે તો ઠીક, પણ નવમાલિકા પુષ્પ જેવી પેશલ શકુન્તલાને પણ આ કાર્યમાં જોડે તેનાથી એવું જ અનુમિત થાય કે તેઓને શકુન્તલા કરતાં આશ્રમ 'વૃક્ષો પ્રિયતર છે.

સોદરસ્નેહઃ—સમાનં સદરં ચેવા તે સોદરાઃ । તેવા સ્નેહઃ । શકુન્તલા અનસુયાની વાતનો સુંદર જવાબ આપતાં કહે છે કે તાત નિયોગને લીધે નહીં, પણ વૃક્ષો પ્રત્યેના બંધુભાવથી પ્રેરાઈને તે જળનિચય કરે છે, “શકુન્તલા પ્રકૃતિની પુત્રી હતી, ઘેઈ માનુષી સ્ત્રી એનો જનેતા ન હોતી. પ્રકૃતિને જોળેથી એ કવચને મળી હતી.”

અન્નાધુદર્શી—સાધુ દ્રષ્ટુ શીલઃ કસ્ય સ સાધુદર્શી । ન સાધુદર્શી અસાધુદર્શી । સમ્યક્ દૃષ્ટિવિહીન, અવિવેકી. વૃક્ષવાટિકા પાછળથી સખીઓનો વાર્તાલાપ સાંજળતાં રાખને શકુન્તલા કઈ તે જણાય છે, અને ત્રણે સખીઓ પ્રત્યેનો સમાન ભાવ હવે શકુન્તલા પ્રતિ કેન્દ્રિત થવા લાગ્યો છે.

ઈદં ફિલાવ્યાજમનોહરં... ધૌડું સૂક્ષ્મ નિગેક્ષણ કરતા દુષ્યન્તને લાગે છે કે ત્રણે સખીઓમાં શકુન્તલા અત્યંત સુંદર છે. હવે તેની સ્પષ્ટ સહાનુભૂતિ તેના પ્રત્યે છે. આવા રૂપને તપને યોગ્ય બનાવવા કષ્ટતા ત્રણિના કાર્ય પ્રત્યે તે આદર દાખવી શકતો નથી.

અવ્યાજમનોહરમ્—વ્યાજેન મનોહરં વ્યાજમનોહરમ્ । (વ. તત્પુ.) ન વ્યાજમનોહરમ્ અવ્યાજમનોહરમ્ । (નન્ તત્પુ.) સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર.

તપઃક્ષમમ્—તપને યોગ્ય.

ફિલ—આનાથી ગળનો અડચિ જણાય છે. ફિલ ગંમાન્ગરવોઃ ફેન્દરચોર-લીકં ચ ।—ડુંબ.

કરન્નિલ્લજ્ઞં—અહીં વૃક્ષની ડાળીને. કેટલાક લોકો અહીં નન્નિલ્લજ્ઞં એવો પાઠ સ્વીકારે છે. પરંતુ સમિત્ એટલે જ બળતણ માટે કાપેલી વૃક્ષની ડાળી. પછી તેની સાથે ત્વા શબ્દ સૂચવત થતો નથી. વળી અહીંનું વૃક્ષ અત્યંત કઠણ હોય છે, આથી નીલકમળની ધારથી અહીંવૃક્ષની ડાળીને કાપવાની ક્રિયામાં તે બંને વચ્ચેનો વિરોધ વધારે સ્પષ્ટ બને છે.

વ્યવસ્યતિ-પ્રયત્ન કરે છે. વિ+અન્+સોતું વર્તમાનકાળ ત્રી, પુ. એ. વ. આ શ્લોકમા નિર્દર્શના અલંકાર તથા વંશસ્થવિલ છંદ છે.

પાદપાન્તહિત પદ્ય-વૃક્ષની પાછળ છુપાઈને જ. શકુન્તલાથી આકર્ષાઈને રાજા હવે તેને સૂક્ષ્મતાથી નિહાળવાનો નિર્ધાર કરે છે.

વિદ્યાઘ્યાં-વિદ્યાસથી વર્તતી. અહીં, વિદ્યાઘ્યં એવો પાઠ છે. પણ તે પ્ત્યામિ ક્રિયાપદનું ક્રિયાવિશેષણ બને છે. અર્થાત્ કેહું નિરાતે બેઠેશ. પરંતુ આને બદલે, વિદ્યાઘ્યાં-વધારે સારું છે, કારણ કે યથેચ્છ વિહરતી પ્રિયતમાને ભોવામાં રસિકજનોને વધુ આનંદ આવે છે. વિશ્વસ્તામ્-એવો પાઠ પણ છે, તેનો અર્થ તો સરખો જ છે. પરંતુ નામ તરીકે વિશ્વસ્તા નો અર્થ વિધવા થાય છે અને તેથી અનુચિતત્વાર્થત્વ નામનો કાવ્યદોષ થાય છે. જુઓ, વિશ્વસ્તો જાતવિશ્વાસે । વિશ્વસ્તા વિચના ક્રિયામ્ ।-મેદિની.

અતિપિનક્ષેન-અતિશય કંકણ બાધેલા.

નિયન્ત્રિતાસ્મિ-હલનચલન ન કરી શકાય તેમ જકડી છે.

પયોધરયિસ્તારચિત્કમ્-પયોધરયોઃ વિસ્તારયિતુ । તદેય । શકુન્તલા પોતે યૌવનમા પ્રવેશી છે, પરંતુ તે બાણુતી નથી અને આથી તેના અતિશય તંગ વદ્ધલ માટે પ્રિયંવદાનો વાક કાઢે છે બધારે પ્રિયંવદા તેને કહે છે કે એ તો પયોધરોનો વિસ્તાર કરનાર યૌવનનો વાક છે.

સમ્યક્-ખરેખર. રાજા અહીં પ્રિયંવદાની સાથે સહમત થાય છે. રાજાને શકુન્તલા માટેનો રસ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રશંસાનું રૂપ લે છે.

ઇદમુપહિતસૂક્ષ્મ...રાજા શકુન્તલાના શરીરનું વર્ણન કરતા કહે છે કે આટલી સુંદર શકુન્તલા વંકલમાં ગોલતી નથી.

સ્તનયુગપરિણાદ્યાદિના-સ્તનયુગ્મસ્ય પરિણાદં દ્યાદશિતું શીલ્પસ્ય તેન ।। સ્તનયુગ્મની વિશાળતાને ઢાંકનાર. પરિણાદો વિશાસ્ત્રા ।-અમર.

સ્કન્ધદેશે-બલા ઉપર.

ઉપહિત-બાધેલી.

સૂક્ષ્મગ્રન્થિના-સૂક્ષ્મા ગ્રન્થિર્યસ્ય । ઝીણી ગાંઠ. શકુન્તલાનાં વિક્રમતા યૌવનને પરિણામે તેના પયોધરોનો વિસ્તાર થયો હતો. આથી જૂનાં વદ્ધલો ટૂંકાં થતાં હતા અને એક ઝીણી ગાંઠ પણ મુઝેલીથી બાધી શકાતી હતી. સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ અંગી સહેનુક છે.

અભિનય-નવું અર્થાત્ કે વિક્રમનું.

પાણ્ડુપ્રોદરેણ પિનક્ત-પાંડુ પાંડકમા બાધાયેલા.

સ્થાં દ્રોમાં ન પુણ્યન્તિ-પોતાની શોભાને ધારણ કરતું નથી. અહીં પુષ્પ ધાતુ રૂઢ અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ-સૂર્યાપાવે ન રત્ન કમલ પુણ્યતિ સ્વામમિત્યામ્ ।-મેઘદૂત. રાજા અત્યારે તપોવનમાં છે અને આથી એને ઉપમાઓ પણ વનને અનુરૂપ જ સૂઝે છે. દેટલાક લોકો આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે, કારણ કે આ અને આની પછીના શ્લોકમાં બે વિરોધી વિચારો છે. પરંતુ રાજાના માનસિક વિચારોના ક્રમમાં જોતાં જાણીએ કે આ શ્લોક સંપૂર્ણ તર્કસંગત છે. હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યંત અંતઃપુરના અને નગરના સૌંદર્યથી ટેવાયેલો હતો, અત્યંત સુંદર શકુન્તલાને જોતાં પણ પ્રથમ ક્ષણે તો તેને એમ લાગે છે કે આનું અભિનવ વધુ સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી વધુ સુંદર લાગત. પરંતુ હજી વધારે નિરીક્ષણને લીધે તેને જાણાય છે કે વસ્ત્રલમાં હોવા છતાં પણ શકુન્તલાનું વધુ સુંદર નથી એમ નહીં. અહીં ઉપમા અલંકાર અને માસિની જડ છે.

કામમનનુરૂપમ્-અનુરૂપ નથી.

વપુષો-શરીરને. દેટલાક અહીં વયસો એવો પાઠ લે છે, પરંતુ આગળના શ્લોકમાં શારીરિક સૌંદર્યની જ વાત હોવાથી વપુષો પાઠ જ વધુ યોગ્ય છે.

સરસિજમનુવિદ્...દૈવલેન-શેવાળથી અનુવિદ્-વીંટળાયેલું.

નરસિજમ્-કમળ. પાણિનિના ત્ત્વરુપે કૃતિવહુલ્મ્ (૧/૩/૧૪) સૂત્ર પ્રમાણે થતો અનુદ્ સમાસ છે. આથી આપણને સરસિજ, અને સરોજ બે રૂપો મળે છે.

મલિનમ્-મલિન-ધેરું.

લક્ષ્મ-ડાઘ.

લક્ષ્મીં તનોતિ-શોભા વધારે છે.

અધિકમનોજ્ઞા-મનને વધારે ગમે તેવી. મનઃ જાનાતિ અસૌ ।

તન્વી-કૃશાંગી. કૃશતા એ સૌંદર્યની નિશાની મનાતી. જુઓ તન્વી ય્યામાશિલરિદશના...।-મેઘદૂત.

મધુરાણાં આકૃતીનામ્-મધુર આકૃતિવાળાને. મધુ માધુર્ય રાતિ માધુર્યમસ્ય અસ્તિ इति મધુલ્મ્ ।

કિમિવ હિ મળ્લન ન-શું શુષ્કરૂપ હોતું નથી. આ શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં સરસિજમ્ અને ત્રીજી પંક્તિમાં ઇયમ્ કર્તા છે. બ્યારે બીજી પંક્તિમાં હિનાંશુઃ હોયું જોઈએ તે નથી. આથી અહીં પ્રક્રમલગનો હોવ યાવ છે રાઘવલદ્ અહીં એવો સુધારો સ્વયં છે કે શિશિરચિરગાલી સુન્દરો લ્હમગાવિ । આવા જ વિચારો માટે જુઓ :-સર્વશોભનીય સુસ્પ્ નામ ।-પ્રતિમાનાટક. તથાપિ પુણ્યાતિ નમઃ શ્રિય પપ ન રમ્યામાહાર્યમપેક્તે ગુણમ્ ।-કિરાત. ૪:૨૩ રમ્યાણા મિટ્તનિરપિ શ્રિય તનોતિ ।

આ શ્લોક સાહિત્યર્થજ્ઞમાં માધુર્યના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકવામાં આવ્યો છે. માધુર્યની વ્યાખ્યા છે : સર્વાવસ્થાવિશેષેષુ માધુર્ય સ્ખળીયતા । આ શ્લોકમાં અર્થાન્તર-ન્યાસ તથા પ્રતિવસ્તુપમા અલંકાર અને માલિની છંદ છે.

વાતેરિતપલ્લવાઙ્ગુલીભિઃ-વાતેન ફેરિતાનિ પલ્લવાનિ એવ અઙ્ગુલ્યઃ । તામિઃ ।
પવન વડે હલાવાયેલા પલ્લવો રૂપી આંગળીઓથી

ત્વરયતીચ-અણુ કે ઉનાવળ કરાવે છે.

કેસરવૃક્ષકઃ-બકુલવૃક્ષ.

સંભાષયામિ-સત્કાર કરું. અહીં આંગળીઓના ઈશારાથી પોતાની પ્રિય-તમાને ખોલાવતા પ્રિયતમનું સૂચન છે. ચળરાક પ્રિયવંદા આ સૂચન પકડી લઈને શકુન્તલાની મીઠી મળક કરવાનું ચૂકતી નથી. તે શકુન્તલાને બકુલવૃક્ષ પાસે થોડી વાર ઊભા રહેવાનું કહે છે. ત્યાર પછીના શકુન્તલાના કિં નિમિત્તમ્ આટલા શબ્દો ફેટલીક પ્રતોમાં નથી. પરંતુ શકુન્તલાને આમ એકાએક ઊભા રહેવાનું કહેતાં આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે અને આથી “શા માટે ?” એમ પૂછવા પછીનું પ્રિયવંદાએ દર્શાવેલું કારણ વધારે સાહજિક લાગે છે.

લતાસનાથ-લતાથી યુક્ત. સનાથ શબ્દનો અર્થ થાય છે, પતિથી યુક્ત અને મોટે લાગે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ માટે તે પ્રયોજ્ય છે. જોણુ અર્થમાં મહિન-રક્ષક યુક્ત એવો તેનો અર્થ થઈ શકે. જુઓ-સનાથા દ્વાનોં ધર્મચારિણઃ । શકુન્તલાના ત્યાં ઊભા રહેવાથી બકુલનું વૃક્ષ બળે કે લતાથી યુક્ત હોય એવું લાગે છે. નાવિ-કાઓની નાજુક, સુંદર, કૃશ દેહચંદ્રિની સરખામણી માટે સંસ્કૃતમાં લતાનો આધાર અનેકવાર લેવાય છે. શકુન્તલા પોતાની પ્રથંસાથી ખુશ થતાં કહે છે અને આથી તે પ્રિયવંદાને મીઠું ખોલનારી કહે છે, અને તેના નામની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે-પ્રિય વરનિ અસૌ પ્રિયવંદા ।

પ્રિયમપિ સચ્ચમ્-પ્રિયવંદાએ માત્ર પ્રિય જ નહિ સત્ય પણ કહ્યું છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે પ્રિય વચન મત્વથી વેગળું હોય, પરંતુ રાગને લાગે છે કે તેણે પ્રિય અને તથ્ય કહ્યું છે.

અઘરઃ કિમલ્પયરાગઃ.....શકુન્તલા પ્રત્યેના માત્ર આકર્ષણમાંથી રાગ હવે બળે કે તેની પ્રાપ્તિ માટેની અલિસાપા એવતો ઘર્ષ બળ્ય છે. શકુન્તલાનું લાવડપ તેને લોભનીય લાગે છે.

કિમલ્પયરાગઃ-કિમલ્પયગમઃ દ્વય રાગઃ દ્વય । દ્વયમાં પલ્લવોના રંગ એવો એનો રંગ છેઃ અર્થાત્ કે લાલ અપરેષ.

કોમલચિટવાનુકારિણી—કોમલૈ રિણૌ અનુકુરતઃ તૌ । ક્રમણ વૃક્ષની શાખાઓ જેવા બાહુ. વૃક્ષમા જેમ પુષ્પો હોય છે તેમ શકુન્તલાનાં અંગોમા આદર્શનારૂં ચૌવન હતું.

સંનદ્વમ્-સર્વત્ર વ્યાપ્ત. સન્નહૃ કર્મણિ ભૂત કૃદંત. શકુન્તલાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતા દુષ્યંત તેના અત્યેક અંગને પ્રતિસૌંદર્યની સાથે સંકલિત કરે છે. પ્રતિના મહાકવિનું એકેય વર્ણન પ્રકૃતિના ઉત્કેષથી વંચિત છે ખરું? આવા ઉત્કેષો કાલિદાસમા અન્યત્ર પણ છે. અમદયન્મધુગન્ધસનાયયૌ ક્રિસ્ત્વાધરસંગતયા મનઃ । કુસુમતંભવત્યા નગમસ્તિકા સ્મિતરુચા તરુચારુરિકાસિની ॥—સ્થુવંશ ૯:૪૨. આ શ્લોકમા ઉપમા અલંકાર અને આર્પા હ'ંદ છે.

સ્વયંચરવધૂ—સ્વયં પ્રિયતે પરિત્ર ર્ણિ સ્વયવરઃ । તન્ન વધૂઃ । (મ. તત્પુ.) અથવા સ્વય વૃણીતે પતિમ્ અસૌ સ્વયરા । (ઉપપદ) સા ચ ઝમૌયધૂઃ । (કર્મધારય) વનજ્યોત્સ્નાએ સહકાર વૃક્ષને પોતાની મેળે જ પોતાના પરિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો.

સહકાર—અતિશય મુગંધિત મંજરીઓવાળું આ આગાતું વૃક્ષ છે. પોતાની માદક શક્તિથી એ વિયુક્ત યુગલને મેળની આપે છે. આથી તેને સહકાર કહે છે. સહકારયતિ મેલગતિ ત્રિયુક્તમપિ દ્વન્દ્વમ્ ।

વિસ્મૃતાસિ—“તું ભુવાઈ છે”, પરંતુ અહીં “તું ભૂલી ગઈ છે”. આમ કર્મણિ ભૂત કૃદંત કર્તારિના અર્થમા વપરાયું છે. કાલિદાસે આવા અયોગ અન્યત્ર પણ કર્યા છે. ઘ્નો વિસ્મૃત મમ હૃદયમ્ ।—વિક્રમોર્વશીયમ્. પ્રથમ પુનઃ પુનઃદર્શનેન વિસ્મૃતાસિ ।—વિક્રમો ૦ વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ આને આ પ્રમાણે સમજવી શકાયઃ વિસ્મૃત વિસ્મરણમ્ નપુ સકે માતે કઃ । વિસ્મૃતમસ્યા અસ્તિ સા । (વિસ્મૃત=અચ્ મશર્યાય) વિસ્મૃતા ।

લતાપાદપમિથુનસ્ય—લ્તા ચ પાદપઃ ચ ર્ણિ લતાપાદપૌ । (દ્વન્દ્વ) તયોઃ મિથુનમ્ । (પ તત્પુ). લતા અને વૃક્ષનું યુગલ.

વ્યતિકરઃ—સંયોગ.

નવકુસુમયોવના—નરાણિ કુસુમાણિ યસ્મિન્ । તાદશ ચૌરનં યસ્યા. સા । નવકુસુમોના ચિહ્નવાળુ ચૌવન. કેટલાક આ સમાસને આ પ્રમાણે પણ સમજાવે છેઃ નવકુસુમેવ ચૌરન યસ્યાઃ સા । નવપુષ્પો જ નેતુ ચૌવન છે. પરંતુ આ ચૌરન નથી, કારણ કે નવકુસુમ એ તો ચૌવનનું કારણ છે, ચૌવન પોતે નહીં. અહીં જેને ચૌવનમા રબોદર્શન (કુસુમ) થયું છે તેવી યુવતીનું સૂચન છે.

સ્તિન્ધપલ્લવતયા—સ્તિન્ધાણિ પ્લ્લવાણિ યસ્ય । તસ્ય માવઃ । તયા । સુંદર પલ્લવોથી યુક્ત. અહીં પણ પ્રેમાળ (સ્તિન્ધ) પ્રિયતમ (પ્લ્લવ)નું સૂચન છે.

ઉપભોગક્ષમમ્-ઉપભોગ માટે યોગ્ય. શકુન્તલા સહકાર વૃક્ષ અને વનજ્યોત્સ્નાનું મિલન અત્યંત રસપૂર્વક જુએ છે. આ તેના ઉચ્ચારણમાં, અને કાર્યમાં ઈર્ષાનો કંઈક અંશ જણાય છે, બંને કે તે પોતે પણ ઈર્ષ્ય છે કે તે વનજ્યોત્સ્નાની જગ્યાએ હોય. ચતુર પ્રિયંવદા તેના મનના આ વિચારો બહુ જાય છે અને શકુન્તલાની મીઠી મઝક કરવાની તક છોડતી નથી. શકુન્તલા પોતે મોઢેથી તો ના પાડે છે, પરંતુ જે રીતે એ ના કહે છે તે જ તેની આતરિક લાગણીઓ સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં પ્રિયંવદા અને અનસૂયાના પાત્રની વિલક્ષણતાઓ જણાય છે. પ્રિયંવદા કંઈક ચંચળ સ્ખલ વૃત્તિવાળી અને ચતુર છે. જ્યારે અનસૂયા ગંભીર અને મિતલાયી છે. પ્રકૃતિના આવા રોમાંચક દૃશ્યોની અસર તેના પર ઓછી થાય છે.

અતિમાત્રમ્-અત્યંત. માત્રાયાઃ અત્યયઃ અતિમાત્રમ્ । (અવ્યયીભાવ) માત્રા શબ્દ અહીં સમયમર્યાદા અથવા ધ્યાનની મર્યાદાને ઉલ્લેખે છે.

અપિ નામ કુલપતે...અપિ નામ-આશા કે આકાંક્ષાને સૂચવે છે.

અસવર્ણક્ષેત્રસંભવા-અસમાન વર્ણની પત્નીમા જેનો જન્મ થયો છે. સમાન વર્ણઃ यस્ય તત્ સર્ગમ્ । (બ. મી.) પાણિનિના સમાનસ્વ...વચેરે (૬:૩:૮૪) સુત્ર પ્રમાણે સમાસની શરૂઆતમા આવતા સમાન નો સ્ થાય છે. ન સર્ગમ્ અસવર્ણમ્ । (નગ્ તત્પુ.), અસર્ગમ્ ક્ષેત્રમ્ અસર્ગક્ષેત્રમ્ । (કર્મધારય), તસ્મિન્ સમયઃ યસ્યાઃ સા । (બ. મી.). દુષ્યંત હવે શકુન્તલાથી સંપૂર્ણ આકર્ષિત થયો છે અને તેની સાથે પરણવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. પરંતુ મુશ્કેલી ત્યાં છે કે જે શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા હોય તો તેમ ખનવું સંભવિત નથી, કાગલુ કે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણકન્યાને પગણી શકતા ન હતા. જુઓ શૂદ્રેન માર્યા શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે । તે ચ સ્વા ચૈવ રાત્રશ્ચ તાશ્ચ સ્વા ચાપ્રજન્મનઃ ॥-મનુસ્મૃતિ ૩:૧૩. આથી તે ઈર્ષ્ય છે કે (અપિ નામ) શકુન્તલા કવ્વની અસમાન વર્ણની પત્નીનું સંતાન હોય. જે આમ હોય તો શકુન્તલા મૂર્ધામિષિક અથવા મૂર્ધાગસિક નામે ઓળખાતી સંકર પ્રજાની હોવાથી રાજના તેની સાથેના લગ્નમા વાધો આવે નહીં. કાલિદાસના સમયમાં આવી સંકર પ્રજાઓ પિતાના વર્ણની નહીં, પરંતુ નીચલા (માતાના) વર્ણની ગણવામાં આવતી હશે. પોતાના મનમાં ઝિડતા ‘આ યોગ્ય છે કે કેમ ?’ એવા આતરિક સંઘર્ષના શબ્દ, અદ્વેતો બહુ કે મજબૂત અહ પ્રચલ્લ છે. જે કે અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે થોડી વાર પછી જ કન્યાઓ સાથેના વાર્તાલાપમાં જે કહે છે કે-મગવાન્કાશ્વયઃ શાશ્વતે વ્રજણિ સ્થિત ઇતિ...તેની સાથે આ વિધાન અસંગત છે.

વૃતમ્ મંદેદેન-શંકા કરવાની જરૂર નથી.

અસંશય ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા...અસંશયમ્-સંશયસ્ય અમાયઃ । અથવા ન નિયતે સંશય. યસ્મિન્ કર્મણિ યયા તયા ।

(અવ્યયીભાવ) નિઃશંક-ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા-ક્ષત્રસ્ય ક્ષત્રેણ ચ પરિગ્રહઃ । તત્સ્ય ક્ષમા । ક્ષત્રિયને માટે સ્વીકારવા યોગ્ય અથવા ક્ષત્રપરિગ્રહ ક્ષમને યોગ્ય । ક્ષત્રિયના સ્વીકારની જોનામાં યોગ્યતા છે.

આર્ય-ઉદાત્ત.

સંદેહપદેષુ-સંદેહાનાં પદાનિ, તેષુ । સંદેહ-શંકાના વિષયોમાં.

અંતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ-મનની વૃત્તિઓ-Intuition.

પ્રમાણમ્—પ્રમાણ. આ શબ્દ હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે. જુઓ શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્, વેદાઃ પ્રમાણમ્ । શકુન્તલાને વરવા ઉત્સુક બનેલા રાજાના આત્મ-મનને-તેમાં ઊંડતા પ્રશ્નને શમાવવાનો જ રાજાનો આ પ્રયત્ન છે. પ્રાહ્મણ્યકન્યાને તે સ્વીકારી શકે તેમ નથી, પરંતુ તેનું આર્ય મન સાક્ષી પૂરે છે કે ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા છે. પોતાને જ આર્ય તરીકે ઓળખાવવો અને સંજ્ઞાઓમાંનો એક માનવો તે પ્રકારની આત્મશ્લાઘા કુબ્યંતને ધીરોદાત્તપણામાંથી વ્યુત નથી કરતી ? આવો પ્રશ્ન પણ સંભવી શકે છે. પરંતુ આત્મસ્તુતિ અહીં સીધી રીતે થઈ નથી. વળી ન્યાયી ત્વંમના વિધાસત્ત્વં તે પરિણામ છે. આથી નાયકના ધીરોદાત્તત્વને તેમાં વાધો આવતો નથી. અને અંતે તો "To love and be reasonable is not permissible to a human being." આમ પોતાના મનની ખાતરી હોવા છતાં આ બાળતમાં તત્વાન્વેષણ કરીને જ તે આગળ વધવા માગે છે. તેથી કુબ્યંતને વિલાસી કે ભ્રમરવૃત્તિનો ન માની શકાય. કવિ અહીં એક પ્રસિદ્ધ સત્ય રજૂ કરે છે. જ્યારે સુદિધી કશો માર્ગ ન મુકે ત્યારે અંતરના અવાજથી સંદેહ દૂર થાય છે. પરંતુ દરેકની અંતઃસ્ફુરણને પ્રમાણશુદ્ધ ન ગણી શકાય, તે તો ઊંડાત મનવાળા સંજ્ઞાનની જ હોવી જોઈએ. દશરૂપકકાર આ શ્લોકને અભિલાષ ના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકે છે. આ શ્લોકમાં અર્થાન્તરન્યાસ અવંકાર અને વંશસ્થવિલ્લ અંદ છે.

સલિલસેકસંભ્રમોદ્ગતો-સલિલસ્ય સેકઃ । તસ્ય સંભ્રમઃ । તેન ઉદ્ગતઃ ।

બળસિંચનથી ગભરાઈને ઊડેલો અમિવર્તતે-આજુબાજુ ફરે છે. ભ્રમર શકુન્તલાનાં વદનની આસપાસ ભમે છે આથી કહે છે કે તેનો આસોરૂપાસ અર્થાધિત હશે. આનાથી તેનું પદ્મિનીત્વ સ્પષ્ટવાય છે. સામુદ્રિકે શાસ્ત્રમાં પદ્મિનીનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે : મવતિ કમલ્ભેત્રા નાસિકા કુદરન્ધ્રા અવિરલ્કુચયુગ્મા ચારવેશી કૃશાક્ષી । મૃદુવચનસુસીલ ગીતવાચાનુસ્તા સ્ફલ્લનુલુવેશા પદ્મિની પદ્યમ્બા ॥
—સ્તિભંજરી.

ચલાપાઙ્ગાં દર્શિ...ભરને શકુન્તલાના મુખની આસપાસ ફરતો જોઈને દુષ્યંત ઈર્ષ્યા અનુભવે છે અને ભરને પોતાનો હરીફ માને છે.

વેપથુમર્તી-કંપતી.

ચલાપાઙ્ગાં-ચલૌ અપાઙ્ગૌ યસ્યાઃ સા । (ખ. મી.) ચંચળ નેત્રાવાળી શકુન્તલાના નયનો આમેય ચંચળ તો હતાં જ, પણ ભવને લીધે અત્યારે વિશેષ ચંચળ બન્યાં છે. આથી તેના સૌંદર્યમા વૃદ્ધિ થાય છે.

બહુશઃ-અનેક વાર. દુષ્યંતને થાય છે કે આ ભર તો અનેક વાર તેનાં નેત્રાનો સ્પર્શ કરી શકે છે જ્યારે પોતાને તો એક વાર પણ તેની તક મળતી નથી.

કર્ણાન્તિકચ્ચરઃ-કર્ણસ્ય અન્તિકમ્ । તત્ર ચરતિ અસૌ । (ઉપપદ) કાનની પાસે ફરનારો.

રહસ્યાલ્યાયી-રહસ્ય આચ્છુ શીલ્પસ્ય । શુપ્ત વાત કરતો. પ્રણયીજનો મોટે ભાગે મુખના સ્પર્શના લોભથી જ શુપ્ત વાત કાનમાં કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે. ગુએ મૃદુ સ્વનસિ-મધુર ગુંજન કરે છે.

કરં વ્યાધુન્વત્યા.-હાથ હલાવતી હોવા છતાં અહીં ફરી એવું પાઠાન્તર છે પરંતુ એક હાથે ભરને ઊઠાડતી હોય એ ચિત્ર વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. જો તેના બંને હાથ જિંથા હોય તો તે દેખાય નહીં. વળી કદાચ તેના એક હાથમા સેચનઘટ હશે આથી કરં વધારે સારો પાઠ છે. વ્યાધુન્વત્યાઃ એ અનાદ્યાર્થે પશીનો પ્રયોગ છે.

રતિતર્લ્લસ્વમ્-૨ર્વ આનંદનો સાર-all in all.

અધરં પિવસિ-ટીકાકાર રાધવ કહે છે કે અત્યંત પાસેથી આદરપૂર્વક ગુએ છે એવો કરવો જોઈએ-સાદરં મિત્રૈઃ પિવસિ ઇતિ ભ્રમરપક્ષે । અન્યથા તેન દશ એવ ક્રિયેત ।-રાધવ. અહીં પ્રથમ ત્રણ પદિતમા નેત્રચુંગન, રહસ્યાખ્યાન, અને અધરચુંગનની વાત કરી છે.

તત્રચાન્વેષાત્-તત્રસ્ય અન્વેષ. । તસ્માત્ । સત્યની સોધમા.

હતાઃ-હણાયા, ઇચ્છા પૂર્ણ જ ન થઈ.

વયમ્-અહીં અમ્ ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. ભર જો મેળવી શકે તો પોતે પ્રાપ્ત ન કરી શકવાને કારણે પોતાની જાત અત્યે તિરસ્કારમાં અહીં બહુ-વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કૃતી-પ્રશસ્ત કૃતમ્ અસ્ય । પ્રશસ્ત કાર્ય કરનાર, અથવા ધન્ય. દુષ્યન્ત શકુન્તલા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલો તો ગળાજૂડ છે કે તેની પાસે રહેલા ભરને પણ તે સાંખી શકતો નથી. ઉપાંગ અત્યારે તેને લાગે છે કે કોઈ સત્યની સોધ-વગર.

હકકામુકનો ભાવ દર્શાવનાર બ્રમર પાત્ર તેના કરતાં વધુ સારો છે—અન્ય છે. જ્યારે તત્ત્વની શોધમાં તેણે ગુમાવ્યું છે. આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ, સમાસોક્તિ, વ્યતિરેક, અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા શિખરિણી છંદ છે.

ધૃષ્ટો:—નંદકંટ.

ન વિરમતિ—અટકતો નથી, રમ્ ધાતુ આત્મનેપદી છે, પરંતુ જ્યારે તે વિ, આ કે પર ની સાથે વપરાય છે ત્યારે પાણિનિના વ્યાજ્ઞવલ્કિઓ રમ: (૧:૩:૮૩) સૂત્ર પ્રમાણે પરસ્મંપદી થાય છે.

અન્યતઃ—ખીજ જગ્યાએ.

પદાન્તરમ્—અન્ય પદમ્ । ખીજે પગલે, આ અનિયમિત સમાસ છે.

દુર્ધિનીતેન—દુષ્ટ વિનીતં યસ્ય । (બ. પ્રો.) અવિનયી.

અભિમૂયમાનાં માં પરિત્રાયેયાં—આ એક રૂઢપ્રયોગ છે. તેનો અર્થ છે મમ અભિમૂયં અથવા અભિમૂયત્ મા પરિત્રાયેયાં । ત્રાય પમાડતી મને બચાવો, અભિ-મૂયમાનાં—અભિ+મૂ ત્ કર્મણિ પર્તમાન કૃદંત સ્ત્રી. દ્વિ. એ. વ.

આક્રન્દ—(મદદ માટે) ખૂમ પાડ, બોલાવ.

તપોષનાનિ—તપઃશાધનાનિ વનાનિ । (મધ્યમપદ્મોપી).

રાજરક્ષિતઘ્વાનિ—રક્ષા રક્ષિતઘ્વાનિ । (૧. તત્પુ.) રાજાએ તપોવનત્ રક્ષણ કરવાનું હોય છે.

પ્રકાશયિતુમ્—પ્રગટ કરવાનો, બહાર થવા માટે.

અવસરઃ—પ્રસંગ. રાખીઓએ તો મસ્કરીમાં જ કર્યું હતું કે તને બચાવનાર અમે હોણું ? દુષ્ટાંગને બોલાવ. પરંતુ અત્યાર સુધી વૃક્ષની ઓથે રહેલા રાજા માટે પ્રગટ થવાનો આ સારો પ્રસંગ છે. આથી તે કહે છે. ન મેતલ્યં ન મેતલ્યં । અત્યાર સુધીની રાજાની ગંધી જ ઉક્તિઓ સ્વચ્છ છે. “ખીશો નહીં, ખીશો નહીં” એમ તે ગંધાને સંમળાત તેમ બોલે છે. પરંતુ તે કન્યાઓથી ઘોડો દૂર હોવાને લીધે તેઓ આસગી શકતી નથી. પરંતુ એટલું કહેવામાં તો રાજાને થાય છે કે આ તો તેનું રાજપણું પ્રગટ થઈ જશે અને તો કન્યાઓ સાથે ગુપ્તપણે વાત કરવાને બદલે તેઓ રાજાનો આચારસ્વાચારમાં પડી જાય. આથી દુષ્ટાંગ પોતાને રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવે છે. જો કે કન્યાઓને તેના રાજા હોવાનો ખાતરી આપતો તો થાય છે જ. આ બમરગાથા પ્રસંગ નિરૂપીને કવિએ રાજાનો અત્યંત કુશળતાપૂર્વક પ્રવેશ કરાવ્યો છે. શકુન્તલાના વંદનની આસપાસ ફરતો બ્રમર

અસ્થિર યુવાનીનું પ્રતીક છે અને તેના જ અનુસંધાનમાં રાજાના સ્વભાવ ઉપર પણ તે પ્રકાશ પાડે છે. પાંચમા અંકમાં હસપદિકા પછી રાજાને અમિનમધુલોદ્ધવ જ કહે છે તે ।

ક પૌરવે વસુમતી દુર્વિનીતાના શાસિતરિ—દુષ્ટોને દડ દનાર અહીં શબ્દ અહેતુક છે, કારણ કે અવિનયી ભ્રમર શકુન્તલાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરતો હતો ।

પૌરવે વસુમતી શાસતિ—પૌરવ—પુરુવ શબ્દો રાજા પૃથ્વી ઉપર શામન કરે છે ત્યારે અહીં અનાદરના અર્થમાં સનિસંપત્તીનો પ્રયોગ છે ।

મુગ્ધાસુ—નિર્દોષ રાજા અહીં પોતાને વિષે ત્રીજા પુરુષમાં વાત કરે છે જેથી તે રાજા તરીકે ઓળખાઈ ન જાય વળી તે જાણે છે કે શકુન્તલા જ ભ્રમરથી ત્રાસ પમાડાતી હતી છતાં પોતાના અપ્રાપ્તને દર્શાવતા નિદેશ તપસ્વીકન્યાઓની વાત તે કરે છે અહીં ગળ પોતાને દુર્વિનીતાના શાસક તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ તે પોતે જ આશ્રમ પ્રત્યે અવિનય આચરે છે તેમાં નાનકીય વક્તા—Dramatic Irony રહેલી છે આ શ્લોકમાં આર્યા ૭૬ છે ।

કિંચિદિદિષ—કાઈજ રાજાનું નવરવાસીનું આગમન થતા આશ્રમકન્યા અહેજ ગમગન તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ ત્રણેમાં અનસૂયા કાર્ધક વિશેષ ગતિર હોવાથી તે ઔશી પ્રથમ પોતાનો જાતને કાળમાં લે છે અને રાજાને પરિસ્થિતિથી વાકફ કરે છે વળી જનારે ગમ શકુન્તલાને પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારપછી તે જ પરિસ્થિતિ મળાગી લે છે અને શકુન્તલાને તેની અતિથિસત્કારની ફરજનું જ્ઞાન કરાવે છે ।

આર્ય—મહાનુભાવ

અત્યાહિતમ્—મોટો ભણ ગજબ થયો—અતીવઆહિત મ્મસિ ।

અભિનૂયમાના—પરાલભ પમાડાતી ત્રાસ પમાડાતી

વાતરીમ્તા—ગભરાઈ હતી કારણકે મૃતુ સ્વિરૂપ કર્મણિ ભૂત કૃત્ત પ્તી પ્ર એ વ અહીં અમૂલ્યદ્વાર ના અર્થમાં સ્વિરૂપ પ્રયોગપ્રુ નથી આવ્યા હ । હજી આગળ દર્શાવેલા છે ।

અપિ તપો વર્ધતે—આજીજી જ વૈવહાગિક પ્રશ્ન છે રાજાનું બાલ્ય વર્તન પ્રશ્નરૂપ રહિત આચાર પ્રમાણેનું છે તે શકુન્તલાને પ્રશ્ન પૂછે છે તે પછી મૃત્વની પ્રતિનિધિ છે માટે હવે પછી શકુન્તલાનો જન્મે સર્ખાઓનો વિલક્ષણ અર્થનું વિરોધનવા સ્ફુટ થાય છે ।

સાધ્યસ—અમરમાં આને લક્ષ-જીતિનો પર્ણવ મર્ણાવવામાં આવે છે પરંતુ તેનો અર્થ 'મૃતવપ્રાપ્ત' એવો વધારે આવે છે તે ઉપરાંત, તેમાં લક્ષની પૃષ્ઠ આછી રેખા હોય છે શકુન્તલા વગર જોત્યે જોમાં રહે છે ત્યારે અનસૂયા તેને પોતાની ફરજનું જ્ઞાન કરાવે છે ।

અતિથિવિશેષલાભેન-વિશિષ્ટ અતિથિના આવવાથી. વિશેષ્યુતઃ અતિથિઃ
અથવા તો અતિથીના વિશેષઃ ।

ઉદ્દામ-પર્ણકુટીમાં. ડઃ તૃણપર્ણાદિઃ । તસ્માન્નાયતે ।

ફલમિદમ્-ફળમહિતનુ.

અર્ધમ્-અતિથિના સત્કાર માટે અર્ધ આવવામાં આવે છે, તેમાં પાણી, દૂધ,
કુશ, દહીં, ઘી, ચોખા, જવ, અગ્રસવ વગેરે આઠ વસ્તુઓ હોય છે. આઠઃ હીરં
કુશાગ્રં ચ દધિ સર્વિઃ સ્નાનુલ્લમ્ । યઃ સિદ્ધાર્થસ્થ અણકોડર્ધઃ પ્રતીતિઃ ॥

પાદોદ્ગ્રં-પાદાર્થમ્ ઉદકમ્ । (અ. તત્પુ.) પગ ધોવા માટેનું પાણી.

ભવતીનાં...રાજા આતિથ્ય માટેની કોઈ તકલીફ ન લેવા જણાવે છે, કારણ
કે તેનની મુર વાણીથી જ સત્કાર તો થઈ ગયો છે. અત્યાર સુધી માત્ર અનસૂયા
જ ખેલી છે, પગ ગળા બહુવચન પ્રયોગ છે. તે પોતે પણ જાણે કે ધ્રુવ છે
કે બધાની સાથે ખાસ કરીને શકુન્તલાની સાથે વાર્તાલાપ આગળ ચાલે.

સુનૃતયા-સુદુ સૂત્યન્તિ ક્વા ક્વયા ઇતિ । સત્ય અને મીઠી સૂત્ર પ્રિયે
સ્વેડય । (અમર.) અત્યાર સુધી શાત રહેલી પ્રિયંવદા હવે વચ્ચે ખેલે છે. દુષ્યંત
એના સુમંદુત પુરવાસીને જોતા તેને વાન કરવાની ઇચ્છા થાય છે.

પ્રજ્ઞાવશીતલાવાન્-પ્રજ્ઞા હાવા ચલ્યા સા પ્રજ્ઞાયા । (ખ. વી.) સા ન
શીતલા ચ પ્રજ્ઞાવશીતલા । તસ્યામ્ । (કર્મધારય). ધન હાવાવાળી અને શીતળ.

નપ્તપર્ણવૈદિકાયાં-સપ્તપર્ણની વેદી ઉપર. આ વૈદિકાની દાડી પર સાત
પાદડા હોય છે. તેથી તેને સપ્તપર્ણ કહે છે.

મુહૂર્ત-અરબ્ધ તો ૪૮ મિનિટ કે ૨ દંડના સમયને મુહૂર્ત કહેવામાં આવે
છે. પગ સાનાન રીતે તે 'ચોડી વાગ'ના અર્થમાં વપરાય છે. ખાત્રિનિના
કાલાધનોત્પન્નધનોગે । (૨/૩/૫) સૂત્ર પ્રમાણે અહીં દ્વિતીયા થાય છે.

પરિજમચિનોદ્-યાક દુર કરે.

અનેત કર્મણા-આ દાર્પથી અર્ધાત કે જળમિચનના દાર્પથી.

અતિથીનાં-અહીં દુષ્યંત એટલે જ દે. જગા આગ્રના અર્થમાં મહુદચન
વાગવામાં આવ્યું છે

પર્ણપામનમ્-પાસે બેઠવું. પ્રિયંવદા પોતાના ગૃહ સ્વભાવને લીધે દુષ્યંતની
સાથે મુર વાર્તાલાપ કરે છે, બારે અનસૂયા માને છે કે જો અતિથિના આવણે
પરંપરાગત વિધિથી સન્કાર કર્યો નથી, તેમની સાથે બેઠવાથી આદર મળુ દર્શાવી
શકાશે.

કિં તુ શ્લુ ઇમં જનં પ્રેક્ષ્ય...તપોવનધિરોધિનઃ-તપોવનને માટે
પ્રતિકૂળ-અનંત.

વિકાર-વિક્રિયન્તે અનેન । અહીં આગળ વિકાર એટલે પ્રેમ.

ગમનીયા-વશ થવું. દુષ્યંતને જોનાંની સાથે જ શકુન્તલાના હૃદયમાં અવનતી લાગણી જન્મે છે, પરંતુ તે રોજ કરતાં કાંઈક જુદી જ છે. વળી તપોવનના વાતાવરણ સાથે તે સુસંજન પણ નથી. શમપ્રધાન તપોવનમાં આ યૌવનનો વિકાર કેવી રીતે સંભવી શકે? શકુન્તલા પોતે પોતાની આ વિચિત્ર અને નવી માનસિક અવસ્થાને સમજી શકે છે ખરી, પરંતુ તે સમજી શકે તેમ નથી. પ્રલુપ્તા પંથે પગરણ માંડતી પ્રત્યેક યુવતીની આવી લાગણી હોય છે. અહીં ભાવ નામના અંગ વિકારનો ઉલ્લેખ છે એમ ટીકાકાર રાધવ કહે છે. અનેનાસ્યા માસો નામાન્નજો રિકાર ઉત્તઃ । નિર્વિકારાગ્રાનકે ચિત્તે મારઃ પ્રયમવિક્રિયા । શેક્સપિયરની જેમ કાલિદાસ પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનુભવાતા પ્રેમનો ઉદ્ભાવતા છે-“Who ever so loved who has not loved at first sight?”

સમવયોરુપરમણીયમ્-સમાન વય અને રૂપને લીધે સમણીય. તપોવનમાં પ્રવેશનાંની સાથે તો દુષ્યંત તરફ કન્યાઓથી આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. (અહીં મતુરમાતા દર્શનમ્ ।) પરંતુ પછીથી તે જોઈ શક્યો કે તરૂંમાં શકુન્તલા સૌથી સુંદર છે. તેણે તેની પ્રશંસા પણ કરી છે, અરે, પ્રેમમાં પણ પડી ચૂક્યો છે. છતાં અહીં તરૂં જળાની વાત કરે છે. તે તરૂં કન્યાઓની પ્રથમ અસરને જણાવે છે અથવા તો તે લાખા સમયથી કન્યાઓને જોઈ રહ્યો છે એવી તેને ખગ્ગ પડવા દેવી નથી.

મોહાર્દમ્-યોમનં હૃદય યસ્ય ગુટત્ । તસ્ય માયઃ ।=પ્રેમી.

જનાન્તિકમ્-આ એક નાટ્યોક્તિ છે. નાટકમાં કેટલીક ઉક્તિઓ મહાકવિ પાત્રો માટે હોય છે તેને જનાન્તિક કે અગારિત કહેવામાં આવે છે. દશરૂપકમાં તેની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે : ત્રિસારૂપરૂપાન્યાનપગર્વાન્તરા કયામ્ । અવ્યોન્યામ્ત્રજનં યસ્યાગ્જનાન્તે તઃજનાન્તિકમ્ ॥ પરંતુ આ ઉક્તિઓ પ્રેક્ષકો તો સાંભળે જ છે.

ચતુરંગમ્ભીરાકૃતિઃ-ચતુરા ગંભીરા ચ આકૃતિઃ સસ્ય । (જા. મી.) ચતુર અને અંબીર આકૃતિવાળા.

મધુરમ્ અને પ્રિયમ્ એ બે કાલ્પન નાં રિચાવિશેષણો છે. મીઠું અને પ્રિય બોધના.

પ્રમાયવાન્-પ્રભાવશાળી. પ્રિયવત્ત રાગના સંસ્કૃત વર્નન, સુંદર આકૃતિ અને પ્રિય મીઠાં વચનોથી પ્રભાવિત થયેલી છે.

મધુરાભ્યાપજનિત-મીઠાં વચનોથી ઉત્પન્ન થયેલો.

વિશ્વમ્ભોઃ-વિશ્વાસ.

માં મન્યમ્-અને બોધવા પ્રેરે છે.

કતમ આર્યેણ...પદ્મુપનીતઃ। અહીં સુધીનાં વાક્યોમાં તે સમયની ઔપચારિક તથા વિવેકની ભાષા બહુાય છે. આ દર્શાવે છે કે કન્યાઓ વનમા જીઠરેલી હોવા છતાં પણ લોકવ્યવહારથી જાત હતી. (વનૌક્તોઽપિ લૌકિકજ્ઞઃ।) પર્યાયોક્ત અલંકારનાં તે સુંદર ઉદાહરણો છે.

રાજર્ષિવંશો...કન્યાઓએ દુષ્યંતને રાજા તરીકે ઓળખ્યો છે માટે નહીં, પરંતુ તેની આકૃતિ કોઈ ઉચ્ચ વંશનાને જાણે એવી હતી. આથી અહીં કહે છે કે ક્યા ગળના વંશને તમે અલંકૃત કરો છો ?

વિરહપર્ણુત્સુકજનઃ-વિરેણ પર્ણુત્સુકઃ જનઃ યસ્મિન્। ક્યા પ્રદેશના લોકોને વિરહથી ઉત્સુક કર્યા છે ? અર્થાત્ કે તમે ક્યાંથી આવો છો ? આવા જ વિચાર માટે જુઓ-તત્ કથય આગમનેન અપુણમાર્ ક્રમો વિજુમિભતિરિદ્યયઃ દ્યુત્યતો નીતો દેશઃ।- હર્ષચરિત.

સુકુમારતરોઽપિ-અત્યંત સુકુમાર હોવા છતાં, તર અત્યય અધિકતાદર્શક છે પરંતુ ક્યારેક અતિશયતા દર્શાવવા માટે પણ પ્રયોગ્ય છે.

તપોવનગમન...ઉપનીતઃ। પોતાને તપોવનમા આવવાનો શ્રમ કેમ આપ્યો છે ? અનન્યા ગંભીર શાંત સ્વભાવવાળી છે. તે ગમને આ ઔપચારિક પ્રશ્નો પૂછવાની જવાબદારી સંભાળે છે.

મા ઉત્તામ્ય-ઉદ્+તમ્ ઉપગ્રી બનાવેલું આ રૂપ છે. અધીરું ન થા.

આત્માવહારમ્-પોતાની જાતને છુપાવની રાજાને પોતાની સાચી ઓળખાણ આપવી નથી આથી તે દ્વિધામાં છે કે મારી જાતની ઓળખ કઈ આપું ? અથવા તો પોતાને કેરી રીતે છુપાવવો ? આથી તે દ્વિઅર્થી વાક્યનો આશ્રય લઈને પોતાને અસત્ય ભાષણના દોષમાથી મુક્ત રાખે છે. આમાનો એક અર્થ પોતાના સંતોષ માટે છે, બીજા રીતે કન્યાઓએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં છે.

પૌરવેણ રાજા-(૧) પૌરવ રાજાથી-માગ પિતાથી, (૨) પૌરવ ગંગાથી-દુષ્યંતથી.

ધર્માધિકારે-(૧) ગજકાર્યની મારી ફરજ બજાવવા માટે, જેમા તપસીઓના રક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. (૨) ધર્મના રક્ષણ માટે નિમાયેલો અધિકારી જે તપોવનપત્ર તથા ધર્મદ્વિયાઓ નિર્વિદ્યે થાય છે કે નહીં તેની દેખભાળ વગેરે માટે આવે છે.

તિયુક્તઃ-નિમાયેલો.

અધિગ્નક્રિયોન્દ્રિયાય-અરિધ્નાશ્ર તાઃ ક્રિયાશ્ચ તાસામ્ ઉક્ત્યમઃ। તરૂને। ધર્મદ્વિયાઓ વિદ્યારહિત છે કે કેમ તે બહુવા માટે.

ધર્મારણ્યં-ધર્માર્થ ધર્મસાધનં વા અરણ્યમ્ । (મ. પ. લોપી.)

સનાથા-નાથયુક્ત. રાજાની અહીં પ્રથંસા છે. તેને લીધે ધર્મચારીઓ રક્ષણયુક્ત બન્યા છે.

શૃંગારલજ્ઞાં-શૃંગારજનિતા લજ્ઞામ્ । શૃંગારલજ્ઞ, શકુન્તલા અત્યારે બાણે છે કે જેના પ્રત્યે તેનું મન આસક્ત થયું હતું તે ઉચ્ચ કુળનો છે અને આથી તેના પ્રત્યેના શકુન્તલાનો પ્રેમ દબ થાય છે અને માટે જ શૃંગારલજ્ઞનો અભિનય તેનાથી થઈ જાય છે.

આકાર-આકૃતિ અથવા ચેષ્ટા. પરંતુ અહીં ચેષ્ટાનો જ અર્થ છે, જેનાથી આંતરિક લાગણીઓનું જ પ્રદર્શન થાય છે. આકારો હાથેતાકૃતી । (અમર).

સંનિહિતઃ-હાજર.

જીવિતસર્વસ્વેન-જીવનસર્વસ્વ અર્થાત્ કે શકુન્તલા, કારણ કે તે તે કુલતેજસ્વિનિતમ્ હતી ને ।

કૃતાર્થ-કૃતઃ અર્થઃ યેન । ધન્ય પરસ્પન્ની ચેષ્ટાથી સખીઓ સમજે છે કે તેઓ અન્યોન્યના પ્રેમમાં છે. આથી તે મસ્કરી કરે છે કે જો કુલપતિ હોત તો પોતાના જીવનસર્વસ્વ શકુન્તલાથી જ અતિથિનો સત્કાર કરત. શકુન્તલાને આ મળક ગમે તો છે. પરંતુ બાણે કે ન ગમતી હોય તેમ ગુસ્સે થાય છે. પરંતુ તેની આ જ ચેષ્ટા હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

અપેતમ્-બાણો. અમ્મહ નું આજ્ઞાર્થ બી. પુ. દ્વિ. વ.

સહીગતં-તમારી સખીને લાગતું.

અનુગ્રહ-દૃષ્ટા.

અન્યર્થના-માગણી.

શાશ્વતે-શાશ્વત, શશ્વદ્મય શાશ્વતમ્ । અથવા શાશ્વતિકમ્ ।

બ્રહ્મણિ-બ્રહ્મચર્યમાં. બ્રહ્મનો અર્થ થાય છે વેદ, પરમ તત્ત્વ, તપ વગેરે. વેદસ્તર તપો બ્રહ્મ બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ પ્રજાપતિઃ । (અમર). વેદના અભ્યાસ માટે કે તપ માટે, અથવા તો પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મચર્ય આવશ્યક છે. આથી લક્ષણથી બ્રહ્મનું નો અર્થ પણ બ્રહ્મચર્ય થઈ શકે.

આત્મજા-પોતાની પુત્રી. રાજા હેતુપુરઃસર આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કન્યા કે દુહિતાને બદલે આત્મજા શબ્દના પ્રયોગથી સૂચવાય છે કે શકુન્તલા કવ્વની પોતાની પુત્રી કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તેઓ તો બ્રહ્મચર્યમાં રિપ્ત છે. તત્ત્વાન્વેષ નું આ પ્રથમ સોપાન છે. આજ્ઞા દુષ્યંત એવી ઈચ્છા રાખે છે કે આ કુલપતિની અર્ચકોત્તમતા પુત્રી હોય, અર્થાત્ કે કવ્વને એકથી વધુ પત્નીઓ

હોવી જોઈએ. જ્યારે અહીં તેમના શાશ્વત પ્રત્યયની વાત કરે છે. આ બંને વિરોધી વિધાનો છે.

કૌશિક इति गोत्रनामधेयो-કૌશિક નામવાળા ગોત્રનો. અહીં વિશ્વામિત્રનો ઉલ્લેખ છે. કુશસ્ય કુશિકસ્ય વા ગોત્રાપત્યં પુમાન્ કૌશિકઃ । વિશ્વામિત્ર કુશ-કુશિકના પ્રપૌત્ર હતા તેથી તેમને કૌશિક કહેવામાં આવે છે. કુશિકના પુત્ર કુશનાભ, તેના ગાંધી અને તેનો પુત્ર તે વિશ્વામિત્ર. જુઓ, ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महत्तवाः ।...स पिता मम ककुत्स्थः गाविः परमवर्मिकः । कुशश्चप्रसूतोऽस्ति कौशिको रघुनन्दन ॥-રામાયણ, બાલકાંડ. મહાભારત પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર કુશિકના પૌત્ર છે. જુઓ, ककुत्स्थो महानासीत् पायिरो भरतर्षभ । गाधीनि विभ्रुतो लोके कुशिकस्यामसंभरः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धवल्गवान्नः । विश्वामित्र इति ख्यातो यभूय रिपुमर्दनः ।-મહાભારત, આદિપર્વ.

ગોત્રનામધેયો-ગોત્રકૃત્ નામધેયં વ્યસ્ય સઃ । આ પાણ્ડિનિના સાપેક્ષત્વેડપિ ગમન્નાત્ સમાસઃ (૧/૨૪/૫૪) સૂત્ર પ્રમાણે થતો સાપેક્ષ સમાસ છે.

મહાપ્રમાણો-મહાન્ પ્રમાણઃ વ્યસ્ય । મહાન પ્રભાવશાળી. વિશ્વામિત્ર અત્યંત પ્રભાવશાળી ઋષિ હતા. જન્મે ક્ષત્રિય હોવા છતાં અત્યંત કડિન તપશ્ચર્યાથી તેઓએ પ્રભર્ષિતું બિરુદ મેળવ્યું હતું. તેમણે શુનઃશિપને વરુણના હાથમાંથી બચાવ્યો. ત્રિશંકુને અંતરિક્ષમાં હટકતો રાખ્યો અને નવું વિશ્વ સર્જવાની પ્રવૃત્તિ આદરી વગેરે હકીકતો તેમના પ્રભાવને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રમથમ્-જન્મ.

ઉચ્છિન્નાયાઃ-ત્યજ્યેથી.

શરીરસંવર્ધનાદિભિઃ-ઉદ્ભવું. આમ તો વિશ્વામિત્ર તેના જન્મદાતા છે પરંતુ તેને ઉદ્ભવને પરિણામે કષવ પણ તેના પિતા છે. જુઓ उपस्पृष्टं गतब्राह्म-મપયં શયિતામિમામ્ । નિર્જને ત્રિયંને રમ્યે શકુન્તૈઃ પરિવાલિામ્ ॥...आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयाम् ।-મહાભારત, આદિપર્વ. વળી મહાભારતમાં એવું પણ કહેવાયું છે કે-शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नामि मुञ्जते । क्रमेणैते ब्रयोऽप्युत्ताः पितो धर्मराजने ॥

કૌતૂહલમ્-કુતૂહલમેવ કૌતૂહલમ્ ।

આમુલાત્-સરઝાતથી. અહીં આ કર્મપ્રવચનીય છે અને અભિવિધિના અર્થમાં -પાણિનિના પચ્ચમ્પદ્ધરિમિઃ । (૨/૩/૧૦) સૂત્ર પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ઉગ્રે તપન્તિ યત્તમાનસ્ય-ઉગ્ર તપ કરના હતા ત્યારે.

કિમપિ-કાંઈક. કાલિદાસ ઘણી વાર આને ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં પ્રયોગે છે. સ્નેહાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વસિનઃ... ૧-મેઘદૂત.

જાતશઙ્કૈઃ-જાતા શઙ્કા યેમાં તૈઃ । જેનામાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે.

અપ્સરા-અપ્સુ સસિ પ્રચલતિ, અદ્ભયઃ ઉદ્ગન્ધતિ વા । આ અપ્સરાઓ પહેલાં જળદેવતાઓ હશે, પરંતુ પાછળથી તેઓ સુરાગનાઓ ગણવા લાગી. તેઓ અત્યંત સૌંદર્યમુક્ત, ચિરયૌવના તથા લલિતકળાઓમાં નિષ્ણાત હતી. સ્વર્ગની વારાંગનાઓ તરીકેનું તેમનું સ્થાન હતું, તથા જ્યારે જ્યારે ઇન્દ્રને પોતાનું ઇન્દ્રાસન જતા રહેવાનો ભય લાગ્યો છે ત્યારે તપમાં લંગ પડાવવા તેણે અપ્સરાઓને મોકલી છે. રામાયણ પ્રમાણે અપ્સરાઓ સમુદ્રમંથન પ્રસંગે અમૃતની સાથે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. જુઓ અપ્સુ નિર્નયનાદેવ રસાત્તત્માઙ્ગરન્ધ્રિયઃ ડરવેર્મનુદ્ભેષ્ટ તસ્માદપ્સરસોડમયઃ । —રામાયણ. બાલકાંડ. મહાભારત તેને અરિષ્ટા નપિતી પુત્રીઓ ગણાવે છે. હમ્ રત્નપ્રસાદ ચંદ્ર ગિદિં પુણ્યક્ષત્રમ્ । અરિષ્ટમૂત મુમંગા દેવી દેવર્ષિનઃ પુત્રા ।-મહાભારત, આદિપર્વ. બાણ કાદરબરીમાં અપ્સરાઓનાં ૧૪ કુળોના ઉલ્લેખ કરે છે.

નિયમધિગ્નકારિણી-ત્રાત્રાં-અન્નચર્યમાં વિધન ઉત્પન્ન કરનાર.

અન્યસમાધિમીરયમ્-અન્વેષાં સમાધિઃ । તરમત મીરયઃ । તેણે મારઃ । ખીજઓના નપનો ભય. મમાધિને અહીં યોગદર્શનના પારિભાષિક અર્થમાં ન લેતાં તપના સામાન્ય અર્થમાં જ લેવાનો છે. યોગદર્શન પ્રમાણે સમાધિ ૮મી અને ૯મી રિધતિ છે-દમનિયમાત્મપ્રાણાયામપ્રત્યહાર-ધારણાપ્તસમાપયોડશદ્વાનિ ।-યોગશુત્ર.

યમન્તોદારમય-આ પ્રાકૃત પદનો અનુવાદ યમન્તાયનામમયે એવો આવે, કારણ કે પ્રાકૃત એન્દ્ર=એત્મન્દ્રને અગાર જેવું રૂપ છે. પરંતુ રાધવઅદ “પ્રાકૃતે પૂર્વનિવાનનિષ્ઠા” એ અનુસાર ઉદારામન્તામયે આવેલો અર્થ કરે છે. પરંતુ કાલિદાસે અન્ય પદનું ચક્ષુષાગ્રાહના અર્થમાં યમન્તોદાર એવું પ્રાકૃત રૂપ પ્રયોજ્યું છે, આથી યમન્તાવગાર અનુવાદ ખોટો નથી. વ્યસંત, ઝડપના આગમન પ્રસંગે.

હનિ કાર્યોચ્ચતે...-અનર્ચના શકુન્તલાના જન્મની વાત કરે છે, પરંતુ જ્યાં નૃસિંહની વાત આવી ત્યાં તે અટકી જાય છે. ઇન્દ્રને હાથે તે વાક્ય પૂરું કરી શકતો નથી. પરંતુ જે બોલી નથી તે ન બોલીને જ જન્મી રહેતો બોલી. જન્મનાના કવિ કાલિદાસ સ્વાભાવિક કન્યાબાવવાનો અનુભવ પાસે વતારે બે લાવતા નથી, પણ માર મારવાન આપીને જ કરેવાનું કદી દે છે. વળી એ પદને પૂરું પડે કે અન્નપ્રાણમાં તે પોતાના જન્મની નિષીકા શકુન્તલા જ કરે છે, જ્યારે અહીં તે અન્યથા પાને કરેવગ્રીને કવિએ કાવ્યોચિત કેમકે પદ ક્યાં છે.

શકુન્તલાના જન્મની વાત મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે. વિશ્વામિત્રના તપમાં ભાગ પડાવવા આવેલી મેનકા પોતાના કાર્યમાં સફળ થાય છે; પરંતુ શકુન્તલાનો જન્મ થતાં તેને વનમાં છોડીને તે સ્વર્ગમાં પાછી ચાલી જાય છે. રામાયણના બાલકાંડમાં પણ વિશ્વામિત્ર-મેનકાની વાત આવે છે, પરંતુ ત્યાં મેનકા વિશ્વામિત્ર સાથે દસ વર્ષ તેના આશ્રમમાં રહી, પછી વિશ્વામિત્ર અન્ય સ્થળે તેના ન્યાગ કરીને તપ કરવા ગયા એવો ઉલ્લેખ છે. આ દસ વર્ષ દરમિયાન શકુન્તલાનો જન્મ થયાની વાતનો કોઈ ઉલ્લેખ જ નથી.

પરસ્તાદ્-પછીનું.

અથગમ્યતે-અમળય તેવું છે.

અપ્સરઃનંભયા-અપ્સરાઃ સમયઃ યસ્યાઃ સા ।-અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલી.

માનુષીયુ કથં વા...માનુષીયુ-મનોરપ્ત્યાનિ સ્ત્રિયઃ માનુષઃ તાસુ । મનુષ્યોમાં.

કથં વા-કથાથી હોય ? અહીં વસ્તુની અસકચતા ઉપર ભાર મુકાયો છે.

પ્રમાતરહં જ્યોતિઃ-અંધળ વીજળી, અથવા તો ચમકતું તેજ. કાલિદાસ પોતાની નાયિકાઓને વીજળીની સાથે સરખાવે છે. જુઓ, કનકનિવપલ્તિન્વા વિદ્યુત્ પ્રિયા ન મનોર્મસી ।-વિક્રમોર્વશીય. રાધવ હજુ પ્રમાતરહં જ્યોતિઃમાં અંધ વહેરેને ઉલ્લેખ જુએ છે પરંતુ તે યોગ્ય નથી અહીં આગળ શકુન્તલાના અલૌકિક સૌંદર્યનું વર્ણન છે. રાજા શકુન્તલાની પ્રશંસા કરે છે. આ શ્લોકમાં પ્રતિવસ્તુપમા અલંકાર તથા અનુષ્ટુપ છંદ છે.

અધોમુક્તી-શકુન્તલા પોતાની પ્રશંસાથી લલ્લિત થઈને મુખ નીચું કરીને બિભી રહે છે. કવિએ સુંદર શબ્દચિત્ર આપ્યું છે.

લઙ્ઘાવકાશો-સ્મયઃ અવકાશઃ યેન । જોને તક મળી છે. શકુન્તલા ક્ષત્રપરિવ્રહ્મના છે કે નહીં તે જાણવા દુષ્કર છે કે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અહીં પૂરો થાય છે. તે જાણે છે કે શકુન્તલા ક્ષત્રિયની અપ્સરાથી થયેલી પુત્રી છે, અને આથી તેને માટે યોગ્ય છે. પરંતુ હજી એક મુશ્કેલી છે.

પરિહાસોદાહતાં-મસ્કરીમા બોલાયેલું.

ઘરપ્રાર્થનાં-ઘર માટેનાં અગ્નિ. પ્રિયવદ્ધાએ મસ્કરીમાં શકુન્તલાના વગ્ની વાત કરી હતી આથી દુર્ધનને વિચાર થાય છે કે શું શકુન્તલા અન્ય જન પ્રત્યે આસક્ત થઈ ચૂકી છે ? જો એમ હોય તો પછી રાજા માટે દોષ પડે જતની આશા રહેતી જ નથી.

ધૃતદ્વૈધીમાવકાતરમ્-દ્વિધાયા પડીને શંકા અનુભવે છે. પ્રિયવદ્ધાએ માત્ર મસ્કરી જ કરી છે કે તેણે ખરેખર શકુન્તલાના વગ્ની વાત કરી એથી મૂંઝવણમાં

રાજા મુકામે છે. દિપ્તકારકં દ્વૈભમ્ । દ્વૈભનાવસ્થિતિઃ દ્વૈષમાવઃ । દ્વૈષમાવઃ એવ દ્વૈષીમાવઃ ।
સ્વાયે' ચ્ચિઃ । ધૃતઃ દ્વૈષીમાવઃ યેન । તત્ત્વ ઋત એવ કારતરં ચ । કેટલીક પ્રતર્થા.
“સત્વ્યા...મે મનઃ ।” વિધાન નથી. પરંતુ આ વિધાનથી આપણે જાણી
શકીએ છીએ કે રાજાના મનમાં કંઈક વિચારો ચાલે છે. તે દિધામાં મુકાયેલો છે.
આથી તેના મુખ ઉપરના ભાવથી ચતુર પ્રિયંવદા સમજી જાય છે કે રાજાને હજી
પણ કાંઈક પૂછવાનું-કહેવાનું છે. માટે તે કહે છે પુનરપિ વ્યવતુકામ દ્યાર્યાઃ ।
આથી પ્રિયંવદાના વાક્યને માટે ઉપસ્તુ' રાજાનું વાક્ય પણ આવશ્યક છે.

વ્યવતુકામઃ-એાસવાની ઇચ્છાવાળો. વ્યવતુ કામઃ યસ્ય સઃ । (બલ્લીઢિ)

તર્જયતિ-ડરાવે છે. તર્જ ધાતુ આમ તો આત્મનેપદનો છે. પરંતુ અહીં
તે પરસ્મૈપદમાં પ્રયોજાયો છે. આથી વ્યાકરણદોષ થાય છે. પરંતુ દેટલાક વૈયાકરણે
આનો બચાવ કરવા કહે છે કે ગદ્યા ધાતુઓ ઉભયપદી છે.

સમ્યગુપલક્ષિતં-પરોપર સમજાયા. અહીં એમ જણાય છે કે રાજા હજી પણ
માનસિક રીતે સ્વસ્થ નથી તેથી કિંતુ સંસ્થા...વગેરે વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત નથી.

સત્ચરિતશ્રવણલોભાત્-સતોં ચરિતમ્ । તસ્ય શ્રવણમ્ । તસ્ય લોભઃ । તસ્માત્ ।
સંજ્ઞાનેતું ચરિત સાંભળવાના લોભથી.

અનિયત્ત્રણાનુયોગઃ-કાંઈ પણ પ્રતિગ્રથ સિવાય. ન નિયત્ત્રણં નિયત્ત્રણા વા
યસ્મિન્ સ અનિયત્ત્રણઃ । તાદૃશઃ અનુયોગઃ યસ્ય ।

વૈજ્ઞાનસં' કિમ્નયા...વૈજ્ઞાનસં' ઘ્રંતં-તાપસોનું મન. વૈજ્ઞાનસસ્ય દદં ।
વૈજ્ઞાનસમ્ ।

વ્યાપારરોધિ-વ્યાપાર' ંદુ શીલમ્ ભવ્ય । પ્રવૃત્તિને રોકનારું. સ્વાભાવિકઃ
રીતે જ તપસ્વીજીવનમાં યદનની પ્રવૃત્તિને અવશ્ય નથી.

આહો-અથવા અહો ડાહો કિમુત વિક્રમે કિં કિમુત ચ । (અમર).

સદરોક્ષણવલ્લભામિઃ-સદૃશાણિ રૂપાણિ યાતાં તાઃ । આ એવ વલ્લભાઃ ।
તામિઃ । અથવા સદૃશાણિ રૂપાણિ । તૈઃ વલ્લભાઃ । તામિઃ । પોતાનાં સદૃશ નયનોથી
પ્રિય. રાજા કહે છે કે શકુન્તલાને સમાન આંખોવાળી ડરણીઓ પ્રિય છે તેથી તે
કદાચ જીવનભર અહીં રહેવાનું પસંદ કરે, કારણ કે સજીને પોતાના પ્રિય જનની
પરમે રહેવું જમે છે. અહીં દેટલાક મદિરોક્ષણવલ્લભામિઃ એવો પાક લે છે, પરંતુ તે
સીકાર્ય નથી. કારણ કે ડરણીની આંખો માટે મદિર જન્મ વપરાતો નથી. ઉપરાંત,
આમ કહેવાથી શકુન્તલા તથા ડરણીઓનાં નેત્રનું સાદૃશ્ય પણ સ્પષ્ટ મનું નથી.

અત્યન્તમ્-અત્યંત અગવઃ । મન્યુ સુધી.

નિવૃત્ત્યતિ-રહેશે. નિ + વૃત્ + સામાન્ય ભવિષ્યકાળ ત્રી. પુ. એ. વ. આ શ્લોકમાં જે બે વિકલ્પો આપવામાં આવેલા છે તેનું મહત્વ નથી, પરંતુ રાજાના પ્રશ્નનો જે જવાબ છે તે વિશેષ મહત્વનો છે. રાજા પોતે પણ કાશ્યપને એટલા આધુર્યથી માનતો નથી કે એક ક્ષત્રિય અને અધ્ધરાની પુત્રીને જીવનભર તપસ્વી વ્રતમાં બાંધી રાખે. પરંતુ આ પ્રશ્નથી રાજા બાણી શકશે કે શકુન્તલાનાં લગ્ન અંગે કોઈ વિચારણા થઈ ચૂકી છે, તેણે પોતાના સાથીને પસંદ કરી લીધો છે. પણ આપું સીધું તો કેવી રીતે પૂછી શકાય? આથી તે બે વિકલ્પો દર્શાવે છે, જેના જવાબ પરથી રાજાનો તત્વાન્વેષ પૂર્ણ થશે. આ શ્લોકનો છંદ વસંતતિલકા છે.

ધર્મચરણેઽધિ-ધર્માચરણની બાળતમાં. પણ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ ધર્મના આચરણ માટે તો સ્વતંત્ર હોય છે. પરંતુ શકુન્તલા તો તેમાં પણ પરવશ હતી. તો પછી લગ્ન જેવી મહત્વની બાળતોમાં તો તે હોય જ. અર્થે શબ્દ શકુન્તલાની પરાધીનતા ઉપર ભાર મૂકે છે.

અનુરૂપચરમદાને સંકલ્પઃ-પ્રિયંવદ્ય પહેલાં તો શકુન્તલાની પરવશતા દર્શાવે છે પણ પછીથી જાણે કે રાજાની અધીરાઈને સાંત્વન આપતી હોય તેમ કહે છે કે શુરુની ઈચ્છા આને અનુરૂપ વરને આપવાની છે. આથી રાજાના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતે શકુન્તલાને માટે ‘અનુરૂપ વર’ બની શકે છે.

કુરયાપા-દુર્લભ. દુઃસ્થેન અક્રપ્યતે અમૌ ।

ઈયં પ્રાર્થના-આ મનોરથ, અર્થાત્ કે શકુન્તલા માટેની અભિલાષા. દુષ્ટાંતનો તત્વાન્વેષ અહીં સમાપ્ત થાય છે, તેને એમ લાગે છે કે પોતાની ઈચ્છાની પૂર્તિ દુર્લભ નથી જ. અહીં બે નકારાત્મક છે તેથી ત્રિતો બાર વધારે લાગે છે.

મથ દૃઢય સામિલાપ...અભિલાપ-પ્રેમની ઈચ્છા.

સંદેહનિર્ણયઃ-સંદેહના નિર્ણયઃ । શંકાનું સમાધાન. રાજાને આ બાળતમાં જે કંઈ શંકા હતી, તે બધી જ દૂર થઈ છે. શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા છે કે ક્ષત્રપશિલ્કમા છે, તે વાગ્દત્તા છે કે કેમ, વગેરે બધા જ તેના સંદેહો દૂર થયા.

યદગ્નિં માશઙ્કમે-અગ્નિ હોવાની શંકા કરે છે. રાજાનું અતિ ઉચ્ચ યાગ્નિય અહીં સ્પષ્ટ થાય છે, જો શકુન્તલા બ્રાહ્મણકન્યા હોત કે પછી વિવાહિતા હોત તો તેને અગ્નિની જેમ અસ્પર્શ જ તે ગણાત. સ્પર્શક્ષમં રત્ન-પરંતુ રાજાની રિયતિ અત્યારે એવી છે કે જેને તે અગ્નિની જવાબા સમાન માનતો હતો તે જ મુક્તમ નિરીક્ષણથી સ્પર્શને યોગ્ય રત્ન ગણાય છે. આ શ્લોકમાં નિર્દર્શના અલંકાર તથા આર્યો છંદ છે.

સરોપમિવ-ગુરુસે થઈ હોય તેમ. હવે શબ્દથી જણાય છે કે શકુન્તલા ખરેખર ગુરુસે થઈ નથી, પણ માત્ર તેણે અભિનય જ કરે છે.

અસંવદ્ધપ્રહ્લાપિની-ગમે તેમ બોલનારી.

અકૂનસત્કારમ્-અકૂનઃ સત્કારઃ યસ્ય તમ્ । (બ મી.) જેનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો નથી.

સ્વચ્છન્દતઃ-પોતાની ઇચ્છા મુજબ. શકુન્તલાને તો અતિથિસત્કારના કાર્ય માટે નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી, આથી પોતાની મજા પ્રમાણે, અતિથિનો સત્કાર કર્યા વગર તે ચાલી જાય તે યોગ્ય નથી. અનસૂયાના મનમાં આ હકીકત ખૂંચે છે એટલે તે શકુન્તલાને પોતાની ફરજનું જાન કરાવે છે.

આઃ કથં ગચ્છતિ-કેટલીક આટિથિઓમાં દુધનું આ સ્વગતોક્તિ છે. દુધનું આ અંરીરાઈને સૂચવવા માટે આ વાક્ય હોય તો કશું અયોગ્ય નથી.

વેષ્ટાપ્રતિરૂપિકા-વેષ્ટાયાઃ પ્રતિરૂપિણા । પ્રતિરૂપિણં સ્વ અસ્યા સા પ્રતિજ્ઞા । પ્રતિજ્ઞા એવ પ્રતિરૂપિકા । સ્વયે' વન્ । શારીરિક ચેષ્ટાનું જ પ્રતિબિંબ પાડતી કામીજનોની મનોવૃત્તિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે શારીરિક ચેષ્ટા જેવી જ લાગે. દુધન્ત પોતાનું જ ઉદાહરણ આપનાં કહે છે કે શકુન્તલાની પાછળ જવાની તેની ઇચ્છા એટલી પ્રબળ હતી કે તે પોતાના સ્થાનથી જરા પણ ન ખસવા છતાં જાણે કે જઈને પાછો આવ્યો હોતો.

અનુયાસ્યન્ ... મુનિતતનયાં-મુનિકન્યાને. અહીં આ શબ્દ સહેતુક વાપરવામાં આવેલો છે, મુનિકન્યા-જેનામાં મૂક દાહોતેજક તેજ છે તેને અનુસરતું કેટલું અવિચારી ગણાય ।

મહત્મા-વૈદિક મહત્ત્વની તૃતીયા વિભક્તિ છે. તેનો અર્થ થાય છે બળ અથવા શક્તિ. મહત્ત્વને અનુયાસ્યન્ તથા ચારિત્રસરઃ વાંતેની સાથે લઈ શકાય. શકુન્તલાને જતાં જોઈને મહત્ત્વ અનુયાસ્યન્ ઝડપથી તેના પાછળ જવા માગતી પોતાની જાનને અટકાવી અથવા તો તેની પાછળ જવા માંગતી પોતાની જાનને મુનિકન્યાનો ખ્યાલ આવવાથી વિનસે લીધે એકાએક અટકાવી.

અનુચયમ્-અનુચય-આશ્વા છતાં પણ. દુષ્ટતા પોતાની જગ્યાએથી એક ઝડપ પાળી ખરેખર નથી પરંતુ અત્રે કે તેની પાછળ જઈને પાછો આવ્યો છે. આ શ્લોકમાં વિભાવના અલંકાર તથા આર્થો હ'ં છે.

નિમગ્ન-પ્રાણીને. નિ + ઋજુ + અંગ + અનુ + અન.

મહામહત્ત્વ-અમર ચક્રાણીને.

વૃક્ષસેચનને દે-એ વૃક્ષોને પાણી પાવાનું લેણું છે. એમ લાગે છે કે ત્રણે સખાઓએ અંદરોઅંદર વૃક્ષોને પાણી પાવાની બાબતમાં કોઈક વ્યવસ્થા કરેલી છે. પ્રિયંવદાએ શકુન્તલાના બદલે બે વૃક્ષોને પાણી પાડું હશે. આમ પ્રિયંવદા તેની લેણદાર છે. તેથી અત્યારે તે શકુન્તલાને કહે છે કે તું પોતાની બાતને નક્કુમુક્ત કરીને જ. પ્રાચીન સમયના લેણદારનો દેવાદાર ઉપર બધો જ અધિકાર ગ્રહેતો અને પોતાનું લેણું ચૂકવે કરવા માટે બજારમાં દેવાદારનું વેચાણ પણ કરી શકતો. પ્રિયંવદાનો આશય તો માત્ર અહીં કોઈ પણ બહાને શકુન્તલાને રોકી રાખવાનો જ છે, અનસૂયા અને પ્રિયંવદા બંનેનાં વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ પણ અહીં જણાય છે. અનસૂયા અતિથિ-વિશેષના સત્કાંગી કૃત્ર દર્શાવીને શકુન્તલાને રોકી રાખવા માગે છે ત્યારે પ્રિયંવદા ખૂબીપૂર્વક પોતાના નકુનની વાત મૂકે છે. વળી આ જ પ્રસંગને લીધે ગાળને આગળ વધવાની પણ તક મળે છે.

અસ્તાંસાવતિમાગ્રલોહિત...ઘટોત્કંષણાત્-ધડો જિંચકવાને લીધે.

અસ્તાંસો-હળેલા ખભા.

અતિમાગ્રલોહિતતલો-અત્યંત લાલ હથેળીવાળા. આ બંને સ્ત્રીસૌંદર્યના ચિહ્નો છે.

પ્રમાણાધિક્ક:-પ્રમાણથી વધારે

અચાપિ-હજી પણ. રાજાને એ ખ્યાલ તો છે કે વૃક્ષસેચનને ધણો સમય થઈ ગયો છે.

કર્ણશિરીયરોધિ-કાન પરના શિરીષપુષ્પની પ્રવૃત્તિને રોકતું

ધર્માન્મસાં-પ્રસ્વેદના જિંદુઓનો.

જાલકમ્-તમૂક

વદ્ધ-અમેલો હતો. કેટલેક સ્થળે જ્વલત એવો પ્રાક પણ છે, પરંતુ આગળની પંક્તિમાં જ જ્વલત શબ્દ આવતો હોવાથી અહીં પુનરાવર્તન યોગ્ય નથી. વળી જ્વલત એટલે નીચે પડેલા, જે પ્રસ્વેદના જિંદુઓ નીચે પડી અધાં હોય તો પછી કર્ણશિરીયરોધિ ક્રી રીતે બની શકે ?

મૃર્ધજા.-વાળ.

પવહસ્તયમિતા:-પવહસ્તેન યમિતાઃ । એક હાથથી ચોકેલા. આ શ્લોકમાં સ્વભાવોક્તિ અલંકાર અને ચાદ્ધૈલવિકીરિત છંદ છે. અહીં શકુન્તલાના યાકેના ચિહ્નો પર્યંપનામાં આપ્યા છે. શ્રી હિમાચંદ્રે કોમળી બધુવાયે છે તેમ શકુન્તલાએ નવમાલિકાને એક ઘડો નાખ્યો તેને ઠીક ઠીક સમય થયો છે. બાળને આરામ પણ મળ્યો છે. આથી ઘડો જિંચકવાના શ્રમનું કે શ્રમથી અથવા ગરમીથી થતા પરસેવાનું વર્ણન કાંઈક વધુ પડતું લાગે. વાળ છૂટી ગઈ હોય તો તે બાળવાનો સમય ન મળે એવું નથી. વળી અચાપિ શબ્દ વચ્ચે સમય વીત્યો છે તેનું રાજાને લામ છે

જ એમ દર્શાવે છે. અહીં તો પાણી પાવાના જડાના નીચે શકુન્તલાની કામાવસ્થાની રાજની અનુભવી આંખોએ પકડેલાં ચિહ્નો વર્ણવવાનો આશય છે. સંસ્કૃત નાટ્ય-શાસ્ત્રીમાં આવા શ્લોકો સ્વર્નાત્ર મુક્તક રૂપે આપવામાં આવતા હોવાથી તેમને પૂર્ણ સૌંદર્ય રસયુક્ત જનાવવામાં આવે છે. પરંતુ નાટ્યકાર્યમાં તે બંધબેસતા આવે છે કે કેમ તે તરફ ઉત્તમ કલાકારો પણ દુર્લભ સેવે એ અસંભવિત નથી. કામસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રોને અનુરૂપ વર્ણન કરવાની રીત પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. રાજની આ શબ્દોમાં અનુભવી પ્રેક્ષકો સંભોગ દૃષ્ટાન્તરું વર્ણન પણ જોઈ શકે છે.

અનૃણામ્-ન વિચતે જ્ઞાનં યત્યાઃ । તામ્ (બ. મી.) ઋણમુક્ત.

નામસુદ્રાક્ષરાણિ-નામયુના મુદ્રા । (મધ્યમ પદ્મોપી) તત્યાઃ અપરાણિ । (પ. તાપુ.) નામ યુક્ત વીંટીના અક્ષરો.

અનુવાચ્ય-વાંચીને-આશ્રમક-કાઓ વીંટી પરના અક્ષરો વાંચી શકે છે તેથી માની શકાય કે પ્રાચીન સમયમાં કન્યાઓને પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. પ્રિયંવદા અને અનસુયા જાને રાજના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી કાંઈક સંદેહમાં તો છે, તેમાં આ મુદ્રા ઉપરના અક્ષરો વાંચ્યાથી પરસ્પરને સહેતુક જુએ છે. રાજ પોતાની ઓળખ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આ પછીના પ્રિયંવદાના વાક્યથી જણાય છે કે તેઓ દુષ્ટાંતથી હવે અળણુ રહ્યાં નથી.

અહમ્ અસ્માન્ અગ્યથા મંભાવ્ય-મને દ્રાઈ ખીલે ધારનાં નહીં. કેટલીક આવૃત્તિઓમાં અસ્માન્ શબ્દ નથી. અસ્માન્ એમ કહેતાં તો રાજ ભારેભાર અમત્ય ઉચ્ચારે છે એમ કહેવાય. જો કે શકુન્તલાને મદ્દ કરવા જતાં પોતે એકાએક ખુદલો પડી જાય છે તેથી પોતાની જાનને છુપાવવા તે એકાએક અસત્ય બોલી જાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

રાજાઃ પરિગ્રહઃ-રાજની ભેટ રાજ અહીં બે મોઢે બોલે છે. રાજની ભેટ એટલે રાજ તરફથી પોતાને મળેલી આ ભેટ છે તેથી મને રાજપુરુષ અર્થાત્ કે રાજાનો પરિગ્રહ સમજો. આ અર્થ કન્યાઓને માટે છે. બધારે પોતાના અંતરને માટે રાજની અર્થાત્ મારી તમને આ ભેટ છે. આથી મને રાજ રૂપી પુરુષ રાજા ત્રાગૈ પુરુષઃ તત્ । અર્થાત્ કે રાજ જ મળે. રાજને જરૂર આવ્યે પોતાની જાનને જતાવવી પડે પડે એટલે જો નરાતર અસત્ય બોલે એ યોગ્ય પણ નથી અને જરૂરું પણ નથી. પરંતુ અત્યારે તેનું રાજાપત્રું સ્વાભાવિક મિલનની વચ્ચે આવે તેથી તે દિવ્યથી ઉક્તિઓનો આશય લે છે. પરંતુ અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વીંટી જે નાટકમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેની સાથે આરંભથી જ અસત્ય અને કલ્પિતતાની યાગ જોડાયેલી છે.

અથવા મહારાજેન ૧-દુષ્ટતા પોતાને છુપાવવા માટે ભલે દિવ્યશક્તિ શબ્દોનો આશ્રય લીધો હોય, પરંતુ તેમાં તે અક્ષય નીવડતો નથી. ચતુર પ્રિયંવદા સમજાય છે અને કહે છે કે ત્યારે આ વીંટીને આગ્રણીનો વિયોગ થાય તે યોગ્ય નથી. (અદ્વૈતશ્રવણશુદ્ધિયોગમ્ ।) તે શકુન્તલાને કહે છે કે આર્યના વચનથી જ તું નિયમિત છે, અનુકંપાવાળા આર્યે અથવા મહારાજે તને છોડાવી. તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ દુષ્ટતાને ઝાળખી તથા હતા. વળી અહીં પ્રિયંવદાનાર પ્રિયંવદાના જ મુખમાંથી અંશુલિવિયોગની વાત ચરી પડી, એ શુ ભાવિના ભણકાગ હશે ?

યદ્યાત્મનઃ પ્રમતિવિશ્વામિ-પ્રિયંવદા શકુન્તલાને હવે જવાનું કહે છે, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ તેમ શકુન્તલાને ખરેખર તો જવું હતું જ નહિ. અત્યારે તે દુષ્ટતા પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલી મગ્ન છે કે, દુષ્ટતાની હાજરીમાં પોતાનું સ્વનાત્ર અસ્તિત્વ જ ભુલાઈ જાય છે. આથી તે કહે છે કે જો મારું પોતાનું માગી જન ઉપર આવશે તો. હિતરામચરિતમાં પણ સીના આવું જ કહે છે—

મમ્તુ તસ્મે કોપવિશ્વામિ । યદિ ■ પ્રમતિના અહમ્ આત્મનઃ પ્રમતિવિશ્વામિ ।

હાલિનય અને ભવભૂતિનો દામ્પત્ય પ્રેમનો આદર્શ તો એ છે કે ઇદ જનની હાજરીમાં અન્યનો સમગ્ર આત્મા જ પ્રભાવિત થઈ જાય છે.

હંસ, શબ્દ પ્રતિનિધી ધાતુ આવે-કોઈના ઉપર ગભ્ય કરવું કે સ્વામી બનવાના અર્થમાં વપગર ત્યારે તે શબ્દ માધુર્યની અસીમશક્તિ ફરજિયાત । (૨/૩/૫૨) સૂત્ર પ્રમાણે પછી વિભક્તિમાં મુકાય છે.

કા દ્વ વિસર્જિતવ્યસ્ય..... તું મને રોકનારી કે જવા દેનારી કાણુ ? શકુન્તલા પ્રિયંવદા પર ચુસ્તો કરે છે. તે કહે છે કે રોકાવું કે જવું તે હું મારી ક્ષમતા પ્રમાણે જ કરીશ. તું વચ્ચે કહેનારી કાણુ ? શકુન્તલા અહીં માત્ર અભિનય જ કરે છે. જેથી દુષ્ટતા પાસે વધારે સમય રહેવાનું તેને કારણ મળી શકે.

મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે કે વિસર્જિતવ્યસ્ય તથા રોકવ્યસ્ય એ વિશિષ્ટ પ્રાકૃત રૂપરેખા છે, જે સંસ્કૃત મિર્ઝનાથ અને રોકનારના સમાન છે.

કિંતુ સ્વલુ ચયા...દુષ્ટતાને બાહ્ય વસ્તુઓ વિશેનો સંદેહ તો દૂર થઈ ગયો છે કે શકુન્તલા ક્ષત્રપરિવ્રજામાં છે. વળી તે વિવાહિતા પત્ની નથી. વળી તે અનુરૂપ વગેરે હોવાથી તેના પિતા તરફથી પણ કોઈ મુશ્કેલી નથી. પરંતુ મોટા પ્રશ્ન તે છે કે શુ શકુન્તલા પણ તેના માટે એવો જ પ્રેમ ગળે છે ખરી ? પરંતુ તેને ખાતરી થાય છે કે શકુન્તલા પણ તે જ પ્રમાણે તેનામાં આસક્ત છે.

લઘ્વાલ્પકાશા મે પ્રાર્થના ૧-શુભો લગ્નસાગરો મે મનોભવ । આ પ્રમાણેની પુનરુક્તિ હાલિદાસને યોગ્ય નથી.

ઘાત ન મિશ્રયતિ... શકુન્તલા પણ પોતા અત્યે આસક્ત છે એ અનુમાન માટેનાં કારણો આ શ્લોકમા વર્ણવ્યાં છે. પ્રથમ તથા તૃતીય પંક્તિમા કાવ્યનિક વિરોધ રજૂ કરાયો છે જે દ્વિતીયા અને ચતુર્થ પંક્તિમા દૂર કરાયો છે. લગ્નશીલ હિન્દુ કન્યાઓ પોતાનો પ્રેમ કઈ રીતે વ્યક્ત કરે છે તેનું સરસ ચિત્ર આ શ્લોકમા છે.

ઘાતં ન મિશ્રયતિ વાતમાં લગ્નની નથી. કર્ણં અભિમુખ દદાતિ—ધ્યાનથી સાભળે છે.

અભિમુલ એટલે કોઈની સામે જિભા રહેવું અર્થાત્ કે ધ્યાનપૂર્વક. કાન અભિમુખ હોઈ શકે નહિ. આથી અર્ધાં લક્ષણથી અર્થ લેવાનો છે કે ધ્યાનયુક્તા મનુષ્ય.

મદાનનસંમુલીના—માગ મુખ સામે મુખ રાખીને.

સમ સર્વં મુલ સમુલમ્ । સર્વસ્ય દર્શના (દર્શયતિ અસૌ) સમુલીના । મદાનનસ્ય સંમુલીના । સંમુલ શબ્દને તદ્વિન અન્યથ ત્વ (ઈત) લગાડવાથી પાણિનિના યથામુલ—સમુલસ્ય દર્શનઃ ત્વ । (૫/૨/૬) સૂત્ર પ્રમાણે સંમુલીના-શબ્દ બને છે. સમ સર્વં મુલ સમુલમ્ । સમશબ્દસ્ય અન્વલોપે નિપાયતે । સર્વસ્ય મુલસ્ય દર્શન. સમુલીનઃ ।—(સિ. કી.) તેને શ્રીલિંગનો અર્થ ત્વ લગાડના સમુલીના શબ્દ બને છે.

મૂચિષ્ઠ—લાંબા સમયને માટે, મોટે ભાગે. જુઓ અભિગમ્યૈષ્ઠ અથવા શક્યમોક્તમૂચિષ્ઠઃ ।

અન્યવિષયા દ્રષ્ટિઃ—ખીજ વસ્તુઓ પ્રત્યે તેની નજર હતી નહિ. શકુન્તલા રાજની સામે સતત જોઈ રહેતી ન હતી. આ બહુ આશ્ચર્યજનક નથી. છતાં તેની દ્રષ્ટિ લાંબા વખત સુધી અન્ય વિષયોમા પડી રહેતી ન હતી અર્થાત્ કે તે રહી રહીને રાજ અત્યે નજર નાખી લેતી ખરી. કોઈની વાત ધ્યાન હોઈને સાભળવી કે વારંવાર તેની તરફ જોઈ લેવું આ બંને પ્રેમની નિશાનીઓ છે. આ શ્લોકમા સ્વાભાવોક્તિ તથા કાવ્યલિંગ અલંકાર અને વસંતનિલકા હ'દ છે.

તપોવનસત્ત્વરક્ષાય—તપોવનસ્ય સત્તાનિ । તેષાં રક્ષા । તસ્યૈ । તપોવનનાં સત્ત્વોની રક્ષા માટે—શકુન્તલા મહિત ।

મૃગયાપિદારી—મૃગયા પિદારિ અસૌ ।

આ શ્લોકમા દુષ્ટાંત નજીક છે એવા અનુમાન માટે કાગળ આપવામાં આવ્યું છે.

તુરગતુરહતસ્તયા...તુરગતુરહતઃ—તુરગાણી સુરૈઃ જનઃ ।—ધોડાઓની ખરીઓથી ઉડેડો.

પરિણતારણપ્રકાશઃ—પરિણતઃ અગ્નિ. इति परिणतारण । (કર્મ.) તસ્ય પ્રકાશઃ જ્વ પ્રકાશ. દસ્ય । (જ્વ. વી.) અધ્યાકાશના સૂર્યના પ્રકાશ જેવા રંગવાગી.

જલમમમૂદ-તીર્થ ટાળુ.

વિટપવિપક્કજલાર્દ્રવલ્કલેષુ-વિષેષુ વિપક્કાનિ જલાર્દ્રાણિ વલ્કલાનિ ચેવામ્ ।
(બ મી) ડાગીઓ પર ઘટકતા લીના વન્કસોવાળા

આશ્રમદ્રુમેષુ-આશ્રમના વૃક્ષો ઉપર ઘોડાઓની ખરીથી જોડેલી લાન ધૂળ
આશ્રમવૃક્ષો પર પડે છે, તેને યોગ્ય રીતે જ વાલ તોડના ટોળાની ઉપમા આપવામા
આવી છે

તપસ્વીઓએ સનાન પદ્મી સૂકવેલા વલ્કલોને આ ધૂળ મલિન કરતી હતી,
તે શુ દુષ્કર તે કલુષિત કરેન આશ્રમના શુદ્ધ વાતાવરણનું સૂચક નથી ? આ
શ્લોકમા ઉપમા તથા અનુમાન અતઃકાઞ્ અને પુષ્પિતામા છદ છે

તીવ્રાઘાતપ્રતિહતતત્ત્વ તીવ્ર ઘાવાન, તેન પ્રતિહત । તાદૃશ તત્ત્વ । તસ્ય
સ્ફન્ધ । તસ્મિન્ ભ્યન્ન એક દન્ત યસ્ય । (૫ મી.)

ભારે ધક્કાથી પાડી નાખવામા આવેલા વૃક્ષના થડમા જેનો એક દાંત
લગાઈ થો છે તેવો અથવા જેવાથી ભડકેલો હાથી એમના ગદા ચલગટમા છે કે
પોતાના જ ધક્કાથી પડી મરેગ વૃક્ષના થડમા લગાયેલા પોતાના દંતુશળે કાઢવા
જેમો ગ્રહેતો નથી અને આખા થડને ઉપાડીને જ લાગી રહ્યો છે ઉપમા સમાસને
બે વિભાગમા પણ વહેંચી શકાય

તીવ્રઘાત તત્ત્વ, અને સ્ફન્ધ મન્ત ।- 'ભારે ધક્કાથી જેણે ઝાડને પાડી
નાખ્યું છે તેવો અને 'વગી વગીને ખાણુ જેના' જેનો દંતુશળ ખખખા લાગેલો
છે તેવો' પરંતુ પહેલો અર્થ વધારે સારો છે

પાદાઘ્રુષ્ટવૃત્તિષ્ણામન્નજાતપાશ-પાદ ઘ્રુષ્ટાશ્રમ વ્રતય । તાસા વલ્લ્યાનિ ।
તેવામ્ આસન્ન । તેન સજાત પાશ યસ્ય । (૫ મી) પથથી બેચાથેના વેનાઓના
નળા વગ્રવદાથી જે ફસો પાન છે

મિન્નસારઙ્ગશ્ચ-મિન સારઙ્ગાયા ધૂય ચેન । (૬ મી) હગ્લાઓના
ટોળને લગા તે

મૂર્તિ તપન્ન ચિન્તિત્ત્વ ઇષ તપના મૂર્તિમત વિદ્ધ જેવો

ચન્દનાગકમીષ-ચન્દનસ્ય આલોષ । તસ્માદ્ મીન । થને જેવાથી ભડકેલો

ધર્મારણ્ય-વમાય ધર્મસાધન વા ધર્મણ્યમ્ । (મધ્યમપદ્મોપા) પોતાના જેવા
જ અતિ । અને જેઠને 'આ વળી કયુ પ્રાણી હો' એ વિચારે લાકડા જોડેલો
હાથી દોડવા નાડે છે વૃક્ષ અને લનાઓનો નાશ કરતો હરણુઓને ભગાડતો તે
આશ્રમની કુટિરોને પણ નુકસાન કરે છે આથી જ તો તેને તપનુ મૂર્તિમાન વિદ્ધ
કહે છે આ જ શબ્દો દુષ્કરતને પણ લાગુ પાડી શકાન તેમ છે આ શ્લોકમા
સ્વભાવોક્તિ તથા ઉત્પ્રેક્ષા અતઃકાઞ્ અને મન્નાકાન્તા છદ છે

અહો ધિક્ । સૈનિકા અસ્મદન્વેષિણઃ...સૈનિકાની જગ્યાએ પૌરાઃ એવો પાડ છે -તો અહીં 'શિકારમાં સાથે આવેલા પુરજનો' અર્થ લેવો જોઈએ. બાકી નગના માણસો આટલે દૂર સુધી આવે એ સંભવિત નથી. રાજાની રોધ તો સનયના માણસો કરે. અથવા તો સનિકો પણ પુરમાથી સાથે આવેલા હોઈ, આશ્રમજનોથી ભિન્ન એવા વૈર તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ શક્ય છે.

અસ્મદન્વેષિણઃ-અમને શોધતા. ઉપહન્યન્તિ-હેરાન કરે છે, ત્રાસ ઉપજાવે છે.

આરણ્યકવૃત્તાન્તેન-આરણ્યકર વૃત્તાન્તઃ તેન ।-હાથીના સમાચારથી, વનચરની માહિતીથી.

અણ્વતે જ્યઞ્યાયન્યાયઃપ્રિહાત્મનુષ્યહસ્તિયિતિ વાચ્યમ્ । એ વાર્તિક અનુસાર યુક્ત (અર્ક) પ્રત્યય લાગતા આરણ્યક શબ્દ બને છે.

સનન્નમમ્-ઉનાવળિયા.

અસંભાષિતાતિથિસત્કારાઃ-અસંભારિતઃ અતિથિસત્કારઃ યામિઃ તાઃ । (૫. વી.) જોએએ થોડા અતિથિસત્કાર કર્યો નથી તેવી. પુરસ્કૃતઃ-સ્તકાર થયો છે.

અભિનયકુશલ્લુચ્યા-અભિનયઃ કુશલઃ । તસ્ય સૂચિઃ । તથા । દર્શાવેલી અણ્વીથી પરિક્ષત-વીંધાયો છે.

પરિક્ષત અને પરિલગ્નમ્માનો પરિ શબ્દ સૂચવે છે કે પગમાથી કાંટો કાઢતા તથા વસ્ત્ર છૂટું કરતા વાર લાગતો જ અને આથી તે લાખા સમય સુધી દુઃખતને જોઈ શકે કટલીક વાચનાઓમાં શકુન્તલાની આ ઉક્તિઓ નથી પરંતુ માત્ર અભિનય શકુન્તલાના હેતુને સમજાવવા માટે પૂરતો નથી, પ્રેક્ષકોને માટે તેની આ ઉક્તિઓ જરૂરની છે. વળી ખીમ અંડમાં રાજા પણ તેના આ કાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે વિક્રમોર્વશીયમ્મા ઉર્વશી પણ આવા જ બહાના નીચે પુરવાની સામે જોઈ લે છે

દદ સહુ લખા । દુર્મોચનીયેષ પ્રતિમાનિ મે । આથી શકુન્તલાની આ ઉક્તિઓ હશે જ એમ માનવું જોઈએ. અહીં એ પણ નોંધપાત્ર છે કે શકુન્તલા અનમૂયાને ઉદ્દેશીને બોલે છે, તોફાની પ્રિન્વદાને નહીં કાળજી કે તે બોલ્યા વગર ગ્રહેત જ નહીં.

મન્દોત્સુકયઃ-મન્દમ્ ઔત્સુક્ય યસ્ય સઃ । (૫. વી) મંદ ઉત્સુકતાવાળો.

અનુયાત્રિકાન્-સાથે આવેલા અનુચરોને.

શકુન્તલાવ્યાપારાત્-શકુન્તલા સળંગી પ્રવૃત્તિથી.

ગચ્છતિ પુરઃ.....પુરઃ ગચ્છતિ-આગળ જાય છે.

યસ સ્થિતં ચેતઃ-અસ્થિર ચિત્ત-પચ્ચાદ્-પાછળ.

ધાવતિ-દોડે છે.

પ્રતિષ્ઠાત-પવનની વિરુદ્ધ દિશામાં.

નીચમાનસ્ય-ક્ષર્ષ જવાતા-ચેતોઃ-પવનના.

ચીનાંશુકમિથ-રેશમી વસ્ત્રની માફક.

આ શ્લોકમાં રાજા પોતાની શારીરિક તથા માનસિક પ્રવૃત્તિનો ભેદ દર્શાવે છે. તેનું ગરીર આગળ જાય છે જ્યારે મન પાછળ જાય છે. આ શ્લોકમાં ઉપમા અલંકાર તથા આર્થો હંદ છે.

નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે-મધ્ય જાય છે. અન્યારે રગભૂમિ ઉપર એક જ પાત્ર છે તેથી નિષ્ક્રાન્તાઃ ભેદિયે પણ પરંપરાનુસાર જડવચન વાપરવામાં આવ્યું છે.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલની પ્રસ્તાવના અને પ્રથમ અંક મહાકવિના કલાવિધાનનો પશ્ચિમ આપદા માટે પૂરતાં છે. પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થતા પછી મૃગની પાછળ પડેલા દુષ્યંત પ્રવેશે છે. આશ્રમમૃગને હણાતો જણાવવા આવેલા ઋષિકુમારો તેને આશ્રમમાં આવવાનું આમંત્રણ આપે છે અને રાજા આશ્રમકન્યા શકુન્તલાને વીંધવાનું કારણ બને છે. કવને અનુપસ્થિત ગાખીને કવિએ કંટકુ જધું સૂચવી દીધું છે । શકુન્તલાના ભાગ્યમાં કાર્ષક વિપરીત છે, અને આ તેનો પ્રણય સળગાવતી નિર્વિધે પૂર્ણ થવાનો નથી. વળી કવની જોડાજરી જ દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રણય-વિકાસ માટેનું કારણ છે

દોડતા ઘોડા, નાસતા હવેલો, તાપસો, આશ્રમ, ઉપવનપ્રદેશો, નિર્દોષ આશ્રમવન્યાઓ તેમના મનુર આલાષો, પ્રકૃતિ પ્રેમ, ભ્રમરગાધા પ્રસંગનું વર્ણન, પ્રેમની અપરિચિત લાગણી અનુભવતી શકુન્તલાનું ચિત્, ધર્માવધર્મ વિધન મનોને પ્રવેશતો હાથી, બકાનું બાની વાર લગાડતી શકુન્તલા તથા નગરગમન પ્રતિ અંદર્શીસુકય બનેલો રાજા—વજેરે વર્ણનો અત્યંત કુશળતાપૂર્વક નિરૂપાયા છે.

કાસિદાસે આ અંકમાં સૂચનો-પ્રતીકા ઠેઠ મૂકેલા છે. કેસરવૃક્ષ અને નવમાસિકા દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રતીક છે તો ભ્રમરગાધા પ્રસંગમાનો ભ્રમર દુષ્યંતની માનસિક વૃત્તિને સૂચવે છે. ધર્મા-રમ્યા પ્રવેશના મૂર્તિમાન વિધન સમાન હાથીની પાછળ પધ્ધ દુષ્યંતની હાયા જણાયા વગર નહેતી નથી

આ અંકમાં નાટ્યકાર પાત્રોનો પ્રવેશ સ્પષ્ટ ગીતે કરાવ્યો છે. પ્રસ્તાવનાના અંતમાં હજી તો પ્રેક્ષકો નદીના ગીનની અત્તમાથી મુક્ત થાય છે ત્યાં તો દુષ્યંત પ્રવેશે છે મૃગની પાછળ પડેલા દુષ્યંતના માર્ગમાં એકાએક ઋષિઓ આવે છે. તેમના આમંત્રણથી આશ્રમમાં ગયેલા રાજા વૃક્ષની યોથેથી આશ્રમકન્યાઓની વિશ્રમકથા સાંભળે છે તથા યોગ્ય તક મળ્યે પોતાની જાનને પ્રગટ કરે છે. દુષ્યંતનો કન્યાઓ સાથેનો વાર્તાલાપ પૂરો થવાની તૈયારીમાં હોય છે પરંતુ પ્રેક્ષકો એ વિષે વિચારે એ પહેલા જ નેપથ્યમાંથી તપસ્વીઓનો અવાજ મેળવાય છે.

આ અંકમાં પ્રિયવદ તથા અનસૂયા એ સખી બેઠકીનું વિશિષ્ટ પાત્રનિરૂપણ
પા. સ્પષ્ટ બને છે. અનસૂયા અમુકા વિનાની ધીંગ, ગંભીર અને શાન છે. તે
અનસૂયા અને જીવનની ગંભીર બાબતને જોનારી છે. જ્યારે પ્રિયવદ મીઠું બોલનારી
ચાતુર તથા હાજીરવાળી છે તે સ્પષ્ટિયાત છે અને જીવનને બહુ હજીરી રીતે લે છે.

હાલિગમનો પ્રતિ પ્રેમ—વર્ણન, કલા, અવકાશોના તથા લાઘવમળી
અચોટ સંવિધાન કવાનો પગિયર આ અંકમાં થાય છે

અંક બીજો

શાકુન્તલનો બીજો અંક વસ્તુની દૃષ્ટિથી ધીમો છે. આમાં વસ્તુવિકાસ
મધ્ય ગતિએ થાય છે. પ્રથમ અંકમાં આપણે જાણીએ છીએ કે, દુષ્યત અને
શકુન્તલા પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એકબીજા તરફ આકૃષ્ટ થાય છે. આમ નાટ્યવસ્તુનું
બીજું અર્થાત્ દુષ્યત અને શકુન્તલાનો પ્રેમ પ્રથમ અંકમાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો
છે. બીજા અંકમાં પણ આશ્રમનું વાતાવરણ તેનું તે જ છે. વિદૂષકની વિનંતીથી
રાજા મૃગયા બંધ કરે છે, અને શકુન્તલાના વિચારમાં જ મગ્ન રહે છે. શકુન્તલાને
મગ્નતા માટે તે ગડાનું ગોષ્ઠ છે. બંનેનું મિથુન થાય તો જ વસ્તુવિકાસ થાય.
આ નિનન માગેનો માર્ગ છુતો થઈ જાય છે કરવની જેઠાજરીને લીધે રાક્ષસો
ધત્તકાર્જના વિ. નાખે છે તેથી આશ્રમના યજ્ઞાદિ કાર્જના સરક્ષણ માટે દુષ્યતને
આ ત્રણ આપવામાં આવે છે. એ જ સમયે ગજલ્લાનીમાથી ગજની માતાનો
સ દેશો આવે છે કે, “પુત્રવિદ્યાલનન” નિમિત્ત દુષ્યત જલદી રાજવાની પાછો
આવે એક ગાજુ ઋષિઓનું કાર્જ છે અને બીજી ગાજુ માતાની આજ્ઞા છે તો
શુ વસ્તુ ? એવી ત્રિધામાં દુષ્યત પડે છે. હેવ - જ વિદૂષકને પોતાના નાના
લાઈ તરી ગજવાની મોકલે છે અને પોતે અત્રમમાં જવાનું નક્કી કરે છે.

આમ, દુષ્યત કવ્વની જેઠાજરીમાં આશ્રમના રહી શકે છે તેના માર્ગમાં
વિધન નથી. દુષ્યતે છેવટે કહ્યું કે શકુન્તલા તો કામથી અજાણ છે તેથી તે અવત
નિદોષ છે અને દુષ્યતનો તેના પ્રથેનો પ્રેમ પગિહાસ જ છે. આમ ભોળા વિદૂષકને
રાજાએ ભોળ્યો અને તેનું ક્ષમા થાયમાં અંકમાં જોવા નહીં છે.

વિદૂષક.—વિશેષેણ દૂષયતિ ઇતિ વિદૂષક । અસ્તુ નાટકના નાયકને તેના
શુભાર કાર્યમાં મદ કરનાર અનેક પ્રકારનો વ્યક્તિઓ હોય છે જેને કે વિદૂષક,
ચેટ વગેરે. વિદૂષક બાહ્ય હોય છે અને રાજાનો નર્મ સુદહ હોય છે. એની
સમજુતી સાહિત્ય પંચકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે

“કુસુનવસન્તાદમિથ કર્મરણુર્વેપમાથાચૈ । હાસ્યક્ર વલ્લહરતિર્વિદૂષક સ્યાત
સ્વર્મજ્જ ॥”

મો દટ્ટમ અથવા દિષ્ટમ । ‘દિષ્ટ’ એટલે ‘દૈવ’, ‘દટ્ટ’ એટલે ‘ભેતુ’.
વિદૂષક કહે છે, ‘મારી હાલત ભેઈ’ ‘વ્યસ્યમાત્રેન’ એટલે મેત્રીભાવથી રાગની
મિત્રતાથી સુખ થતું ભેઈએ તેના બદલે વિદૂષકને કંટાળો આવે છે, કાગળ કે
વિદૂષકને મૃગયામા આ નંદી.

આદિષ્ટચત્તે—આ + હિષ્ટ નું કર્મણિ વર્તમાનકાળ ૩ ભે પુરુષ એકવચન.
જવું, ચાલવું, હેંડવું.

કલુગ્ગાનિ—નહેજ ગરમ. શ્રીમંત્રી ગરમીને કાલે પાણી કંઈક ગરમ
થઈ ગયું છે (luke-warm)

દુલ્યમાંસમૃચિટ્—મોટા ભાગે ગળિયા પર રોડેલા માસવાળા શૂંકે સમ્પૂર્ણ-
રૂપ માતમ્ । આ પ્રમાણે મળિયા પરનું રોડેલું માંસ એ જ ભોજનનો મુખ્ય
ભાગ હતો. વિદૂષક બ્રાહ્મણ છે છતાંયે માંસમૃચિટ્નો ઉપયોગ કરે છે તેથી ઠકી
શકાય કે તે અંધે બ્રાહ્મણોમાં પણ માંસ ખાવાની પ્રથા હતી.

તુરગાનુધાચનકઙ્કિતસથે—તુરગાણામ્ બલુચારનેન કઙ્કિતાઃ સથઃ યસ્ય
તત્ત્વ । વિદૂષક ગજના ઘોડાને પોતાના ઘોડાથી અનુમંગ્તો હતો આવી તેના માધા
હથમથી ગયા. પગિલામે ગત્રે પપ્પ પૂરતું સવાનું ન મળતું.

દાસ્યપુનૈઃ—દાસીપુત્ર. નિદા અર્થે વપરાય છે. અંસ્કૃતમ્ આ એક
અપશબ્દ ■ અને આ પછી અલુક તત્પુરુષ અમાસ છે

શકુનિલુલ્લઘ્નઃ અથવા શ્વગણિલુલ્લઘ્નઃ—પહેલા પાઠમાં ‘પક્ષીઓના શિકારી’
એ અર્થ લેવાનો છે. આ શિકારીઓ પક્ષીઓના માળામાથી ચૂપચાપ પક્ષીઓને
પકડી લે છે. પરંતુ મોટા ભાગે ખીન્ને પાક સ્ત્રીકાગવામાં આવે છે જેનો અર્થ
ચાપ છે. ‘ફૂલગના ટોળાવાળા શિકારીઓથી’. ગજની મૃગયા, લસ્કર વગેરે જોના
પંખીઓ કલ્તા જગવી પ્રાણીઓનો શિકાર હોય એન લાગે છે. એ થા શ્લોક
પછી ‘પ્રાણીઓને ઘેરી લીધા છે’ એમ સેનાપતિ કહે છે અને શ્લોક ૬ના શિકાર
બંધ ગખવાની વાત છે તથા જગવી પાકા, હજારો ને વગહોની વાત છે, પંખીઓની
નથી. આ બંધું જોના શ્વગણિલુલ્લઘ્નઃ પાક સારો છે. અત્યાગ સુધી વિદૂષકે પોતાના
વિહાર, પાન, ભોજન અને શયનની વાત કરી તેમાં તેને જગાય સુખ મળતું નથી.
આટલેથી ગજ ન હોય તેમ ખીલ પીક વધે છે મુનિકન્યા શકુનલાને જોઈને
રાગ પ્રેમમાં પડ્યો છે ને હવે ગજવાની તરફ જવાની વાત કરતો નથી.

ગણ્ડસ્યોપદિઃ—ગૂંચા ઉપર ફેા લી થઈ. એક મોટી પીકા તો છે જ,
તેમાં ખીલ પીકા ઉમેગઈ. શિકાર પાઠગ રખડવાની પીકા હતી જ તેમાં હવે
રાગ પ્રેમમાં પડ્યો છે એટલે પીકા વધી.

અઘાપિ પ્રભાતમાસીત—આજે પણ રાજ શકુન્તલાના વિચાર કરતો હતો તેમાં ને તેમાં જ પ્રભાત થયું. ઉઝાડી આજે પરાદ થયું.

કા ગતિ: —હવે શો ઉપાય ? શું થાય ?

કૃનાચારપરકર્માણમ્—આચારપ્રાપ્તાનિ પરિકર્માણિ इति આચાર પરિકર્માણિ । કૃનાનિ આચાર પરિકર્માણિ યેન તમ્ । નિત્યકર્મથી જે પરવાર્યો છે. પરિકર્મ એટલે અંગસંસ્કાર, અંગલેપન, વગેરે રીતે પણ વિગ્રહ થઈ શકે. કૃતઃ આર્ચાર: (સ્નાનાદિ) પરિકર્મ (અંગલેપન વગેરે) ચ યેન તમ્ । (બ. ધી.) યમ્નીભિઃ—વધતી સ્ત્રીઓથી. આ સ્ત્રીઓ વનમાં પણ રાજની સાથે તેના શસ્ત્રો ગળી સાથે જતી, યજન શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ નથી. આયોનિયન (શ્રીક) પછી આ શબ્દ આવ્યો હોય એ શક્ય છે. પત્રીથી બના શ્રીક, ઈગનીઓ, અરબો, વગેરે માટે તે શબ્દ પ્રચલિત થયો. મનુના મતે યવનો મૂળે ક્ષત્રિય હતા. પછી આર્ય સંસ્કારોનો લોપ થવાથી તે બધા શબ્દ બની ગયા. (મનુસ્મૃતિ ૧૦ : ૪૩-૪૪)

શ્લોક ૧ : પ્રિયા ન સુલભા (હતી) કામમ્ । મનઃ તુ તદ્વાવર્શનાશ્વાસિ । મનઃતજે અઘનાર્થેડવિ ઉભયપ્રાર્થના રવિં કુરુતે । (આર્યા ૭૬)

ગજને શકુન્તલાના ચિંતન દરમ્યાન આ સૂઝે છે કે શકુન્તલાને મેળવવી સહેલી નથી. કાગળ કે તેના પિતાની સંમતિ વગેરે લેવાનું છે. તેણે શકુન્તલાનો ભાવ જોયો છે તેથી મનમાં કંઈક આશ્વાસન લે છે. એકબીજા પર પ્રેમ કરતા યુગલનો પ્રેમ ભણે કૃતાર્થ ન થયો હોય તો પુણ્ય'બંને એકબીજાને છૂટે છે (ઉભયપ્રાર્થના) તે વસ્તુ જ આનંદ આપે છે. કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં પ્રેમલગ્નું સમર્થન કર્યું છે અને આ શ્લોકને મળતા વિચારો રજૂ કર્યા છે. ત્યાં કવિ કહે છે—

અનાતુરોદ્ગ્જિજ્ઞયોઃ પ્રસિધ્ધતા સમાગમેનાપિ રતિર્ન મા પ્રતિ ।

પરસ્પ્રપ્રાપ્તિનિયયોરં શરોત્નાયોડવિ સ્થાનુરાગયોઃ ॥—માત્રવિજ્ઞામિ, ૩.૧૬

માત્રદર્શનાયાસિ પાડ હોય તો આવો અર્થ થાય : તેના ભાવના દર્શન માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ પાડ બરોગ નથી, કાગળ કે ગજને તેના ભાવનું દર્શન કર્યું છે અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી. 'જે માત્રદર્શનાયાસિ હોય તો તેના ભાવિ દર્શન માટે પ્રયત્ન કરે છે, આમ થાય. પણ આ બરોગ નથી, કાગળ કે ગજને શકુન્તલાને મળવામાં મુશ્કેલી નથી. આશ્રમની જવાબદારી શકુન્તલા પર જ છે તેથી મમી શકાય.

આત્માભિપ્રાયસંભાવિતેષ્ટજનચિત્તવૃત્તિ-આત્મનઃ અભિપ્રાયઃ, તેન સમાવિતા
 ઇષ્ટજનસ્ય ચિત્તવૃત્તિઃ યેન । પોતાના મત પ્રમાણે ઇષ્ટજનની ચિત્તવૃત્તિની કલ્પના
 કરતો. પ્રાર્થયિતા-પ્રેમી. વિદ્યમ્યતે-ઉપહાસપાત્ર બને છે. કોઈ પુરુષ. કોઈ સ્ત્રીના
 પ્રેમમાં હોય છે ત્યારે તે પણ તેને પ્રેમ કરે એમ તે ઇચ્છે છે. તે સ્ત્રી તેની તરફ
 પ્રેમ બતાવે છે એ સૂચવવા તે પોતાની રીતે તેના હાવભાવનો અર્થ ઘટાવે છે.
 ખરી રીતે તેના હાવભાવ તેના તરફનો પ્રેમ સૂચવતા હોય જ એવું નથી આમ
 તે પુરુષ પોતાને ઘણી વાર ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે. રાજા પોતાનો દાખલો નીચેના
 શ્લોકમાં આપીને સૂચવે છે કે કદાચ તે પણ આ રીતે ઉપહાસપાત્ર બન્યો હોય.

શ્લોક ૨ : અપિ નવને પ્રેરયન્ત્યા તયા યત્ સ્નિગ્ધ વીક્ષિનમ્, નિનમ્બયો-
 ગુંદનયા વિલસાદિવ 'યદ્ ચ મન્દ યાતમ્, મા ગઃ' इति उपहृदया सा सखी यदपि
 સામૂપમ્ ઉક્તા, તત્ સર્વ માત્રાયણં કિંચ । અહો કામી સ્વજા પચયતિ । (શાર્દૂલવિહીંગિત ૭૬)

કામી માણસ પ્રિયાની બધી ચેષ્ટાઓમાં પોતાપણું જુએ છે. સ્નિગ્ધદર્શન,
 મન્દગમન અને સામૂપવચન શકુન્તલા માટે સ્વાભાવિક હોઈ શકે પણ આ પોતાને
 ઉદ્દેશીને છે એમ રાજા માને છે. આમ એ પોતાની બનતે ઉપહાસપાત્ર બનાવે
 એવી શક્યતા રહેલી છે.

હસ્તપાદમ્—હાથ અને પગ. હનૌ ચ પાદૌ ચ । (સમાહાર ૬૬) હન્દઃ
 પ્રાણિર્દૃષેનાજ્ઞાનામ્ । (પા. ૨-૪-૨) આ સૂત્ર પ્રમાણે પ્રાણીઓ, વાઘો અને સેનાના
 વિભાગોનો ૬૬ સમાસ નપુંસકલિંગ અને એકવચનમાં હોય છે. યર્ણ હન્દઃ એકનર
 સ્વાત્ । પ્રાણિદમ્ । (સિ. કી.)

જાવયિજ્યામિ-હું જવ જવ કરીશ. જિતું પ્રેરક સામાન્ય ભવિષ્યકાળ, પહેલો
 પુરુષ એ. વ.

માત્રોપઘાતઃ—અંગાતું સ્ત્રી જવું. તે. માત્રાજામ્ ઉપગતઃ । (પ. તત્પુ.)

ઘેતસઃ—નેતરનો છોડ.

કુષ્ઠજલીલામ્—(૧) કુષ્ઠાની લીલા (૨) કુષ્ઠ નામના છોડનું વર્તન.
 વેતમનો છોડ પાણીના વેત્રને લીધે કુષ્ઠા જેવું વર્તન કરે છે એટલે કે વાંકા વળી
 જાય છે અથવા તેા વેતમનો છોડ કુષ્ઠના છોડનું અનુકરણ કરે છે. જેમ પાણીના
 વેગથી વેતમનો છોડ વળી જાય છે, તેમ આપને લીધે મારી પણ આવી દશા થઈ
 છે ને હું કુષ્ઠા જેવો બની ગયો છું. વિદ્યુત્ સામાન્ય રીતે વિદ્યુત્માં હોય છે.

પ્રત્યઃ-અહિ અહિ દિનિ । (અન્ધશીભાવ) પ્રતિદિન, હરોહર.

શ્વાપદમમુત્તમારણઃ—શ્વાપદના સમુત્તારણઃ । ૧૧૫ પશુઓને (શુક્રાગ્રાંથી) બહાર
 લાવવાથી. દિવસમાં અનેકવાર આ કાર્ય કરવું પડતું હશે, તેથી બહુવચન છે.

સક્ષોભિતસ ધિવન્ધાના- સ્ત્રોભિતા સધીના વન્વા ચેપામ્ । (૫૮ મી)
હુચમચી મયેના સાધવાળા

અનીશ-કાળુ નથી, સમર્થ નથી

તત્ત્વ વિશ્રમ્યતામૂને સ્થાને તત્ત્વ પ્રસાદયિષ્યામિ નિલ્લઘ્ન મામેકાહમપિ તાવદ્વિશ્વમિ
સુમ્—એવો પાઠ છે પણ તે સારો નથી કારણ કે વિદ્યુત્કને તો બ્યારે ભેઈએ
ત્યારે રાગ મળી શકે પણ વિદ્યુત્ક રાગની પણ ચિતા કરે છે તેથી છાંછેકે શિકાર
જ બધ રહે તો આરુ, જેથી રાગને આરામ મળે ને રાગને શકુન્તલાને મળવાની
તક મળે ક્ષણિકુમારેના આમ ત્રણથી આ તક પણ મળે છે

શ્લોક ૩ હન્મ અધિગ્ન આહિતસાયક ધનુ મૃગેષુ નમયિતુ ન શક્ અસ્મિ વૈ
(મૃગૈ) સહ વસતિમ્ ઉત્તેય પ્રિયાયા મુગ્ધવિલોકિનોરદેશ કૃત્ત્વ ઇત્ત । (પુષ્પિનામ્ ૭૬)

રાગ હરજોને મારવા માટે ધનુષ પર બાપુ ચડાવે છે ત્યારે તેને હરજોની
આખો ભેઈને શકુન્તલાની આખો યાદ આવી જાય છે ને તે બાણ છોડી શકતો
નથી દુષ્પત ક પન કરે છે કે હરજોએ જાણે શકુન્તલાની સાથે રહીને તેને મુગ્ધ
દષ્ટિપાત કવાનુ શિક્ષણ આપ્યું છે

આહિતસાયક—આહિત સાયક યસિન્ । (૧ મી) જેમા બાપુ ચડાવવામા
આણ્યું છે તેવું

મુગ્ધલોકિતાવદેશ—મુગ્ધ દષ્ટિપાતવિષયક શિક્ષણ મુગ્ધાનિ વિલોકિતાનિ
(કર્મ) તેવું ઉપદેશ । (૨ તત્ત્વ)

કિમપિ-કઈક અપ્રસ્તુત

અરણ્યે મયા રુદિતમામીવ—મે અરણ્યરુદન કર્યું માડું તો તમે સાબળ્યું
જ નહિ.

અતતિગ્રમણીયમ્—ન ઉત્તરથી શકાય તેવું

મવિદાપમ્—અધૂરું

માદયત્રાદિવાય—તાણુ ખાવામા અનાયાસ કર્મમા મને મ , હજો એમ
રાગ વિદ્યુત્કને મહે છે તે કર્મ એને 'કાર્' એ અર્થમા વાપરે છે વિદ્યુત્
'કાર્'ને 'કિયા' ॥ અર્થમા લે છે એગે એને 'મો કખાદિમ' થા આવી જાય છે
વિદ્યુત્કને મન મો કખાદિકા તિરાવ ખીશુ અનાયાસ કર્મ ન દોમ્ થત આ
વિદ્યુત્ક દાસ્ય ઉપન કરે છે

સુમૃદીત ક્ષણ—આન ત્રણ સ્તીક પૂર્વ ગળ-મમથ, આરામનો સમય
જ્યારે આમ ત્રણ આપતી વખતે કહેરામા આવે કે—મ્મન્મથને ત્યારે 'ત્ત'
ચરણ । અમારે થે તમારે આરામનો સમય ત્રાગે આવી આમ ત્રણ માટે થા

શબ્દનો ઉપયોગ કરવામા આવે તો તેનો રૂઢ અર્થ થયો 'ભોજનનુ આમત્રણ' અથવા આમત્રણ

દૌષારિક દારપાલ દારિ નિયુક્ત । નત્ર નિયુક્ત । (પા ૪-૪-૬૯) એ સૂત્ર પ્રમાણે આ શબ્દ બને છે

દૃષ્ટદાપાપિ—રાખએ ચાર વ્યસનનો—મૃગયા, છૂત, મધુપાન અને સ્ત્રીથી દૂર રહેવું જેઈએ મૃગયામા શુભો અને દોષો પણ છે શુભોનુ વર્ણન ચોથા અને પાંચના શ્લોકમા આવે છે હિસા, કૂરતા વગેરે દોષો છે પણ રાગની યાગતમા તો મૃગયા શુભરૂપ જ નીવડે છે

શ્લોક ૬ ગિરિચર નામ દર દેવ અનરતવનુગાસ્કાલનક્ષ્ણ, રવિકિરણ-સહિષ્ણુ ક્ષેત્રલેષ અમે નમ્, આચિન્નપિ વ્યાગગત અન્ન પ્રાણતાર માત્ર તિર્મત્તિ । (માનિની ૭૬)

મૃગયા કેની રીતે શુભરૂપ થઈ તે સેનાપતિ બતાવે છે

અનયગતધનુર્જ્યાસ્કાલનધૂરપૂર્વ—સતત ધનુ ની દોરી ધસવાથી જેનો આગલો ભાગ કંઠાયુ થયો છે અનયગત્—સતત

ધનુર્જ્યા—ધનુની દોરી

આસ્કાલનમ્—ધસાવું

ધૂર—કંઠાયું

પૂર્વ—પૂરમાગ કાઠુ ધનુની દોરી ધસવાથી કાઠુ મજબૂત થાય છે તેથી પૂરનો અર્થ 'કાઠુ' થયો છે પણ પૂર આ અર્થમા સામાન્ય રીતે વપરાતો નથી (પ્રેમી ગ્રંથે ૩૬૬૨) અનયગત ધનુગયા આસ્કાલનમ્ । તેન કૂ પૂર્વ યસ્ય । (ખ ધી) શ્રી રામ આસ્કાલનનો ખેચતુ અર્થ કરે છે દોરી ખેચવાથી પૂર્વભાગ ઊાતી વગેરે મજબૂત થાય છે તેમના અને આમા તનસનો આમ અર્થ છે ધનુની દોરી સતત ખેચાને લીધે જેનો આગલો ભાગ (ઝાની) ખસાયો છે ' આ અર્થની સામે 'પણ વિરોધ લઈ શકાય. આસ્કાલનનો અર્થ ખેચતુ થયો નથી કૂ પણ 'કસાયેન' અર્થમા વાપરતુ નથી આ બે અર્થોમાંથી પડેનો અર્થ ધઈક ચારે લાગે છે

અનયગત —નાગની સાથે પણ ૧૬ શબ્દ અનયગત ધનુરિ (ધિયાગ્રુમે) ગાસ (મૂનો) ચ આસ્કાલ તેન કૂ પૂર (પૂરમાગ) યસ્ય । તિસ ૧૬૬ અને વ્યસીન ૫૦ નાન ધનવાથી જેનો આગલો ભાગ (માથુ, ૧૬૬૫) વગેરે ધનુ થયો છે

રવિધિરણસહિષ્ણુ—સૂર્યના ક્રોધેને જે સહન કરી શકે છે

ધનુશનુ—૪૨૫ પણ થાકની જમિનમ્—અન્ય વિનાના સ્વચ્છેદન આડ ૫૧ તે યોગ નથી લેઈ ૧૫ પરસેવો ન થવો એ યોગ સ્થિતિ નથી

વળી 'કાલિદાસ' મુજબથી થતા પરસેવાનું ઘણું વારં વર્ણન કરે છે. —સ્થુવંશ ૯-૬૮, ૧૩-૩૫.

અપચિત્તમપિ—સુકાયેલું, ક્ષીણ થયેલું હોવા છતાં વ્યાયામથી મેદ ગળી બળ છે. તેથી શરીર જરા ક્ષીણ થયેલું લાગે છે.

વ્યાયતત્ત્વાદ—પૂર્ણ રીતે વિકસેલ હોવાથી.

પ્રાણસાર—(૧) પ્રાણસ્ય સારઃ । તમ્ । બળના સ્પર્શ, (૨) પ્રાણઃ સારઃ (સ્થિતિશઃ) યસ્મિન્ તમ્ । બળ જેમાં સ્થિરભાગપે રહેલું છે તેવો.

ગૃહીતમ્બાપદ્મરણ્યમ્—શિકારનાં પ્રાણીઓથી ભરેલ અરણ્યને ઘેરી લીધું છે. ગૃહીતાં શ્વાપદાઃ યસ્મિન્ । (બ. ગ્રી.)

મન્દોત્સાહઃ—મન્દ ઉત્સાહવાળો. પાઠાન્તર મન્દોત્સાહઃ છે પણ તે યોગ્ય નથી. વિદૂષકની ધ્રુષ્ટાને માન આપીને આજે શિકાર બંધ રાખવો છે. તેથી રાજા કહે છે કે મારો ઉત્સાહ મન્દ છે, મારો ઉત્સાહ લાંબી ગમે છે એમ તો કહેતો નથી.

માદૃષ્ય—વિદૂષકનું નામ છે.

સ્થિરપ્રતિવચ્ચઃ—સ્થિરઃ પ્રતિવચ્ચઃ યસ્યઃ । (બ. ગ્રી.) મક્કમ વિરોધવાળો, મક્કમ નિશ્ચયવાળો.

અહીં જનાન્તિકમા કવિએ ઉત્કૃષ્ટિયાના સ્વભાવનું વાસ્તવિક વર્ણન કર્યું છે. ઉત્કૃષ્ટિયા પોતાના ગભની ધ્રુષ્ટા પ્રભાવે, પોતાને ગમે કે ન ગમે તેવું કાર્ય કરે છે ને રાજાની પુશ્પામદ કરે છે.

સૌદૃષ્ય ૫ : વપુઃ મેદન્દેદદ્દશોદરં લ્પુ ડર્યાન્યેય ભરતિ, સત્યાનામપિ મય-ક્રંપયોઃ નિર્ઝિતિમેત્ ચિત્ત લ્યરતે । યદ્ દ્વપઃ ચલે'લ્પસ્યે સિપ્વન્તિ સ' ચ ઘન્યિનામ્ ડર્ફર્વઃ । મૂળ્યા મિત્યૈર ઘ્વગ્નં ઘદન્તિ । ર્દરન્ વિનોદઃ કુતઃ' (લપ્તે) ? (શાઈલવિદી-ડિ' ૭૬)

સેનાપતિ મુજબથી થતા લાજ ગ્રજાવે છે. આ જ પ્રકારનું વર્ણન સ્થુવંશ સર્ગ ૯, દશકુમારચરિત (આક્રમે દિશ્વસાગ) અને કામદક નીલસાર (૧૫) માં મળી આવે છે. મુજબની વિશેષતા અત્રીં બતાવી છે.

વપુઃ—શરીર.

મેદન્દેદદ્દશોદરં—મેદનઃ હેઠઃ । (પ. ૮-૫) તેમ જ રાં ડર યમ્ય તા । (બ. ગ્રી.) મેદ ધરવાથી મૂલ્ય થયેલ ઉત્સવાળું.

મરનામિથાગ્રોત્કુમ્ભ—મનુષ્યના નાકના લેબી રીંછાને મનુષ્ય નાક ગમે છે.

મીર્જામ્ભમ્—પર્યા રીંછના

શ્લોક ૬ : મહિષાઃ શૃંગૈઃ મુહુસ્તાહિત નિપાતસલિલ ગાહન્તામ્ । મૃગકુલ
છાયાનદ્રસ્ત્યક રોમન્થમ્ અમ્ભસ્યતુ । વરાહનતિમિઃ ફરલે મુસ્તાક્ષતિઃ વિશ્રમ્ ક્રિયતામ્ ।
ઇદં ચ અસ્મદ્ધનુઃ શિથિલજ્યાવન્વ વિશ્રામ લભતામ્ । (શાદ્ધૃલપિકીકૃત ૭૬)

નિપાતસલિલમ્-તળાવની પાણીમાં

છાયાવજ્રકદમ્બકમ્-છાંયકામાં ટાળું વળીને. છાયાસુ વદ્ધાનિ કદમ્બકાનિ યથા
સ્યાન્ તથા । (અવ્યયી.).

કુલ-એક જ વર્ગનું ટાળું (સજ્જાતીયગણ).

કદમ્બકમ્-જુદા જુદા વર્ગની વ્યક્તિઓનો સમૂહ

રોમન્થમ્-વાગોળવું.

વરાહનતિમિઃ-વરાહના તત્તિમિઃ । (૫ તત્તુ.) વરાહોની લંગારોથી.
વરાહનતિમિઃ (મોટા વરાહોથી) પાઠ છે. દુબ્ધ-તને મોટા વરાહોના શિકારમાં પણ
રસ હોય પણ ઉપર મૃગકુલમ્ આન્યું છે તેની સાથે વરાહનતિમિઃ યોગ્ય લાગે છે.

મુસ્તાક્ષતિઃ-મુસ્તા (મોંઘ ધાસ)નું ખોલ્લું. આ સુખંધી ધાસ છે.

પ્રથલે-ખાળોચિયામાં.

શિથિલજ્યાવન્થમ્-શિથિલઃ જ્યાયાઃ વન્થઃ કસ્ય તત્ । (૫. મી.) જેની
પણીને ખાંધ લીધો થયો છે એવું.

વિશ્રામમ્-વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે. વિશ્રમ શબ્દ શુદ્ધ છે, પણ સંસ્કૃત
કવિઓ વિશ્રામ શબ્દ ઘણી વાર વાપરે છે.

મગ્ધે કાલ્યણનાશ મા આ શ્લોકને મન્યપ્રક્રમતા ના ઉદાહરણ તરીકે ટાક્યો છે.
આ શ્લોકમાં ત્રીજા પાદમાં કર્મણિ પ્રયોગનું ક્રિયાપદ છે. ત્યારે બીજા ત્રણ પદોમાં
કર્તારિ પ્રયોગનાં ક્રિયાપદો છે. મગ્ધે ત્રીજો પાદ આમ વાચવાનું સૂચવે છે. વિશ્રવ્યા-
રચન્તુ સૂક્તરતા મુસ્તાક્ષતિમ્. રાધવલ્લહ આ પ્રમાણે સુધારો સૂચવે છે-કુર્નિતસ્તમિયો
વરાહનયો મુસ્તાક્ષતિમ્. અલંકાર-સ્વભાવોક્તિ.

પ્રમથિષ્યયે-સ્વામીને યત્ રોચતે-જે ગમે.

શ્લોક ૭ : શમપ્રવાનેષુ તપોધનેષુ દાહાત્નક તેજઃ ગુદમ્ અસ્તિ હિ । સ્પર્શાનુકૂલાઃ
સૂર્યસન્નાઃ ઇવ (તે તપોધનાઃ) અસ્તિત્વોદમિમગદ્ તત્ વમ્નિ । (ઉપન્યતિ ૭૬)

શમપ્રવાનેષુ-શમ પ્રવાનમ્ યેષુ । (૫. મી) શમપ્રવાન શમ-સંધાન, મનનો
નિગ્રહ, ત્યારે દમ એટલે ઉદ્ધિઓનો નિગ્રહ મરખાવો-લૌકિકન્યાસારાત્ મનસઃ
ઉપરમઃ શમ । વાલ્મીકીનામુપરમો દમ ।-રત્નપ્રમા

સૂર્યકાન્તાઃ-સૂર્યકાન્ત મણિઓ. મંન્દુના માહિયમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે.
કે ત્યારે આ મણિઓ પર સૂર્યના કિરણો પડે ત્યારે તે અમિતું વમન કરે છે.

સામાન્ય રીતે સૂર્યકાન્ત મણિઓ સ્પર્શી શકાય તેવા હોય છે. પણ જ્યારે તેના પર સૂર્યનું તેજ પડે ત્યારે તે ગરમ બની જાય છે, તેમ ઋષિઓ પણ સામાન્ય રીતે શાંત હોય છે, પણ જ્યારે કોઈ તેજસ્વી પુરુષ (દા. ત. સૈનિકો) તેમનું અપમાન કરે ત્યારે તે ગુસ્સે થઈને દાહક બની જાય છે.

અન્યતેજોઽભિભવાત્—બીજા તેજના પીડવાથી.

ઘમન્તિ—કહે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકો ઘમ્ (ઓઠવું), નિષ્ટીર્ (ધૂંઠવું) અને ઉદ્ગ્ર આ ધાતુઓના વાચ્યાર્થમાં પ્રયોગને ગ્રામ્ય માને છે. પણ જો આ ધાતુનો લક્ષ્યાર્થ ઔપચારિક અર્થમાં વપરાય તો અતિ સુંદર અર્થ આપે છે એમ તેઓ માને છે. સરખાવો—નિષ્ઠુલ્લૌઢગીર્ણાન્નાદિગૌણટ્ટિવ્યપાઞ્ચમ્ । અનિસુન્દરમન્યત્ર ગ્રામ્યકતા વિગાહતે ॥—વાલ્યાદરી ૧:૧૫.

ધ્વંસતામ્—નાશ પામે. પાઠ ભેદ ધ્વસિતઃ—નાશ પામ્યો.

નિર્મલિકમ્—મલિનાણામ્ અમાન. । (અવ્યયીભાવ) માખીઓ વિનાનું સ્થાન, એકાન્ત સ્થાન.

પાદપચ્છાયાયામ્—વૃક્ષની છાયામાં. પાદપસ્ય છાયાયામ્ । (ધ. તત્પુ)

અધિરલ્લતાવિતાનસનાયે—બીજ સતાઓના ચંદ્રવાવાળા. પાંડભેદ અમ્મિન્ પાદપચ્છાયાનિરિચિતવિતાનસનાયે (વૃક્ષની છાયાએ રમેલા ચંદ્રવાળા) ધરોળર નથી, કારણ કે છાયા જમીન પર હોય છે અને ચંદ્રવો જીંએ હોય છે તેથી છાયા વિતાન કેવી રીતે બની શકે ?

સુલાસીનઃ—સુખમ્ આસીનઃ । પ્રાકૃત ઇદુ ની સંસ્કૃત છાયા ઇદુ કરી બેઠાંએ, તેનો અર્થ ‘આવે’ કરી શકાય. પણ મોટા બાગની આવૃત્તિઓમાં ઇદુ પાંડ મળે છે જેનો ખોટી રીતે ‘આવો’ અર્થ કરવામાં આવે છે.

અનઘાતચક્ષુઃફલઃ—અનઘાત ચક્ષુઃજ ચેન । જોણે આખોનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવો.

નનુ ભવાનઘતો મે ઘર્તતે । તમે તો મારી સામે જ છો. રાજા વિદુષકને કહે છે કે તે જોવા જેવી વસ્તુ જોઈ નથી તેથી તારી આખોએ એનું ફળ મેળવ્યું નથી. ગળ શકુન્તલાની વાત કરે છે. પણ વિદુષક ચતુર્માઈથી કહે છે—આપ જ મારી નામે છો, આપ દર્શનીય છો તેથી મારી આખો નકામી નથી.

મર્ધઃ પાન્તમાન્મીય પચ્યન્તિ—સી પોતાનાને સુંદર દેખે છે. આ એક પ્રમિદ્ધ ને અનુભવસિદ્ધ વાક્ય છે. હમેશાં પ્રિયમાને પોતાની પ્રિયતા સુંદર જ લાગે છે કે માતાને પોતાનું કાળકુળું બાળક પણ સુંદર જ લાગે છે. આ પ્રમાણે વિદુષકને રાજા સુંદરતમ લાગે છે એમ દુષ્કન મુચવે છે.

લલામભૂતા—અલંકારરૂપ. લલામભૂતા અનિવચિત સમાસ છે તેને નીચે પ્રમાણે સમજની શકાય :

(૧) વૈયાકરણ કેષ્ટ મૂત્ર ને ઉપમાવાચી ફર કે સ્મ ના અર્થમાં સમજે છે. સગ્રખાવો—સામાન્યમિત સામાન્યભૂતમ્ । મૂત્રશબ્દ ઉપમાર્થે । આ રીતે લલામભૂત નો વિગ્રહ આ પ્રમાણે થાય શબ્દ લગમ. કે લગમન્ છે

(અ) લગમઃ इव अथवा लगम इत ।

(આ) લગમેન સમા અથવા લગમ્ના સમા લગમભૂતા । (નિત્યસમાસ) મેદિની—

ફોશમાં પણ મૂત્ર=સમ આપેલ છે.

(૨) મુરમુર સમાસમાં ગમે તે શબ્દનો અન્ય શબ્દ સાથે સમાસ થઈ શકે છે, તે પ્રમાણે આ સમાસને મુરમુર સમાસ તરીકે સમજવી શકાય. લલામ ભૂતા અથવા લગમભૂતા.

अस्य अवसर न दास्ये—એને (વધારે કહેવાની) તક નહીં આપુ.

શ્લોક ૮ : तत् मुने अल्पम् सुरयुगैस्तमम् उज्झिताधिगत (च वर्तते) क्लि ।
शिक्षितम् अर्कस्य उपरि ज्युन नमालिकाकुसुमम् इत (अस्ति) । (आर्था ७८)
उज्झिताधिगतम्—(મેનકાએ) તજ્જેલ અને (કપલે) મેળવેલ. આદી ઉજ્જિત પદ્માદ્ અધિગતમ્ । કર્મધાન સમાસ.

અર્ક—આકાશ. આ શ્લોકમાં પૂર્ણોપમા અલંકાર છે.

સુરયુગતિ—નમ્માલિકા, અપત્યમ—કુસુમમ્, મુનિ—અર્ક, ઉજ્જિત—શિક્ષિત; અધિગત—જ્યુન, આમ સરખામણી કરવામાં આવે છે ત્રી ઉપમાનાં જોડો સુચવે છે તેમ કરવજ્ઞવિને આકાશની ઉપમા અપાઈ છે તેમાં અનીચિત છે.

વિગ્રહજનુરઃ—(૧) એક જાનવુ અતિ મહત્ પ્રકારનું ખજૂર, (૨) ઢગલા બધ ખજૂર વડે

ઉદ્વેજિત—કંટાળેલ.

તિનળી—આમથી.

અમિલ્લાવ—છેડા, ભાવ.

છીરદાવરિમાંગિણ—ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરનાર.

અમ્યર્યના—જંખના.

નિદ્રાપકે ગાજની નામે નીનિવિષતક વાધો રજૂ કર્યો પણ તેનું રાગએ સમાધાન કર્યું એટલે હવે તે ગાજની રુચિની મરકરી કરે છે. મરકરી કરવા માટે મેટયા હનીને તે કહે છે. કાઈ માણસ અનિ મીઠું ખજૂર ખાઈને કંટાળે તે પત્રી તેને આમથી ખાવાની છેડા થાય છે. પરંતુ તે આમથી લાભો વખત આવ નહી

પણ થોડા વખત પછી છોડી દે છે અથવા મીઠી વસ્તુની વધારે ધ્રુજા-ધાય તે માટે તેને ચટણી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વળી આમલી ખાવાની ધ્રુજા જ માણસની હલકી રુચિ બતાવે છે. તે પ્રમાણે રાજ્ય અંતઃપુરમાં ઉત્તમ સ્ત્રીઓને ઉપભોગ કરીને કંટાળ્યો છે તેથી તેને વૈવિધ્યને ખાતર નવી કન્યા શકુન્તલા માટે આકર્ષણ થયું છે પણ થોડા વખત પછી તેને છોડી દેવાનો. વળી આવી વનકન્યા પ્રત્યે ધ્રુજા થતી એ પણ રાજાને માટે શોભારૂપ નથી; બિલકુલ તે હલકી રુચિ બતાવે છે. માટે આવી સામાન્ય સ્ત્રીની ધ્રુજા તેણે કરવી નહીં—જોઈએ.

न तावदेनां पश्यसि, येनैवमयादीः—આ વાક્યમાં કાળનો પ્રયોગ વિચિત્ર લાગે છે. ભૂતકાળની ક્રિયા (દર્શન) માટે વર્તમાનકાળ (પશ્યસિ) વપરાયો છે અને વર્તમાન ક્રિયા (વદન) માટે ભૂતકાળ (અયાદીઃ) વપરાયો છે. અશ્વધોપના શુદ્ધચરિતમાં આવા પ્રયોગ મળે છે. કદાચ આવા પ્રયોગ રૂઢ હશે.

શ્લોક ૯ : (તા) વિધિના ચિત્રે નિવેશ્ય પરિકલ્પિતસત્ત્વયોગા (નુ) । (સા વિધિના) મનસા સ્મોચ્ચયેન કૃતા નુ । ધાતુઃ વિમુત્યં તસ્યાઃ વપુઃ ચ અનુચિન્ત્ય મે સા ધરા સ્ત્રીરત્નમૃદિઃ પ્રતિમાતિ । (વસંતતિલકા ૭૬)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીસૌન્દર્યનું આવું વર્ણન ઘણી જગ્યાએ મળી આવે છે. પ્રેમીઓ પોતાની પ્રિયતામાના સર્જન માટે કોઈ બીજો જ સર્જનદાર તથા નવા જ પ્રકારની સામગ્રીની કલ્પના કરે છે.

परिकल्पितसत्त्वयोगा—પરિકલ્પિતઃ સત્ત્વયોગઃ યસ્યામ્ । જેમાં પ્રાણનો સંબંધ જોડાયો છે, જેમાં પ્રાણ પૂર્યા છે.

સ્મોચ્ચયેન—સ્પાગામ્ ઉચ્ચયઃ । તેન । (પ. નાપુ.) રૂપોના સમૃદ્ધી.

ધાતુઃ—ક્રિયાનું.

વિમુત્યમ્—ચક્રિત, નિર્માણકૌશલ.

અવરા સ્ત્રીરત્નમૃદિઃ—(૧) બીજું સ્ત્રીરત્નનું સર્જન. જન્માએ પદેશાં તિલોત્તમા નામની ઉત્તમ સ્ત્રીનું સર્જન થયું હતું. મહાભારત પ્રમાણે તેને જાનની બધી ચુંદર વસ્તુઓમાંથી સર્જવામાં આવી હતી.

નિકે નિકે સમાનીર રનાનાં યદ્ નિનિર્મિતા ।

નિચેત્તમેતિ તત્તસ્યા નામ ચક્રે નિામતઃ ॥ (મહાભારત અર્ધપર્વ)

આમ શકુન્તલા તિલોત્તમા પછીનું જન્માનું બીજું સર્જન છે. જન્માએ ઉત્તમ સર્જનો કરવાની પોતાની શક્તિ પદેશાં બતાવી છે તેથી તેણે આ અનુપમ સૌન્દર્યવાળી શકુન્તલાનું સર્જન થયું હતું.

(૨) ઉત્તમ ઓળું જુદું જ, અનેરું કે અન્ય સર્જન. પ્રકાશ જગતનું સર્જન કયું છે. જગતની બધી સુંદર ઓળો જોઈએ તો એક પણ સુંદરી ચકુન્તલાના અનુપમ સૌંદર્યની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે, જગતની બધી સુંદર-ઓળોનો સર્જનહાર પ્રકાશ આનો નિર્માતા નથી; તેનો નિર્માતા કોઈ જુદો જ હોવો જોઈએ. આમ, ચકુન્તલા કોઈ બીજા સર્જનહારનું અનેરું સર્જન બધાય છે. આ બીજો અર્થ વધારે સારો લાગે છે, કારણ કે (ક) દુષ્યન્ત એમ નામ છે કે ચકુન્તલા તિલોત્તમા કન્યા બિતરણું ખીજું સર્જન છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે ચકુન્તલા અનુપમ સર્જન બને છે. (લ) વિક્રમાર્ચશીયમાં પ્રસ્તુત ઉર્વશી માટે બીજા સર્જનહારોની કલ્પના કરે છે. (ગ) તિલોત્તમાનું સર્જન વિશ્વકર્માએ કયું હતું, પ્રકાશ નહીં. વાયકને વળી તિલોત્તમાની કથાનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ.

રાધવ ભટ્ટ આ શ્લોકમા સ્માવપુનરાત્ત્ય દોષ જુએ છે. આ શ્લોકમાં ત્રીજા પાદમાં અર્થ પૂરો થઈ જાય છે અને ચોથો પાદ છૂટો—ઉપરના ત્રણ પાદ સાથે સંબંધ વગરનો—લાગે છે. તેથી ઉપરનો દોષ આવે છે. રાધવ ભટ્ટ આ દોષ દૂર કરવા ત્રીજાને ચોથા પાદ તરીકે અને ચોથા પાદને ત્રીજા પાદ તરીકે વાચવાનું સૂચન કરે છે.

આ શ્લોકમાના વિચારો માટે અરખાવો—

રા રમણીયકનિવેરધિદેવતા યા સૌન્દર્યસાસ્વમુદાવનિકેતનં યા ।

તત્ત્વાઃ સહ્યે નિયતમિન્દુસુધામૃણાલગ્ગોસ્ત્રાદિ કારણમમૂલ્લદનય યેવાઃ ॥

—માતૃતી. ૧-૨૧

સર્વોપમાશ્રવ્યસમુચ્ચયેન યયાપ્રદેશ વિભિવેશિતેન ।

સા નિર્મિતા ત્રિશ્વસ્રજા પ્રકનાદેયસ્વસૌન્દર્યદિલ્લયેય ॥—કુમારસખ ૧-૪૯

પ્રત્યાવેશઃ—હરીઃ, ઉતારી પાડનાર.

શ્લોક ૧૦ : અનંત વદનમ્ અનામનં પુષ્પમ્, વરુદ્ધઃ અક્લ નિપ્લમ્, અનારિદ્ધ રતનમ્, અનાત્વાદિતરત નર મયુ, પુણ્યનામ્ અમૃત જમિર ચ । મિથિઃ શ્લોકે મેન્દાર સમુપસ્થાપાનિ (ન) ન જાને । (શિખરિણી ૭૮)

હવે કુમારી કન્યાના સૌંદર્યનું સર્જન વર્ણન કયું છે. ‘અમા કાલિદાસ’ એ ઉક્તિનું સુંદર ઉદાહરણ આ શ્લોક પૂરું પાડે છે.

અનયમ્—નિર્બળ, દેખરહિત.

અનાગ્રાતં—ન મુખે.

—વરુદ્ધઃ—નખોથી.

અલ્પનમ્—નહીં ચૂટેલ.

અનાવિદ્મ—ન વીધેલું. રાધવ ભટ્ટ આવિદ્ધના બે અર્થ આપે છે : (૧) વધારે વીધાયેલું, (૨) કુટિલ.

ઉપભુક્ત રત્ન વીધાયેલું હોય છે તેથી વ્જનાવિદ્ધ એટલે 'ન વીધેલું' અર્થ કરવો સારો છે. અહીં અનામુક્તમ્—(ન વહેરાયેલું) પાઠ છે, પણ કૌમાર્ય માટે વ્જનાવિદ્ધ પાઠ ઉચિત છે.

નવમધુ—નવું મધ. આનો અર્થ 'નવી મહિરા' કરવો બરાબર નથી, કારણ કે જૂની મહિરા વખણાય છે, નવી નહીં.

અલ્પલ્પ—(૧) અનેક જન્મનાં પુરુષોનું અખંડ ફળ.

જે માણસે અનેક જન્મોમાં ઘણાં પુણ્ય કર્યાં હોય તે શકુંતલાને મેળવીને બધાં પુરુષોનું એક સામુદ્રું ફળ મેળવે છે. (૨) પૂર્ણ કે શાશ્વતકાળ સુધી ભોગવી શકાય તેવું ફળ. સામાન્ય રીતે પુણ્યનો ફલ થાય છે એટલે તેના ફળના ઉપભોગને પણ અંત આવે છે. દા. ત, પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે સ્વર્ગરૂપ ફળના ઉપભોગને અંત આવે છે, જ્યારે શકુંતલાની બાબતમાં એવું નથી.

દ્વિ—શકુંતલાને ભોગવનાર વ્યક્તિની ગળને ઈર્ષ્યા આવે છે.

ન જાને—શકુંતલાને

સમુપસ્થાસ્યતિ—સમુપસ્થા ધાતુ જ્યારે 'પૂજા કરવી' એ અર્થમાં હોય છે ત્યારે આત્મનેપદી બને છે, પણ 'નજીક જવું' એવા સામાન્ય અર્થમાં હોય ત્યારે તે પરસ્મેપદી હોય છે.

તેન દ્વિ—જે શકુંતલા આટલી બધી સુંદર હોય તો તો બહદી કરો. તે કોઈ ચીકણા માધાવાળા શુક તાપતને પગથી ન જાય ! વિદ્વષક આનંદવાક્યોથી હાસ્ય પોરસે છે.

અન્તરેણ—અવ્યય છે ને બીજી વિભક્તિ બે છે. અન્તર્યન્તરેણ ચુરતે ।—વા. અમ્યા પોને દ્વિર્ત્રિયા સ્વાત્ । (સિ. કૌ.).

દરિરાગઃ—દરિનો પ્રીતિ. દરિમૃચિઃ રાગઃ । (મધ્યમપદ્મોપી). વિદ્વષક સામાન્ય રીતે મૂર્ખ મનાય છે પણ તેવો નથી. તે રાગ પાસેથી જાણવા ગયે છે કે શકુંતલાએ દરિયા પ્રેમનું સૂચન કર્યું હતું કે નહીં. સ્ત્રીના પ્રેમનું પ્રથમ ચિહ્ન આંખ દ્વારા જોવા મળે છે.

અમ્ભગન્ધઃ—ગંધ, શરમાળ.

શ્લોક ૧૧ : મપિ વ્યમિમુગે (મનિ લપા) રેશિત રંદ્વત્મ । (લપા) અન્તરિમિ-

તત્ક્રોદયમ્ હસિત (ક્રતમ) । ઓ મિત્યગારિનૃત્તિ મત્ન તયા ન વિત્ત ન ચ
સત્ત્વ । (૧૮વિલ્લખિત ૭૦)

અન્યનિમિત્તક્રોદયમ્—અયસ્માદ નિમિત્તાત્ ક્રત્ન ઉદય યસ્ય તત્ । (૧
મી) ખીખ કાગળે ઉત્પન્ન થયું

ન ચિવૃત —પૂરેપૂરે ન જાણ્યો છું નોન કર્યો ન સત્ત્વ —પૂરેપૂરે ન છુપાવ્યો

દુષ્માન —દુષ્ ઇય । જોનાવે ત મુસુર સમાપ્ત વિદુષક રાજાની અગીગઈ
પર હુસે છે તમાગ પ્રથમ મિનને જ શકુના યોડી તમારા ખોળામાં ખેંચી
જવાની હતી ?

શ્લોક ૧૨ ત્વની કનિચિદેવ પ્તાનિ ગત્તા ઝર્માદિકુરેણ ચરણ મ્વન ક્વનિ
અસાળે સ્થિતા । દુમાળા શાશ્વાસુ અમ્તકમપિ વર્તુલ મિમાચયન્તી વિત્તચરદના ચ આસીત ।
(વસ તતિલકા ૭૦)

વિત્તચરદના—વિત્ત વળ યસ્યા સા । (૧ મી) મુખ ફેંચીને

ગ્રહીતપાથય —ભાથુ ॥પો ને નીચી પડે યહીન પાયર યેન । (૧ મી)
પથિ સાડુ પાયેરમ્ । પથનિધિયસતિસ્વનેન્દ્રુ । પા ૪-૪-૧૦૪ સૂત્ર પ્રમાણે પથિન્
શબ્દને ને માટે ઉપયોગી અથવા ને માટે મારુ અર્થમાં દ્રુ (પથ) તદ્વિત
પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે સરખાવો આતિયેમ્

કૃત ત્વયા ઉપચન તપાચનમ્— તમે તપોવનને ઉત્તવ ગનાની દીડુ છે
તપોવન તો તપ માટે હોન તેને જ ને તમે તેને શૂઝાશુ સ્થન કરી દીડુ છે ।
આ નાના વાક્યમાં પહેલા ત્રણ અક્ષરો મુખ્ય ધ્વનિ—શૂઝાગ —નુ સૂચન જોઈ
શકાય છે શાકુન્તનાના નાન અકોના બે ભાગ પાડી શકાય પહેલા ત્રણ અક્ષરો
પછીના ચાગ અ ક પહેલા ત્રણ અ ક શૂઝાગપ્રાન છે બારે બાકીના ચાગ અ ?
શૂઝાગપ્રાન નથી

આ વાક્યમાં અમિમૃદવિરોધાશ નો દોષ છે તત્ત્વનમ્ ડરનમ્ ક્રતમ્ । હોયુ
જો એ

નીચારા —નામે

પાંચમાગમ—મનુષ્યનિ પ્રમાણે ૧મ ૨મ પામેથી ૫- નો ૫મ, આઠમો
કે ૧૦મો નામ કા લગી ૮૮ શકતો પચાશ્વમાગ અન્યો રાજા વગૃહિજ્ઞા ।
ધાન્વાનત્તમ ભાગ દષ્ટ કૃત્ય ઇય વા ૧- મનુસ્મૃતિ ૭-૧૩૦ । જને માટે
પચાશ્વમાગ એવો ૨૦ કાંતિ પાચમા અક્ષર વાપર્ય છે

માગધયમ્ (૧૫) ભાગ ધય (૫) કા

વિહાય—છાડીને.

અન્નમેવ ભાગ્યેયમેતે તપસ્વિનો નિર્વપન્તિ । (ખીજે જ કર તે તપસ્વીએ આપે છે), એ પાઠમાં કરનો ઉલ્લેખ રાજા કરે તે થોડ્ય નથી; વળી પોતે એમનું 'રક્ષણ' કરે તો પુણ્ય મળે, એવો એની ફરજનો ઉલ્લેખ આ પાઠમાં નથી. આમ આ પાઠ સારો ન ગણાય.

શ્લોક ૧૩ : તૃપાણા ઘર્ણેભ્યઃ દદ્ધનમ્ ઇતિષ્ઠતિ તદ્ ધયિ । આરણ્યકા હિ અન્નસ્ય તપઃપદ્ધમાગમઃ દદતિ । (અનુષ્ટુપ્ ૭૬).

ઘર્ણેભ્યઃ—(ચાર) વર્ણોભાષી—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પાસેથી, ધયિ—નાશવંત.

અક્ષય્યમ્—નાશ ન પામે તેવું

આરણ્યકા—તપસ્વીઓ

તપઃપદ્ધમાગમ્—તપનો જો ભાગ. મનુ કહે છે કે રાજા પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે તો તેમના તપનો જો ભાગ રાજાને મળે છે.

સર્વનો ધર્મપદ્ધમાગો રાજો ભવતિ રક્ષતઃ ।

અર્થનાંદવિ પદ્ધમાગો મગ્યસ્ય દક્ષતઃ ॥—પનુસ્મૃતિ ૮.૩૦૪

પદ્ધમાગમ્—પદ્ધતિઓની દૃષ્ટિએ આ શબ્દ શુદ્ધ નથી. નઃ—અમને, રાજાઓને.

નિદ્વાર્થો—(અમારો) અર્થ સિદ્ધ થયો છે. સિદ્ધઃ અર્થઃ યયોઃ તૌ (ગ. ત્રી.)

ધીર્ગપ્રશાન્તસ્વરઃ પાઠમાં તૃતીયા 'જયંભૂત્કણે' અર્થમાં છે. ધીરપ્રશાન્ત

સ્વરવાળા.

શ્લોક ૧૪ : અમુના અપિ સર્વમેગ્યે આશ્રમે યતિઃ અપ્યાપ્તાન્તા । અમ્ અપિ રક્ષાયેતાન્ પ્રવહ તપઃ સચિનોતિ । યશિનઃ અપ્ય અપિ કેચન્ રાજર્ચુઃ મુનિઃ ક્ષિપ્તિ પુણ્યઃ શબ્દઃ ચારણદ્વન્દ્વગીતઃ (સન્) યા સ્મૃયન્તિ । (મન્દાકાન્તા ૭૬)

આ શ્લોકમાં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ દ્વારા રાજા અને ઋષિ વચ્ચેનું સામ્ય બતાવ્યું છે. ચોથી પંક્તિમાં રાજા અને ઋષિ દેહલેક અંગે બિન્ન છે એમ બતાવ્યું છે. આના કારણે પદ આપણને મળે છે.

મર્દન્ત્રાયે આશ્રમે—(૧) રાજા માટે—મધ્યથી બોયલી શકાય એવા આશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં. મત્ર જ માખસો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશી શકે છે.

મર્તઃ મર્ત્યે । અથવા જેના પર બીજા (આશ્રમ)નો આધાર છે તે, મર્ત્યઃ (મર્તઃ અર્થઃ) મર્ત્યે (મૃત્યુ) ।

મૃત્યુ—

યથા વાચુઃ મૃત્યુભિઃ મર્ત્યે મર્ત્યજનઃ ।

—યા મૃત્યુદનાંશ્વર મર્ત્યે મર્ત્ય અર્થઃ । —મનુસ્મૃતિ ૩-૩૩

(૨) ઋષિ સાથે—ગદા (અતિથિઓ)થી ભોગવી શકાય એવા આશ્રમમાં.
કોઈ પણ અતિથિ આશ્રમમાં જઈને આશ્રમનું આતિથ્ય ભોગવી શકે છે.
વસતિરધ્યાન્નાન્તા—રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે.

રક્ષાયોગાત્—(૧) રાજ સાથે—રક્ષણકાર્ય કરવાથી, (૨) ઋષિ સાથે—
(અ) ગામ લગાડવાથી. (આ) (જનના) રક્ષણ માટે યોગાભ્યાસ કરવાથી.

પ્રત્યહ—રોજરોજ. અહિ અહિ રૂપિ. (અવ્યયીભાવ.)

વશિનઃ—(૧) ગામ સાથે—(રાજ્યનો) વશકર્તા.

(૨) ઋષિ સાથે—(વાસનાઓનો) વશકર્તા.

કેચલમ્—રાજ અને મુનિ—ઋષિ—વચ્ચેનો ભેદ સૂચવે છે.

રાજપૂર્વઃ—(ઋષિપત્ની) આગળ રાજપદ હોય છે. રાજને રાજર્ષિ કહેવામાં આવે છે જ્યારે મુનિને ઋષિ કહેવાના આવે છે. માત્ર ‘રાજ’ શબ્દ પૂરતો ભેદ છે.
ષાન્નદ્રવ્યમીનઃ—ચારણાના દ્રવ્યો. તે: ગૌતમ. (૫. તત્ત્વ) આગળુદ્ગોથી ગવાયેલ.

ધામ-સ્વર્ગને.

સ્મૃશતિ-સ્પર્શ છે, પહોંચે છે. ગર્જર્ષિ તરીકે દુષ્ટાંત સ્વર્ગમાં પણ પ્રવિશ્ન છે.

વલ્લભિન્નમ્—ધન્વનો નિત્ય વર્તમાન. સ્વતા. (૫. તત્ત્વ.) ધન્વે નક્ષત્ર વલ્લભિન્નમ્—
નામના અસુગ-જનના ભાઈનો વધ કર્યો હતો તેથી ધન્વ વર્તમાન કહેવાય છે. રાજાહ-
સતિવ્યવસ્થા. પા. ૫-૪-૨૧ (સુ. પ્રમાણે તત્ત્વપુષ્પ સમાનના અંતે સતિનુ-
સાર થાય છે.

શ્લોક ૧૫ : વદ નગરપરિષપ્રાશુદાહુઃ અયમ્ એકઃ ઉદધિદયામસીમા કૃત્સ્ના
પરિષ્ત્રી મુનક્તિ એતત્ ન વિચમ્ । હિ દર્શઃ વદરૈરાઃ મુરાઃ અમ્ય અધિગ્યે ઘનુપિ પીરુતે
યન્ને વ સમિતિયુ વિચયમ્ અંશસ્તે । (અંશકાન્તા ૭૬)

નગરપરિષપ્રાશુદાહુઃ—નગરપરિષો રૂપ પ્રાશુ વાહુ રૂપ. (પા. શ્રી.) જેના
બાહુ નગરના આગળા જેવા લાંબા છે.

ઉદધિદયામસીમા—(૧) ઉદધિભિઃ દયામાઃ સીમાઃ યસ્વાઃ તામ્ । (પા. શ્રી.)
—સમુદ્રોને લીધે શ્યામ નીનાવાળી. (૨) ઉદયઃ એ દયામાઃ સીમાઃ યસ્વાઃ તામ્ ।
(પા. શ્રી.) સમુદ્ર જેની શ્યામ સીમા છે.

ધરિત્રીમ-પૃથ્વીનુ.

મુનક્તિ—સ્પર્શ કરે છે. મુજેનો અર્થ ‘ગુહ્ય ક-પુ’ ન થતો હોય ત્યારે તે
આત્મનેપદી હોય છે. મુજેડનને. પા. (૧-૩-૬૬) એવન મુજને । યન્ને પ્રધિત્રીમાઃ
પૃથિવીમિત રૂપમેગે મુજેર્યઃ । અન્ને વિમ્ । મરો મુનક્તિ ।

ચિત્રમ્—આશ્ચર્યકારક.

વદ્ધવૈરાઃ—વદ્ધં વૈં યૈઃ તે । (ળ. મી.) જેઓએ વેર બાંધ્યું છે.

પૌરુહૂતે—ધન્વના (પુરુહૂતસ્ય इदम् ।) પુરુહૂતઃ શબ્દ ધન્વના વિશેષણ તરીકે અગ્નિદેવતામાં ધણી વાર વપરાય છે. ((પુરુમિઃ હૂતઃ ધણાથી બોલાવાયેલો.)

સરખાવો—રિક્તવાર્ણિર્નિ પર્યેત રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્ ।

કતિપયરાત્રમ્—થોડી રાતો માટે.

(૧) કતિપયાઃ રાત્રયઃ યસ્મિન્ સ કતિપયરાત્રઃ (કાલઃ) । તમ્ । (ળ. મી.) (મી. ગજેન્દ્રગકકર) (૨) કતિપયાઃ રાત્રયઃ સમાદ્યતાઃ इति कतिपयरात्रिन्+अञ् सभासामन्त =કતિપયરાત્રઃ । તમ્ । (શ્રી રાધ)

સારથિદ્વિતીયેન—સારથિની સાથે સારથિના દ્વિતીયઃ । તેન (વ. તત્પુ.) અથવા સારથિઃ દ્વિતીયઃ સ્વ્ય । તેન । (ળ. મી.)

અનુકૂલા—આપને આ વિનંતી અનુકૂળ છે, કારણ કે તેથી હવે આપ આશ્રમમાં સહેલાઈથી જઈ શકશો. અનુકૂલો ગત્યસ્તઃ પાઠ છે. “તમારી ગળતી પકડી છે પણ તે તમને અનુકૂળ છે.” વિદ્વષકના મુખમાં શોભે એવો આ હાસ્ય-રસિક પાઠ છે પણ મોટા ભાગની આવૃત્તિઓ આ પાઠ સ્વીકારતી નથી.

૨ક્ષોઃ ૧૬ : પૂર્વેષામ્ અનુકારિણિ ભવિ દં યુક્તરૂપમ્ । પૌરવાઃ આપ્ન્નાભય-સત્રેષુ દીક્ષિતાઃ । (અનુષ્ટુપ છંદ)

યુક્તરૂપમ્—જુઓ ૧-૧૨

આપ્ન્નાભયસત્રેષુ—દુઃખીઓને અભય આપવા માટેનાં સત્રોમાં. ૧૩થી ૧૦૦ દિવસ ચાલતા યજ્ઞને સત્ર કહે છે.

દીક્ષિતાઃ—દીક્ષા લીધી છે, જેમ યજ્ઞ માટે દીક્ષિત યજ્ઞ સિદ્ધાય ખીજુ' કથું કરે નહીં તેમ પૌરવ રામજો પણ દુઃખીઓનું રક્ષણ કરવાના યજ્ઞમાં દીક્ષિત છે અને એકામતાથી તે જ કાર્ય કરે છે. તાપસ કુમારો યજ્ઞની પરિભ્રમણમાં વાત કરે છે. કાલિદાસ જુદા જુદા પ્રકારનાં પાત્રો માટે તેમને અનુરૂપ ભાષા યોજે છે.

અનુપદ્મં—પગલે પગલે. પદસ્ય પદ્યાન્ । (અવ્યયીભાવ)

મપરિયાહમ્—પરિવાહેણ સહિનમ્ । (સહ ળ. મી.) (કુતૂહલ) બિહારઈ જતું હતું મા મૈત્રીઃ—ખીસ મા । મૈત્રીઃ=અર્મયીઃ, મીત્રું અવનન ભૂતકાળ ખી. પુ. એ. વ. ન માહવેગે । (૬-૪-૭૪) સૂત્ર પ્રમાણે અવનન ભૂતકાળના રૂપની આગળ મા અવ્યય આવે ત્યારે અવનન ભૂતકાળના એનો લોપ થાય છે. (મા અમૈત્રીઃ=મા મૈત્રીઃ) આવું રૂપ સામાન્ય રીતે ખીજા પુરુષ એકવચનમાં આજ્ઞાર્થ બતાવે છે.

પુત્રપિંડપાલન:—પુત્રમ્ પિન્દઃ પાત્યતે ઈમેન । પુત્રના પિંડનું પાલન કરનાર. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે શ્રાદ્ધક્રિયામાં પુત્ર પિતૃઓને પિંડ આપે છે તે તથા તેઓ સંતુષ્ટ ગટે છે. દુષ્યંત અપુત્ર હતો તેને પુત્ર થાય તો દુષ્યંતના મૃત્યુ પછી પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ અટકે નહીં આ હેતુથી દુષ્યંતની માતા ઉપવાસ કરે છે. પાકાન્ત નિવૃત્તમારણઃ કે પ્રવૃત્તમારણઃ મે—(ચોથે દિવસે) ઉપવાસના પાગળા છે એટલો અર્થ આપે છે, જ્યારે ‘પુત્રપિંડપાલન’ સૂચવે છે કે ગમ અપુત્ર છે અને તેની અપુત્રતા ટાળવા માટે તેની માતા ઉપવાસ કરે છે. આમ ‘પુત્રપિંડપાલન’ પાકાં આરો છે. વળી કેટલાક વિવેચકોને મતે વાગવા આવતો દુષ્યંતની અપુત્રતાનો ઉલ્લેખ એમ સૂચવે છે કે, દુષ્યંત આશ્રમમાં આવી શકુન્તલાના પ્રેમમાં પડ્યો, તે વિદ્વાન્નિનાને કાગળે નહીં પણ શકુન્તલામાં તેને પુત્રની માતા મળી તેથી શકુન્તલાની જાગૃતિમાં દુષ્યંતના મનમાં આવો વિચાર હતો કે કેમ, તે તો કહેવું મુશ્કેલ છે.

નંભાયનીયા—માન ગખજે.

અનતિશ્રમણીયમ્—અનુલ્લંઘનીય.

પ્રતિષિધેયમ્—ઉપાય.

ત્રિશકુરિયાન્નગલં તિષ્ઠ—ત્રિશંકુનો જેમ વચમાં રહેો. વિદૂષક હાસ્ય-રસિક ભાષામાં કહે છે કે તમે આશ્રમે પણ ન જાઓ કે રાજધાનીએ પણ ન જાઓ, પણ ક્યાંક વચ્ચે રહેો ।

હરિશ્ચંદ્રનો પિતા ત્રિશકુ સૂર્યવંશી રાજા હતો. ત્રિશંકુની કથા ગમાળ્ય (બાલકાવ્ય)માં અને હરિવંશમાં વર્ણવેલી છે. તેણે માનવદેહે સ્વર્ગે જઈ શકાય તે માટે પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠને યજ્ઞ કરવા કહ્યું પણ તેણે ના પાડી. વસિષ્ઠના પુત્રોએ પણ ના પાડી. તેણે બીજા પુરોહિત પાસે જવાનું કહ્યું એટલે વસિષ્ઠપુત્રોએ ગુસ્સે થઈને તેને શાપ આપીને ચાકાલ બનાવ્યો. ત્રિશંકુ વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો તેના પર દયા લાવીને તેણે યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું. પણ દેવોએ આ યજ્ઞમાં ભાગ લેવાની ના પાડી. આથી ગુસ્સે થઈને વિશ્વામિત્રે પોતાના તપોગુણથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગ તરફ મોકલવો શરૂ કર્યો. પણ ઇન્દ્ર વચ્ચે દેવોએ તેને પૃથ્વી પર પાછો કોહવા માડ્યો. ત્રિશંકુએ વિશ્વામિત્રને મન માટે જૂઠું પાડી. વિશ્વામિત્રે ‘ત્રિશકુ’ એમ કહીને તેને નીચે આવતો અટકાવી દીધો. આમ ત્રિશંકુ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી વચ્ચે હટપટી રહ્યો. પછી દેવોએ તેને આકાશમાં નક્ષત્ર બનાવીને સામનપદ આપ્યું. વિદૂષક કહે છે કે ગગને પડે બે બાજુએ વચ્ચાની માત્રાફૂલ છે એટલે તેની દશ ત્રિશંકુ જેવી છે.

શ્લોક ૧૭ : કૃત્યયોઃ મિન્નદેશત્વાત્ મે મનઃ પુરઃ શૈલે પ્રતિહત્ સ્ત્રોતોવહઃ
સ્ત્રોતો યથા, દ્વૈવીભવતિ । (અનુષ્ટુપ્ ૭૬)

પ્રતિહતમ્—અથડાયેલ.

સ્ત્રોતોવહઃ—નદીનો.

સ્ત્રાંતઃ—પ્રવાહ.

દ્વૈવીભવતિ—(૧) દ્વિધા અનુભવે છે, (૨) બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

મહાચામણ—કટાક્ષમાં છે. પશુ^૧વિદૂષક આ કટાક્ષ સમજતો નથી. તે ખુશ થાય છે. શદ્દે તૈલે તથા માંસે વૈચં ઓત્તિપિકે દિજે । યાત્રાયાં પયિ નિદ્રાયાં મહચ્ચન્દ્રો ન દોયતે ॥

તપોચતોપરોધઃ—તપોવનને નડતર.

યુવરાજઃ—વિદૂષકે પહેલાં કહ્યું હતું કે હું તો રાજના નાના ભાઈની જેમ જઈશ. હવે દુષ્યંત પાતું લસ્કર સાથે લઈ જવા કહે છે એટલે વિદૂષક કહે છે કે હવે તો હું યુવરાજ બન્યો. આ યુવરાજ શબ્દ સૂચક છે. રાજ અપુત્ર છે એટલે તેનો નાનો ભાઈ યુવરાજ બની શકે. તેથી વિદૂષક પોતાને યુવરાજ કહે છે. આમ કવિ ચતુર્ગાઈથી વારંવાર રાજની અપુત્રતા આગળ ધરે છે એ સૂચક છે.
ચપલઃ—ચાવળો, ચાંપતો.

શ્લોક ૧૮ : ધરં ક્વ, મૃગશાર્ધઃ સનમ્ પથિતઃ પરોઽન્નનથઃ જનઃ ક્વ । સન્ને,
પરિહાસવિજલ્પિનં યત્તઃ પરમાર્થેન ન શક્યમ્ । (વૈતાલીય ૭૬)

દુષ્યન્ત વિદૂષકને નમ્રરજન અને અરુપવાસી વચ્ચેનું વૈષમ્ય બતાવે છે. ક્યાં શહેરના કૃત્રિમ વાતાવરણમાં દુષ્યન્ત અને ક્યાં કુદરતના ખોળામાં જિહ્વેલી શકુન્તલા ? શકુન્તલા પ્રેમ અને રાગમાં રું સમજે ? તે તો દરણાં સાથે જિહ્વેલી છે. મારે તે વળી તેની સાથે પ્રેમ દોઢ શકે ? મેં જે કહ્યું હતું તે મસ્કરીમાં જ કહ્યું હતું. તે તારે સાચું માનવું નહીં. બોલો વિદૂષક ગીમને આ વાત કહી દે તોયો તેના મનમાંથી આ વાત બહાર કાઢી નાખવા માગે છે.

બે જ શબ્દો વૈષમ્ય બતાવે છે.

મૃગશાર્ધઃ—દરેખાંનાં વચ્ચેનાં સાથે.

પરિહાસવિજલ્પન- પરિહાસેન વિવિધ અથવા વિરુદ્ધ જલ્પિત । મરકરીમા વિવિધ પ્રકારનું બોલવું અથવા મરકરીમા ગમેતેમ બોલું બોલવું

પરમાર્થેન-સત્ય

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ પોતાના અનુવાદમાં આ શ્લોકનું વિવેચન કરતા લખે છે 'વાત કરીશ નહીં એમ બે રાજાએ કયું હોત તો વિદ્વષ્ટ વાત કરે તેમ નહોતું જ, કાગળ ? રાજાને કોઈ રીતે હાનિ થાય એનું ।' આત્મભિત્રને હાથે અમ ભવિત હતું છતાં પાંચમા અંકના સ્મૃતિવિભ્રમના ઉપર યુએચક મિત્રનો પણ અડધા રહે નહિ એ સત્ય કવિની દષ્ટિ મહાત્મ ગયું નહિ અને એનો સચોટ ઉપાય એક જ હતો કે વાત મનમાંથી જ ખસેડી નાખવી તાપસ કન્યાના અભિલાષનો અમ ભવ બતાવવા ચોક્કસ કારણ કેટલું મન છે ! આ કારણના જ રસિમનાથી જિભરાઈ જતા ધ્વનિવાણા પ્રેમ જીજ્ઞાસી રહ્યો છે, અને વિશુદ્ધ પ્રેમ આવા સરળ છાંદનમાં જ મુખ્યત્વે કરીને રહે છે એનું સુંદર સૂચન પણ કર્યું છે । વિદ્વષ્ટ બાપડો આ સૂચન સમજી શક્યો નહિ ! 'ગાળ નર મ જૂઠું બો નો પણ તેમાં પણ સત્ત લપકી રહ્યું હતું જે વિદ્વષ્ટની ભાગી શુદ્ધિ પામી શકી નહિ''

-શ્રી ભાશ કર એશી શાકુન્તા (૧ ૮૬-૮૭)

આ અંકમાં આપણે જોયું તેમ ગાળ આશ્રમમાં રહેવાના નિમિત્તને સ્વીકારે છે અને વિદ્વષ્ટને રાજવાનીમાં નોકસે છે આ અંકમાં કાલિાસે કુબંતને પ્રમ પ્રત્યે વદાદાર બતાવ્યો છે પોતાનું કાર્દ છોડીને તે પરોપકાર માટે પ્રત્યક્ષીન છે તે જાણે છે કે આશ્રમનું રક્ષણ એ તેનું કર્તવ્ય છે તેને ઋષિમુનિઓ નાટે આત્મભાવ છે તેણે છેલ્લે પોતાના પ્રભને પગિહાસવિજલ્પન કહ્યો તેની પાછળનું કારણ દાક્ષિણ છે પણ એવું ન કર્યું હોત તો વધુ સારું થાત

અ ક ત્રીજો

ત્રીજા અંકના પ્રાગભમાં વિષ્ણુલકમાં અશ્રમનો એક શિવ પ્રતાપી માર્થિવ કુબંતની મહાનુભાવતાનું વર્ણન કરે છે

કુશાન આદાય-શિવ કુશ એને કે દર્બ બેથ કન્તો કન્તો પ્રવેશ કરે એ ગગમયની દષ્ટિએ ઘણું ઉપયુક્ત છે અન્ય અમ્ની શરૂઆતમાં પ્રેક્ષક । માન સિક ગીતે પણ વ્યવસ્થિત થઈ ભાગ એવો હતું પણ કવિને હજી પ્રવિગ્ધમાત્રે-દાખન થતા વેત જ ! આ અનિયમિત મમામ છે, જે પાણિનિના ૨ ૧ ૭૨ સૂત્ર-મયુરમયમકાદયમ પૃથ્વી મિદ્ધ થયો છે આ શરૂ પ્રવિગ્ધમાત્રમ, તસ્મિન્ પ્રવિગ્ધમાત્ર અથવા પ્રવિગ્ધ એ પ્રવિગ્ધમાત્રમ । તસ્મિન્-એ રીતે નનજી શકાન અવા શરૂ

મોટે ભાગે નપુ મનિગમા હોય છે પણ કાલિાસ તેમને વિરોધથી તરીકે લે છે એટલે પ્રવિષ્ણમાત્રે એ પ્રવિષ્ણમાત્રનું સપ્તમી એ વ પણ હોઈ શકે રધુવશ (૫૫૧)ના આવા ૪ પ્રકારનો પ્રયોગ પુનિગમા કર્યો છે—સ વિદ્યમાત્ર કિંતુ નામ્પ્રમુસ્યજ તન્મિતસન્નિદ્યુષ્ટ ।

શ્રી ગય માત્રને પ્રમાણના અર્થમાં સૂચવે છે—પ્રવિષ્ણ ઇત્યેતત્ પ્રમાણમ્ અન્ય ઇતિ પ્રાવણમાત્ર । તસ્મિન્ । અથવા ગદ્યબોધિ તરીકે લેતા, પ્રવિષ્ટ ઇતિ માત્રા રસ્ય । તસ્મિન્ ।

આ એક જ મ્થનમાં માત્ર અને દર એ બંને અવધારણાર્થ દોવાથી બંને માથી એક બાવધ્યક છે એમ કટનાક માને છે પણ શ્રી ગળેન્દ્રગુપ્ત બંનેને આવધ્યક સમજે છે તેઓ સુજન, એકનો કિંરા માવે અને બીજાનો નમય સાથે સબધ છે રાજ્યએ પ્રવેશ જ મ્યો અને તપોવનમાં શાંતિ થઈ ગઈ, તથા રાજ્યએ પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ શાંતિ થઈ ગઈ. આમ, માત્ર અને દર બંને યથારથાને જ ઉપયુક્ત છે

નિરપ્લવાનિ-નિર્મિત્તા ઉપ્પન્ના ચેપા તાનિ । (બહુબોધિ) ઉપર ૬ વિધન વિનાના કુલગતિ કવ્ય ધણા મમય માટે પ્રવાસે ગયા છે અને એમની અનુપમ્યિતિમાં રાક્ષસોથી યજ્ઞને રક્ષવા આશ્રમવાગ્ધોઓના નિનરપુત્રે સ્ત્રીકારી દુષ્યત આત્રમમાં ગહે છે આમ ધણા સમય માટે દુષ્યન્ને આશ્રમમાં ગહેવાની તક નબ એ તેમના પગપગ પ્રજનના વિકાસ માટે અને એ ગીતે નાટ્યના કથાવસ્તુના પરવિગમ માટે આવધ્યક છે

શ્લોક ૧

દુષ્યન્ને બાણમધાનની આવધ્યકના જ નથી તેના ધનુષ્યના ટંક માનથી જ વિનો દુષ્ય થઈ જાય છે જાણે કે એ ટંકાર ધનુષ્યનો રાષપ્રસ્તિ દુષ્ય હોય ! ઉપર આ બાણમધાનની અમાસોપિતિમાં બધા પદો સ્પિષ્ટ નથી હોતા. કટનાક પદોનું નામ કેવળ સચિત્ત હોય છે કુદ પાલુ દુષ્ય થી જ દુષ્યનોને દુષ્ય હાવના દોવાથી દુષ્યના નામે તેમનું નામ માની શકાય . દુષ્યારણા હિ રદ્ધા । (મલ્લિનાથ કુમાર - ૨૭૮)

પરંતુ દુષ્યારણને ઉપમાન તરીકે લઈ, ધનુષ્યને ગ્રાસદનૈવની નાવ લે છે તેમને નતે આ દેવદેશવિવર્તિત્ત્વા ઉપમામાં ગળેને ગળુપતિની નાવ સંખ્યાએ છે પણ આ અર્થધન કાલિ અને અભિપ્રેત હોય એમ લાગતું નથી ૬મી, એ રીતે લેતા ધનુષ્ય દેવદેશ નિર્ધિક બની જાય છે કવિ કાલિાસની પાંચમામની આ કૃતિમાં આવા દોનો બંનેના સુધી ન આવે

આ મોક્ષના અનુષ્ટુપ ૭૬ છે

આકાશ—અર્થાત્ આકાશમાપિત. આ એક પ્રકારનું ગંગમંચ સૂચન છે. મંચ પર કેવળ એક જ પાત્ર હોય, ત્યારે તે બાણે દૂર ઢાઈને જુએ છે એવો દેખાવ કરી મોટેથી તેને પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી બાણે એ પ્રશ્નનો જવાબ સાબળ્યો હોય તેમ કિં મગસિ, કિં વ્રીચિ વગેરેથી શરૂ કરી જવાબ પ્રેક્ષકોને સંભળાવે છે, અને તેના અંતમાં હિતિ એમ કહે છે. આ યુક્તિથી અનાવશ્યક પાત્રનો મંચ પર પ્રવેશ ટાળી શકાય છે. તેની પારિભાષિક વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

કિં વ્રીચીત્યેમાદિ વિના પાત્રં વ્રીચિં યદ્ ।

શ્રવેદાનુસ્મરણેક્ષ્મત્ સ્વાદાકાશમાપિતમ્ ॥ -દશરુપક ૧. ૬૭.

ઉશીરાનુલેપનમ્—ઉશીરનો લેપ. નાયક કે નારિકા તીવ્ર મહતાગ્નિથી પીડિત થાય છે ત્યારે તેમના શરીર પર ઉશીર, નલિનીપત્ર, મુણાલદંડ, ચંદન, વગેરે દાગ ઠંડક કરવાનો પ્રયત્ન કરાય છે સસ્કૃત પ્રથેમા આવા પ્રકારનું વર્ણન બહુ કરવામાં આવ્યું છે. કાદબરી, દશકુમારગ્નિ વગેરેમાં આવું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘૈતાનિકમ્—વસ્તુ. વિતાન શબ્દને ફક પ્રત્યય લાગ્યો છે. વિતાનસ્ય હ્રદમ્ અથવા વિતાને મયમ્ । શાન્ત્યુદકમ્—શાંતિ આપતું જલ. વસ્તુક્રિયામાં મત્રોચ્ચાર દ્વારા પવિત્ર બનેલ જલ શાંતિદાયક મનાય છે.

ગૌતમીદસ્તે—ગૌતમીની સાથે. આ અંકને અંતે બુને પ્રેમીઓ આર્થા ગૌતમીના આગમનથી જ વિયુક્ત થાય છે. તે વખતે તેનું આગમન અચાનક અને અસ્થાને ન લાગે તે માટેની તૈયારી કુશળ કવિએ પ્રારંભથી જ કરી રાખી છે.

હિતિ વિષ્કલ્પકઃ—નાટકમાં કેટલાક કથાનો એવા હોય છે, જે ભજવવા જેટલા રસિક નથી હોતા કે શાસ્ત્રનિષેધને પગિણામે ભજવી શકાતા નથી અને છતાં જેમનું જ્ઞાન નાટકના કથાવસ્તુના તંત્રોએને એકચૂરમાં બાધવા આવશ્યક હોય છે. તેવા કથાશોને વિષ્કલ્પક કે પ્રવેશકમાં મગની લેવામાં આવે છે. વિષ્કલ્પક નાટકની શરૂઆતમાં કે બે અંક વચ્ચે આવે છે. જ્યારે પ્રવેશક માત્ર બે અંકની વચ્ચે જ આવે છે. બુનેમાં બની ગયેલા બનાવોનો નિર્દેશ અને ભાવિ ઘટનાઓનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સૂચન એ કે ત્રણ પાત્રોના સંવાદો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

વિષ્કલ્પક બે પ્રકારના હોય છે : શુદ્ધ અને મિશ્ર. જો બધા પાત્રો મધ્યમ હોય અને સંસ્કૃતમાં વાત કરતા હોય, તો તે શુદ્ધ વિષ્કલ્પક કહેવાય છે. જો પાત્રો મધ્યમ અને હીન હોય અને ન સ્કૃત તથા પ્રાકૃત બુનેમાં વાત કરતાં હોય, તો તે મિશ્રવિષ્કલ્પક કહેવાય છે. વિશ્વનાથ તેમની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપે છે.

વૃત્તર્થિધ્માનાના કથાશાના નિર્દર્શકઃ ।

સન્નિતાથસ્તુ વિષ્કમ્મ આદાગ્ઢસ્ય દર્શિતઃ ॥

મધ્યેન મન્વમાભ્યા વા પાત્રામ્યા સપ્રયોજિતઃ ।

શુદ્ધઃ સ્યાત ॥ તુ સમીર્ણો નીચમધ્યમકલ્પિતઃ ॥—આહિત્યર્પણ

પ્રવેશકમા બધા નીચ પાત્રો હોય છે, અને પ્રાકૃત ભાષામા વાત કરે છે

પ્રવેશકોડનુદાત્તોક્ત્યા નીચપાત્રપ્રયોજિત ।

અદ્વદ્વયાન્નર્વિષેય. શેષ વિષ્કમ્મે યથા ॥—આહિત્યર્પણ

અસ્તુત વિષ્કલક શુદ્ધ પ્રકારનો છે. તેમા શિષ્ય (નંદમપત્ર)ની સ્વગતોક્તિ છે. આ દ્વાગ કવિએ ઘણી માહિતી આપી દીધી છે : (૧) વિદ્યુષકને નગર તરફ મોકલી રાજા એકલો જ આશ્રમમા ગયો છે અને પોતાના આગમન માત્રથી જ રાક્ષસોના વિધનને દૂર કર્યું છે. (૨) શકુન્તલાને લૂ લાગી છે, અને તે ખૂબ જ અસ્વસ્થ છે વાસ્તવિક રીતે તો તે કામાગ્નિથી પીડાય છે. (૩) ભોળો ક્ષત્રચારી શુદ્ધ શાંતિજન ગૌતમી માથે મોકલવાનો છે. આ નાનકડી ઉક્તિ અંકને અતે બંને પ્રણયીઓને વિખૂટા પાડવા માટે પલાદ્ભૂ તેજાર કરે છે આમ આ વિષ્કલક સંક્ષિપ્ત છતાં રસયક અને મહત્વપૂર્ણ છે.

કામયમાનાયસ્થ — કામયમાનાસ્ય અવસ્થા ઇવ અગમ્યા યસ્ય સ । (મહુમીહિ).

કામાતુર અવસ્થામા અડી કામયાનાસ્ય એનું પાકાતર મળે છે. રાઘવભટ્ટ આ પ્રમાણે સમજાવે છે : યદ્વા કામસ્ય યાને ઉદગમને આરોહણે વા યા અવસ્થા. અમિલાપાયા તા યસ્ય સ । પશ્ય આ અર્થ યતુ સ્વાભાવિક નથી લાગતો. વર્તમાન કૃદંતના આન પ્રત્યયની પૂર્વે ય લગાડીને વક્રલ્પિક રીતે 'માન' પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમને આધારે કામયમાન અને કામયાન એ બંને પ્રાપ્ત થય છે કામયાનશબ્દ. સિદ્ધોડનાદિચેત્—(વામન-કા સૂ પ. ૨. ૮૩)

શ્લોક ૭ થી ૭ વિશે વાચન એમા મળે છે નિર્ચયસાગરની રાઘવભટ્ટની ટીકાયુક્ત વાચનામા ચાર શ્લોક છે (૨, ૩, ૬, ૭) અને શ્રી કાળેએ સપાદિત કરેલ ગદ્યવલ્લભની ટીકાવાળી આગ્રતિમા પાંચ શ્લોક છે (૨, ૩, ૫, ૬, ૭). વિદ્યામાજર ચાર શ્લોક અપે છે. મોનિયર વિલિસમ્મ દેવનાચરી વાચનાને આધારે આઠ શ્લોક સ્વીકારે છે. આ આઠ શ્લોકમાથી મૂળ કાલિદાસના કેટલા હશે, એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે ગંગાનંદ પદ એકને દુષ્ટ ન આવીને આટલા બધા શ્લોક બોલ્યા કરે એમા મહેજ્ઞ અનીચિત્ત્ય લાગે છે ખરું, પણ મરુત નાટકોની પ્રણયીથી પગિચિત વ્યક્તિને આના મધુ અસ્વાભ વિક્રા નથી લાગતી કાલિદાસનો પુત્રવા પદ પ્રિય ઉર્વશી બોલાઈ જતા (વિદ્યોર્વશીન અક ૪) આ ૪ પ્રમાણે એકબે બધા શ્લોકો એને છે.

વળી, ગાનના પ્રવેશમયે મધ્યાહ્નકાલ સૂચિત છે, અને અંકને અંતે રાત્રિપ્રારંભ સૂચવાયો છે. એ વચ્ચેનો સમય કેવી રીતે વ્યતીત થયો એ કદાચ આ શ્લોકો દ્વારા કવિ મનઝવવા પ્રયત્ન કરતા હોય, એ શક્ય છે.

શ્લોક-૨ : શત્રુતાલાના પોતાના તરફના આકર્ષણને તો રાગ અનુભવી શક્યો છે, પણ માથે જ એ પણ બાંધે છે કે તે સ્વાવીન નથી. વળી તપસ્વીઓના તપપ્રભાવથી પણ તે અપરિચિત નથી. છતાં, તે પોતાનું હૃદય ત્યાંથી પાછું વાળી શકવા સમર્થ નથી.

પરઘટી-પરાધીન

કામદેવ માટે કુસુનાયુષ અને ચન્દ્ર માટે ચન્દ્રમ્—એ શબ્દપ્રયોગો સાર્થક છે. કામદેવ ‘પુષ્પચન્દ્ર’ છે, પુષ્પો તેના આયુધ છે અને ચન્દ્ર તો સ્વભાવતઃ જ શીતળ અને આહ્લાદક છે. છતાં એ બન્ને પ્રેમીઓને ઠગે છે. કામદેવનું શગ્મધાન જીવલેણ પણ નીવડે છે, ચન્દ્રની શીતલતા પણ વિગ્ધી પ્રેમીને દગ્ગડે છે. ‘ચન્દ્રના’ શબ્દ આ રીતે મનઝવાય છે. ચન્દ્ર કરૂંર સાદસ્યેન માનિ તુલયતિ । ચન્દ્રમ્ આહ્લાદ મિમીતે નિર્મિમીતે इति वा । अयम चन्द्रनि आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमીते कालमिति माः । चन्द्रश्चासौ माघ ।

અતિમધીયતે-વિપ્રલમ્બતે, છેતરાય છે.

શ્લોક-૩ : કામદેવનું કુસુમશરત્વ અને ઇન્દુનું શીતગન્ધિત્વ એ બન્ને દુષ્યન્ત બેવા પ્રલુપ્તીઓ માટે તો અવધર્થ બની જાય છે ચન્દ્ર બાંધે ફિગ્ગે દાગ અગ્નિ જ વરમાવે છે, અને કામદેવના પુષ્પના બાણ પણ વજ્રસ્રમ બની જાય છે

કુસુમશરત્વમ્—કામદેવને પુષ્પના બાણો છે. સામાન્ય રીતે ઢમળ, અગોક, આમ્રમજરી, નવનાલિકા અને નીલોત્પલ એ પાંચ પુષ્પો કામદેવના બાણ છે

अरविन्दमणोकं च चूर्तं च नाममल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते, पञ्चनागस्य सायसाः ॥

કેટલાક કવિઓ આ મિત્રાપના પુષ્પોને પણ કામદેવના આયુધ તરીકે ગણાવે છે. કાલિકા પુરાણ (૨-૧૫-૧૬) આ બાણોને જુદા નામ આપે છે.

कौमुदानि तथाम्बाणि पञ्चादाय द्वित्रचनाः ।

हर्षणं रेचनाख्यं च मेहनं शेषणं तथा ।

मारणं चेति सप्तभिर्मुनिर्मेहस्राण्यणि ॥

संमेहने न्नाडनौ च शेषणम्-स्मन्मया ।

स्वग्मન-ચેતે વાનસ્પ વગ્ન સાગ- પ્રસીર્તિના ॥

અયથાર્થમ્-અર્થસ્ય યોગ્યમિતિ યથાર્થમ્ । (અવ્યયીભાવ) ન યથાર્થમ્ ઇતિ અયથાર્થમ્ ।
(નમ્ર તત્પુરુષ).

વજ્રસારીકરોપિ-વજ્રના બળવાળા કરે છે વજ્રસ્ય સારઃ વજ્રસાર । (ષષ્ઠી તત્પુ)
વજ્રસારઃ ઇવ સારઃ યેષાં તે વજ્રસારાઃ । (૫૬૫-નીહિ) ન વજ્રસારા ઇતિ વજ્રસારા ।
અવજ્રસારાન્ વજ્રસારાન્ કરોપિ ઇતિ વજ્રસારીકરોપિ । વજ્રસાર + કૃ નુ ચિ ૩૫, વર્તમાન
કાળ, ખીન્ને પુ. એ વ

શ્લોકોનો ૭૬ માલિની છે, કાવ્યલિંગ તથા વિરોધાલંકાર છે.

શ્લોક-૪ : કામદેવનું શસ્ત્ર તો કુસુમ છે, છતાં તે આટલો તીક્ષ્ણ કેમ
હોઈ શકે ? આના કારણની રાજ કલ્પના કરે છે કે અવસ્થા મહાદેવના કોપનો
અભિ હજુ તેનામાં બળી રહ્યો છે એથી જ કામદેવ આટલો ઉજ્ય છે, અને
પ્રેમીઓને બાળી રહ્યો છે નહીં તો ભસ્માવરોષ કામ આટલો ઉજ્ય કેમ હોય ?

કામદેવનની પૌરાણિક કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે તારકાશ્વરથી ત્રસ્ત દેવેાની
સેનાનુ સેનાપતિત્વ શિવ-પાર્વતીના મિલનથી જન્મેલ પુત્ર કાર્તિકેય કરે, તો જ
દેવસેના વિજયી થાય. આ માટે, કામદેવે શિવને સમાધિમાથી ચલાવમાન કરવા
પ્રયત્ન કર્યો, પણ મહાન યોગી મહાદેવે ત્રીજી લોચન ખેલીને કામદેવને ભસ્મીભૂત
કરી નાખ્યો તાલ્લસ વહ્નિર્મગ્નેત્રજન્મા ભસ્માવશેષ મદન ચક્રાર । (કુમાર ૩) પણ
પાછળથી મદનની પત્ની રતિની વિનવણીથી કામદેવ પુનર્જીવિત થયો. તેને એવું
વરદાન મળ્યું કે કામદેવનો પ્રભાવ તો પહેલાં જેવો જ રહેરો, પણ તે અશરીરી
રહેશે. આથી જ તે ‘અનગ’ કહેવાય છે. કુમારસભવમાં મદનદેવની વિસ્તૃત
કથા છે

ઔર્જ-હૃદયપવહિને અમુદ્રમાં બળતા વડવાગ્નિ સાથે સંગ્રખાવ્યો છે. પણ આ
એક પૌરાણિક માન્યતા છે. ઔર્જ-વડવાનલની કથા મહાભારત તથા હવિશમાં
લિખિત રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારત પ્રમાણે ભૃગુઋષિનો પૌત્ર અને ચવનનો પુત્ર તે ઔર્જ કૃતવીર્ય
રાજાએ ભૃગુઓને યજ્ઞમાં પ્રુક્ષ્ણ અપત્તિ આપેલી. તેના પુત્રો કાર્તવીર્યોને કોઈક
કારણમર તેની આવશ્યકતા પડતા, તેમણે તે ધન ભૃગુઓ પાસેથી માગ્યું. દેટલાક
આ રીતે પાછું આપવા તૈયાર ન થયા. તેથી તેણે સમગ્ર ભાર્ગવોનો, ગર્ભસ્થ
સતાનો સહિત સપૂર્ણ નાશ કર્યો. ભૃગુકુળની એક સ્ત્રીએ પોતાને ગર્ભને સાચવવા

સંતાડી દીધો. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા બાળકનું નામ ‘ઓર્વ’ પડ્યું. તેને જોઈને કાર્તવીર્યો અંધ બની ગયા. તેના ગુસ્સામાંથી અગ્નિની એક શિખા ઉત્પન્ન થઈ. સમસ્ત જગતને બાળી નાખવાની ઇચ્છા અને શક્તિ ધરાવતા તે અગ્નિને તેણે પિતૃઓની ઇચ્છાથી સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. આ અગ્નિ હજુ સુધી વડવા (ધોડી)નું મુખ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ગહે છે.

तत्सन् क्रोधजं तात और्गोऽग्निः वरुणालये ।

उत्ससर्ज स वंशप उपसुहृक्ते म्होदवौ ॥

महद्वयशिरो भूया यत्तद्वेदविदो विदुः ।

तमग्निमुद्दिग्द्रક્ષત્ પિવશ્યો મ્હોદવૌ ॥ આદિપર્વ—અધ્યાય ૧૨૪. ૧૯૫, ૧૯૬.

હરિવંશમાં નિતાન્ત લિન્ન કથા આપેલી છે. ઊર્વ નામના મહાસમર્થ ઋષિને દેવેએ પોતાનું વંશવર્ધન કરવા માટે પુત્રોત્પત્તિ કરવાની વિનંતી કરી. તેમણે સંમતિ આપના કહ્યું કે, તેમનું સંતાન જગતને બાળશે. તેમના પોતાના ઊંડુમાંથી અગ્નિ (બાળક) ઉત્પન્ન થયો, જે આખા જગતનો કાળિયો કરી બન. પણ, બ્રહ્માએ તેને રહેવા માટે સમુદ્રમાં મોકલી આપ્યો અને સમુદ્રના તરંગોને તેનો ખોગક બનાવ્યો. ‘સુકુટ’ આ અગ્નિનો ઉલ્લેખ કરે છે :

उर्गेण त्रिषायोजिपुत्रार्थिना उरुयर्मथितः । तत्र ज्वालमयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीदिति श्रुतिः ।

આખા જગતની બધી નદીઓ પોતાનું બધું પાણી સમુદ્રમાં ઠાલવી દે છે, છતાં તે કદી છલકાઈ જતો નથી. પોતાના મર્થાદાને ઓળંગતો નથી, એ હકીકતને સમજાવવા વડવાનહની કંપના કરવામાં આવી હોય એમ લાગે છે. આટલા પ્રાચીન લોકોને બાળીલવનનો ખ્યાલ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રો. ગજેન્દ્રગડકર જણાવે છે કે, સમુદ્રના જ્વાળામુખીનું કારણ આપવા માટે વડવાનહની કંપના થઈ છે, એમ મોનિયર વિલિયમ્સનું માનવું છે. આ અગ્નિની જ્વાળા કોઈક વાર સમુદ્રનો સપાટી પર વડવા (ધોડી)ના મુખના આકારમાં દેખાતી હોવાથી તેને વડવાનહ કહે છે. કેટલાકને મતે વળી, સમુદ્રના તગિયાર પરના ઉચ્ચ ઉચ્ચનામાનને સમજાવવા વડવાગ્નિની કંપના થઈ છે.

मन्मथः—मन् मन्तिः अन् । જે બુદ્ધિનો નાશ કરે છે તે. તેથી જ કદાચ Love is blind કહ્યું હશે. કાલિકાપુરાણ (૨.૪) પણ કહે છે—

यस्मान् प्रमथ्य वेनम्यं जातेऽस्मान् तथा निचिः ।

तस्मान्मन्मथाम्ना तं लेके ख्यातो भरिष्मति ॥

. શ્લોકનો ૭૬ ઉપજાતિ છે. ઉત્પ્રેક્ષા ઉપમા, વિરોધ, આદિ અલંકારો છે.

શ્લોક-૫ : ‘અયમ્’ કહી દુષ્યન્ત પોતાનો વિચાર બદલાવે છે. આ કામ-
બાણ, જે તું એ માદક અને વિશાળ લોચનોવાળી સુંદરીને અનુલક્ષીને મને પ્રકરતો
હોય, તો મને કબૂલ છે. પ્રિયતામાવિષયક બધું—સંતાપ પણ છે જ છે. ઉત્તરરામ
અસ્તિત્વની ગમતી કિસ્સ્યાઃ ન પ્રેયઃ (૧-૩૮) કેટલી યથાર્થ લાગે છે । શ્લોકમાના
યદિ અને જ્ઞાતિ વૃત્તપૂરક માત્ર છે. તેમનો વિશેષ અર્થ નથી.

મદિરાયતનયનામ્—માદક અને વિશાળ લોચનોવાળી મદિરે ચ આયતે ચ નયને
યસ્યાઃ તામ્ । મદિરા શબ્દ અનેક રીતે સમજાવાય છે :

(૧) મદયેતે હિ અથવા માગન્તિ આમ્યામિતિ મદિરે । વિશાળ આખો
સૌન્દર્યનું એક ધક્કણ છે.

(૨) મદિરેન્તર્વેષમાને । અંદરથી ચંચળ. શ્રી રાય હેમાદ્રિની વ્યાખ્યાનો
ઉલ્લેખ કરે છે.

સૌંદર્યેનાવરિત્વના સ્મેરાવાજ્ઞમનોહરા ।

વેપમાનાન્તરા દાષ્ટિર્મદિરા પરિકીર્તિતા ॥

(૩) મદિરે સંજાતમદે । (રાધવ ૬૬). અસ્તિનાથ પણ ઘુ. (૮-૬૮)મા મદિરાક્ષિ=
મત્તલેષને અર્થ આપે છે

(૪) મદિર ને સ્થાને ‘મદિરા’ શબ્દ લેનાં મદિરા इव આયતે—મદિરા જેવાં
આકર્ષક મફરતે—કામદેવ. કારણ કે તેના ધ્વજ પર મગરની આકૃતિ છે, જે
પ્રેમીઓને સદન્તર ઝડપી લેવાના તેના કાર્યની સૂચક છે.

મગરનું કુસુમાયુવ...થી...‘પ્રહસીતી’ સુધીના ભાગને કેટલાક વિવેચકો પ્રક્ષિપ્ત
માને છે, જે સ્વીકારવામાં ખાસ વાધો જણાતો નથી.

સંસ્થિતે કર્મણિ—(માધ્વદિન) યત્કાર્ય પૂરું થયું હોવાથી ક્ષિન્નમ્ ને સ્થાને
શ્રમક્ષાન્તમ્ એવું પાડાંતર છે. ક્ષિન્નમ્ પાડ સારો છે, કારણ કે અહીં શ્રમનો
પ્રસંગ નથી. પણ, ‘સન્વેદ પરિક્રમ્ય’ એ અભિનય સૂચનાને તે અનુરૂપ છે.
‘ગચ્છામિ’ પછી કેટલીક વાચનાઓમાં નીચેનો ખંડ મળે છે :

(પરિક્રમ્ય વચ્ચલેક્ય ચ) અનયા વાલ્મ્યાદયવીર્યા મુતનુરચિરં ગતેતિ તર્ક્યામિ, કુતઃ
સંમીલન્તિ ન તારદ્યસ્વનકોપાસવાયવચિતપુષ્પાઃ । હૌરસ્તિન્વાશ્રમી દશ્યન્તે કિમલ્યચ્છેદાઃ ॥
આ ખંડ પ્રક્ષિપ્ત જ લાગે છે.

પ્રવાતસુમગઃ—પ્રવૃદ્ધઃ વાતઃ પ્રવાતઃ । તેન સુમગઃ । સારા પવનથી રમણીય.

શ્લોક ૬ : પતનઃ શક્યમ્—એ રૂઢપ્રયોગ નોધપાત્ર છે. શક્યમ્, સુક્તમ્ વગેરે વિશેષની આથે લિંગ, વચન વગેરેનો ભેદ હોય તો પણ નપુંસકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે—શક્યમિનિરૂપ્ય વિલિંગવચનસ્થાપિ કર્માભિવાયા સામાન્યોપક્રમાત્ (વામન-કાવ્યાલંકાર પ. ૨૨, ૨૩.) આ શબ્દપ્રયોગ સાહિત્યમાં ગુહ્યઃ થયો છે. જુઓ... શક્ય ચાનેન શાસ્ત્રિયાસાદીનિ અપિ વ્રતનિતુમ્ । અથવા શક્યો વારયિતું જલેન હૃતમુદ્ । અથવા શક્યમનેન મરણમપિ અનુભવિતુમ્ ।

આ શ્લોકમાં આર્થો હંદ છે. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા તથા પર્યાયોક્ત અલંકારો છે.

શ્લોક ૭ : સફેદ રેતીમાંના પગલા માત્રથી જ સજ્જ નિશ્ચિત થકુન્તલા ત્યા અમીપ હોવાનું અનુમાન કરે છે. નિર્નયમારને કાગળે પદ્મપંક્તિ પાછળથી રેતીમાં વધારે અંદર ગઈ હતી.

શ્લોકમાં આર્થો હંદ છે, સ્વભાવોક્તિ તથા અનુમાન અલંકાર છે. સમાન આવ વિદ્યુર્મોર્ચશીય ૪. ૬ માં મળે છે—

પદ્મ્યા સ્પૃશેદ્ગુનુનૌ ગદિ સા મુગ્ધાત્રી મેગાભિવૃણસિક્તાસુ વનસ્પલીપુ ।
પથાન્નતા ગુરુનિતમ્બતયા તતોઽસ્યા દસ્યેત ચારપદપદ્મિક્તરલ્ક્ષ્ણકાઙ્કા ॥

નેત્રનિર્ગળમ્—નિર્વાધ્ય બૌદ્ધર્શનનો પાશ્વિક શબ્દ છે. તેનો વાચ્યાર્થ ‘ઓક્ષવાઈ જપ્તુ’ થાય છે. બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન ‘મોક્ષ’ના પર્યાય તરીકે આ શબ્દને સ્વીકારે છે. મોક્ષમાં વૈગમ્ય અને આત્મવિલોપનતા ભાવે સમાવિષ્ટ છે. આત્મ-વિલોપનથી નિરતિથય આનંદ કે પરમ એકની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ‘નિર્વાધ્ય’નો અર્થ ‘નિતાન આનંદ’ થાય. થકુન્તલાના દર્શનથી કુલ્લંતને અત્યંત આનંદ થયો એ સૂચવવા આ શબ્દ વપરાયો છે

અધિશલાના—સુતેક્ષી. અધિનશી તું વર્તમાન કૂદંત, સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. શી, સ્યા અને આગ્ને અધિ ઉપગર્ગ લાગેનો હોય, ત્યારે તે કિંમતો આપાર ‘અવિરોહિત્યામ્’ કર્મ (પા. ૧. ૪. ૪૬) એ સૂત્ર દ્વારા દ્વિતીય વિભક્તિમાં આવે છે.

મુગ્ધાત્રી—‘મુગ્ધ’ પરથી બનેલ નામધાતુ ‘મુગ્ધ’નું વર્તમાનકાળ ત્રી. પુ. એ.વ. અડી, ‘મુગ્ધને’ એવું પાકાનર પણ મળે છે, જેનો અર્થ તને સુખ આપે છે એવો થાય. કિં ગૌતમોઃ મા સહુરો ?—સખીઓ, તું તમે અને પવન નાખે છે ? નાટ્યકાગ કાલિગ્રનની મિદ્ધિ અડી જણાય છે. અન્યંત કામથી તપ્ત થકુન્તલા એટલી પડેશન છે કે સખીઓ તેને પવન નાખે છે, એની પણ તેને ખગર નથી

પડતી—કંઈ અસર પણ નથી થતી. સખીઓના પંખાના પવન માટે અન્ય નાટ્યકાર કદાચ કામનાપ્નાવસ્થાના દીર્ઘ વર્ણનના શોભા તણાઈ જાન.

શ્લોક ૮ : તીવ્ર પીડા અનુભવવા છતાં શકુન્તલાનું મનોહર શરીર અત્યંત કમનીય લાગતું હતું. ઔષ્ધનાપથી પીડિત શરીર આવી કાન્તિ ધારણ ન કરે, તેથી જરૂર આ તાવ મદનને જ હોવો જોઈએ, એમ સજ્જ અનુમાન કરે છે.

પ્રશિથિન્મૃગાલૈસ્વલ્યમ્—શકુન્તલા એટલી નાજુક હતી કે માત્ર એક જ કમલ-તંતુનું વલય ધારણ કરી શકતી અને તે પણ, હમણાં તે દુઃખ જઈ ગઈ હોવાથી ઢીલું પડતું હતું. રાધવ ભટ્ટના મતે તાવને કારણે ગિસતંતુ સુકાઈ જવાથી તે ઢીલું હતું. સાવાધમ્—આ સમ્પન્નાત્ યાવા રિતિ આવાવા । તયા સહિનમ્ । શકુન્તલાનું અંગે-અંગ પીડા અનુભવતું હતું.

રાધવ ભટ્ટ આ શ્લોકમાં ‘પ્રક્રમમંગ’નો દોષ બતાવે છે. ત્રીજા ચરણમાં કવિ ત્રણ શબ્દ વાપરે છે, અને ચોથામાં ‘અસાદ્’ શબ્દ વાપર્યો છે. કદાચ ‘કથિનવદોષ’ના ભયે પણ આમ કર્યું હોય. પણ આવાં સ્થળોએ ઉદેતિ સચિત્તા તામ્રસ્તામ્ર ઇવાસ્તમેતિ’ની જેમ પૂર્વકથિત પદ જ પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. આથી રાધવ ભટ્ટ અતુર્ય ચરણ માટે આ પ્રકારની રચના સૂચવે છે : નિદામ્યૈનાદ્યુગતિવિ ન તાવસ્તુ સુમગઃ । પણ ‘અસાદમ્’ ની સૂચકતા અને યથાર્થતા આના કરતાં વિશેષ છે.

કિમપિ ને સ્થાને તથાપિ પાઠં પણ છે. શરીર પીડિત હોવા છતાં કમનીય છે. પણ આ પાઠં સ્વીકારતા, અતુર્ય ચરણનું રમણીત્વ તથા થઈ જાય.

ઈતિહાસનિવન્ધેષુ—ઈતિહાસ પ્રગંધોમાં ‘ઈતિહાસ’ શબ્દ આ રીતે વ્યુત્પન્ન કરાય છે. ૧) ઇતિ હ આસ-ખરેખર, આમ હતું. ૨) ‘ઈતિ હ’ ઇતિ વારમ્યર્થોવેદશઃ । અવ્યયમ્ । તદાસ્તે અસ્મિન્ । (ભાનુજી દીક્ષિત). ઇતિહાસમાં રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરેનો સમાવેશ થતો. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

ધર્માર્થશ્રામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ ।

પૂર્વજ્ઞાનં કથાયુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥

વિકાસ રાહ... પરીક્ષાસ્થ-પ્રાસંગિક વ્યાખ્યા અને તેના કારણે, જરૂરથી વિનય. તેનો ઉપાય શી રીતે થાય ?

• રેદાનીમપિ—હજુ પણ. ઔસુસલ લગ્ન ધરાવતી શકુન્તલા હજુ પણ પોતાના મનની વાસ્તવિક સ્થિતિ સખીઓ આગળ ગૂઢ કરતાં સંકેતક પામે છે.

કેવલમ્—દિનપ્રતિદિન તું કૃષ થતી જાય છે, છતાં શરીરનું લાવણ્ય એવું ૧ જ છે. ‘લાજ્ય’ની વ્યાખ્યા આવી છે :

મુક્તાફલેષુ છાયાયાસ્તસલ્લભિમાન્તણ ।

પ્રતિભાતિ યદ્દેષુ લાગ્ન્ય તદિહોચ્યતે ॥

અવિતથમ્—સત્યમ્ । ત્રિગત 'તથા' અમ્માન્નુ ઇતિ ક્ષિત્યમ્ । (અર્થાત્ મિથ્યા) ન રિત્યમ્ અવિતથમ્ । 'સાસુ' છે—એમ કહેવા તથા વપરાય; તેથી જ્યા તથા ન હોય તે અવિતથ=ખોટું; અસત્ય. અને તેથી રિતય=સત્ય. આ વિરોધણ અહીં ભાવવાચક નામ તરીકે વપરાયું છે.

શ્લોક ૯ : રાજ શકુન્તલાના પ્રત્યેક અવસ્થની કૃશતાનું વર્ણન કરે છે.

ધામનામરુગોલમ્—ધામનામૌ ક્ષોલૌયસ્ય તન્ । (બહુમીઠિ)—અર્થતઃ દુઃખા ગાલવાણું. 'ધામ' શબ્દની પુનરુક્તિ અતિશયના સુચવવા માટે છે.

ક્લન્નવન—નાજીક કટિભાગ ખીના મૌર્દવ્યનું લક્ષણ છે. શકુન્તલાની કેડ ખૂબ જ પાતળી અને હીવી થઈ ગઈ હતી. તન્નુ ને સ્થાને 'ક્લન્ન'નો પ્રયોગ નાનિકાની અસ્વસ્થતા સુચવે છે.

પ્રકામવિનયૌ—ખખાનું વિનયન પણ સૌંદર્યનું ચિહ્ન છે. આવી કૃશકાય યુવતી મહનયી પીડાય, એ વિચારસૂત્રીન તો છે જ, પણ જા તો સૌંદર્ય જરાય ઓછું થયું નથી. જેમ માધવીલાતાના પાંડા પવનથી સુકાઈ જતા લાગતી દશા શાયનીય હોવા જા તે સુંદર તો લાગે જ છે તેમ

વિવેચકો આ શ્લોકમા અમિષ્ટરિયેશ દોષ જુએ છે. જ્યારે વાક્યમા કનિષ્ઠે યોગ્ય મહત્ત્વ નથી અપાતું ત્યારે અ. પ્રકારનો દોષ ગણાય છે—અમિષ્ટઃ પ્રાગ્ભ્યે-નાનિર્દિષ્ટઃ રિયેશ. યત્ । અહીં આનનમ્, અઘૌ વજેરેને પોતાના વિધેયની પછી મૂકવામા આવ્યા છે આથી સઘવભટ્ટ આ રચનામા આ પ્રભાણે સુધારો સૂચવે છે : યત્ત્વં કામસ્પોલુમ્બશસુરઃ અને કલ્પનતરાસયુગ્મધિક નમ્રં છરિઃ ।

આયાસધિત્રી—પીડા આપનારી

અત્ત ઇત્તુ નિર્ન્યઃ—એથી જ તો અમારી આજીજી છે, વિનંતી છે. તારી વાતથી અમને બને તકનીક થાય, જાણ તારે જીવું કહેવાનું છે, કાગળ કે રેનેડી-જનો સાથે દુઃખ વહેંચી લઈએ, તો વેડના ઓછી થઈ જાય છે.

અયવા, અત્ત ઇત્તુ...ને કમ્પ વા...ની સાથે પણ લઈ શકાય. અનાગ નિવાય બીજા દોષ સાથે તારે એટલી આ-મીડના જ નથી, કે તું દિવની વાન રહે માટે જ અમારો આમક છે.

‘સ્નિગ્ધજ્ઞનસંવિભક્ત’—આ એક અત્યંત સુંદર સર્વકાલીન સત્ય ઉચ્ચાત્મી ઉક્તિ છે. સ્નેહી જન આગળ દુઃખનો ભાર હળવો કરતા ખૂબ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખ કહેવાથી ઘટે, સુખ કહેવાથી વધે; એની પ્રચલિત ઉક્તિ પણ છે જ. આવા સમાન વિચાર અન્યત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે—

આપેદય મમાત્મીયં પુત્રદુઃસ્ત સુદુઃસહમ્ ।

મયિ સફ્રાન્તમેત્સે येन सखं भविष्यति ॥—નાગાર્જુન ૫ • ૯.

फस्य तामदिमं व्रत्तान्तं निषेद्य स्वदेनमियं दुःखं परिष्यामि ।—પ્રિયદર્શિ કા : ૩.

सुहृत्त चारित्रहस्यं हि चेनः सविभक्तचिन्तामारमिषं ननुभवति ।—વિદ્યશાલભંજિકા.

કાલિદાસના આવા વિચારરત્નોને મૂલવીને જ તેના માટે આ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે કે—

उपमा कालिदासस्य नाऽप्येति मतिर्मम ।

अर्थान्तरस्य निन्यासे कालिदासो विशिष्यते ॥

શ્લોક ૧૦ : અખીઓના આગ્રહને વશ થઈને શકુન્તલા પોતાના મનની વાત તેમને જણાવશે જ, એમ રાજાને વિશ્વાસ થાય છે. શકુન્તલાના પોતાના તરફના આદર્શણને તો રાજા અનુભવી નહો હોતો, છતાં તેનો જવાબ સામગવામાં ગભરાટ, સાધ્વ્યતા—nervousness અનુભવતો હતો.

સનકુલસુત્રેન—મન દુઃખસુખવાળા. કવિએ હેતુપૂર્વક જ દુઃખ શબ્દને સમાસના પ્રથમ સ્થાન આપી મિત્રીનો આદર્શ દર્શાવ્યો છે.

નેય ન વક્ષતિ—તે નહીં કહે એમ નહીં. અર્થાત્ અવશ્ય કહેશે પોતાના મનની વાત. બે નકારસૂચક શબ્દો ભારપૂર્વક ઉચ્ચાર સુચવે છે—દ્વૌ નજૌ પ્રવૃત્તાયૌ ગમયતઃ । વામન એમ માને છે કે બે નિષેધાર્થ એમ સૂચવે છે કે નિષેધ શક્ય છે છતાં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં નિષેધ નહીં હોય. નાટિકા સ્ત્રી-રુદ્ર સ્વભાવશઃ થઈને પોતાના પ્રેમીનું નામ ન જણાવે, એવો અભવ છે પણ અહીં શકુન્તલા તો પોતાનું મનોગત જણાવશે જ. જુઓ, સમા પ્રતિષેધનિવર્તને દ્વૌ પ્રતિષેધૌ । (કાવ્યાલંકારચત્ર : ૫૧:૮)

શ્લોક ૧૧ હવે રાજાએ ઓળખ—ત ઇચ્છુ । શકુન્તલાના પોતાના જ મુખે તેના પોતાની તરફના અનુગામના એકગાથી ગળ ખૂબ જ વિધસ્ત થયો. પહેલાં જે કામદેવ રાજાની પીઠાનું ચણ્ય હતો, તે જ હવે પીઠા ફગ કરનાર મન્યો. મીઠ્ઠને અતે દાળાથી ઘેગાયેલા દિવન, હવે વરનાદ આવરો, અને તાપ ઓછો થયો, એ વિચાર

અમીક્ષાત્મક વિવેક

પ્રેરી આનંદ આપે છે. અથવા આનંદ વાળી ઘેરાયેલું હોય તો અસહ્ય તાપ લાગે. પણ વગ્ના વગ્નના ઠંડા થાન તેની રીતે કામદેવ તાપનું કાળુ હતું પણ તેને જ પ્રાણે ગળતે શાન્તિ મળી.

અમ્મર્યામ ને સ્થાને રાઘવ 'અર્ધચ્યામ' પાં. પણ મળી આવે છે દિવસ અર્ધા ભાગમાં મૂર્ચના તાપને લીધે અખત ગમ્મી કેનાવીને અસહ્ય ગતે છે પણ બપોર પછી સહ્ય ગતે છે તે રીતે કામદેવ પ્રથમ અસહ્ય પણ હવે સહ્ય બન્યો છે પરંતુ પ્રથમ પાંડુવાલાવિત્ રીતે જ વધુ સગા અને તેથી ઉપાદેય ગતે છે. ૨ ન વલીમાં સમાન વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્વતિ પ્રાગ્વિ નિતરામર્ષ્યર્ણગમ્મો દિવસ । -રૂનાવલી ૩ ૧૦

નગ્નદિ રામનુજમ્-પ્રિય અખીઓની અનુમતિ વિના શકુન્તલા બિનજવાળી રીતી મ્મી મ્મતી નથી.

નિલોન્નકમ્-નિલમમ્મુન્નમ્ । (ન. ૫ લો.) તનવાળુ પાણી અન્ત્યેષ્ટિ મ્મમા આ પાણી વપાત ૭ નહીં તો એને ૦ ભાજે માગ ઉપર અનુક્રમ ન લાગે તે માગ માટે તિલોન્ન તનગ મ્મે, અર્થાત્ ૮ મરી જઈશ શકુન્તલાની આ હડ તો નથી ને ૧ અખીઓને તો હા' મ્મેવા ગિવાન બીજે માર્ગે જ ન રહ્યો.

શકુન્તલાની આની નાનું નિયતિની ગલીગ્ના તેની ચાના સખીઓ સમજી શ ૭ અને તેના ના ને વધારી પડે છે આખરે અનાન તસ્ આર્થ્યુ નથી થતું । (પ્રકાશન) સ્વેતજ્જ્વાલ હન સુરીના ન વાચ્યોની ઉપિતિની વહે ચગ્મી ૧૧૧ વિભો એ મ્મ નથી.

પ્રો તિન્નગ મ્મના નને (પ્રકાશન) સ્વેતજ્જ્વાલ એ બે વાચ અનસૂયા બોને છે તથા ૪ સહ્યે એ વાચ પ્રિયવદા ઉચ્ચારે છે તેઓ કહે છે કે, શકુન્તલાએ જ્યારે પોતાના પ્રેમની મ્મના મ્મી ત્યારે સન પ્રથમ ને નમીઓએ અન્ત્યેષ્ટિ વાગ મ્મી પ્રિયવદાએ અનસૂયાને શકુન્તલાએ ઉચિતતમ પાત્ર પમા કહ્યું હોવાથી આપણે સમતિ આપી લેઈએ, એ મ્મ અનસૂયાએ પ્રિયવદા સાથે મહાન દઈ શકુન્તલાને અનિનદી અને મ્મ મ્મેની રીતે મ્મના નમ્મ સિવાય બીજા ઇતિ મળી નથી, તેવી રીતે તે પ્મા વાગ્યન પાન પનદ કહ્યું છે પ્રિયવદા ૫૧ ક જ્જે ઇન્દ્રદિ ઉપમા હાગ પોતાની નનનિ જ્જ્વાલે છે.

તેઓ એમ પડે ઉમેરે છે કે શકુન્તલાની વાતને પગપગ મ્મનિ આપી દેવા ૧૧૧ પ્રકૃતિની અનનની ૭ જ્જ્વાલી નનનિ વડુ ઉચિત છે વળી સ્વેતજ્જ્વાલ વાગુ દયાન ૫૧ તેની જ્જ્વાલી પ્રકૃતિને અનુરૂપ છે ક સ્વેતના નનિ ઉપમા પ્રિયવદાની ચચા પ્રકૃતિને વડુ મળતી આવે છે.

પરંતુ થી ઉમાર મ્મેની મ્મેની જુદી રીતે નમ્મે છે તેઓ પ્રકાશનથી મ્મેને સ્વેત સુધી આજ વિધન એક જ પાત્રના-પ્રિયવદા મુખમાં મ્મે છે.

“શકુન્તલાએ પ્રણયનો એકરાર કર્યો કે તરત જ બન્ને બહેનપણીઓ અંદરો-અંદર ગુસપુસ કરી, શકુન્તલાના પ્રણયને વધાવી લેવાના નિર્ણય પર આવે છે. એ વખતે પ્રિયવદ્દા જ અચકાયા વિના વધામણીના પ્રિય શબ્દો બોલે એ ઉચિત છે. એનો આનંદ એક ઉપમામાંથી હલકાઈને બીજી ઉપમામાં વહે છે...શકુન્તલાને પહેલે એની રાજ માટેની આસક્તિ યોગ્ય છે, એમ પ્રિયવદ્દા કહે એ બરાબર છે, કેમ કે એ પોતાને ખાતરી હોઈ અભિનંદન-વચન ઉચ્ચારે છે. અલગત, અનસૂયા સાથે સંતલસ કર્યા પછી જ. (“શાકુન્તલ, પૃ. ૧૦૧-૧૦૪”).

નિમિત્ત...અનુવર્તેતે । અહીં સુંદર અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે. સાથે જ કાલિદાસના ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાનને પણ આ વાક્ય દર્શાવે છે. વિશાખા નક્ષત્રની બે તારાં (અપ્રસ્તુત) અને અનસૂયા-પ્રિયવદ્દા એ બે સખીઓ (પ્રસ્તુત). શશાંકલેલા-ચંદ્રલેખા (અપ્રસ્તુત), શકુન્તલા (પ્રસ્તુત). પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુતમાં લિંગ-વ્યત્યયનો દોષ નિવારવા વપરાયેલ શશાંકને બદલે શશાંકલેખા શબ્દ કવિની સાવધાની દર્શાવે છે. શકુન્તલાના કૃશ તનતું સૂચન પણ થાય છે જ ! આકાશમાં રહેલા આ સોળમા નક્ષત્રમાં બે તારાઓ હોય છે. તે ચંદ્રની નિકટમાં જ રહે છે. રાજ કહેવા માગે છે કે, વિશાખાની બે તારાંઓ જેમ ચંદ્રને જ અનુસરે, તેમ આ બે સખીઓ પણ શકુન્તલાની ઈચ્છાને અનુરૂપ વર્તે તેમાં શી નવાઈ ?

મોનિયર વિલિયમ્સ વિશાલે=શકુન્તલા અને શશાંકલેલા=દુષ્યંત અર્થ કરે છે. ‘જેમ વિશાખા નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે જોડાવા ઇચ્છે તેમ શકુન્તલા ચંદ્રવંશી રાજ દુષ્યંત સાથે જોડાવાને ઇચ્છે એમાં શું આશ્ચર્ય ?’ ચંદ્રની ૨૭ પત્નીઓમાંની વિશાખા પણ એક છે, એ પૌરાણિક માન્યતા મોનિયર વિલિયમ્સના અર્થઘટનનો આધાર છે. પણ તે બહુ યોગ્ય નથી. વિશાલે દ્વિવચનમાં છે. અને શશાંકલેલા સ્ત્રીલિંગમાં છે. આવા દોષો કાવ્યશાસ્ત્રને માન્ય ન હોય. તેથી આ અર્થ બહુ સ્વીકાર્ય નથી.

નિમિત્તમ્-જૂપી રીતે. શકુન્તલાની વિરહવેદના જોઈને અનસૂયા પ્રિયવદ્દાને કહે છે કે જૂપી રીતે અને છતાં જલદીથી શકુન્તલાના મનોરથ સંપોદન કરવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચંકાર પ્રિયવદ્દા માટે જલદીથી કાંઈ સાધવું સરળ છે, કારણ કે તેણે રાજને તીવ્ર વિરહવેદનાથી પીડાતો અને શકુન્તલાની યાદમાં તડપતો જોયો છે ! આ કાર્ય ‘ચૂપકાથી’ પણ કરવાનું છે, જે થોડું મુશ્કેલ કાર્ય છે. કમળી આશ્રમમાં અનુપસ્થિતિ હોતાં અન્ય આશ્રમવાસીઓ આ વાત ન બોલે એ જ વધુ યોગ્ય છે.

સ્લોક-૧૨ : કામના વિરહી દુષ્યંત આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે. શકુન્તલાની યાદમાં અનેક રાતો નિદ્રાવિહીન જ પસાર થઈ જાય છે. હાથ પર માથું રાખીને

સૂતો હોય ત્યારે અન્નસ્નાપને લીધે આપના ખૂણામાંથી નીકળતા ગ્રમ આમુથી કડાનાં મણિ આખા પડી જાય છે. કુશળાને કાળે હમેશા કાડા પડે મરી જતા કડાને ગળ વારંવાર ઉપર પાછું ઠેલે છે !

આ શ્લોકના અર્થવટના વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ગણવલ્લભ, ગજેન્દ્રગડકર, શ્રી હિમાશંકર જોષી વગેરે અંતિમ ચળુનો સ્વસ્ત સ્વસ્ત કનકમય મણિમ્બનાત્ મયા મુદ્ધુઃ પ્રતિમાર્ચતે-એ પ્રમાણે અન્વય કરી, ઉપર મુજબ અર્થ આપે છે. શ્રી રાય, મોનિયર વિલિયમ્સ, વગેરે કનકમય મણિમ્બનાત્ સ્વસ્ત સ્વસ્ત મયા પ્રતિમાર્ચતે એ મુજબ અન્વય કરે છે. એ પ્રમાણે લેતા કાડા પરથી મરી જતા કડાને ઉપર ચડાવાય છે-એવો અર્થ થાય.

કડું કાડાનું આભૂષણ છે. સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં કડું કાડા પર જ રહે, પણ કૃશ હોય તો પ્રકોષ્ટના ભાગમાં ગમે તે સ્થળે હોય અર્થાત્ કાડા અને કોણીની વચ્ચે હોઈ શકે (જુઓ મેવદૂત-કનકમયમ્ શરિત્તપ્રકોષ્ટ. । આ રીતે વિરહી યક્ષનું વર્ણન છે) હીલા થઈ ગયેલા કડાને કુબ્ધન્ત કાડાથી ઉપરના ભાગમાં ચડાવીને વર્ણન છે) હીલા થઈ ગયેલા કડાને કુબ્ધન્ત કાડાથી ઉપરના ભાગમાં ચડાવીને રાખે એ સ્વાભાવિક છે પાંતુ અત્યારે તો કુબ્ધન્ત એટલો કૃશ થઈ ગયો છે કે કડું પણ ધસાવાથી પડેલા દાગ (ડાધા) ને અડતું જ નથી, તે વારંવાર નીચે સરી પડે છે, અને કુબ્ધન્તને વારંવાર તે ઉપર યથાસ્થાને ચડાવવું પડે છે. શ્રી ગજેન્દ્રગડકરના મતે અમિમં એ વિરોધણ કડાની આમાન્ય સ્થિતિ બતાવે છે. કડું કાડા પર ગહેતું હોવાથી આમાન્ય રીતે ધનુષ્યની દારીથી પડેલા ડાધને સ્પર્શે છે, પણ ઉપર ચડાવવામાં આવે છે ત્યારે તે તેને સ્પર્શતું નથી.

રાધવલ્લભ આ પ્રમાણે સમજાવે છે :

સ્વમાનત એવ વલ્યસ્ય શિથિલ્ત્વે કામાસ્યામ્ભત્તનુનાપ્રવીર્તિર્નિ મયનીતિ યસ્ય સ્વભાવસ્થિતિસ્ત્વચકં શિરોગમાહ અમિમિલિનોઽસ્ટ્વે જ્યાગાઢ્ઠો વેન તત્ । તદુપરિભાગે ગદ્ધત્વેન સ્થિતત્માહ ।

મો. વિલિયમ્સ મુજબ, રાજ પથારીમાં બેઠા બેઠાં જ-જરા પણ સૂતા વિના ગત્રિઓ વિતાવે છે. શ્રી ગજેન્દ્રગડકર, વગેરે મુજબ ગળ પથારીમાં હાથ પર માથું ટેકવીને સૂએ છે અને તેના જીના જીના આસુઓથી કડાના મણિ આખા પડી જાય છે ડાગ હાથ પર માથું ટેકવી સામાન્ય રીતે સુવાની ટેવ લોકોને હોય છે, તેથી હાથ, કડું અને આખ વગેરે ડાગી બાજુના જ લેવા યોગ્ય થાય.

નિર્ગનગીરૂતમ્-આખા થયેલા મણિવાળું. નિર્ગઃ વર્ગઃ । યેના તે નિર્ગઃ । નિર્ગઃ મયનઃ વસ્ય તત્ નિર્ગમણિ । અનિર્ગમણિ નિર્ગમણિ કૃત નિર્ગનગીરૂતમ્ । (નિવ ૩૫.) પ્રતિભારતે-પ્રતિનિર્ગમણિ પ્રેમક કર્મણિ વર્ગઃ કાળઃ ત્રી. ૫ એ. ૧.

મદનલેલ-પ્રેમપત્ર પ્રિયવત્ર પ્રેમપત્ર લખવાની સલાહ આપે છે, અને રાજને પહેલાડવાની જવાબદારી પણ માથે લે છે. દેવતાશોષાપદેશેન-દેવતાના પ્રસાદના બાહાને દેવતાશોષા એટલે દેવનિર્માલ્ય. દેવને ચઢાવેલ પુષ્પ, પ્રગાદ, વગેરેને શોષા કહે છે. પ્રસાદાન્નિજનિર્માલ્યદાને શોષેતિ કીર્તિતા ।-વિશ્વનાથ. માલ્યજ્ઞાદિદાને સ્ત્રી શોષા । -વેદવતી.

શ્લોક-૧૩ : કોઈ પ્રેમી, જેને તે ચાહે એ કન્યાને મેળવે પણ ખરો અને નવે મેળવે. પણ, કોઈ સુદર કન્યા સ્વયં જેને ચાહતી હોય તે પુરુષ તેને માટે કઠી દુર્લભ હોઈ શકે ખરો ? એથી વિપરીત, સુંદર કન્યાના પ્રિયપાત્ર થવામા તે આનંદ અનુભવે. કવિએ દેવી લક્ષ્મીનું ઉદાહરણ આપી પોતાના કથનનું સમર્થન કર્યું છે. કુમાર-સંભવમા પાંચમા સર્ગમા ક્ષત્રચારી વિશે શિવ પાર્વતીને કહોગ નપ ન કરવા સમજાવે છે, ત્યાં આના જેવો જ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે : દિવ્વ યદિ પ્રાર્થયસે વૃથા શ્રમ વિત્તુ પ્રદેશાન્તર દેવભૂમય. । અયોધ્યન્નારમ્ભ સમાધિના ન રત્નમન્વિધ્યતિ, મૃગ્યતે હિ તત્ ।-પ. ૪૫

અહીં દષ્ટાંત અલગ રીતે છે

નિયોજિતેદાનીમસ્મિ-શકુન્તલા ઠહે છે કે સખીઓની છાંછાને વશ થઈ તે પ્રેમ-પત્ર લખે છે. અલગત તેમની સંમતિ છે જ આમા

શ્લોક-૧૪ : શકુન્તલાના મુખ પરથી જ તેના પોતા તરફના અનુરાગનું રાજ્ય સ્પષ્ટ અનુભવી શકતો હતો. કણ્ઠસ્ત્રિતેન-કણ્ઠકઃ સજાતઃ અસ્ય ઇતિ કણ્ઠ્ઠિઃ । તેન । પાણિનિના 'તદસ્ય સજાતઃ તારકાદિમ્ય ઇત્' (પા. સુ. પ. ૨. ૩૬)ને આધારે આ શબ્દ બન્યો છે. તારકા સંજાતઃ અસ્ય તારક્તિઃ નમઃ । આકૃતિગ્ગોડયમ્ । (સિ. શ્રી.)

નૌ.-નખ વડે અક્ષરો કોતરીને લખ. પ્રેમપત્ર જેના પર, કેવી રીતે લખવો, એ બંધી સૂચના પણ પ્રિયવત્ર આપે છે. અનસૂયા આ બધા સન્નિધિમાં લગ-લગ મૈત્ર છે એ પણ નોંધપાત્ર છે.

શ્લોક-૧૫ : આશ્રમમા જ જિગ્દેશી કન્યાને તદ્દન અનુરૂપ આ પ્રેમપત્ર ખરેખર અન્યતઃ ગુપ્તચિત્ર છે. તારુઃ સ્વયં તો હું નથી બાણીની પણ હે નિર્ધિ, જેના બધા અભિલાષો તારામા જ કેન્દ્રિત થયા છે એવી માગ અંગ્રાને કામ ગત્રે અને દિવમે પાત્ર તપ્ત કરે છે ।

વ્રત્તમ્નેરયાયાઃ-તારે માટે તડપે છે, તેના વ્રત્તમ્નેરયાનિ એવો પાડ છે, પણ અંગ્રાને મને ત્ય ન હોય, તેથી પ્રથમ પાડ વધુ આરો છે. ગત્વમ્ભ લખે છે : રત્તિ

વિષયે વૃત્તા જાતા મનોરથા યેઞ તાનિ । આલિંગનમુજરેર્મનોરથ , ત્વકાન્નિમર પ્રગાહ્યાન
 તુ ચતુષા , ત્વદ્વચનામૃતસ્રસિ નિમજ્જન ચ શ્રવણયો , ત્વમુપસ્રોજધાસાષાણ નાસો શયાઙ્ક
 કોમલ્લયદ્વક્કરોહણ નિમ્મયસ્ય , ત્વક્કતલમેઞ્ચ કુચયોરિ યદિ । પણ આપુ અર્થઘટન શ્લોકની
 રમણીયતાને ઘટાડી નાખે છે

દલીલ અહીં ક્રિયાવિરોધથી તરીકે વપરાયું છે પરિસ્થિતિ અલંકાર છે

શ્લોક-૧૬ ગળ કહે છે કે કામ તને તો તપાવે છે પણ મને તો
 બાળે છે શ્રીગજેન્દ્રગડકર આના પર ટીકા કરતા લખે છે-

This antithesis between તપ્તિ and દહતિ of which Dus-
 yanta seems to make so much capital has a tinge of
 artificiality and insincerity, ingrained in the nature of
 a city-bred man and far removed from the simple grace
 and naturalness of Shakuntala's stanza Dusyanta's res-
 ponse clearly reveals a desire to appear more tormen-
 ted and thus in a way to score a kind of victory over
 Shakuntala

તનુગાત્રિ-તનુગાત્રીતુ સખોવન એ વ તનૂનિ ગાત્રાણિ યસ્યા સા તનુગાત્રા કે
 તનુગાત્રી । (અન્નગાત્રકળ્પેમ્યો વક્તવ્યમ્ એ વાર્નિમનુભાર.) ગળતુ પોતાના માટેનું
 ચદ્ર ઉપનામ અને શકુન્તલા માટેનું કુમુદતી ઉપમાન પણ સ્પષ્ટ છે કુમુદતી જેમ
 ચંદ્રની પ્રિયતા છે તેમ જ શકુન્તલા ગળની-એવો નિર્દેશ છે

શ્લોક-૧૭ સદયકુસુમશયનનિ-સદય કુસુમશયન યેપુ તાનિ । (પદ્મીહિ)-જેમા
 પુષ્પપથારી એમ ગઈ છે તેવા અશ્રુનિર્મલમૃગાલ્લસ્યાનિ-આગુ નિર્મલ મૃગાલ્લસ્ય
 વૈ તાનિ । (પદ્મીહિ) જેના કમળાતુઓનું વન્ય પુગ્ગલ (આગુ) (મગમીથી) ચીમગાઈ
 મથુ છે તેવા આગુલ્લસ્ય એનું પાકાન્તર છે તેનો અર્થ 'તપ્ત ચીમગાયેના મૃગાન
 તતુઓના ઢૂકાઓથી સુખધના' એવો યાન પુષ્પશયની સુગતિ ઉપમાત ગુની
 મૃગાનતતુએની સુખધનો પણ અહીં લેખ છે, જે બદ્ધ આવશ્યક નથી તેથી
 પ્રથમ પાંડ વડુ ગારો છે પરિસ્થિતિ અલંકાર છે, જ આવા છે

વિચાર્યે હિ જે કહેવાતું હોય તેને તે યાત્રા કરી દેના પાછાથી
 પચ્ચાવો યાત્રા છે ધગી વાર કાલ વાત કરેલાની ખૂબ જ છે । હા જા
 દરમ, જા, વચ્ચેને કાત્રે અપરે કરી નથી શકના અને સાચા પચ્ચાવો

થળ કરે છે. સુંદર અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર દ્વારા નામાન્ય જીવનના એક સરસ સત્યને કાલિદાસે અતિ અહમ્મતાથી રજૂ કર્યું છે.

મગ્નતા મદનેન. 'મમ'ની વ્યાખ્યા છે. ऐश्वर्यस्य स्मयस्य वीर्यस्य वशसं श्रियः ज्ञानदैरागमोश्चैव दण्डा मग इनीरणा ॥

સાવારણો પ્રણય:-મને પક્ષે એ જ વિનંતી છે. મારે શકુન્તલાના પ્રાણ બચાવવાના છે, તો શકુન્તલાએ પણ મારા પર અનુગ્રહ કરવાનો છે જ, પ્રણય:-યાચના, વિનંતી

કિમ્ન:પુર ..શકુન્તલા પ્રિયંવદાને કહે છે કે રાજા મારા તરફના પ્રેમને કારણે વિહ્વળ નથી. પણ અંત:પુરના વિરહને લીધે ઉત્સુક છે. તેના પર દયાથી (ઉપોચેન) લાવવાથીય શું ? રાજાના પોતા તરફના આકર્ષણને બાંધવા છતાં રાજાના મુખે પ્રણયના એકગરને પુનઃ સાબળવા જ શકુન્તલા આ પ્રમાણે કહે છે.

શ્લોક-૧૮ : શકુન્તલા નિરંતર રાજાના હૃદયમાં જ રહેલી હતી, તેથી તેને તો રાજાની મનઃસ્થિતિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તે આમ કેમ કહી શકે ? વળી, એ મદિરેક્ષણને જોઈને આની સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયેલા રાજાને જો તે અન્યપરનાં બાળે, તો મદનમાણુથી હણાયેલાને તે ફરી હણી ગઈ છે !

વહુસ્ત્રમા:...જંભીર અને ઠરેલ અનસૂયાના મુખમાં આ વાક્ય મૂકી કવિએ જોડી ચાતુરી દાખવી છે. પ્રિયંવદા અને અનસૂયાના સ્વાભાવગત દૈયગ્ધને કવિ કેવળ સૂચવે જ છે અનસૂયા વિનોત રૂપે રાજાને કહે છે કે રાજાને ઘણી પ્રિયતાઓ હોય છે (આપ પણ ગમ્મ હો, આપને પણ હરો જ.) આવી સ્થિતિમાં નમ્રદ જતા ગમ્મ શકુન્તલા તરફ ઉત્તરીત બને પણ ખરો, માટે તમે એનું વર્તન તેની તરફ દાખલને જોયી તેના બધુજનોને તેના વિરો શોક ન કરવો પડે.

શ્લોક-૧૯ : રાજા સ્ત્રીકારે તો છે જ કે તેને ઘણી પત્નીઓ છે. છતાં તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા રૂપ તો એ જ પત્નીઓ છે : પૃથ્વી અને શકુન્તલા. દુષ્કર્મ ગમ્મ તરીકે પોતાની કુજ સદા યાદ ગમ્મતો હોવાથી પૃથ્વી તેના કુળની પ્રતિષ્ઠા કહેવાય. જ્ઞાનક ગમ્મ 'પૃથ્વીપતિ' કહેવાય જ છે.

સમુદ્રસ્ના-પાશાનર સમુદ્રસ્ના પણ છે. પણ પૃથ્વી અમુક રૂપી કંદોરારાણી માનતી વધુ યોગ્ય છે. નાહિન્યમા પણ આ પ્રચલિત છે. જુઓ સ્વપંચ-અન્નેન પાત્રી વિવિન્દુ ર્ણતે મ્હાતુલીન્ને મ્હીર મુરિ । મ્હાનુવિદ્વાર્ણયમ્મન્દરાયાઃ વિરાઃ સગ્ગી મર દક્ષિણઃ ॥-(૧:૬૩) 'સમુદ્રસ્ના'ને શિલ્પ માની દેટલાક સોદા મુદ્દા મદેતા રમ્મા યન્ન મા । (તેનો જીવને કુદા લાગી છે, જે નોન છે) એ રીતે મ્હાના વિરોધ પણ તરીકે પણ લે છે. પંચ કાલિદાસને કદાચ આ અભિપ્રેય નહીં દોષ

રાજા હમણાથી જ શકુન્તલાને પોતાની પત્ની તરીકે જ સ્વીકારે છે એ નોંધવા જેવું છે શકુન્તલાને પોતાના કુનની 'પ્રતિષ્ઠા' શ્રીને ગળ પોતાના નિસતાનરવને સૂચવે છે અને તેથી તેના પિતૃઓને પણ શ્રાદ્ધ મળ્યા ૫૨શે, એમ પણ સૂચવે છે ટેટલાક આવો અર્થ કાઢે વાસ્તવમાં કદાચ દુષ્ક્રાન્તના મનમાં આ વિચાર આવ્યો જ નહીં હોય શ્લોકમાં તુ યયોગિતા અનકાં છે

સયોજ્યાત્ એનમ્—સમીક્ષાની ઉપસ્થિતિ કદાચ પ્રમીયુગલને ખટકે, એથી તેમણે જવ જ યાગ છે આમ વિચારી પ્રિય ૧. અનસૂનાને કહે છે ૨. આપણે મૃગશિશુનો તેની માતા સાથે મેળાપ કરીએ (જેથી રાજા સાથે શકુન્તલાનો પપ્પ મેળાપ થઈ શકે)

અશરણા મમીઓ પોતાને રાજા સાથે આ રીતે છોડી જતા શકુન્તલા લજ્જા પામતા કહે છે કે, 'હું અશરણ છું તમારામાથી એ જથ્થું મારી પાસે રહે' સમીક્ષાનો જવાબ પણ ટેટલો સ્વર છે—પૃથ્વી જેને શરણે છે તે તો તારી પાસે જ છે ! તુ એકલી નથી

શ્લોક-૨૦ સમીક્ષા શકુન્તલાને છોડી જતા ગળ કહે છે કે તારો આરાધયિતા જન-પૂજારી તારી પાસે જ છે પછી પોતે તેની કઈ રીતે સેવા કરી શકે, તે આ શ્લોકમાં વર્ણવે છે નલિનીના સુગંધી અને શીતળ પત્રો વડે બીનો પવન નાખી થાકે દૂર રૂંકે પછી જેવા તાજા ચરણોને મારા ખોળામાં મૂકી તેમને ઠંડક કરુ ? અહીં આર્દ્ર પવન માટે શીતલ દ્વારા કારણ મળતું ન હોવાથી શીકરે એમ પાઠ સ્વીકારે છે—કિ શીકરે ક્લમ્બિનોદિમિરાદવાત સચાલ્યમિ નલિનીદલ્લાલ્લુન્મ ૧. મિનોલિમિ ને સ્થાને મિનિલિમિ એન પામતર પણ છે તે શૃંગાગમ્ય વાતાવરણ જમાવતી વખતે જરા કંઠાર લાગે છે

કરમોર કરમ ઇવ કુરુ યત્વા સા કરમોરુ । તસ્યુદૌ । જ્યારે ઓનિગ સમાસતુ પહેલુ ૫ ઉપમાનવાચી શબ્દ હોય અને રીજુ ૫ કુરુ હોય તો, કુરુ નુ કુરુ થાય છે તેથી કરમ કરમ થાય જેનું આ તબોધન એ વ છે કુન્તરપદારીપમ્યે (પા ૪૧ ૬૧) । ઉપમાનવાચીરૂપમૂક્તપદ વપ્રાનિપદિક તમ્યાન્દ સ્વાત્ । કરમોર । (સિદ્ધાન્તકૌમુદી) કરમ શબ્દના બે અર્થ થાય છે (૧) હાથીની સૂઢ (૨) કાગળી ટચલી આગળી સુધીનો હાથના છે । નો લા । નિષિદ્ધવાગ્દાનિષ્ઠ કરત્ય કરમો વહિ । —અમર) અહીં બીજો અર્થ અભિપ્રાય છે આવા ન થય નોન્દ્યનુ લક્ષ્ય ત્રણાપ છે

ન માનતાયેતુ-કુલ્લ નને તેનો પ્રતિ હોય હતા શકુન્તલા માટે માનાર્ક તો ખરો જ તેની પાસે આવા કાર્વ (પગ ચપાવવાનું વસ્ત્ર) મગાવેને પોતે અપગંધી

નહીં બને. પરંતુ મોનિયર વિવિધમ્સ વગેરે અહીં કપ્પાદિ વડીલોનો ઉલ્લેખ જુએ છે. કપ્પ વગેરેનો હું અપરાધ નહીં કરું, એટલે કે તેમની પત્ન્યાનગી સિવાય જગપણ આગળ નહીં વધું. મંદર્મની દષ્ટિએ શકુન્તલાને અહીં દુષ્યંત જ અભિપ્રેત લાગે છે.

શ્લોક-૨૧. આર્થા હંદ છે. વિષમ અલંકાર છે. પરિવાચા-પરિ પરિતઃ શાસમન્ત્ર વાચા પીઠા । બધી આજુની-અન્યંત પીઠા; પરિવાચવા પેલ્યાનિ । તેઃ(ત્વ તત્પુરુષ). રાધવ શ્દ પરિવાચા ને સ્વતંત્ર શબ્દ રહે છે અને પરિતઃ વાચા વસ્તુઃ સા એ રીતે સમજાવે છે. તથા મદનપીઠાકુર્ચનઃ એવો અર્થ કરે છે.

પૌર સંબોધન દ્વારા શકુન્તલા ગમને તેના જોયા કુળની યાદ અપાવે છે. આવો આચાર તેને ન શોભે.

રક્ષ અવિનયમ્-અવિનય રોકો. પાડાંતર 'રક્ષ વિનયમ્' (વિનય સાચવો). પણ છે. શકુન્તલાના સંયમ માથે અહીં નાટકકારનો પણ સંયમ દેખાય છે. કાલિદાસમાં શૃંગારનો સ્થૂળ અતિરેક કદાપિ નથી પ્રવર્તેલો. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રનો પણ ખુશ્કા શૃંગારિક પ્રસંગોના પ્રદર્શનનો નિષેધ હતો. મિત્રિવર્મા-મિત્રિઃ ધર્મઃ યેન સઃ । (બહુમીઠિ) જેને પોતાના ધર્મનું (ફરજનું) ભાન છે તે, અથવા જે તરુણીઓના ધર્મને જાણે છે તે. બહુમીઠિ સમાસમાં જ્યારે એક જ પત્ની પછી ધર્મ શબ્દ આવે તો તેનું 'ધર્મન્' થઈ જાય છે (વર્માન્નિચ્ ફેરજન્ । ૫૦ ૫-૪-૧૧૪. ફેરજન્ પૂર્વશઃ પતે યો ધર્મશબ્દસ્તન્માદ્ યદુમીહેરનિચ્ સ્યાત્ । વહ્યાગવર્મા । વેવજાત્ કિમ્ । પસઃ સ્તો ધનેઃ યદ્ય દત્તિ ત્રિરદે યદુમીઠી મા મૂત્ । મિદ્વાત્તીવતી.)

શ્લોક-૨૨ :

રાક્ષર્ષિસ્ત્વજઃ-આ શબ્દ શકુન્તલાને મનાવવા-convince કરાવવા વાપરાયો છે. શકુન્તલા કેવળ રાક્ષર્ષિ-ના નહોતી, રાક્ષર્ષિ-ના હતી. ક્ષત્રિયોને માટે રાક્ષર્ષિ-વિવાહ નિષિદ્ધ નથી. ધણી ક્ષત્રિયાણીઓએ આ પ્રકારે લગ્ન કર્યા છે અને વડીયે એ પણ તેને વિગેર ક્યો નથી. કિંદુવમ્-શાસ્ત્રમાં આક પ્રકારના વિવાહોનું વર્ણન મળે છે :

ભ્રાત્રો દેવમ્વય ચાર્ષઃ પ્રાક્ષર્ષિસ્ત્વજઃ ।

મન્વર્થો ગણમન્વર પૈશ્વચમ્વદનો માઃ ॥-મનુસ્મૃતિઃ ૩.૨૧)

અંતર્વિવાહ વિશે મનુની આપનાં મનુ કરે છે :

દક્ષિણ્યેન્ગમન્વરઃ વન્તનાથ ગમ્વ ચ ।

મન્વર્થઃ મ દુ રિદેઃ કૈન્દુવમ્વદનો માઃ ॥ (૩.૩૨)

ગાવર્ધવિવાહને આધુનિક પ્રેમલગ્ન મેં સગાની શકાત અત્યારની જેમ પ્રાચીનકાળમાં પણ પુરુષ અને સ્ત્રી કોઈ પણ જાના ધાર્મિક વિધિ વગર સાથે રહી શકતા તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રીઓએ ગાવર્ધવિવાહની ક પના કરી હતી સમાજમાં આવેલા નાનકડો વર્ગ તો ના જાહેવાનો અને સમાજ-શાસ્ત્રીઓએ તેને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો

અનુમાનવિધ્યામિ-અનુદા મેળવી લઈશ અનુમનનું પ્રેરક આમાન્ય લવિષ્યકાળ
૧લો પુ એ વ અચાનક પ્રિયનનું મિત્રન થતા વનાકુળ તરુણી સખીઓની
સનાહ લેવા ચાહે છે.

શ્લોક ૨૩ :

અમરિજકોમ્લસ્ય-અમરિકત (અત ઇવ) કોમલ અમરિક્તકોમલ । તસ્ય ।
(કર્મધારય) ઈગ્મ ન પામેન નહી અપશયિન આ કુસુમ અને અમર બનેનું
વિગ્રહણ છે અન કોઈએ પાન ન કરું હોવાથી શકુન્તલાના અધરમા અનેાપુ
આકર્ષણ છે સદયમ્-હૃદયેથી આત્મેથી કામીજનોએ ડેરી રીને વર્તવું જોઈએ
એ વાત્સ્યાને સૂચવ્યું છે

કુસુમવમાણા હિ ચોક્ષિ સુકુમારોપક્રમા ।

તાસ્યનધિગતવિકાસ પ્રસમમુપક્રમ્યમાણ સપ્રયોગદ્વેષિણો મયનિ ॥

—વા કા સૂ ૨૩ ૨ ૬

શકુન્તલા પરિણતિ નાટ્ય-ભાગતી ૧ જમમ પર મુદ્ધ મૃત્યુની જેમ શુભાગ્ન
અતિરેકવાળા સુખનાના પ્રસન્ન બનાવવાનો નિરેષ છે વળી, શકુન્તલાના મનના
સયમ દ્વારા તેના પાત્રને ગારે છોડાવ મન છે એ પ્રમીઓનું આ મિત્રન ખરેખર
સયમપૂર્ણ અને જોયિત્વપુરક છે ચક્રાસ્પદ અતિમ ક અનુકંપા થાવે
છે પ્રમીઓને એકાન્ આપવા અખીઓ બંકાનું કરીને ત્યથી ખસી તો મઈ પણ
પામે જ ડની ગી ધ્યાન મળતી હતી. તેથી જ જોનનીને આવરી જોઈ ન્યક
વાક્ય દ્વારા શકુન્તલાને ગાવર્ધન કર છે ચક્રવાત્સવૂ = શકુન્તલા, નદય = દુષ્યત,
ગૃની = ગૌતમી. ચક્રવાકીને રાત્રિના આગને પોતાના સદયથી વિખૂટા પડવાનું
હોય છે, તેમ જોનમીનું આગમન થતા શકુન્તલાએ પા દુષ્યતના વિદા લેતી ।
સુત્ર અપ્રસ્તુતપ્રશના છે અકના પ્રાગભા સિખ જોનમીને સુરુખ્યા શકુન્તલાની
અસ્વસ્થતાના ગમ્ભીર આપી તેની માં તેમને મોખુ છુ એન વત્સાવે છે તેનું
અનુમધાન છે અડી થાન છે પ્રિયતા નાટકની વિવેચના જ એ દોષ કે
ગઈ પણ નતુ છૂટા છૂટકા કરો નહા રેક પ્રમત નાટકને કોઈ પા ગી
ઉપદેશી દેવ છે

નિરાવાધામ્-નિર્ગતા આસન્નાત વાવા સ્સ તત્ । જેની મધી પીડા મટી ગઈ છે તેનું વસ્ત્રન ગૌતમી શકુન્તલાની અસ્વચ્છતા પગિહરવા શાન્તસુદક લઈ આવી છે પણ તે બાપુની નથી કે તેના આવવાથી જ તેની પીડા વધી ગઈ છે ।

પરિણત દિવસ-દિવસ આયચ્ચો પણ દુષ્ક્રાન્તે તો હમણા જ કહ્યું 'અમરિનિર્ગણો દિવસ । આથી, 'દિવસ આયચ્ચો આવ્યો છે' એમ અર્થ વધુ યોગ્ય થશે 'આદિકર્મણિ જ્ઞ । એ નિયમથી આ અર્થ અમરિત પણ થાય છે.

સ્નાતલ્ય -વતાવચ્છને બહાને ચતુર નાયિકા રાગને સબોધે છે । હતાવશ્ય તથા ગમ બન્ને સંતાપહારક હતા એક શારીરિક તાપને તો બીજો માનસિક તાપને દૂર કરનાર ગમને ફરી વાર મળવાનું વચન આપી તેની નજ લે કે શકુન્તલા એટલી સ્વાભાવિકનાથી આ ઉમ્મિત બોલે છે કે ગૌતમીને શકા જતી નથી, અહીં પણ અપ્રસ્તુતપ્રશસા અનંકાર છે

પ્રાર્થિતાર્થસિદ્ધય ઇન્દ્રિય વસ્તુઓની ત્રિદિશા ધણા વિધેના આવી પડે છે. 'સાગ કામમા સો વિધન' એમ કહ્યું છે તે સરખાવો-

There's many a slip between the cup and the lip.

શ્લોક-૨૪ .

ઔપચ્છન્દસિક્ક હદમા સ્વહતમ સ્વભાવોક્તિ અનકાર દ્વારા નનાભિજૂત હતા, હજી પામતી, સંક્રાંત અનુભવતી નાયિકાનું વર્ણન નાયકે કર્યું છે

પક્ષ્મણ્યા -પક્ષ્મન્=પાપપુ પ્રશસ્તાનિ પદાણિ સન્તિ અનયો इति पक्षम् । પક્ષ્મલે અનિળી યસ્યા તસ્યા । (૫૮ શ્લો.) નનોહર પાપપુવાળી જેની આખ છે, તેનું પક્ષ્મન્ સિંધાદિગપ્ત મા આવે છે, અને પ્રાશસ્ત્યના અર્થમાં તેને વિકલ્પે લ્પ્ પ્રયત્ન લગાડાય છે સમવચ્છ આ હાગ મુખન માટે મુખ ડામું કર્યું, તેવો ખનિ જુએ છે

અવર+અંઠની મધિ વિકલ્પે અવરોઢ કે અવરાઢ થાય છે—અંરોઢરે સનાતે રા । (વાર્તિક). સ્વૃણેતુ । સ્વૃણેતુ । વિચ્ચેજ વિચ્ચોઢ । મમસે વિમ્ નચોઢ ।

પ્રતિવદા પ્રતિવદાઉરેણુ વિચ્ચમ્ । આ ઇય અભિજ્ઞાનમ્-નનાઈના શબ્દોથી એમાંથી અને તેથી જ મુગ

અમરિનિર્ગણ-ખના ૮૦૬ ૮૧૫.

શ્લોક ૨૫ :

શાદ્ધવિગોષ્ટિ હદ છે, તથા શાદ્ધવિચ્ચ અલકાર છે. પ્રિયતમ જાતી ન્દી દોવા હતા થેડો પ્રેમી તેની વા તાજી કાવનો વચ્ચેના લેનો ઉમે છે, તે વદન સ્વાભાવિક છે ખૂબ ચતુરથી કવિ નાજને લના પદ્યો ૮૧૦ મોકલે

છે નેપથ્યમાથી સાજના યજ્ઞકાર્યના ગક્ષણ માટે કોઈ તાપસ દુષ્પન્તની મદદ માગે છે દુષ્પન્ત પોતાની ફરજ બજાવવા ત્યાં જાય છે અને એક પૂરો થાય છે
શ્લોક-૨૬

વમતતિલકા છદ તથા ઉપમાલકા છે સાચાને સાચાને લખતું. સાચમ્, ચિત્તમ્, વગેરે અવ્યયોને 'લખતું' ના અર્થમાં 'તન' એ તદ્દિત પ્રત્યય લાગે છે—
સાન ચિત્ર પ્રાહ્ણેપ્રતેઽયયેમ્યદ્યુદ્યુલૌ તુર । (પા ૪૩ ૨૩)

સન્ધ્યાપરોદકપિશા —સઘ્યાપરોદા ફર કપિશા । સધ્યા સમયના વાદળા જેવી ધૃષ્ટ્યુલોહિત સધ્યાના વાદળ ઝળા હોય અને તે સધ્યાના લાન ગગને લીધે કપિશ ગગના લાગે છે ગક્ષસોની ધૃષ્ટ્યુલોહિત જાયા ઉવિતુ બક્ષણ કરવા પ્રતન કરતો વેદીની આસપાસ ફરતો હતો આ શ્લોકમાં વહુવા શબ્દ વિષે રાધવલ્લભેનો અન્વય વહુવા ચરતિ એમ છે, પણ વડુ તારુ તો એ છે કે વહુવા મયમાદવાના એમ લેવાય અનેક પ્રકારે ભર ઉપબવતા ગક્ષસો અનેક રીતે દાવપેચ અજમાવી ઉવિ પર આક્રમણ કરે છે, એવો ભાવ છે

સમીક્ષા —રાજ પ્રેમની વિહ્વળતામાં વડુ ને વડુ હેરાન થતો હતો અને શકુન્તલા ગઈ છતાં તેની જા તાજી કગવતી વસ્તુઓને જોતો હતો તે લનામડપમાથી જનન નહીં અને આમ જ જોઈના કળ, માટે કવિએ આ પ્રમાણે રાક્ષસોનો ભર દર્શાવી દુષ્પન્તને મચ પૃથ્વી અદર મોઢ યા, એ આયાજનકીશન અહીં દેખાય છે શાકુન્તલના પ્રથમ તણુ અકો લૌતિક શાગરિક મિનનને પૂર્ણત સાધે છે દુષ્પન્ત-ગકુન્તના બાહ્યપૃથ્વી મુગ્ધ થઈ ગાવર્ધ લગ્નથી જોડાયો પગ્નુ હજુ આ મિનન ઉર્ધ્વગામી ગન્ધુ નથી એને જ્યાં અર્ધ્યા નાટકનું વાનાવગ્નુ જુલો જ નિશાએ ચાલે છે

તૃતીય અકમાં ગગનો વિકાસ અને પરિવૃત્તિ જાતી છે નાયક અને નાયિકા બંને પ્રેમનો એકરાજ કરે છે ક્ષત્રિયોને મધર્વ લગ્નની છૂટ છે અને તે માટે અર્જુ વાનાવગ્નુ તથા થઈ ગયું જ છે રોજ અકનુ રજ્જ્યાન શકુન્તલા જ છે પ્રારભમાં શકુન્તલા વિગ્ધવિહ્વન કન છે અને પાછળથી તે પ્રમની મદગત અનુ ભવની સુવતી તરીકે જોવા મળે છે શકુન્તલાના વ્યક્તિ વતુ એ પાસુ જોવા મળે છે તે મ નવિહ્વળ હોવા છતાં સવમ શમાવતી નથી સખીઓ પાસે પોતાના મનની વાત તે એમ જણાવી શકતી નથી પણ જ્યારે મખીઓ ખૂબ દયાણુ કરે છે ત્યારે જ તેમની આગળ પોતાનું મન ખોલે છે દુષ્પન્ત નાવના મિનન વખતે પણ તે ખૂબ માનસિક સંસોમ અનુભવે છે, નાવર્ધવિવાહ માટે વડીની વગ્ધાન્તરીમા તે મુઝાય છે, અને ગગની માગણીને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે

ગૌતમીના આગનનથી પ્રેમીઓના મિલનમાં એકઠાએક ભગાણ પડે છે અને ન છૂટે શકુન્તલાને જ્યુ પડે છે, પણ ખરી રીતે તો તે જઈ શકતી નથી. લતામડપને બાંધાને દુષ્ટતાને પુનઃ ઉપભોગાય આમત્રણ આપે છે અને આમ પ્રેનમયી યૌવના તરીકે હાપ પાડે છે. વિરોધમય લાગણીઓ દર્શાવતી શકુન્તલા ભારતીય કન્યાની સજ્જનસુલભતા વ્યક્ત કરે છે

દુષ્ટતા આ અકમા એક મદ્ય પ્રેમી, ઉત્તમ ગજા અને ચતુર પુરુષ તરીકે દેખાય છે. તે ધર્મરક્ષાની પોતાની ફરજમાં આતુરતાપૂર્વક સત્ છે એ અહીં દેખાય છે. શકુન્તલા પ્રયેતુ તેનું આકર્ષણ ચરમ સુધી પહોંચ્યું છે અને આ પ્રેમ અથોગ્ય નથી પણ સમાજ અને શાસ્ત્રાનુમોદિત છે એમ તે જાણતો હોવાથી પ્રેમમાર્ગમાં તે નિશ્ચય આગળ ધપે છે. બંને સખીઓમાં પ્રિયવદ્ધા આ અકમા આગળ પડતો ભાગ લેતી દેખાય છે, છતાં અનસૂયાનું મંલીર વ્યક્તિત્વ દ્વેષાયેતુ ગેરેતુ નવાં ગૌતમી પપ્પુ રુષ્ટ તાપમાને ગમે મમતામય માતા તરીકે અહીં દેખાય છે.

આ અકમા વિરોધતા એ છે કે કવિએ સુંદરતા ઉત્તમોત્તમ નિરૂપણ કર્યું હોવા છતાં અત્યંત નવનમ્યાં કામ લીડુ છે ખીલે કાઈ કવિ અહીં વધુ પડતી ગમતી રેતમહેલ કરી શકત, કઈડ અમ્મીતતા લારી શકત અને મર્યાદાવિહીન શૃંગારનિરૂપણ કરી શકત, પણ મલિમ તો શૃંગારનો અતુલનીય મર્મન છે જે વ્યાયોગ્ય નર્મની જ નોતરવતિ કર છે. દુષ્ટતાશકુન્તલામિલન અસ્થિત છે ત્યાં નવોટ છે તેના જ કવિની કળાની નાઈકતા દેખાય છે

કાલિદાસ સુમંગીનું નામરૂપણ છે. આ અકમા કવિએ માધુર્યનો મધુર નિવેશ, પ્રનાની નિન્યતા, પદોની સુદ્ધ આયોજના, અર્થનું સૌમ્ય અને અપ-કાગેનો મજુન પ્રયોગ કર્યો છે. આપણા કવિ શૃંગાર અને પ્રેમના ભાવુક મર્મક છે તે આ અકમા જોવા મળે છે. કવિનું ગમખ દ્રવ્ય આ અકમા પૂર્ણતા દેખાય છે આપણે કાલિદાસ માટે કહી શકીએ કે—

नन्दमित्रं काव्यद्वयं तं सर्वोद्भवं भारतीयम् ।

કવિત્વ નામક મિત્ર કવિત્વ સર્વોદ્ભવ ભારતીયમ્ ॥

ચિતા પ્રસ્ફુટ થાય છે આ ચિતાઓનો પ્રયગ નિરૂપવામા નાટ્યકારની નોંધ વૈજ્ઞાનિક સૂઝ વસ્તાઈ આવે છે

ન તાદૃશ્ય મવન્તિ—સ સૃષ્ટિ આહિત્યમા આકૃતિ ગુણાન્ કથયતિ । યત્ર કૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ । (ભૂકૃતસ હિતા) ન હ્યાકૃતિ મુસદ્દશી વિજાતિ વૃત્તમ્ । (મૃત્યુકટિક), મિચત વા સદ્વ્રત્તનીદશસ્ય નિમાણસ્ય (ઉત્તરગમ્યગિત) વર્ગેરે આવા અર્થવાળા અનેક વાક્યો આવે છે આ જ બતાવે છે કે પ્રસ્તુત વાક્ય બોલનાર પ્રિત્તવદા હોઈરી છે એ વિધાન ઉનાવળિયું છે કારણ કે ઉપના વાક્યો બોલનારા ખીજા પાત્રો વિષ આપણે આવું વિધાન કરી શકીએ તેમ નથી આપણુ જ નહિ આ વિધાન પણ “Handsome is that handsome does” એ Goldsmithના વાક્યનું વિરોધી નથી અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે માણસનું હોતર તેના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે ગળની મુખાકૃતિ ઉપર ભક્તતાની, સૌજન્યની છાપ પડી હોય તેવું પ્રિત્તવદ વાચી જન તો તે હોઈરી શાની ? છઠ્ઠા અકમા ગળની આનરપીડા અને આત્મનિર્ભત્તના જોના પણ તેની મદ્યુહસ્થી વિષે ભાગ્યે જ શકા રહે તેમ છે

પ્રિયવદન વિધાન સાથે અરખાવવા જેવા ઝેટનાક સુવામ્યો આ ગ્લા

- 1 “If you get simple beauty and naught else,
You get about the best thing God inevents ”

—R Browning

- 2 A thing of beauty is a joy for ever,
Its loveliness increases, it will never
Pass into nothingness —Keats

કવ્યકા શબ્દ ‘કન્-પ્રકાશનુ’ એ ધાતુ ઉપગ્રથી આવ્યો હોય તે શલ્લિત છે ક્વ ઇય નેતર્યા એવો પ્રશ્ન જોના વિરે થાય તે કન્ગ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ છે વલ્કિર્મપ્યાપ્તાનિ-ચલ કમ્ વલ્કિર્મ । વલ્કિર્મજે પ્રવાપ્તાનિ-પૂજ્ઞ કાર્પ માટે પૂ તા શકુન્તલાયા સોમાગ્યદયના-હવે શકુન્તલા પછિની હતી એટલે તે નૌભાગ વતી નહે માટે તેના નૌભાગ દેવતાની પૂજ્ઞ આવશ્યક હતી આ કાર્પ માટે પુષ્પો વીણવા અખીઓ ગેકાગ છે તેની તો દુર્વામાનો શાપ તેમને મને પડી શકે અને તેનું નિવારણ તેજે પ્રાપ્તી શકે છે અને એ રીતે સખીના સૌભાગ્યને ક્ષી શકે છે શકુન્તલાની નૌભાગ દેવતાની પૂજ્ઞવે નખીઓ પુષ્પો એકમ કરવા લાગી અને ત્યા જ તેના નૌભાગને હ નિ પડેચાગ્નાગ શાપનો આવાજ સભગ ન છે વિધિની દેવી વિચિત્રતા ।

અથ પુનર્દ્વયેન અસનિહિતા—ઢેટીક વાચના પ્રમાણે આ વાક્ય પ્રિય વાના મુખમા તેની અગ્રા આમગતમ્ એવા સ્થાન સાથે મૂકવામા આવે છે આ વાક્યને મનમા બોલવાનો તો કરો અર્થ નથી જે મનમા આ વાક્ય બોનાયુ હોય તો પત્રીની બન્ને મખીઓ એટીમાયે શકુન્તલા તરફ જવાનો નિર્ણય થી રીતે લે ? બીજુ પ્રિયવાએ તો કયુ હતુ કે ‘શકુન્તલા ઉઠજની પાસે છે’ એલે તારા આ અનસુયા એ હકોક્તમા સુચારો કરીને બોલે તે જરા ર લાગે છે

અતિથિપરિભાષિનિ—આ દુર્વામાનો શબ્દ છે અતિથિ દેશ મન પ્રમાણે અતિથિને દેવ જ ગણવામા આવતો અતિથિમત્કાર તપોવનનો તો ખાસ મકસ્વનો ધર્મ ગણાતો કાશ્યપ અતિથિમ કાર માટે શકુન્તલાને ખામ મૂકીને પ્રવાસે ગયા છે આમ શકુન્તલાથી અતિથિનો અનાર થઈ ગયો તે સ્વ-અધિકાર પ્રમત્તતાને કાણે દુર્વામાએ તેને શાપ આપ્યો

શ્લોક-૧ અનન્યમાનસા ય ત્રિચિન્તયની તપોવન મામ્ ઉપસ્થિત ન વસિ સ વોદિત અપિ સન્, પ્રમત્ત પ્રથમ કૃતા કથામ્ ફય ત્વા ન સ્મરિષ્યમિ । (વશસ્થિનિ)

અનન્યમાનસા—ન અગસ્તિન્ માનસ યત્વા સા ।—અનન્ય ચિત્તવાળી ઉપસ્થિત થયેના પ્રમત્ત—કેદમા આવેના ઉન્મત્ત બનેના વોલિન અપિ સન્ દુઃખન્ત શકુન્તલાને પોતાની મેળે તો ના નહિ જ કરે પણ યા કરાવવામા આવશે ત્યારે પણ યા નહિ કરે

આ પહેલા શ્લોક પત્રીની ઉક્તિઓની ગોઠવણી બાતમા જુડે જુડી આવૃત્તિઓ જુદા જુદા મત ધરાવે છે ગ્રંથાકના મત પ્રમાણે દુર્વામાને પ્રસન્ન કરવા જનાર પ્રિયવા હતી, જનારે તે મમરે રગભૂમિ ઉપર રહેતા અને ઠોકર ખાઈને ફૂલ પાડી દેનાર અનસુયા હતી શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આ ક્રમ સ્વીકાર્યો છે તેઓ લખે છે મુરુભાષિણી પ્રિયવદા કુપિત ઋષિને પિગાળવામા કામ્ય વધુ ફાવે એમ પણ કહી શકાય તથા દુર્વાસાને ‘જરા જેવામા કોપી બેઠતા’ ‘સ્વ ભાવથી જ વાગ તે બાક્યોલી પ્રિયવા જ કહે અનસુયાના (અસુવા વિનાની ના) મોમા એ શબ્દ ન શોભે”

શ્રી ગન્ધર્વકરે આથી જરા ર બેનટા પાઠ સ્વીકાર્યો છે તેમના ને દર્વા સાને પ્રસન્ન કરવાનું કામ ધીરજથીર અનસુયા જ કરી શકે A light-hearted girl like Priyamvada would probably have enraged the sage more અને Anasuya, we know was a cautious girl

‘મુલમ્લેષઃ’ વગેરે શબ્દો અનસૂયા (તેનું અમુક નામ હોવાને કારણે) ન જ બોલી શકે તે દલીલ બરાબર નથી. એમ તો વિશેષનામના અર્થની દલીલને આધારે પ્રિયવ્રતને ‘બટકબોલી’ કઈ રીતે કહી શકાય ? વળી મુખ્ય દ્રશ્યની શરૂઆતમાં જ આપણે ચિંતાભારથી દબાયેલી અનસૂયાના મુખમાંથી રાબતે માટે અસ્પષ્ટ જોવા શબ્દો સંભળીએ છીએ જ. એ જ પ્રમાણે પ્રિયવ્રત Light-hearted હતી માટે અમુક કામ ન કરી શકે તે પણ બરાબર નથી. ખરી વાત એ છે કે પહેલા અંકથી માંડીને જ આપણે જોઈએ છીએ કે અનસૂયા કંઈક વધારે મોટી લાગે છે, એટલે ગજની સાથે પણ વાતચીત કરવાની જવાબદારી તેણે સંભાળી હતી. આ રીતે જોનાં અનસૂયા દુર્વાસાને મનાવવા ભય તે પણ બરાબર લાગે છે.

સૌભાગ્ય દેવતાની પૂજા માટે ભેગાં કરેલાં પુષ્પોનું પાત્ર પડી ગયું એ પ્રતી-કારમક પ્રસંગથી શકુન્તલા ઉપર આવી પડનાર દુર્ભાગ્યનું મચન થયું છે.

દુખ્યંતે શકુન્તલાને આપેલી સ્વનામધેયાકિન વીંટીનું મહત્ત્વ અહીંથી થાય જ વંચી ભય છે. આ નાટકને મળેલું અમિતાભ નામ અહીંથી સાર્થક લાગશે.

કુદિતૃજ્ઞનમ્ય-દુર્વાસા માટે શકુન્તલા દીકરી જ હતી. આ અર્થમાં આપણે દુર્વાસાને પણ કામચળી જેમ જ શકુન્તલાના પિતા કહી શકાય.

દુર્વાસાના શાપની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ-પ્રસ્તાવના.

ચતુર્થ અંકના આ વિષ્કમ્બકમા બંને સ્ત્રી પાત્રો છે અને પ્રાકૃત ભાષામાં વાત કરે છે. આમ છતાં તેને વિષ્કમ્બક કહેવામાં આવ્યો છે. અસંગત આ દ્રશ્યમાં આખા નાટકને નાટક બનાવે, નાટકમાં મોટી અસર પાડે તેવા પ્રસંગનું નિરૂપણ થયેલું છે; અને કદાચ આવા અગ્રવના પ્રસંગના નિરૂપણને લીધે જ આને વિષ્કમ્બક કહ્યો લાગે છે.

રાખવા ઉત્તર અપૂર્વ કોણથી પ્રવૃત્તિ મુખ્ય મ્થા ઉપર અમગ્નનો ઓઝાયો
જ પાડ્યો છે. દરને અમગ્ન મનાવી દીધું નથી

શ્રી ગંગેશ્વરકરે એક પ્રશ્ન લખ્યો છે કે પ્રિત્વદા-અનસૂયાએ પોતાની
પ્રતિનિધેશ્વરી મળીથી તો આ આખો પ્રગટ છુપાવ્યો પણ તેને કામ્યપદ્ધતિ કેમ
છુપાવ્યો ? વિષ્ણુમ્હાર અને મુખ્ય દર્શન વચ્ચે નીચેના જ-નાન માત્રના માગા
સ્થિતિના માત્ર ચિંતા કરવાને બે વે અનસૂયા જેની ધીર વ્યક્તિને દુઃખન્ટની પાસે
વીટી મોકનાવવાનું કેમ ન ચ્છે ?

આનો ઉત્તર તેઓએ યોગ્ય રીતે જ આપ્યો છે કે આ બન્ને સખીઓની
ઉમર જોતા તેમના તરુણ માનસને શાપની ભાનકતા અને તે ઉપરથી આવી
પડનારી શકુન્તલાની કદાચી અને કંપીયુ દશાનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી
આશાલેખ તેમનું મન દુર્ભાગની કદાચીને કલ્પનામાં પણ ધા પુ કરવા તૈયાર નથી
એટલે તો મુખ્ય દર્શનના અનસૂયા નામને ‘અનસૂયા’ મ્હી તેના ઉપર રોષ પ્રગટ
કરે છે ત્યારે પ્રથમ તેને શાપનો જા હોય તેવી ક પના પણ આવતી નથી. પછી
આવે છે

શાપની ગ નીચાને નહિ અપ નવાને લાગે જ સખીઓએ પ્રમથપને શાપ
અંગે કઈ કયું નહિ હોય અનિયતો અનાય પ્રતિ શકુન્તલાનો અપગ્રહ
કામ્યપદ્ધતિ જાણી દેના-ખાન કરીને એ આરોગ્ય પરિસ્થિતિ વચ્ચે તેમનો જીવ
પણ કેમ ચાલે ? અને જાગેની શકુન્તલાને વિના આપવામાં આવી, એમલે એ
સમય પણ કયા યો હોય ?

મુખ્ય દૃશ્ય

પ્રગાસા-પ્રગાસ કરતા “લક્ષ્મણે કર્મવિચારણે ચ” એ વાર્તિક પ્રમાણે અહીં
સાધક ભૂતકૃદન્તને બદલે તેના કર્મની પચમી વિલક્ષિત છે શ્રી ગંગેશ્વરકરે બીજી
રીતે પણ સમજાવે છે પ્રવક્ત્રિ અસ્મિન્નુ ઇતિ પ્રગાસ પરદેશ । તસ્માત્ । અતમા
અહીં થોડા વિષાદનો આચકો છે. જુઓ : હન્ત ‘હન હર્પડનુકમ્પાયા વાક્યારમ્ભરિપાદયો ।’

શ્લોક-૨ એવમ્ ઓષધીના પતિ ઋતશિષ્ટર યાતિ । એવમ્ આદિષ્ટારુણપુર-
સર અર્ક (સદેવિ) । તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્વયસનોદગમ્યા લેક આનંદશાન્તરેણ નિયમ્યતે
દન । (વસ તતિતકા)

આ શ્લોકમાં પૂર્ણિમા પછીના પ્રભાતનું વર્ણન છે

આપધિના પતિ —૨૬ એમ માનવામાં આવે છે કે ૨૬ ઓષધીઓ ઉપર
સજ્જનાત્મક અસર ઉપજાવે છે બીજા એક મત પ્રમાણે ‘ઓષધીના પતિ’ શબ્દો

સોમ નામના ઋગ્વે પ્રમિદ્ધ છોડ માટે વાપરવામાં આવતા, પણ પાછળથી સોમ ચંદ્રનો પણ પર્વાય થઈ ગયો હોવાથી તે ચંદ્રને માટે પણ પ્રયોજ્ય છે

કુન્તા પ્રમાણુ સુદ્ધ દૃશ્ય આમાં કડાગઈ ગયું છે ચંદ્ર ઉપગની આફત અને સૂર્યનો ઉ ન આ બન્નેના વર્ણન ઉપરથી અસ્ત પછી ઉ થ અને ઉ થ પછી અસ્ત એમ કાગની પરિવર્તનશીલતા સૂચવાય છે અહીં કશું સ્થિત નથી, પણ ગતિમાન છે એક સમય પૂરો થયો, બીજો આવ્યો આમાં ચકુન્તાના જીવનમાં આવનારા પરિવર્તનનું સૂચન જોઈ શકાય. પ્રો. જ ક ઠંડોગને લાગે છે કે ચંદ્રનું પતન એ ત્રણ અઠ સુધી કૃત્યાફાન્યા કરનાર કામદેવનું પતન છે અને હવે નાટક ઉચ્ચતર આશયોના સૂર્યપ્રકાશ તરફ ગતિ કરે છે

આધિવૃત્તારુણપુર સર —આવિષ્કૃત અરુણ આવિષ્કૃતારુણ. । સ પુર સર યસ્ય ।

આગળ રહેના અરુણને જોડે પ્રગટ કર્યો છે તે અરુણ વિનના તથા કાશ્નરનો પુત્ર અને ગુડનો મોટો ભાઈ હતો. હજી તે ગર્ભાવસ્થામાં પરિપક્વ થય ન હતો અને તેનો જન્મ થયો હતો તેથી તેના સાથમાં હતો આથી તેને અરુણ પણ કહેવાય છે એમ કથા પ્રમાણે ગદુ સૂર્યમહાપુ વખતે સૂર્યને પ્રતી જતો, ત્યારે દેવો સૂર્યને મ કરતા ન હતા એમને સૂર્યે ગુસ્સે થઈને જગતને પોનાના તેજથી બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો આથી અત્યંત થયેના દેવો ખ્ર્મ્મા પાસે ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અરુણ સૂર્યના ગય પગ તેની આગળ બેસને એમને સૂર્યનું તેજ ચોક ચોકાઈ જવાથી તે આખા જગતને બાળી શકશે નહિ ખરી ગીતે તો સૂર્યો ન પડેલા દેખાતી અરુણગી જાંને જ આ નામ અને રૂપ આપવામાં આવ્યા છે

શ્લોક-૩ શશિનિ અન્નર્હિતે સા ઇવ કુસુમ્બી સસ્મરણીયશોભા (સતી) ॥ દર્શિ ન તન્દયતિ । નૂતનમ્ અન્નગ્રનમ્ રજપ્રવાનગ્નિગ્નિનિ દુ ગ્નિનિ અનિમાત્તુ સહાનિ ।

(વસ્તુતનિકા)

ચંદ્રને અન્ન થતા લાગતા જ કુસુમોના છોડની શોભા બોલી થતા લાગી હવે કુન્તા દર્શિને સતોષ આપે તેવી ગી નહિ પ્રતિનિધિ લેયેલી આ ધરના છાયા થિ અને વિચાર આવ્યો કે છટ વ્યગ્નિના પ્રવાહને લીધે થયેલ રૂપ સીએને મગે રૂ દ દોષ છે અહીં અપદ ગીને જ ચકુન્તાની ચિન્હિનું સૂચન છે અવગ-કુસુમ, ચકુન્તાનું સૂચન કરે છે, જ્યાં રૂટ-સર ના દુ નેને કતી ચમકે તેમ જ ચકુન્તા અદ્યથ થત તે જ પ્રવાહ અને દુ ન નારે નાગચંદ્ર મો જોડે જ અ જોડેને અચળા જેને dramatic irony કહે છે તેનો વિન્ન નમ્બના રંગે છે

સન્મરણીયશોભા—જેની ગોલા મગ્નપુષ્પા ખપા થોગ છે તેની

અતિમાયસુદુ સહાનિ—શ્રી ને બે ને અતિમાયુદ્ધ સહાનિ ૨ મુદ્ધ સહાનિ ચાલી શકતા. કાનિ નામા ઘણીવાર આની ગૂચરાજવાળી ન્યનાઓ આવે છે અન્યતઃ અહીં તેા લાગણીવગ મળેનો ગિધ વાગણીના જોગમા પોતાને થયેના દુ ખની માત્રામા અતિશયતા ઉમેરી દે છે એમ કી શકાત તેમ છે

શ્રી ગન ઉપરના ૧ ને શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માને છે કેટલીક વાચના પ્રમાણે આ ઉપનાન નીચેના ગીત બે શ્લોકો પણ આવે છે

ધર્મધૂનામુવરિ તુહિન રક્ષત્યગ્રમધ્યા

દાર્મ મુચ્ચયુગ્મવલ્લ ધીતનિદ્રો મ્પૂર ।

વેતિપ્રાન્તાતુ લુપ્તિલિખિતાદુરિયમ્ચ સપ્ત

પશ્ચાદુચ્ચૈર્મનિ હ્રિગિ સ્વાન્નમાનચ્છમાન ॥

[નવાગની મન્ ૧ કર્કશુઓ ઉપર આપાને રચીત બનાવે છે જેની નિદ્રા પૂરી થઈ છે તેવો મોઝ મૂ પડીતુ દર્શનુ જાજ છેડે છે. ખરીથી જોદલા ઓટનાને છેડથી હમણા જ ઊઠેનો મુજ પોતાના અજોને પ્રસરાવતો પડે જલો થાય છે]

પાદન્યાસ મિનિવણુરોર્મધિ ક્રૂરા મુમેળ

ક્રાન્ત વેન ક્ષયિન્તમસા મધ્મમ ધામ વિગ્ધા ।

સોડય ચન્દ્ર પતિ ગમ્નાદલ્લશેર્મધૂતૈ-

રુવાહર્દિર્મયતિ મહાનપ્પમ્પ્રશનિષ્ઠા ॥

[પર્વતોમા વડા એવા સુમેરુને શિખરે પડ મૂકીને અધારુ હડાની દઈને, વિપ્લવના વચના ધામની પાડ જે પહોળો હતો, તે આ ચદ્ર ચોડાક કિંગ્લુ બાકી રહ્યા છે ને આકાશમાથી પડી ગયો છે મહાજનોની પણ અત્યત ચઢતી, પડતીમા પરિણમે છે]

શ્લોક ૨-૩ તથા ઉપરના બે શ્લોકો મળીને ચાગ્ય શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે કે મૂળ કૃતિના જ છે એ માનવમા જુદી જુદી વાચનાઓ એકમત નથી શ્રી ઉમાશકર જોશી આ ચારેન શ્લોકોને જુદા જુદા મગ્લો આપીને પ્રનાપામૃત તરીકે સ્તીકારે છે પરંતુ પછીના બે શ્લોકોમા પહેલાના શ્લોકમા લાવતુ કઈક અશે પુનર્વાન લાગે છે, એમ્તુ જ નહિ એક જ પાત્રના મુખમા એ જ દૃશ્યના વર્ણનોનો આટનો વિસ્તાર જોટવો લવભૂતિને પ્રિય છે તેટલો કાનિ ખને નથી

અપટીક્ષેપેણ—અન્યથા ક્ષેપણ । પડદો હડસેલીને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે (નામૂરિત્વ પાત્રસ્ય પ્રવેશો નિર્જમોડિય વા ૧) રગભૂમિના સૂચન વગર કાઈ પાત્રનો પ્રવેશ ને નિર્જમન અનુમત નથી પરંતુ જગરે પાત્ર ગઈ રીતે અન્યથા ઉત્તેજિત

મુગ્ધશયિતઃ પૃષ્ઠકા—મુત ચ તદ્ શયિત ચ મુગ્ધશયિતમ્ । મુગ્ધશયિત પૃષ્ઠતિ અસૌ ।
‘લેધ બગમગ આની હતી ને ?’ તેવું પૂછનારી

દિષ્ટ્યા ધૂમાકુલિત પતિતા—આ વાક્યમા કણ્વને અનુરૂપ એવી યજ્ઞની પરિભાષા દ્વારા તેમણે દુષ્યન્ત-શકુન્તનાના સબંધ અંગે પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. યજ્ઞ કરનાર-કરાવનારને ખગર હોય છે કે ઘણીવાર હોમ કરતી વખતે ખૂબ ધુમાડો થાય છે તે વખતે યજ્ઞમાનને વાગવાગ આવે. યોગની પડે છે કે આકુ નેઈ રાખવું પડે છે. આવા સમયે સંભવતઃ આકૃતિ યજ્ઞકુડના અગ્નિમા ન પહોં પડે, જ્યારે અહીં કણ્વ કહે છે તેમ આકૃતિ અગ્નિમા પડી છે ખરેખર ક્રષિ અહીં શુ કહેવા માગે છે ? વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે અર્થો તારવ્યા છે

૧. કેટલાક યજ્ઞમાનથી શકુન્તના સમજે છે. યજ્ઞમાન જેમ ધૂમાકુલિતદષ્ટિ હોય છે તેમ અહીં શકુન્તનાની દષ્ટિ પણ રાગથી વિવેકહીન બની ગઈ હતી. આકૃતિ એટલે તેણે કરેલો પ્રેમ, તેણે કરેલું સ્વાર્થપૂર્ણ રાગથી વિવેક ચૂકેલી વ્યક્તિનો પ્રેમ ગમે તેવી નીચ વ્યક્તિ ઉપર પણ પડે પરંતુ સદ્ભાગ્યે અહીં એવું થયું ન હતું. અહીં દુષ્યન્ત ‘ઘર્ષતા પ્રાગ્રસ્ર’ હતો. એટલે જ થઈ ગયું તે સારું જ થયું છે. આ રીતે જોતા અહીં કાશ્યપે શકુન્તલાએ કરેલા માન્વર્વિવાહ માટે ટકાવ કરી છે તેમ ગણ્યાન

૨. શ્રી રાય સમજાવે છે તેમ કાશ્યપ કહેવા માગે છે કે ‘મને પોતાને દુષ્યન્ત શકુન્તલા માટે યોગ્ય પાત્ર છે તેવો ખ્યાન ન હતો, છતાં સદ્ભાગ્યે એ લગ્ન થઈ ગયું.’

૩. શ્રી ગજેન્દ્રકકર ‘આશ્રમમા શુ ચાન્તુ હતું, તેની મને ખબર ન હતી, છતાં સદ્ભાગ્યે આ લગ્ન થઈ ગયું.’

એમ લાગે છે કે શ્રી રાયનું અર્થઘટન કાશ્યપના વ્યક્તિત્વને વધારે અનુરૂપ છે. યજ્ઞમાન શબ્દ પુલિત્ર છે અને તે કાશ્યપ માટે પ્રયોજ્ય તે જરાગર છે. કાશ્યપ ધૂમાકુલિતદષ્ટિ હતા એટલે કે જ્યાં પિતાએ પોતાની પુત્રીને અનુરૂપ વરને વગાવવાની બાબતમાં ચિંતાતુર હોય છે તેમ ચિન્તાતુર હતા તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાન આવ્યો નહોતો કે દુષ્યન્તને જ શકુન્તના આપવાની થશે. અહીં શકુન્તલા આકૃતિનું સ્થાન લે છે. અનિવરત્યન પિતાને માટે તેમણે શરીરથી અને મનથી જતનપૂર્વક પોરેની દીકરી મત્રથી પવિત્ર થયેલી આકૃતિ જેવી જ હોય. આ આકૃતિ યજ્ઞમાનના કોઈ પ્રાચીન વગર પાત્રકમા પડી અહીં પાત્રક શબ્દને દુષ્યન્ત માટે લેવો નેઈએ

પાવક એટલે પવિત્ર કરનાર, અગ્નિ એ આહુતિને લઈને દેવો પાસે પહોંચાડે છે. આહુતિ પાવકમાં ન પડે તો દેવોને મળે નહિ. આને પગિણામે જગતનું ક'યાપુ ન થાય. પણ અહીં એવું થયું નથી. શકુન્તલા-દુષ્ટાન્તનો મંત્રધ જગત માટે ક'યાપક નીવડે એવું સૂચન આમાંથી મેળવી શકાય. આમ આ રીતે અર્થ કરતા ચન્માન, આહુતિ, પાવક એ શબ્દોના સિંગ કારમ્, શકુન્તલા, દુષ્ટાન્તને અનુરૂપ થશે. કાશ્યપે આખા ગૃહસ્થાશ્રમને પવિત્ર કર્યું રૂપ આપીને જીવન વિષેની ભાગીય ક'પના કહી નાખી છે ! અહીં મધું જીને પણ હેલ્લું કાર્થ તે બધાનો યજ્ઞની વેદીમાં ત્યાગ કરવાનું છે. આ અર્થઘટન ૮૬એ તો શકુન્તલાની આત્મિક ઉપર કટાક્ષો ક'વાની મજા ન માણી શકાય, પરંતુ કાર્યપના સાર્થિક પિતૃત્વપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ માટે આ જ અર્થઘટન યોગ્ય છે.

એક ખીજા અર્થઘટન પ્રમાણે 'યજ્ઞમાન' દુષ્ટાન્ત માટે યોગ્યેત્તું ગણે, આહુતિ એટલે તેણે મૂકેલો ગર્ભ અને પાવક એ શકુન્તલા. આપણા શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીને પાવક કહી છે એટલે એ ક'પનામાંથી આ અર્થ નિષ્પન્નો છે હતા અહીં તે અનુકૂળ નથી.

સુશિષ્યપરિદત્તા—વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ અધિકાર જરૂરી ગણાતો. આશ્રમના કુલપતિ અહીં શકુન્તલાને માટે વિદ્યા શબ્દ પ્રયોગે છે અને એ રીતે દુષ્યત માટે સુશિષ્ય. અનધિકારીને આપેલી વિદ્યા આપનાર અને લેનાર બન્ને માટે હાનિકારક નીવડે. આ વાક્યમાં વ્યક્ત થતી નિર્મળ ભાવાર્થતાને આધારે પણ આગળ વાક્યને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મસ્કૃતમાશ્રિત્ય—પ્રિયવદ્ધ અશરીરિણી વાણીને જેમની તેમ જ જૂઠું કરે છે એટલે તેણે સંસ્કૃતનો આશ્રય લેવો પડે છે. માફની પોતાની ઉક્તિઓ તે પ્રાકૃતમાં બોલે છે.

કુન મૂતયે-દુષ્યતે કરેલું ગર્ભાધાન સંસારની આ પાદી નાટે નીવડનારું હતું. એટલે જે થયું હતું તે મંગળ જ હતું.

અગ્નિગર્ભો શમીમિવ—જેના અગ્નિ ગ્રહેલો છે તેવા શમીવૃક્ષ જેવી તાગડાસુની નાશ માટે સિવનું તેજ લઈને જતા અગ્નિથી સિવનું તેજ જીવાયું નહિ અને તે અંતત્ત થઈ ગયો. શાનિ નાટે તે પાણીમાં પડ્યો. દેવોએ તેની ત્રણેય લોકમાં જોધ કરવા નાહી. હેલ્લે પાણીમાં ગ્રહેલા દેડકાથી અગ્નિને તાપ ન સહન થતા તેણે અગ્નિને જાહેર કરી દીધો. અગ્નિએ શાપ આપીને દેડકાની વ્વાદેન્દ્રિય હડી લીધી પણ અગ્નિ અપ્રત્ય જુદામાં ગયો. ત્યાં એક હાથીએ તેને જાહેર કરી દીધો. અગ્નિના શાપને લીધે હાથીની જીવ લિટ્ટી થઈ ગઈ. ત્યાં-ત્યાં અગ્નિ-શમીવૃક્ષમાં દાખલ થયો. ત્યાં પોપટ તેને જાહેર કરી દીધો જેથી પોપટ

નમોક્ષાત્મક વિવચ્છ

પોતાની બોધવાની શક્તિ સુમારી. દેવોએ સમીક્ષાને પવિત્ર દક્ષ ગનાયુ અને ત્યા
અગ્નિને કાયમ નાખ્યો મહાભાગ્યના એવી વાત આવે છે કે ભૂગુએ અગ્નિને
સર્વભક્ષી બનવાનો શાપ આપ્યો અગ્નિ ભયથી સમીક્ષા આવે છે અને
શમીક્ષાની કાળીએને ધનીને અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે છે આના ઉપથી સમીને
અગ્નિ ને કહેવામાં આવતો હતો અને ઉપર નિર્દેશથી કથાઓ પ્રચલિત થઈ હતી

કાશ્યપને અશ્વગીરિણી વાણી દ્વારા શકુન્તલાના દિગ્દર્શ તથા તેની ગર્ભાવસ્થાની
ખગોળ પડી તેથી ઔચિત્ય અને યોગ્ય નયવાણ છે પિતાની કક્ષાના નાણુમને
આની વાત તપુ નખીઓમાંથી પ્રાપ્ત કરી રમ્ય ૪ આ અશ્વગીરિણી વાણી
એણીવિમુક્ત અત કશ્વવાળા માણુમના ઉપના પ્રતિબોધ જેવી છે તથોવનના
વાનાવનજીના આ અદ્ભુત પ્રયત્ન ખટકતો નથી

ઉત્પન્નસાધારણમ્—સમાન ધારા વ્યાપ્તિ દસ્ય । ઉત્પન્નસા સાધારણમ્ । ઉત્ક્રમ
સાધે નાલિનરસમુદ્રન—(સમન્વ ડ્રઢ્ઢનિ ।) નાળિયેગના દાગડમાં તપસ્વિની—ગિચારી
'તપસ્વા ચાનુનમ્' ૧—અમર મદ્દલમ્માલમ્મનનિ—સનાલમ્મયતે અલ્પક્રિયતે મૂષ્યતે એમિ
ઈતિ સમાલમ્મનનિ । મદ્દલાય સમાલમ્મનનિ મદ્દલસનાલમ્મનનિ દશ્યર્થ । (મ પ લો)
મગગ થાય તે માટે ધાગણુ કહેવામાં આવેલી સામગ્રી

શાર્દૂરમિશ્રા—શાર્દૂરવે મિશ્રા । અથવા શાર્દૂર મિશ્ર પ્રવાન વેણ તે ।
માત્રીમાવન ની ટીકામાં જગદ્ગ મિશ્ર શબ્દોનો અર્થ 'વેદાન્તવેદિન' અથવા 'વૂજ્ઞા'
એવો આવે છે

દક્ષિનાપુરગામિન—દક્ષિનાપુર નામ હતી નામના રાજા ઉપથી પકડ્યું.
આ હતી નામનો રાજા કુબતના પુત્ર ભગત, તેના પુત્ર સુમન્થુ અને તેના પુત્ર
સુહોત્રનો પુત્ર હતો આમ કુબતના કાળમાં તેના નગરને માટે 'દક્ષિનાપુર' એવું
નામ આપીને કાલિદાસે કાલવ્યતિરેક નામનો દોષ ધર્યો છે શિષ્ટાન્તરજ્ઞા—માથાબોળ
જાણેથી.

સ્વસ્તિવાચનિકામિ—સ્વસ્તિવાચન વિચિત્રે યાસા તામિ । ૨. સ્વસ્તિવાચને
નિયુક્ત । તામિ । ૩ સ્વસ્તિવાચનમ્ હિતા । તામિ । ૪ શ્રી રામ સ્વસ્તિ વાચયનિ ઇતિ
સ્વસ્તિવાચના । તે એવ સ્વસ્તિવાચનકા । (કન્ સ્વાયં) ત્રિયા સ્વસ્તિવાચનિકા । તામિ ।

મહાદેવી—દેવી કૃતામિપેસાયામિત્યાયુ ચ મદ્દિના । રાજાને ઘણી નાણીઓ—હેતી
આમાંથી રાણી તરીકે જેનો અભિષેક થયો હોય તેને દેવી કહેવામાં આવતી. આની
રાણીઓમાંથી પાપુ જે પટરાણી હોય તેને મહાદેવી કહેવાતી બહુ પત્નીઓવાળા
રાજાને વરતી કથાને માટે મહાદેવી શબ્દ પામવો તે પદમ સૌભાગ્ય ગણાવું

વનસ્પતિ:—વનસ્ય પતિ: વનસ્પતિ: । આમાં 'પાસ્ત્રપ્રમુત્રીની ચ સંગ્રામ' એ પા. ૬-૧-૧૫૭ને આધારે સૂતો ઉમેરેલ થયો છે.

શ્લોક-૫: કેનચિત્ તરુણાં માદ્વલ્યમ્ ઇન્દુપાણ્ડુ ક્ષૌમ્ ભાવિષ્કૃતમ્ । કેનચિત્ ચરણોપભોગસુલભઃ લ્યક્ષારસઃ નિષ્કૃતઃ । અન્યેભ્યઃ આર્ચમાગોત્યજૈઃ કિસલયોદ્ભેદપ્રતિદ્વન્દ્વિભિઃ વનદેવતાકરતલૈઃ આભરણાનિ નઃ દત્તાનિ । (શાદ્દલવિદ્વિહિત)

ક્ષૌમ્-શુમાયાઃ મયમ્ । શુમા-રેશમ. માદ્વલ્યમ્-આ શબ્દની સમજૂતી ત્રણ રીતે આપવામાં આવે છે :

(૧) મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ ।

(૨) મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ । માદ્વલ્યે સાધુ માદ્વલ્યમ્ ।

(૩) મદ્વલ્યે સાધુ મદ્વલ્યમ્ । મદ્વલ્યમેવ માદ્વલ્યમ્ । (સાચે અળ્ પ્રત્યયઃ). માંત્રલિક.

ચરણોપભોગસુલભઃ-ચરણે લગાડના માટે ચોગ્ય.

અન્યેભ્યઃ-આ લીટીમાં ટીકાકારને કતુ'પ્રક્રમમદ્વ લાગ્યો છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ઉપરની લીટીમાં કેનચિત્ એ વ. વિબક્તિ છે. તેની સાથે બીજે બેસે તેમ અડી' અન્યેઃ હોયું' જોઈએ.

આર્ચમાગઃ-પર્વગઃ માગઃ પર્વમાગઃ, । ત મર્યાદાહત્ય । આનો અર્થ કાંડા સુધી.

કિસલયોદ્ભેદપ્રતિદ્વન્દ્વિભિઃ-કૃત્તી કુંપળોત્તી સાથે સ્પર્ધા કરતી.

આ શ્લોકમાં અનિપ્રાકૃત તત્વનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્યપનો પ્રભાવ સૂચવવા ઉપરાંત કાલિદાસે અડી' માનવ અને પ્રકૃતિનું એકબીજા બતાવ્યું છે. શકુન્તલા પ્રકૃતિની પુત્રી હતી એટલે પ્રકૃતિ તેને આણું આપે તે સ્વાભાવિક છે.

અમ્યુપપત્તિ-૬૫

અભિષેકાયતીર્ણાય-સ્નાન માટે (નદીમાં) જિતરેલા.

શ્લોક-૬ : શકુન્તલ અથ વાલ્યતે ર્જિ હૃદયં ડાવણ્ડા સમૃદ્ધમ્, વચ્ચઃ સમિન્ન-વૃત્તિરાપરતુરઃ દર્શનં ચિન્તાચ્ચદમ્ । અરે અરણીક્રમઃ મમ તારા સ્નેહાત્ સંદર્શ વૈભવમ્, ગૃહિતઃ નરઃ કન્યાપિતૃદયદુઃખૈઃ કથં નુ વીર્યવન્તે ।

શકુન્તલા અર્થ અંકના ઉત્તમ ગુણવેશ સાર શ્લોકો પૂરી આને પણ ગુણવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમ્-સ્વચ્છં પ્રયુ' છે. હજી તો શકુન્તલા જન્મી છે એ વિચારે કાશ્યપના અન્યથા સાત્વિક હૃદયને આજે ઉકેડા અડી ગઈ. બારે મંત્રથી વાંઝીમાં કવિએ કાશ્યપના અંતરની વિદ્યતિ ચમત્તી દીધી છે.

ગૃત્તિ-૩૧.૮ સ્વપ્નાવે-“કદે રૂપો રૂપકં હૃદયે આંખમાં અંતરમાં.”

સમીક્ષાન્મક વિવરણ

ચિન્તાનક-એક વસ્તુ ઉપર વારંવાર વિચાર કર્યા કરવો એ ચિન્તા-

આધ્યાન ચિન્તાથી જડ

દર્શનમ્-માન આખની પ્રતિતિ જ નહિ બધી ઇન્દ્રિયોની પ્રતિતિ દ્રશ્યતે જાયતે અને જનિ દર્શનમ્ । તનયા-પોતાના શરીરમાંથી જન્મેલી પુત્રી વામનને તો શકુન્તલા દત્તક પુત્રો બની, છતાં જો તેમને આત્મી વેદના થતી હોય, તો પુત્રીના તાત્ત્વ વિશેષમાંથી, મગા પિતાઓને કેવી પીડા થતી હોય ? ગદ્યવલ્લભ સપ્રમાણતા જાગવવા માટે ચિન્તાનક દર્શનમ્ની જગ્યાએ દર્શનકા ચિન્તયા એવો પાક સૂચવે છે આ શ્લોકમાં બધા જ પિતાઓના-અરે અવજનનો તાજો વિશ્લેષ અનુભવતા બધા જ માનવોના હૃદય સ્પર્શન ધમકી બેસે છે શ્રીમદ્યુગ્લમ્-પ્રેા ગજેન્દ્રગડકરને અહીં પ્રશ્ન સૂચે છે કે આ બે વેશમાં વસ્ત્રો કયા કયા હોય ? સીધો જવાબ તો સાડી અને કમળો હોઈ શકે પરંતુ તેઓ આગળ ચાલતા કહે છે તેમ રંગભૂમિ ઉપર એ વસ્ત્રોનું પરિમાન વ વાનું કાલિાસ જેવો શિષ્ટ કનાકાર સૂચવે નહિ. આથી તેમના મતે બે વસ્ત્રોમાં શાલ અને ઘુઘટ માટેનો પડદો હોવા જોઈએ

શ્લોક-૭ શર્મિષ્ઠા યયાતે દય, મતુ' વદુમતા મવ । ત્વમ્ અપિ, જા દવ પૂર્વ સમ્રાજ મુનમ્ આજુહિ ।

આ આશીર્વા સૂચક છે યનાતિ નામના રાજની સાથે શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીના લગ્ન થયેના અને દેવયાનીની સાથે વૃષપર્વની પુત્રી શર્મિષ્ઠા દાસી તરીકે ગયેલી. આમ જતા ગળ શર્મિષ્ઠા તરફ વધારે આકર્ષણો અને તેને પોતાની પત્નિ બનાવી. આ શર્મિષ્ઠાને પૂરું નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેને ગજગાદી સોંપાઈ હતી, તથા તે અકવર્તી રાજ થયો હતો આ આશીર્વાદમાં શકુન્તલાને પણ રાજના અત પુરુષા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું તથા અકવર્તી બને તેવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચન છે ગૌતમી કહે છે તેમજ લલ્લ દય ન આશી । આશીર્વાદ સાથા પડે કે ન પડે વરિાન તો સાચુ જ પડે સરખાવો શ્રુતીના પુનરાચારા નાચમયોડનુ-ધારતિ ।-ઉત્તર

અગ્નિન-અગ્નિહોત્રોના ગાર્હપત્ય આહત્તીય અને દક્ષિણ નામના ત્રણ અગ્નિઓ પ્રદાનગોકુરુષ્-પ્રમનો દક્ષિણ પ્રદક્ષિણમ્ । અપ્રદક્ષિણ પ્રદક્ષિણ સમ્યગ્માન કરોતિ સ પ્રદક્ષિણીક્રાન્તિ । પ્ર ક્ષિણુ કર માનનીય વ્યક્તિ તરફ જમણી બાજુ રાખીને તેમની બાજુમાં જ રહે એ તેને માન આપવાનો પ્રકાર મણુવામાં આવે છે મુક્તચન્દ્રસા-જગે ના જલથી આ શ્લોકમાંનો ૭૦ ૧૧ અક્ષરોવાળો ત્રિષ્ટુપ્ ૭૬ હોય તેમ લાજે પરંતુ તે પપ્પ પૂરો નિરામિત નથી પહેલો પા બરાબર ત્રિષ્ટુપ્ નાજે છે પરંતુ બાકીના પાંદો ગળજ નથી શ્રી મણે કહે છે તેમ પહેલો

અને ત્રીજે પાદ વાતોર્મિ પ્રકાગ્ને તથા બીજે અને ચોથા પાદ શાલિની પ્રકાગ્ને ત્રિષ્ટુપ છે

વલ્પ્ત્વધિવિણ્યા.—વલ્પ્ત્વાનિ વિણ્યાનિ યેષા તે । જેમના સ્થાન નક્કી થયા છે તે સમિદ્રન્તઃ—અમિધવાળા. અગ્નિમા હોમવાના પવિત્ર ઇન્ધ્રો તે સમિધ આવા ઇન્ધ્રો ખેર, પીળો, આકડો, શમી, ઉદુમ્બર, દર્ભ, દર્વા વગેરે ગ્રહાય છે. કેટલીક વાર જુદા જુદા દેવોને માટે જુદા જુદા વૃક્ષોના લાકડાઓનો હોમ કરવામા આવે છે. વૈનાના—વિનાને મગાઃ । ધરાના આ શ્લોકને ઋગ્વેદના મંત્રોની સાદૃશ સંસ્કર બોલવાનો હોય તેમ લાગે છે. ભવભૂતિએ પણ ઉત્તરરામચરિત મા કામાન્કુલે એ શ્લોક આવી જ રીતે મૂક્યો છે.

શ્લોક-૯ : યુષ્માસુ અર્પીતેષુ યા પ્રથમ જલ પાતું ન દ્યસ્ત્વનિ, યા પ્રિયમન્દના અપિ સ્નેહેન મરતાં પલ્લવમ્ ન આદરે, ય આદ્યે કુસુમપ્રસૂતે સમયે યત્યાઃ ઉત્તરઃ મરતિ, સા દ્ય શકુન્તલા પતિર્હં યાતિ । સર્વૈઃ અનુશયતામ્ । (શાદ્ધિવિદીકિત)

આ શ્લોકમા શકુન્તલાનો વૃક્ષો ઉપરનો ગાદ સ્નેહ સૂચવાયો છે. વૃક્ષો શકુન્તલા માટે વૃક્ષો ન હતા, તેના નંતાનો જ હતા.

અર્પીતેષુ—કર્તાગિ અર્થમા વપરાયેલું કર્મણિ ભૂ. કૃ. તેની અમજૂતી નીચે મુજબ આપવામા આવે છે:

(૧) પીત—પાન્મ (નપુંસકને માટે સ્ત્રઃ) । પીતમ્ અસ્તિ ઇષા તે પીતા । (પીત+અન્—અર્ષ આદિમ્યોડચ્ ૧)

(૨) પીતા—પીતજલ । અર્પીતેષુ અર્પીતવ્યેષુ । આમા ઉત્તરપદનો લોપ થયો છે.

(૩) કર્તારિ ક્તઃ—અર્થક, અકર્મક વગેરે ધાતુઓના કર્મણિ ભૂ. કૃ.નો ઉપયોગ કર્તારિ ભૂ. કૃ. તરીકે થાય, પણ અહીં પાની વ્યાગતમા અનિષ્ઠિત રીતે થયો ગ્રહાય.

શ્લોક-૧૦ : દ્યમ્ શકુન્તલા યનસસન્ધુમિઃ તદ્ધમિ. અનુમતગમ્ના, યન્ કન્ પલ્લવરિત્તમ્ ઇમિઃ દ્વિશ પ્રતિરવનીહતમ્ । (અસ્વકૃત)

એક પ્રાને અનુનગિને શ્રી મગનઆઈ ચ. પટેલ અને શ્રી ઉનાશંકર જોષી આ શ્લોકને શાદ્ધિવેદના મુખમા મૂકે છે.

મમીક્ષાત્મ. વિવગ્ધુ

શ્લોક-૧૧ કનલિનીહરિતૈ સ્ત્રોમિ રમ્યાતર, છાયાદ્રુમે નિયમિતાસ્મયૂતતાપ
કુસોરયરનમૃદુરણ અમ્યા પથ્યા શાન્તાનુકૂલ્યન ચ શિવ ચ મૂયાત । (વસન્તાનિકા)

અંધિક પનાના આશ્વમાર્ગનું અહીં સૂચન છે અથવા પ્રો ગળેન્દગડક
ક પે છે તેમ દુષ્પન્નનું બહાર પાડકાન ખાતુ ઘણું ગર્ભિણ હોવું જોઈએ

કમલિનીહરિતૈ -કમળના છોડથી હરિગંગા

છાયાદ્રુમે -છાયાપ્રવાના દ્રુમ । ત । (મધ્યમ લોપી) દીકાકારને અહીં
વિશેષપ્રક્રમમદ્દ નો દોષ લાગે છે કારણ કે પહેલી પંક્તિમાં સ્ત્રોમિ ને માટે વિરોધ
છે, જનાર છાયાદ્રુમ નાટે નથી

કુશશય-કુસો જલે રેતે રિતિ । (કુશ+શી+અચ્) મૃદુરણ -માર્ગ ઉપરની
ધૂળ કમળની ગજના જેવી મૃદુ હોય અથવા તો પવન આવતા સરોવરના કમળોમાથી
ઊડેલી ગળેથી મિશ્રિત થઈને મૃદુ બની હોય

શાન્તાનુકૂલ્યન. -શકુન્તલાનો માર્ગ શાન્ત અને અનુકૂળ પવનવાળો અને
કયાણકાગક હો એવો આશીર્વાદ (મૂચનાથી) વ્યક્ત થય છે આમ તો વાત થઈ
છે જે નાર્ગે શકુન્તાનાને હસ્તિનાપુર જવું હતું તે નાર્ગની, પગલું આ લીગીમાં
ગહેલા ગામીર્ અને ગૌવધી આશીર્વા આખા જીવનપથને લાગુ પડે છે એવું
સૂચન તત્ત્વ જ મનમાં પહોંચી ગયું છે શબ્દોની અર્થવાદક લક્ષ્યોએને કારણે
આ પંક્તિ ગસિકોના મુખ નાટે અમૃત બની ગઈ છે

ગધવમ્હ આ પ્રોકમાં માર્ગ માટે પ્રયોગ્યેના રમ્યાતર નિયમિતાસ્મયૂતતાપ,
મૃદુરણ, શાન્તાનુકૂલ્યન અને શિવ એ પાંચેને શકુન્તા નાટે આશીર્વાત્મક
ગણે છે શ્રી ૧૧ શાન્તાનુકૂલ્ય અને શિવ ઉપરાંત મૃદુરણને આશીર્વા મા ઉમેરે છે
આર્યપુત્રદર્શનોમુકાયા -નાનરે જતી બધી કન્યાઓની માનનિક દ્વિધા
આમાં વ્યક્ત થઈ છે

શ્લોક-૧૨ મૃગા ઉદ્ગમિર્મમ્મ્ય સ્પૃગા પિન્નના, અદૃત્તપ્રજા
સ્તા કશ્ચપિ મુચતિ ર । (આર્થી)

આ પ્રોકના શકુન્તાને વિષય આપના તપોવનની અવસ્થા દેરી છે પ્રૃતિ
માનવની આવે રની નમવસ્થા, કે સનમ વે ન અનુભવે છે ।

આની આવે સન્ધાવો રુ ૧૪-૬૦ દૃષ્ય મૂળા કુસ્માનિ જગા મ્માનુ
વાતાનિનદુર્હરણ । ત્ત્વા પ્રજ્ઞ રમદુ સમાસ્ત જ્ઞાનોદ્ગતિ વનડાનિ ॥ આ. ૧
મિતિ એ નિરૂપેત માનવ-પ્રૃતિનું એક જ નજરે પડે છે
સન્ધા-મ્માન ઉત્તર રશ્મિ ।

શકુન્તલાને વિદ્યા આપનારા બધાં જ પ્રકૃતિતત્ત્વો શકુન્તલા સાથે કશુંક સામ્ય છે જ. એટલે શકુન્તલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એકસરતા છે. નવમાસિકા હતા હમણાં જ વૃક્ષરાજ આગ્રવૃક્ષ સાથે બેઠાઈ હતી. શકુન્તલા પણ દુષ્યંત સાથે બેઠાઈ હતી.

શ્લોક-૧૩ : મયા તસ્યૈ પ્રયમ્ એવ સન્નિતમ્ આવસદશમ્ મર્તામ્ એવ સુતૈઃ
ગા । ઇય નમ્માલિના ચૂતેન સંશ્વિતની । સંપ્રતિ બ્રહ્મ અસ્યા દાસિ ચ યૌનચિન્તઃ ।
(વસંતતિલકા)

શ્રીતચિન્તઃ—ચેતા ચિન્તા યસ્ય સઃ । જેની ચિન્તા ચાલી ગઈ છે તેવો.

નિર્લેપઃ—થાપણ.

અય જનઃ—પ્રકૃતિની લાગણીની વચ્ચે સખીઓની પણ લાગણી મૂકીને કાલિદાસે એ રીતે પણ પ્રકૃતિ-માનવને ગૂંથી દીધા છે.

અનઘમસઘા-નિર્વિધન પ્રસુતિવાણી. અર્થાં સ્ત્રીઓની નિર્વિધન પ્રસુતિની ચિન્તા સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. અહીં શકુન્તલા પણ સગર્ભા છે. એટલે શકુન્તલાને સગર્ભા મૂળી પ્રત્યે વિશેષ અમ્બાવા છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ દરેક પ્રકૃતિતત્ત્વ શકુન્તલાની કાંઈને કાંઈ સ્થિતિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

શ્લોક-૧૪ : યસ્ય દુરગુણિરિદ્ધ મુને દરા મગરિરોગમ્ રૂઢગુરીના ત્વ
ન્વચિન્તઃ, ગઃ અઃ શ્યામ્મસમુદિરિર્વિવતઃ પુષ્પહતઃ મૃગઃ તે પદસી ન જ્ઞાનિ ।
(વસંતતિલકા)

શકુન્તલાએ દેવથી ચીવટથી મૃગનું માતૃકાર્થ કર્યું હતું અને દેવતા લાડથી તેને ઉગ્ર્યો હતો તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. જેણે માતે લેઈ જ નથી એવા મૃગની મા શકુન્તલા બની હતી. એક મા તો ચાલી ગઈ, હવે આ ખીછ મા પણ જવા તૈયાર થઈ. મૃગ વસ્ત્રનો છેડો પકડીને તેને જાણ રોકે છે. શકુન્તલાનું પણ આવું જ હતું ને ? તેને પણ કાશ્યપે આવી જ રીતે ઉઠ્ઠી હતી અને હવે તે પણ કાશ્યપની ઓથ છોડી દે છે. આમ મૃગચાલ અને શકુન્તલા વચ્ચે પણ સામ્ય છે.

પુષ્પહતઃ—દતકપુત્ર (૧) જનકઃ પુષ્પ = જનકપુષ્પઃ અથવા પુષ્પહતઃ 'વદાગઃ વનપારવ' એ. પા. ૨.૭. ૩૯ પ્રમાણે જન્મને વદાગદેમાં ગળીએ તો આ પ્રકારનો સમાન બતાવી શકાય. પરંતુ આ નિવસ બદુર્મોદિને જ લાગ પડે છે. (૨) પુષ્પ જનકઃ પુષ્પહતઃ । (રામાય અમાન). મ એવ પુષ્પહતઃ ।

શ્લોક-૧૫ : ઉચ્ચત્તેઃ મદનત્તેઃ ઉચ્ચદશિ લાધં મિદ્ધતરા રિદ્ધાનુદય પુત્ર ।
અર્ધાન્નાન્નમ્મિદ્ધયઃ અન્નમ્ માગે તે વસન્તિ રિદ્ધિમસિ મ્મ । (વસંતતિલકા)

ઉત્પક્ષમણો—ઉદ્ગમાનિ પક્ષમાણિ યયોઃ તયોઃ । જિયી પાપલુવાળી, શકુન્તલાની આખમા આસુ ભરાયા હતા! એટલે શકુન્તલાને આખો જિયી રાખીને ચાલવું પડતું હતું. જો શકુન્તલા આખોને નીચી કરી નાખે તો આસુનો પ્રવાહ વહી જાય એટલું જ નહિ પણ શકુન્તલા ભાગી પડે, પરંતુ આખો જિયી હોવાથી જ શકુન્તલાના પગલા આડાઅવળા પડતા હતા. કાલિદાસનું ‘માનવવર્તનનું’ જ્ઞાન દેતું સક્ષમ છે । પિતા કાશ્યપ પુત્રીના ભાવોને કંટલી વત્સલતાથી છતા ચીવટથી જુએ છે ।

અનુવન્ધ—સાતત્ય

ઔદકાન્તમ—ઉદકન્ન મર્યાદીરુચ્ય । સ્નેહીજનને જળાશય સુધી વળાવવા જવાનો રિવાજ હતો. સરખાવો શ્રુતિ • ઔદકન્ન પ્રિયં પ્રોયમનુનજેન । ક્ષીરવૃષ્ઠ-ક્ષીરપ્રધાન વૃષ્ઠ । જેમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તેવા વૃક્ષો—વૃક્ષ, ન્યમ્રોષ, અશ્વત્થ, ઉદુમ્બર, મધૂક વગેરે

યુક્તરૂપમ—પ્રગલ્ભ યુક્તમ્ । આ સ્વતંત્ર શબ્દ જ છે

હતા પદ્ય—કાશ્યપ દુઃસ્તને આપવા માટેનો કોઈ સુયોગ્ય સંદેશો આપના એકા. તે તો ચિંતનની મદ્રામા હોય, પણ બાકીના મુખ્ય પાત્રોને—ખાસ તો એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં સંક્રમણ કરતી શકુન્તલાને શું કરવું ? શકુન્તલાનું હૃદય તો વિવિધ ભાવપ્રવાહો અનુભવતું હતું. રગભૂમિની કલાની દૃષ્ટિએ તથા મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શકુન્તલાને ક્રિયાશીલ બતાવવી એ જરૂરી હતું. કવિએ પોતાની એ સૃષ્ટિ બતાવી છે.

મો. વિલિખત્સ ક્ષોમિ પછી ફિ વાગે છે અને એ રીતે આખું વાક્ય ચક્ર વાકી પોતાના સહચરને ઉદ્દેશીને કહે છે એવો અર્થ કરે છે. પરંતુ આ બગબર નથી શ્રી. મનભાઈ ચ. પટેલને લાગ્યું છે કે સૂર્ય જીગી ગયો છે, હમણા એક પ્રહર પૂરો થશે અને હજી ચક્રવાક જોડે ‘હકું’ કેમ હોય ? પરંતુ શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ ક્ષીરવૃક્ષની છાયામાં આ કમલકુજ હોય અને હજી આ યુગ્ય હવે જાગૃતિ પામતું હોય તેમ ગાની શકાય

આની સાથે સરખાવો—સ્વપ્નાસવદત્ત અંક-૩ : “દુષ્કરં તત્તુ અહ ક્ષોમિ । રમ્યમિ નામૈવં મન્ત્રયતે” ।

આ આખા દૃશ્યમાં શકુન્તલાના ભાવિ દુઃખનું સચ્ચ હોય તેમ લાગે છે. દુઃખને તરછોડેલી શકુન્તલા કેવળ ‘આશાનંદ’થી જ ટકી ગઈ શકે

ગુર્યપિ વિરહદુઃખ—સરખાવો : આશાનંદ્ય ઉનુમસદય પ્રાયશો દાંમનાં સચ પાતિ પ્રણયિ હૃદય પ્રિયોનો રુગાદિ ।—મેવદૂત

શ્લોક-૧૭ : ક્ષમાન્ સંયમધનાન્ અમનઃ ઉચ્ચૈઃ કુલં ચ ત્યયિ અત્યાઃ કથમપિ
અવાન્ધવકૃતાં તાં સ્નેહપ્રવૃત્તિ ચ સાધુ વિવિત્ય ત્વમ્ ડય સામાન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રં દદમ્ ।
અતઃ પરં માગ્ધયત્તમ્ । તદ્ વધૂવન્ધુભિઃ ન સલ્લ વાન્યમ્ । (શાર્દૂલવિકીડિત)

કાશ્યપે પોતાનો સંદેશો ઘણી કુશળતાથી ધડચો છે

સંયમધનાન્—સંયમ એ જ જેમનું ધન છે તેવા. સામાન્ય રીતે વિવાહ સંબંધ બાધવા માટે સંપત્તિનું પણ સરખાપણું જોવાય છે. અહીં ગજનની સંપત્તિની તો વાતો જ શી થાય ? પરંતુ તેની સરખામણીમાં શકુન્તલાના પિતા નિર્ધન હતા. દુષ્ટતાની બધી સ્ત્રીઓમાં કદાચ શકુન્તલાનું પિતૃકુળ વધારેમાં વધારે નિર્ધન હશે. પરંતુ તેથી શકુન્તલા અવગણનાને પાત્ર ન હતી; કેમકે તેના પિતાની પાસે એક જુદા જ પ્રકારનું—સંયમરૂપી ધન હતું, તેથી તેમને પણ બરાબર માન આપવું જોઈએ. આ શબ્દના ખીજાં એ અર્થઘટનો કરવામાં આવ્યા છે : (૧) અમારી પાસે સંયમ રૂપી ધન છે. એટલે શમપ્રવાન હોવાની સાથે સાથે અમારામાં ગૂઢં દાહાત્મક તેજઃ પણ છે. (૨) અમારું ધન તો સંયમ જ છે. તમે કદાચ અમારી સાથે ગમે તેમ વર્તો તોપણ અમે સંયમ છોડશું નહિ, માટે તમે સમજીને જ આની સાથે યોગ્ય રીતે વર્તશો.

આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે અમે હીએ સંયમધન, તમારું કુળ જીંસું છે. વળી તમે સ્વજનોને વચમાં ગળ્યા સિવાય પરસ્પર સમજીને જ સ્નેહપ્રવૃત્તિ કરી છે. આ ત્રણ બાબતો જોના તમે આની સાથે સામાન્ય સન્માનથી વર્તશો એ અપેક્ષા રાખી શકાય.

અવાન્ધવકૃતામ્—આમાં કાશ્યપની ટોકાર કે કટાક્ષ કહી શકાય તેમ છે, છતાં વિવેકપૂર્વક કાશ્યપના પાત્રને સમજીને જોઈએ તો તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે શકુન્તલા પ્રત્યેનો તમારો સ્નેહ સ્વયંભૂ છે, કૃત્રિમતાથી કોઈએ સર્જવેલી નથી. એ જોતાં તમારી પાસેથી આના પ્રત્યે સામાન્યપ્રતિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખી શકાય. તેમાં મારે શું કહેવાનું હોય ?

કાશ્યપનું આત્મિક વત્સલ વ્યક્તિત્વ જોના તેની પાસે મનસ્વન્યદ્ વચસ્વન્યદ્ની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. અલ્પાત આ શ્લોકમાં દુષ્યન્તને ઉદ્દેશીને કહેલા વાક્યો કૌશલ્યુક્ત, સીધા, સાફ. સોસરવા ઝીનરી બાંધેલા છે.

કેટલાક સ્ત્રીઓ સામાન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ ને સા મા અન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ એન શૂક્રં પાડીને, ‘તારે તેને ખીજીને, અપાના સન્માનની દૃષ્ટિએ જોડી જોઈએ નહિ,’ એટલે કે વિશેષ સન્માન આપવું જોઈએ, એમ અર્થ કાઢે છે. વળી ખીજા કેટલાક તેને સા માન્યપ્રતિવૃત્તિર્વક્રમ એટલે કે ‘તેને તારે ઉદ્ધાત માનની દૃષ્ટિએ જોવી’ એવો પણ અર્થ તારવે છે. પરન્તુ બન્ને અર્થ કૃત્રિમ છે.

માગ્યાયત્તમત પરમ્-ભાગીય ઋષિ છે' એ તે ભગવાયત્તાની જ વાત કરે છે.

શાકુન્તલને Destiny Play માનનાગએને અડી એક પ્રમાણ મળી જાય તેમ છે.

કન્યાના પ્રાપ્તિ પિતાને લોકરીને પહેરીવાર આગરે મોડવની વખતે જમાઈને કે જમાઈના વડીયોને આવુ જ કંઈક કહેવાનું હોય. લૌકિકાઃ-લોકવ્યવહારને જાણનાગ. દેવકાકનો મત છે કે કાલિદાસે વશ્યપ દ્વારા ખરેખર પોતાના માટે જ આ કહ્યું છે. પાંતુ કાલિદાસની શૈલી જોતા આ બગમર લાગતું નથી. એનું જ પછીના વાક્ય ન જણાવે..નામ માટે કહી શકાય.

ન જણાવે.—શુદ્ધિશી માપુમોને મનું મમજવા માટે સ્વાનુભવની જ જરૂર પડતી નથી તેઓ તો આમાન નિગેક્ષણથી તથા તેજસ્વી વિવેકશુદ્ધિથી વણુ કાપીને પણ અમજી શકે છે. કેટલાક (શુદ્ધિ વગરના) તો તે સ્વાનુભવથી પણ શીખી શકતા નથી.

સ્લોક ૨૮ : ગુરુઃ શુભ્રમ્, સરનીતે પ્રિયમલોક્તિ કુર, મનુ. વિપ્રજન અપિ રોગગત્યા (તદ્) પ્રવીર મા ગમ્ સ્વ, પરિજ્ઞે મૃદિત્વ દક્ષિણ મય, માત્રેનુ અનુસેક્ષિના (મય) । દર સુવતઃ શુદ્ધિગીર્વદ વાન્તિ । રામાઃ કુરુમ્ આદરમ્ (મન્ત્રિ) । (શાદ્ધૃલવિગીર્વદ) પાણીને શુદ્ધિશીપદ નેશવવા માટે ઓઓએ કંઈ નેતે વર્તવું જોઈએ તેના અડી સૂત્રાત્મક ઉપદેશ છે આ બધા મુદ્દાઓ સોનેરી છે.

સદનાત્મને—જ્યારે વહુરુમા સવાન. હનું તે જનાનામ ધર માગવા માટે સપનીઓ પ્રાપ્તે અખીભાવથી ગહેવુ આવશ્યક હતું. કદાચ ને ક્યેશ જોએ કવાથી ધર તૂટી જ પડે.

શુદ્ધિગીર્વદ—ઓને માટે શુદ્ધિશી બનતું તે સન્માન્ય મપાવું. શુદ્ધિશીના મહત્વ માટે મરખાવો.

‘ન શ્દ શ્દનિવાહુ. શ્દિશી શ્દમુચ્ચતે ।

શ્દ શ્દ શ્દિશીન વાન્તિદનિરિચ્યતે ॥—મનુ

દેવકાક માત્રેનુ ને જાણે મંગેનુ વાચે છે તે બગમર નથી. મમ્ એટલે શકુન્તલાને દુષ્ટત જોવાની ગણી થવાનું અને તે આવે જનું કંઈ નેશવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાન્તિ—‘પ્રતિપદર્શિના વાન્તિ ।—અન્ત.

સાદેશર્વગતર આને ઉન્નિદ નામના અવકાશનું દર્શાવ નાને કે. જુઓઃ ‘ઉન્નિદ’ મનેદારિ રમ્ રાજનુસપ્ત ।’

૧૬મા અને ૨૦ મા શ્લોકમાં થઈને જીવનની આખી પરિમાનું વિહંગાવલોકન થઈ જાય છે. આશ્રમમાંથી નીસરી પાછા આશ્રમમાં આવતાં જીવનનું આવર્તન પૂરું થાય છે. અથવા કહો કે શાંત આશ્રમ એ જ કાલિદાસને મન જીવનનો સમ છે. આશ્રમમાંથી શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ આશ્રમમાંની વિરતિમાં આવે છે. પૂર્ણાવર્ણમુદચ્ચતે । ચતુરના-ચતુરઃ ક્રતાઃ યસ્યાઃ સા । સરખાવે-

‘પૌરુષાણા ધરાકરો દુષ્યન્તો નામ વૌર્યવાન્ ।

પૃથિવ્યાશ્વતુસ્તાયા ગોપ્તા મતસત્તમ’ ॥ -મહા• આદિપર્વ.

તથર્પિતકુટુમ્બભરેણ-પુત્રને પરણાવીને અને પછી તેના ઉપર કુટુંબનો બોલો નાખીને પિતા વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારતો. જુઓ : મનુસ્મૃતિ-૬:૨-૩

ગૃહસ્થસ્તુ યદા પત્યેદ્વજે પલિતમાત્મનઃ ।

અમૃતસૈવ ચાપલ્યં તદારણ્ય સમાશ્રયેત્ ॥

સંયજ્ઞ પ્રાગ્મમાહારં સર્વં ચ પરિચ્છદમ્ ।

પુત્રેષુ ભાર્યાં નિશિષ્ય વન ગચ્છેસહૈવ વા ॥

અપ્રતિરથમ્-ન વિચિત્રે પ્રતિરથઃ ક્વચિત્તમ્ । જેનો હરીફ નથી તેવા.

દૌંપ્યન્તિમ્-દુષ્યન્તસ્ય અમય પુમાન્ । તમ્ ।

તપશ્ચરણપીઢિતમ્-પ્રેમાળ પુત્રીની વતસલ પિતા પ્રત્યેની લાગણીની બધી હુંવાળી મીઠાશ આમાં વ્યક્ત થઈ રહી છે.

શ્લોક-૨૧ : (દે) વલ્લે ત્વયા રચિતૂર્વમ્ ઝંજઘારિ વિરુદ્ધમ્ નીગારણિં વિલેખ્યતઃ મમ શોકઃ કથં નુ શમમ્ ઇષ્યતિ ।

દિશકિલાટથી ધરના જ નહિ પણ હૈયાના ખૂણેખૂણાને ભરી દેતી પુત્રીની કાયમી વિદાય થતાં સુકાલાંક દિવસો ગાળતા પિતાની કંપાવી મૂકે તેની ચિન્તા આ શ્લોકમાં વ્યક્ત થઈ છે. આ કરુણ શ્લોકનો મર્મ પામતાં જ સહચારીની આંખ બીની થયા વગર ભાગ્યે જ રહે. પુત્રીવિગ્ધી કાશ્યપની વ્યથા કેટલી જાંડી છે તેના ખાસ આમાંથી આવે છે. કાશ્યપ એકદમ પોતાના ઉપર કાળ મેળતી લે છે અને રજા આપી દે છે : ગચ્છ । શિગસ્તે કન્યાનઃ સન્તુ । સ્નેહ્યશ્ચિત્તિઃ ઇવદર્શિની । કાશ્યપ આખા વ્યાપારૂર્ણ પ્રવંશમાંથી તટસ્થ થઈને તત્વને જોતા લાગે છે. જેના ઉપર સ્નેહ હોય તેના વગર મન જ શુદ્ધ લાગે, મન કયાંય ચોટે જ નહિ.

શ્લોક-૨૨ : કન્યા પત્નીયઃ ઇવ હિ અર્થઃ । તામ્ અયં પશ્યેદ્વિતુઃ સંપ્રેપ્ય અમમ અન્તરાત્મા પ્રવર્તિન્ન્યામ ઇવ પ્રસામ વિચિત્રો જ્ઞાનઃ । (ઇન્દ્રવજ્રા)

વિદાય વચ્ચે હોય છે, પરંતુ આખરે તો પુત્રીને આપી જ દેવાની હોય છે. એ તો નહીં પારકી થાપણ. આપી દેતાં હૃદય ઉપરનો ભાગ મહેલે કે બેઠેલી બધી છે. આમા પણ પિતાઓનો આર્થિક લાભ રજૂ થયો છે.

આ ચતુર્થ અંકને આખા નાટકમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે છે. તેના મૂલ્યાંકન માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

પાંચમો અંક

શાકુન્તલનો પાંચમો અંક નાટ્યતત્વની દૃષ્ટિએ ઘણીવાર ચતુર્થ અંક કરતાં પણ વધારે વખણાય છે કોઈકે કહ્યું છે કે :

શાકુન્તલચતુર્થોઽઙ્કઃ સર્વોત્કૃષ્ટ इति प्रथा ।

न सर्वे समता यस्मात् पञ्चमोऽस्ति ततोऽधिकः ॥

આ અંકમા દુષ્ટના શકુન્તલાનો પ્રત્યાદેશ કરે છે.

આસનસ્થઃ રાજા-પડેલા બેઠેલા ત્યારે રાજા આસન ઉપર બેઠેલા હોય તે સ્થિતિ માટે તતઃ પ્રવિશતિ આસનસ્થઃ રાજા-એવું રંગસૂચન આપવામા આવ્યું છે. આમ અહીં બેઠેલા ગજ નજરે પડે છે.

સંગીતશાસ્ત્ર-પ્રાચીન મતમા કલાઓનું સન્માન સવિશેષ થતું હતું અને ત્યારે રાજાઓના મહેલમા સંગીતને માટે જુદા ઓરડા રખાતા.

સંગીત-ગીત વાદ્યં ચ નૃત્યં ચ ત્રય સંગીતમુચ્યતે ।

કલ્પવિશુદ્ધા-કલ એટલે મધુ અને સ્પષ્ટ તથા વિશુદ્ધ-એટલે અશુદ્ધિ વગરનું, સૂરીશું. કલ વિશેષણ ગાયકના કંઠને વધારે લાગુ પડે, છતાં અહીં બંને વિશેષણોને આલંકારિક રીતે ગીતને લાગુ પાડવામા આવ્યા છે. ગીત મંપૂર્ણ રીતે મધુ અને સૂરીશું હતું.

શ્વરસયોગઃ-જુદા જુદા સ્વરોની સંગતિ વર્ણપરિચય-એટલે વર્ણ. જુદા જુદા ગગનમા આવતા જુદા જુદા સ્વરો. યંકરના મત પ્રમાણે વર્ણો ચાર પ્રકારના છે-

ગીતિષુ ચત્વરો વર્ણા મયન્તિ । યદાહ મયનઃ-સ્થાયી તથૈય સચારી તથારોહારોદ્ધગી ।
વર્ણાશ્ચયાર ઇતૈ કથિતાઃ સર્વગીતિષુ ।

૨૮૦:૬-૨ : पञ्चमः अफिमन्तुहेतुः तस्य चतुष्पञ्चरीम् तथा परितुल्य कल्मसनि-
मात्रनिवृत्तः. (सन्) एना कय विस्मृतः असि । (अपञ्चक)

આ અન્યોક્તિ છે. તેમા મુકુળને ઉદ્દેશીને ખરેખર તો હંસપદિકાએ ગમને ટાણે માર્યો છે. હંસપદિકા (અથવા આ નામનો અર્થ કરીએ તો હંસના જેવાં પગલાવાળી) રાજાની એકવાગી પ્રિયતામા હતી, અને તેની સાથે ગમને ઘણા બોલો ભોગવ્યા હતા. પણ હવે ગમને તેને છોડીને મોટી રાણી વસુમતીની સાથે

સમીક્ષાત્મક વિવરણ

રહેવા માડ્યું છે. આથી હંસપદિકા ગળની રસદત્તિ ઉપા કટાક્ષ કરે છે આ શ્લોકમા મધુસ્ત્ર શબ્દ પ્રચ્છન્નપદ્મે ગળના માટે છે. શ્રી કાળેને મધુષ શબ્દ અહીં વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અભિનયમધુ—નવા નવા મધ, અહીં નની નની સ્ત્રીના મોદ્ય

જૃતમઙ્ગરી—આગાની મંજરી. આ શબ્દ હંસપદિકા માટે છે, કમલ—વસ્ત્રમતી માટે છે. વસતિ એટલે માત્ર નિવાસ, ઉપભોગ નહિ. અહીં ઉપભોગના અભાવનું સૂચન છે તેમ લઈ શકાય. કમલ—પૂરું વિકસેલું કમળ યૌવનના સૌન્દર્યનો અભાવ સૂચવે છે હંસપદિકાના ગીતના નાટ્યગત મહત્વ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

રાગપરિવાહિणी—ગગ એટલે આસક્તિ—રાગના ભાવથી છલકાતી; અથવા સંગીતના ગગથી છલકાતી. સમુક્ત—અહીં અગ્ર જનઃ થી યોગ્ય રીતે જ હંસપદિકા સમજવાની છે. આમ છતાં કેટલાક તેને દુષ્ટતા માટે વપરાયેલું ધારે છે. પ્રણય.—પ્રેમ રાધવ લઈ પ્રણય. નો અર્થ યાચના—માગણી લે છે. એ રીતે આખી લીટીનો ભાવાર્થ એ છે કે હંસપદિકાએ એકવાર પોતાની યાચના ગળને મોકલાવી હતી

પર્ણવૈઃ હૃન્તૈ—મીઠાના હાથો હાથ હંસપદિકા વિદૂષકને મીઠાના હાથો હાથ પકડશે અને માર ખવડાવશે આ રીતે તે રાજા ઉપની દાઝ ગળના 'ઘવસ્ય' ઉપા દેખાશે

શિલ્પકૈઃ—ચોટવીથી

વીતરાગ—જેની આમકિત ચાહી ગઈ છે તેવો. નાસ્તિ દ્વાનોં મે મેષ—હવે મારો છુટકારો નહિ થાય વીતરાગની દૃષ્ટિએ મૈત્ર એટલે નાનાગમાથી મુક્તિ. માણુગ્ની આમકિત ઓસરી ગઈ હોય તો તો તેને મોક્ષ મળવો જ જોઈએ પણ ત્યાં તો અપ્સરાઓ તેને પકડે તો તેને મોક્ષ ન મળે અહીં સૂચવાય છે કે વિદૂષક આ આખા અંકની ક્રિયા દુઃખિયાન પાછો આવી શકશે નહિ.

નાગરિકવૃત્ત્યા—નગવાસીની રીતભાતથી સામાન્ય રીતે વિદૂષક પાસે નાગરિક વૃત્તિની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ તેની જૂઠાતા એવી પ્રાચ્ય હોય કે નામેના માણુસમા જિયગે ગુસ્સો વધે એટલે જરા સજનાથી વાત કંવાની ગળ વિદૂષકને લવામણુ કરે છે. રાધવ લઈ નાગરિક વૃત્તિને પગિભાષિક શબ્દ ગણે છે અને તેમા હાથથી અમુક પ્રકારનો અભિનય કંવાના આવે છે. જુઓ :

‘નાગરિકવૃત્ત્યેતિ ત્રિન્નામસ્ય નિષ્પન્નાતર્વનીમ્ના વક્ષામ્યાનભોમુગ’ કન્થિતમ્યાન્થિયદઃ ।
દૃષ્ટમનવિરહાત્ ક્રન્તે—આ શબ્દ નામગાજ જ કંઠ્ય પ્રેક્ષકને પહેલવહેલી વાર નાક્ષાત્રકાં થાય છે કે દુર્વામાનો શાપ સંપૂર્ણપણે પોતાનો ક્રનવ પાડી ચૂક્યો છે. નામની દૃષ્ટન-શકુ-નદા રાગના મહેવના બાગ્ગે આગી ની છે, તે જ વખતે રાગને તેના અંગે કંઈ યાદ આવતું નથી.

સંગીતની અસરથી રાજા વલગ્નુત્કષિત થઈ ગયો છે. જે જાહેરના બારણે આવી ગઈ છે, તેણે જ બાણે રાજાની ભીનરનાં દાર ખખડાવ્યા, પણ રાજાને કશું દેખાતું નથી. તેની સ્મૃતિની આડે દુર્વાસાના શાપે પડેલો પાડી દીધો છે. રાજાને લાગે છે કે કદાચ કોઈ ગયા જન્મની પ્રીત મનમાં બગી બિટી છે.

શ્લોક-૨ : યત્ સુખિતઃ અપિ જન્તુઃ રમ્યાણિ વૌદર મપુરાન્ ચ શબ્દાન્ નિશમ્ય પર્ચુત્સુરીમરનિ, તત્ત્વ નૂનં માગ્ધિરાણિ જનનાન્તરસૌહૃદાનિ ચેતસા બોધોર્ધ્વ સ્મરતિ ।

સુખિતઃ અપિ—સુખમસ્ય સંજાનમિતિ । અહીં કદાચ સુખી એટલે જેને કોઈનો વિગ્ધ થયો નથી અને તેથી દુઃખ કરવાપણું નથી તે. સરખાવે : મેઘા-લોકે મગ્ધિ સુખિનોડપ્યન્યયાદૃત્તિ ચેતઃ । મેઘદૂત । રમ્યાણિ વિગેષણ પછી રાધવ ભટ્ટ વિશેષ્ય તરીકે વસ્તુને અધ્યાહાર્ય ગણે છે, જ્યારે ટીકાકાર કાટ્યવેમ જ્ઞાણિને અધ્યાહાર્ય ગણે છે. રમ્યાણિનું વિશેષ્ય આપ્યું નથી, જ્યારે મધુરાનું વિશેષ્ય આપ્યું છે. આથી અહીં પ્રક્રમમજ્જ નામનો દોષ ગણવામાં આવે છે.

બોધોર્ધ્વમ્—બોધઃ (જ્ઞાન) પૂર્વ યયા સ્પાત્ તથા યોગ્યર્ધ્વમ્ । ન યોગ્યર્ધ્વમ્ બોધોર્ધ્વમ્=વિષયવિશેષજ્ઞાનામાયર્ધ્વમ્ । રાધવ ભટ્ટ, સ્મૃત વિષયના વિશેષ જ્ઞાનનો પહેલેથી અભાવ હોય તે રીતે.

માગ્ધિરાણિ—માગ એટલે સરકાર, ભાવના, વાસના. મનોવિજ્ઞાનની ભાષામાં engrams. માગ્ધિસ જે કોઈ અનુભવ કરે છે તેનો લીસોટો અત્તાતપણે તો મનમાં રહેલો છે જ. ક્યારેક તે જ્ઞાત થઈને સ્મૃતિ રૂપે જાહેર આવે, ક્યારેક ન પણ આવી શકે. વિલિખમ્સ માગનો અર્થ હૃદય લે છે, એટલે કે હૃદયમાં દહી-ભૂત થયેલા.

ચેતસા—ગભના મનમાં પૂર્વે કરેલી કોઈ પ્રીતિનો સાદ જોતો થયો છે, પરંતુ હુદ્ધિથી તે વિવેક કરી શકતો નથી કે આ કોનો સાદ છે.

જનનાન્તર માટે સરખાવે : મનો હિ જન્માન્તરસંગવિજ્ઞમ્ ।-ચુ૦

આ શ્લોકમાં આખા કે કાનથી પમાની સૌન્દર્યની અનુભૂતિનું સ્વરૂપ પકડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કદા જ્યારે ભાવકને તદ્દુષ અને વિગ્ધિતવેદાન્તર કરી દે ત્યારે ભાવક ચાનો અનુભવ કરી ગયો હોય છે ? જાહેરની દુનિયાનું જ્ઞાન હુમ થતા જ માગ્ધિનું અંતર જીવડી બાય છે, ત્યાં કોઈક અવર્ણનીય સૃષ્ટિ દેખાય છે. તે કશુંક સાંભળે છે. એ તેનું ભારે નિકટનું અને તેનું જ છે અને જ્ઞાપ એ 'કશુંક' તે શું એ તે પકડી શકતો નથી. પેણુ ભીનરમાં રહેણુ જાણ જગતમાં આવણુ નથી, (કદાચ તેનું જાણ જગત કોઈકનાથી સંશય છે) અને એટલે જ તેને ન મનમન તેવી બેચેની થાય છે.

કારણે આ માત્ર જાડાના સૌન્દર્યને જ નહિ પણ અત્યંતમમાં પડેલા અનુભૂતિના મોતીને વીણી લાવી શકે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ સાચે જ આ શ્લોક સુદર છે જાનકના મતે તે આ શ્લોક આ નાનકનો એક શ્લોક છે

દુર્વાસાનો શાપ ગળતે એ અમર કરે છે તેનું કારણ ગળના ચરિત્રમાં શોધવાની જહેમત કરવાને જ લે શાપની પૂરી અમર હોવા છતાં જાના આત્મમાનસમાં તે શકુન્તલા અપૂર્ણ રીતે આવી ગયેલી છે તે હડામન ઉપર નહિ આપણે જોઈએ ભુલવાનો ગળતો સ્વભાવ હોય તે શાપ તેને આસાનીથી મંજૂરી શકે તેમ હતું તેને જ ને શાપના પડાને પણ હથથાવી નાખે તેવો ભાવ સ્થિત થઈને રાજામાં પડેલો છે તેની પૂરી કમળની ઘટે એવે બને છે કે પાપા છટકણા અનુભવની વચ્ચેથી એકા અનુભવ માણસના સમસ્તને આવરીને દંભન થઈ ગયો હોય માણસના અસ્તિત્વની ખીટી બની ગયો હોય

પર્યાકુલસ્થિતિ—અહીં અને જાડા વચ્ચે આનંદા તુમુલ ધર્મજીને પગિણામે ગળ આકુળવ્યાકુળ બની ગયો એક રીતે તો તેના હાથમથી તેના મન ઉપરનો કામૂ જતો ગયો આ સ્થિતિમાં મહેલો ગળ યોડીવાગમાં જ તેની મનસ્સ આવનાર પ્રશ્ન અંગે અનિશ્ચયની ઢીંગાશ બનાવે તે સ્વાભાવિક છે આમ હમપત્તિકાના ગીતે રાજાના હોતને છછેડીને ગળના વ્યક્તિ વને નાન્યાનુકૂળ ન ધર્મ આપ્યો

કચ્છુકી—રાજાના અત્યંત પુત્રો અધિકારી તે કચ્છુકી-લાખે અમો પહેગે, માટે તેને કચ્છુકી કહેવામાં આવતો તેના હક્ષણો જુઓ ‘કન્ન પુરચરા કદા વિપ્રો ગુણગાન્યિત’ વચેરે

શ્લોક—૩ રાજ અરોયગૃહેષુ અવિરુત્તેન મયા આચાર દિતિ યા યવત્તે ગૃહેના સા દવ વદુનિય કાતે ગને (સત્તે) પ્રસ્થાનરિક્તગતે મન અવરુચનાથા જાના । (વમતનિન્દકા)

અચાર—અચર્યન્ત પ્રમગ અવ દિતિ । અત્યંત અચર્યસ્થિતિવાને રાજાણુ તરુદે ।

આચાર દિતિ—પહેગ તો અત્યંતની નોકરીમાં જોના લોકડી ગમવાનો રિવાજ હતો માટે લોકડી વીધી હતી

વદુતિય—બડી તથે ચા નથી પા લગાઈ કે નાર નવનાગ તિપુર રુપ છે વદુના પૂરા વદુતિય ।

આ શ્લોકમાં કચ્છુકીએ પાનની લાતે નોકરીની વચ્ચે મરી થયા મજામને માટે આભાવિક એ રીતે મૂકીને પા કળેને પેનાના ધન્યમને પ્રાપ્ત

પ્રસ્થાનચિકલ્લવગતે:—હવે તેની ચાલ લથડે છે. હવે લાકડી માત્ર આચાર તરીકે નહિ પણ ટેકા લેવા માટે જરૂરી બની હતી. આ પાત્રે એક જ શ્લોકમા પોતાનું વ્યક્તિ-વ ખુલ્લું કરી દીધું.

કાર્ગસન—તેને ધર્માસન કે વ્યવહારાસન પણ કહે છે ગળ માડ આશ્રય લેતો હોય ત્યાં વળી તેમા ડખલ કરી તે ઈંચુકીના વાર્ધક્યમુલબ વાતસત્યને ગોઠવું નથી. પણ તું કરે / લોકનંત્રાધિકારમા વિશ્રાન્તિ હોતી જ નથી.

શ્લોક ૮ : માનુ સઙ્ચુન્તુરગ ઇય । ગન્ધગ્ઢઃ સત્તિદિય પ્રયાતિ । શેષઃ સદૈવ અહિતભૂમિભારઃ । યદ્વાશઢ્વત્તેઃ અપિ ઇયઃ ધર્મઃ । (૫૬૫૭૧)

સૂર્ય, પવન અને શેષની જેમ રાજનું કામ લોકનંત્ર ચલાવવાનું છે, અને લોકનંત્ર ચલાવનારને આરામ કેવો ? શેષ એ નાગનું નામ છે તે કદુ અને કાશ્યપનો પુત્ર હતો. બ્રહ્માની આનાથી તે પોતાની હજાર ફેણ ઉપર પ્રધીને ઉપાડે છે.

પટ્ટાશઢ્વત્તિ.—(ભિપજનો) હજો ભાગ જેની આજીવિકા છે તેવો રાજને ભિજનો હજો ભાગ આપવામા આવતો

શ્લોક-૫ (ઇપ. દેવઃ) પ્રજાઃ સ્વા પ્રજા ઇય તન્નચિત્તિય અન્નમના (સન્) દ્વિપેન્દ્રઃ યૂયાનિ દિયા સચાર્ય રવિપ્રતપ્તઃ (સન્) શીત સ્થાનમ્ ઇય ત્રિચિત્તમ્ નિવેરતે । (૭૫૭૧૧)

રાજ પોતાના સંતાનોની માફક પ્રજાનું પાલન કરતો. સન્ખાવો : રણુભા દિલીપ માટેનું વાક્ય—પ્રજાના મિત્રાચાનાદ્રલગાદ્મરણાદપિ । સ પિતા પિતરસ્તેષા કેવલ જન્મહેતુ ॥ રાજને દ્વિપેન્દ્ર સાથે, પ્રજાને યૂયાનિ સાથે, અન્નમનાઃને રવિપ્રતપ્ત સાથે તથા ત્રિચિત્તમ્ને શીત સ્થાન સાથે, સરખાવેલ છે.

ઉપસ્યકા—પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ અચિત્ત્યકા એટલે પર્વત ઉપરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ. કિં કાશ્યપસ દેશહારિણઃ તપસ્વિનઃ ।—આ અભિનેય ઉક્તિમા કાશ્યપ અને તપસ્વી શમ્ભુ ઉપર વજન છે એ શબ્દો સામળના રાજ ધણા અન્માનપૂર્વક તેને પોતાની ઉક્તિમા બેવડે છે શ્રી રાય સદ્ગમ્ની જગ્યાએ સતિસ્મયમ્ મૂકે છે અને સમ્ત્રીકાઃ શબ્દ ભેરે છે. એટલે કે કાશ્યપનો સ દેગો લાવનાર મંડળીયા સ્ત્રીઓ છે, તેનાથી તેને આશ્રય થાય છે પણ કાશ્યપ અને તપસ્વી શબ્દ જ તેનામા અન્માન પ્રેર્યું હતું. એ બે શબ્દોને જ ફરીથી બોલે છે એમ માનવું વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે

ઉપાધ્યાયઃ—ઇવદેશ તુ વેદસ્ય વેદાહ્વાન્યપિ ચા પુનઃ ।

યોડધ્યાપયતિ ધૃત્યર્થમુપાધ્યાયઃ સ ઉચ્યતે ॥

શ્રીત-શ્રુતિરિહિત [અથવા ઊપેત્ય બધીયતે અસ્માત્ ।]

અગ્નિશરણમાર્ગમ્—તાપસ્વીઓની સાથે અગ્નિશાળામાં મુલાકાત લેવી જોઈએ.

અગ્રાવે : કૌતિલીય અર્થશાસ્ત્ર:

અગ્ન્યાગારમ્નઃ કાર્યં પત્યેદ્વેષતપસ્વિનામ્ ।

પુરોહિતાચાર્યસપ્તઃ પ્રત્યુત્થાયામિત્રાય ચ ॥

ચરિતાર્થતા—કૃતાર્થતા.

દુ.લોત્તર—દુઃસમ્ ઉત્તરં પ્રવાન યસ્યામ્ । એટલે કે દુઃખમહુલ. અથવા દુ.સમ્ ઉત્તરમ્ અનુગામિ યસ્યામ્ । અથવા દુ.સાનુગતા इत्यर्थं દુઃસેન ઉત્તરા ।

રાજાં તુ—સામાન્ય નાણુસને જ્યારે એક કામ પૂરું થાય ત્યારે આનંદ—‘હાશ’ થાય પરંતુ રાજાને તો એક કામ પૂરું થયું ન થયું ત્યા ખીજું આવ્યું જ મળે.

જ્યારે એક ગંભીર પ્રશ્ન આવી રહ્યો છે, ત્યારે રાજા ખામ થાકેલી મનોદશામાં છે.

શ્લોક-૬ : પ્રતિષ્ઠાઔત્સુક્યમાત્રમ્ અવસાયયતિ । લઘવરિપાલનશક્તિઃ । એવ ક્લિન્નાતિ । સ્વહસ્તધૃતદણ્ડ રાજ્ય સ્વહસ્તધૃતદણ્ડમ્ વ્યાતપત્રમ્ इव यथा अनाय (भगति तथा) અતિશ્રમાપનયનાય ન ભગતિ । (વસતતિલક્ષ)

પ્રતિષ્ઠા—રાજગાદી ઉપર સુસ્થિર થવું તે, અથવા ધનિષ્ઠ વસ્તુની પ્રાપ્તિ. અવસાયયતિ—અંત લાવે છે.

પહેલી બે પકિત. જે અપ્રાપ્ય હોય તે પ્રાપ્ત થાય એટલે માત્ર ઉત્સુકતા મતોપાય; પણ મળ્યું તેને સાચવવાની ચિંતા દોરી ખાય.

ખીજી બે પકિતમાં રાજા કહે છે કે તાપથી જયવા હાથમાં જતનો દડો પકડીને બેઠનારને તરત જ ખમર પડે છે કે આ તો થાકે દૂર થવાને બદલે વધતો જાય છે. તાપ મહવાના કયેશ કરતાં ભાગ ઉપાડવાનો કયેશ વધી જાય છે. રાજમતું પણ આવું જ છે.

વહીવટની જવાબદારી ઉપાડનારાઓના મનની અશાંતિ આ શ્લોકમાં વ્યક્ત થઈ છે. દણ્ડ ચન્દ્ર ૧. જતનો દડો અને ૨. રાજની દંડશક્તિ આ બંને અર્થોમાં અહીં વપરાયો છે.

વૈતાલિક—વિરિમેન તાપ્તેન ચતિ । અથવા વિરિવતાઃ પ્રવેક્ષનમ્વ इति वा । અથવા વિરિવાઃ. તાગઃ વિતાલઃ । વિતાલ સિન્નમ્વ ।

તાપ સંગીનનો શબ્દ છે અને નમથી નમ સુધી પડોચાના એક આવર્તનના કાલખડોનું માપ જતાવે છે તાત જુદા જુદા પ્રકારના છે. વૈતાલિક સંગીનના રોધને વિવિધ તાલ જાણતો.

ખીજી રીતે વૈતાલિક રાજના પણ આખા દિવસના કાર્યના કાલખંડોને નિર્દેશ કરતો. એટલે કે મનુએ કરી આપેલા વિભાજન અનુસાર રાજને એક પછી એક બદલાતા સમયખંડની જાણ કરતો. આ કામ તે રાજ માટે પ્રશંસાપૂર્ણ કાલ-અનુગ્રહ ગીત ગાઈને કરતો. અમરકોશ પ્રમાણે રાજને જિંદગીમાં જગાડનારને જ વૈતાલિક કહેવાય છે. (વૈતાલિકાઃ વૌધસ્તાઃ ।)

અહીં બન્ને વૈતાલિક રંગભૂમિ ઉપર આવતા નથી.

શ્લોક-૭ : સ્વસ્તુનિરભિલાષઃ (સન્) લોકહેતોઃ પ્રતિદિન સ્થિતિસે । અથગ તે વૃત્તિઃ
ર્ષવિચા પદ । પાદસઃ હિ મૂર્ખાં તીનમ્ ઉગમ્ અનુભવતિ, છાયયા સંશ્રિનાના પરિતાપં
શમયતિ । (માલિની)

લોકો માટે પોતાના સમયનો ભોગ આપવો તે રાજને માટે સ્વભાવગત હતું.

શ્લોક-૮ : આત્તદણ્ડઃ વિમાર્ગપ્રસિધિનાન્ નિવનયસિ, વિગદ પ્રશમયસિ, રક્ષાય કલ્પસે ।
વિભવેષુ અનુપુ (સન્) શતયઃ સન્તુ નામ । રયિ તુ પ્રજાના વન્ધુકૃત્વં પરિમાપ્તમ્ । (માલિની)

આત્તદણ્ડઃ-જેણે હંડને ધારણ કર્યો છે તેવો. સામાન્ય રીતે સગાંઓ સુખમાં જ સાથે ગહે છે, દુઃખમાં ખસી જાય છે. પરંતુ પ્રજાને સાચો સ્વજન તો રાજ છે કે જે સુખમાં જ નહિ, દુઃખમાં પણ સાથે ગહે છે.

આ બન્ને શ્લોક ભાગી પડેલા રાજને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવીને ટકાર કરે છે.

હોમવેનુઃ-હોમાર્થ ધેનુઃ । હોમ માટે ઉપયોગી દ્રવ્યો આપનારી ગાય.

અમિશરણાલિન્દઃ-અગ્નિશાળાના દ્વાર પાસેનો ચોગમ ચોટલો.

શ્લોક ૯ : કિં તાયન્ પ્રતિનામ્ ઉગેદત્તસામ્ (શ્રુશીળા) તપઃ વિધૈઃ દૂરિન્ ।
ઉત ધર્માભ્યર્ચણે પ્રાણિતુ કેનચિન્ અમન્ ચેદ્ધિન્મ્ । અહોમ્નિન્ યોદયા પ્રસન્નઃ મન
અનરિતૈઃ વિશમ્ભિન્ । ર્હિ આરુદ્યદુપાર્ક મે મ્નઃ અરિષ્ટેરાકુલ્મ્ ।

તપસ્વીઓ કેમ આવી હશે તે અંગે રાજ તર્કવિતર્ક કરે છે. પોતાના ઘોષ મંભવિન અપૂરત્ય વિષે તેને ભય પડે છે, છતાં ચક્રતથા બાળનની કપના સુદર્ભ તેના તર્કવિનંક્રમાં અમાવેશ પામતી નથી. અનિશ્ચયને લીધે તેનું મન જંચું ગંદે છે.

ઉપાદતપમ્મામ્-જેમનું તપ વધી ગયું છે તેવા.

અહેસિન્-ગળના અપૂર્યોની વનસ્પતિ ઉર પડે અથવા પડતી તેમ ગળાનું.
સરખાવોઃ 'મામખના' નામનું દાવ્ય.

અપરિચિદ્દેરાકુલ્મ્-અનિશ્ચયને લીધે આકુળવાકુળ.

આરુદ્યદુપતર્કમ્-જેમાં અનેક તર્કવિતર્ક ઉભાઈ આવે છે તેનું.

સુચરિતનન્દિનઃ-ગરુડરૂપી આનંદ પદમેશ.

સમાજચિત્ર—અભિનંદવાને

રાજ્યને જે તર્ક નહોતો કર્યો, તે પ્રતિહારીએ ઉમેર્યો વહીવટની ઉપાધિથી પ્રસન્ન હોવાથી જ ગબ્બને કાચ કશુ આવુ આવનાયક સમય નહિ હોય

આ અકમા રાજા મૂળ થોકેલો હતો, હસપત્રિકાની ગીનિએ તેના ભીતરને ઢંઢેળાને તેને અસ્વસ્થ કરી નાખ્યો અને માડ આરામ લેતો હતો, ત્યાં પાછું કામ આવી પડ્યું—શકુન્તલાની મડળાને મળતી વેળા આ બંધાની રાજા ઉપર અસર છે

શ્લોક-૧૦ કામમ્ મહામાગ અસૌ નરપિ અભિન્નસ્થિતિ (ગતે) । વર્ણનામ્ અપ્રકૃષ્ટ અપિ કશ્ચિન્ (કામમ્) અયમ ન મજતે । તથાપિ શશ્વપરિચિનિવિક્તેન મનસા હદ જનાકીર્ણ (સ્થાન) હુનમ્હરીન છમ્ હન મન્યે । (શિખગિણી)

મહામાગ—મહાન માગ યસ્ય સ । મહાન સાગરવાળા અથવા આરમ્ભેત્વતિ-મામૃત્યો ફલકા યસ્ય નો મવત્ । સ્વાચ્ચરાનુપમા કીર્તિર્મહામાગ ॥ ઉચ્યતે । ઉપત્તિથી માડીને મૃત્યુ સુધી જેને કાચ લાગ્યું ન હોય, અને જેની કીર્તિ અનુપમ હોય તેને ‘મહામાગ’ કહે છે અત્યારે રાજાને માટે ‘મહાભાગ’ અને ‘અભિન્નસ્થિતિ’ એવા શબ્દો વપરનાર શાર્દૂલવને થોડા જ વખત પછી તેની સાથે તીક્ષ્ણતાથી વાત કરવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે

અભિન્નસ્થિતિ—જેણે સ્થિતિ-ધર્મની મર્યાદા તોડી નથી તેવો એણે કે આ રાજા પોતાનું વર્ણાશ્રમપાનન કરવાનું કામ બરાબર બાળવે છે તેમાથી જરા પણ ચસકચો નથી

વર્ણાન્નામ્ અપ્રકૃષ્ટ—વર્ણોમા અધમ, અધમવર્ણનો

પરિચિતવિવિક્તેન—એકાંત જ જેને પરિચિત છે તેવા, ક્ષાત્રીર્ગમ્—નોકાથી ભરેલા (સ્થાન) અહીં માત્ર વિશેષણ જ છે, વિરોધ નથી, (વિશેષગમાત્રપ્રયગે વિશેષપ્રતિગતિ ।) અહીં તો આ પ્રયોગ ઉચિત લાગે છે, કામ્ય કે શાર્દૂલવને સ્થાન પ્રયે નહિ પણ તેની જનાકીર્ણતા પ્રત્યે ખાન દોરતું છે

શાર્દૂલવને આ સ્થળમા આવતા જ અણુપ્રમો થાય છે શાર્દૂલવને કહેવું છે કે આગ પ્રયેના અણુપ્રમાન કામ્ય ત્યાં રહેના માણુમોનુ દુઃખચળ દોઈ થઈ, પણ અહીં તો કાચ તેનું નહિ હોય એકાંતથી જ દેવાયેલા માગ મનને આ, લોકોથી ઉભગયેનું આન પ્રમતુ નથી શાર્દૂલવનો પ્રવધાન થયેલો તોર છે આનને માટે, તે હુનમ્હરીન છમિય કહે છે શાર્દૂલવનો ઉગ્રાટ ખોટો નથી, જેના મનની ભારતન સાત્વિક-નિર્નળ દોષ-આત્મિક ગ્રેવા જ દેવાયેલી હોય, તેને બાકની મુશ્કેલી ૨૪ આપેલો અકમાની મૂં તે હસપત્રિકાએના દુઃખ વાળા, અર્થ

પાછળ દોટ મૂકતાં, છઠ્ઠા અંકમાં દેખાય છે તેવા સૂચક, અનુક વજેરેના વાતાવરણમાં તેને ઉકરડાની જ બદખૂ આપે ને ? અહીંની શાંતિ સળગી જોડેલા ઘરમાં બેઠેલા માણસની જોવી જ ને ?

શ્લોક-૧૨ : (અહમ્મપિ) इह स्नानः अम्यक्तम् इव, शुचिः अशुचिम् इव, प्रयुद्धः क्षुण्णम् इव स्वैरगतिः बद्धम् इव सुखस गिननं जनम् अयमि ।

આ સ્થળ વિષેનો શારદ્વતનો અભિપ્રાય એવો જ હોવા છતાં તેનો પ્રત્યાઘાત એટલો તીવ્ર નથી. તેણે થોજેલી ઉપમાઓ બેનાં લાગે છે કે તેનામાં સમભાવ વિશેષ છે. ખીછ રીતે કહીએ તો શાર્દૂગરવ (તેનો પ્રત્યાઘાત બેનાં લાગે છે તેમ) બહિર્મુખ વધારે લાગે છે, જ્યારે શારદ્વત વધારે અંતર્મુખ. એ બંને ભેગાં થઈને સમપ્રમાણ વ્યક્તિ બને છે. આમ દુબ્યન્નની સામે આવનાર પ્રસંગ વખતે આ બંનેની ઉપસ્થિતિ જરૂરી છે. માનવસ્વભાવના સૂક્ષ્મ અભ્યાસી નાટ્યકારે પ્રવેશ કરતાં જ આ બંને પાત્રોનો પરિચય આપણને આપી દીધો, તે છેક સુધી ચાલુ રહે છે.

શ્રી રાય વજેરે વિવેચકોને લાગ્યું છે કે અમ્યક્તમિર સ્નાનઃ વજેરે જુદાં જુદાં ઉપમાનો દ્વારા અનુક્રમે દેહશુદ્ધિ, મનઃશુદ્ધિ, પ્રબોધ અથવા તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષવંત સૂચન થયું છે.

અમ્યક્ત-તેલમાલીસ કરાયેલો. અભ્યક્ત જ્યા સુધી સ્નાન ન કરે ત્યાં સુધી તેને ચાંદાલ ગણવામાં આવતો. સરખાવો : “तलाम्यङ्गे चित्तधूमे मेयुने क्षौरकर्णणि । तारदमरणि चाण्डालो यारस्नान समाचरेत् ।”

ધામેતરત્-ધામાત્ત્વ ફરત્ । ડાગાધી ખીજું એટલે જમણું. જમણા અંગનું સ્પર્ધન સીએને મોટે અપશુકનિવાળ લેખાય છે, જ્યારે ડાગા અંગનું સ્પર્ધન પુરુષો માટે ઇષ્ટ ગણાતું નથી. પુરુષને જમણા અને સ્ત્રીને ડાગા અંગનું સ્પર્ધન લાલ-દાથી ગણાય છે. સરખાવો : શાર્દૂષરવદતિ શ્લોક ૨૫૪૨.

પ્રતિદત્તમ અમદ્ગત્-“અમંગળ દશે” એમ ગૌતમીનું કહેવું છે.

શુમાનિ તે મર્ત્યુલ્લદેવતાઃ તિત્ત્વ-લગ્ન પછી પતિના કુળદેવતાઓ જ સ્ત્રીના કુળદેવતાઓ ગણાય છે.

મહાપ્રાપ્ત્ય-જ્ઞામાન્ય રીતે આશ્વિન વજેરે દેવલાક શબ્દોનો આગળ મહા લપ્તાગ્નાં નિન્દાત્મક અર્થ પેદા થાય છે. (શુદ્ધો : મન્તે તંત્રે ક્ષિતે પ્રાપ્તે નૈવે એતિરકે તથા । યાપ્રાપ્તં પથિ નિદ્રાપાં મહાપ્રાપ્તો ન લીજ્ઞે ॥ પરંતુ અહીં એવો નિન્દાત્મક અર્થ નથી. અહીં તેનો અર્થ છે રક્ષાન બદખૂ.

અનિર્વર્ણનીયં પરકલત્રમ્—આ વાક્ય રાજના ચારિત્ર્યનું સૂચક છે. પોતાની જ પત્નીને “પરકલત્ર” કહે છે તેમાં નાટ્યાત્મક વિધિવક્તા છે, જે પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં ચીરાડો પાડી દે. કલત્ર=પત્ની. કન્યકા હોત તો જોવામાં વાધો ન હતો. (કન્યવા હિ નિર્દોષદર્શના મવન્તિ । નાગાનન્દ) રાજના આ વર્તાવની સાથે સરખાવવા જેવા લક્ષમણના સીતા માટેના શબ્દો છે—નાહં જાનામિ કેયૂર્ નાહં જાનામિ કુણ્ડલમ્ । નૂપુરં ચેવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિમન્દનાત્ ।

શ્લોક-૧૪ : ત્વયિ રક્ષિતરિ સતિ સ્ના ધર્મક્રિયાવિઘ્નઃ કુનઃ । ધર્મોશૌ તપતિ (સતિ) તમઃ કથમ્ આર્વિર્ભવિષ્યતિ । (અનુષ્ટુપ્)

અહીં સ્નામ્ ને ધર્મક્રિયાવિઘ્નઃ ની સાથે લેવું જોઈએ; રક્ષિતરિ સાથે લઈએ તો દુષ્ટતા માત્ર સજ્જનોનો જ રક્ષણહાર હોતો તેવો અર્થ થાય. બીજી લીટી સાથે સરખાવો. રઘુ—સૂર્યે તજ્જવારણાય દષ્ટેઃ કલ્પેત લોકસ્ય કથં તમિમ્વા ।

અર્થવાન...રાજશબ્દઃ—રાજ પણ શાર્દૂલવતે અભિપ્રેત છે તે રીતે પોતાની કામગીરીને સ્વાભાવિકતાથી જ લે છે. આ ઉત્તરમાં અપાર સ્વાભાવિક ગૌરવ દેખાય છે.

રાજા શબ્દ ખે રીતે સમજાવાય : રજ્જયતિ (પ્રજાઃ) અસૌ રાજા । સરખાવો ‘ર’ને ધર્મી પ્રજા રાજ’ અને રાજને (સ્વર્વમેણ પ્રકાશતે) અસૌ રાજા । જુઓ : ‘રાજા પ્રત્નિરન્જનાત્’-રઘુ.

કુશલી-જુદા જુદા વર્ણના લોકોને કુશળ સમાચાર માટે જુદો જુદો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો. બ્રાહ્મણને કુશલ પુછાતું. જુઓ : બ્રાહ્મણ કુશલં વૃષ્ટેત્કલત્રમ્નુ-મનાનયમ્ । વૈશ્ય ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમરોગ્યમેવ ચ ॥—મનુ.

સ્વાધીનકુશલઃ—રાજના ઔપચારિક પ્રશ્નને તોડી નાખે તેવો જવાબ છે. કાશ્યપનું કુશળ તો તેમને પોતાને જ અધીન છે. તેને પૂછવાનું તે હોય ?

યન્મિથઃ સમયાત્—કોઈ કાચલાના બહુકારે ગોઠવ્યા હોય તેવા શબ્દો છે. ટૂંકા ને ટૂંક વાક્યમાં એક પછી વાત બાકી રાખી નથી. અહીં ‘સ્વીકારનો’ એવી દયાયાચના નથી, પરંતુ કરેલા કૃત્ય માટેની અધિકારપૂર્વક આપેલી મંજૂરી છે. બોલનારની પ્રભાવકતા ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

ઔપચસ્ત-ઔપચમ્ નું અર્થતન ભૂતકાળ ત્રીજો પુ. એક.

શ્લોક-૧૫ : ત્વમ્ નઃ ઈદ્ધા પ્રાયસરઃ સ્મૃતઃ અસિ । શકુન્તલ ચ મૂર્તિમતી સત્ક્રિયા અસ્તિ । તુલ્યગુણ વપૂર્સં સમાનયન્ પ્રજાપતિઃ ચિરસ્ય વાચ્યં ન ગતઃ ।

દુષ્ટતા લાયક વ્યક્તિઓમાં અગ્રણી હતો, તો શકુન્તલા મૂર્તિમતી સત્ક્રિયા-સત્કાર હતી. સત્કાર તો લાયક વ્યક્તિઓને જ મળે ને ? બીજી રીતે સત્ક્રિયા=સારી

મિયા-પુરુષક્રિયા સત્કાર્યની તો શ્રુતિના જ સૈન્ય અને માત્વિયતા પ્રેરે, તો પછી સત્કાર્ય મૂર્તિ ધાગપુ કરીને આવે તો ? તો બગમર શકુન્તલા જ થાય. પિતાએ પુત્રીની ક્ષેત્રી ઓળખ આપી છે તે જુઓ તે બાલ રૂપનું વર્ણન તો ન જ પ્રેરે, પણ તેમણે શુભનું એ સીધું વર્ણન નથી કર્યું. પોતે વાત્સલ્યથી અનુભવેના તેના આખાન વનકિતવને ધરી દીધું.

પ્રજાતિ ચિરસ્ય ગામ્ય ન ગત = પ્રજાપતિ લા ॥ સમગ્રે નિન્દા પામ્યા નથી સામાન્ય રીતે પ્રજાપતિ નગ્ન્યા બોધ બનાવી શકતો જ નથી એમ કહેવાય છે જુઓ.

ય સુદસ્તદ્વનિતા કુરુપા યા સુન્દરી સા પતિભૂષીના ।

યત્રોભય તત્ર દશ્વિતા ચ ત્રિયોર્વિચિત્રાણિ ત્રિવેષ્ટિનાનિ ॥

પ્રાગસર અગ્ર સરતિ ઇતિ અગ્રસર । પ્રવૃષ્ટ અગ્રસર પ્રાગસર ।-જુઓ 'પુરોડ્ગતો

એવુ સર્વ' પા ૩-૨-૧૮.

યધૂચરમ યધૂશ્વ વરશ્વ ઇતિ યધૂચરમ્ । ૬૪

સહધર્મચરણાય-૬૪ વખતે પતિના બધા ધર્મામા સ્ત્રીને સાથે રાખવાનો આદેશ થતો. પુત્રીનો પિતા બોલે ધર્મે ચ અર્થે ચ કામે ચ ત્યાગ્ય ઇય નાતિ ચરિતયા એમણે જ્ઞાનો પ્રતિપ્રહીના બોલે નાતિચરામિ ।

શ્લોક-૧૬ અનયા ગુરુજન ન અવનિત ત્યા અપિ વધુ ન વૃદ્ધ । દર્શકસ્ય ચ ચરિતે દર્શ દર્શકસ્ય કિં મળતુ । (આર્યા)

એવે પોતાના શુરુજનને પૂછ્યું નથી, તમ પણ સ્વજનોને પૂછવા રાખ્યા નથી હવે તમારા પરસ્પરના આચરણમાં ઝાઝ બીજો શું બોલે ? ગાધર્વવિવાહ અનન્ત ધર્મ અને સ્વીકાર્ય હતો જ્યાં સમાજનું વનણ બ્રાહ્મવિવાહ પ્રત્યે વિશેષ હોય તેમ લાગે છે ગાધર્વવિવાહને પોતાના જોખમો છે જ

રાજાને બોલવાની તક આપ્યા વગર જ એ પછી એક ઉક્તિએ આવના જ કરે છે વિસ્મૃતિને પામેલા રાજાને બોમ્ભાગના જેવ આ બધું બનાવટી, છતાં એ આયુ જ હોય તેમ રજૂ થતું લાગે ? તે તો પ્રે છે-કિમ્નિદુપદસ્તમ્ । અહીં શાપ વિરે કશું વ ન બાણુતી આશાધેતી શકુન્તલાના મનની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બેવા બેવી થતી હશે દૃષ્યન્ત હમણા જ મધની ગળા શબ્દથી તેને સત્કારનો બેવા બેવી થતી હશે દૃષ્યન્ત હમણા જ મધની ગળા શબ્દથી તેને સત્કારનો તપોવનની આ બાગાને તો ઝાઝ બાણુમ પહેલા મીઠા બોનીને પછી સાવ ફરી બધ તે બેવાનો પહેલો જ અનુભવ હશે

શ્લોક-૧૭ શાનિકુલકથામ્ર મર્ત્યમર્ત્ય સ્ત્રીમર્ત્ય ન અન્યા નિશ્ચિતે । અત્ત સ્વધુમિ પ્રમદા તદપ્રિયા અપિ પરિણેતુ સમીપ દશતે ।

જાતિકુલ-પિતાનું કુળ અહીં 'પગ્લેની' એમ કહેવાને બે મર્તુમતી શબ્દ વધારે સારો છે એમને કે પગ્લેની અને પતિ હસાત હોત તેવી અન્યથા- વિશે અહીં ઔચિત્ય જાણીને જ્યમિચારણી શબ્દ ટાળ્યો છે તદપ્રિયા ને બે લે પ્રિયાપ્રિયા એવો પણ પાડ છે "દીકરી તો પાગડી મૂડી મામરે શોભે" એવો ભાવ અહીં છે કવિ ભારતીય અમાજરચનાના સૂક્ષ્મ અભિગમી છે

સામ્પ્રતમ્-અત્તન તેના બે અર્થો થાય છે (૧) ઉચિત, યોગ્ય, અને (૨) હવે બે અહીં ચાલી શકે તેમ છે

શ્લોક-૧૮ કૃતકાયદ્વેષ કિમ્, ધર્મ પ્રતિ ત્રિમુલના (કિમ્), કૃતા અગ્ણી (કિમ્) ? અમી ત્રિકા પ્રાયેગ દેશ્વર્ચમત્તેષુ મૂછન્તિ । (આર્થા)

કુપતને હાગની જ થકા કરતો જોઈને શાર્ફગરવ રાખને આ મહાભાવે છે આ કોઠપૂર્ણ શબ્દોની સામે રાખનો ધીંગળા ચોક્કસ ઉતર છે આ યોગી કપના ઉપર રચાયેલો પ્રશ્ન જ કયા છે ?

દેશ્વર્ચમત્તેષુ વૈવન ધનમપતિ, પ્રભુત્વ અને અવિવેકીયપણુ ધણા અનર્થો હાતી શકે એમને આનું કુપતના પણ બની શકે

વિશયણ-રાખનો ઉતર આક્રમક ન હોવા છતાં ક્ષોભ સ્પષ્ટ અને ગૌરવ યુક્ત છે !

વિશેષણ-૧ ગભીર રીતે ૨ ખાન કરીને, ૩ વધારે પડતો

શ્લોક-૧૯ ઇમ્ ઉગતમ્ હદમ્ અક્લિપ્તકાન્ત સ્થ પ્રથમપરિગ્રહીત સ્થાત ન વા હિતિ અન્યસ્થન્ (અહમ્) ઝનર હવ ત્રિમાતે અસ્તુવાર કુન્દમ્, સપદિ (પત્ન) મોક્તુ નૈવ શક્નામિ, હાતુમ્ (અપિ) નૈવ (શક્નોમિ) । (નાલિની)

ઇમ્-ગાઘવ ભા મુજા આનો અર્થ અત્તપ્રાપ્તમ્, પરંતુ ખરેખર તે ગર્ભાવસ્થામાં રહેતી અને તેથી બીજાની સ્ત્રી બનેતીનું (૩૫) એનું અર્થઘટન જ બરાબર છે

આ શ્લોકમાં ગામના નાની નાથ્યાનકૂન દ્વિધા વ્યક્ત થઈ છે પોતે આ સ્ત્રીને પગપથે છે એમ બે જ આવડુ ન હોય તો દ્વિધાનું કાંઈ શું ?

ઝનર હવ ત્રિમાતે આ વખતે સ્પષ્ટ કરે છે સવારમાં કુપત ખીલ્યું હોય, પત્ન તેમાં આકળતું હિન્દુ હોય તેથી બનતો તેના મધને ભોગવી શકતો નથી તો તેમાં મધ તો છે જ એમને તે છોડી પણ શકતો નથી અહીં ગામ જમજ જેવો છે, ૩૫ એ મવ જેનું તુલાન ગર્ભને માટે છે

શકુન્તલા પગ્લે ન હોત, કના હોત તો ગામને જરૂર પડ્યુંવાનું મન થાત જ ગામ શકુન્તલાના રૂપથી એમને આકર્ષાયો છે તેને છોડી દેવા પડ્યું

શક્તિમાન નથી આ આર્થપુત્ર કાચુ રાજની રમિકના ૪ ૨ રાજના અમ પ્રતાપ
અત કણ્ઠમાથી પેની અજાણી પ્રીતિનો ઊઠેનો સાદ નહિ ૨ એકવાગ જે રૂપ તેને
અવગ્રહ પુણના વર્ગમિ ગચ્છુ હતુ, જે રૂપે તેના અતર અને બાહ્યને ભરી દીડુ
હતુ તેની પુન થયેની અનુભૂતિ નહિ ૨ અનગત રાજ કેવળ સૌ-ઈને પ્રીછી
શક્તો ગમિક હોન તોપણ તે આપણા માનનો ઓછો અપિકારી નથી તેને માત્ર
કામુદ્ર ગણીને છે- અવગચ્છુવો યોગ્ય નથી

મો તપોધના—ભારે દ્વિધામા હોવા છતાં અને કારણ જેવા તપસ્વીની
વાતને નકારવાનો પ્રયત્ન ઉપસ્થિતિ થયો હોવા છતાં ગમ્મ ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે
પોતાની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

ક્ષેત્રિણમ્—ક્ષેત્રનો માલિક, પણ ખીજનો માનિક નહિ ક્ષેત્રનો અર્થ ખેતર
પણ થાય છે એક માણસ પોતાનું વાવેલું ખેતર ખીજને આપી દે તો ખીજને
માણસ ક્ષેત્રી-ખેતરનો માનિક ગણાય પણ ખીજનો નહિ. ક્ષેત્ર એટલે સ્ત્રી પણ
થાય છે જે ગર્ભાગ્રાસ કરનાર ખીજને હોન તો ક્ષેત્રી માત્ર ‘નામનો જ પતિ’
ગણાન કેનાક ક્ષત્રિય વાયે છે તેનો અર્થ અભિચારી થાય.

દુષ્ટાન આ સ્થિતિમા શકુન્નલાને સ્વીકારી લે તો તે ગર્ભનો ક્ષેત્રી પિતા
ગણાન ક્ષેત્રી પિતા બનવ તે અન્માનપ્ર ગણાતુ ન હતુ

મા તાવત્—આને પાછળ આવના શ્લોકના વિમાન્ય સાથે જોડી પણ
શકાય અથવા તો છૂટ્ટ પણ લઈ શકાય છૂટ્ટ લેવું વધારે સારુ છે આ રીતે
કેટલાય મા તાવત્ પછી પ્રતિવચ્ચત્વ યનામ્ ને અર્થ હાર્દ સમજે છે ઘણીવાર પાત્રના
મનમા સામેના વિચારનો એક મ વિરોધ ઉભારાઈ આવે અને તે જુસ્સાથી તેને
ધુતકારી કાઢતો હોય છે ત્યારે તે શરૂઆતમા મા તાવત્ જેવા શબ્દો બોલતો હોય
છે. તેનો “નહિ નહિ” જેવો અર્થ થઈ શકે સરખાવો.

“મા તાવમ્મ શરમાગમ્મથૂતા સપ્રાપ્તા મિતિવચ્ચ સજીવશેષા । -જર્ગમાર ।

શ્લોક-૨૦ કૃતાભિમશામ્ મુનામ્ અનુમન્યમાન મુનિ ત્વયા વિમાન્ય નામ,
મુપ્પ સ્વમ્ અર્થ પ્રતિગ્રાહ્યતા યેન દસ્યુ ઇત્ત પાત્રીકુપ્પ અસિ ।

અભિમર્શ—ગાઢ સંયાગ અથવા સ્પર્શ

કૃતાભિમર્શ—જેના ઉપર આક્રમણ કરવામા આવ્યું છે તેની જેના ઉપર
અતિયાર ગુજાવામા આવ્યો છે તેની

પગપગ પ્રત્યે રોડી ન શકાન તેની આસક્તિથી એકબીજાને મળેના દુષ્ટાન્ત-
શકુન્તલાના સંબંધ આમે આ ઉત્સાહયુક્ત સંબંધી શિખને ભારે રોષ હોન તેમ

લાગે છે. આ સંબંધ આમે ગુરુસે થવાને બદલે તેને માન્ય કરતા કાશ્યપ પ્રત્યે તેને અપાર આદર છે. બ્યારે રાજા તો એ આદરણીય વ્યક્તિનું અપમાન કરી રહ્યો હતો. આથી જ તેનો ગુરુસો ભભૂકી બેઠો છે. રાજા ઉપર ક્રોધ કરી રહેલા ગૂઢ બળથી શિષ્ય અજ્ઞાત છે.

દસ્યુ:—આ શબ્દ દસુ=‘વેરાન કરી મૂકવું’ ઉપરથી આવ્યો છે. આ વેદકાલીન શબ્દ છે અને ‘દાસ’ શબ્દની જેમ ભારતના પ્રાચીન રહેવાસી-અનાર્યો માટે વપરાતો, કાશ્યપ કે તેઓ આર્યોના માથની ચોરી કરતા, તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વિધન નાખતા, અને તેમને હેરાન કરતા. આ રીતે આ શબ્દનો અર્થ ‘ચોર’ પણ થવા લાગ્યો. મુદ્દમ્ ને બદલે મુક્તિમ્ જોઈએ.

શાર્દૂલરવે અતિ આવેશમાં આવીને રાજાને દસ્યુઃ ક્વ કલ્પી નાખ્યા પછી રાજાને માટે તેનો જવાબ આપવાની કે કદાચ મિળજી શુભાવવાની પરિસ્થિતિ બીમી થઈ. આ સમયે કુશળ કલાકાર કાલિદાસે રંગભૂમિ ઉપર અત્યાર સુધી શાંત બિભા રહેલા શારદાતને વચ્ચે પાડ્યો. શાંત રહીને તેણે જોયું છે કે શકુન્તલા સાથેના લગ્નની વાત દુષ્યન્તને ગળે બિતારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ બાબતમાં તેઓ શી જીભાભેડી કરી શકે તેમ હતા ? એટલે તેણે તો દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાને જ સામસામા ખડા કરી દીધા. તેમની વચ્ચે શો સંબંધ બંધાયો તેની ખીજને ક્યાં ખગર હતી ને ?

ઝાત્મા...ષત્તત્ત—આવે વખતે શકુન્તલા કરી પણ શું શકે ? પોતાની બાળનો જ શોક કરવાનો, ખીજું શું ? શોચનીયઃ ને બદલે શોચનીયઃ પાઠ પણ છે—એટલે કે શુદ્ધ કરવી જોઈએ—માથે આવેલું કલંક દૂર કરવું જોઈએ. પરંતુ માથા ઉપર અચાનક આવી પડેલી અકલ્પ્ય ઉપાધિ વખતે માણસ આમ સ્વરથપણે વિચાર કરી શકે તેમ મનાય નહિ.

શ્લોક-૨૧ : ક્વ (તથા) કુલકયા સિન્ધુઃ પ્રસન્નમ્ અમઃ (આનિલ્યનિ) તત્કારં
ચ (પાતયતિ) (તથા) કિમ્ વ્યવેશમ્ આનિલ્યનિમ્ ટમ જન ચ પાતયિતુમ્ ર્હસે ? (આર્થી)

અહીં શકુન્તલાને કુલકયા-કિનાગને તોડતી સિન્ધુઃ સાથે અરખાવી છે. નદી
કિનાગને તોડે તેથી પોનાતુ પાણી કહેવાય અને કિનાગ ઉપરના વૃક્ષો પડી
જાય. તે જ રીતે શ્રી સ્વચ્છંદ્યારિણી બને તો પિતૃકુળને ક્ષત કિન કરે અને બીજા
કોઈકનું પતન કરાવે. સરખાવો : નયશ્ચ નાર્યશ્ચ સદસ્વભાગા તુલ્યાનિ કુલાનિ
કુલાનિ તેષામ્ ।

રાજા અહીં સ્પષ્ટ રીતે શકુન્તલાને ચારિત્ર્યહીન ગણેપડુ શ્રી ગણે છે. આ
આક્ષેપ કોઈપણ ચારિત્ર્યશીલ યુવતી માટે તરછોડાવા કળ્તા પણ વધારે અસહ્ય છે.

કુલકયા—શુઓ : સર્વકુલામ્ભરીયેષુ કયઃ?—પા. ૩૨ । ૪૨

શક્રાન્તારામ્યન્તરે-શક-ઇન્દ્રના ઓવાગમ, શક્રાન્તાર અને શચીનીય એ નામો
ઉચ્ચિત રીતે જોડ્યા છે. અહીં વાચો . “શકુન્તલાની સમીક્ષાનો ઉપેક્ષિત એક
મતગ” એ નામનો પ્રો. વનંત પડ્યાનો લેખ : સસ્કૃતિ : વર્ષ ૧૮ : અંક ૮.

પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ—જાત્માલ્પી પ્રતિમા । હાજીવાની બુદ્ધિવાળું. રાજા
કહેવા માગે છે કે વીટી ન મળી એટલે ગૌતમીએ આ વાત બેડી કાઢી. રાજા
આખી શ્રીજનિ ઉપ કાતિલ કટાક્ષ કરે છે. કઈક અને આવા જ કટાક્ષ માટે
અરખાવો : Frailty, thy name is woman, કે નારીજને ધૂર્તા કે
ત્રિયશ્ચરિત્ર પુરુષસ્ય માય્ય દેરો ન જાનાનિ કુતો મનુષ્ય ।

પરંતુ અહીં ગૌતમી બેની સાધી શ્રી ઉપ થયેલો આવા કટાક્ષ શાર્દૂરવને
દેટલો અમગ્ન થતો હતો ? આપણા માટે તો રાજા જૂઠું બોલે છે અને ફરી ગયો
છે તેમ કહી શકાય તેમ નથી, એટલે પોનાના વક્ષણ માટે તે વજ્રકટોર બને તે
પણ કલ્પી શકાય છે.

શ્રોતવ્યમ્...ગબને શકુન્તલા ‘ગામી’નો પુરાવો બતાવી શકી નહિ એટલે
હવે એક વાત યાદ કરીને સંભળાવે છે પણ ગબને તો આ બહુ તરકટ લાગે
છે. તે કહેવા માગતો લાગે છે :

“બનાવવાની વાત ઉપચી હવે સંભળાવવાની વાત આવી. ચાલો થવા દો.”

નનુ ઇક્ષ્મિન્ દિસે.. શકુન્તલા પોતાની સ્મૃતિમા સંઘગયેલા એક મનગમતા
પ્રમંગને બહાર કાઢીને રાગને કહે છે. જેને કશું યાદ નથી તેવા ગબને આ
મામૂલી પ્રમંગમ ફરી છેત્રપિડી લાગે । પણ શકુન્તલા માટે તો એ અને એવા
બીજા પ્રમંગો પોતાના મનને છેડે પ્રેમથી વાળેલી મીઠી મૂડી હતા. એવા સમગ્રો
ઉપર તો તેના દામ્પ-ચ્છવનના આચાર્ય મહેલો ચણાયા હતા. ગબના કે દેટકા

છતાં મુગ્ધ નનનાનુ આશાવેલું મન પોતાને જે મીઠું લાગ્યું હતું તે દુષ્ટતાને પણ તેનું જ નાશ્યું હતું તેવી ક પના કરે તે અસ્વાભાવિક નથી, હ અને હૃદયમયાવે તેનું જરૂર છે બિચારીએ કેટલી નમાલી લાગતી વાતને પકડી રાખી છે ।

ઉપચ્છન્દિત—લલચાલ્યો હતો

પ્રદક્ષિત અસિ—તે ઉપહાસ કરેતો

પરમાદિભિ અડી દુષ્પત પોતાની જાતને અવિષયી ગણાવે છે, અને શકુન્તલાને આત્મકાર્યનિવર્તિની=પોતાનું કામ કાઢી લેતી.

શ્લોક-૨૨ સ્ત્રીણામ્ અશિષ્નિષ્ઠામ્ અમાનુષીણુ (અધિ સ્ત્રીણુ) સદ્વચરે, યા પ્રતિબોધય (તાસુ) ત્રિમુત । પરમ્તા સ્વમ્ અપ્યજાતમ્ અન્નરિક્ષગમનાન્ પ્રાક્ અન્નૈ દ્વિજૈ પોષયન્તિ । (વસતતિનકા)

પરમ્તા —૧૫૫ હુઆઈથી પોતાના ઈંડાને કાગડીના માળામા મૂકી આવે છે કાગડી તેને પોતાનું બચ્ચુ માનીને સેવે છે અને ઉઠેરે છે મોટું થતાં કોયનનું બચ્ચુ “કૂ કૂ” કરીને બેઠી બેસે છે આથી કોયનને પરમ્તા, અવપુષ્ટ કે વપુષ્ટ કહેવામા આવે છે ગજનું કહેવું એ છે કે અમાનુષી જાતિઓમા પણ સ્ત્રીઓ આદતની હોશિયાર હોય છે, તો પછી સનજ બુદ્ધિવાળી માનુષી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી ? અગ્રાવે નિર્ગનિપુણા સ્ત્રિય (માલવિકા) અને સ્ત્રિયા હિ નામ લવંગા નિસગાદેય પઠિતા । (મૃચ્છ)

ગજ જે જવાગાર જગા ઉપર બેસે હતો ત્યારથી માધુમમાત્રને માયા જ માનીને ચાને તો મૂર્ખ ગણાય પણ અડી તો તેના ધા નિર્દોષ વ્યક્તિએને આગ્રાગ વીધી નાખે તેવો છે આ આક્ષેપથી પહેલાં અકથી અપાગ સુધી શ્રેવણ મુગ્ધાથી જ બગી બગી લાગતી, લાગણીની પોત્તી માગીની જ બનેથી દોષ તેવી દખાની શકુન્તલા સમગ્રી બેઠે છે અને બધી ગેલશમ ગાગુએ મૂકી બોલી બેઠે છે અનાર્વ વજેરે એન પણ માનવામા આવે છે અડી યાજેના પરમ્તા શ્રમા શકુન્તલાએ પોતાના જન્મ અને ઉઠે ઉપર કગસુ જોયે દોષ તેને પ । જન્મ આપીને તેની માના મેનકા ચાલી ગઈ હતી કવવા હાથ ઉઠે પામતી શકુન્તલા પરમ્તા જ હતી ને ? આ સાચુ દોષ તો ગમને વિચારને કચ ખાત હતી કે શકુન્તલાને તરે વાથી તેનો પેનાનો પુત્ર પણ પરમ્તા નવાનો હતો ?

પરમ્તા—વરે મ્તા ।

અનાર્વ—જેને અર્વપુષ્ટ મેવે દુગે, તેને વીર દુગને નબોડવે ૫૫. એનું જ નહિ ૫ । તેને મારે અનાર્વ જેવો અપાનવાચક શ્રમ વાપરવો ૫૫ ।

ગમજે શકુન્તલાના હાથમાંના કેવા ભુક્કા બોનાની દીવા છે ? તૃણચ્છન્નરૂપ-
તાપુનાથી ઢાંચે દૂવે કે જેમા અમાવધ પ્રાણીઓને પકડવામા આવે છે.

સદિગ્ધુદિ માં સુર્વન્—ગમજે ઇન્દ્રાદિમં વગેરે શબ્દો શકુન્તલા તદ્દન
ગળેપુ સ્ત્રી છે એવા પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે વાપરાં હતા, પરંતુ હવે શકુન્તલાનો
ખરેખરો ગુસ્સો જોઈને તેને શમ પડે છે

ગમ તદ્દન જડનાથી નિર્ણય લઈને વર્તવ કરતો નથી કમને ને પછલે
પોતાના નિર્ણયને તપાસતો જાત છે એ એનું જીવનપણ છે શકુન્તલાને ગુસ્સો
અનમત સ્થાયી બપનો નથી છે ને તો તેણે પણ પડે છે—જાણીએ 'Women's
anger is like a diamond's glitter, it only shines but
cannot burn "

શ્લોક ૨૩ :- રહ વૃત્ત પ્રણય અગ્નિપ્રમાણ વિસ્મરણદારણચિત્તવૃત્તો મરિણ
અતિલક્ષિતાશ્વા (અનવા) કુલિંગો બ્રુગો મેદાત્ સ્મરણ શરાસનમ્ અવિરુપા મયમ્ હન ।
(વ્યતતિનકા)

રહ વૃત્તમ્ પ્રણયમ્—ખાનગીમા થયેનો પ્રેમ

વિસ્મરણદારણચિત્તવૃત્તો—વિસ્મરણથી દારુણ બનેલી ચિત્તવૃત્તિનાળા ગધવલ્લ
અનુભાર વિગત સ્મરણ યસ્ત નન, અ એ દારુણ યક્ષિત્ત તેન જ્ઞાત યાન યસ્ય
તસ્મિન્ ।= વિસ્મરણથી દારુણ બનેલા ચિત્ત વડે જેવું વર્તન થાય છે તેવો (૬)
મરિણ એ પ્રેમ ગજેન્દ્રગડક જે છે એ શબ્દ વર્તન બતાવે છે કે પ્રપ્રયનો
એક પક્ષમાર એવો કે જે વિસ્મરણથી દારુણ ચિત્તવૃત્તિનાળા થઈ ગયા છું તો
પછી બીજું તો તેને કાપી માને ?

મેદાદુષ્ટવા ૦ અમૃત નાહિત્યકારો સ્ત્રીઓની બ્રમરોને કાનદેવવૃત્ત ધનુષ્ય
કહેતા અડી અગર સ્ત્રી શકુન્તલાની બ્રમર પશુ માનદેવના ધનુષ્ય જેવી જ હતી
અને તેમ ઉપર અત્યાર સુધી તેમથી બાણ છૂટતા હતા પરંતુ તેમને જારે
કરૂ વર્તવ બતાવ્યો ત્યારે શકુન્તલાએ ગુસ્સે થઈને બ્રમર ન કાપી હશે બ્રમરોની
આકૃતિ આમ બ નાઈ ગઈ ને શકુન્તલાએ પત્ર ગમ પ્રત્યે ક્રોધ કર્યો અને નામ
“વાહી બ્રમરો લગ” કહે છે શ્રી હિમાશક જેવી કહે છે તેમ શકુન્તલાએ મામ તાબુ
રોડયા પપુ “ધર્મપ્રદ” ગમ ઘાવન ન થયો તેની આગળ કામનુ ધનુષ્ય વૂટી ગયું
મટે ઈશ્વર્યદ્ર વિદ્યાગાર આ ઉપરિને પુરોહિતાના મુખના મ છે

ડો પિશન પ્રચિત દુષ્ટનર્ચરિત પ્રવામ । નાર્પદ દન્તે ।—એમ ખા પાડીને
આ વાકયને ને છે શ્લોક ૨૪મા આ નામકનો અર્થની ઉદ્દેશ, નાર્પદ અ નામ
નેવલ્લી, રહેનો છે એમ માનક માને છે સામ્યમ્—જાણી.

શ્રુતં...ત્તરમ્—આ શ્લોકનું અર્થઘટન કરવું મુશ્કેલ છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે આ વાક્યનો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલી ત્રણ સમજૂતીમા મગધિઃ બીજાઓને ઉદ્દેશીને છે એમ લઈ શકાય.

૧. ગદ્ય લઘુ અસોત્તરમ્ નો અર્થ અવરં ચ તદ્ ઉત્તરં ચ—“હલકો જ્વાળા” એવો લે છે. પરંતુ અહીં જ્વાળા આપવાનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ તેથી આ અર્થ સ્વીકાર્ય નથી.

૨. અવરં ચ તદ્ ઉત્તરં ચ । અહીં અવર—હલકો અને ઉત્તર—ઉત્તત. આ રીતે “આપ તો હલકાને ઉત્તત માનતા શીખ્યા છો” એવો આ વાક્યનો અર્થ થાય.

૩. અવરં ચ ઉત્તરં ચ । આ તથા ઉપરની સમજૂતીમા મગધિઃ શ્લોકોને કે અગ્નિશાળામાં રહેલા રાગ સિવાયના બીજાઓને ઉદ્દેશીને બોલાયું હોય તેમ લાગે છે. અહીં તેનો અર્થ એમ થાય કે આપે અવર એટલે કે હલકા ગળને અને ઉત્તર એટલે કે ઉત્તત એવી શકુન્તલાને સાભળ્યા. અથવા કટાક્ષની ભાષા મણીએ તો “આપે હલકી (?) શકુન્તલાને અને ઉત્તત (?) ગળને સાભળ્યા. અહીં પા. ૨. ૪. ૭૨. ‘રિમાયાશ્વમૂળ...પૂર્વાપારોત્તરાગમ્’ પ્રમાણે સમાહાર ૬૦૬ લીધો છે. હવે મગધિઃ ગળને ઉદ્દેશીને બોલાયું છે તેમ ગણીએ.

૪. “આપે તો મને બિલટોસુલટો જ સાંભળ્યો” એવો અર્થ થાય. એટલે કે જ્યારે હું અગ્નિઃ વીક્ષ્યં એ શ્લોક બોલ્યો ત્યારે મારે તારો હોય કાઢવો ન હતો. મારે તો માત્ર શકુન્તલાને જ ઠપકો આપવો હતો. તમને કંઈ કહેવાય ?

૫. શ્રુતમ્=અભીક્ષ્મ । આપ તો જિંધું—અતું જ અથવા બિલટું-સુલટું જ શીખ્યા છો. એટલે કે આપે સારી વસ્તુને ખરાગ અને ખરાગ વસ્તુને સારી માનવાતું સાંભળ્યું છે. અથવા શ્રુતિ એ શબ્દપ્રમાણ છે અને તેની વ્યાખ્યા આપ્યાગ્યા છે. પરંતુ આપની શ્રુતિ બિલટીસુલટી છે એટલે કે આપની ગાયનમાં અભાવગાન પગ પ્રમાણ હોય તેમ લાગે છે. છેલ્લા એ અર્થોમાં અસોત્તરમ્ નો અર્થ બિલટું-સુલટું થાય છે. પત્રીનો સંદર્ભ જોતાં છેલ્લી સમજૂતી વધારે બહેમોસની હોય તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૫ : યઃ આત્મનનઃ શાઠ્યમ્ અશિશિતઃ તસ્ય જનસ્ય વચનમ્ અપ્યનન્મ । યૈઃ પગતિસંધાનમ્ વિગા દત્તિ અપીકતે તે આમગાવઃ સ્મ્યુ મિત્ત । (ઉત્તમનિ)
પગતિસંધાન—બીજાને છેલ્લાની વિદ્યા. પ્રાચીન સમયમાં ગળને ચિખ-વવામા આવતી વિદ્યાઓમા આનો પણ સમાવેશ થતો.

આત્મપાચઃ—આત્મ ચાન્ દેગ તે=પ્રમાણશ્રુત અથવા વિશ્વાનપાત્ર વાળીવાળા. આ શ્લોકમા ગળએ એએ ઉત્તર કહેલા કટાક્ષોનો તથા પોતે તારો કે એવા કટાક્ષ દેખાવનો એટલો ઉત્તર અહીં દર્શાવે આપી રહ્યો છે. ગળ

શાઈંગરવને દક્ષીણનો શો જવાગ આપી શકે તે જાના તેને તો કંઈ સાલતુ જ નથી, એટલે તે પોતે ખોટા છે એવી તેને જાણ નથી. આથી તે શાઈંગરવને મો સ્વપ્નાદિનું કહીને કટાક્ષથી સંબોધે છે. જ્યારે બે માણસોમા દરેક પોતાને સાચા પાડવા અને સામેનાને ખોટા પાડવા મથી રહ્યો હોય ત્યારે સામસામે આક્ષેપ-પ્રતિઆક્ષેપની ઝડી વરસે જ શાઈંગરવે રાખેને અર્થવ્યવસ્થાની પકિતમા મૂક્યા, કે પરાનિસ્થાન નુ અધ્યયન કરનાર વગેરે કંઈ તેમા અને શકુન્તલા પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કરીને તે તેને પુરોમાગે કહે છે તેમા તેનો ગુસ્સો સાફ સીધો અને નિર્મલ છે, જ્યારે રાખના તાત્પર્યદ્વ, સ્વપ્નાદિનું વગેરે શબ્દોમા નાગરિક વહીવટકર્તાને સહજ એવો રજોગુણ છે તે નોધનું જોઈએ.

શારદા—વળી પાછા રાખ અને શાઈંગરવ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધમા અટક પડી એટલે શાંગરવ વચ્ચે પડે છે અને ઠંડે કવેજે સાફ શબ્દોમા તેકમા શ્લોકમા રાખને પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરી આપે છે.

વરુણપરિવેષિની—કરુણ વિનાય કરતી. શાઈંગરવ અને શારદા પુરુષો હોઈને શકુન્તલાને વાસ્તવિકતાને સહારે મૂકી જવા જેટલા કંઈક જાની શંકે, પરંતુ આ વખતે બધું સમજતી હોય જાના ગૌનમી જેવી વાતસત્યમભાર વૃદ્ધાને કંઈ ન થાય તે રોએ ? કાલિાસે યોગ્ય રીતે જ તેના મુખમા શકુન્તલા માટે સહાનુભૂતિ-સચક વાક્યો મૂક્યા છે.

પુરામાગે—પુર માગ ચલ્યા સા । તસમેવનમ્ । આગળ પડતો ભાગ લેનાર, વિચાર કયાં વગર, કોઈને પૂછ્યા વગર, દરેક દરેક જાગતમા પોતાની લાનકાન પશુ જોયા વગર માથું માગનાર વગેરેને પુરોમાગ કહી શકાય. આવા માણસો ગમ્યા ખોટા, તોફાની દોષ શી દોષ છે, માટે આ શબ્દના એવા અર્થો પણ થાય છે સદર્શ જોના અહીં શાઈંગરવ શકુન્તલાને દોષ શી કહેવા માગતો દોષ તેમ લાગતુ નથી. શકુન્તલાએ રાખનો દોષ કહીને ઝાઈ દનીવ કરી દોષ એનું દેખાતુ નથી. અહીં કાલ્ય શાઈંગરવ શકુન્તલાને આગળ પડતો ભાગ લેનાર, એને પૂછ્યા-જાણ્યા વગર ઉત્તરવળિયુ પત્રકુ ભરનાર, વર્તનમા અવાગમ જાળવનાર, કહેવા માગતો દોષ તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૭ यदि निमि यथा वानि तथा स्वम् अस्मि, (नहि) उदुल्लस स्वरा पितु निम् । अथ तु आनन व्रतम् शुनि वेरिस्, (नहि) पतिकुले दास्यम् अग्नि तप धनम् । (દુનવિદગ્મિન)

ઉદુલ્લસ—ઉદ્ગમન કુદ ચલા મા । નિમિ યથા વાનિ તથા=અહીં ‘અ મહાર્થ-નિવર્તિની શાઈંગરવ પોતે એ શબ્દો મુખમા ધરતો નથી.

આ શ્લોકમા ભારતીય સ્ત્રીની પતિપરાધીનતા તો છે જ, પણ એથીયે વિશાળ હાવ છે માણસે પોતાના ચવળા કૃત્યોની જવાબદારી પોતે જ ઉપાડવી જોઈએ. પોતે શુદ્ધ હોય એટલાથી ચાલતું નથી, એટલાથી માણસો પોતાને શુદ્ધ જ ગણે તેની અપેક્ષા ગંધારી નથી. પોતાની આંખી પરખ થાય ત્યાં સુધી મુઠ્ઠેલીઓ ચડન કરવાની શક્તિ-તિતિક્ષા-પણ માણસમા જોઈએ.

તપસ્વિન—અહીં કટાક્ષમા વપગાયું હોય તેમ લાગે છે.

શ્લોક ૨૮ : શશાઙ્ક કુમુદાનિ ઇય વોચ્યનિ સવિતા પદ્મજાનિ ઇવ । હિ ગણિના વૃત્તિઃ પર્વપ્રિહસલ્લેપમાદ્મસુતી (અસ્તિ) । (આર્યા)

શશાઙ્ક -શશ એકે यस્ય સઃ । ચક્રની ગહેલા કક્ષકને મસલુ પણ માનવામા આવે છે.

ગજ આ શ્લોકમા પણ પોતાની પરચીવિમુખતાથી આગ્રહની જાહેરાત કરીને પોતાને સંયમી-ગંધારી ગણાવી લે છે.

અન્યમજ્ઞ-ટીકાકાર આના ત્રણ અર્થો લે છે :

૧. અન્યસ્ય ઇત્યૈરિકસ્ય શાપસ્ય સજ્ઞ ।

૨. અય ચ અન્યસ્યા. ત્સુન્યા દેવગ પ્રસજ્ઞાત ।

૩. અયગ અન્યમ્યા લોકોત્તરાગ રાજલક્ષ્મ્યાઃ સદ્ગાત્ ।

મયન્તમેવ—આ શબ્દ માને હિંદુશીને બોલાયો હતો કે વિલિખ્યમ્ આ શબ્દ પુરોહિત માટે વપરાયેલો માને છે, કાણુ કે તે જ આનો જવાબ આવે છે. પ્રાદે ગન્નેન્દગકક આ શબ્દ શાર્દૂગવને માટે વપરાયેલો માને છે. તેઓ જણાવે છે કે આમા શાર્દૂગવને ચૂપ કરવાનો આશય છે. ગજના ઉપર તેને અન્યમજ્ઞનો આક્ષેપ કર્યો એટલે ગજ તેને જ પૂછે છે. ત્ને ગજ પુરોહિતને પૂછે તો ગજએ શાર્દૂગવના હાથે હાગ ખાધી ગણાય. વળી એ માણસની વાતચીતમાંથી ત્રીજા માણસને નબોધવાનો હોય ત્યારે એ માટેનું અંગૂચન પણ જોઈએ, અને મયન્તમ્ પદમાં જ શબ્દનું વચન પણ આક્ષેપ કરના શાર્દૂગવને માટે જ દોષ એમ લાગે છે.

પ્રા. ગન્નેન્દગકકની દલીલો પ્રતીતિકાક લાગતી નથી. ગજનો આશય શાર્દૂગવને ચૂપ કરવાનો છે એવું જ શા માટે કે ત્ને નામને પોતાના તરફે ગ્રેહા નાવ વિષે ખાતરી હતી તો શાર્દૂગવની આદિયાં જ ન સુધીની છુટ્ટો ઉપ્પિઓ જોના તેને તો ગજ અન્યમજ્ઞથી શકુન્તલાને જુદી ગયો છે તે વિષેની પણ ખાતરી ખાતરી જ છે. આ અક્ષમા એ રીતે તો શાર્દૂગવ કથારેષુ ગજ પક્ષે પણ સ્વયં હશે તો એની ચંચળતા પછીને ચૂપ થયો નથી. જ્યારે ગજના મનમા દિશ્વા ન્દલા કરી છે. ગજને જે ધર્મનકટ લાગે છે તેને ધર્મસન્દર્ભેથી જીજ્ઞાસો જ ન દોષ ત્યાં

મનોદાત્મક વિવરણ

શાર્દૂલગ્નને પૂછવાનું શું હોય ? પુરોહિત માથે વાત કરના વિશિષ્ટ ગંગમૂચન મૂક્યું નથી, તો 'શાર્દૂલગ્ન ચૂપ થઈ ગયો' એવું પણ કયા છે ? ગંગમૂચનોની બાગતમાં મંદેરના નાટકકારોમાં બહુ ચોક્કસાઈ નથી. દલાય મૂક્યું હોય અને હાથ પણ થયું હોય. એ શબ્દનું વજન પુરોહિત માટે પણ લાગુ પડી ગયાય "હું" તો નક્કી કરી શકતો નથી, એટલે હું તો વિચારાળા કવિમાંથી નીકળી જઈ છું, તો હવે આપને એકને જ પૂછું" અહીં એ એટલે બીજા-અમે નહિ, એવો ભાવ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં ગજની હાર થઈ છે એમ માનવું બગાડ નથી, પરિસ્થિતિ જ ગૂંચવણવાળી છે એટલે ગજના મનમાં સ્થાય થયો છે. આ વખતે તે પુરોહિતને પૂછે તેમાં વાધો શું ? પુરોહિતનું કામ જ આવે વખતે જવાબ આપવાનું છે શાર્દૂલગ્ન કે ગજ એ બેમાંથી કોઈ પણ એકબીજાને ડગવવાનો પ્રત્યક્ષ કરતા હતા તેનું પરિસ્થિતિનું આકલન બોલું છે.

બ્રાજ્ઞનનઃ શાટયમ્ બોલનાગ માટે એક ક્ષણ પણ એવું માની શકાય કે તેનામાં શકુન્તલાના ચાગિય વિષે સ્થાય જન્મ્યો છે ! ગજનો સ્થાય પણ આ ગૂંચમાં પોતાનું કર્તવ્ય શું તે મમજવા અંગેનો છે.

સ્થાય-સમ્પન્નો-માથે ગહેવું. જ્યારે એક કામ માટે બે વિકલ્પો એકસરખા બોલના રીતે શક્ય હોય ત્યારે સ્થાય થાય છે.

ગુરુલાયણમ્—આનો અર્થ 'ભાર હલકું' અને ત્યાં પછી 'નાચું બોલું', 'નાચું બગમ' વગેરે થઈ શકે ખરી રીતે ગૌરલાયણમ્ થાય, પણ પાંચમાં આ શબ્દ આ રીતે પ્રચલિત થયો.

શ્લોક ૨૯ • અહમ્ મૂઢઃ સ્વામ્ ઇયા વા મિથ્યા વદેત इति સ્થાયે । (અહ) દારવાગી

મગમિ બાહો પક્ષીસ્પર્શપામુલઃ । (અનુક્રુપ)

પક્ષીસ્પર્શપામુલ — પામુલ = ધૂળથી ખગમ્યો, ધૂળટાપેલો, એટલે કે મહિન. બીજાની ટીના સ્પર્શથી મહિન.

આદિષ્ટૂર્ણ-પૂર્વે અદિષ્ટ । પૂર્વે જેનું ભવિષ્યકથન કરવામાં આવેલું છે તેવો.

ઉપસ્થિતમેષ—તેને માટે છે જ, નિશ્ચિત છે જ. કુત્તરમ્ ઉચ્યતે इति ચેત્—આમાં ચાગિય પુરોહિતની 'અધિકગ્ન્ય'ના જેવી શબ્દો બોવા મળે છે આ વાક્ય બંને પૂર્વપક્ષને ગ્રહ કરે છે. કાનિષ્ઠની કલમ બધા પ્રકારની શૈલીમાં એકબીજાની આસાનીથી વિહરી શકે છે.

દેહિ મે વિવરમ્—મને માર્ગ આપ તપોવનમાંથી નગરમાં આવતા શકુન્તલાએ શું કાર્ય હશે અને શું બની ગયું ? એક ત્યક્તા, શકાસ્થઃ ચાગિયવાળી સ્ત્રી તરીકે જીવવું તે કરના છુટાઈ જવું સાડુ, પરંતુ એ કયા એમ સુખમ હોય છે.

શ્લોક ૩૦ : સા વાગ્ય સ્વાનિ માગ્યાનિ નિન્દન્તી વાહુલ્લેપ કન્દિતુ પ્રવૃત્તા
ચ, સ્ત્રીસંસ્થાનમ્ એક ય્યોતિ. આરાત્ એનામ્ ઝલ્લિષ્ય અસ્મસ્તીર્ય જગામ ચ । (શાલિની)

વાહુલ્લેપમ્—હાથ બેચા કરીને, હાથ ઉઠાળીને

ઝલ્લેપમ્—ઝડપી નુ જમુલ્લ છે જુઓ : ‘સ્વાહમે ધ્રુવે’ । સ્ત્રીસંસ્થાનમ્—ત્રિપ
સંસ્થાનમ્ સ્ત્રીસંસ્થાનમ્ । તદિય સમ્બાન યસ્ય ।

એક ય્યોતિ—આ શકુન્તલાની માતા મેનકા હોય.

આરાત્—દૂરસમીપયોઃ—અહીં દૂરથી.

સીમિત જ્ઞાનવાળા માનવોની પાસે શકુન્તલા પક્ષે રહેતું સત્ય ન સ્વીકારાયું,
ત્યારે કવિએ અતિમાનવ તત્વનો અહીં ઉપયોગ કર્યો શકુન્તલાના હૃદયની ઉતાવળ
—સરળતા તથા અમાનવીય ઉત્તરના જોના તેનું એક ક્ષણ પણ અપમાનિત દશામાં
રહેતું શે સાખી શકાય / રાજાને અને બીજા પાત્રોને પણ વિમાસણમાં મૂકી દે
અને વિહ્વળ બનાવી દે તેવો પ્રસંગ બની ગયો અવગત રાજા તો ક્રિમ્. અગ્નિચક્રે
કહી પુરોહિતને શાત પાડે છે, પણ તેના મનની સ્થિતિ ચલતુ દૂરમાન બને છે

મહાભગ્નની મૂળ કથામાં આવના આકાશવાણીના અનિપ્રાપ્ત પ્રમગ્ને અહીં
કપતાગમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે આ આખા પ્રસંગના સાક્ષીઓ એવા
પુરોહિત આદિ પાત્રોના મનમાં ગમ્મતે થયેલી દ્વિધા અર્થે તથા શકુન્તલાના
પાવિત્ર અર્થે મદેહ ન જાણે તે ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ—પુનર્મિલન પછીના નમનની
દૃષ્ટિએ અગ્ર-યનું હતું.

શ્લોક ૩૧ : કામ્મ પ્રત્યાદિષા મુને તનયા પરિવ્રહ ન સ્મરમિ । યન્મ
દૂરમાન હૃદય તુ (માં) પ્રત્યાયયતિ જ્ઞ ।

તનયાં પરિવ્રહં ન સ્મરમિ—જગ ક્રિયષ્ટ રચના છે મુનિની પુત્રી (મારી)
પત્ની હોય તેનું મને યાદ આવતું નથી.

પાત્રમાં એક વિરોધી ચર્ચા માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

અંક છઠ્ઠો

પાત્રમાં અંકના નાટ્યકાર્ય બાદ ધણી સમય પછી, કાચ દેવલાક વર્ગો પછી
જ્યાં અંકને પ્રમત્ર આવે છે ગમ્મતે શકુન્તલાને ન સ્વીકારી અને તેને અપમાનિત
સર્થ જવામાં આવી ત્યાં બા- વિષે મહિનાઓમાં મહોર્વા દડો અને વર્ગો વીતી
તથા દડો, છતાં રાજાની સ્મૃતિ આડે આવેતો પડેા દટયો નથી. હવે જ્યાં અંકના
પ્રવેશકમાં ગમ્મતની વિસ્મૃતિને અમત્ર કરે તેવો પ્રમત્ર જાયો. અગ નમનના ‘ઈ
માર્ગનું છે.

નાગરિક-નગર (સ્થાવિવાનાર્ય) નિયુક્ત । અથવા નગર રક્ષિત ઋષી નાગરિકઃ । નગરનું રક્ષણ કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો પોલીસ અધિકારી. પહેલા આ જગ્યા ઉપર ગજના મ્યાલ-સાળાને નીમવામા આવતો. આથી પછીથી રાજાનો કસોય સજો ન હોય તો પણ કમલ કહેવામા આવતો.

કુમ્મીરક-કુમ્મિન હસ્તિનમ્ ફરયતિ इति कुम्भीर. નક્ર । મગર, કુમ્મીરઃ एव कुम्भीरकः । મગની, હાથીને ચોરીશ્પીથી ખેચી જવાની રીતને લીધે પછી ચોરી કરનાર બધાને માટે આ જ શબ્દ વાપરવામા આવતો તેની બીજી બે પ્રકારની સમજૂતી પણ આપવામા આવી છે :

૧. કુમ્મીમ્ (अव्यकुम्भ) घनपूर्णं सति चोरयति ઋષી કુમ્મીરઃ । કુમ્મીરઃ एव कुम्भीरकः । પ્રો. મજ્જેમ્ ૩૬૭ ૨ કુ (જ્યો)મમિદ્ (તોડવી) ઉપરથી અનિયમિત રીતે આ શબ્દ સાધી શકાય મણિવન્ધનેર્ત્કીર્ણનામવેયમ્ । (૧) મળે વન્ધનમ્ યત્ત તત્ મણિવન્ધનમ્ । તાદૃશ ચ ઉર્ત્કીર્ણનામવેય ચ-જેના ઉપર મણિ જડાયેલો છે અને જેના ઉપર નામ કોતરાયેલું છે તેવી. (૨) મળેઃ વન્ધનં યત્ત इति मणिवन्धनम् । મણિવન્ધને ઉર્ત્કીર્ણં નામવેય યસ્મિન્ । જેના ઉપર મણિ જડાયેલો છે તે મણિવધન ઉપર જેનું નામ કોતરાયેલું છે તેવી (૩) મળીનામ્ વન્ધનમ્ મણિવન્ધનમ્ । તેન ઉર્ત્કીર્ણં નામવેય યસ્મિન્ ।

મારમિશ્રા —‘માર એટલે ડાહ્યો માપુસ’, મિશ્ર માનવાચક પ્રત્યય છે આ બન્ને શબ્દોનો સામટો અર્થ ‘આપમાહેમો’ જેવો થાય. ‘માન્યો માવેતિ વક્તવ્ય’ પ્રમાણે માનનીય વ્યક્તિને માર શબ્દથી મજોબન કરવામા આવતું. પાચ્ચર-પાચ્ચન્ ચરતિ ઉપરથી અનિયમિત રીતે પાચ્ચરને બાંધે પાચ્ચર થાય. જે દિવાલને તોડતો કરે છે તે. આ શબ્દનો અર્થ ‘ધગધગ’ કે એવો જ કંઈક થાય મા ઇનમન્તરા પ્રતિચાન-એને વચ્ચે અટકાવ નહિ. સ્થાલ આમ કહીને માર ઉપરી તરીકેના અધિકાર અનુભાવે છે એટલું જ. માછીમાર પ્રત્યે તેને કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણતા થઈ હોય તેમ નથી.

આયુત્ત-આયુત્તો મળિનોપતિ । મૂળ આનો અર્થ ‘મનેલી’ પરંતુ પછી ઉપરીને બોલાવવા માટેનું માનવાચક સંજોગબન આપણા ‘માહેન’ જેવું.

ચિદ્રુદ્ધ દદાનીમાત્રીયઃ-આ વાક્યમા અકાચ્ય કાચેયો કાતિય કટાક્ષ છે પોલીસો તે વખતે પણ નિર્દોષ માણસો પ્રત્યે અથવા માણસે દોષ કર્યો છે કે નહિ તેની છકાવ ગળ્ય વચ્ચ નિહુર વર્તન કરના હોય.

મ્લેક-૨ : इदं हि विमिष्टिनं यमं मूढत्रं तद् हि न विमर्शनीयम् मित् । (વિનાયક)
અનુસ્મર્યુદ્ અપિ શ્રેયિનઃ જનમ્ સ્મિન્નમ્ મરિત્ । (વિનાયક)

માણસે પોતાનું સહજ કામ કર્યા કરવું જોઈએ. પોતાનું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક જાળવવાથી જ માણસ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. જુઓ ગીતા ૧૮ : ૪૮-સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોયમપિ ન ત્યજેત્ ।...વગેરે.

મે. વિશિષ્ટ અનુકમ્યામુદુરપિને ગદ્યે અનુકમ્યામુદુરેવ શ્રોત્રિયઃ વાંચે છે. શ્રુતિને જાણનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ. જન્મથી માણસ બ્રાહ્મણ હોય, પણ તેમાં સંસ્કાર અને વિદ્યા મળે ત્યારે તે શ્રોત્રિય કહેવાય છે. ધીવર એમ કહેવા માગે છે કે મારો ધંધો અમુક પ્રકારનો ફર હોય તેથી તે ધંધો કરનાર પણ એવો જ હોય તેમ માનવું તે યોગ્ય નથી. એમ લાગે છે કે કાલિદાસના જમાનામાં યજ્ઞમાં પશુહિંસાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. અલગત આ શ્લોકમાં માછીમારે સૂચવ્યું છે તેમ લોકોમાં મનથી હિંસા પ્રત્યે નફરત પણ પેદા થતી જતી હોય. શ્રી રામ તો કહે છે કે આ શ્લોકમાં કાલિદાસ બૌદ્ધોને જવાબ આપે છે.

રોહિતમત્સ્યઃ—આ એક પ્રકારનું લાલ રંગનું માછલું છે. ગંગા કિનારાના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે અને ત્રણેક ફૂટ સુધી લાંબું હોય છે. તેનું પેટ સોનેરી તથા પાંખો અને આંખો લાલ હોય છે. વિશ્વગન્ધી-વિશ્વ એટલે કાચું માંસ તત્ત્વ ગન્ધઃ । તા વિષયે ક્ત્વ્ય । અથવા જેના શરીરમાંથી કાચા માંસની ગંધ આવે છે તે.

ગોધાદી—ગોધામ્ અત્તુ શીલમ્ ક્ત્વ્ય । ગોધા એટલે મગર. મગર ખાવાવાળો ગોધાદી. દેહલાક તેને “ધોખાઉ” પણ કહે છે. સિપાઈઓ શરીરની ગંધ ઉપરથી માછીમારના ધંધા વિષે અભિપ્રાય બાંધે છે.

મત્સ્યચન્ધઃ—મત્સ્યાન્ વખાતિ ઓ । માછલાં પકડનાર. મત્સ્યમેદક-ગાંઠને તોડનાર, ખીસાકાનર, ગડિયો.

ગોપુરદ્વારે—નગરના બારણાને ગોપુર કહેવામાં આવે છે. ગોપુરનિ પુસ્ત્ । અને પુદ્વારં તુ ગોપુસ્ત્ । અગ્રી દ્વાર શબ્દ મૂકીને ‘ગોપુર’ના અર્થને બેવડો છે.

... નગરસરોવર્મણીયા રાજાનઃ—સામાન્ય રીતે ગુરુદેવારને રાજા પાસે સર્થ જવાનો અમુક ચોક્કસ સમય હોતો. એટલે એ રીતે સામાન્ય રીતે રાજાઓને ગમે ત્યારે મળી શકાતું નહિ. તપસ્વીઓ અલગત અપવાદ્વર હતા. વચસ્વ મુનનમઃ વિન્દ્યુમ્ જેને ફાંસીની-મૃત્યુની સજા કરવામાં આવતી હોય તેના ગદ્યમાં જાણ, વચ્ચે વચ્ચે લાલ પુષ્પોની માળા પહેનાવવામાં આવતી હતી. માછીમારના મૃત્યુદંડ અંગેની પુષ્પમાળા ગૂંથવા માટે મુચકના હાથ સજવગી રહ્યા છે. તેને રક્ત કેવો પ્રાપ્ત છે । ચોરી જેવા ગુન્હા માટે પણ ફાંસીની સજા થતી. જુઓ મનુ ૮ : ૩૨૩ : ‘પુષ્પાન્નં પુત્રીનાન્ નારીનાં ચ વિદીતઃ । દુર્યજ્ઞાન્ ચેવ જ્ઞાન્નં દયન્દી ॥

અવગણમારણઃ—કારણ વચ્ચે મારનાર.

ગ્રંથાલિ ...દ્રશ્યસિ— દેહાતદ્ડની સગ્ગનો અમલ કરવા માટેના પ્રાચીન સમયના જુના જુના પ્રતારો. ગ્રંથાલિ— હોમના દ્રવ્યને બલિ કહેવાય છે. મૃત્યુની સગ્ગ પામેલા માણુમને ગીધકા ખાઈ જતા હશે અને કૃતરા દ્વારા તેને ફાડી નાખવામા આવતો હશે.

પ્રવિદ્ય—આની પછી બ'ગાળી—કાશ્મીરી વાચના પ્રમાણે બે ઉક્તિઓ આવે છે શ્યાલઃ—શીવ્ર શીવ્રમેન્ત (અર્થોક્તે)

પુરુષ.—હા હ્નોડસ્મિ । (વિષાદ નાન્યતિ ।)

શ્યાલ—મુઞ્ચવ રે મુઞ્ચવ જાલોપજીવિનમ્ । ઉપ્પન્નઃ સ્વલ્લક્ષ્ણુલીયકસ્યાગમ ।

અર્થ યમસદન—સિપાઈઓને ગળા સુધીની ખાતરી હતી કે માછીમારને દેહાતનો જ દંડ થશે, પણ બચી ગયો. એટલે તે કહે છે કે 'યમને ઘેર જઈને પાછો આવ્યો'

વીદ્યશો મે આજીવઃ—આગળ વિશુદ્ધ આજીવ માં સિપાઈઓએ કરેલા કટાક્ષનો વળતો ઉત્તર. માછીમારના ધધા ખરાબ ન હતા.

પારિતોષિક—કથયતિ પરિતોષઃ પ્રયોજનમ્ અસ્ય इति पारितोषिकः । કેટલાક પરિતોષ કથય પણ વાચે છે. એ બરાબર નથી સેવિન. આયુક્તેન—'આપે ખરેખર સેવા કરી', કર્ણ કે આપની સેવાથી મહાગજ પુશ થયા. અવગત અહીં તે વીટીએ ગગ્ગનો વિસ્મૃતિનો પડદો ટાવવાનું કામ કર્યું હતું, એટલે સાચે જ સેવા બહુ બાંધા પ્રદાગની હતી. સચક તે એટલું કહેવા માગે છે કે આપની જે સેવાથી માલિક પુશ થયા અને માછીમારને ઇનામ મળ્યું તે સેવાનું મૂલ્ય જોડ્યું જ ગણાય

નતુ મગ અમ્ય કૃતેન . જનુકની જીમમાંથી માછીમારને મળેલું ઇનામ જોના પાણી છૂટતા લાગે છે. હમણા જ જેને ગૃધ્રગતિ વગેરે બનાવવાની છ્વ્હા હતી તેને એકાએક માલ્ત્વિકર્મનાં તરીકે સંબોધવા માગ્યો. આ તેનું પર્ગિર્તન તેના વ્યક્તિત્વનું ઘોતક છે.

મટ્ટારવ, इतोऽर्ध—માછીમાર જનુકની છ્વ્હાને પારખી જઈને તેમને પોતાને મળેલી ભેટમાંથી અર્ધી આપે છે.

મુનનોમૂલ્યમ્—આ શબ્દમાં ઘણા અર્થો ગ્રહેલા હોય તેન લાગે છે.

(૧) મુનનસા મૂલ્યમ્ इत्य मूल्यम् यस्य ।—પુખ્તતા જેટલી કિંમત આ અર્થમાં નમ્રતા છે, "ફૂલ નહિ તે ફૂલની પાખડી"ના છે તેવી.

(૨) આપે મારા વડ માટે કે પેની ફૂલની માત્રાના ફૂલ માટેની કિંમત અહીં કટાક્ષ છે તમે તે હમણા માગ વાની તૈયારી કરતા હતા અને પાછા જેવા મારી પામેથી લગ પડાવવા તૈયાર થઈ ગયા ।

(૩) માગ મનુ મૂલ્ય તને માગ પ્રત્યે જે સદ્ભાવ બતાવ્યો છે તેનું મૂલ્ય

કાદમ્બરી—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય :

૧. કુસ્તિતમ્ અમ્બરમ્ કદમ્બરમ્ । કદમ્બરમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કાદમ્બરી । કદમ્બર = ગંદા વસ્ત્રવાળો, અને જેના સેવનથી વસ્ત્રો ગંદા રહે તેને કાદમ્બરી કહેવાય. આમ કાદમ્બરી=દાર. ૨. અથવા કદમ્બર=નીલમ્બર —મલરામ. કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામ કાળા વસ્ત્રો પહેરતા હતા. તસ્ય હ્યમ્ કાદમ્બરી—મલરામને દાર થયો જ પ્રિય કંતો. આથી કાદમ્બરીનો અર્થ દાર થયો. શૌણ્ડિકાવળ—શુણ્ડા એટલે સુરા અથવા દાર. શુણ્ડા વળ્યમ્ અસ્ય સઃ શૌણ્ડિકઃ—દાર વેચનાર. તેની (આવળ=) દુકાન અથવા દારતું પીકું.

૧. રાજાને પીંટીની પ્રાપ્તિ થતાં વિસ્મૃતિનો પડદો હઠી ગયો અને પુનર્મિલન માટેની દિશા જિધડી. શકુન્તલાની તાજ થયેલી સ્મૃતિ મુખ્ય દૃશ્યમાં આવતા દુષ્યન્તના પશ્ચાત્તાપની પુરોગામી બની રહે છે.

૨. પ્રવેશકમાં આવતું દૃશ્ય તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું કંઈક અગંભીર પણ છે. તે નાટ્યક્રિયામાં વૈચિત્ર્ય સર્જે છે. આની સાથે સરખાવો હેમ્લેટનો Grave diggers' Scene અથવા મેકબેથનો Porter's Scene.

૩. પ્રવેશકમાં તત્કાલીન સમાજનું, શેરીના માણસોનું દર્શન થાય છે. પોલીસોની શુદ્ધગારો પ્રત્યેની રીનભાત, તેમની ભાષા, તેમનું લાચિયાપણું, તે જમાનાના ચોરી માટેના દંડના નિયમો વગેરે બાગતોની આપણને જાણ થાય છે. તદ્દન નીચલા ધરના માણસો આમાં આવતા હોવાથી આ દૃશ્ય બધા માણસોને અસરકારક છે.

મુખ્ય દૃશ્ય

પ્રારંભમાં મેનકાની સખી સાનુભતી નામની અપ્સરા શકુન્તલાનું દુર્ઘંવ ઠવે ક્યારે પૂરું થવામાં છે તે જાણવા રાજાની હાલત જોવા આવે છે. તે શકુન્તલાને સહી કહે છે. ‘રાજાને શકુન્તલા યાદ આવી કે નહિ’ તે તેને જોવું છે.

આકાશવાન એટલે ‘આકાશમાર્ગ’ અથવા ‘આકાશમાં ચાલી શકે તેવો રથ’. અહીં ‘આકાશમાર્ગ’ વિશેષ બંધ બેસે છે.

પર્યાયનિવર્તનીયમ્—વારા પ્રમાણે કરવાનું. સાધુજનોને સ્નાન કરવાનો સમય દોષ ત્યાં સુધી અપ્સરસ્તીર્થમાં અપ્સરાઓને વારા પ્રમાણે ઢાંચર રહેતું પડતું હતું.

ઉત્તમ્—સમાચાર, જ્ઞાન. સાનુભતિને દરિનાપૂર જઈને ગાળનો જ્ઞાન બળી લાવવાની વિનંતી મેનકાએ ધોરા સમય પડેલાં કરી હતી.

પ્રણિધાનમ—યોગની કેટલીક ક્રિયાઓમાની આ એક ક્રિયા છે. આમા ઠાઈ વસ્તુ ઉપર ઊંડું ધ્યાન કરવાનું હોય છે આમ કરવાથી તે વિષય વિષે બધું જ બાણી શકાય છે.

સત્વ્યા આદર—અહીં સખી એટલે શકુન્તલા હવે પછી આ અકમા દરેક જગ્યાએ સાનુભતીએ ‘સખી’ શબ્દ દ્વારા શકુન્તલાને જ ઉલ્લેખી છે સાનુભતી પ્રણિધાન દ્વારા ગજ મંત્રથી બધું બાણીવા સમર્થ છે આમ છતાં સખીએ તેને ખાસ હસ્તિનાપુર જઈને સગી આખે ગળતે ભેવા તથા રજવાનો આગ્રહ કર્યો છે

તિરસ્કરિણી—(૧) અદશ્ય થવાની એક પ્રકારની વિદ્યા (૨) કેટલાક આને ‘અધાગપછેડો’ ભેવા ઠાઈ પડેલાં પણ માને છે. પણ અહીં પડેલાં અભિપ્રેત હોય તેમ લાગતું નથી.

શ્લોક ૨ દે આનાપ્રહરિતપાણુર રસન્તમાસસ્ય જીરર્ત્તસ્ય ઋતુનક્ષલ, ચૂત્તકોરફ, દ્વષ્ટોડસિ । ત્વા પ્રસાદગમિ । (આર્ષા)

ચૂત્તકોરફ—આગાનો મોર ચેગીઓના નામ પરમૃતિકા અને મધુકરિકા છે. તે નામોનો અર્થ અનુક્રમે ટાવલ અને લમરી થાય ચેગીઓના નામ ઋતુઓની વિશિષ્ટ વસ્તુઓ ઉપરથી પાડવા તેવી પરંપરા હતી

ચૂત્તકલિકા—આમાની કળી ઝમ્મતા પરમૃતિકા મળતી—પગ્ભૃતિકા અહીં પોતાના નામ ઉપર શ્લેષ કરે છે, કારણ કે આમાની કળી ભેઈને જ ક્ષય પશુ ઉન્નત થઈ જાય છે અહીં પોતે ઉન્નત થઈ હતી.

સરખાવો ચૂતાહુરુસ્વાદકવાયનષ્ટ પુસ્કોરિલો યન્મધુર ચુકુન ।—કુમાર૦

મધુકરિકા, તવેદની કાલ દય । પગ્ભૃતિકા મધુકરિકા ઉપર શ્લેષ કરીને તેને કહે છે કે તારે હવે મદવિભ્રમ ગીતોનો સમય આવ્યો. પગ્ભૃતિકા પ્રિય વદાની જેમ ઓલકી અને મજકરીખોર લાગે છે. રમભૂમિ ઉપર આ બંને પાત્રોની વાતો જ સહજાય અને ખીન્ને કોઈ સન્નિવેષ ન હોય તો પણ વનતઋતુની આહ્વાદકતાનુ વાતાવરણ ખડું થઈ જાય.

કપોતહસ્તકમ—હાથમા ખાડો પડે તેવી રીતે હાથની અજલિ બાધવાની રીતને શાસ્ત્રીય પરિભાષામા કપોતહસ્ત કહે છે યુરુને પ્રભામ કન્તા, તેમની સાથ વાતચીત કરતા, હા લાગ્યો હોય ત્યારે, વિનની કરતી વખતે અને વિનય બતાવતી વખતે હાથને આ રીતે ગખવો તેવો રિવાજ હતો. સરખાવો . કપાનોડસી કરો યત્તિમૂલાપ્રગર્થક । પ્રણામે ગુપ્તમાર્ગે ।

શ્લોક ૩ • દે ચૂતાહુરુર, ઘડીનધનુષ કામાયલ મવા દત્તડમિ । પચિનયુનિ-જનલક્ષ્ય પન્નામ્પરિ શ મગ । (આર્ષા)

ગૃહીતધનુયે—જેણે ધનુષ્ય ધાગ્યું કર્યું છે તેવા ગૃહીત ધનુ યેન તસ્મે ।
કામદેવને “પુષ્પધન્વા” કહેવામાં આવે છે કામદેવ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને બેસે છે તે
તેને ચૂતાકુન્ત આપવામાં આવ્યું

પञ्चाभ्यधिक—પાયમાં એક કામદેવની પાસે પાય બાણ છે તેથી તેને
પન્ચાગ પાણ કહેવામાં આવે છે તેના પાય બાણ માટે જુઓ

अविन्दमशाकं च चूतं च नवमल्लिका ।

नीलसल च पञ्चैते पञ्चागस्य सायका ॥

આ પાયેના બાણોમાં તુ એક થા “તુ પાયથી અધિક એટલે કે ૭૫૬ બાણ
થા” એવો અર્થ બગચા નથી, કાગ્યુ કે ચૂત નો પાય બાણમાં જ સનાવેથ
કરવામાં આવ્યો છે

ઉપગતા શ્લોક ૭ અને ૩ એ બન્નેમાં પ્રતિ-તત્ત્વ પ્રતે નાજુક સીટ પની
કામળ લાવન વાણી વહી છે એટલે તે હ બને એકલ્પ પદ્મી ને છે અમામજ-
ભાનખૂલી

શ્લોક ૪ ચૂતાના ફલિકા ચિરનિર્ગતા અપિ સ્વ રત્ન ન વધન્તિ । યદ્વતિ
કુરુત્ત સનદ્ધ ત્વ પરસમ્યથા સ્થિતમ્ । શિરિર ગતે અગિ પુસ્તાન્નિલાના સ્ત
વળેયુ સ્વસ્થિતમ્ । શુદ્ધ સ્મર અગિ ચન્દ્રિત તૂર્ગાર્ધકૃષ્ટ શર સહસ્તિ । (શાદ્દલવિગીતિ)

ચિરનિર્ગતા અપિ— ૧૫૫ વખતથી કૂટેની ૭૫૫ સ્વસ્થિતમ્-વેાધ ૧૫ ૬
તૂર્ગાર્ધકૃષ્ટમ્-ભાષામાંથી અર્થ બેનેત્ર

૩ કૌ પૃથિવ્યામ્ લીનમ્ પ્રસૂતમ્ મરતિ તત્ કૌતીનમ્ । જો પૃથ્વી ઉપર ખૂ
ફનાર છે તે અપાઓ પૃથ્વી ઉપર જન્મદીથી ફેનાઈ જાન છે

૪ કુલે=નનસમૂહે મવમ્ કૌલીનમ્ । લોકઅમૂહમા ઉત્પન્ન થયેન કે લે કમમૂહ
માથી આવેનુ

ઝડપના-રૂમ્ ઝગ । (સુપસુપ સમાસ) પહેના પછેનો

શ્લોક-૫ રમ્યમ્ દ્વષિ । યથા પુરા (તથા અધુના) પ્રકૃતિમિ પ્રગ્રહ ન
સમ્યતે । શરણગ્રસ્તવિગ્નન ઝનિદ્ર એવ ત્યા ગમગતિ । યન્ના દાક્ષિણ્યેન ઋત્ત પુરેમ્ય
ઉચિતા યાચ દદાતિ તદા મોક્ષપુ સ્વલિન (સન્) ચિર ઔઢાવિલ્પ મરતિ । (શાર્દૂલ)

શકુન્તલાની સ્મૃતિ જાગ્રત થના પછી રાજા કેવો પચાતાપ કરતો હતો અને
તે વખતે તેની સ્થિતિ શ્રી હતી તેનું અડી ચિત્ર આપવાના આવ્યું છે

મધ્ય દ્વેષિ—માણસને પોતે અપગાધી લાગે અને કુખ થાન ત્યારે રમ
પાતો માટે પશુ ધનગણ પે । થાન તે મનોવશાનિ અન છે જીભઓ માણસની
નિન્દા કરે કે વાકુ બોને તેનાથી એવ ગમગવાનું નથી જોટલું પોતે જ પાતાની
સામે હતો પડે છે

ધૈમનસ્યમ્-વિગ્નન યન્ના । તસ્ય માય । અથા ત્રિકત મન યત્વ । તસ્ય માય ।

શ્લોક-૬ પ્રગણિશ્વસોપમજ્ઞનવિધિ વાનપ્રસોદધિનિ શાન્તનમ્ એકમ્ એવ
વલ્લ નિમ્નર આશ્વસ્તકાર ચિન્નાનાગણપ્તાગ્રનન (દેવ) તીર્થ અપિ સસ્કારોન્નિ
મહામણિ રૂપ આનન તનોગુણાત્ ન આન્ધતે । (શાર્દૂલવિદીડિન)

પ્રત્યાશિન્નચિદાપમજ્ઞનવિધિ ખાન પ્રકાન્તા શયુગાને જોડે તાજના છે

ધામપ્રકાશયિતમ્-૧ ॥ હાથની કાણી કે (કામ) ઉપ ગમેન અસ્ત-દિક્ષો
સસ્કારાન્નિત ૦ મણિને શુદ્ધ બનાવીને તેને મગાવું ઉપર ચારીને ધનવામા
આવે છે અને આ રીતે તેના ઉપર પહેન પાડવામ આવે છે સગણુ હિર ચડેનો
મણિ પહેના કરતા વજનમા અને દેખાવમા ધન્યો હોન છે જના વધારે તેજસ્વી
લાગે છે વિદુવિવંશ થયેનો માણસ સગેઓ થાકેનો દેખાવ જના તેનો દેખાવ
ગમણીવ દેવ છે એવા ભાવ ત્રીજા અકમા પવ છે જખાવો

શરણ ચ પ્રિયશના ન મન્નસ્થિય દ્યમાન્તે ।

શ્લોક-૭ પ્રથમ સાદ્ગરના પ્રિયના પ્રત્યક્ષમાનમ્ અપિ મુતમ્ રૂપ હૃદય
સમિતિ મુરારુદુ નાય વિદુદમ્ । (નાર્મી)

અનુદાયકુન્દાય-અનુદાયક ન મુમ્ । પહેન હડિ ॥શી નિરામાએ જા
હ અને ત્યાં નાહડું પડે તે નુતુ નુ પડે જ્યારે તે ના નુ
પ્રિય ॥ તો છે નહિ એની તેને તો રનાનાપ જ કવાનો વા

ચિકિરિસતત્ત્વ્યઃ—વિત્તુનું ઇષ્ટાદર્શક કર્મણિ વિ. કૃ. પુ. પ્ર. એ. વ. વિત્ત નો અર્થ ‘વ્યાધિનો ઇલાજ કરવો’. તેને ઇષ્ટાદર્શક પ્રત્યય સન્ ‘સ્વાધે’ સજ્ઞાવામાં આવે છે. કાલિદાસ અહીં આયુર્વેદનો પરિભાષા વાપરે છે. એ જ પ્રમાણે શકુન્તલા ને વિદુષક વ્યાધિ કહે છે. કદાચ વિદુષકના માનસકોપમાં ભોજન અને વ્યાધિ એ બે શબ્દો જ મુખ્ય હશે.

પ્રમદયન—પ્રમદાર્થ પ્રમદકારક વા વનમ્! આનંદ માટે કે આનંદજનક વન. આ અંતઃપુરની સાથે જોડાયેલો રાજનો આનંદી બાગ હોય છે અને રાજા તથા તેની પ્રિયતમાના ઉપભોગ માટે તે વપરાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિરહાતુર બનેલો રાજા હમેશાં આવાં પ્રમદવનોમાં જઈ વિદુષકની પાસે અંતર દાલવે છે.

ચિરપ્રયોગનાત્—ગમ સાંભો વખત જાગ્યો છે અને નગરજનોનાં કાર્ય ઉપર પ્રત્યક્ષ ધ્યાન આપી શકતો નથી તોપણ તેનો પૂરતો વ્યવસ્થા કરવાનું તે ચૂકતો નથી. રત્નોરનિર્મલિનઃ સરખાવો : હિટ્ટેગ્નયાં ઘટ્વીમયન્તિ । અવ્યમિચારી—અમિચાર અહીં નાશકારનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ અશુદ્ધ હેતુ-fallacious proposition થાય છે. આ રીતે અમિચારી=કઠો ખોટું ન પડે તેવું.

શ્લોક ૮ : સળે મુનિમુનાપ્રણયસ્મૃતિરોષિના સમસા મમ હૃદ મ્નઃ મુક્તં ચ, પ્રતિગ્તા મનમિત્તેન ધનુષિ ચૂત્યારથ નિવેશિતઃ ચ । (દુનવિક્ષંબિત)

એક બાણુધી રાજાની સ્મૃતિ સજ્જગી અને યોગ્ય બાણુધી વસંત આવી તથા કામદંડે ધનુષ ઉપર આશ્રમજરીનું બાણ સાંધ્યું. આ બંને કિયાઓ એક સાથે થઈ છે તે બતાવવા કવિએ ચ નો મુખ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

સામ્યવર્ચનમ્—સમ, હસ્તિ, વપ્ત અને ગત્ર પછી યર્ચન શબ્દ આવે તો યર્ચન ને જ સજ્ઞાવામાં આવે છે. શુઓ : ‘સમસ્તિગ્તો યર્ચનઃ’, અને ‘સત્ત્વગ્તો યોગિ તત્ત્વજ્ઞ’ ।-વાર્તિક.

(૩) સ્વપ્નસમાગમ અને

(૪) પ્રિયાએ સ્પર્શેલી વસ્તુઓનો સ્પર્શ

ઈદશ હૃદયમિનોદનસ્થાનમ્—(૧) એ એવું હૃદયનું દુઃખ જીલાવનારું સ્થાન છે ? (સાધવશ્ચ) (૨) એ એવું હૃદયનું દુઃખ જીલાવનારું સ્થાન છે. આ સ્થાન એટલે આધીમંડપ.

ઉપહાસમગીકતા—પુખ્તગુરુ રૂપી ભેટની સમણીયતા.

કથિતવાનસ્મિ મરતે ચ—સાજાએ અગાઉ શકુન્તલાદેવતાના વિદ્વધકને જાણાવેલું, જતા તેણે ત્યાર પછી ક્યારેય રાજાની સાથે તે વિષે વાત કેમ નહિ કરી હોય ? અથવા શકુન્તલાના પ્રત્યાખ્યાનના પ્રસંગ પછી પણ વિદ્વધકે એ વિષેનું કૃતકલ્પ કેમ નહિ મતાવ્યું હોય. આનો સંગ્રહ નામને તો ભજે જ, પણ આપણને વાયકપ્રેક્ષકોને પણ ભજે. એટલે કાલિદાસે એ વાનરું સ્પષ્ટીકરણ અહીં કર્યું છે અને પોતે વસ્તુમંદકલનના આયોજનમાં પણ આ નામના વિષે જે ચીવટ ગખી છે તે તન્મ આડકતરી રીતે અંગુનીનિર્દેશ કર્યો છે.

અથવા મયિતવ્યતા ચલુ ચલચતી—શાસ્ત્રજ્ઞમાં દવ જ મુખ્ય છે અને માનવોના કાંઈ પણ દોષ ન હોવા જ-1 માત્ર દેવયોગે જ બધી ઘટનાઓ મળી છે એવું દર્શાવવા આવા વાક્યોને ગૂઢ કરી અગ્રાથ. ભવિત્વરતાને નામવાન મધુવાતા નીજ પણ ઉત્તેષો ભારતીય પ્રથેમાં આવે છે.

સરખાવો : પ્રાથઃ શુમ ચ વિદવાત્શુમ ચ જ્ઞનોઃ સર્વકથા મગચી મતેન-
ધ્યનૈર ।-માલતીમાધવ

શોક્યાજ્ઞમાનઃ—એ પાંડવો વિલિપ્તસને છે. મધવશ્ચ વાચે છે : શોનન્કત્વા = શોકે જાતે કન્યેન વક્ત્રયા -ટોક થાય ત્યારે ખીજી વડે દિલાસો આપવા યોગ્ય. શ્રી રાય શોક્યાસ્તયા વાચે છે તથા એ ઉપગત શોકર્મચ્યા. અને શોક્યાસ્તયાઃ એવા પણ પાઠો છે.

શ્લોક ૯ : (સા હિ) इव* प्रत्यदेशान् स्वजनमनुयन्त व्यरसेता । गुहसने गुहसिये 'निष्ट' इति उच्चैः उदति (सति) स्थिता, यापप्रसरस्तप इष्टि क्रूरे मयि पुनः अस्तिरती (इति) यत् तत् सविषम् इव शल्य मा दहति । (ચિખ્તિયુદ્ધી)

યાપપ્રસરસ્તપ્તુષામ્—આસુના પ્રવાહથી ખરડાયેલી. પથાપાપ કરના નામના ચિત્તમાં પ્રત્યાખ્યાન સમયનું દીન અને નિગ્રાહ શકુન્તલાનું કરુણ દશ્ય વારંવાર ઊભું થતું હતો અને તેના મનને મથી નાખતું હતી. આ શ્લોક અત્યંત કરુણ છે. અને સંસ્કૃતનાદિ-ના કરુણ મોખમાં પણ એક મધુવામા આવે છે.

સ્વકાર્યવરતા—સ્વ-અર્થપરાયણતા.

અસ્ય....રમે—રાજ્ય પથાત્તાપ કરે છે તેથી સાનુમતીને આનંદ આવે છે. સાનુમતી કહે છે કે કેવી સ્વ-અર્થપરાયણતા છે । એને સંતાપ થાય છે, તેથી મને આનંદ થાય છે. સાનુમતીને આનંદ થાય છે, કારણ કે રાજ્ય પથાત્તાપ કરે તે તેના શકુન્તલા પ્રત્યેના ઉત્કટ પ્રેમની નિશાની છે; અને એ પ્રેમનું દર્શન થતાં પોતાની સખી શકુન્તલાના દુઃખના દિવસો હવે પૂરા થવા આવ્યા છે તેવું સાનુમતીનો ભાન થાય છે. આ હતો સાનુમતીનો સ્વ-અર્થ.

ન લલુ માતાપિતરી૦ વિદ્વષકની આ ઉક્તિમાં સંસારવ્યવહારનું સચોટ દર્શન છે. દીકરી પ્રત્યેની ભારતીય માતાપિતાની મનોદશા અહીં ખરાબર વ્યક્ત થઈ છે. વિદ્વષકમાં માત્ર સ્થૂળ હાસ્ય કરાવવાની જ શક્તિ હોતી નથી. ક્યારેક તેનામાં સંસારની સામાન્ય રીતભાત વિષેની સાચી સૂઝ પણ જોવા મળે છે.

શ્લોક ૧૦ : સ્વપ્નઃ નુ માયા નુ, મતિભ્રમઃ નુ, તાવત્કલ્મેવ ક્લિષ્ટં નુ । તદ્ અસંનિવૃત્ત્યૈ ધ્વંતીતમ્ । एते मनोरथाः तदप्रपाताः नाम ॥ (ઉપખતિ)

પૂર્વે રાજ્યે થોડા દિવસો માટે શકુન્તલાનો અભૂતપૂર્વ અનુભવ લીધેલો અને તેનું હૃદય-મન ભરાઈ ગયેલું. પણ એ દિવસો વીતી ગયા, રાજ્યનો રથ તપોવનમાંથી નગર તરફ વળ્યો, અને એ બધો સુમધુર અનુભવ અદૃશ્ય થઈ ગયો. જાણે કોઈક અજાણ્યું સ્વપ્ન કે માયા કે મતિભ્રમ । કે ભોગવી લીધેલું થોડાંશા પુષ્પનું ફળ ! તે બધું ગયું જ. હવે. તેના મનોરથ શા ? રાજ્ય કહે છે : મનોરથા નામ તદપ્રપાતાઃ—આ વાક્યની સમજૂતી જુદા જુદા વિવેચકોએ જુદી જુદી રીતે આપેલી છે :

(૧) રાધવલ્લભ આ વાક્યમાં રહેલા નામ શબ્દનો અર્થ ઘટ્ટીક=ખોટું કરે છે. તન્=શકુન્તલા નામની વસ્તુ. આ રીતે મનોરથાઃ નામ=ખોટા મનોરથો. તે નદીના કિનારાની ભેખડના તૂટી પડવા જેવા છે. જેમ વહેતી નદીના કિનારાની ભેખડની સ્થિતિ અનિશ્ચિત હોય છે, તેવું જ ખોટા મનોરથોનું હોય છે.

(૨) અમિરામ નામનો ટીકાકાર નામ નો અર્થ પ્રસિદ્ધી કરે છે. તન્=અનુભૂત-દયિતાસમાગમસુખમ્ ।

તદપ્રપાતાઃ=તત્સ્ય નદીમૂલ્ય પ્રપાતઃ इव इति प्रपातः येषाम् ते तथा । प्रपातः=विनाराः नद्यां पतनं च । આ રીતે આવો અર્થ થાય છે કે ‘એ પ્રસિદ્ધ છે કે મનોરથો નદીના કિનારાની જેમ નાશ પામતા જ હોય છે’.

(૩) શ્રી રાધ તન્=પહેલાં અનુભવેલું શકુન્તલા સમાગમથી સુખ, અને તે આ વાક્યની સંધિ આ રીતે છૂટી પાડે છે. મનોરથાનામ્ અત્યપ્રપાતાઃ । અતઃ=હાંથી જગ્યા. આગળના શ્લોકની ત્રીજી પંક્તિમાં આવતાં એને આ વાક્યની સાથે

જોડી દઈએ તો જલ્દી-આ નવા સ્વપ્ન, માતા, મનિષ્યમ કે પુરુષનું અર્થાંશ જવું તે, મનોગ્યોના ખડક ઉપરથી પવા જેના છે જે વચ્ચે ખડક ઉપરથી નીચે પડે તે જેમ નારા પામે અને પાછળથી જોડ થાત તેમ આ બાબનું ધ્યાન છે

(૪) પ્રેા મનેન્દ્રગડકર નવચ્છે બહુ જે ગળચ્છે શકુન્તલાનું મન બાન અનુભવેલું છે મનોગ્યે તો (નાન) ખરખર તપ-ખડક ઉપરથી થના પ્રયાન-પરન છે શકુન્તલા મળો તેવો મનોગ્ય ગળવો એ ખડક ઉપરથી પડવા જેવું છે એટલે કે મનસ્થ ગળવાથી શકુન્તલા મળે તો નહિ જ પણ મનોગ્ય લાગી જતા તેનાથી જીભ થતું દખ નહન ગ્વાનું ગહે માટે આ મનોગ્ય જ રાખવો ખોટો આ છેલ્લી અમૃતથી સ્વીકાર્ય છે એટલા 'અથા મનિષ્યના દ્વારણિ મગ્નિ સર્વત્ર કહેનારો રાજા જ્ઞાનમા અથા આવના મનોગ્યાર નારાયણ કહે છે તેની પાછળની ગળની મનોગ્ય અડી વ્યક્ત થઈ છે શકુન્તલા મળશે' એનું આશ્વાસન વિદ્વધક ગળને આપે છે પણ રાજા એવો મનોગ્ય બાધવા તવાગ નથી મનોગ્ય બાધે અને તેના સહારે જીવવા લાગે પણ તે મનોગ્ય તો તૂટી જ પવાનો છે તે જ્ઞાન તૂટી પડે ત્યારે ગળને તો ખડક ઉપરથી પડના જેવું જ લાગે મનોગ્યનો અર્થ મનરૂપી રથ લઈએ તો આ કપના બરાબર હાથેગતી લાગે

નવચ્છેલીયસ્મેત-વિદ્વધક મહેવા માટે છે કે નીટી મળી તો શકુન્તલા પણ મળશે જ

શ્લોક ૧૨ (૬) અહુગુનીય, તર સુચરિત મ્મ ન પ્રાપ્તુ (આસીન) જ્ઞાનિ કલ્પેન વિમા રતે । ન અજ્ઞાનવન્મોહાસુ તસ્મા અહુગુનીયુ સ્વપ્નદ વ્યુત્તમ્ અસિ । (પુષ્પિનાથા)

ગળ વીટીને ઉદ્દેશીને કહે છે સ્વપ્નસાસદત્તમના જૂઠા અકમા પણ ગળ ઉત્તન નીચાને ઉદ્દેશીને આ જ રીતે વિનાય કળો હતો અર્કા રાજા વીટીની આપે સમભાવ અનુભવે છે અને મહે છે કે માત્ર અને તારુ બન્નેનું પુરુષ સ્વરૂપ છે કે જેની આપણને શકુન્તલાનો વિશેષ થયો

અહુગુનીયુ-અગી આ હુવચનના પ્રયાગનું કારણ રાધવનના મત પ્રમાણે નીચે મુજબ છે

(૧) પુરુષના હાથની આગળી માટે બનાવેની વીટી શકુન્તલાની આગળીઓને મોટી પડે એની શકુન્તલાએ વાગદરતી દરેક આગળીમા પહેરી જોઈ ઉ ।

(૨) અથવા તો વીટી પ્રલુપ્તની બે હતી એટલે શકુન્તલાએ દરેક આગળીમા વાગદરતી પહેરીને તેને દુષ્પન્ના આ પ્રાપ્તપ્રતીકનો લાભ આપ્યો હતો

(૩) અથવા દુષ્પન્ના વિગ્ધમાદુ ગી પની જતી શકુન્તલાને એ આગળીમાથી બીજી આગળીમા વીટી નાના જની પડી હતી એમ લાગે છે કે 'અગુનીય' નો લાભ જે કોઈ અગુનીઓને મળ્યો હોય તે માટે અહુગુનીયુ એનું હુવચન વાપર્યું છે

કેનોદ્ધાતેન-કયા પ્રસંગે, આસારિત:-પ્રેરાયો છે, પ્રતિપત્તિ:-સમાચાર.

શ્લોક ૧૨ : -અત્ર દિવસે દિવસે એકક મદીય નામાધરં ગાય । યાત્ અન્તં
ગચ્છસિ, નાત્ (હે) પ્રિયે મદરોવળ્લપ્તવેશ નેતા જનઃ તવ સમીપમ્ ઉપૈધ્યન્તિ ઇતિ ।
(વસંતતિલકા)

ગળના નામના ત્રણ અક્ષરો જોતા ત્રણ દિવસમાં શકુન્તલાને પોતે લઈ જશે તેવું વચન રાજાએ તેને આપેલું.

અથા દ્વિત્યાઃ અનુભવઃ ૦ સાનુભૂતિને શંકા થાય છે કે આવો પ્રેમ છે અને છતાંય તેને અભિજ્ઞાનની અપેક્ષા ગ્રહે એ આશ્ચર્ય છે. સરખાવો : સ્નેહશ્ચ નિમિત્તસન્નેકશ્ચ ઇતિ વિપ્રતિવિદ્યમેતન્ ।-ઉત્તરગમ ૦ પરંતુ દુર્વાસાના શાપની વાત સાનુભૂતી કે દુષ્ટતા બન્નેમાંથી કોઈને ખબર નથી.

ગ્રહીતઃ અનેન પથા ઉન્નત્તાનામ્-પ્રણયરુંજીતાની દમ અવસ્થાઓ પૈકી આકંભી ઉન્નતાવસ્થાનો કદાચ અહીં સંદર્ભ છે. દસ અવસ્થાઓ માટે જુઓ :

અભૂતગત્તદનુમનસઃ સંગતિર્ભાવના ચ દ્વાત્તત્તિઃ સ્વાત્તદનુ વિપયપ્રામન્યજ્વેનસોડપિ ।
નિદ્રાચ્છેદસ્તદનુ તનુતા નિમ્નપર્વ તનોડનૂન્માદો મૂર્છા તદનુ મરણ સ્યુર્દશાઃ પ્રક્રમેણ ॥'
ચન્ધુર=સુંદર.

પથ લુપ્તકયા સાદિન્વ્યઃ અસ્મિ-પોતે અન્યાથી રીતે તિરસ્કૃત કરેલી શકુન્તલા માટે જ્યારે રાજા સક્ષમ સંવેદન અનુભવી રહ્યો હતો, ત્યારે વિદ્યુત્કે પોતાની લુપ્તકા વ્યક્ત કરીને સ્થૂળતા બતાવી, અને રાજા પોતાની વ્યથાનુભૂતિમાં કેવો એકસો હતો તે સૂચવ્યું. 'ભૂખ પોતાને ખાઈ જશે કે શું'. એ અભિવ્યક્તિમાં ગ્રહેલ બાલીશ સ્થૂળતા વ્યંગ્યથી હાસ્ય પણ નિષ્પન્ન કરી શકે તેમ છે.

મધુરાસ્થાનદર્શનોઃ ભાવાનુગ્રવેશઃ (૧) જુદા જુદા ભાવોની અભિવ્યક્તિ મંડુર વિન્યાસને લીધે સુંદર છે. અસ્થાનમ્=વિન્યાસઃ ।

(૨) મધુરાસ્થાનમ્=મંડુર ચિત્રણ-સ્થિતિ.

(૩) અસ્થાનમ્=આકૃતિઃ, કન્યાઓના સુંદર લક્ષણો.

(૪) મે.નિવર વિલિપ્તમ્ (ચિત્રના) દરેક ભાગમાં મંડુર રીતે ગ્રહેવાને લીધે મુખ્ય (ગતિ) મનોહર લાગે છે. અમ લાગે છે કે આ વાક્યનો સીધો અર્થ આમ થાય-મંડુરગતિ ચિત્રિત કર્યું હોવાથી વસ્તુઓનું આલેખન દર્શનીય લાગે છે.

રંગયા વિચિત્ર અન્નિમ્-દુર્દાંત કહેવા માટે છે : શકુન્તલાનું લાવણ્ય રેખા વડે કંઈક અનુભવ્યું છે-દુર્દાંત ચિત્રકાર છે. તેને રેખા હાગ શકુન્તલાના લાવણ્યનો કંઈક ઈશારો આવે એવું ચિત્ર દોર્યું છે. મેન્દ્રાટિઃ નિર્દળ દરિવારો. ગળાએ ચિત્રમાં દોરેલી ત્રણ યુવતીઓમાંથી શકુન્તલા કઈ છે તેની વિદ્યુત્કને ખબર

પડતી નથી. આથી સાનુમતી કહે છે કે આવા સરસ રૂપને જે ન ઓળખી શકે તે માણસની દષ્ટિ વિક્ષા છે.

શ્લોક ૧૫ : મલિનઃ સ્તિન્નાદ્ગુલિચિનિવેશઃ રેખાપ્તેષુ દ્રશ્યતે । ૬૪ ચ ક્ષોભ-
પતિતમ્ અથુ વર્ણિકોચ્છ્રયામાત્ દ્રશ્યમ્ । (આર્ષા)

સ્તિન્નાદ્ગુલિચિનિવેશઃ—પરમેવાવાળી આંગળાની છાપ.

વર્ણિકોચ્છ્રયામાત્—૨૫ ઉપસી આવવાથી

વર્તિત-પીછી. તેના અર્થ ગંગા પહોંચાય છે. વર્તિતને બદલે વર્ણિકા અને વર્ણક એવાં પણ પાડાન્તરો છે.

શ્લોક ૧૬ : પૂર્વં સાક્ષાન્ ડગ્ગતં પ્રિયમ્ અશય પુનઃ ચિત્તાર્પિતમ્ ક્ષમા વહુ
મન્યમાનઃ (અહં હિ) નિકામજન્ય જ્ઞાનોગ્રહ પથિ બીરત્વ, સત્ત્વે, મૃગતૂળિકાયા પ્રગમ્યાન્
જાનઃ । (વસન્તતિલકા)

પૂર્વે સદેહે શકુન્તલા આવી, ત્યારે તેને ન સ્વીકારી અને હવે ચિત્તમાં દોરેલી શકુન્તલા પાછળ ગાંડો બનેલો રાજા, પોતે જ કહે છે, તેમ જળથી ભરપૂર બનેલી નદીને ઓળંગી જઈને મૃગજળની પાછળ વેલો થઈ ગયો છે.

શ્લોક ૧૭ : સૈક્ષ્ણલીનહંસમિયુના જ્ઞાનોગ્રહ માન્ગી કાર્યા । તામ્ અભિતઃ
નિષ્ણઘરિણા ગીરીગુરોઃ પામનાઃ પાદા- (કાર્યાઃ) । શાસ્ત્રાલપિતરહસ્તસ્ય ચ સ્ત્રોઃ અઃ
કૃષ્ણમૃગસ્ય શૃંગે વામનવન કણ્ઠ્યમાના મૃગે નિર્માતુમ્ ઇચ્છામિ ।

એમ લાગે છે કે ગાળને જે ચિત્ત દોરવું હતું તેમાં સમસ્ત સંસ્કૃતિ પ્રધાન સમાધિમાં લીન બની હોય તેવો ભાવ બતાવેલો હતો. સૈક્ષ્ણલીનહંસમિયુનાઃ—સિક્ષાઃ સન્તિ અસ્મિન્ દેશે इति સક્તમ્ । તસ્મિન્ લીનાનિ હંસમિયુનાનિ યત્યાઃ સા । જેના રેતાળ કિનારા પર હંસયુગલો આરામ કરે છે તેવી.

ગુરુઓ : ‘સિક્ષાશકિત્યા ચ । દેશે લુપ્તિલ્લો ૧’ પા. ૫-૨-૧૦૪, ૧૦૫. નિષ્ણઘરિણાઃ ને બદલે નિષ્ણઘચરણાઃ એવો પાડ પણ છે. કણ્ઠ્યમાનામ્—કણ્ઠ ઉપરથી નામધાતુનું વર્તમાન કૃ. સ્ત્રી. દ્વિ. એકવચન.

વનગાસ્ય સૌકુમાર્યસ્ય વિનયસ્ય...સાનુમતી કહે છે હવે રાજાને આગળ જે દોરવું છે તે શકુન્તલાના વનવાસ, તેની સુકુમારતા અને તેના વિનયને અનુરૂપ જ હશે. રાજા ઔચિત્યનો ભંગ નહિ જ કરે તેવી તેને શ્રદ્ધા છે.

શ્લોક ૧૮ : હે સત્ત્વે કર્ણાર્પિતમન્વનમ્ આગમ્કવિષ્વિકેતસમ્ શિરેષ ન કૃતમ્ ।
સ્તાનાન્દેશાત્ચન્દ્ર મીચિત્તેષ્વ મૃગાલમ્બં વા ન રચિતમ્ ।

કાનમાં શિરીષપુષ્પનું આશ્રય અને સ્તનો પરથી મૃગાલમ્બનના આશ્રયની પ્રથા હતી. સરખાવે : કુમારસમમતા પાર્વતીનું વર્ણન : મયે યયા રામમુન્યસ્ય તસ્ય

મૃણાલ-સૂત્રાન્તરમપ્પલ્લભ્યમ્ ।

આગળવિચરિત્કેસરમ્-ગણ્ડાત્ આ इति આગળમ્ । આગળ સાડુ વિચરન્તે इति આગળવિલમ્બિનઃ । તાદૃશાઃ કેસરાઃ ચસ્ય તત્ ।-જેની દેખર ગાલ સુધી ઝુલે છે તે.

• શ્લોક ૧૯ : एषा मन्तम् अनुरक्ता कुसुमनिष्पन्ना मधुकरी तृनिगा अपि सती (भयनं) प्रणिपालयति । तस्या मिना सा मधु न पिवति ।

અહીં દુષ્યંતે પોતાના ચિત્રમાં દોરેલી એક લતા ઉપરના બ્રમરને ઉદ્દેશીને કહ્યું હાજે છે. લતાના ફૂલ ઉપર બેઠેલી ભમરીની વાત છે.

અમિજ્ઞાનમ્-કુળવાનની રીતે, વિવેકપુરઃસર અથ અમિજ્ઞાનમ્ માં અથ બોલવાની ભાષાની લક્ષ્યમાં વપરાયું છે. તેનો અર્થ માત્ર 'આજ' એમ નહિ, વિલિપ્તમ્ભને આ વાક્યનો અર્થ અગમ્ય હાજે છે.

શ્લોક ૨૦ : अकिल्प्याल्लक्ष्मल्लલ्लલ्लોमनीयं मया स्तोत्रत्रेपु सदयमेव पंतं प्रियायाः विम्वारं, हे अनर, स्पृशसि चेत्, त्वा कमजेंदखन्वन्स्थ कप्यामि । (वसंततिलकः)

પહેલા અંકમાં રાજાએ બ્રમરગાધાતું જે દૃશ્ય જોયું હતું તે તેણે પોતાના ચિત્રમાં આલેખ્યું છે. આ સૂચક છે. જ્યારે બ્રમરે શકુન્તલાની આંજુગાંજુ કરવા માડ્યું હતું ત્યારે રાજાનો શકુન્તલા પ્રત્યેનો ભાવ ખૂબ વેરા જન્યો હતો અને એટલે જ તેણે બ્રમરમાં પોતાનો પ્રતિરૂપધી જોયો હતો. ભાવની સઘનતાવાળો આ પ્રસંગ સ્વાભાવિક રીતે જ દુષ્યંતની સ્મૃતિમાં વિશેષ સજીવ જનીને ચિત્રમાં જન્યો હતો.

બ્રમરને કમળની પાંખડીની દેહમાં પૂરવાની ધમકી આપતો રાજા સહેજ ઉન્માદમા છે છતાં પોતાનું નામ તરીકેનું ગૌરવ શુભાવ્યું નથી; હવે તો તે માત્ર માનવોનો જ નહિ, સમસ્ત પ્રકૃતિનો જાણે રાજા જન્યો છે.

અકિલ્પ્યાલ્લક્ષ્મલ્લલ્લલ્લોમનીયમ્-નથા અને તાલ્લ જક્ષના પશ્ચવ જેવી આકર્ષક. एष=રાજા. રાધવબદ્ધના મન પ્રમાણે एष=વિદુષક. આ અભિપ્રાય બરાબર લાગતો નથી.

વૈરોમાગમ્-ડાહલ કર્ષા કરવાની ટેવ, અથવા દોષદષ્ટિ. અહીં દોડાડવાપણું. પુરોમાગિનઃ માઃ વૈરોમાગમ્ ।

• શ્લોક ૨૧ : तन्नयेन हृदयेन साजदिव दर्शनमुन्मत्तभराः मे पान्ना स्मृति-कारिण रमया पुनरपि चित्रीकृता ।

પૃષાંપરચિત્રોષ્યપૂર્ષ एष चिरहमार्गः-શકુન્તલાના ચિત્રને માત્ર માનવા લાગેલા અને તે રીતે શકુન્તલામાનિષ્ઠને અનુભવના નાનને આખરે વિદુષકે ૨૯ દેવડાવ્યું કે 'આ તો ચિત્ર છે', અને નાનની શકુન્તલા ચિત્ર જની ગઈ. સન્ના આ સાક્ષાત્કારથી

રાજ્ય અત્યંત ઉદ્વિગ્ન મન્યો અને આસુ સાગવા લાગ્યો. આ જોઈને સાતુમતી આ વાક્ય બોલે છે પહેલી નજરે જ આ વાક્યનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી, એટલે વિદ્વાનોએ તેના અર્થો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યા છે :

(૧) પૂર્વ એટલે પહેલાની અને ઘસર એટલે પછીની આ ગુને સ્થિતિઓ જેમા વિરોધી છે તેવો વિગ્ધમાર્ગ. પૂર્વે શકુન્તલા ગંગા પાસે પાચમા અંકમા આવે છે ત્યારે તેને યાદ કરતો નથી, દૂર બનીને કાઢી મૂકે છે તે સ્થિતિ અને હમણાંની-પછીની તેની પાછળ ઉન્મત્ત બનીને આસુ સારવાની સ્થિતિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આ રાજનો વિરહમાર્ગ અપૂર્વ છે જાને જ ત્યાગ કર્યો હોય તો વિલાપ કઈ રીતે કરી શકાય ? સરખાવો :

हयं कृता त्राग मिक्षमिनेदोऽयमुल्मः ।-ઉત્ત-રામચરિત.

(૨) ગદ્યવદ્ આ રીતે સમજાવે છે. પ્રણયની હમ અવસ્થાઓમાથી, આઠમી ઉન્માદ, નવમી મૂર્છા અને દસમી મૃત્યુ છે. અહીં રાજાએ પ્રથમ ચિત્રને ચિત્ર માન્યું પછી ઉન્માદના આવેશમા ચિત્રને અત્ય ગણ્યું. હવે ઉન્માદની પછી મૂર્છા આવની જોઈએ પણ તેમ થયું નથી; અને ચિત્રને ચિત્ર માનવા લાગ્યો છે આમ રાજાના વિગ્ધ-માર્ગનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણેનો નથી, જુદો છે આથી અહીં ભૂલે કહ્યો છે.

(૩) પહેલા એક બામતનો વિરોધ કરવો અને પછી બીજી બામતનો એવું વિગ્ધશામા રહેલા રાજાનું વર્તન અપૂર્વ છે. સામાન્ય રીતે વિગ્ધાકુલ પ્રણયીઓ પોતાના મનને કાઈને કાઈ પ્રવૃત્તિમા રોકી રાખે છે પરંતુ અહીં રાજાને તો કંઈ જ ગમતું નથી. આ રીતે તેનો વિરહમાર્ગ અપૂર્વ છે.

શ્લોક ૨૨ : मिलीभूत-सिल एटले वेरान, ऐक्यं जग्या. आना उपर्या मिल-भूतुं चिरप मिलभूत-आदरपु जलपु, अंतगय जलपु.

સરયા પ્રમાર્જિત-૦-સાતુમતીને હવે ગંગાની શકુન્તલાનિષ્ઠા વિષે માત્ર ખાતરી જ થતી નથી, પણ તે કહે છે, શકુન્તલાને તગટોડીને ગંગાએ જે અન્યાય કર્યો હતો, જે દુઃખ આપ્યું હતું તે હવે રાજાએ અનુભવેલા વિગ્ધદુઃખ, પથારીપ અને તેણે બતાવેલી નિષ્ઠાથી ધોવાઈ ગયું. આની માથે સરખાવો : उत्तर० अंक त्रीनभा सीतापुं वाक्य हमरे उत्तामिदानीं मे परितगम्पजाशुल्म ।

દિષ્ટા જ મુક્ત-ચતુર્ગિકા પીંછીની પેટી લઈને આવતી હતી. માર્ગમાં વસુમતીએ તેને જોઈ અને તેનો પાનેથી વસુમતીએ તે પેટી લઈ લીધી અને કહ્યું કે, 'હું જ આર્ધપુત્રને મોકલી આપીશ'. વિદ્વષક આ વખતે એવું અનુભવતો લાગે છે કે "આ છટી એ ચારું થયું, નહિ તો તેનું આતી ગનન" વિદ્વષકને તો રાણીના કોપનો મોટી ખીક રહેતી હતી. તેણે પચના અંકમાં નરોડાનું કહ્યું કે "નાસ્તીદાની મે મેલ." ૧

ચતુરિકાની હકિત નિર્ણયિત આપ્યા પછી જગણી વાચના પ્રમાણે આટલું વધારે છે

(નેપથ્યે) એવેનુ મદિની ।

નિદ્રુપક—(કર્ણ* દર્યા) મો અભિવાચનત્યેષાઽન્ત પુરવ્યાધી મેધાવિનો (ચતુરિકા) મૃગીમિત કરચયિતુમુપસ્થિતા ।

નિદ્રુપક ગણીને માટે અણુછાજતા શબ્દો યોજે છે એ જોતા આ સર્વા પ્રતિષ્ઠા હોવા સંભવ છે

અન્ન પુરકાલ્કૂચન—અત પુરના વિપથી વસુમતી—આદિ રાણીઓથી જોનેના અત પુર માટે આ શબ્દ યોજ્યો છે. કલ્કૂચની જગ્યાએ વાગુર=માધાન્ય એવો પણ શબ્દ છે શબ્દાપય—બોલાવજો અન્યસકાન્ત એવ—ગાનનું મન શુદ્ધતામાં આમકત છે તેથી હવે વસુમતી પ્રથે તેનો પ્રેમ ઓછો થયો છે છતાં તે તેના પ્રથે ઔપચારિક રીતે મારું વર્તન ગણે છે આનું નામ દાક્ષિપથ. મગખાવો

અયિ મુગે અન્યસકાન્તપ્રમાણે નાગરિકા અધિક દમિત્ત મયન્તિ ।—નિર્મમો

નાટકકાર આ નાટકમાં એક પણ ઉપનાયિકાને ગમભૂમિ ઉપર લાવ્યો નથી, અને તે છતાં હસારિકા અને વસુમતીનો ઉત્પેક્ષ કરીને રાજાનો દાક્ષિપથ શુભ તેણે દુશ્મનાથી જીતારી દીધો છે

અર્થજાનસ્ય=જનોના જાણ્યો, દ્વન્નમમૂલ

ગગનારહુલ્લયા—ગણવાનું કામ મોટું હોઈ

સમુદ્રચરહારી—સમુદ્રનો વેપારી—સાર્થચાહ, સાર્થ ચાહ્યતિ—વેપારીઓના આખા સમૂહને દોગનાર પ્રેા ગજેન્દ્રક્રોધ સાર્થચાહનો અર્થ “કોઈ મોટી કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સના ચેરમેન” કર છે આનો અર્થ વપુષ્ઠારને દોગનાર વેપારી પૃથાવ રાજગમી—માધુ । ગિવાયની બીજી જાતિઓના મિત્રવાચી માયુસનું દ્વન્ન ગજને ના તેને કારણે જોનો જુઓ

“અહાય ગ્રાહ્યદ્રવ્ય રાજા નિત્યમિતિ મિતિ ।

કનરુ તુ ગર્ગનાં સગમાયે હરદય ॥”—મનુ ૨ ૧/૬

યજ્ઞવલ્ક્ય મતિચ્ચમ્—ને મમરમાં જલ્દી ધનવાળા મળ્યો ધર્મી પત્નીઓને પગૂતા લેના

નિદ્રુપકુ મયના—જોનો પુત્રવન મન્કર કરી નાખવામાં આવ્યો છે તેની પુત્રવનમ્—પુત્રાન્ મૂલ અન્ન કમિ પુત્રવનમ્—મગખા ઓઓને મન્કરમાં આવના મન્કરોના આ પદને મન્કર હોયો. મર્મ નજીવ જોને ૪ તરુ ૪ ત્રીજો કે નજી મરિને આ મન્કર ૪ તરુ ૪ ત્રીજો નજીવ છે. તેનો દેનુ પુત્રનો જન્મ થાય એ દોષ ૪ હવે આ મન્કર ૪ તરુ ૪ ત્રીજો નજીવ છે નજીવ મગખારો

મહેન્દ્રજનની—ઈન્દની માતા અદિતિ. તેઓ કશ્ચપ અથવા મારીચના પત્ની હતા. તદ્યુત્તમેનં કાલમ્ની જાણ્યાએ તન્ન યુક્તં કાલ પ્રતિગલચિતુમ્ (હવે અહીં વધારે વખત ગડુ જોવી યોગ્ય નથી) એ પાઠ જગમગ નથી

ઉદ્ગ્રાન્તકમ્—ઉદ્ગ્રાન્તમેવ ।—જેઓ રૂદ્ધો.

અગ્રહણમ્—ગ્રહાણિ સાતુ ગ્રહણમ્ । ન ગ્રહણમ્ અગ્રહણમ્—પ્રાણાય પ્રત્યે અનાયાગ, પ્રાણાય પ્રત્યે ન જોભે તેવું વર્તન.

આત્મગન્ધઃ—આત્મઃ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ । જેનું ગંધ-અભિમાન આત્મ-હરી લેવામાં આવ્યું છે તેવો.

માણરક—મનોઃ કુસ્તિતમ્ અસ્તદમ્ । માણરઃ—કંઠજો—કંઠપો માણસ, અનુનમ્પિત. માણરઃ માણરકઃ । ક પ્રત્યય મિયાગપણુ જનાવવાને વાપર્યો છે.

મા તાન્—આ શબ્દોનો અર્થ પ્રો. ગ્રજેન્દ્રગકે ‘not certainly’ કયો છે, એટલે કે પોતે પોતાના કાર્યમાં એટલો જામત અને ધર્મનિષ્ઠ હોતો કે પોતાના ધરમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ પ્રવેશી શકે તે તેને અસંભવિત લાગે છે, એટલે તે વિદ્વપક ઉપરના કોઈ અદૃષ્ટમત્વના આક્રમણની વાતને નકારી કાઢે છે. પરંતુ પાચમાં અંકમાં આપણે જોયું હતું તેમ ખરેખર તો આ શબ્દોમાં ‘જોઈએ વિરાવ’ છે, કોઈ વાતને ખ ખેરી નાખવાનો ભાવ છે. સગ્ન દુષ્ટતા અહીં પોતાના ધરમાં અદૃષ્ટ સત્ત્વનું આક્રમણ થઈ શક્યું તેનો મનથી વિરોધ કર છે. આનો અર્થ “આમ ન જાનતું જોઈએ” એવો થાય. અંગ્રેજી “No, No” પાઠન ધમ્મીવા જે ભાવ હોય છે તે અહીં છે

પ્રત્યક્ષવિરોધમ્—પાછળ નમાવેલી ડોકવાળો

હથુમ્ હર—આ સ્થિતિમાં પણ વિદ્વપક પોતાની જાનને ઉપમા આપે છે ખાદ્ય પદાર્થની જ. જાણી તો કયા ગેડીનું ગળપણ અને કયા આનું કંઠ્ય વ્યક્તિત્વ ! હન્તાગમ્—હન્તમ્ આગમિ રક્તિ જગાગાત્ત્વ ઇતિ હન્તાગમ્ । પણુજનો થા ન પડે તે માટે વપગણું આમડાનું મોજું.

શ્લોક ૨૭ : एष अमिनरकप्रशोणितार्थी (अह) शार्दूल. पञ्चमिर एष हस्मि । अर्जाना भयनानंतुम् आत्तवन्ना दुष्मन्तः इदानीं तत्र शरम् मयतु । (મહર્ષિધી)

ચેટમાનમ્—નરકડિયા માગ્તો. આ શ્લોકમાં દુષ્મન્તના આર્ન લોકોના ગ્જા-હરપણને પકાર ફેંકાયો છે. પહેલા અંકમાં ભ્રમરગાધાપ્રત્યગ વખતે દુષ્ટતા પોતાની જાનને દુર્ગિનીનાના શાલિતા તરીકે એ જખાવ્યો હતો તે અહીં યાદ કરવા જેવું છે.

કુળગગન—(કુળ-સગ) સગને ખાનાગ પ્રિયાર્હતઃ મૂલકઃ હર-હરીથી વિદ્વપક પોતાનો જાનને ગિલાડીએ પકડેલા ઉલ્લ જોડે મરખાવે છે તે તેની આ સ્થિતિના પડ હાસ્ય પ્રેરે છે.

મહેન્દ્રવનની—મંદ્રની માતા અદિતિ. તેઓ કશ્યપ અથવા મારીચના પત્ની હતા. તદ્યુક્તમેતં કાલ્મની જગ્યાએ તન્ન યુક્તં કાલ પ્રતિગાલયિતુમ્ (હવે અહીં વધારે વખત રાહ જોવી યોગ્ય નથી) એ પાઠ બરાબર નથી.

ઉદ્ધ્રાન્તકમ્-ઉદ્ધ્રાન્તમેવ ।—જિંઓ કૂદેડો.

અરહણમ્-બ્રહ્મણિ સાનુ બ્રહ્મણમ્ । ન રહણમ્ અરહણમ્—બાહ્ય પ્રત્યે અનાચાર, બાહ્ય પ્રત્યે ન શોભે તેવું વર્તન.

આત્તગન્ઃ-આત્તઃ ગન્ઃ યસ્ય સઃ । જેનું ગંધ-અભિમાન આત્ત=હરી લેવામાં આવ્યું છે તેવો.

માણરઃ-મનોઃ કુલ્લિતમ્ અરુદમ્ । માણરઃ-કંઠજો-કંઠપો માણસ. અનુકમ્પિતઃ માણસઃ માણરઃ । ક પ્રત્યય ગિચારાપણું બતાવવાને વાપર્યો છે.

મા તારત્-આ શબ્દોનો અર્થ પ્રો. ગજેન્દ્રગડકરે 'not certainly' કર્યો છે, એટલે કે પોતે પોતાના કાર્યમાં એટલો ભ્રાત્ર અને ધર્મનિષ્ઠ હોતો કે પોતાના ઘરમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ પ્રવેશી શકે તે તેને અસંભવિત લાગે છે, એટલે તે વિદ્વપક ઉપરના કોઈ અદૃષ્ટસત્ત્વના આક્રમણની વાતને નકારી કાઢે છે, પરંતુ પાંચમા અંકમાં આપણે જોયું હતું તેમ ખરેખર તો આ શબ્દોમાં 'જોરદાર વિરોધ' છે, કોઈ વાતને ખંખેરી નાખવાનો ભાવ છે. રાજા દુષ્યંત અહીં પોતાના ઘરમાં અદૃષ્ટ સત્ત્વનું આક્રમણ થઈ શક્યું તેનો મનથી વિરોધ કરે છે. આનો અર્થ "આમ ન બનતું જોઈએ" એવો થાય. અંગ્રેજી "No, No" પાઠા ધણીવાર જે ભાવ હોય છે તે અહીં છે.

પ્રત્યગ્નવશિરોચમ્—પાછળ નમાવેલી ઓકવાળો.

રશ્મિમ્ રત્ન-આ સ્થિતિમાં પણ વિદ્વપક પોતાની જાતને ઉપમા આપે છે ખાલ્લ પદાર્થની જ. બાકી તો કથા રોરડીનું ગળપણ અને કથા આનું કંઠે વ્યક્તિત્વ ! હસ્તાગ્રામ-હસ્તમ્ આમણિ રશ્મિ જગ્યાનાત્ત્વ ઇતિ હસ્તાગ્રામમ્ । પણીને ધા ન પડે તે માટે વપરાતું ચામડાનું મોજું.

શ્લોક ૨૭ : एष भविष्यत्यष्टोत्तारिणी (અહં) શામૂલઃ વણિગિયા હમ્મિ । આર્તાના મયમનનંતુમ્ આત્તવન્ના દુષ્પન્તઃ દદાનોં તવ શરણ મમ્ । (પ્રત્યિષ્ઠી)

ચેટમાનમ્—તદ્વક્ત્રિયા મારતો. આ શ્લોકમાં દુષ્પન્તના અર્થ લોકોના રક્ષણ-હારપણાને પકાર ફેંકાયો છે. પહેલા અંકમાં બ્રમરગ્રાધાપ્રત્યં વખતે દુષ્યંતે પોતાની જાતને કુર્મિનીનાના શાસિના તરીકે જોગખાવ્યો હતો તે અહીં પાઠ કરવા જેવું છે.

કુળગણન- (કુળ-થગ) થગને ખાનાર. ત્રિગલ્લહૃતઃ મૂલકઃ રત્ન-રૂપી વિદ્વપક પોતાની જાતને ત્રિગલ્લહૃતઃ પકડેલા ઉંચે જોડે તરખાવે છે તે તેની આ સ્થિતિના પણ હાસ્ય પ્રેરે છે.

શ્લોક ૩૧ : ચલિતેન્વનઃ ઋગ્નિઃ જ્વલતિ । વિપ્રમૃતઃ પન્નગઃ પળા કુરુતે । હિ પ્રાયઃ જનઃ સ્વ મહિમાન ક્ષોમાર્થ પ્રતિપ્ચતે । (આપી)

દુષ્ટતાના મહિમાને ક્ષોભથી ભયત કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્લોક ૩૨ : (ચારદ્) ઇદમ્ અધિજ્ય ધનુઃ મન્યસ્મિન્ કર્મણિ વ્યાપૃત તામ્ર વેરલા રત્નમ્નિઃ પ્રજ્ઞા પાલયતુ । (અનુષ્ટુપ)

રાજા રાજ્યકારભારની જવાબદારી કેવળ અમાત્યની મતિને જ સોંપી ભય છે. આર્ય પિશુન રાજાનો અમાત્ય હતો, એ નામને એક આવીન અર્થ-શાસ્ત્ર મળ્યું હતો. કાલિદાસે દુષ્ટતાના અમાત્યની રાજનીતિકુશળતાનો નિર્દેશ કરવા માટે તેનું નામ હેતુપૂર્વક જ ‘પિશુન’ રાખ્યું હોય આ અ કના પ્રવેશક અને મુખ્ય દૃશ્ય વચ્ચે ઠટલાક દિવસનો ગ્રાણી હોય તેમ લાગે છે. ખીજી ચર્ચા માટે જુઓ પ્રસ્તાવના.

અંક સાતમે

૭ઠ્ઠા અંકમાં જાણીવાંચું હતું તેમ ગળ દુર્જય નામના દાનવગણનો વિનાશ કરવા માટે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. રાજાએ દુર્જયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે અને હવે તે ઇન્દ્રના રથમાં ખેતીને પૃથ્વી ઉપર અવતરણ કરી રહ્યો છે. રથમાં તે ઇન્દ્રના સાગધિ માતલિ સાથે વાતો કરી રહ્યો હોય છે. રાજાએ દેવાનું કાર્ય કર્યું. હવે “યજ્ઞમાગોત્સુસ દેવા યવ તથાનુષ્ટાદરન્તિ યયાચિરણ વર્ષવર્તો મતામિનન્દિધ્યતીતિ” એ ૭ઠ્ઠા અંકમાં મળેલા સધિવારને સફળ થતાં જોવાની અપેક્ષા રહી છે.

ગળ અતિ પ્રસન્ન છે. આ નાટકના સાતેય અંકમાં રાજાનો મિલન જળલાતો—જુદો દેખાયા કરે છે આ જોતા આ અંકમાંના રાજાને ૭ઠ્ઠા અંકની તેની માનસિક સ્થિતિ સાધે સરખાવતા તરત જ મોટો ફેર પડેલો દેખાય છે. રાજાએ દાનવોનો નાશ કરીને ઇન્દ્ર ઉપર અને જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એટલો જ નવો અનુભવ ગળને થયો હોય તોપણ તેની વિષાદમય મનોદશાને જળલાવા તે પૂરતો હતો. માણસે કરેલું એક સાધું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં પ્રગળતા રોપી દે છે. અને તેના મનની ભૂમિતે ક્ષણદ્રુપ જળાવી દે છે. અહીં તો ઇન્દ્રનું કાર્ય પરી જળ પછી ઇન્દ્રે ગળને જે અપૂર્વ સન્માન આપ્યું તેથી પાપુ રાજાનું મન આનંદવિભોર જળી ગયું છે. આ જળને અનુભવોએ ગળના મન ઉપર કરેલી અતર જોતા ૭ઠ્ઠા અંકમાં તેણે કરેલી આત્મનિર્વત્સનાઓ સંપૂર્ણ રીતે વિલીન થઈ ગઈ હશે અને ફરીથી તેને તેના તેજોમય વ્યક્તિત્વનો અનુભવ થવા લાગ્યો હશે. આ ૭ઠ્ઠાં દરે પછી તેને ધનાર શકુન્તલા-મિથુનની આવશ્યક

શ્લોક ૩૧ : ચલિતેન્ધનઃ અગ્નિઃ જ્વલતિ । વિપ્રકૃતઃ પન્નગઃ પન્ના કુરતે । હિ
પ્રાયઃ જનઃ સ્વ મહિમાન ક્ષોમાત્ પ્રતિપદ્યતે । (આર્યા)

દુષ્ટતાના મહિમાને ક્ષોભથી ભગ્ન કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક રીતિનો કાલિદાસે
ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્લોક ૩૨ : (યાદવ) इदम् अविवक्ष्य धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृत तावत्
केनल रज्जमतिः प्रजा पालयतु । (અનુષ્ટુપ)

રાજા રાજ્યકારભારની જવાબદારી કેવળ અમાત્યની મતિને જ સોંપી બધ
છે. આર્ય પિશુન રાજાનો અમાત્ય હતો. એ નામનો એક પ્રાચીન અર્થ-શાસ્ત્ર
પણ હતો. કાલિદાસે દુષ્ટતાના અમાત્યની રાજનીતિકુશળતાનો નિર્દેશ કરવા માટે
‘પિશુન’ રાખ્યું હોય આ અકના પ્રવેશક અને મુખ્ય
દસ્ય વચ્ચે કટલાક વિવેચનો ગાળો હોય તેમ લાગે છે. બીજી ચર્ચા માટે જુઓ
પ્રેસ્તાવના.

અંક સાતમા

છઠ્ઠા અંકમાં જાણુવાયું હતું તેમ ગમ્મ દુર્જય નામના દાનવગણુનો વિનાશ
કરવા માટે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. રાજાએ દુર્જયોનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે અને
હવે તે ઇન્દ્રના સ્થાને બેસીને પૃથ્વી ઉપર અવતરણ કરી રહ્યો છે. સ્થાને તે ઇન્દ્રના
સાન્ધિ માતલિ સાથે વાતો કરી રહ્યો હોય છે. રાજાએ દેવાનું કાર્ય કર્યું. હવે
“યજ્ઞમાર્ગોત્સુકા દેવા एष तथानुष्ठादवन्ति यथाचिरण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति” એ
છઠ્ઠા અંકમાં મળેલા સંધિચારને સ્ફુલ્લ થતો જોવાની અપેક્ષા રહી છે.

રાજા અતિ પ્રસન્ન છે. આ નાટકના સાતેય અંકમાં રાજાનો મિત્રજ પદલાતો—
શુદ્ધ દેખાય કરે છે. આ જોતા આ અંકમાંના રાજાને છઠ્ઠા અંકની તેની માનસિક
સ્થિતિ સાથે સરખાવતા તત્ત જ મોટો ફેર પડેલો દેખાય છે. ગમ્મએ દાનવોનો
નાશ કરીને ઇન્દ્ર ઉપર અને જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એટલે જ નવો અનુભવ
ગમ્મને થયો હોય તોપણ તેની વિષાદવસ્તુ નનોદ્યાને પાલવતા તે પૂરતો હતો.
ગમ્મને થયેલો એક સાડું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં
માણુતે કરેલું એક સાડું કામ, તેને થયેલો એક ઉજ્જવલ અનુભવ, તેના મનમાં
પ્રસન્નતા રોપી દે છે. અને તેના મનની જૂમિને ફરફટાવવાની દે છે. અડીં તો
ઇન્દ્રનું કાર્ય પતી ગળ પછી ઇન્દ્રે રાજાને જે અપૂર્વ સન્માન આપ્યું તેથી પણ
રાજાનું મન આનંદવિભોર બની ગયું છે. આ બંને અનુભવોએ રાજાના મન
ઉપર કરેલી અસર જોતા છઠ્ઠા અંકમાં તેણે કરેલી આત્મનિર્ભત્સનાઓ સંપૂર્ણ
રીતે વિલીન થઈ ગઈ હશે અને ફરીથી તેને તેના તેજોમય વ્યક્તિત્વનો અનુભવ
થવા લાગ્યો હતો. આ બંને હવે પડી તેને કનાર શકુન્તલા-નિલનની આવશ્યક

આ શ્લોકમા ઇન્દ્રે છેલ્લા સમોદલમા 'સૌમને આપેલા સન્માનનું' સૂચક ચિત્ર દોગઈ ગયું છે. ઇન્દ્રે ગજાને પુત્રધાએ વિશેષ ગણ્યો છે, તેને ગજા ભૂલી શકે ? આમ આ શ્લોકમા રહેતું લાઘવ આકર્ષક છે તેમ જ સંગ્રોતમય શબ્દોની લયચ્છતાને લીધે આ શ્લોક કાનને પણ આહ્વાનક લાગે છે.

મન્દાર-ચન્તે દેવસ્યા મન્દારઃ પાણિનક । સન્તાનઃ કલ્પગ્રન્થ પુતિ વા હરિચન્દનમ્ ॥
આમૃષ-સદેજ ભૂંઝવામા આવેલ. -

શ્લોક ૩ : સુમત્ય હરે. ત્રિદિગ્મ ડમયૈ. ડદ્ધનદાનચક્રમ્ । અનુના નનર્પમિ. તત શરૈઃ પુરા ન્વ પુરુષ નેસરિનઃ નલ્લ । (દ્વાવિલમ્બિત)

અહીં માનવિએ દુષ્યન્ત અને વિષ્ણુના મુનિંહાવનાગને એકબરખા ગણ્યા. ત્રિદિગ્મ એટલે સ્વર્ગ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

"ત્રિસુપ્ત અપિ અવસ્થાસુ, ત્રયો વ્રહ્મરિણુરુદ્ધા વા, લીપન્તિ અન્ન । યદ્વા વ્રાહ્મરૈણ્ય-રૌદ્રમેદેન સારિમ્ભરાજસ્યામસમેદેન વા ત્રિરિચ્ દીગ્મતિ વ્યગ્રહરતિ પ્રકાશતે વા ।"—
વ્યાકરણમુચા.

અહીં ત્રણ અવસ્થાઓમા, અન્ન ક્રમ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર,—એ ત્રણ દેવો ગદે છે, અથવા વ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જુના જુના મારિત્રક, ગચ્ચત અને તામમ શુભોધી અહીં વ્યવહાર ચાલે છે.

નનર્પમિ—આ શબ્દ જેમ ગજના ગાલુને, તે જ પ્રમાણે મુનિહન નખોને પણ લાગુ પડે છે.

શ્લોક ૪ : ચત્ત નિગેજ્યા મહત્સુ અપિ કર્મસુ સિપ્તન્તિ તમ્ રૈશ્વરાણા સમાયના-ગુણમ્ અગેહિ । ચેન્ સહસ્ત્રચિરણઃ તમ્ (અરુણ) ધુરિ નાસરિષ્યતિ તર્હિ અરુણઃ તમણ ચિમેત્તા અમરિષ્યન્ વા કિમ્ ।

સમાયના—મૌનિક વિલિપ્તમ્ આદિ આ શબ્દનો અર્થ સન્માન લે છે. ઇન્દ્રે ગજની મુનિઓને પિજાણીને તેને સન્માની ન હોય, તેને આગળ આવવાની તક આપી ન હોય તો ગજને સિદ્ધિ મળી ન હોય ત્રી ગજેન્દ્રગડક સમાયનાનો અર્થ 'નડત' લે છે. સગ પોતાની નમ્રતા બતાવે છે અને ઇન્દ્ર જ મડાન છે તેથી તો તે મદન થયો એન સૂચવે છે.

ત્રિસુપ્ત રિણ ના "નુ ત્રિણ દર રીર્ષનેત્રિવન્તે ત્રિપ્તો વચ્ચર પરા ।
અનુચારચ્છાકિર્ત્તો પ્રતેચ્છશેડરિ હરમિત્તે નાગચ્ ॥" એ શ્લોકન બધાર્થને નનરુણ છે. આન છતાં અહીં આ શ્લોકની છેલી બે પદ્યિએન બધાર્થને

એંધાણી પૂરી પાડે છે. રજ્જેશુથી મુકન વાતાવરણમાં વિહરતા રાજાના મનમાં એ સુંદર ભૂમિના અનુભવે આવનારા આનંદજનક પ્રસંગના ઓછાયા પાડયા હશે. આમ લગભગ અગિયાર શ્લોકો સુધી ચાલતી રથસ્થ રાજા અને માતલિની વાતચીત આવનાર પ્રસંગોનું પુરઃસંધાન પૂરું પાડતી હોઈ અનાવશ્યક નથી. આકાશમાર્ગમાં રથસંચાર અતિપ્રાકૃતતત્ત્વ જરૂર છે, છતાંયે આ રીતે તે રાજાના મનના બદલાયેલા સ્વરૂપને નિરૂપના પ્રતીકાત્મક વાતાવરણને સર્જે છે.

નાટકનો આ છેલ્લો અંક છે. કોઈ પણ કલાકૃતિના પહેલા અને છેલ્લા છેડાઓ આકર્ષક હોય છે. નાટકના છેલ્લા અંકમાં પહેલિયાં જ જાણે પહેલા અંકનું વાતાવરણ ફરીથી નિર્માયેલું લાગે છે. ફરીથી પાછા રથસ્થ રાજા અને સારથિ વચ્ચેના સંવાદો સંભળાય છે. પરંતુ અહીં પહેલા અંકની જેમ નગરમાંથી બહાર રથની ગતિ નથી. અહીં નગર તરફ ગતિ છે. જાણે લાગે છે કે નગરમાંથી નીકળેલો રાજાનો રથ હવે જ પાછો ફરી રહ્યો છે અને આમ નાટકની પરિસમાપ્તિનો ઇશારો આપણને-વાચકપ્રેક્ષકને પણ મળી જાય છે.

સક્રિયાવિશેષાત્—વિશેષ પ્રકારના સન્માનને લીધે, રાજાને થાય છે કે પોતે ઇન્દ્ર માટ જે કાંઈ કર્યું તે ઇન્દ્રે વળતા કરેલાં તેના અપૂર્વ સન્માનથી નહિવત્ જની ગયું છે. કામનો બેડો પામવાની અનિચ્છામાં જે સૂક્ષ્મ મઝા હોય તે જાણે કે લૂંટાઈ ગઈ.

અસ્તિત્વમ્—ન વિચતે પરિતોષઃ યસ્ય સઃ । તસ્મૃ । પતિતોષ વગરના. ઉપકાર કરનાર અને સન્માનથી પ્રત્યુપકાર કરનાર બન્નેને પોતે ઓછા પડ્યા હોય તેમ લાગે છે એ કેટલું આકર્ષક છે ! માતલિને પણ સ્મિત આવી જાય છે.

શ્લોક ૧ : મયાન્ મહત્ત્વઃ પ્રતિપત્ત્યા પ્રથમોપકૃત લઘુ મન્યતે । સોઽપિ મયઃ અવદાનવિસ્મિનઃ (સન્) સક્રિયાગુણાન્ ન ગણયતિ । (વેતાલીય)

મહત્ત્વતઃ—આ શબ્દ સ્ત્રવેન્દ્રાગથી ઇન્દ્રના ઉપનામ તરીકે વપરાય છે. મહત્ (પ્રવાત-અંજાનિલો)ની સાથે ઇન્દ્રે સોમરસનું પાન કરીને વૃત્રને મારી નાખ્યો હતો તેનું સ્ત્રવેન્દ્રા વર્ણન આવે છે. આથી મહત્ + વન્-પદોનાની સાથે ગહેન્દ્રા= ઇન્દ્ર એવું નામ પડ્યું છે. અવદાન શબ્દ અ+દૈ=ગુહ્ય કવું ઉપરથી આવ્યો છે. અહીં તેનો અર્થ “વિશુદ્ધ, ગુણવાળાં કાર્યો, પરાક્રમ” એવો થાય છે. સગ્રાવો : ‘પરાક્રમોડગદાનં સ્યાન્ । માગુરિઃ

શ્લોક ૨ : અન્નિવસ્થમ્ અન્નર્ગનપ્રાર્થન જયન્તમ્ ઉદ્ગીશ્ય કૃતસ્મિન્નેન હરિણીં આમૃદયજ્ઞેહરિચન્દ્રાકા મન્દાગ્માગ (મમ) પિન્દા । (ઉપજાતિ)

આ શ્લોકમાં ઇન્દ્રે છેલ્લાં સમોરજમાં સૌમ્યને આપેલા સન્માનનું મૂલ્યકે ચિત્ર દોરાર્થ ગયું છે. ઇન્દ્રે રાજ્યને પુત્રપાત્રે વિશેષ ગણ્યો છે, તેને રાજા ભૂલી શકે ? આમ આ શ્લોકમાં રહેલું લાઘવ આકર્ષક છે તેમ જ સંગીતમય શબ્દોની લયબદ્ધતાને લીધે આ શ્લોક કાનને પણ આહ્લાદક લાગે છે.

મન્દાર-વચ્ચતે દેવત્વા મન્દારઃ પારિજાતકઃ । સન્તાનઃ કલ્પવૃક્ષ-પુત્રિવા હરિચન્દનમ્ ॥
આમૃત-સદેજ ભૂંસવામાં આવેલ.

શ્લોક ૩ : મુક્તસ્ય હરેઃ ત્રિદિવમ્ ડમયૈઃ ડદ્ધુતદાનવકણ્ઠમ્ । અનુના
નતર્વમિઃ તવ શરૈઃ પુરા ચ પુરુષ કેસરિણઃ નૃસૈઃ । (દ્વાવિલમ્બિત)

અહીં માતલિએ દુષ્યન્ત અને વિષ્ણુના નૃસિંહાવતારને એકસરખા ગણ્યાં. ત્રિદિવમ્ એટલે સ્વર્ગ. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

“નિસપ્ત અપિ અવસ્થાનુ, ત્રયો વ્રહ્મચિણુરદ્રા વા, દીગ્ગતિ અત્ર । યદ્વા વ્રાહ્મવૈશ્ણવ-
રૌદ્રમેદેન સારિકાગ્નસનામતમેદેન વા ત્રિવિદો દીગ્ગતિ દ્યમ્હતિ પ્રસારતે વા ।”—
બ્યાલ્યામુવા.

અહીં ત્રણ અવસ્થાઓમાં, અગર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, એ ત્રણ દેવો રહે છે, અથવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જુદા જુદા સાર્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણોથી અહીં વ્યવહાર ચાલે છે.

નતર્વમિઃ—આ શબ્દ જેમ રાજાનાં ગાયકુને, તે જ પ્રમાણે નૃસિંહનાં નખોને પણ લાગુ પડે છે.

શ્લોક ૪ : યન્ નિરોક્તાઃ મહત્તુ અપિ કર્મતુ સિપ્પન્તિ તમ્ દૈશ્વરાગાં સંભારના-
ગુણમ્ અવેદિ । ચેન્ સહચ્ચરિણઃ તમ્ (અરુણ) પુરિ નાસ્તરિષ્વતિ તર્હિ અરુણઃ તમસા
વિમેષ્તા અમત્રિષ્વત્ વા નિમ્ ।

સંભારના—મોનિયર વિલિપ્તસ આદિ આ શબ્દનો અર્થ સન્માન લે છે. ઇન્દ્રે રાજ્યની રુદ્ધિઓને પિગ્ગણીને તેને સન્માની ન હોત, તેને આજગ આવવાની તક આપી ન હોત તો રાજ્યને સિદ્ધિ મળી ન હોત. પ્રા. ગજેન્દ્રગઢકર સંભારનાનો અર્થ ‘મહત્તા’ લે છે. રાજા પોતાની નમ્રતા બતાવે છે અને ઇન્દ્ર જ મહાન છે તેથી તે તે સદૃશ થયો એમ સૂચવે છે.

વિષ્ણોર્ચરિણ ના ‘નનુ ચક્રિણ દ્વાર નીચેનકિચન્તે કિપોઃ વચ્ચ વચ્ચઃ ।
વનુવાચચ્ચગકિવસી પ્રતિરુદ્ધેડવિ હર્ષમિત્તિ નામન્ ॥’ એ શ્લોકના બાવર્થને અનુદૂત છે. આન છતાં અહીં આ શ્લોકની છેલ્લી બે પંક્તિઓના બાવર્થને

એનાં પહેલો અર્થ વધારે અનુકૂળ લાગતો નથી ? આયુષ્યન્ હતઃ વયઃ...અહીંથી વાતચીતનો વિષય બદલાય છે. આમ માનસિ અને રાજ્ય વચ્ચે ચાલતા આ લાંબા સંવાદમાં વિષયવૈવિધ્ય તો છે જ.

નામ્-યમ્ એટલે સુતમ્ । અકમ્ એટલે ક-સુખનું વિરોધી, દુઃખ. નનઅકમ્ =નાસિ અકમ્ અવ=જ્યાં દુઃખ નથી તે, એટલે કે સ્વર્ગ.

શ્લોક ૫ : ઋષી દિવૌકમઃ ગીતકમ્ અર્થજ્ઞાનમ્ વિચિનય મુહુન્દ્રોણા વિચ્છિત્તિદોષૈઃ સ્વચરિત્વં સ્થિતિન્તિ ।

અર્થજ્ઞાતમ-૧. અર્થનામ્ જ્ઞાનમ્ સમૂહઃ યત્ર-જ્યાં અર્થનો એટલે કે અર્થવાહક શબ્દોનો સમૂહ છે તે. એટલે કે સાહિત્ય અર્થવાળી રચના અથવા ૨. અર્થનાં યન્ત્રનાં સ્વચરિત્વજ્ઞાનનાં જ્ઞાતં સમૂહઃ । તમ્ । રાજ્યનાં ચરિત્રોનાં ધૃતાતો. વિચ્છિત્તિ-૧. શરીરનું રંજોથી કરાયેલું સુશોભન, ૨. (શબ્દગાર માટેનું) સુગંધી દ્રવ્ય. દેવગંજનાઓના સુશોભન કરનાં વધેશ્ચ રંજો વડે રાજ્યનું ચરિત્ર લખાયું તેથી રાજ્યના ચરિત્રને સવિશેષ સન્માન અને રંજીતતા મળ્યા.

મરુતા વયિ-પૃથ્વી સ્વર્ગ સુધી જુદા જુદા સાત પ્રકારના વાયુના માર્ગો છે એમ મનાયું. આ વાયુના માર્ગો અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર આ પ્રમાણે છે. આવહ, પ્રવહ, ઉદ્વહ, સંવહ, સુવહ, પરિવહ, પગવહ.

શ્લોક ૬ : યઃ મમગ્નેષ્ઠા ત્રિભોક્ષા ઘ્વનિ, જ્યોત્સીષિ ચ પ્રવિભગમ્નિ યર્ણવનિ, તસ્ય સ્વપ્નેતરજનઃ પ્રાહ્લદય વાયુઃ ઘયઃ કિનીવહર્તિવિક્રન્તાતઃ માર્ગઃ । (વસંતનલિકા)

મમગ્નેષ્ઠામ્-આકાશમાં રહેલી.

ત્રિભોક્ષામ્-(ત્રણ પ્રવાહવાળી) ત્રંજાને. આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળમાં ત્રંજા નદી અનુક્રમે મંદાકિની, ગાગીરથી અને ભોજવતીના નામે ત્રણ પ્રવાહે વહે છે માટે ત્રંજાને ત્રિભોક્ષા કહેવાય છે.

તસ્ય સ્વપ્નેતરજનઃ-સ્વપ્નના અર્થના ધૂળથી મુક્ત.

ત્રિભોક્ષામ્-આમાં વામનાદવાગના એક પ્રવંદનના મંદર્ભ છે. વામનાદવાગી દિવ્યુમે દેવનાજ બહિરાગ પાનેથી ત્રણ પત્રણ પૃથ્વી માગી. પહેલા પત્રણે વામને વિગત સ્વપ્ન માગ્યું કરીને સ્વપ્નેન જગી દીગી અને બીજા પત્રણે આકાશ માર્ગ. ત્રીજું. આમ પ્રવહ વાયુ જ્યાં વહે છે તે આકાશનો માર્ગ દિવ્યુના બીજા પત્રણથી પરિવહ દેવ. તને. આ માર્ગની રેખા બે પક્ષિઓ માટે સ્વપ્ન કિનીવહર્તિવિક્રન્તામ્ કાન્દેમિ હર્ષસ્થવ વર્ત્તિ માર્ગમ્ એવું પ્રાણ-૦ છે. ત્રણ તેના પ્રવાહે પરિવહનું વર્તન છે જ્યારે વાયુને લોપેશ મુગ. પણ પ્રમાણે પ્રવહનું ૫ દિવસ માટે

આ શ્લોકમાનો વાયુ જ્યોતિઓને ધ્રુમાવે છે તથા તેમના કિરણોને વહેંચે છે, તથા તેનામાં રજસુ નથી. સૂર્યસિદ્ધાન્ત, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે ગ્રંથો પ્રમાણે આ વર્ણન પ્રગ્રહ વાયુનું છે. આકાશ માર્ગે પૃથ્વી ઉપર આવતા પ્રગ્રહ પછી અગ્રહ વાયુનો માર્ગ આવે. આગ્રહને મૂરાયુ' કહેવામાં આવે છે અને તેના પ્રદેશમાં વાદળાઓ અને વીજળી આવે છે. જુઓ : 'મૂરાયુરાગ્રહ રહ'૦...અને 'મૂરાયુર-ત્રામ્યુદવિદ્યુદાયમ્'—સિદ્ધાન્તશિરોમણિ.

આ શ્લોકના વર્ણન પછી પણ 'મેઘપદ્મી'નું વર્ણન આવે છે એટલે આપણા છઠ્ઠા શ્લોક પછી તરત જ ગજબાજે આવહના માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ. આ બધું જોતા જુદા શ્લોકમાં બંગાળી વાચના પ્રમાણે પ્રગ્રહ વાયુનું વર્ણન છે તેમ માનવું જોઈએ.

સપ્તાહ્યાન્નઃકરણઃ—સાલ્ક્ય પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અથવા કરણ બે પ્રકારની છે : બાહ્ય અને અંતઃ પાંચ જાતેન્દ્રિયો (કાન, ત્વચા, આંખ, જિહ્વા, નાક) તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (પાયુ, ઉપસ્થ, હાથ, પગ અને વાણી)એ બાહ્ય કરણો તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણ અંતઃકરણો.

શ્લોક ૭ : અયં તે શીઘ્રમ્નિઋતમેમિ. રથ ધરિત્રેરમ્યઃ નિષ્પન્નદ્વિઃ જ્ઞાનકેઃ, અચિરમાસા તેજસા ઋતુભિતૈઃ, હરિમિ ચ તારિગર્ભોદરાણા ઘનાનામ્ ઉપરિગત પિશુનયનિ । (માલિની)

ચાતક પક્ષીઓ પૃથ્વી ઉપર પડેલું પાણી પીતા નથી. તેઓ સીધું મેઘમાથી પડતું પાણી આકાશમાથી પીએ છે એવી માન્યતા છે.

અચિરમાસામ—વીજળીના.

વારિગર્ભોદરાણામ્—વારિ ગર્ભે યેથ તાનિ તારિગર્ભાણિ । વારિગર્ભાણિ ઉદરાણિ ચેપા તે વારિગર્ભોદરાઃ । તેજામ્ । (પ. ગ્રી.) જેમની અંદરનો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે.

શ્લોક ૮ : મેદિની ડગ્મગ્જના શૈલના શિલ્પરાત્ અરોહનિ ર્વ । વાદયા સ્વચ્ચો-દયાત્ પર્ણાગ્ન્યન્તરલીનતા વિઘ્નહતિ । તનુમાત્મમ્પ્રસલિંગઃ શ્રાવણા. સન્તાનાત્ વ્યક્તિ મજ્જતિ । પ્લવ્ય ઉલ્લિખતા કેનાપિ મુગ્ધમ્ મળ્યાર્ધમાનીયત ર્વ । (ચાર્દુલવિક્રીડિત)

આ શ્લોકમાં જિંચે આકાશમાથી નીચે જીતગતા દેખાતું અને બદલાતું જપું પૃથ્વીનું દરય નિરૂપાયું છે કાલિદાસે આ નાટકના પહેલા અંકમાં પૃથ્વી ઉપર વેગે ચાલતા રથમાથી પૃથ્વીનું વર્ણન કર્યું છે. ત્રિક્રમોર્વશીય મા આકાશમાર્ગમાં ચાલતા રથનું વર્ણન આવે છે, જ્યારે અહીં આકાશમાથી ધરતી ઉપર આવના ધરતીનું વર્ણન કરાયું છે. કાલિદાસે સ્વયમ્ આવો અનુભવ કર્યો હોય તે સંભવિત નથી. તે જોના કાલિદાસના ભવ્ય કલ્પનાશક્તિ અને વર્ણનકૌશલની પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

સ્ફુલ્લોદયાત્-થડ દેખાવાને લીધે.

પર્ણાધ્યન્નરલીનતામ્-પાદડાની અંદર ઢંકાવાની દશા.

સન્નાનાત્-વિસ્તારને લીધે ઉદારમણીયા-અવ્ય. અને સુંદર. હેનકૂઃ-સુવર્ણના, શિખરોવાળો. પર્વત સુવર્ણના શિખરોવાળો હોવાથી જ તેના ઉપરથી સુવર્ણનો રસ વહેતો હતો (કનકરસનથન્દી) કિંપુરુષર્પિત-પૌરાણિક ભૂચોળ પ્રભાણે પૃથ્વી ઉપર સાત દ્વીપો હતા : જમ્બુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલ, કુશ, ક્રૌંચ, શાક અને પુષ્કર. આ બધા દ્વીપો વળી ૯-૯ વર્ષ કે દેશમાં વહેંચાયેલા હતા. તેમાં જમ્બુદ્વીપના ૯ વર્ષ આ પ્રભાણે છે : કુરુ, હિરણ્ય, રમ્ય, ફલાહત્ત, હરિ, ક્રેતુમાલ, મદ્રાશ્વ, મિન્નર અથવા કિંપુરુષ અને ભારત એ છે.

હેમકૂટ પર્વત ભારતની ઉત્તરે આવેલો છે અને ભારત અને કિંપુરુષ વર્ષોનો સીમાડો બને છે. તપઃ સંસિદ્ધિસ્ત્રેત્રમ્ તપની સિદ્ધિ માટેનું ક્ષેત્ર. શ્રેષ્ઠીક ભૂમિ જ એવી પવિત્ર હોય છે કે જેના ઉપર કરવામાં આવેલું તપ તરત જ ફળે છે.

શ્લોક ૯ : સ્વાયમ્ભુગત્ મરોચે. યઃ પ્રજાપતિઃ પ્રમભૂર મુણ્ડસુલુરુઃ સઃ સક્તીરુઃ અત્ર તપસ્યતિ ।

સ્વાયંભુ-પ્રજ્ઞા. મરીચિ પ્રજ્ઞાના પુત્ર હતા માટે સ્વાયમ્ભુ. મરીચિના પુત્રો પ્રજાપતિઓ કહેવાતા હતા. કાશ્યપપ્રજાપતિ મરીચિના પુત્ર હતા તેથી તેમને મારીચ પણ કહેવામાં આવતા હતા. દેવો તેમના પત્ની અદિતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો હતા. આ કાશ્યપ અથવા મારીચમુનિ મપન્નીક બધા તપ કરતા હતા તે પવિત્ર સ્થાનને વંદના કર્યા વગર બધા પ નહિ. માટે રાજ્ય કહે છે : અનર્તકમગીયાનિ શ્રેયાસિ । પહેલા અંકમાં કાશ્યપ અથવા કશ્યપની ગેરહાજરીમાં પણ આ રાજ્ય તેમના પ્રાપ્ત પોતાનો આજ્ઞા વ્યક્ત કરવા તપોવનમાં ગયા વગર રહ્યો ન હતો એ યાદ કરવું જોઈએ.

પ્રથમઃ કલ્પઃ-ઉત્તમ વિચાર.

શ્લોક ૧૦ : રથાજ્ઞનેનરઃ ડગેદશબ્દાઃ ન, રજઃ પ્રવર્તમાન ન દશ્યન્તે । અમૂલક-સ્પર્શના નિરુદ્ધતઃ તત્ત રથઃ અગીર્ણઃ અપિ ન દશ્યન્તે ।

નિરુદ્ધતઃ-ક્ષોભ વિનાનો, આચક્ષા વિનાનો.

શ્લોક ૧૧ : યત્ર અગ્નૌ વક્ત્રીકાર્ત્ત્વમિન્મનુર્નિઃ, સંદષ્ટસર્વત્રચા ડરણા (ડરણેષઃ) જીર્ણલાપ્રાપ્તાનરચ્ચેન કળે અર્થથ સંચીટેનઃ અગ્નિરપિ શકુન્તનીદનિચિત્ત જયમ્વદત્ત મિથ્રન્ મુનિઃ સ્થાયુ દર અચરઃ અચક્રેન્નિચ મિથ્રનઃ । (ચાર્ફલવિરોડિત)

અન્યતઃ વિકટ તપ કરનાર મુનિનું અગ્નિ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઋષિ પોતાના પતનમાં એટલા તન્નન હતા કે તેમની આજુબાજુ ગરેડો લાગી ગયો. તેની પાંચ તેમને ખગર પડે નહિ, તેમની ડાબી ઉપર સર્પની કાચગાંઠો મોડી ગઈ,

કકમા છર્જિલનાઓના ગૂચગા વળી ગયા હતા અને ખખા ઉપર ગ્યાપેના જટાભાગમા પક્ષીઓએ માગા ગયા હતા

અભ્યર્ચનિચ્ચમ્—મૂર્ચ્ચિગની ગામે (૧) અર્ચનિચ્ચમ્ અમિ । (અ ધીમાવ) ‘લગ્નેનામિપતી આમિમુચ્ચે ।’ પા ૨-૧-૨૪ અથવા (૨) અમિ+અર્ચનિચ્ચમ્—અર્ચો અમિ કર્મપ્રવચનીન છે

સ્વગાત્ અધિસ્તર નિર્જનિસ્થાનમ્—અને આ સ્થાન સ્વર્ગ કરતા પણ વધારે શાનિષ્ઠ નાશ્યુ તેનું ઠાગુ અડી તપોમય, પવિત્ર વાતાવરણ હતું એ તો ખરું જ, પણ તે ઉપરાંત અર્ચો તેને પોતાની ઇષ્ટવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થવાની હતી, તેના પણ સામા વિગ્ઢનપની નિન્દિત આ ક્ષેત્ર બનવાનું હતું તે પણ છે ભૂમિના વ્યક્તિ વમા પણ માપુમમા સૂચનો પેદા કરવાની શક્તિ હોય છે તેનું દર્શન આ કવિ તથા ભવભૂતિમા દેખાય છે

શ્લોક ૧૨ સર્વસ્વદૃષ્ટે જન ઉચિતા પ્રાગાના શ્રુતિ અનિજ્ઞેન, કાચ્ચનપદ્મરણુ-
કવિશે તોયે ધમામિવરક્રિયા, રનશિલનલેપુ પ્ચાનમ્, તિરુવચ્ચીન નિષૌ સયમ, યદ્ અચ્ચ-
સુનય તગમિ કાદ્દુત્તિ તસ્મિન્ અમી તપસ્યાનિ । (શાર્દૂલવિકોડિત)

હેમકૂટ પર્વત ઉપર સ્વર્ગીય વાતાવરણમા રહીને તપ કરી ગઢેલા તપસીઓ કેવા નિસ્પૃહભાવે તપ કરી રહેલા હોય છે તેનું વર્ણન આ શ્લોકમા છે સામાન્ય રીતે તપસી તપ કરીને સ્વર્ગ પામવા છટે સ્વર્ગમા સ્વપદ્મ હોય જે છંદા પ્રમાણેનું કાં આપે, સુવર્ણ કમલોની રજથી બૂખરા જેવેલા જળાશયો હોય રતનજડિત શિનાતલો અને દેવાગનાઓ હોય આ બધી સુખોપભોગની વસ્તુઓની વચ્ચે રહીને જે તપસીઓ તપ કરતા હોય તેની નિષ્કાનશુદ્ધિને વલ્લ ઘટે. આ શ્લોકની ચતુર્થ પંક્તિમા “અચ્ચસુનય”-નો અર્થ મોક્ષની સાધના કરનારા નિષ્કામ સુનિઓ ન લેતા સામાન્ય અર્થમા માત્ર તપસીઓ જ લઇશું તો ‘અત્યુમિત’ લાગશે નહિ રૂઢ લાપામા અહિક સુખ પ્રત્ય ઉભીને રહીને આસુગ્નિ સુખની ખેવના રાખનારાઓને ‘સુનિ કહેવાય છે જ રાવવળ યત્ત નો અર્થ સ્થાનમ્ કરે છે, પણ સત્ત્વ જોતા યત્તનો અર્થ સયમ્-સ્વર્ગમા અગાત સુખ લેવો જોઈએ

ઉત્સર્વિણી—જે એ ચંદ્રારી

દાક્ષાયણ્યાઃ કાલિદાસે ઁની કળા કરી છે । એક બાબુથી મારીય અદિતિ અને મહર્ષિપત્નીઓને પતિવ્રતાધર્મ વિષ નનજરી રહ્યા છે તે જ વખતે તેમની છાત્રમા દુષ્યંત-ચકુન્નાના ૮૫ની તરીકે એક-ખીજને મળશે જ્યારે ૩ મારીય ઉપદેશ આપવાનું મમ પૂરું કરે તે ગાગામા માતલિ રાખને અરોઝકદક્ષના મૂળ પાસે જિલા ગઢેલા કહે છે અને અડી જિલા રહીને જ રાજા પાપુ થાડી વા મા

જ અ-ગોક થવાનો હતો. અન્તરાન્વેષી મગધિ-નકની ગોધમા રહું. માતલિ મય છે રાજ એકલો પડે છે અને ત્યા જ તેનો જન્મલો હાથ ફરે છે.

શ્લોક ૧૩ : મનોરથાય ન આશંસે । (હે) વાહો વૃથા કિં સ્પન્દસે । શ્રેયઃ પૂર્વાવધીરિતમ્ । (અધુના) દુલ્લ હિ પરિર્નિતે । (અનુષ્ટુપ્)

મનોરથાય-મનોરથને પામવા માટે.

પહેલા અંકમા કવ્વના તપોવનના દારે પહોચેલા રાજનો જન્મલો હાથ ફરક્યો કે તમ્ જ ગળએ તો પોનાને વસ્ત્રીનમ યશે જ એની પાછી આત્મચક્ષા સહજ રીતે રાખીને કંચુ હતું કે અયગ મરિતવ્યાના દ્વાળિ મગન્તિ સર્વત્ર । ત્યારે રથના વેગનો સહી ન શકતા ઘોડાઓની જેમ જ તેની આશાઓ પલ્લુ ઊધ્ધી રહી હતી. હવે એનો એ રાજ સાતમા અંકમા એવો જ અનુભવ કરતા કેવો નિરાશામય ઉદ્ગાર કાઢે છે । નાટકની પગ્ગિમાએ ગળની આશાના વેગને ભારે નિયંત્રિત કરી નાખ્યો છે—ધર તરફ શાંતિથી વળતા ઇન્દ્રના ગ્થના વેગથીયે વિશેષ

પૂર્વાવધીરિત૦...આ વાક્યને ત્રણ રીતે સમજાવવામા આવે છે :

- (૧) કાગ્લુ કે, એકને પહેલા અવગણ્યું હોય તો તે મુશ્કેલીથી પાછું મળે છે
- (૨) મોનિયર વિલિખમ્-પ્રથમ અવગણ્યું શ્રેય દુઃખમા પગ્ગિમે છે.
- (૩) પ્રે! મન્દ્રગડક-પહેલા એકને અવગણ્યું છે. (હવે) દુઃખ જ ઘેરી વડે છે. ચાપ્લમ્-તોફાન

કથ ગત ઇન આત્મન પ્રકૃતિમ્-‘શુ તારી જાન ઉપર ગયો જ કે ?’ અહીંથી ‘અર્વદમન મુનિપુત્ર નથી, પણ કાંઈ પોતાનો પુત્ર હોય’ એવા સૂચનો દુષ્યન્તના મનમા નાખવાની તૈયારી કવિએ શરૂ કરી.

અગ્નિરુત્ત્વઃ-ગાગકમા ન હોય તેવા નત્વવાળો

શ્લોક ૧૪ : (ય) આમર્દક્ષિણેસમ્ અર્ધપીતસ્તન ત્વિશિશુ પ્રજીઢિત્
ઘ્નાત્કારેણ માતુઃ કર્ષતિ । (અનુષ્ટુપ્)

અર્ધપીત૦-અર્ધ પીતઃ ક્ષતિ અર્ધપીતઃ । (મુપ્સુપ્) અર્ધપીત સ્તન યેન સઃ । તમ્-ગહ્
મગ્ખાવો : કુમાર૦ ૧:૪૪, ૪૫

અયનિર્મિદ્ગણિ-ગાગકથી ગુદા નહિ તેવા એટલે કે ગાગક જેવા. નિર્ગતઃ વિરોધ. યેમ્ તાનિ નિર્મિદ્ગણિ ।

ઔરસઃ-ઊરસઃ જાન । નનુએ ત્રણાવેલા ગાર પ્રકાગ્ના પુત્રોમા ધર્મપન્નીથી જન્મેયો સગ્રે પુત્ર તે ઔગ્ય પુત્ર દુષ્યન્તને સર્વદમન જાત્રુ પોતાનો મગ્રો પુત્ર હોય તેનું આર્થ્યલુ થાય છે. પણ હવે તો તે મનમાં મનોગ્થ જવાવા દેતો જ નથી કાગ્લુ કે તેને કત્રય સાત્રુ હવે : મનોરથા નામ તત્પ્રજ્ઞના । એટલે તો તે એકમ મનને વાળી દઈને કહે છે કે મૂન ..વસ્ત્રવિ-માત્રુ અપુત્રપણું મને વન્નલ ગનાવે છે.

વચીયઃ-ગદ્ય ભારે (ક્રિયાવિશેષણ તરીકે).

શ્લોક ૧૫ : મહતઃ તેજસઃ વીર્યમ્ અર્થે વાલઃ ઇવાપેઞ્ચઃ સ્ફુલ્લિન્નારથવા સ્થિતઃ
વહિનઃ इव मे प्रतिमानि ॥ (અનુધુભ)

વ્યાપેશ્ચઃ-ઇવાન્ અવેક્ષ્તે યનો । ઇન્ધનની અપેક્ષાવાળો.

શ્લોક ૧૬ : (અમ્ય) પ્રત્યેમ્યમ્નુપ્રગયપ્રસારિતઃ જાલપ્રથિનાદ્ગુલિઃ ક્ષતઃ દ્વિરાગ્યા
નગોપસા મિન્નમ્ અચ્છવચ્ચાન્નરમ્ એકપદ્મજમ્ इव विमानि ।

પ્રત્યોમ્યઃ-લોભાવતી વસ્તુની ભાગણી માટે પ્રસારેલો.

જાલઃ-જાલેન પ્રથિનાઃ અદ્ગુલઃ યસ્ય સઃ । (ગ. વ્રી.) જાળથી ગૂંધાપેથી
આંગળાઓવાળો. અધવબ્દ સામુદ્રિક લક્ષણો જળાવતો નીચેનો શ્લોક નોંધે છે.

ઉક્તં ચ પુરુષક્ષત્રગે સામુદ્રે-અનિરિક્તઃ કરો યસ્ય પ્રથિનાદ્ગુલિકો મૃદુઃ ચાપાદ્કુરુક્ષિતઃ
સોડતિ ચક્ષર્ત્તી મેવેદમ્નમ્ । એકપદ્મજમ્-એકં મુરત્યં પદ્મજમિત્ । તપ્રથમનિરુક્તિત્વાત્
મુરત્યમ્ । મુખ્ય ૫૩૪-સાગર

અચ્છવચ્ચાન્નરમ્-જેની પાંખડીઓ વચ્ચેનું અંતર દેખાતું નથી તેવા.

દ્વિરાગ્યા-(૧) જેનો લાલ રંગ ખીલી બેઠ્યો છે તેવી (ઉપા) વડે. ગાવબ્દ
પણ આ રીતે આ વિશેષણ અપુષ્ટાર્થ જનશે, કારણ કે ઉપા ઇન્ધન ન હોય તોપણ
કમળ તો ખીલે જ. (૨) એટલે આ શબ્દનો ખીલે અર્થ સમજી કાઢો છે. (કમળનો)
લાલરંગ જોણે તે (ઉપા) લઈ શકાય.

સૂદૃશ્યમિ-જેની સ્પૃહા હોય તેની ચતુર્થા વિભક્તિ આવે છે. 'સૂદૃશ્યમિનઃ'
પા. ૧-૪-૧૬ સૂદૃશ્યતઃ પ્રમેયે इष्टं સપ્રદાનં સ્યાત્ । પુષ્પેભ્યઃ સૂદૃશ્યમિ । તુલેલિતાય-
દુષ્ટં લક્ષિત્ યસ્ય । તમ્મૈ । ગ. વ્રી. તોફાની તોફાનીના તોફાન પ્રત્યે સ્પૃહા જાગે
તેને પણ પિતૃ-વનો અણમાશે મળવો જોઈએ

શ્લોક ૧૭ : અનિનિત્તહાસે આલ્લવદન્નમુકુલાન્ અરુક્તગર્ભમ્ગીયરચઃ-
પ્રવૃત્તીન્ અઢ્ઢાશ્રમ્ગમિનઃ તનયાન્ વહન્તઃ ધન્યાઃ તદ્ગજસા મલિનીમગન્તિ । (વગ્નનિલકા)

આલ્લવઃ-ઈન્દ્ર લક્ષ્મઃ. આલ્લવાઃ । દન્નાઃ એવ મુકુલાઃ દન્નમુકુલાઃ । (કર્મ.)
આલ્લવાઃ દન્નમુકુલાઃ યેષા તાન્ । (ગ. વ્રી.) જેમના ઘાતની કળાઓ સહેજ દેખાય
છે એવા.

અરુક્તઃ-અરુક્તાઃ વર્ગાઃ અરુક્તગર્ભાઃ । તૈઃ રમગીસાઃ વચસા પ્રવૃત્તયઃ યેષા
તાન્ । (ગ. વ્રી.) અસ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાગ્રથી જેમની બોલવાની પ્રવૃત્તિ રમણી લાગે
છે તેવા.

સરખાવો : “ને કાલી કાલી બોલી ના સમજ્ય તેરી તોતલી” —શ્રી યાત્રિક.

હેલી બે પંક્તિઓનું લાધાનર જુઓ:—“અકે ચઢીને બેસવા બહુ તણપતા સુત જે લિયે, થાયે મલિન વળી અંગ જેનાં ધન્ય તેને લેખિયે.” —યાત્રિક

આ શ્લોકમાં પિતાના મનમાં વસી જતી વિવિધ બાલચેષ્ટાઓનું સચોટ અને હૃદયંગમ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. દુષ્ટતાના હૃદયની અહીં વ્યક્ત થયેલી બાલલાસમાંના મૈષ્ટિ પણ પિતાનું પોતાના પુત્ર પ્રત્યેનું સનાતન વાત્સલ્ય વહી આવ્યું છે. એમ કહેવાય છે કે આ શ્લોકનું લેટિન લાધાનર વાંચીને ગેટ માથા ઉપર શાકુન્તલ મૂકીને નાચ્યો હતો.

આની સાથે સરખાવો :— “अहेतुहासच्छुत्तिानकेन्दुर्यहाङ्गणप्रीडनधूलिधूस्रः । सुहृदन् मित्रिदलस्तिरार्थं मुदं तगोरङ्कनन्तान ।—કુમાર ૦ ૧૧:૪૩., અને અનિયતરવિત-સ્મિતં વિરાજકનિપનકોમલદન્કુદ્દમગમ્મ । વદનકમલકં શિશોઃ સ્મરામિ સ્લન્દ્રસમજસ-મન્જુરક્ષિતં તે ॥ ઉત્તર ૦ ૪:૪.

દુર્નોચહસ્તગ્રહેણ—જેના હાથની પકડ છોડવી મુશ્કેલ છે તેનાથી.

લિંગમલીલયા—બાળલીલાથી.

શ્લોક ૧૮ : આશ્રમત્રિકદ્વૃત્તિના ત્વયા સરસંશ્રયસુતઃ અપિ જ્ઞયમઃ, કૃણસર્પ-શિશુના ચન્દનઃ દ્વ, નિમિત્તે જન્મનઃ એવ દૂષ્યતે । (રથોદ્ધતા)

સર્વદમન આશ્રમવિરુદ્ધ વર્તીને સંયમને દૂષિત કરતો હતો, જેવી રીતે કાળા સર્પનું બચ્ચું જન્મથી ચંદનને દૂષિત કરે છે. આ શ્લોક પ્રમાણે સંયમને ચંદન સાથે સરખાવવામાં આવ્યો તથા સર્વદમનને કૃષ્ણસર્પશિશુ સાથે.

સરસંશ્રયસુતઃ—૧. પ્રાણીઓ આશ્રય લેતાં હોવાથી સુખકારક-સત્તાના સંશ્રયેણ સુતઃ । ૨. સત્તાનાં સંશ્રય સુતઃ । પ્રાણીઓને આશ્રય લેવા માટે સુખકારક અથવા ૩. સત્તાનાં સંશ્રયેણ અધિરક્ષણેણ સુત પ્રીતિઃ યસ્માત્ । ધણું પ્રાણીઓ તેમાં આશ્રય લેતાં હોવાથી જે બધાને સુખકારક નીવડ્યો હતો.

વિલિખ્યસ જન્મનઃ સયમઃ—“જન્મથી પિતા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો સંયમ” એમ વાચ્યે છે. પણ આ અર્થઘટન સ્વાભાવિક લાગતું નથી. જન્મનઃને બદલે જન્મતઃ એવું પાઠાન્તર પણ છે.

શ્રી યાય મત્તસંશ્રયસુતઃ ને બદલે સ્વસંશ્રયસુતઃ એવો પાઠ સ્વીકારે છે.

મ્યાનપ્રત્યગત—સ્થાન ઉપરના વિશ્વાસને લીધે. આ સ્થાનમાં બધા ઋષિઓ જ દોષ એવો અમારો વિશ્વાસ હોવાને લીધે.

શ્લોક ૧૯ : कस्यापि कुलादकुरेण अनेन स्पृष्टस्य मम गोत्रेषु ए । सुगम् । अय यस्य वृत्तिः अद्भ्यः प्रभूदः तस्य चेत्सि पा निर्वृतिं कुर्यात् । (ઉપબતિ)

સર્વદમનના શરોરસ્પર્શથી દુષ્ક્રાન્તે અપાર આત્મકથા થયો.

અરબાવો : ‘શિશોરાલિદ્રન તસ્માચ્ચન્દનાદધિક મવેત્ ।’ અને ‘પુત્રસ્પર્શતિ સુખતરઃ સ્પર્શો લોકે ન વિચિતે ।’

અપ્રતિહાસઃ—પ્રતિજ્ઞા એટલે વાળની-રુવાડાની વિચ્છેદ, એટલે કે પ્રતિકૂળ. અપ્રતિજ્ઞા એટલે અનુકૂળ.

પ્રવાનરઃ—એક જ વંશનો.

શ્લોક ૨૦ : પૂર્વં ચે રસાધિર્નયુ મન્યેતુ ધિનિરક્ષાર્થ નિગ્રહમ્ ડશન્તિ, પશ્યાત્ તેભાં નિયનૈકમિત્રાણિ તન્મૂળાણિ ગૃહ્યમાન્તિ । (ઓપદ્-૭૬સિક)

રસાધિકૃણુ—અપૂર્ણ. (૧) અધિકાઃ રસાઃ યેષુ તેષુ । ૫૮. ૬૦. (વાહિતાન્યાદિચત્તરમ પાઠી અધિક મુકાયેલ છે.)

(૨) રસાઃ અધિકાઃ (પ્રવાનાઃ) યેષુ તેષુ ।

(૩) રસૈઃ અધિકાણિ (ઉક્ત્તાણિ) તેષુ । નિયનૈકમિત્રાણિ—જેમાં પતિનું એક જ નિયમયુક્ત મન છે. પાડાન્તરઃ : નિયનૈકમિત્રાણિ—જ્યાં નિયમયુક્ત એવી એક જ પતિમતા સ્ત્રી છે

હવે, દ્વિતીયમિદમારાજનનમ્—હવે અહીં આનંદનો ઉદ્ભવ છે. બાળક પુરુષનો છે તે પહેલી આશાજનક બાળક, અને તેની માતા અપ્સરાની સંગ્રામી છે તે બીજી આશાજનક બાળક.

આનાયઃ પરદાહ્યગ્રહઃ—અનિર્ણયનીય ફક્લત્રમ્ ના જેવી અહીં પણ નાટ્યાત્મક વિધિવંત છે. આનાયઃ—આયને શોભે નહિ તેવે.

શકુન્તલાવર્ણ્યં પ્રેક્ષસ્વ—ગામ બાળકની માતાનું નામ ન પૂછીને પોતાનું આર્થત્વ દર્શાવી રાખે છે ત્યાં જ દર્શિ બીજી ગીતે ‘શકુન્તલાનુ’ નામ જાહેર કરે છે. મહાદેવના એ પ્રાકૃત શબ્દનું અંતરૂત શકુન્ત-લાવર્ણ્યમ્ (પક્ષીનું સૌન્દર્ય) અને શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ એ બન્ને સર્વદમનને થાય. તાપમાને શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ અભિપ્રેત છે, જ્યારે માતૃવત્ત્વ શકુન્તલાવર્ણ્યમ્ સમજાય છે.

અનુરુપઃ—અતિથે માતાને માટે વપરાતો વડાલગ્નચક્ર શબ્દ છે. બીજો પાઠ અન્તિપ્ર—અન્તિય છે. તેનો અર્થ ‘જહેન’ થાય.

અપિ નામ—આશા અને અનિશ્ચય બન્ને સૂચવે છે. મૃત્યુચ્છિન્નકાની જેમ આ પ્રત્યેક મને વિષાદ તો નહિ ઉપજાવે ને ।

નામમાત્રપ્રસ્તાવઃ પાઠ બૃહાત્ર નથી; કાણ્ડ કે આ પ્રસંગ માત્ર નામ ઉપર આધાર રાખતો નથી. જાત્કર્મ—બાળકને બાર શુદ્ધિનંદકાર કરવામાં આવતા તેમાં

જાનકર્મનસ્કાર યોગે અથવા જન્મ પછી કંવામાં આવતો પહેલો સંસ્કાર છે તેમાં નાભિની નાળને તોડના પહેલા યોગ્ય મંત્રાથી જાળકને મોનાના ચમચામાં ઘી અને મધ આપવામાં આવતા. ધણું ખરું આ કિના પિના પોતે કંતો જુઓ.

પ્રાજ્ઞાભિર્વાના પુ સો જાનકર્મ વિધાયતે ।

મન્વન્ પ્રાજ્ઞન વાસ્ય દિષ્ણન્નુસર્વિણમ્ । મનુ ૨-૨૯

પિરાદ.-વિરુદ્ધ. વાદ. । તે કહેશે વિવાદ કે 'માગ પિના દુષ્કા છે, તમે નહિ' એ જ ખાતરી કરાવે છે.

દર્શનગીષ્ઠા—વિગ્ધિધી શ્રીએ પોતાનો કેશનમૂલને એકનાએ એક માઠ વાળને પાછળ જૂટા ગખનો. તેમાં પુષ્પ વગેરે શયુગાગ ન કરતી. શકુન્તલા 'એકવેણીધગ' હતી, કાગ્ય કે તેને દુષ્કાનો વિગ્ધિદતો કેટલાકના મન પ્રમાણે પતિની ઉપસ્થિતિમાં છેલ્લીવાગ જે વેણી શ્રીએ પાંધી હોય તે જ સ્થિતિમાં વિરહાવસ્થા હમિયાન તે ગ્રહેતી. આ જગત્ત લાગતુ નથી, કાગ્ય કે એ રીતે તો શ્રી ધણી મહીલાએ

ન મૈ...માર્ગેયુ—દુ ખના અન્ય અમુને તળિયે રૂમેની શકુન્તલાને પોતાનું ભાગ્ય કદી મવડું બનને તેની આશા નથી. આ જાવ અનંત સ્વાભાવિક છે અને દુષ્કાતમાં પણ આપણે તેની નિગાશા જોઈએ છીએ જ કાઈ મનુષ્ય અત્યંત પોતાનું ભાગ્ય સુઝાઈ બનને તેની આશાય શકુન્તલાને કચાવી હોય ।

શ્લોક ૨૨ : પરિપૂર્ણ વસ્ત્રે રસાના નિયમ તમમુલ્કી ધૂનકવેગિઃ શુદ્ધશીલ (યા ઇયા) અનિનિષ્કલ્પસ્ય મમ દીર્ઘ વિહંગન નિર્મલિ ।

આ શ્લોકમાં ગ્રહેલા વિગ્ધિધીના ચિત્ર સાથે સગપાવો. કુમારસમ્બ ની તપસ્વિની પાર્વતીનું ચિત્ર કે ઉત્તરગમચરિત ૩. ૪ માનું, આ ચિત્ર

પરિપાણ્ડુર્વલ્કલોલમુન્દરં દશત્રી વિલ્લકનરાક્ષ્માનનમ્ ।

કલ્પસ્ય મૂર્તિરથવા શરારિણી વિહંગયથ વનમેનિ જાનકા ॥

ઉત્તરગમચરિતમાંનું વિરહિયીતીતાનું આ ચિત્ર છે પહેલા અંકની ધૈવનકુચ શકુન્તલાના ચિત્ર સાથે છે. આ અંકની આ શકુન્તલાનું ચિત્ર પણ સરખાવવા જેવું છે હવે તેની મુશ્કતા ઉપર અમરૂપી કનાકાર અન્ય પહેલ પાડ્યા છે અને એક વિશિષ્ટ આકૃતિ જાપ્સી આપી છે હવે તેનામાં જાલ સી- રીનું ઉન્મત્ત ચાચલ્ય નથી, પણ જીવનની એક પૂરી કરેલી પગિઝાએ આપેલી જીડી સાધુના છે.

ન રણ્ડ આર્યપુત્ર દવ—વિરહવિવશ દુષ્કાત પશ્ચાત્તાપમાં તપી તપીને કેટલો દુર્ગળ થઈ ગયો હતો એ કાવિ રસે અહીં બતાવ્યું છે જાણે એ દુષ્કાત જ નહિ । પાંચમા અંકમાં દુષ્કાત શકુન્તલાને ઓળખી શક્યો ન હતો એની જ જાણે સમગ્રલા સચવાતી હોય તેમ અહીં શકુન્તલા દુષ્કાતને પહેલા ઓળખી શકી નહિ પરંતુ

આ અપ્રત્યક્ષિજ્ઞાન લાભું ચાલું નહિ. થોડી વારમા જ પ્રિયે શબ્દ સાભળાને શકુન્તલાએ તો પોતાના નાલાયેક નસીમને ઝોળખી લીધું.

શ્લોક-૨૨ : સુમુષિ, દિષ્ટ્યા સ્મૃતિમિનમોહમ્સ મે પ્રમુલે સ્થિતા અસિ ।
ઉપરાગન્તે રોહિણી શશિન. યોગ સમુપગતા । (આર્થી)

સ્મૃતિ૦ . જેનો મોહરૂપી અધકાર સ્મૃતિથી બેદાઈ ગયો છે-દુઃ થયો છે તેવા.

ઉપરાગ-મહાલુ સત્તાવીસ નક્ષત્રો ચંદ્રની પત્નીઓ હતી તેમા રોહિણી ચંદ્રને અત્યંત પ્રિય હતી.

શ્લોક-૨૩ : વાય્વેણ જયશબ્દે પ્રતિવિદે અપિ મયા જિતમ્ । યદ્ અસસ્પારપાઃ
લેષપુર તે મુલ દૃષ્ટમ્ । (અનુષ્ટુબ્)

શકુન્તલા જ્યતુ જ્યતુ આર્યપુત્ર કહેવા જતી હતી પણ જ્યતુ જ્યતુ શબ્દ બોલતા જ તેના કંઠે ડૂમ્બો ભરાયો અને બાકીના શબ્દો તેના ગળામાથી નીકળી શકના નથી. વાગા સમયે, વિકટ માનસિક યાતના પછી શકુન્તલા ભાવવિવશ થઈ જાય તે સ્વાભાવિક હતું. આ ઉપરાત પાંચમા અંકમા જેને ‘આર્યપુત્ર’ કહી શકાયો નહોતો, તેને એક્રમ ‘આર્યપુત્ર’ કહેતા જીવ ન ચાલે તે પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે ને ? પાતુ ગમ કહે છે : ભલે તું જયશબ્દ પૂરો ન બોલી શકી, છતાં હું તો જીતી જ ગયો છું; કાગળ કે આટલો સમય તે તો મારું દીર્ઘ વિરહવ્રત કરતા કરતા ખુરી ખુરીને જ કાઢ્યો છે તે તારુ સુશોભન વગવડ દિક્ષા ઓકવાળું સુખ જ કહી આપે છે.

તે માગધેયાનિ પૃચ્છ-હજુ સર્વદમનના “આ કોણ છે” ? તેનો યોગ્ય જવાબ આપવા જેટલી શ્રદ્ધા શકુન્તલામા જન્મી નથી; આમ છતાં તેનો જવાબ ખોટો તો નથી જ. મહા મૂંઝક વાક્યમા શકુન્તલાએ તો દુઃખની જીખને જ બોલવા પ્રેરી છે, પરંતુ આટલું બોલતા જ કૂર વિધિએ આપેલ આધાતોનો કળ પામેલું તેવું મન ખુલી જાય છે અને તેમાથી લાગણીનો ભાગ આસુ જતીને વહેવા લાગે છે.

શ્લોક ૨૪. મુનુ, પ્રવ્યદેશવ્યગ્રેક તે દૃદ્યાન્ અર્ચુ । તદા મે મનસઃ
યગ્યાન્ સમેહ કિમિ આર્મીન્ । હિ પ્રવ્રજન્સા ગુમેયુ ઇરપ્રાગાં ઉત્તપ મગ્નિન્ ।
અન્ય શિરમિ રિગા મ્વચ્ચમ્ અપિ અહિયદ્વગા ધુનેતિ । (હરિણી)

ગમ શકુન્તલાના મનમાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન સદા દાટી નાખાવવા પ્રયત્ન કર છે. તે સમયે તેના મન ઉપર દોઈ મળવાન મંમોહ સંવાગ થઈ ગયો હતો એટલે આર્યો નામ ન જેમ કૃષ્ણની માળાને સર્પ માનીને તપકોડે તેમ તેણે શકુન્તલાને અન્યાય કર્યો. આ મે કની ઉત્તમા નગ્ન છે. મંથર અનિથી ચાલના આ પંદની મંદ સ્વપ્નમંડળો દુઃખોભળી ઈન્દ્રી જાય તેવી છે.

‘ સુતનુ શબ્દની વાક્યવ્યવસ્થા વિષયક સમજૂતી આપતી મુશ્કેલ છે. સુતુ તનું વસ્ત્રા સા સુતનુ । તેનું સંબોધન એકવચન સુતનો થાય. બીજી રીતે સુતુ તનૂ વસ્ત્રાઃ સા સુતનુકા । તેનું સંબોધન એકવચન સુતનૂતે (જુઓ • નયનથ ૫ : ૪ : ૧૫૨. નયનપદાદ્યનોત્તરપદાન્ચ વહુવીદે કા સ્યાત્ । સિ. કૌ) સમાવાનવિશેષિતમ્ નો લાભ લઈને આમા ક ને અવગણીએ અને માત્ર સુતનૂ શબ્દને મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારીએ તો તેનું સંબોધન એકવચન સુતનુ થઈ શકે

નન મે સુચરિત્તં શકુન્તલાએ તો પહેલા અંકથી જ ગળને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. અહીં પણ પાંચમા અંકમા પોતે ભોગવેલી અવમાનનાઓની ઠાઈ કડવાશ યાદ ન કરીને અને મનમા પણ ન મંઘરીને પહેલા ઉદ્ભવેલા પોતાના પ્રણય ઉપર જ તેણે શ્રદ્ધા ગાળી છે જે પ્રેમમા આવી પ્રગળા શ્રદ્ધા ન ગહેલી હોય તે મામેની વ્યક્તિને શંકાકુશંકાનો ભોગ બનાવીને આત્મધાનક નીવડે છે. જેમ બીજી બધી બાબતો તેમ પ્રેમ પણ ઠાંડી શ્રદ્ધા વગર ગોમતો નથી, ટકી પણ શકતો નથી. શ્રદ્ધા વગરનો પ્રેમ પ્રેમ જ નથી. વચ્ચે થયેલી ઉપાધિનું કર્તવ્ય એક આદર્શ ભાગીની નારીની માફક શકુન્તલા ‘પુગટ્ટા’ને સોપે છે. એ સાચું પણ છે. આમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમ દેવ પણ આવડી બનીને માણ્યમને નમ્ર કરતું નથી જેનું કારણ દમ્બનાન હોતું નથી તે દેવ પણ ઠાઈ પૂર્વ કાર્ય કરેલા કર્મોનું જ પરિણામ હોય છે આરિપુત્રે પાંચમા અંકમા મનાવેલા વર્તન માટે વિશ્વ શબ્દ ધણે જ ઉચિત છે.

શ્લોક ૨૫ • સુતનુ અર પરિવાચનાન ય વાપ્યમિન્દુઃ મેહાન મયા પૂર્મ ઉપેતિ.. તમ ભાગ્યશ્લેષમિન્દ્રમ્ એવ તાત્પ્ર પ્રમદ્ય. કાન્તે વિગ્તાનશય મનેન્દમ્ ।

માનસે ન રહ્યું વિદ્યત ૦ ગળત ધરે છે કે પોતાની આ શરમજનક કથા ધરે ન બહારી હોય તો આરુ જોયો પોતાનું સન્માન કરે છે તેઓ પોતાની એકાંત નાણી યાજુ બહારી ન બાય તેની માણસ તરફની રાખે તે મનુષ્યસહજ છે રાગ દુષ્ટતા અહીં આપણા જોયો માણસ લાગે છે અને તેથી તો આપણને તેનું વર્તન મને છે

જિહમિં હિન્દુ નારીની અલાવગત લગ્નમનો અહીં નિર્દેશ કરીને કાલિદાસે શુન્તનાનુ ગૌરવ વધાર્યું છે લગ્નમને કીનુ આખૂપુ ગણ્ય છે જુઓ જ્વાળા નાયા કૃશના ત્વસ્તિ વગેરે

શ્લોક ૨૬ અથ તે પુત્રસ્ય રણશિસિ અગ્રગામી દુષ્યત્ત ઇતિ અભિહિત મુનસ્ય મત્તા યસ્ય ત્વાપન ત્રિનિર્નતિક્તન તત્ કોઽપિત્ કુલિય મથેન આમરણ જાતમ્ । (વસંતતિલકા)

આ શ્લોકમાં દુષ્યન્તના પૌરુષ અને વીરત્વની સુદઃ ઓગળાણ આપવામાં આવી છે

સમાનનામનુભાગસ્યાઙ્ગિ -દુષ્યન્તની આકૃતિ નાટ પહેલાં અકમા સખીઓને તથા ખીન્ન અકમા શિષ્યોને આવો જ લાવ થયો હતો અહીં દેવોની માતાને પા દુષ્યન્તની આકૃતિ વિશે એવી ૮ લાગણી થાત છે આ ગતાવે છે ૮ ચતુર્થ અકમા પ્રભે ન તાદૃશાં એ પ્રિયવાની ઉક્તિ ઉપર તેને 'Superficial' થી નેતાના રિવેશ્ચેએ પ્રમાણપત્ર ફાડી આપવામાં આવે સાચ જ લાખવ્યા હોતો

શ્લોક ૨૭ યત્ મુનયઃ ક્ષાત્રયા મિથિત્વતેનત પારા પ્રાપ્ત યત્ મુનઃપ્રત્ત યથમાગધસ્મ મત્તાસ્મ સ્પુન, યન્તિ આમમર પઃ અથ પુરુષ મત્તાય આસ્ત્ર ચક્રે તત્ દન્તસીચિતમત્ર સ્વદુઃ પવાન્તરમ્ દદ કન્તમ્ (નિમ્) ॥ (શાહલવિકીરિત)

પ્રમાના પત્રો દક્ષ અને મીચિ દક્ષની પુત્રી અહિં જ્યારે ૨ મિના પુત્ર મારીય અથવા દક્ષના પાત્ર આ યુગ પ્રમાણે એક ૮ પદી હતુ હતુ આ શ્લોકમાં આ યુગ ના દવાના નાનારિંગ તગકેના ઉત્તમ ઓગળાણ આપી છ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને વામનાવત પામ ૧ પરપુષ વિષ્ણુ આ તે સ્ત્રી માતાપિતાના માતાનો છે આરો ત્રી અને પુષ્પતુ ચરમ શ્રી ૨ નાનુવ અન પિતૃવમ્ ૩ પદામાં આવ્યુ છે ન નારિંગની નિદિ તમના તાનોની ૨, ૩ તાના ને ૧ છે વે મ્ અન્તરને છે અને દુ નો નાના કડો છે રિ નિ નિષ્કે ૨ વનનાથી મુખિ નેન્દરા નાટ અન્તિના ૨ થના ૨ ના અન્તિ રા ના નાચક મ ન્યા ન (૧ ૩) ઉ થી અવધ છે ૧ આનિય ૩, ૧૫ ૨

જુઓ! વિષ્ણુપુરાણ ૧ : ૧૫ મારોચાત્ર કલ્યાણજ્ઞાતાસ્તેઽદિત્યા દક્ષમૃગયા । તત્ર
પિણુશ્ચ શક્તશ્ચ જસતે પુનરેવ હિ ॥ ઈર્ષમા ચૈવ ઘાતા ચ ત્વદા પૂષા નર્થય ચ । વિસ્ત્યાન્
સતિતા ચૈવ મિત્રો વરુણ એવ ચ । અંશો મગશ્ચાદિતિજા આદિત્યા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥
રાઘવલક્ષ્મી આર આદિત્યોને સૂર્યની આર કળાઓ ગણે છે.

આત્મસુવઃ અપિ પરઃ પુરુષઃ—વિષ્ણુ—પુરુષોત્તમ, તેમણે વામન તરીકે અદિતિને
પેટે અવતાર લીધેલો, તેથી તમને ઉપેન્દ્ર-ઈન્દ્રના નાના ભાઈ કહેવાય છે.

દાર્પકસહિતા-શકુન્તલા મર્ત્તુસહિતા નથી કહેતી તેમા પૃથુ તેની સ્વભાવસહજ
સહન છે, અલગત દાર્પકસહિતા કહેવામા પતિનું અસ્તિત્વ નિર્દેશાઈ જાય છે જ.

શ્લોક ૨૮ : મર્તા આણ્ડલસમઃ, સુતઃ જયન્તપ્રતિમઃ તે કન્યા આશીઃ ન
યોગ્યાઃ પૌલોમીસદૃશી મય । (અનુષ્ટુબ્ધ)

આણ્ડલ્યનિ ફનિ આણ્ડલ' । વેદમા કહ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રે અસુતના નગરોને
તોડી નાખ્યા હતા તેથી તેને આણ્ડલ કહેવાય છે. પૌલોમી-ઈન્દ્રાણી, શયી. તે
પુલોમન્ નાન્ના ધનવની પુત્રી હતી, તેથી પૌલોમી કહેવાય છે. શયી અખંડ
સૌભાગ્યવતી ગણાય છે, માટે શકુન્તલાને માટે તેના જેવું સૌભાગ્ય ઇચ્છવામા
આવ્યું છે અત્યારે પૃથુ નવદગ્ધપતીને ઇન્દ્ર-ઈન્દ્રાણીનું સૌભાગ્ય ઇચ્છવામા આવે છે.

મર્તુઃ અમિમ્તા-સૌને માટે પતિને પ્રિય થવું તે મોટું સુખ ગણાતું. આવો
જ આશીર્વાદ અનુર્થ અકમા પૃથુ તાપસીઓએ શકુન્તલાને આપ્યો હતો.

શ્લોક ૨૯ : દિષ્ટ્વા શકુન્તલા સાધ્વા, રૂદ સદપત્ય, મગન્ (ચ)-મદા પિત
તિથિઃ ચ ફનિ ત્રિતય સમાગતમ્ ।

અહીં સમુચિત ગીતે જ યજ્ઞની ભાષામાં મારીએ આશીર્વાદ આપ્યો છે.
ભાગતીય આદર્શ પ્રમાણેના પ્રમથ દાર્પન્ય માટે આ આશીર્વાદ ધણો યોગ્ય છે.
પતિને યોગ્ય ગીતે પામેલી માયી સ્ત્રી-શ્રદ્ધા બને છે, આદર્શ કુટુંબને અધિષ્ઠાતા
પુરુષ વિધિ બને છે અને બાળક વિત્ત બને છે. આ ત્રણમાંથી એક પૃથુ અંગ
પાંખું દોાય તો દાર્પન્યમંગલ ગ્યાતું નથી. પરિપૂર્ણ દાર્પન્ય પૂર્ણ થત બને છે
અને જગતને માટે શ્રેયઃકર નીવડે છે. આ ગીતે દાર્પિદ્યમની ભાવના પ્રમાણે પ્રખુષ
માર સો અને પુરુષ એ બે વ્યક્તિઓના જ સુખ માટે નથી, તે તો સુંદર જીવનને
પડનારાં બધા જ તરવારું દેવતાની પરિચય છે.

મગન્—આ મહેધનની યોગ્યતા માટે જુઓ :

દેરાગાન્ત્રી યે દેરા મદ્ધમાનો મર્ત્યઃ ।

મગન્તિ તે શાજ દાસેનાં વર્તિમ્નવા ॥—જન

શ્લોક ૩૦ : પૂર્વં કુસુમમ્ ઉદેતિ, તતઃ પલ્લમ્, પ્રાક્ ઘ્નોદયઃ તદનન્તરં
પયઃ । અય નિમિત્તનૈમિત્તિકયોઃ ક્રમઃ । તુ સંપદઃ તત્ પ્રસાદસ્ય પુરઃ । (વંશસ્થવિલ)

નૈમિત્તિક—કાર્ય. કારણ હમેશા કાર્યની પહેલા આવે, જ્યારે અહીં તે
દુષ્યન્તને પુત્રપત્નીરૂપ સંપત્તિ પહેલા મળી અને તેના કાચુરૂપ દર્શન—આધીવાદીરૂપી
પ્રસાદ પછી મળ્યો.

યુષ્મત્સગોત્રસ્ય ધન્યસ્ય—તમારા સમાન જોત્રવાળા કણ્વ. કણ્વને પણ કાશ્યપ
કહેવાય છે. તે કદાચ આ જોત્રસામ્યને લીધે પણ હોય, અથવા પ્રી. મળેન્દ્રગડકર
કહે છે તેમ જોત્ર શબ્દનો અહીં લક્ષણાભા ‘સંબંધી’ એવો પણ અર્થ લેવાતો
હોય. સમાન જોત્ર યસ્ય સઃ સગોત્રઃ । યુષ્માભિઃ સગોત્રઃ તસ્ય ।

શ્લોક ૩૧ : યથા સમન્તત્વે ગજો ન ઇતિ, અપ્રક્રમન્તિ તસ્મિન્ સંશયઃ સ્વાત્,
પદાનિ દૃષ્ટ્વા તુ પ્રતીતિઃ મવેત્, તથાવિષઃ મે મનસઃ વિકારઃ (અસ્તિ) । (ઉપનિષતિ)

અહીં પાચમા અંકથી માડીને દુષ્યન્તાના મનમા જે વિચિત્ર વિકારો જન્મ્યા
હતા, તેનું દિવ્દર્શન કરાવ્યું છે.

દિદ્ધવા અસાધ્યપ્રત્યાદેશી ન આર્થપુત્રઃ—ભારીય પાસેથી દુર્વાસાના શાપ અંગેની
હકીકતો જાણ્યા બાદ શકુન્તલા આનંદ અનુભવે છે પોતે મૂંઝેલી શ્રદ્ધાની બામતમા
પોતે કદારેય છેતરાઈ ન હતી તે જાણ્યાનો આનંદ જોવો તેવો ન હોય. પોતાનો
દુષ્યન્ત કદીય અ-દુષ્યન્ત નહોતો જન્મે તે તેના પરમ સંતોષનો વિષય છે.

શ્લોક ૩૨ : શાપાત્ મર્મરિ સ્મૃતિરોવરુદ્ધે (સતિ ૧૨) પ્રતિહ્તા અસિ । (મર્મરિ)
અપેક્ષમસિ (ત્વ સતિ) તત્ એવ પ્રમુતા । મનૈષ્વહ્નપ્રસાદે દર્પણતલે છાયા ન મૂર્ચ્છતિ ।
ચેદ્દે ॥ (સા) સુલ્ભામનાશા (મગતિ) । (વસંતનિલકા)

ભારતીય લમણપનમા દેખાતી રીતે પુરુષ મુખ્ય છે, પરંતુ સ્ત્રી પોતાના
સદ્ગુણોથી ઉત્તમ ગૃહિણી બની શકે ત્યારે તો તેની જ પ્રભુના પુરુષ ઉપર પણ
ગ્રહે છે પાંદુ કોઈપણ નિદ્ધિ મેળવવા માટે જરૂરી વ્યક્તિવિકાસ જાળવવા થોડી
તિતિક્ષા આવશ્યક છે. ભારીય શકુન્તલાને વચ્ચે બની ગયેલી શાપજન્ય હકીકતને
તદન બૂલી જઈને દુષ્યન્ત તરફ પહેલાની નજરે જ જોવા, તેનો વિશ્વાસ ગ્રાપ્તવા કહે છે.

શાનુન્તેયઃ=શકુન્તલાનો પુત્ર.

શ્લોક ૩૩ : અનુદ્યાનસિદ્ધિભગતિના રથેન તીર્થજન્યઃ અયમ્ અનિરયઃ સપ્તક્રીવા
ધનુષો પુરા જગતિ । સગત્તા પ્રથમદમનાત્ રહ અગ સર્વદમનઃ (મતિ મશન.) । લેપ્તસ્ય
મરણાત્ પુનઃ મલ્લ ઇતિ અસ્ત્રાં વાસ્યતિ । (ચિપ્તગિણી)

અનુદયાત૦—ન ઉદયાતઃ યસ્ય સઃ અનુદયાતઃ । સ્તિમિતા ગતિઃ યસ્ય સઃ સ્તિમિતગતિઃ અનુદયાતઃ અથ એવ સ્તિમિતગતિઃ । તેન । આચ્છે ન આવતો હોવાથી સ્થિર ગતિવાળા.

સત્તદ્વીપાં વસુધામ્-પુર્ણેષા પ્રમાણે સાત દ્વીપ તે જમ્યુ, પલ્લ, શાલમ્બ, કુશ, કૌંચ, શાક અને પુષ્કર. ભારત જમ્યુદ્વીપમા આવેલો છે. દ્વીપની સંખ્યા ઘણીવાર ૪,૭,૯ કે ૧૮ની ગણવામા આવે છે.

પુરા જગતિ=નૂન જિજ્ઞૃષિ । પુરા અને વાચન જ્યારે વર્તમાનકાળના ધાતુ સાથે વપરાય ત્યારે તે ધાતુ ભવિષ્યકાળનો અર્થ તથા અન્યથો નિશ્ચય જતાવે. 'યાગપુરાનિ-પાતયોર્હદ' । પા. ૩ : ૩ : ૪. (યાગદ્ મુદ્ધક્તે । પુરા મુદ્ધક્તે । નિપાતાવેનૌ નિશ્ચય યોતયતઃ । સિ. કી)

અપ્રતિરથઃ—જેની સામે કોઈનો રથ ભલો રહી શકે તેમ નથી તેવો મહારથી.

શ્રુતિસ્તરઃ—જેણે વિગતો સાલળી છે તેવો. શકુન્તલાના પ્રતિકૂળ દેવતું શમન થયું છે, તેની જાણ કરવાને કરવી જોઈએ એની અદ્વિતિની ધ્રુવ આકર્ષ ગૃહિણીને ખૂબ શોભે તેની છે. પોતાને લાધેલા સૌમાઅની 'તપશ્ચણુપીડિત' તાન કાશ્યપને જાણ કરવાનો મનોરથ શકુન્તલાને તો હોય જ ને ?

મામ્ અનભિક્તુદઃ—ઋષ્ અને દ્રુહ આગળ અમિ ઉપમર્ગ આવતા તે જેના ઉપર ગુસ્સો કરવાનો હોય તેની દ્વિતાય વિલક્ષિત છે છે જુઓઃ 'ઋષ્ દ્રુહોરુપસૃષ્ટયો. કર્મ' । પા. ૧ : ૪ : ૩૮ અનાતેકુદ્ધ. એ પાકાનર ગગાગ નથી.

શ્લોક ૩૪ : ત્રિઙ્ગુલઃ તપ પ્રજાસુ પ્રાગ્વૃષ્ટિઃ મયતુ । મિતવચઃ તન્મયિ દર્શિણઃ પ્રીણયત્વ । ઇયમ્ ઉમયલોક્તનુગ્રહસ્થાસ્ત્રીયૈઃ અન્યોન્યદુરયૈઃ યુગશનપરિવર્તન નયય । (માલિની)

આ શ્લોક આમ તો દુષ્કર્મને ઉદ્દેશીને બોલવામા આવ્યો છે, છતાં તેને લાવાર્થ માનવમાત્રને માટે છે. દેવો આપણને જાણ અને પગિણામે કાન્ય આપે, તો માનવોએ પણ મામેથી સતત યજ્ઞ કર્યા કરીને દેવોને પ્રમલ કરવા જોઈએ. યુગો માટે માનવ અને દેવોની નુખાકારી આવા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના પરપગાથ ઉપર ગ્રહેલી છે. આ જ ધર્મ આપણી યજ્ઞભાવના. મરખાવોઃ ગીના ૩:૧૧-દેવ-માય-તાનેન તે દેવો માયન્તુ વઃ । વત્સર માયન્તઃ શ્રવઃ વત્સરાવત્સય ॥

લાગીન પ્રથેમા મર્વત દેખાતી 'કેરગ્ગો મગિ કેરગ્ગી'ના ૮૮૧ ૧ની યજ્ઞભાવના કાલિદાસની જીવન દરિનો પણ મુખ્ય સ્ત્ર મની છે

સરખાવો:—‘તત્કાર્ય વાસઃ કુર્યાત્ ત્વ ચ તસ્યેષ્ટમાચરે: । સૂર્યઃ સમેવદગમિમગ્નિઃ
સૂર્યં ચ તેજસા ॥ વિક્રમો ૫ : ૨૩. તથા રઘુશ ૧ : ૨૬ અને ૪ : ૧૬. યુગસા—
યા યુગ ગણાય છે. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલ્પિયુગ. તે દરેકમાં ઉત્તરોત્તર ધર્મ-
ભાવનાનો ધ્રુવ થતો ચાલે છે. વિદ્વૈજ્ઞા:—ઈન્દ્ર. તેની મનજીતી નીચે મુજબ આપી
શકાય છે: (૧) વિદ્ એટલે દુઃખનોનો નાશ કરનારું તેજ. વિદ્ મેદસ્મ બેજ: યસ્ય
સ: વિદ્વૈજ્ઞા: । દુઃખનોને બેન્દનાર તેજવાળો (૨) વિશ્વમનુષ્યો અગર પ્રજા. વિદ્સુ
મનુષ્યેયુ તેજઃ યસ્ય સ: । પ્રજામાં જેનું તેજ ફેલાયેલું છે. (૩) વેવેષ્ટિ હવિ મિદ્ ।
મિદ્ વ્યાપ્ત તેજઃ યસ્ય સ: । જેનું તેજ વ્યાપક છે તે આમ વિદ્વૈજ્ઞા: શબ્દ બને.
વચ્ચો: અમેદઃ ગણાય છે એટલે એ રીતે વિદ્વૈજ્ઞા: શબ્દ બન્યો.

મત્તરાક્ય-સંસ્કૃત નાટકમાં આવતો આ છેલ્લો શ્લોક છે આ શ્લોક પાસે
આવનાં નાટક પૂરું થયું હોય છે એટલે જુદા જુદા નટો તેમણે ધારણ કરેલાં
પાત્રો મટી જાય છે અને કેવળ નટો તરીકે જ રંજમૂર્તિ ઉપર આ શ્લોક સાથે
મળીને ખેલે છે. અહીં નટોને ભરતો કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે ગદ્યવલદ્
બતાવે છે કે પ્રસ્તાવનાની પછી નટોનું વાક્ય આવતું નથી. જુઓ: મત્તરાક્ય
નયરાક્યમ્ । નાટ્યમિત્યસમાપ્તૌ સામાપિન્ધ્યૌ નટનાયોદીયત કવચ્યં । પ્રસ્તાવના-
નગરં નયરાક્યામાગદ્ય મત્તરાક્યગ્નિયુક્તિઃ । રાધવલ્લભા મત અનુમાર ભરતવાક્યમાં
સામાપિન્ધ્યૌ આશીર્વાદ આપ્યા હોય છે.

શ્લોક ૩૫ : પાર્થિવઃ પ્રજ્ઞાનિહિતાર પ્રવર્તતામ્ । શ્રુતમ્હતા સરસ્વતી મહીયતામ્ ।
પરિણયક્તિઃ આત્મભૂઃ નીજગેહિતઃ મમ અપિ ચ પુનર્ભવં લગતુ । (ગુચિરા)

આ શ્લોકમાં કવિએ પોતાની છેલ્લી ઈચ્છાઓ સ્પષ્ટ કરી છે. પહેલાં તેણે
રાજના કાર્ય માટેનો પોતાનો આર્થ વ્યક્ત કર્યો છે. ‘ગમ્ય પોતાની પ્રજાના
હિત માટે પ્રજા ગલા કરે.’ પ્રજાની બાળતામાં તેની ભાવના એ છે કે પ્રજામાં
વિગ્રાહીની વિદ્યા મહત્તાને પામે. કવિનું એ દર્શન છે કે જે સમાજમાં મગ્ધસ્વાનું
ગૌરવ થતું નથી, સાસ્ત્રવતો પૂજા નથી તે સમાજ મૂઢ બની જાય છે, તેની
પ્રગતિ અને આગાહી થતાં નથી. કેટલાકને લાગે છે કે બીજા પંક્તિમાં કવિએ
પોતાના વર્જના માણસો-વેપકોની આગાહી કરી છે. છેલ્લી પંક્તિમાં કવિએ
‘ભગવાન નીલલોહિત પોતાના પુનર્જન્મનો નાશ કરે. પોતાને મોક્ષ આપે તેવી
શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી છે. આની સાથે કવિના બીજાં બે નાટકોના ભગવાક્યો
સંખ્યાવવા અપ્રદ થઈ પડે.

આ નાટકનો પ્રારંભ શંકરની મુનિથી થયો તો શિવને જ કવિમાં
આવેલી પ્રાર્થનામાં તે મંપૂર્ણ થયું. જાણે એક શિવનાત્મક નીકળ્યો આખી
નાટ્યસ્ટુદિએ કલાવેશી ત્રિશુરપોદ્ધત વે.કચગિની અનુમુતિ પેઞા અ દિ અધર્મૂર્તિની
જ અનુમૂર્તિમાં પચ્ચિમાપન થઈ, જાણે મહાકવિએ કરેલું જુદા જુદા વિભાવોનું
નિરૂપણ છેલ્લે રજો કે નન્ન એક-વ પ મ્યું, જાણે ટાઈ રાજકે છેડેલા વાદી
સંવાદી સ્વરો એક-વને પ ની એક મુમકુ મંગીન ગયા.

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नां के०लां० सुभाषिते।

१. अकृतायेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ।
२. अचेनन नाम गुण न लक्षयेत् ।
३. अतनुषु रिभवेषु शानयः सन्तु नाम ।
४. अतिस्नेहः पाप्माङ्गी ।
५. अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषास्त्वगतं रहः ।
६. अशातहृदयेष्वेव वैरीभजति सौहृदम् ।
७. अयमाऽनार्यः परदारव्यग्रहारः ।
८. अथवा भविष्यता खलु वलवती ।
९. अयमाऽग्निभ्रमोऽयं लक्ष्मणाविकारः ।
१०. अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।
११. अनिर्वर्णनीय परफलव्रम् ।
१२. अर्यो हि कन्या परर्षाय एव ।
१३. अहो कामी स्यतां पश्यति ।
१४. अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः ।
१५. अहो सर्गस्थिरस्थासु रमणीयत्वमावृत्तिरिदोपाणाम् ।
१६. आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ।
१७. आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागति ।
१८. उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना ।
१९. उत्तमप्रियाः खलु मनुष्याः ।
२०. उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वनेमुषी ।
२१. औत्सुक्यमाश्रन्नवसाययति प्रतिष्ठा ।
२२. विमिर हि मधुराणां मण्डन नाकृतीनाम् ।
२३. कदापि सत्पुरुषाः शोकाव्रजमानो न भवन्ति ।
२४. गुर्वसि सिंहदुःखमाशान्वयः सादयति ।
२५. छाया न मूर्ध्नि मण्डलप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतटे सुम्भारकाया ।
२६. तमस्तपति घर्माशौ यस्मादिर्मरिष्यति ।
२७. न गच्छ धीमता कश्चिद्विपश्यो नाम ।
२८. न तादृशा अहृन्निरोगश्चिरं दुःखमाग्निरो भवन्ति ।

२९. ननु प्रयतेऽपि निष्कम्या गिरयः ।
 ३०. न प्रमानलं ज्योतिरुदेति वसुधानलात् ।
 ३१. पनिकुले तत्र दास्यमपि क्षमम् ।
 ३२. परिहारमिजक्षितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।
 ३३. पूर्वानधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ।
 ३४. प्रायः स्व महिमानं शोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ।
 ३५. घलजदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेनः ।
 ३६. भगवन् वरः सख्येयः । नाशीः ।
 ३७. मनोरथा नाम तत्प्रयाताः ।
 ३८. यदिच्छामि ते तदस्तु ।
 ३९. रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्याभिचारि वचः ।
 ४०. राजराक्षिणानि तपोयनानि नाम ।
 ४१. लभेत वा प्रार्थयित्वा न या श्रियं ।
 भिन्ना दुरापः कथमीप्सिनो भवेत् ॥
 ४२. निराक्षितं ह्यनुकममनुतापं जनयति ।
 ४३. विकारं एतु फमार्थतोऽगात्माऽनारम्भः प्रतीकारस्य ।
 ४४. शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
 ४५. शान्तानुकूलपयनश्च शिथश्च पन्थाः ।
 ४६. शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।
 ४७. भद्रा रितं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ।
 ४८. सता हि सन्देहस्येषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।
 ४९. सतीमपि शक्तिमुल्लेकसंभवा जनोऽन्यथा भर्तुं मर्तां विशङ्कते ।
 ५०. सरस्वती श्रुतमहतां महीयनाम् ।
 ५१. सुत, विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोयनानि नाम ।
 ५२. सर्गः कान्तिनाम्नीयं पदयति ।
 ५३. सर्गः सगन्धेषु विश्वसिति ।
 ५४. सागरमुज्जिता कुत्र वा म्हानदी व्यतरति ।
 ५५. स्त्रीणामशिक्षितपदुर्यन्मानुषीषु संदस्यते किमुन याः प्रतिरोधक्यः ।
 ५६. स्त्रियजनसंनिभस्तं हि दुःखं सप्रवेदनं भवति ।
 ५७. स्नेहप्रवृत्तिरंशुर्दिशिनी ।
 ५८. स्वप्नमपि शिरस्सन्धः शिपां धुनेत्यद्विशङ्कया ।

५९. स्वभाय एवैष परोपकारिणाम् ।
 ६०. स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः ।
 ६१. हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथा वर्जयत्यपः ।
 ६२. सहजं किञ्च यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

परिशिष्ट-२

कालिदास विशेषे के०ला० उद्देश्ये

१. अनया गुणसंपूर्णा समुचिनाविच्छित्तिवृत्तिरीतिरसौ ।
 प्रस्तुतरससदोहा सरस्वती जयति कालिदासस्य ॥ —अभिराम
२. अपराधशून्य मावे भारयो च शतत्रयम् ।
 कालिदासे न गण्यन्ते कर्मिरेको घनञ्जयः ॥
३. अस्मृष्टदोषा नलिनोप दृष्टा
 हारावलीय ग्रथिता गुणीष ।
 प्रियाङ्गपालीय निमर्दहृद्या
 न कालिदासादपरस्य वाणी ॥ —श्रीकृष्ण कवि
४. उपमा कालिदासस्य भारतेरर्थगौरवम् ।
 दण्डिनः पदलक्षित्य मावे सन्ति त्रये गुणाः ॥
५. उपमा कालिदासस्य नोत्कृष्टेति मतं मम ।
 अर्थान्नस्य विन्यासे कालिदासो विशिष्यते ॥
६. एकोऽपि जीयते ह्यन कालिदासो न केनचित् ।
 शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रये निम्बु ॥
७. फलयः कालिदासाद्याः करयो वयमप्यमी ।
 परिते परमाणौ च पदार्थस्य प्रतिष्ठितम् ॥
८. कालिदासगिरा सारं कालिदाम्, सरस्वती ।
 चतुर्मुण्डेऽद्यग साञ्जाद् विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ —भस्तिनाथ
९. कालिदासस्य सर्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ।
 तत्रापि च चतुर्थोऽङ्के यत्र याति शकुन्तलम् ॥
१०. काव्येषु नाटकं सर्वं तत्रापि च शकुन्तलम् ।
 तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र भवेत्तत्तुल्यम् ॥

११. कालिदासस्यैव नय वयो
माहिषं दवि सशर्पं पयः ।
शारदेन्दुरगला च कोमला
स्वर्गसौख्यमुपभुञ्जते नराः ॥

१२. ख्यातः कृतौ सोऽपि च कालिदासः
शुद्धा मुखा स्वादुमयी च कस्य ।
वागीमिन्द्राण्डमरीचिगोत्र
सिन्धोः परं वारमयाय कीर्तिः ॥

—सौ. १५५

१३. धन्यन्तरिः क्षणकोऽमरसिंहाङ्कु-
वेनालभद्व्यङ्ग्यं कालिदासाः ।
खनानो घराहमिहियो नृपतेः समाया
रत्नानि व वरुचिर्नय विक्रमस्य ॥

१४. निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरस्त्रासु मञ्जरीश्वर जायते ॥

—॥ १॥

१५. पुरा कवीना गणनामसङ्गे
कनिष्ठिनायिनिष्ठकालिदासाः ।
अत्रानि तत्तुल्यस्त्रेरमात्रा—
दनामिसा सार्यस्यी यभूर ॥

१६. यस्याश्चोरश्चिदुरानिः कर्णपूरो मयूरो
भासो हास. कनिष्ठुल्लुः कालिदासो रिणसः ।
हर्षो हर्षो हृदयसतिः पञ्चनाणसु वागः
केपा नैवा कथय कविनाममिनी कौतुकाय ॥

—अथदेव

१७. लिप्ता मधुद्रवेगास्तु यत्र निरिषया गिरः ।
तेनेदं वनं वेदमं कालिदासेन शेचितम् ॥

१८. यदन्वि कवयः कवयेऽपि च कालिदासायाः ।
हृदयं मरुति हृदयश्चिन्तनासोऽपि ॥ हृदयः ॥

१९. वान्नीकेरवनि प्रसाशितगुण वामेन लीलायती ।
वेदभी परिण स्वयं वनानी भीमकालिदामं यम् ॥

२०. वेदभीरीतिहृदये कालिदामः प्रणमने ॥

२१. श्रीकालिदासस्य वचो विचारं
नैरास्य काव्ये स्मृते मर्मि ।
किं पारिजातं परिदृश्य हन्त
भृङ्गाल्लिखन्तसि सिन्धुजारे ॥
२२. साकूतमधुरकोकिलजिलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलकालिदासोक्तिः ॥
२३. सुप्रसा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रख्याति ।
सदश्वदमकस्येन काम्बोजतुरगाङ्गना ॥
२४. माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविचः
श्रीहर्षः कालिदासः करिष्य मयूराह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी द्विष्टिमाप्यः अनिमृग्यगुरुर्मस्त्रो मद्रयाण.
रुधातश्चान्ये सुप्रसादय इह कृतिभिर्विश्वनाहणादपन्ति ॥
२५. येनायोजि न चेन्न स्थितमर्थविधौ निवेकिना जिनवेत्त ।
स जयता रजिर्कीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

अङ्गोत्तमो पुलकेशीराजने। शिलासेन

परिशिष्ट-३

अभिज्ञानशाकुन्तलभां प्रयोगधेला डेटलाक अलंकारै

(अकारादि ३३ भुज्ज)

[व्याख्या भूभट्टने आधारे छे.]

अतिशयोक्तिः—

निर्गौर्याप्यस्तान् ॥ प्रहृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत् यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्व्यञ्ज्यौ र्गौर्याप्यविपर्ययः ।
विशेषानि शयेति सा.....

२-६, ८; ६-३, १६; ७-३०.

अनुमानम्—अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यगपनयोर्वचः ।

३-७, ८, १५; ५-६, ३१; ६-११, १५.

अप्रस्तुतप्रशंसाः—अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तुतमज्ञा ।

१-२३, २४, २५, ३१, ३२; ३-२; ५-२, ४, १२, २२, २४, २५, २८;

६-२६, ३१; ७-१७, ३०.

आक्षेप—निषेधो वस्तुमिष्टस्य यो विदोषाभिहितस्या ।

वक्ष्यमाणोक्तत्रिष्य ■ आक्षेपो द्विधा मत् ॥

५-७

उत्प्रेक्षा—स भाग्यमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

१-६, ८, ३१, २-३, १०, ३-१, ४-२, १२, २२, ५-१०, २३,
६-४, २१, ७-८.

उदात्तम्—उदात्त वस्तुन सपद् म्हता चोपलङ्गम् ।

७-१, ६, २७

उपमा—सावर्धमुपमा मेदे

१-५, १०, १८, ३१, ३३, २-४, ७, ८, १७, ३-६, २३, ४-१, ४
७, १६, ५-११, १३, १६, २१, ६-६, ८, ९, १८, २४, २७, ७-३,
११, १५, १६, १८.

काव्यलिङ्ग—काव्यलिङ्ग हेतोरप्यपदार्थना ।

१-६, ११, १२, २३, २७, २८, २-१, ३, ५, ६, ९, ३-१०, १७, २१,
५-२३, ६-४, ५, ११, १२, २४, २५, ७-३, १६, २१, २४, २८, ३३

दृष्टान्त—दृष्टान्त पुनरतेषा सर्वेषा प्रतिनिम्बनम् ।

३-१६, ५-७, १४, २८, ६-१, २८, ३०, ३१, ७-४, २२, ३२

निदर्शना—अमम्यस्तुसम्य उपमापरिवर्तकः ।

१-१७, १८, ६-१६, ७-२२, २६, ३१

परिवर्त—स्तिष्यैर्गैसाकृतैश्च परिणस्तु स ।

१-३, २-४, ६-८, ७-११.

परिणाम—परिणाम क्रियार्थं देद् त्रिषी त्रिषयन्तना ।

३-२०, ४-१०, ७-५

पर्यायाकृतम्—पर्यायेन निना वाच्यगारुधेन यद् रर ।

१-३०, ६-५

प्रतिधम्पमा—भाषान्धस्य द्विरस्य यत् साम्यद्वये स्थिति ।

५-४, १०.

भाषिकम्—भाषिक इव यद् भाषा त्रिधन भूतभाषेन ।

नन्विति

२-१२.

अन्तिमान्...अन्तिमानन्यसंपित्तुल्यदर्शने ।

६-२०.

मालादीपकम्—मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्सृष्टाणामहम् ।

४-२०.

रूपकम्—तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

२-१०, १६, ३-२१; ५-२५; ६-२, ७; ७-२०, २६.

विभाषना—क्रियायाः प्रनिपेधेऽपि फल्यतिर्विभाषना ।

३-२५, ५-१०, ३१.

विरोधः—विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

१-३०; २-१; ५-४, १२.

विशेषोक्तिः—विशेषोक्तिरलङ्कारेषु कारणेषु फलवचः ।

३-२५; ५-१०; ६-४, ७; ७-१, १०, १२, २५.

विषम—कचिद् यदतिवैधर्म्यान् श्लेषो घनमियात् ।

कर्तुः क्रियाफलानां निर्वानर्थश्च यद् भवेत् ॥

क्रमेण च विरुद्धे यत् स एव विषमो मत्तः ॥

१-१०; २-१८; ५-२०.

व्यतिरेकः—उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

२-१४; ५-८, २२; ६-३०; ७-२५.

श्लेषः—श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ।

२-४, १४; ७-११.

समम्—समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ।

४-१३, ५-१५; ६-२६; ७-२६.

समासोक्तिः—प्रोक्तिर्भेदकः स्थितैः समासोक्तिः ।

समुच्चयः—तस्मिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्राऽन्यत् तत्कम् भवेत् ।

समुच्चयोऽनौ, स एवो युगम् या गुणक्रियाः ॥

६-८.

स्वभावोक्तिः—स्वभावोक्तिस्तु द्विगमादः स्वक्रियास्पर्शेनम् ।

१-७, ८, ९, १४, १५, २१, २६; २-२, ६; ३-१२, २४; ४-१४;

५-२०; ६-१७; ७-१४, २१.

परिशिष्ट-४

श्लोकानुक्रमणिका

अक्लिष्टवाक्तरः०	६.२०	(अ)		
अन परोक्ष्य कर्तव्य	७.२४	आचण्डलममो भर्ता	७.२८	
अत्रापि नून	३.४	आचार इत्यगहितेन	७.३	
अथर विसृज्यराम	१.२१	आ जन्मन शाठ्य०	५.२५	
अध्याश्रान्ता वसति०	२.१४	आताम्रहरितगण्डुर०	६.२	
अनरतवनुज्या०	२.४	आ परितोपाद्	१.२	
अनिशमपि मकरपेतु०	३.५	आलक्ष्यदन्तमुकुलान्	७.१७	
अनाघान पुष्प	२.१०	(इ)		
अनुकारिणि पूरैषा	२.१६	इत प्रत्यादेशान्	६.९	
अनुमगमना	४.१०	इद किलव्याजमनोहर	१.१८	
अनुयास्यन् मुनिनया	१.२९	इदमनन्दप्रदायण०	३.१८	
अनन कस्यापि	७.१९	इदमशिशिरै०	३.१२	
अन्तर्हितप्रार्थन०	७.२	इदमुपनतमेन	५.१९	
अन्तर्हिते शशिति	४.३	इदमुपहितसूक्ष्म	१.१९	
अमरितकोमलस्य	३.२३	(ई)		
अभिनननो भर्तु	४.१९	इशदापच्युग्निनानि	१.४	
अभिनयमधुलेख्य०	५.१	(उ)		
अभिमुखे मयि ॥ हृत्०	२.११	उत्पलितदर्मकवला	४.१२	
अभ्यक्तमिर स्नात	७.११	उत्पलनगार्न यनगो०	४.१५	
अभ्युन्नता पुरस्ताद्	३.७	उत्सृज्य कुसुम०	३.२१	
अमी वेदिं परित	४.८	उद्येति पूर्ण कुसुम०	७.३०	
अस्य स ते निष्ठे	३.१३	उन्नतिर्नभश्च०	३.१४	
अमरगिरिरम्यः	७.७	उपोदशब्दा न	७.१०	
अर्थो हि फल्गु	४.२२	(ए)		
अर्थपयस्लन मातु	७.१४	एवंभवदिने	६.१२	
अन शप धञ्जरिमह०	१.२०	एम्नाभमरिद्ध०	७.१८	
अमन्दर वन	६.२५	एष शानभिनय०	६.२७	
अम्नान् साधु	४.१७	एष कुसुमनिर्गन्	६.१०	
अम्नान्नाना	६.२६	एषासि प्रियदा मिता	४.१६	

(औ)

औत्सुक्यमात्रमर० ५६

(क)

कः पौरवे वसुमतीं १.२५

कथं नु त यन्धुर० ६.१३

का कथा वाण० ३.१

कामं प्रयादिष्ठा ५.३१

कामं प्रिया न सुलभा २.१

कार्या सैक्तलीन० ६.१७

कास्त्रिदवगुण्डनती ५.१३

किं कृतकार्यं द्वेषो ५.१८

किं तात्रद्वतिना० ५.९

किं शीतलैः कल्म० ३.२०

कुनो धर्मक्रियान्वितः ५.१४

कुमुदान्वेय शशाङ्कः ५.२८

कुत्साम्भोभिः पन्न० १.१५

कृतं न कर्णार्पित० ६.१८

कृताः शरव्य हरिणा ६.२९

कृताभिमर्शान्मु० ५.२०

कृत्ययोर्भिन्नदेशव्याद् २.१७

कृष्णसारे ददच्चक्षुः १.६

कव यव कव परोक्ष० २.१८

क्षामक्षामरूपेण० ३.९

क्षौम केनविदिन्दु० ४.५

(ग)

गच्छति पुरः शरार १.३४

गन्धर्वेण विराहेन ३.२२

गाहन्ता महिषा २.६

ग्रीराभङ्गाभिराम १.७

(च)

चलयाद्वा दृष्टि १.२४

चित्रे निवेश्य २.९

चूतना चिरनिर्गता ६.४

(ज)

जम् यस्य पुरोर्देशे १.१२

जाने तपसो वीर्यं ३.२

ज्वलति चलितेव्यनो० ६.३१

(त)

तत्साधुक्रुतसन्धान १.११

तदेषा भयतः पत्नी ५.२६

तपति तनुगात्रि ३.१६

तव कुसुमशरत्न ३.३

तत्र न जाने हृदय ३.१५

तत्र भगवु रिडौजाः ७.३४

तत्र सुचरित० ६.११

तस्मिन् गीतरागेण १.५

तस्याः पुष्पमयी ३.२५

तीव्राघातप्रतिहन० १.३३

तुरागुहान्तस्था १.३२

त्रिस्तोत्र वहनि ७.६

त्यन्मतिः केवला ६.३२

त्यमर्हण प्राप्तरः ५.१५

त्यमसि मया चूताङ्कुर ६.३

(ट)

दर्माङ्कुरेण चरणाः २.१२

दर्शनमुष्मनुभयः ६.२१

दिप्या शकुन्त्या ७.२९

दुष्यन्तेनास्ति ४.४

(न)

न खलु न खलु	१.१०
न नमयितुमधिज्य०	२.३
नापेक्षितो गुरुजनः	५.१६
नियम्यसि विमार्ग०	५.८
नीशाराः शुक्रार्भ	१.१४
ननच्चित्र यदय०	२.१५

(प)

परिग्रहयदुहवेऽपि	३.१९
पातु न प्रथम	४.९
पुत्रस्य ते रणशिर०	७.२६
पृष्टा जनेन सम०	३.१०
प्रजा० प्रजा० स्वा इन	५.५
प्रजाम्नात् गिल्लभूत०	६.२२
प्रवादिष्टविशेष०	६.६
प्रथम सारङ्गादया	६.७
प्रथमोपकृत मरुतः	७.१
प्रलेम्पस्तुप्रणय०	७.१६
प्रवर्तना प्रवृत्ति०	७.३५
प्राणानामनिलेन	७.१२
प्राहुर्द्वादशया	७.२७

(य)

वापेण प्रनिषिद्धेऽपि	७.२३
----------------------	------

(भ)

भग्नेषु रसाधिक्ये	७.२०
भानि नमस्तस्यः	५.१२
भन हृदय सम्भित्य	१.२८
भानुः सहृदुन०	५.४
भूता विराय	४.२०

(म)

मनोरथाय नामासे	७.१३
मय्येव विस्मरण०	५.२३
महतस्तेजसोबीजं	७.१५
महाभागः कामं	५.१०
मानुषीषु कथ वा	१.२६
मुक्तेषु रश्मिषु	१.८
मुनिसुतप्रणय०	६.८
मुहुरद्गुलिसृता०	३.२४
मूढः स्याद्दमेपा वा	५.२९
मेदस्तेदृशोदरं	२.५
मोहान्मया सुवानु	७.२५

(य)

यतो यतः पट्टचरणौ	१.२३
यथा गङ्गो नेति	७.३१
यदालोने सूक्ष्म	१.९
यदि यथा वदति	५.२७
यदुत्तिष्ठति यणेभ्यो	२.१३
यद्यत् साधु न	६.१४
यरातेरिव शर्मिष्ठा	४.७
यस्य रत्न त्रय०	४.१४
यात्येकतोऽस्ताशिरसं	४.२
या कृष्टिः ऋधुराद्या	१.१
यास्तस्य शकुन्तलेति	४.६
येन येन विद्युन्मन्ते	६.२३
यो हनिष्यति	६.२८

(र)

रथेनानुद्धान	७.३३
रभ्यं द्वेष्टि यथा	६.५
रम्पाणि वीर्य	५.२
रम्पान्तः समन्त्रिणी०	४.११
रम्पास्तरेयनानां	१.१३

(न)

न सल्ल न सल्ल	१.१०
न नमयितुमधिज्य०	२.३
नापेक्षितो गुरुजनः	५.१६
नियमयसि विमार्ग०	५.८
नीमाराः शुक्रार्ध	१.१४
नतच्चित्र यदय०	२.१५

(प)

परिग्रहवद्वेऽपि	३.१९
पातु न प्रथम	४.९
पुत्रस्य ते रणशिर०	७.२६
पृष्टा जलेन सम०	३.१०
प्रजा. प्रजाः स्या इव	५.५
प्रजागरात् तिलीभूत०	६.२२
प्रत्यादिष्टमिदं०	६.६
प्रथम चारङ्गाश्या	६.७
प्रथमोपकृत मरुतः	७.१
प्रलेप्यस्तुप्रणय०	७.१६
प्रवर्तना प्रवृत्ति०	७.३५
प्राणानामनिलेन	७.१२
प्रादुर्भादशधा	७.२७

(य)

आपेण प्रतिपिदेऽपि	७.२३
-------------------	------

(भ)

भयनेषु रसाधिनेषु	७.२०
भयानि नम्रास्तरयः	५.१२
भय दृश्य सामिल्यं	१.२८
मानुः गृह्युत्त०	५.४
भूय विराय	४.२०

(म)

मनोरयाय नायसे	७.१३
मय्येव विस्मरण०	५.२३
महतस्तेजसोबीजं	७.१५
महाभागः कामं	५.१०
मानुषीषु कथ या	१.२६
मुक्तेषु रदिमपु	१.८
मुनिमुत्ताप्रणय०	६.८
मुहुरदगुल्लिस्तृता०	३.२४
मूढः स्यामहमेवा या	५.२०
मेदस्तेदकुशोदरं	२.५
मोहान्मया सुतनु	७.२५

(य)

यतो यतः पट्टचरणो	१.२३
यथा गजो नेति	७.३१
यदालेने सूक्ष्म	१.९
यदि यथा पदति	२.०७
यदुत्तिष्ठति वर्णैर्म्यो	३.१३
यद्यत् साधु न	६.३४
यथातेरिव शर्मिष्ठा	६.५
यस्य त्वया व्रग०	६.५
यात्येकोऽस्ताशिष्म	६.१८
या सृष्टि. ऋष्याया	६.५
यास्त्यद्य शत्रुन्नेति	६.३
येन येन निमुञ्चने	६.५३
यो हनिष्यति	६.५८

(रि)

रथेनानुद्यात	७.३३
रम्य द्वेष्टि यथा	६.५
रम्याणि गीतर	५.२
रम्यान्तर. कर्मणि०	४.११
रम्यास्तपेनानां	

(घ)

वन्मीक्रार्धनिम्नम्०	५.११
यसने परिधूमरे	७.२१
याचं न मिश्रयति	१.३०
विचिन्त्यन्ती यमनन्त्र०	४.१
विच्छित्तिदोषैः	७.५
वैग्यानसं किमनया	१.२७
अन्यदेशमाविश्वितुं	५.२१

(श)

शक्यन्विन्दसुरभिः	३.६
शनप्रदाने तु तरेष्वनेषु	२.७
शममेष्यति मम	४.२१
शान्तिमिदमाभनय	१.१६
शारादमि प्रतिहता	७.३२
शुद्धान्तदुर्लभमिदं	२.१७
शुभ्रस्य शुब्ध	४.१८
शान्तिनामसंख्यीय	७.८

(म)

मं'क'स्यैव प्रथमम्	४.१३
सं'द'प्र'गुणयन्ता०	३.१७
स'रे'रितेऽप्याग्नि	६.२४
मप्युक्ते म'रि'त	६.३०

स्त्रीमपि ज्ञानि०	५.१७
सरसिजमनुविद्धं	१.२०
सहजं त्रिल यद्	६.१
साक्षान् प्रियामुपगता०	६.१६
सा निन्दन्ती	५.३०
साधने सयनकर्मणि	३.२६
सिध्यन्ति कर्मसु	७.४
सुखसस्य हरे०	७.३
सुतनु हृदयान्	७.२४
सुभगसन्नि०	१.३
सुखसुखितसंभय	२.८
स्नानन्यस्ते शीरं	३.८
स्वीणामशिशिव०	५.२२
सिन्धु' यौधिय	२.२
स्नर एव तावदेतुः	३.११
स्मृतिभिन्ननेह०	७.२२
स्नान'गाय'तिनाथ०	१.३०
स्वप्नं नु माया	६.१०
स्वगुणनिरभिलाषः	५.७
स्ताप'पुन'स्न'ग'ये'रः	७.१
स्तिन्नाह्वगुनि०	६.१५